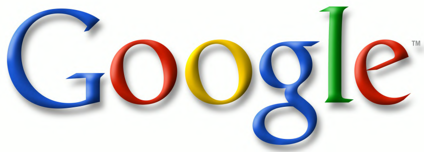

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

DE GODSDIENST DER BIJBELSCHRIJVERS.

De Godsdienst der Bijbelschrijvers.

Beschouwing en Waardeering

VAN DE WIJZE WAAROP

de Schrijvers der verschillende Bijbelboeken de Vroomheid hebben trachten te bevorderen.

DOOR

C. G. CHAVANNES.

(Naar het Fransch van denzelfden schrijver.)

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL. — LEIDEN.
1906.

AMICE FIDELISSIME, cujus nomen, si liceret, libentissime paginis meis, decus eximium, praemittere vellem, huic sis saltem, quamvis latens, sponsor libro, filio meo dilecto, quem Tibi gratissimus animus dedicare jubet.

INHOUD.

ERRATUM.

Bl. 45, § 4, in plaats van XXI, 11—XIII, XVIII,
leze men: XXI, 11—XXIII, XXVIII.

De Godsdienst der Bijbelschrijvers.

Inleiding.

Het onderwerp hier ter hand genomen is, voor zoo ver ik weet, nooit opzettelijk behandeld. Het is in eenige opzichten nauw verwant aan een tak der godgeleerdheid, die altoos de aandacht getrokken heeft en waarover dan ook een menigte schriften en boeken bestaan; ik bedoel de bijbelsche theologie, het onderzoek naar de begrippen aangaande God en de betrekking tusschen Hem en de wereld, vooral de menschenwereld, welke in de bijbelboeken te vinden zijn. Het onderwerp hier behandeld moge aan de bijbelsche theologie verwant zijn, het is toch in den grond van de zaak een geheel ander. Mijn onderzoek geldt den godsdienst der schrijvers, zijnen aard en zijne waarde. Ik zal vaak, in verband daarmede, hun theologie aanraken; doch zij is zoo weinig het onderwerp zelf van deze studie, dat ik zeer belangrijke vraagpunten, welke daarop betrekking hebben, geheel buiten bespreking laten, of enkel even noemen zal.

Ik herhaal het, mijn onderwerp is godsdienst, niet theologie. Ik onderscheid dus beide zorgvuldig van eikander, hoe vele punten van aanraking tusschen hen ook mogen bestaan. Het zal niet overbodig zijn te zeggen wat ik onder elk van die twee woorden versta.

Ik noem theologie wat men denkt aangaande de godheid en hare betrekking tot de wereld, en godsdienst de verhouding in welke de mensch zich bewust is ten aanzien van de Godheid te staan, wat hij met betrekking tot haar gevoelt en wat hij, op grond van die gevoelens, zich gebonden acht te doen of te laten.

Godsdienst kan niet zonder theologie bestaan, want men moet noodwendig aan het bestaan van een wezen gelooven en er over

ten minste eenige begrippen, hoe onbestemd ook, bezitten om iets ten aanzien van dat wezen te kunnen gevoelen en er mede in eenige betrekking treden. Het is echter zeer mogelijk theologie zonder godsdienst te bezitten, daar de theologie op zichzelf niets anders is dan een theorie, een aaneenschakeling van stellingen, welke men aannemen kan, voor waar erkennen, zonder persoonlijk eenige gemoedsbeweging te ondervinden ten aanzien van het wezen of de wezens, die daarvan het onderwerp zijn, en dus zonder dat de levensbeschouwing en het levensgedrag eenigen invloed daarvan ondergaan. Zeer ten onrechte, bij voorbeeld, gelijk prof. RAUWENHOFF in zijne Wijsbegeerte van den godsdienst, bl. 67 vv., met groote helderheid doet zien, geven de meeste beoefenaars van de geschiedenis van den godsdienst den naam van godsdiensten aan het animisme of aan het naturisme; op zichzelf zijn dit de kinderlijke philosophieën van zeer weinig ontwikkelde menschen; volgens de ééne, stelt men zich alles als door geesten bevolkt voor, en volgens de andere verklaart men wat wij de natuurlijke verschijnselen noemen als voortgebracht door levende wezens; doch het mensch-kind, de animist, treedt niet in een persoonlijke betrekking tot die duizenden en duizenden geesten, aan het bestaan waarvan hij gelooft, hoogstens tot eenige weinigen hunner; wat dezen aangaat, gevoelt hij zich in grootere of kleinere mate aan hen gebonden, maar dit is ook het eenige waar de kiem van godsdienstigheid zich vertoont. Hetzelfde merken wij op ten aanzien van het naturisme. Het feit dat men, bij voorbeeld, in de zon of in de maan bezielde wezens, die willen en handelen, ziet, is niets godsdienstigs; dit geloof wordt godsdienstig eerst dan wanneer de menschen zich ten aanzien van deze wezens op eenige wijze gebonden gevoelen. Er bestaan dus animistische en naturistische godsdiensten, maar het animisme en het naturisme zijn geen godsdiensten: zij zijn wereldstelsels in hun eerste wording. Op alle trappen van ontwikkeling, van den laagsten tot den hoogsten, staat de godsdienst in verband met een theologie, welke deel uitmaakt van een wereldstelsel; maar de godsdienst zelf is deze theologie niet; hij ligt geheel in het bewustzijn van den mensch, dat hij tot iets gebonden is op grond van zijne verhouding tot hetgeen hij als goddelijk erkent. Een zich noemende godsdienst, welke den zedelijken aanleg van dengene die heet hem te omhelzen in niets wijzigt, en welke dus op zijn gedrag geen invloed oefent, is in 't geheel

geen godsdienst. Iemand kan met volkomen oprechtheid gelooven aan het bestaan van een eenigen, oppermachtigen, geestelijken, rechtvaardigen en goeden God, en toch zonder godsdienst zijn; dit is het geval, indien hij, met dit geloof, dezelfde is, zedelijk, in 't goede en het kwade, als hij zonder zijn geloof reeds was.

Ik acht voor de kennis der godsdiensten het onderzoek naar de theologieën en de philosophieën met welke zij in verband staan van het grootste gewicht; toch is dit maar een ondergeschikt deel van de taak. Ik durf beweren, dat men een godsdienst niet kent doordat men zijne leer kent; deze leer is niet wat hem kenmerkt. Indien godsdienst is wat een mensch ten aanzien van de godheid gevoelt en dat, waaraan hij zich, op grond van dit gevoel, bewust is gebonden te zijn, het kenmerkende van een godsdienst kan alleen gevonden worden in den aard van de gevoelens welke hem uitmaken en van de verplichtingen daaruit voortvloeiende; de leer kan op die gevoelens invloed oefenen en ook zich onder hun invloed wijzigen, maar zij is iets anders, en zij is niet het wezenlijke. Het is dan ook onloochenbaar dat van menschen die dezelfde leer met volle overtuiging aanvaarden toch godsdienstig de één veel hooger kan staan dan de ander, en dat voorbeelden van een bewonderenswaardige reine en vruchtbare vroomheid te vinden zijn bij menschen, wier leer niets meer is dan een weefsel van onsamenhangende, vage voorstellingen.

Dit boek is geschreven in het volle bewustzijn van het verschil tusschen godsdienst en theologie. Het doel daarvan is geenszins licht te werpen, in 't algemeen of in bijzonderheden, op de theologische begrippen der bijbelschrijvers. Wat ik wil trachten zoo nauwkeurig als ik ertoe in staat ben uit te vorschen, is de aard van den godsdienst welken deze schrijvers zich beijverden te doen heerschen, en van de middelen welke zij daartoe aanwendden.

De bijbelsche letterkunde is ontstaan uit de behoefte om den godsdienst te bevorderen. Hiermede wil ik niet beweren dat al deze schrijvers zonder uitzondering door dusdanige behoefte gedreven zijn. Het springt in het oog, dat dit, wat het Oude Testament betreft, niet waar is, daar in elk geval in ESTER en in het HOOGLIED geen spoor van een godsdienstig streven te vinden is; verder moet opgemerkt worden, dat RUTH, gekeerd tegen den

geest van uitsluiting der Joden en dus bestemd om invloed te oefenen op het godsdienstig *denken* der lezers, den godsdienst, niet zoozeer predikt, als onderstelt; voorts, dat de spreukenletterkunde tot doel heeft de wijsheid aan te prijzen, zeker niet met uitsluiting van den godsdienst, daar de wijzen der Israëlieten de goddeloosheid als dwaas beschouwden, maar toch zóó, dat nergens blijkt dat zij een wijze van godsdienstig-zijn trachten aan te bevelen boven dat wat zij rondom zich waarnemen; eindelijk, dat de lyrische godsdienstige poëzie veel meer is een uitstorting van de gevoelens der schrijvers, dan een prediking, bestemd om de lezers te winnen, ofschoon, natuurlijk, de lezing dit resultaat te voorschijn brengen kan.

Het is volstrekt niet vreemd dat niet alle boeken van het Oude Testament ten doel hebben den godsdienst aan te bevelen en te verspreiden, daar de bundel in de hoedanigheid van heilige schrift gevormd is en de verzamelaars lang niet altijd de bedoeling der schrijvers hebben gevat. Het is echter een geheel andere zaak te vragen welk denkbeeld voorgezeten heeft bij de samenstelling van den bundel, of te vragen waaraan de meeste geschriften, die lang na hun ontstaan, om redenen welke met hun oorsprong niets te maken hadden, in de verzameling zijn opgenomen, hun geboorte te danken hebben. Het antwoord op deze laatste vraag is, naar mijne overtuiging, geenszins twijfelachtig, en ik hoop deze door mijne lezers, voor zoover dit nog noodig zou kunnen zijn, te zullen doen deelen.

Ik meen nu dat de machtige profetische strooming der achtste en der zevende eeuw onder Israël, tusschen hen van wie die beweging uitging en het volk in het algemeen, een diep godsdienstig verschil heeft doen ontstaan, met het gevolg dat de hervormers een uiterst streng oordeel over het volk velden; zij beschouwden het als ontrouw, weerspannig tegen zijnen god, en gevoelden zich ertoe geroepen het door alle middelen waarover zij beschikken konden tot gehoorzaamheid te vermanen; de profetische letterkunde van die twee eeuwen is in hare hoofdbestanddeelen een vrucht van dit, zeer hoog gespannen, streven. Op weinige uitzonderingen na, hangen de overige geschriften van het Oude Testament nauw samen met deze machtige beweging, en zijn ingegeven door het streven om de gewetens en den wil der Israëlieten te winnen voor de vroomheid gelijk deze in de overtuiging der schrijvers zijn moest. De pen is gevoerd, niet

met een historisch, of een philosophisch, of een dogmatisch, maar met een godsdienstig doel; dit alles is geschreven, van welke bestaande bouwstoffen ook de auteurs of verzamelaars mogen gebruik gemaakt hebben, in de boeken welke ons bereikten, in het belang van den godsdienst en met geen ander doel. Hetzelfde is het geval in het Nieuwe Testament, en wel met alle geschriften zonder uitzondering welke daarin opgenomen zijn.

Indien dit waar is, en ik hoop te zullen doen zien dat het waar is, kan de bijbel alleen dan *verstaan* worden, wanneer men zich duidelijk rekenschap gegeven zal hebben van het *godsdienstig* doel waarnaar de schrijvers streefden, voorts van de middelen door hen met het oog op dat doel aangewend, van de waarde dier middelen in verband met het doel, en eindelijk van de waarde van het werk der schrijvers ten opzichte van de bevordering van den godsdienst op zichzelf. Het is dus noodig een onderzoek in te stellen naar den aard van den godsdienst dien de meeste bijbelsche schrijvers hebben willen bevorderen en naar de wijze waarop zij getracht hebben zich van hunne taak te kwijten. Hierin zal de theologie een rol te spelen hebben, aangezien niemand ooit in het belang van den godsdienst geijverd heeft zonder rechtstreeks of stilzwijgend een beroep op theologische stellingen te doen; de theologische stellingen zullen echter hier niet op zichzelf onderzocht worden; zij zullen in aanmerking komen alleen in zoover de schrijvers gebruik daarvan gemaakt hebben om hunne godsdienstige overtuigingen aan te bevelen.

Ik zal de dwaasheid niet begaan van te beweren, dat zij de onderscheiding gevoeld hebben op welke ik hier den nadruk leg; neen, maar deze is daarom niet minder gegrond. In den geest der bijbelsche schrijvers bestonden, eensdeels, zekere begrippen aangaande de godheid en hare verhouding tot de wereld, anderdeels, een zeker ideaal van menschelijk leven, gegrond op de houding welke naar hunne meening de mensch ten aanzien van de godheid aannemen moest, en deze twee zaken, ofschoon in hun geest onafscheidelijk verbonden, zijn volstrekt niet ééne en dezelfde. De tweede vormt het onderwerp van dit werk; de eerste zal alleen daar eene plaats vinden waar het nuttig voor de andere zal blijken te zijn.

Ik ga dus bijna den ganschen bijbel in oogenschouw nemen,

om onderzoek te doen naar de godsdienstige bedoelingen der schrijvers en naar de middelen welke zij daartoe te baat namen. Deze taak is zeer omvangrijk en ik heb mij moeten bepalen tot het volstrekt noodige. Het spreekt dus van zelf, dat de weinige gedeelten van den bijbel welke in werkelijkheid buiten den godsdienst staan hier in 't geheel niet in aanmerking zullen komen. Overigens spreekt het ook van zelf, dat deze arbeid uit twee deelen bestaan zal, één gewijd aan het Oude, het ander aan het Nieuwe Testament. In elk dezer twee deelen zal ik in ééne groep samenvoegen de geschriften van gelijken aard; dit zal mij echter zelden van den plicht ontheffen de geschriften van eene en dezelfde groep achter elkander in oogenschouw te nemen. Ik weet wel dat deze methode, welke men de analytische noemt, eentonig en vermoeiend kan schijnen; maar zij is hier de eenig mogelijke, indien men tot wel gegronde uitkomsten wenscht te komen. Immers de bijbel is niet één boek, maar de samenvoeging van twee bibliotheken; geen enkel van de schrijvers dacht eraan een bijdrage voor eenen bundel te leveren; zelfs wanneer wij de geschriften in groepen indeelen, doen wij dit buiten de auteurs om, op grond van de verwantschap van den inhoud; maar de schrijvers dachten aan zulk een samenvoeging niet, uitgezonderd één enkel geval; ik bedoel de groep gevormd door Richteren, I en II Samuël, I en II Koningen, wier opvolgende samenstellers zonder twijfel een voortzetting wilden leveren van wat de voorgangers gegeven hadden (de Hexateuch vormt een schijnbare tweede uitzondering; bij de behandeling daarvan zullen wij zien dat dit maar schijn is). Het gevolg van dit feit is, dat, gelijk de waardeering van een psalm niets zegt ten aanzien van de andere psalmen, omdat al de liederen welke dien naam dragen van elkander onafhankelijk zijn, de uitkomsten verkregen door het onderzoek naar één boek niets bewijzen ten aanzien van de andere boeken behoorende tot dezelfde groep. Is de groep één van geest, dit kan alleen blijken nadat kennis is genomen van alle deelen daarvan. Overigens zal ik de verkregen uitkomsten groepsgewijze samenvatten, om dan een algemeen overzicht, zoowel voor het Oude als voor het Nieuwe Testament, aan het einde van elk der twee deelen toe te voegen.

Ik zal de tijdsorde volgen, niet alleen voor de groepen met elkander vergeleken, maar ook voor de boeken en gedeelten van boeken welke een groep vormen; ik bedoel de letterkundige tijds-

orde, niet die van de gebeurtenissen waarvan sprake is. Ik mag niet anders doen, daar het, zonder dit, onmogelijk ware ons rekenschap te geven van de wijze van ontstaan der bijbelsche letterkunde. Ik zal echter de zaak niet op de spits drijven. Het zou onzinnig wezen. Immers ik zou dan de profetische groep moeten verbrokkelen, om tusschen de gedeelten daarvan in te lasschen, hetzij het gedeelte van den Hexateuch dat ik rondom Deuteronomium zal samenvoegen, hetzij de profetische historiographie, alle stukken veel ouder dan de laatste der profeten, MALEACHI. Zulk een overdreven orde zou op niets dan op werkelijke wanorde uitgeloopen zijn. Enkele andere inbreuken op de chronologische orde zal ik mij veroorloven en ter plaatse waar dit behoort rechtvaardigen.

Aan den bijbel zijn en worden gewijd zeer belangrijke literarisch-geschiedkundige onderzoekingen, welke rijke vruchten afwerpen. Ware dit het geval niet, dan zou een onderzoek gelijk ik hier instel volkomen ijdel moeten heeten. Immers wij hebben aan den reuzenarbeid die verricht is te danken dat, welke bijzondere vraagstukken ook nog onopgelost gebleven zijn, wij in staat zijn gesteld ten minste in de hoofdlijnen den gang te kunnen volgen van de godsdienstige ontwikkeling, waaraan de bijbelsche geschriften ontsproten zijn. De chronologische orde door mij gevolgd is op de verkregen resultaten gegrond. Ik zal geen poging aanwenden om ze te rechtvaardigen, aangezien ik, wat dit aangaat, er zelfs niet aan denken kan een zelfstandigen arbeid te leveren. Die lezers welke de ontwikkeling van de bijbelsche critiek gedurende de laatste halve eeuw gevolgd hebben weten zeer goed op welke argumenten de aangenomen uitkomsten rusten; wat betreft dezulken die zich daarmede niet onledig gehouden hebben, zij zouden alleen door een zeer omvangrijk afzonderlijk werk overtuigend ingelicht kunnen worden.

Ik zal mij niet eens door het noemen van namen van gezag trachten te dekken. Immers ik ga leveren, niet een werk van letterkundige critiek, maar eenen arbeid waarvoor de uitkomsten der critiek gebruikt zijn. Waartoe hier eene lijst te plaatsen van de werken welke erover handelen? Zij zou toch onvolledig zijn en daarbij geheel onnut, daar zulke werken alleen voor vakmenschen toegankelijk zijn. Er bestaan zeer belangrijke geschriften van dien aard, welke ik niet eens gezien heb. En wat zou de

lezer hebben aan een opsomming van die werken, welke ik geraadpleegd heb? De keuze ervan is voor een deel toch toevallig geweest. Wat men trouwens van zelf bemerken zal, is dat ik ontzaglijk veel te danken heb aan de bewonderenswaardige werken van wijlen prof. KUENEN. Ik zal meermalen REUSS aanhalen, wiens groot werk over den bijbel ik, gelijk van zelf spreekt, vlijtig gelezen heb.

Iets anders zou het wezen wat aangaat de literatuur betreffende mijn eigenlijk onderwerp, indien er eene bestond. Gelijk ik reeds deed opmerken, is dit onderwerp tot nu, voor zoover ik weet, door niemand opzettelijk behandeld; er bestaan dus geen verhandelingen of boeken erover, ofschoon elk geschrift dat betrekking heeft tot den bijbel het min of meer aanraakt. Ik heb voordeel trachten te trekken uit alles wat onder mijne aaudacht kwam [1]; maar mijne hoofdbron, dit behoeft nauwelijks gezegd te worden, is de bijbel zelf geweest. Ik heb van alle kanten licht gezocht tot goed verstand van den tekst, maar bovenal heb ik den bijbel gelezen en herlezen. Het is niet onmogelijk dat mijn meer godsdienstig dan theologisch standpunt, het standpunt, naar ik meen, van de schrijvers zelven, mij in staat zou gesteld hebben het een of ander beter te verstaan dan men het gewoonlijk doet. Dit weet ik, dat meer dan eens, terwijl ik bezig was de stof voor dit werk te verzamelen, ikzelf verrast werd door de uitkomsten welke ik verkreeg van een nieuwe bestudeering van teksten , welke ik mij reeds verbeeldde zoo goed te kennen.

Critiek zal uit deze bladzijden niet verbannen zijn; zelfs zal zij daarin een groote plaats innemen. Het zal echter geen letterkundige, maar wel zedelijk-godsdienstige critiek wezen. Mijn wensch is, dien zoo vaak mishandelden bijbel beter te helpen verstaan, dien bijbel, welke even veel leed van zijne verdedigers ondergaan heeft als van zijne vijanden. Maar verstaan, is wegen,

[1]) Reeds toen ik de Fransche uitgave van dit werk het licht deed zien, in 1889, kon ik op een paar werken wijzen, wier schrijvers het denkbeeld schijnen te naderen, dat het voornaamste wat in den bijbel bestudeerd behoort te worden in den *godsdienst* der schrijvers bestaat. Ik noemde DUHM, *die Theologie der Propheten als Grundlage für die innere Entwikkelung der israëlitischen Religion*, Bonn, 1875, en ROBERTSON SMITH, *the prophets of Israel and their place in the history to the close of the eighth century b. C.*, Edimburg 1882. Deze boeken zijn mij zeer nuttig geweest, doch, al mogen zij het onderwerp door mij gekozen naderen, zij behandelen het niet.

oordeelen. De groote vraag is toch welke godsdienstige waarde de bijbel bezit; mijne taak bestaat dus niet alleen in de aanwijzing van het godsdienstig ideaal in den dienst waarvan de schrijvers de pen gevoerd hebben en van de middelen door hen tot dat doel gebruikt, maar teveus in de vaststelling, zoo juist als ik het vermag, van de betrekkelijke uitnemendheid van hun arbeid. Het spreekt van zelf, dat de schrijvers beoordeeld moeten worden naar het standpunt door henzelven ingenomen en in betrekking tot den tijd waarin zij leefden; ik zal dit niet vergeten. Dit echter is niet voldoende. Wij hebben ook te beoordeelen in hoever hun werk wezenlijk vooruitstrevend was, dat is bevorderlijk aan het ware godsdienstig ideaal. Ik ontveins mij niet, dat dit gedeelte van mijne taak mij aan het gevaar blootstelt van subjectivisme beschuldigd te worden. Waaraan zal ik meten wat verdient godsdienstige vooruitgang genoemd te worden anders dan aan wat ik zelf geloof te zijn de ware godsdienst, de ware verhouding tusschen mensch en God? Het zij zoo! Deze beoordeeling, onontbeerlijk voor het goede verstaan van den bijbel, mag hier niet ontbreken. Laten echter zij die mij van subjectivisme zullen betichten in het oog houden, dat hun tegenspraak waardeloos blijven moet, zoolang zij niet zeggen uit naam van welk godsdienstig ideaal, meer verheven dan het mijne, zij haar doen hooren.

Ziethier dan mijn ideaal:

Ik meen dat de ware godsdienst, buiten welken wij in verblinding dwaalwegen volgen, het bezit waarvan de hoogste schat is, bestaat in wat het vierde Evangelie noemt de vereering van God in geest en waarheid, de liefde tot den zedelijk heiligen God, die ons tot heiligheid roept.

Dit in het oog houdende, noem ik, in alle uitingen van godsdienst welke onder mijne waarneming vallen, goed, alles wat, al is het maar eenigszins, in de richting van dien hoogsten godsdienst gaat. Laat het nog maar een kleine kiem zijn, te nauwernood bewust, vervat in en vermengd met honderd bijgeloovige voorstellingen en gebruiken, in deze kiem begroet ik toch het begin van het betere, dat tot ontwikkeling komen moet. Maar daar waar zelfs de kiem van het streven naar de zedelijke heiligheid ontbreekt, kan ik in den godsdienst, hoe grootsch ook, overweldigend zelfs, in uiterlijke verschijning, niets zien dan wat valsch is en verderfelijk.

Dit is een wetenschappelijk werk, namelijk samengesteld volgens de wetenschappelijke methode; de schrijver heeft zich beijverd de feiten uit de bronnen te leeren kennen; om waarheid en om waarheid alleen is het hem te doen geweest. Dit is echter geen boek van een geleerde voor geleerden. De bijbel wordt in het algemeen zeer slecht verstaan en de schrijver heeft een poging willen aanwenden om godsdienstige lezers den weg te wijzen. Populair zal hij niet trachten te wezen, de stof leent zich volstrekt niet daartoe; maar Grieksch of Hebreeuwsch zal hij niet ten beste geven; hij zal in het Nederlandsch schrijven. Voorts zal hij, vooral bij de behandeling van het Oude Testament, meer bepaaldelijk bij die van de profeten, de teksten overschrijven, wanneer het noodig zal blijken dat de lezers dezen onder de oogen hebben. Hiervoor heb ik twee zulke goede redenen, dat ik niet aarzel, op grond daarvan, heen te stappen over het bezwaar dat zoodoende het boek lijviger moet worden. Ten eerste, mogen de geleerden gewoon zijn de teksten op te slaan waarnaar in hun boeken verwezen wordt, de gewone beschaafde lezer ziet tegen zulk eenen arbeid op, is er zelfs niet toe te krijgen. Ten tweede, het is zeker dat velen van de lezers die ik mij toewensch Hebreeuwsch en Grieksch niet meester zijn, terwijl de meesten enkel over al te gebrekkige vertalingen beschikken. Ik zal mij echter vergenoegen met een bloote verwijzing naar de teksten welke alleen als bewijs voor het gegronde van mijne beweringen aangehaald worden. Deze aanhalingen zullen dan ook alleen bestemd zijn voor studiemenschen.

Toen ik dit boek in de Fransch taal uitgaf, leefde nog mijn geliefde leermeester en vriend, Prof. A. KUENEN, en het was mij een groot genoegen deze inleiding te mogen eindigen met een woord van warmen dank voor de groote hulp welke ik het voorrecht had gehad van dien geleerde te ontvangen. De dankbaarheid is niet verkoeld, maar gaat gepaard met het weemoedig gevoel van ons groot verlies.

--- --- ---

HET OUDE TESTAMENT.

HOOFDSTUK I.

De Profeten.

§ 1.

Inleiding.

(JOËL).

Ten einde elk misverstand te voorkomen, moet ik herinneren, dat deze bladzijden niet zullen gewijd zijn aan de *nabi's* (profeten) in het algemeen, noch aan een uiteenzetting van het nabiïsme. Hier zal het oog uitsluitend gericht worden op de schrijvende *nabi's* wier voortbrengselen in den bijbel te vinden zijn, en op den godsdienst waaraan zij eerst hun woord, daarna hunne pen dienstbaar hebben gemaakt. Ik zal dus menig belangrijk vraagstuk betreffende het profetisme onbesproken laten. Het zal zelfs gebeuren, dat gedeelten der profetische geschriften welke de bijbel bevat door mij ter zijde zullen gelaten worden; dit zal bepaaldelijk het geval zijn met de stukken welke niets anders zijn dan orakels, openbaring van verborgenheden; ik zal ze aanwijzen, maar niet behandelen.

Zij zijn niet schaarsch in de bladzijden waarmede wij ons onledig gaan houden. Dit is zeer natuurlijk. Wat een *godsdienstige* waarde verleent aan de profetische geestdrift is, dat zij ontspruit aan de aanschouwing van een ideaal meer verheven dan het bestaande. Maar, als de geestdrift er is en de persoon van wien zij zich meester maakt zich bewust is het werktuig te zijn van een goddelijken wil, zal het van zelf gebeuren dat hij met dien wil in verband brengt alles wat hem sterk treft, vooral

indien het op de toekomst ziet. Hij zal zich gedrongen gevoelen om te spreken, ook zonder iets te zeggen te hebben in den zin van een vermaning. Hij heeft een openbaring ontvangen en deelt haar mede. Van daar de orakels. Zij behelzen geen prediking of bevordering van den godsdienst.

Het blijft dus afgesproken: wij gaan ons met de schrijvende *nabi's* van het Oude Testament bezig houden uitsluitend in de hoedanigheid van predikers, verdedigers van den godsdienst, en ik verzoek den lezer wel in het oog te willen houden wat ik bedoel met het woord godsdienst, namelijk wat men ten aanzien van de godheid gevoelt en dat waartoe men, op grond hiervan, meent gehouden te zijn. Bijna al onze *nabi's* zijn, zij het ook in verschillende mate, predikers; bijna allen keuren het bestaande af en wenschen het voor iets beters te zien plaats maken; dit is de reden waarom zij in deze bladzijden, en wel het eerst, besproken moeten worden.

Er is meer te zeggen. Terwijl de prediking het wezenlijkste van hun werkzaamheid uitmaakt, heerscht onder hen een merkwaardige eenstemmigheid van richting, hoezeer zij van elkander in gaven en karakter verschillen mogen De godsdienst welken zij prediken is in den grond van de zaak bij allen dezelfde, ofschoon er zijn die een dieper inzicht erin hebben dan de anderen, en meer begaafden de lezers machtiger grijpen dan de overigen.

Deze eenstemmigheid is zoo groot dat het mogelijk is op deze plaats, eer wij de bijzonderheden van deze prediking bij ieder van die schrijvers afzonderlijk nagaan, wat de hoofdzaak en het wezen daarvan uitmaakt samen te vatten, aan de hand van een van de laatst gekomenen JOËL; de *nabi's* immers die, wat het godsdienstig gehalte betreft, als de belangrijksten moeten beschouwd worden, zijn aan hem voorafgegaan; maar hij kende hun geschriften en had een vlijtig gebruik ervan gemaakt. De uitnemendste geleerden zijn het tegenwoordig eens geworden, dat hij na de groote ballingschap geplaatst moet worden, en ik geloof dat zij gelijk hebben; doch het is zeer begrijpelijk dat men lang geaarzeld heeft hem zoo laat te stellen, en dat zelfs nog REUSS, in zijn standaardwerk over den bijbel, hem beschouwt als den eersten der schrijvende profeten, want hij heeft zich den geest van het groote profetisme zoo volkomen eigen gemaakt, en tevens is het vermanend gedeelte van zijn geschrift zoo uiter-

mate kort, dat men, bij een eerste kennisneming, veel eerder den indruk ontvangt van voor zich te hebben een voorlooper dan een discipel der andere *nabi's*. Toch is dit laatste het geval; maar ik heb niet in te gaan in de redenen welke gedwongen hebben dit te erkennen.

Laat dus JOËL ons een kort begrip geven van de strekking der prediking der schrijvende profeten van het Oude Testament.

Omdat hij na zoovele anderen optreedt, is JOËL zich niet bewust zich in een godsdienstigen dampkring te bewegen verschillende van dien waarin zijne lezers leven. Dit is de reden waarom zijne prediking in den engen zin van het woord, het practisch gedeelte van zijne vermaningen, zoo uiterst bondig uitgedrukt wordt, in niet meer dan anderhalf vers (H. II, v. 12, 13*a*). Doch dit is volkomen voldoende; de profeet weet dat men hem verstaan zal. Wat hij meer zegt moet dienen om het volk te bewegen te doen wat Jahwe van hem begeert, maar geenszins om het uit te leggen. JOËL beijvert zich het hart van zijne broeders te bereiken, hij wil hen roeren en meêsleepen, opdat zij vervuld worden van de vurige begeerte beter in toepassing te brengen een vroomheid, welke reeds in hunne oogen de goede is, maar welke hen niet genoegzaam bezielt. Dit is de eigenlijke inhoud van het boek.

De profeet begint met de aanduiding van de aanleiding tot zijne bemoeiing. Het land is zwaar beproefd geworden en een veel strenger lot bedreigt het [1]), en de profeet besteedt al het talent waarover hij beschikt om diep te doen gevoelen, dat men met den meesten ernst werk van de zaak moet maken, wil men niet geheel te gronde gaan.

Het is opmerkelijk dat hij niet zegt, ofschoon hij het meent [2]), dat die rampen eene straf zijn, komende van Jahwe, die op zijn volk vertoornd is. Dit wordt begrijpelijk, wanneer men zich

---

[1]) Worden sprinkhanen bedoeld? De geleerden zijn het hierover niet eens; maar deze moeilijkheid behooft ons niet op te houden, waar wij eenvoudig vragen naar den aard der methode door den schrijver gevolgd Er is een ramp, een verwoesting; wat zij is, doet tot het wezen van de zaak niet af. — Ik zal ook doen opmerken dat de verzen I, 8, 13 vv. en II, 1 evenmin deel uitmaken van de eigenlijke vermaning als I, 5, 11. De verzen 13 vv. van het eerste hoofdstuk behooren tot de aankondiging van den „dag van Jahwe", de verschrikkelijke ramp welke de eerste, reeds gebeurde, moet voltooien.

[2]) Getuige II, 12 vv.

herinnert, dat hij achter zich het gansche klassieke profetisme heeft.

Nadat hij de gemoederen voorbereid heeft, zegt hij wat er te doen is. Dit is de kern van het sermoen:

Maar zelfs nu nog, spreekt Jahwe, bekeert u tot mij van ganscher harte,
en met vasten, geween en rouwbedrijf.
Scheurt uw hart en niet uwe kleederen,
en bekeert u tot Jahwe, uwen god! (II, 12, 13*a*).

Hier is het kenmerkend woord „scheurt uw hart en niet uwe kleederen". Dit deed mij zeggen, dat wij ons met JOËL midden in het groote profetisme bevinden. Het vervolg zal het in het volle licht doen treden; de godsdienst door de voorgangers van JOËL en door JOËL zelf gepredikt is vóór alles, men kan zeggen is in zijn innerlijkst wezen, **de gehechtheid aan den god van Israël.** De vervulling van dusgenoemde godsdienstplichten voldoet hun niet; wat hen gedrongen heeft te prediken is de waarneming, welke hun, door het bestaan van menige ongerechtigheid en door de neiging des volks om vreemde goden en beelden te vereeren het bewijs leverde, dat de godsvereering des volks niet was de ware vroomheid, de gehechtheid aan God [1]).

Ontegenzeggelijk is dit het standpunt van JOËL.

Overigens is het zeer duidelijk dat het woord „scheurt uw hart en niet uwe kleederen" geenszins bevat een veroordeeling van de uitwendige vormen waarin het godsdienstig gevoel zich uit. De dichter die in de beschrijving van de verwoesting des lands den trek opneemt: „ontrukt is meel- en plengoffer aan het huis van Jahwe" (I, 9), „ontzegd zijn aan het huis van uw god meel- en plengoffer" (I, 13), die het volk vermaant in den tempel te komen, om zijnen god te smeeken door den mond der priesters staande „tusschen voorportaal en altaar" (II, 17), meer nog, die van den zegen van den verzoenden god zulk een stoffelijken overvloed verwacht, dat „meel- en plengoffers" terugkeeren in het huis van Jahwe (II, 14), kan onmogelijk een vijand van den uitwendigen eeredienst zijn en kan ook niet afkeerig zijn van uitwendige teekenen van rouw; hij beveelt trouwens het vasten aan (II, 12). In proza en zich op onze wijze uitdrukkende, zou hij gezegd hebben: „Laten uwe harten en niet alleen uwe kleederen

[1]) Verg. Jez. XXIX, 13, enz. enz.

gescheurd zijn". Daarom is zijne vermaning voor het volk volkomen duidelijk en vereischt zij geen nadere toelichting van zijnen kant. Het volk is wel zeer vormelijk gezind; maar het zal toch uitstekend verstaan wat bedoeld wordt, wanneer men beweert, dat zijn rouw onvoldoende is, tenzij deze beginne met de bekeering des harten.

Voor ons echter doet zich het geval anders voor. Wij zouden wel degelijk eenige toelichting meer noodig hebben. Wij weten niet op welke feitelijke waarnemingen de *nabi* zijne meening grondvest, dat het volk aan zijnen god niet gehecht is gelijk het moest, zoodat wij ons ook niet een voorstelling kunnen maken van den aard der practische gevolgen welke hij in het gedrag van zijne volksgenooten verwachtte, indien zij naar zijne vermaning zich hartelijk weer tot hun god wendden. Wij moeten ons vergenoegen met wat wij hebben. Hij wil dat het volk zijn hart aan zijnen god zal schenken meer en beter dan tot nu toe. De geheele rede beteekent dit en niets anders.

Welke middelen gebruikt hij nu om deze bekeering te verkrijgen? Het is ons reeds in hoofdzaak gebleken. De verslagenheid waarin het land verzonken is heeft hem aanleiding gegeven nog grooter verschrikkingen aan te kondigen, welke hij als onmiddellijk aanstaande teekent, en hij hoopt dat dit de gemoederen zal doen genegen worden naar zijnen raad te luisteren. Dit echter is, natuurlijk, niet voldoende. Indien de „dag van Jahwe" onherroepelijk vastgesteld ware, de ondergang onafwendbaar, in één woord Jahwe onvermurwbaar, waartoe dan zou de bekeering dienen? Hoe zou het zelfs mogelijk zijn zich te hechten aan dien meester, voor wien men voortaan alleen beven kan? Zal dus de oproeping tot bekeering iets kunnen uitwerken, dan is het noodig dat het volk wete met zekerheid, dat die god, in zijne rechtvaardigheid zoo verschrikkelijk, toch zijn volk lief heeft, het gelukkig wil maken, het alleen noodgedrongen kastijdt en gereed is het met weldaden te overladen, zoodra het dit mogelijk maakt door zich de gunst van zijnen god waardig te betoonen. Joël is weder, wat dit betreft, volmaakt éénes geestes met het groote profetisme, gelijk wij straks het zich voor onze oogen zullen zien ontplooien. Dit gevoel vervult zijne ziel in dier mate, dat hij de uitnoodiging tot bekeering niet scheiden kan van de verkondiging van Jahwe's goedertierenheid:

Bekeert u tot Jahwe, uwen god;
want hij is genadig en barmhartig,
lankmoedig en zeer goedertieren,
een die berouw heeft over het door hem aangekondigd onheil (II, 13*b*).

Hierin en hierin alleen bestaat zijne methode. Het spreekt van zelf, dat hij in bijzonderheden de goedheid van Jahwe voor Israël schilderen zal, en inderdaad de verdere toespraak, na vers 18 van het tweede hoofdstuk, is daaraan gewijd. Laten wij tevens opmerken, dat reeds vroeger, in zijne aansporing tot het volk gericht, om zich door den mond der priesters in het gebed tot Jahwe te richten, het leidend denkbeeld is, dat Israël aan Jahwe toebehoort.

Staan wij even stil bij deze beschrijving van Jahwe's goedheid, bestemd om het hart van het volk te treffen, het met dankbaarheid te vervullen, en daardoor het te bewegen zich aan zijnen god te geven. Natuurlijk moet het zijn een tegenhanger van de straffen, dus wordt beloofd een groote overvloed van voortbrengselen der aarde. Doch dit is den *nabi* volstrekt niet genoeg. Welk uitnemender bewijs van zijne gunst kan Jahwe aan een sterveling schenken dan hierin, dat hij hem zijne gedachte openbaart, hem aan zijnen geest deelachtig maakt? [1]) Laat dus zijn volk tot hem terugkeeren, en dan zal Jahwe hun zijn woord niet meer door de tusschenkomst van eenige bevoorrechten doen hooren, maar allen zullen *nabi's* zijn en openbaringen ontvangen. Alsdan zal de „groote dag van Jahwe" kunnen aanbreken, wel door verschrikkelijke teekenen aangekondigd, maar vreeslijk alleen voor Gods vijanden, terwijl hij voor de uitverkorenen het begin van een eindelooze reeks gelukkige dagen zal zijn. Ja, Jahwe is zekerlijk hun god [2]).

Er is iets dat bevreemding verwekt als men dit stuk leest. JOËL heeft gezegd, dat Jahwe zijnen geest over „alle vleesch", dat is alle Joden, zal uitstorten, en daarna spreekt hij van hen die „ontkomen". Waarom een *gedeelte*, dat ontkomt, indien zijn ideaal is dat van een geheel volk voor zijnen god gewonnen en door dezen gezegend? De *nabi* gevoelt dat de algemeene bekeering des volks individuëele uitzonderingen niet onmogelijk maakt,

[1]) Verg. Gen. XVIII, 17 en Jac. II, 23.
[2]) II, 28—32.

zoodat klanken van ernstige waarschuwing zich mengen in zijne beschrijving van uitbundig geluk. Voorts, op het oogenblik dat hij schrijft, heeft Israël reeds talrijke kastijdingen ondergaan, waaronder velen bezweken zijn, zoodat, al mogen de gevangenen die in het leven gebleven zijn nu terugkeeren, het toch maar een overblijfsel van Israël is, dat behouden wordt.

Met het geluk van Israël gaat noodwendig gepaard de vernedering van zijne vijanden. Tegen dezen dan ook zal de „groote dag van Jahwe" gericht zijn. Zij zullen geheel te gronde gaan. Het gemoed van den *nabi* wordt meer en meer bewogen terwijl hij denkt aan al het kwaad door hen aan Juda en Jeruzalem aangedaan, en met innige vreugde kondigt hij aan het oogenblik wanneer Jahwe met hen in de Vallei van Josjafat in het gericht zal treden (Josjafat beteekent „Jahwe richt").

Waarom dit alles? De profeet zegt het met duidelijke woorden:

Zoo zult gij weten dat ik, Jahwe, uw god ben (III, 17).

De methode van Joël om den godsdienst aan te bevelen en te verdedigen is de eenvoud zelve. Hij gaat uit van de stelling, waarvoor geen bewijs noodig is, dat Jahwe de god van Israël is. Dit vaststaande, wijst hij, eensdeels, op de onwederstaanbare macht van dien god, anderdeels, op zijne liefde voor zijn volk. Hierdoor hoopt hij vrees te verwekken bij hen die Jahwe niet met hun gansch hart dienen, en vertrouwen bij hen die zich geheel aan hem onderwerpen.

Dit pogram nu is gemeen aan alle schrijvende *nabi's* zonder uitzondering, wanneer zij als predikers optreden [1]). Wij zullen de verschillende punten van dit program min of meer uitvoerig uitgewerkt zien, dewijl de één meer nadruk op het ééne legt, de ander op iets anders, bij de voorgangers van Joël; bij dezen laatsten hebben wij de hoofdlijnen daarvan duidelijk voor ons. De verhevenheid, de macht, de heiligheid, de rechtvaardigheid, de goedertierenheid, de trouw van Jahwe zullen het onderwerp vormen van bezielde beschrijvingen, gestaafd door menig beroep op de onderwijzingen van het verleden; de zonden des volks, welke de verwijten der predikers wettigen, zullen met name genoemd worden, waardoor de vermaning tot de bekeering een

[1]) Iets dat niet altijd het geval is; zie bij voorbeeld Jez. XV, XVI.

wezenlijken en grijpbaren inhoud zal verkrijgen; men zal zeggen op welke wijze de gehechtheid van Israël aan zijnen god zich behoort te openbaren; voorts zullen de kleuren, gebruikt om het geluk van het tot zijnen god teruggekeerde volk af te schilderen, niet altijd dezelfde zijn; wij zullen ook heftige uitvallen ontmoeten tegen de vereering van vreemde goden, tegen praktijken aan de heidenen ontleend en tegen den beeldendienst. Doch dit alles. hoe ook uitgewerkt, past in het kader door ons bij JOËL gevonden. Dit laatste is een samenvatting van alles wat de profetische prediking inhoudt.

Wij zullen te vragen hebben wat de waarde van deze prediking is. Ik verzoek echter verlof de behandeling van deze vraag uit te stellen, totdat wij ons rekenschap zullen gegeven hebben van de wijze waarop de andere schrijvers het gegeven kader vullen. Hiervoor bestaat een zeer goede reden. Wij zullen alleen dan een gezond oordeel over de waarde van het stelsel kunnen vellen, wanneer wij een helder begrip zullen bezitten van de practische beteekenis der woorden „keert terug tot Jahwe". Allen zeggen dit op de ééne of andere wijze; doch, gelijk een wijze opmerking het beweert, wanneer twee hetzelfde zeggen, is het daarom nog niet hetzelfde, en het is mogelijk dat die ééne prediking „keert terug tot Jahwe" bij eenigen dezer schrijvers een veel hooger beteekenis zou verkregen hebben dan bij de overigen.

§ 2.

AMOS.

In zijne vertaling van den bijbel plaatst REUSS den onbekenden auteur van het vijftiende en het zestiende hoofdstuk van ons boek JEZAJA vóór den herder uit Tekoa. Wat mij aangaat, heb ik deze hoofdstukken alleen „pro memorie" te noemen, want ik zie niet in hoe deze profetie kan gediend hebben tot aanbeveling of verdediging van den godsdienst. De algemeene gedachte, daarin vervat, dat het onheil waardoor MOAB getroffen wordt door Jahwe gezonden is, is daarvoor niet voldoende. Indien ik wist met welk doel dit stuk onder de profetieën van JEZAJA opgenomen is, dan zou misschien iets bepaald godsdienstigs

daaruit af te leiden zijn. Dit blijft echter te onzeker en dus te onbestemd om eene bijdrage voor de behandeling van het onderwerp waaraan dit boek gewijd is te kunnen leveren.

AMOS zelf verdient ten volle onze aandacht. Wat hij predikt is hetzelfde als wat alle *nabi's* willen, de gehechtheid aan Jahwe; maar hij doet het onder een paradoxalen vorm welke zeer opmerkelijk is. Het typisch woord lezen wij in hoofdstuk V, vers 6:

Vraagt naar Jahwe, opdat gij moogt leven.

Moet dit paradoxaal heeten? Zonder twijfel, namelijk gelijk zulk een woord klinken moest in de ooren van de duizende aanbidders van Jahwe, die naar hem, ten tijde van de regeering van JEROBEAM II, te Bethel, te Gilgal, kwamen „vragen", of die door hun vurigen ijver gedreven werden de groote bedevaart naar Bersjeba te ondernemen, gelijk nu nog zoo velen naar hun god te Lourdes of te St. Jacobus van Compostella gaan vragen. Ik laat in het midden de vraag of AMOS, toen hij in den tempel te Bethel optrad, zulk een, in zijne kortheid snerpend woord, heeft gesproken, of wel de geschreven redactie den koenen reformatorischen geest der vermaning scherper doet gevoelen dan de gehouden rede het deed. Hoe het zij, zelfs onder een minder snijdenden vorm, kan het niet anders of deze prediking moest de hoorders ten diepste ontroeren en hen met een zeer weinig welwillende verbazing vervullen, zoodat ik best begrijpen kan dat de hoofdpriester AMASJA hem beduidde, dat zijne visioenen niet bevielen en dat men het zeer gaarne zou zien, dat hij elders met zijne openbaringen ging pronken [1]).

Ik overdrijf niet. Toen hij schreef, was zich AMOS volkomen bewust van het paradoxaal karakter van zijn woord „vraagt naar Jahwe", en hij draagt zorg, dat men hem niet misverstaan zal, want hij werkt de tegenstelling met ronde woorden uit:

Zoo spreekt Jahwe tot het huis Israël:
Vraagt naar mij, opdat gij leven moogt.
En vraagt niet naar Bethel, komt niet te Gilgal,
trekt niet naar Bersjeba;
want Gilgal zal zeker worden weggevoerd,
Bethel tot niets worden.
Vraagt naar Jahwe, opdat gij moogt leven (V, 4—6*a*).

[1]) VII, 12.

Zonder omwegen treedt hij op tegen de vrome Israëlieten, om de echtheid van hun vroomheid te ontkennen. Hij neemt ten aanzien van hen tot wie hij zich richt een andere stelling in dan dit veel later het geval met JOËL wezen zal. Deze erkent weliswaar niet de waarde van den rouw bij hen wier kleederen alleen, maar de harten niet, gescheurd zijn; maar hij rekent op den algemeenen bijval van degenen die deze vermaning hooren, zoodat een uitvoerige toelichting overbodig is. AMOS, integendeel, weet zeker dat zijne woorden zullen verbazen en verontwaardiging verwekken; hij ademt in een anderen godsdienstigen dampkring dan zijne hoorders, hij heeft hen in te wijden in gedachten voor hen nieuw, en hij gevoelt dat dit onmogelijk is zonder hen als het ware geweldig te doen opschrikken. Hiermede wordt echter niet beweerd, dat tusschen hem en die hoorders hoegenaamd geen gemeenschappelijke grond bestaat, iets dat eenvoudig alle prediking onmogelijk zou maken. Neen, gemeen hebben zij het leerstuk, dat Jahwe de god van Israël is en dat zijn volk naar hem moet vragen, ten einde zijne gunst te kunnen genieten. Doch de eenheid van gedachte reikt niet verder. De *nabi* meent, dat het volk ten eenenmale onkundig is van hetgeen het vragen naar Jahwe in werkelijkheid is. Zal hij het uitleggen? Zeker. De noodige toelichting ligt in zijne verwijten opgesloten:

Zij verkeeren het recht in alsem,
zij slaan de gerechtigheid tegen den grond (V, 7).
Zij haten den man die in de poort vermaant
en verfoeien die zegt waar het op staat.
Daarom, omdat gij den geringe vertrapt,
en hem eene heffing van koorn afperst.... (v. 10, 11*a*).
Gij verdrukt den rechtschapene, neemt zoengeld aan
en dringt in de poort de armen op zijde (v. 12*b*).

Zulke verwijten worden in het geheele geschrift verspreid gevonden, II, 6*b*—8; 12; III, 9--15 (hier gaan de verwijten met bedreigingen gepaard); IV, 1; V, 26 (deze tekst, over de verklaring waarvan de vakmannen onder elkander verschillen, is hier op zijne plaats slechts in het geval, dat hij zinspeelt op afgoderij ten tijde van den *nabi* in zwang); VI, 4—6; 12*b*, 13; VIII, 4—6. Zij doelen voornamelijk op de verdrukking der armen en zwakken, waaraan de rijken en machtigen zich schuldig maken en waarop de profeet met aandrang wijst, tevens aan de

kaak stellend de weelderigheid waarin die verdrukkers en hun vrouwen, door middel van hun onrechtvaardig verworven rijkdommen zwelgen. Eindelijk komt hierbij het gebrek aan eerbied voor Jahwe; in de heilige plaatsen wordt ontucht gepleegd (II, 7*b*; het komt mij moeilijk voor hier iets anders te zien dan de gewijde prostitutie, wat dan ook een zeer duidelijken zin gee t aan de woorden: „om mijn heiligen naam te ontwijden"); men gaat naast de altaren op de kleederen aan de armen ontroofd liggen (II, 8*a*), men moedigt de nazireeërs aan hun belofte te breken, men veracht het woord der bezielden, men is onverschillig voor het lot van Jahwe's volk (VI, 6*b*). Waarschijnlijk staat, in de gedachte van den profeet, die minachting van Jahwe in verband met verkeerde godsdienstige praktijken, maar dit is moeilijk uit te maken, aangezien de verklaring van de drie teksten welke hier in aanmerking komen onzeker is. Zij zijn II, 7*b*, dat schijnt aan te duiden dat de heilige prostitutie in de tempels van Jahwe gedreven werd; III, 14, misschien, maar het is zeer onzeker, een zinspeling op den stierdienst te Bethel, die dan volgens den profeet eene bezoedeling van het altaar te dier plaatse zou geweest zijn; en V. 26, dat tegen den beeldendienst gericht schijnt. Misschien zou hieraan nog toegevoegd moeten worden VIII, 14 „zoo waar als, Dan! uw god leeft". Ik elk geval wordt, in de verwijten tegen Juda geuit (II, 4), de afgoderij rechtstreeks gebrandmerkt; daar er nu geen reden hoegenaamd bestaat om te denken, dat Efraïm meer dan Juda van afgoderij vrij was, hebben wij het volste recht deze ongerechtigheid te tellen onder de zonden welke zij die „naar Jahwe vragen" moeten doen verdwijnen.

Wanneer dus de profeet zijn „vraagt naar Jahwe, niet naar Bethel" nader verklaart door de woorden: „zoekt het goede en niet het kwade, opdat gij moogt leven", dan is dit geen algemeenheid, een vermaning zonder bepaalden inhoud. Het goede doen is hier zeer bepaald: het tegendeel doen van de dingen welke Amos aan Israël verwijt. Hij zegt in zoovele woorden:

> Laat het recht golven als water,
> de gerechtigheid als eene immer vlietende beek (V, 24).

waar wij opmerken, dat ter zijde gelaten wordt wat betrekking heeft op den eeredienst, en de zedelijke vragen alleen overblijven.

Hier doet zich eene niet zeer gemakkelijke vraag voor. Wat beteekent: „vraagt niet naar Bethel, Gilgal, Bersjeba”? Waarom moeten deze heilige plaatsen verwoest worden? Wat is de zin van den snerpenden uitval tegen de godsdienstige plechtigheden welke daar plaats hebben:

Ik haat, ik versmaad uw feesten;
ik schep geen behagen in uw hoogtijden.
Want, al brengt gij mij brandoffers,
ik heb geen welgevallen aan uwe gaven;
naar uwe dankoffers en mestkalveren zie ik niet om.
Weg van mij het gedruisch uwer liederen;
ik wil niet hooren den klank uwer luiten! (V, 21—23).

Wat wordt met deze ironische vermaning bedoeld:

Komt naar Bethel en bezondigt u,
naar Gilgal en bezondigt u nog meer.
Brengt des morgens uwe offers,
na drie dagen uwe tienden;
ontsteekt zonder iets gezuurds een lofoffer,
laat uwe vrijwillige gaven luide klinken;
want dit valt in uw smaak, zonen Israëls,
spreekt de Heer Jahwe (IV, 4, 5).

Klaarblijkelijk hebben wij hier meer dan den rhetorischen vorm dien JOËL gebruiken zal om te waarschuwen, dat de uitwendige rouw geen waarde bezit indien de ziel niet rouw draagt. Hoeveel meer? vragen wij. Ging AMOS zoover van te willen beweren dat de eenige vereering welke Jahwe eischte de betrachting der gerechtigheid zou geweest zijn? Heeft hij zelfs den uitwendigen eeredienst als iets slechts veroordeeld? De woorden „iets slechts” zijn niet eenmaal voldoende, het moet wezen „iets verfoeilijks”, indien de uitval in vers 21—23 verstaan moet worden als *een veroordeeling van den eeredienst.* Dit schijnt mij geheel ondenkbaar toe. Ik weet wel dat een belangrijke trek, waardoor de profetische ingeving gekenmerkt wordt, hierin bestaat, dat zij zich in een gegeven oogenblik uitsluitend op een enkel onderwerp richt, hetwelk de geheele ziel van den *nabi* bevangt, zoodat hij op niets anders let zoolang zijn toestand van bezieling duurt; dat onderwerp kan alsdan buitensporige afmetingen aannemen en de *nabi* breekt los in woorden buiten ver-

houding met hetgeen een moralist die in een bezadigden geestestoestand verkeert zeggen zoude. Daarom zal ik niet vragen of de practische zin zoo ontbrak aan AMOS, dat hij zich voorstellen kon dat de gehechtheid aan Jahwe, zelfs de bekendheid met zijnen naam, van geslacht tot geslacht in Israël kon bestendigd worden zonder eenige andere uiting dan de uitoefening der gerechtigheid, door het woord der *nabi's* en door niets anders, onderhouden; het is niet geheel ondenkbaar, indien hij den ritueelen eeredienst afkeurde, dat hij onstuimig daartegen storm liep, zonder zich af te vragen waardoor die dienst vervangen zou worden, als hij afgeschaft mocht zijn. Maar wat mij wel ondenkbaar voorkomt is de veroordeeling zelf van den eeredienst. Geheel iets anders is het hem onvoldoende te oordeelen en de heiliging van den levenswandel vóór alles te verlangen. Dit laatste is het standpunt der uitnemenste profeten, en hierin ligt hun onvergankelijke verdienste. Maar de vraag is of zij het spiritualisme gehuldigd hebben op zulk een radicale wijze als AMOS het schijnt te vertegenwoordigen.

Het is zeker het geval niet met JEREMIA, en het zij mij vergund, wat dit punt aangaat, vooruit te loopen, ten einde dit belangrijk vraagstuk betreffende de prediking der profeten van Israël in eens te behandelen. JEREMIA leefde anderhalf eeuw later dan de ruwe aanklager van Israël, AMOS, en het spiritualisme kon in den tusschentijd vorderingen hebben gemaakt. Inderdaad doet het zevende hoofdstuk van JEREMIA hem volstrekt niet als een formalist kennen. In het 21ste vers zegt hij: „voegt uwe brandoffers bij uwe slachtoffers en eet vleesch", want de rituëele onderscheidingen door de priesters ingesteld zijn zonder waarde in zijne oogen, aangezien Jahwe daaromtrent niets bevolen heeft; in vers 23 zegt hij dan ook: „Dit gebod heb ik (Jahwe) hun gegeven: Luistert naar mij; zoo zal ik u ten god en gij zult mij ten volk zijn; en bewandel den weg dien ik u voorschrijf, opdat het u welga" (verg. Amos V, 25: „Hebt gij mij in de woestijn, huis Israël, veertig jaar lang slachtoffers en gaven gebracht?"). De bedevaartgangers dus, die den tempel van Jeruzalem bezoeken en meenen aldus zich aan hun god zeer aangenaam te maken, zijn aan een gevaarlijken waan ten prooi; wat zij te doen hebben is hun dagelijksch gedrag te verbeteren (v. 4—10). Dit alles is zoo en het is schoon. Het neemt echter niet weg, dat de tempel genoemd wordt „het huis waarover de

naam van Jahwe uitgeroepen is" (v. 10, 11, 14, 30), en dit duidt in de pen van JEREMIA een wezenlijk heilig oord, want hij noemt Silo de plaats „waar eertijds Jahwe zijnen naam heeft doen wonen"; niet de keuze des volks, maar de goddelijke wil heeft den heiligen naam met den tempel verbonden, en in zijne oogen is de tempel ontwijd door de plaatsing van afgodsbeelden daarin (v. 30). Waartoe een tempel, indien Jahwe geen uitwendigen eeredienst verlangt? Inderdaad, al moge JEREMIA zeggen: „gij moogt vrijelijk festijnen aanrichten met het vleesch der brandoffers evengoed als met dat van andere offers", hij moge hiermede duidelijk te kennen geven dat de brandoffers niet bij machte zijn het volk met zijnen god te verzoenen, dit is daarom lang niet een afkeuring van de offermaaltijden en dus van de offers zelven. Zeker niet. Hij kondigt den ondergang van den tempel aan, maar als een straf; dus de tempel zou blijven bestaan, indien maar Juda getrouw ware. Het voorbeeld van Silo, waarop hij zich beroept, laat geen plaats over voor eenigen twijfel, want de *nabi* zegt dat Jahwe eertijds daarin zijnen naam had doen wonen met geen ander doel, dan om te bewijzen dat het heilig karakter van den tempel te Jeruzalem hem tegen den ondergang niet waarborgen kan, indien de zonden van hen die daar komen aanbidden deze vreeselijke kastijding verdienen. Eindelijk zal ik doen opmerken, dat de herhaalde verwijten tegen Juda gericht wegens de vereering van vreemde goden, waaraan dat volk zich bezondigt, den eeredienst voor Jahwe onderstellen, en dat deze uitvallen in geheel andere bewoordingen vervat zouden zijn, indien de verontwaardiging van den *nabi* niet alleen opgewekt werd door het brengen van offers aan goden die geen goden zijn, maar evenzeer door het brengen zelf van offers aan wien dan ook. Zekere soorten van offers zijn op zichzelf zondig in zijne oogen; maar hij noemt ze (het kinderoffer, v. 31). Zijn de aldus gebrandmerkte offers in zijne oogen zondig, dan spreekt het ook van zelf, dat hij in andere, die hij niet behoeft te noemen, op zichzelf niets afkeurenswaardigs ziet. Dit merkwaardige zevende hoofdstuk van JEREMIA is inderdaad niet moeilijk te verstaan. De profeet heeft in de verte niet gedacht aan de afwezigheid van den uitwendigen eeredienst, uitgezonderd in de hoedanigheid van straf. Hij meent met alle Israëlieten, dat vrome menschen zich naar den tempel begeven, om „voor Jahwe te staan" (v. 10) en dat dit aan Jahwe aangenaam is; maar hij,

JEREMIA, in onderscheiding van de gewone Israëlieten, voegt daaraan toe de voorwaarde, dat die aanbidders beginnen zullen met hun gedrag te heiligen; gebeurt dit niet, dan is hun vereering van hun god geheel waardeloos, zij veranderen den heiligen tempel in een roovershol (v. 11). Hij is boetprediker en hij zoekt aan zijne vermaning kracht bij te zetten, door de verklaring, dat de plechtigheden niet door de godheid zijn ingesteld, iets wat tegenover de priesterlijke verordeningen zekere vrijheid toelaat, welke volstrekt zondig zou wezen als zij op de geboden van God werd toegepast.

Keeren wij tot AMOS terug. Het zou al zeer vreemd zijn, indien hij meer dan JEREMIA een spiritualist ware geweest. Leest men echter zijne woorden met de noodige aandacht, dan moet men tot de slotsom komen dat zij in denzelfden geest moeten uitgelegd worden als het zevende hoofdstuk van den tijdgenoot van JOZIA. Reeds het feit, dat hij de nazireeërs gelijk stelt met de *nabi's*, („ik heb er uit uwe zonen als profeten doen optreden, uit uwe jongelingen als nazireeërs", II, 11), en dat het in zijne oogen een zeer zondige daad is de nazireeërs wijn te doen drinken, kenmerkt hem niet als een onhandelbaren anti-ritualist, die den uitwendigen eeredienst tot de zonden rekent. Ware dit laatste zijn beginsel geweest, hoe zou het dan mogelijk zijn, dat hij geen verschil in slechtheid zag tusschen dat wijn doen drinken aan de nazireeërs en het verbieden aan de *nabi's* om te profeteren (II, 12)? Moest dit laatste niet onvergelijkelijk veel zwaarder in zijne oogen zijn geweest dan het eerste? Dit is geen kleinigheid. Men moet in gedachte houden, dat, wanneer een hervormer zich met beslistheid tegen een voornaam punt van den populairen godsdienst heeft verklaard, hij altijd bijzonder waakzaam blijft te dien aanzien, steeds gereed te brandmerken alles wat uit het veroordeelde beginsel voortvloeit. Hij loopt veel eerder gevaar de werking van dat beginsel te zoeken in dingen waaraan het vreemd is, dan uitingen daarvan onweersproken te laten voorbijgaan. Zoo, bijvoorbeeld, waren de hervormers der zestiende eeuw in de weer tegen alles wat maar eenigszins riekte naar verdienstelijke werken. Wat wij in het twaalfde vers van Amos II lezen schijnt mij eenvoudig een onmogelijkheid toe in de pen van een profeet, die de godsdienstige plechtigheden en de offers als zoodanig zou veroordeeld hebben; in zijne oogen zou de nazireeërs-gelofte geen godsdienstige waarde hoegenaamd heb-

ben kunnen bezitten, niet eens omdat ascetische onthouding geschikt maakt tot het ontvangen van bezielende indrukken, want AMOS stelt de rechtstreeksche roeping van Jahwe hooger dan het beroep van *nabi*, door oefeningen voorbereid („Ik ben een veebezitter en moerbeienkweeker; doch Jahwe nam mij van achter het vee, en Jahwe zeide tot mij: Ga, profeteer tegen mijn volk Israël", VII, 15).

Wij moeten verder gaan en opmerken, dat AMOS, gelijk JEREMIA dit later doen zal, het heilig karakter der gewijde plaatsen wel degelijk erkent. Niet alleen laat hij Jahwe „uit Sion brullen" (I, 2), eene uitdrukking die van een grooten eerbied voor den tempel te Jeruzalem getuigt, maar hij brandmerkt daarenboven de onkuische praktijken, welke in den tempel plaats vonden, als een ontwijding van den naam van Jahwe (II, 7), wat geen zin heeft, tenzij deze praktijken in zijne schatting een bezoedeling zijn van de plaatsen gewijd aan de aanroeping van Jahwe's naam; ter zelfde plaats noemt hij de tempels der Israëlieten „huizen van hun god" (II, 8)[1], om de verergering van hun zonde in het licht te stellen: zij berooven de armen, en dan gebruiken zij de goederen welke zij zich aldus wederrechtelijk toegeëigend hebben, om ontucht te plegen in het huis zelf van hun god! De geheele kracht van de plaats ligt in het feit dat gesproken wordt van het huis van den god Israëls, en ik vraag hier, gelijk ik het deed ten aanzien van JEREMIA, waartoe een huis Gods dienen moet, indien men den uitwendigen eeredienst veroordeelt. Moet AMOS een protestant geweest zijn, en niet een gewoon protestant, maar een puritein, die wel een lokaal van samenkomsten goedkeurt, maar geenszins het heilig karakter van een *meeting house* erkent? Dit is onmogelijk, daar de tempel voor AMOS een Godshuis is, veel meer dan een *meeting-house*. Dan moet men hem ook niet toeschrijven een puritanisme, in den tijd toen hij leefde eenvoudig ondenkbaar.

Ik durf beweren, dat alle plaatsen, welke heeten te bewijzen

---

[1]) De Statenvertaling heeft hier „het huis hunner goden", niet willende erkennen, dat ten tijde van AMOS verschillende tempels van Jahwe bestonden, en dat AMOS dit niet afkeurt. Maar deze vertaling laat den *nabi* onzin schrijven, namelijk dat de naam van *Jahwe* ontwijd wordt door de onkuische plechtigheden welke in de tempels aan vreemde goden gewijd plaats hebben. Deze plaats heeft in werkelijkheid niets te maken met de bestrijding der vereering van andere goden dan Jahwe.

dat AMOS den uitwendigen eeredienst afkeurde, op volkomen natuurlijke wijze verklaard worden, wanneer men aanneemt, gelijk waar is, dat de profeet uit het diepst van zijne overtuiging wil uitspreken, dat ieder die onrecht pleegt Jahwe niet zoekt en door de verschrikkelijke kastijdingen van dien god getroffen zal worden, waaraan toegevoegd moet worden, dat feitelijk, in zijn oordeel, Israël Jahwe niet zoekt Laten wij nog eenmaal de aangehaalde plaatsen nagaan en zien of de woorden des profeten op natuurlijke wijze voortvloeien uit de denkbeelden welke ik hem toeschrijf.

„Komt naar Bethel en bezondigt u, enz." (IV, 4, 5). Het is de duidelijkheid zelve. Een volk dat kwaad doet maakt zich schuldig aan een ongehoorde vermetelheid, indien het in de tegenwoordigheid van zijnen god durft verschijnen. Zelfs is de vorm van deze uitspraak, gelijk in V, 4 vv., uitnemend gekozen, ten einde de hoorders te dwingen zich af te vragen wat het is, dat men hun verwijt. Die vorm is zeker paradoxaal, maar daarom niet minder doorzichtig, niet eens wegens de woorden „want dit valt in uw smaak". Zij beteekenen volstrekt niet, dat de Israëlieten ongelijk hebben van die dingen te houden; zij willen zeggen, dat die dingen onbelangrijk zijn en dat het toch de eenigen zijn waarvoor de lichtzinnige Israëlieten ijver betoonen. Komaan! wordt hun gezegd, verdubbel dien ijver, het zal u hoegenaamd niets baten. Zou, in den niet zoo lang geleden tijd, toen iedereen ter kerke ging, een prediker niet zeer goed tot de formalisten, in dichte drommen onder zijnen kansel vereenigd, hebben kunnen toevoegen: „Braaf zoo: ga naar de kerk, 's morgens, 's middags, 's avonds: Dit is het waarop gij u verlaat. Ik zeg u, dat, zoo gij u niet bekeert, gij zult behooren tot hen tot wie de Heer zeggen zal: Gaat van mij, ik heb u nooit gekend!" Zal men dan beweren, dat zulk een profeet, omdat hij gezegd heeft: dit is het waarop gij u verlaat, de godsdienstige samenkomsten veroordeelde?

„Gilgal zal zeker worden weggevoerd, Bethel tot niets worden" (V. 5), niet omdat zij plaatsen der vereering zijn, maar niettegenstaande zij plaatsen der vereering zijn, dewijl Israël in die plaatsen zijn vertrouwen gesteld heeft, zonder naar Jahwe te vragen. Dit is ook de reden waarom Jahwe de godsdienstige feesten en de offers haat en het geluid der gewijde muziek niet meer hooren wil (V. 21—23). Hoe zouden al deze dingen anders dan zijn weerzin wekken, zoolang de slechtheid der devoten hun hulde tot een

beleediging maakt? Deze heftige uitval wordt dan ook treffend besloten door de woorden: „Laat veeleer het recht golven als water, de gerechtigheid als een immervlietende beek" (v. 24) en de vurige prediker zou dit beroep op het geweten zijner hoorders totaal bedorven hebben, indien hij, te onpas, één woord met betrekking tot den eeredienst eraan had toegevoegd.

Misschien zal men tegen mijne opvatting den beroemden tekst aanhalen:

Hebt gij mij in de woestijn, huis Israël, veertig jaar lang slachtoffers en gaven gebracht" (V. 25).

Ik heb echter reeds hierop geantwoord naar aanleiding van Jer. VII, 22. Deze historische herinnering is geen veroordeeling der offers; zij heeft ten doel dezen hun werkelijke plaats aan te wijzen: zij zijn geen eischen van Jahwe. Dit moet toch niet tot het ongerijmde toe worden overdreven. Onze tekst zelf doet zien, dat AMOS aan het verleden van Israël dacht. Welnu, zullen wij onderstellen, dat hij niet geweten heeft dat tal van vromen offers aan Jahwe gebracht hadden, of dat hij deswegen een SAMUËL, een DAVID, een SALOMO, een JOSJAFAT, als groote zondaars heeft aangezien? Het is immers een onmogelijkheid.

Doch, laat dit de laatste aanhaling zijn, leest den uitval van AMOS tegen den priester Amasja (VII, 10—17). Niets natuurlijkers dan dit, indien men mijne zienswijze aanneemt; maar, indien onze *nabi* den eeredienst op zichzelf veroordeeld had, moet men zich afvragen hoe het komt, dat hij zijnen tegenstander volstrekt niet in zijne hoedanigheid van priester hekelt, maar hem de straffen met welke hij getroffen zal worden aankondigt uitsluitend omdat hij zich tegen het profetisch woord verzet.

Omdat gij zegt: Gij moogt niet profeteeren tegen Israël, noch uwe reden laten stroomen tegen het huis IZAÄK, *daarom* zegt Jahwe enz. (VII, 16).

Indien tempels zonder eeredienst niet denkbaar zijn, zijn priesters zonder plechtigheden nog minder bestaanbaar; indien de offers afkeurenswaardig zijn, dan zijn de priesters uiterst gevaarlijke verleiders des volks; hoe dan zou een *nabi* gelijk AMOS verzuimd hebben hen als zulken te brandmerken?

De slotsom is, dat AMOS op de meest besliste wijze verklaart, dat de eenige eisch van Jahwe bestaat in de rechtvaardigheid, zoodat hij aan de plechtigheden een geheel ondergeschikte plaats

toewijst. Maar dit verhindert niet, dat hij eerbied wil zien voor de heilige plaatsen, wier bestaan hij in geenen deele veroordeelt.
Ik vertrouw dat de lezer mij deze lange uitweiding vergeven zal, om reden dat de belangrijke zaak daarin besproken herhaaldelijk op het tapijt komt, maar ik nu bij volgende gelegenheden veel beknopter zal kunnen zijn.

De godsdienst door AMOS gepredikt bestaat in de gehechtheid aan Jahwe, zich uitende in de rechtvaardigheid, vooral wat betreft de verhouding van de rijken tot de armen, en den eerbied voor het profetisch woord. Ten einde dezen godsdienst aan te bevelen, volgt hij het profetisch program, waarvan wij de hoofdlijnen in JOËL hebben kunnen volgen. De macht en de te vreezen rechtvaardigheid van Jahwe vormen het onderwerp van een eerste stuk (1 en II), waarin de toorn van hem die uit Sion brult beschreven wordt als alle omliggende volken treffende, Syriërs, Philistijnen, Pheniciërs, Edomieten, Ammonieten, Moabieten, om eindelijk Juda te bereiken en, ontzaglijke opklimming, zijne onverbiddelijke gestrengheid aan het ondankbare Israël te doen gevoelen. Natuurlijk worden de weldaden, door Jahwe aan zijn volk bewezen, niet vergeten (II, 9—11; zie ook III, 1, 2), want zij moeten het volk het onvergeeflijke van zijne weerspannigheid doen gevoelen. Eénzelfde toon heerscht van het begin tot het einde van die profetieën. Telkens gaat de naam van Jahwe gepaard met beschrijvende toevoegingen, welke allen de majesteit aanduiden: „de heer Jahwe" „de heer Jahwe, god der heirscharen", „Jahwe, de god der heirscharen, de heer"; alle rampen zijn door Jahwe verordend (III, 6; IV 6 — 11) en niets, wat dan ook, zal hem kunnen weerstaan (III, 13—15; zie verder alle beschrijvingen van rampen door Jahwe gezonden, waarin altijd merkbaar is een streven om te doen gevoelen, dat hij onwederstaanbaar is); elk onderdeel van een profetie, dikwijls elke groep van verzen, wordt gesteund door uitdrukkingen als „Jahwe heeft het gezegd", „spreekt Jahwe", „spreekt de heer Jahwe", om de onwankelbare zekerheid van het aangekondigde zoo stellig mogelijk uit te spreken. Nog meer, om Israël dieper te doen gevoelen wie de god is dien het veracht heeft, schrijft de *nabi* hem toe de schepping der wereld, het bestuur daarover en de openbaring der waarheid aan de menschen:

Zie, de formeerder der bergen, de schepper van den wind,
hij die wat in den mensch omgaat hem mededeelt,

die den dageraad in duisternis verkeert,
en treedt op 's aardrijks hoogten,
Jahwe der heirscharen is zijn naam (IV, 13).
Hij die de Pleiaden en den Orion gemaakt heeft,
de duisternis in morgenstond verkeert,
den dag tot nacht verdonkert,
die de wateren der zee roept,
en ze uitgiet over de oppervlakte der aarde;
Jahwe is zijn naam (V, 8).
Heb ik niet Israël uit Egypte opgevoerd, de Filistijnen uit Kaftor en de Arameërs uit Kir? (IX, 7).

Heeft misschien een omwerker van AMOS' geschrift deze merkwaardige woorden ingelascht, het moet erkend worden, dat, zoo de *gedachte* hooger klimt dan in den tijd van AMOS wel mogelijk was, de toevoeging toch geheel in den geest van den oorspronkelijken auteur is, die Jahwe als groot en machtig teekent en Israël als snood ondankbaar.

Er is reeds op gewezen, dat de profeet de gunsten door Jahwe aan zijn volk bewezen herinnert ten einde den ondank van Israël te doen uitkomen. Een zeer merkwaardig stuk (IV, 6—11) is met hetzelfde doel geschreven, maar stelt de zaak onder een onverwachten en eigenaardigen vorm voor. Hier worden opgenoemd een reeks zware rampen, die het volk getroffen hebben, en erop gewezen als antwoord van Jahwe op de offers en tienden die hem gebracht zijn. Elke ramp is dus een weldaad, want zij had het volk moeten doen begrijpen, dat iets anders dan plechtigheden door Jahwe van zijne aanbidders verlangd werd; maar ziet, het volk heeft zich telkens verhard, zoodat de beschrijvingen, van ramp tot ramp, allen met de woorden eindigen:

maar gij hebt u niet tot mij bekeerd, spreekt Jahwe (IV, 6, 8, 9, 10, 11).

Deze vorm maakt het verwijt dubbel indrukwekkend.

Het spreekt van zelf dat een verheven god, gelijk AMOS hem beschrijft, niet ongestraft beleedigd kan worden. De aankondiging zijner strafoefeningen neemt dan ook een zeer groote plaats in deze profetieën in. Het is echter overbodig de beschrijvingen daarvan in bijzonderheden na te gaan, want dit zou ons niets nieuws leeren aangaande de methode van den profeet. Ik zal alleen doen opmerken, dat in den regel de straffen wel bestaan in stoffelijke rampen, maar dat toch het zedelijk element daar

niet afwezig is. Immers, gelijk onder de weldaden van Jahwe genoemd werd deze eer aan Israël bewezen, dat hij er „uit zijne zonen als profeten heeft doen optreden, uit zijne jongelingen als naziraeërs" (II, 11), behoort dit tot de straffen dat, wanneer Israël door zijnen god verlaten zal zijn, het zal hongeren en dorsten naar het goddelijk woord, maar geen verzadiging vinden. Ik moet dit schoon stukje overschrijven:

„Zie, de dagen komen, spreekt de Heer Jahwe, dat ik een honger op het land afzend; een honger, niet naar brood, een dorst, niet naar water, maar naar het hooren van Jahwe's woord. Dan zwerft men van zee tot zee, doolt men rond van het noorden naar het oosten, zoekende naar het woord van Jahwe, maar zonder het te vinden". (VIII, 11, 12).

Merken wij echter op, dat de verschillende deelen dezer prediking bijna overal in elkander vloeien, iets wat uit den aard der zaak te verwachten was; er wordt een beroep op de hooge eigenschappen van Jahwe gedaan in stukken allereerst bestemd om zijne strafgerichten aan te kondigen; zoo, bijvoorbeeld, zijne alomtegenwoordigheid, of ten minste de alomtegenwoordigheid van zijne macht, in hoofdstuk IX, 1*b*—4, en zijne almacht in de twee volgende verzen, 5 en 6.

Blijven nog de beloften over, welke, gelijk wij gezien hebben, een voornaam bestanddeel van het profetisch program uitmaken. Zij beslaan in de profetieën van Amos een zeer bescheiden plaats, in 't geheel zeven en een half vers, IX, 8*b*—15, waaraan toegevoegd mag worden „vraagt naar mij, opdat gij leven moogt", „vraagt naar Jahwe, opdat gij leven moogt", „zoekt het goede en niet het kwade, opdat gij moogt leven". Doch, moge Amos zeer weinige woorden aan dit belangrijk onderwerp wijden, hij verkondigt niettemin met kracht, dat wie zich aan Jahwe onderwerpt en hem gehoorzaamt, volmaakt zeker van zijne bescherming is.

Waarom dan weidt hij zoo weinig uit over de dagen van geluk welke eenmaal moeten aanbreken? Hoogstwaarschijnlijk omdat hij bijna niets goeds verwacht voor het Noordelijk rijk, zoodat hij meent dat zoo goed als alle inwoners verdelgd zullen worden met het koninklijk huis en de heilige plaatsen. Als dit de ware reden is, dan zou zij verklaren waarom het toekomstig rijk bij Amos het herstelde Davidische is, ofschoon hij het nergens over

Juda gehad heeft, uitgezonderd in het begin, waar de gestrengheid van Jahwe geteekend wordt in de straffen welke hij over de verschillende omliggende volken zal doen komen, en Juda als overgang dient van deze volkeren tot Israël (II, 4, 5). Ik zou echter niet al te veel nadruk op deze overwegingen willen leggen, waar het geldt de methode van AMOS te kenschetsen. Het moet toch als uiterst waarschijnlijk worden geacht, dat, toen hij zich naar Bethel begaf, zijne hoop was den geestelijken toestand van Ephraïm te zullen verbeteren; hij zal dus in zijne redevoeringen veel meer nadruk hebben gelegd op het „opdat gij zult leven", vrucht van het „naar Jahwe vragen", dan dit het geval is in het later geschrevene. Toen hij de pen voerde verkeerde hij onder den indruk van vergeefs gesproken te hebben. Sprekende koesterde hij nog hoop voor Jakob, schrijvende niet meer. (verg. Jez. VI, 8 vv.).

Daarenboven is AMOS streng, hard van aanleg. Hij verplettert en denkt niet aan de noodzakelijkheid van ook op te richten. Sluit men het boek zijner profetieën nadat men het van het begin tot het einde gelezen heeft, dan komt men als het ware tot verademing; men ontwaakt als uit een pijnlijken droom.

Dit neemt niet weg, dat de hoofdtrekken der profetische prediking, gelijk ik ze aangegeven heb, geheel in zijn geschrift aanwezig zijn. Wat hem persoonlijk eigen is, bestaat uitsluitend in de wijze waarop hij het profetisch kader vult.

§ 3.

HOZEA.

Iemand die achter elkander AMOS en HOZEA gelezen heeft en dan zich tot den Bijbel van REUSS wendt, moet het wel eenigszins vreemd vinden daar de volgende woorden te lezen: „Nergens bij een anderen profeet zijn de kleuren zoo gelijkmatig somber, de bedreigingen zoo doorloopend hard, onmeedoogend, ofschoon hier ook, doch uiterst zeldzaam, een lichtstraal komt schijnen in het zwart verschiet waarin de oogen van den wanhopenden ziener turen" [1]). Dit oordeel kan ik niet onderschrijven, al werd het

---

[1]) La Bible, par Ed. Reuss; Ancien Testament, les Prophètes, t. I, p. 134.

uitgesproken door zulk een bekwaam vakman als den door allen hooggeschatten geleerde uit Straatsburg. Integendeel word ik zeer getroffen door de kracht van overtuiging waarmede HOZEA de bekeering van Israël en het daarop volgend geluk aankondigt. Ik heb boven den door mij zoo hoog geschatten geleerde, dien ik mij toch vermeet tegen te spreken, in deze, een voordeel. Hij moest HOZEA vertalen en verklaren, een wanhopige taak wegens de verregaande duisterheid van den tekst. Dit schijnt mij toe schade te hebben aangebracht aan de helderheid van den algemeenen blik dien hij wierp op dit verwonderlijk geschrift, waarvan de stijl hortend kan genoemd worden, zoodat de samenhang vaak niet te vinden is. Voor mij was de taak veel eenvoudiger. Indien maar de verstaanbare plaatsen veelvuldig genoeg zijn, om te veroorloven daaruit met zekerheid op te maken op welke wijze de *nabi* zich beijvert den godsdienst te dienen, dan maakt het niets uit of er nog vele teksten overblijven, die ik niet versta; REUSS mocht deze niet laten liggen, ik wel. Dit verklaart misschien hoe ik, gelijk ik meen, op één punt juister kan zien dan een, die zooveel hooger staat dan ik.

De uitleggers komen tot overeenstemming in de erkenning, dat de drie eerste hoofdstukken een afzonderlijke groep vormen in onderscheiding van de elf laatste. Deze drie eerste bieden aan een soort van algemeen overzicht over Israël, gelijk HOZEA dit volk profetisch beschouwt; daar zullen wij dus al dadelijk het kenmerkende van dezen *nabi* kunnen opvangen. Meer uitvoerige bijzonderheden komen in het overige gedeelte van het boek voor, en zij zijn meer dan eens van wezenlijk belang; wij zullen ze niet verwaarloozen, te minder omdat zij ons een middel aan de hand zullen doen om onze eerste uitkomsten te toetsen. Wij vangen echter aan met de drie eerste hoofdstukken.

Zij bevatten twee bestanddeelen, driemaal achter elkander, paarsgewijze, doch zonder overgang tusschen het eene en het andere, opgesteld. Een merkwaardige rangschikking, die waarschijnlijk haar oorsprong heeft in de zeer eigenaardige wijze waarop HOZEA zich bezield gevoelde, zelfs als hij de pen gebruikte. Zijne inzichten ontstaan bij vlagen, niet in een geregelde strooming, en deze vlagen wisselen elkander af, omdat de eene de andere te voorschijn roept door de associatie der contrasteerende denkbeelden, een lang niet zeldzaam zielkundig verschijnsel met betrekking tot de denkbeelden, welke men wederkeerig

aanvullend zou kunnen noemen, onder de voorwaarde, dat zij nauw samenhangen met de diepste overtuigingen van hem die door deze denkbeelden bewogen wordt. HOZEA gevoelt zich doordrongen van afschuw bij het zien van de afgoderijen en de wanordelijkheden in Israël, de uitverkorene echtgenoote van den grooten god Jahwe; Israël is schuldig aan overspel; de kinderen van dit volk, mannen en vrouwen beiden, alle Israëlieten, zijn in overspel verwekt; de hemelsche gemaal kan hen niet erkennen; de dochter heet *Geen-erbarmen*, de zoon *Niet-mijn-volk*, want zij moeten vergaan te gelijkertijd met het geslacht van JEHU (in zinspeling waarop een zoon JIZREËL moet heeten; HOZEA, in tegenstelling met het boek der Koningen, oordeelt JEHU en zijn huis geheel verwerpelijk, zonder twijfel wegens den stierendienst). De *nabi* is zich bewust dat Jahwe persoonlijk hem beveelt deze dingen te zeggen en ze, tot een getuigenis, op te schrijven. Doch deze overspelige vrouw is de uitverkorene van Jahwe en hare kinderen behoorden de kinderen van Jahwe te zijn; Jahwe wil dat zij dit voorrecht deelachtig worden; het zal gebeuren. Deze verzekerdheid verrijst als een zichtbaar tafereel in de ziel van den profeet. Zijn schrijfriet heeft te nauwer nood de woorden geteekend: „Gij zijt mijn volk niet en ik zal niet met u zijn!" (I, 9); of die verzekerdheid is reeds profetische bezieling geworden en zij stort zich uit, gelijk ik boven zeide, zonder overgang: „Maar eens zullen de zonen Israëls talrijk zijn als het zand der zee enz." (I, 10—12).

Het is niet te verwonderen, dat deze aaneenkoppeling driemaal geschiedt, noch dat de twee elementen den tweeden (II, 1—22) keer meer ontwikkeld zijn dan den eersten en den derden, noch ook dat de derde maal de uitdrukking van deze gevoelens veel beknopter is dan te voren het geval was, inderdaad maar een zwakke echo van het voorgaande. Immers de gedachte aan Jahwe's goedheid, die het aanvullend gedeelte van de eerste uitstorting beheerscht, doet noodwendig opwellen, en wel met vernieuwde kracht, de verontwaardiging wegens het overspel gepleegd door de gemalin van zulk een gemaal; dit gevoel, aldus aangewakkerd, bruist op uit zijne brandende ziel nog ontstuimiger dan de eerste maal; doch dit verhoogt wederkeerig het gevoel van de oneindige liefde van den gemaal, die, niettegenstaande hare snoode zonde de ondankbare gemalin gelukkig wil maken; hiervandaan de behoefte om deze liefde in al hare grootheid te schil-

deren, opdat Israël eindelijk leere begrijpen wie de god is dien het verlaat voor goden zonder macht, maar vol bedrog. Natuurlijk brengt deze slingering de eerste gemoedsbeweging terug, maar het vuur der bezieling is nagenoeg uitgeput en de derde golfslag, indien ik dit beeld gebruiken mag, is zeer zwak en brengt te voorschijn een zeer zwakken symetrischen golfslag. De profetische vlaag is geëindigd.

HOZEA wanhoopt geenszins aan de toekomst van zijn volk en het uitzicht door hem aanschouwd is niet een somber eenerlei, alleen door een enkelen valen lichtstraal beschenen. Integendeel, het vergezicht dat zich voor zijne oogen uitstrekt baadt in het heerlijkst licht; richt hij echter zijne oogen op hetgeen naderbij ligt, dan zwelt zijn hart bij het zielverscheurend tafereel, dat zich voor hem ontvouwt. De tegenwoordige tijd is slecht; tusschen nu en later ligt bloed, verwoesting, wachten de verschrikkelijkste rampen; maar daarachter, aan de kimmen, werpt een stralende zon haar weldadig licht over oneindige streken, waar vrede, overvloed, gelukzaligheid heerschen. Laten wij de woorden van den *nabi* lezen:

> Eens zullen de zonen Israëls talrijk zijn als het zand der zee, dat gemeten noch geteld kan worden, en in stede dat men tot hen zal zeggen: Gij zijt mijn volk niet — zal men hen zonen van den levenden god noemen. De zonen van Juda en die van Israël zullen zich vereenigen, éénen en denzelfden tot hun hoofdman aanstellen en uit het land optrekken; want groot is de dag van Jizreël. Noemt uwe broeders Mijn-volk en uwe zusters Erbarmen (I, 13—12).

Dit overtreft AMOS ver wat het hoopvolle aangaat. Maar laten wij luisteren naar de tweede parallelle opwelling. Hier wordt de stijl, ofschoon niet geheel regelmatig, meer rythmisch:

> Dies ga ik haar medetroonen,
> haar brengen in de woestijn en spreken naar haar hart;
> dan geef ik van daar uit haar hare wijngaarden weder,
> en de vallei Achor tot eene deur der hoop;
> daar zal zij zingen als in de dagen harer jeugd,
> als toen zij optrok uit Egypteland.
> Te dien dage, spreekt Jahwe, zal zij mij „mijn man" noemen,
> en niet meer „mijn baäl";
> dan zal ik de namen der baäls uit haren mond wegdoen;

zoodat zij bij hunne namen niet meer vermeld worden.
Voorts zal ik te dien dage voor hen een verbond sluiten,
een verbond met de dieren des velds,
met de vogelen des hemels en het kruipend gedierte des aardrijks;
ook zal ik boog, zwaard en oorlog breken en buiten het land werpen,
en maken dat zij onbezorgd nederliggen.
Ik zal mij met u verloven, voor eeuwig.
mij met u verloven in recht en gerechtigheid,
en gunstbetoon en erbarmen,
mij met u verloven te goeder trouw;
dan zult gij Jahwe leeren kennen.
Te dien dage zal ik, spreekt Jahwe, de hemelen verhooren,
en zij zullen de aarde verhooren;
de aarde zal het koren, den most en de olie,
en zij zullen Jizreël verhooren (Jizreël = God zaait),
ik zal haar voor mij zaaien in het land,
mij erbarmen over Geen-erbarmen,
en tot Niet-mijn-volk zeggen: Gij zijt mijn volk,
waarop dat zal zeggen: Mijn god! (II, 13—22).

Twee regels zijn voldoende voor het derde parallel:

Daarna zullen de zonen Israëls zich bekeeren, Jahwe, hun god, zoeken, en David, hun koning, en later sidderend vluchten tot Jahwe en zijne zegeningen. (III, 5).

Deze aanhalingen bevestigen zonder verdere toelichting wat ik van Hozea gezegd heb.

Zou ik nu gaan bewijzen dat hij de gehechtheid aan Jahwe predikt? Het is volmaakt duidelijk en duidelijk is het ook, dat de middelen waarop hij rekent om deze prediking ingang te doen vinden zijn de verwijzing naar Jahwe's rechten op Israël, het verwijt tegen het volk gericht, omdat het deze rechten schendt, de aankondiging der rechtvaardige strafoefeningen van Jahwe en de prediking van zijne goedheid, welke aan zijne berouwvolle kinderen vergiffenis schenken zal. Met andere woorden, het profetisch kader bevindt zich hier in zijn geheel.

Wij moeten echter letten op een nieuwen trek in de wijze waarop dit kader door onzen profeet gevuld wordt.

De uitdrukking „levende god" (I, 10), welke bij Amos niet ontmoet werd, duidt aan een toenemend streven Jahwe te ver-

hoogen en de vreemde goden als verachtelijk te teekenen. Alleen als tegenstelling tegenover goden die niet leven heeft men eraan kunnen denken om van den levenden god te spreken, dus in tegenstelling met goden die niet werkelijk bestaan, en dit is geheel iets anders dan te zweren met de woorden „Jahwe leeft". Aldus zien wij de *nabi's*, zich inspannende om Israël te bewegen zich aan zijnen god te hechten, bij toeneming in hun werkzaamheid een apologetisch naast het polemisch element opnemen. Ten einde tegen de valsche goden te velde te trekken, moet Jahwe verdedigd worden, en de verheerlijking van Jahwe eischt dat de wezenloosheid der valsche goden aangetoond worde. Het is waar, dat AMOS een zeer hooge voorstelling heeft van het wezen van den god van Israël en dat hij zijne majesteit verkondigt; maar hij bestrijdt niet de andere goden, terwijl dit met veel aandrang door HOZEA gedaan wordt. Reeds in de drie eerste hoofdstukken worden deze klanken gehoord:

> Zij zeide: Ik wil mijne minnaars naloopen,
> die mijn brood en mijn water mij geven,
> mijne wol en mijn vlas, mijne olie en mijne dranken ... (II, 4).
> Loopt zij dan hare minnaars na zonder hen in te halen,
> zoekt zij hen zonder hen te vinden,
> dan zegt zij: Ik wil wederkeeren tot mijn vorigen man;
> want toen had ik het beter dan thans. (II, 5, 6).
> Zij erkende niet dat ik haar het koren, den most en de olie gaf,
> ik haar zilver in overvloed schonk,
> en het goud waarvan zij baäl maakten. (II, 7).
> Ik zal verwoesten haar wijnstokken en vijgen,
> waarvan zij zeide: Dit is het loon dat mijne minnaars mij geven. (II, 11).

Wat betreft de houding van HOZEA ten aanzien van den volksgodsdienst, ziet men uit het voorafgaande, dat hij de vereering der baäls beschouwt als een zich van Jahwe afwenden; doch dit bewijst geenszins dat de Israëlieten Jahwe niet meer als hunnen nationalen god zouden erkend hebben en dat zij hem niet meer aanbaden; het beteekent alleen, dat die god met anderen niet deelen wil, dat hij niet toelaat dat anderen naast hem vereerd worden, zoodat zijn dienst tot iets wat niet bestaat wordt, zoodra andere vereeringen er naast gevolgd worden. Overigens is het een voorrecht Jahwe te mogen dienen; ertoe buiten staat gesteld te worden is een straf. Zoo ten minste versta ik de bedreiging:

Ik zal een einde maken aan al hare vreugde,
aan feest, nieuwe maan, sabbat, ja, aan elken hoogtijd. (II, 10).

Immers, nieuwe manen en sabbat maken deel uit van de vereering van Jahwe, en deze bedreiging is parallel met die van het derde hoofdstuk:

Geruimen tijd zullen de zonen Israëls blijven zitten zonder koning of vorst, zonder offer of wij-steen; zonder efod en huisgoden. (III, 4),

waar het duidelijk is dat opgesomd worden allerlei dingen, die als onontbeerlijk beschouwd worden; hier wordt als een bittere ramp geschilderd een toestand van volslagen godsdienstige en burgerlijke verwarring; het volk zal zonder regeering en godsdienstplechtigheden zijn. Maar die wij-steenen, welke men naast de altaren zag staan, en die *therafîm*, die huisgoden, waren zij dan niet zondig in de oogen der vurige Jahwisten? Voorzeker de tijd kwam dat zij het voorwerp van een strenge veroordeeling werden, maar er is ook een tijd geweest toen zij nog volmaakt orthodox waren. Wanneer is men begonnen ze af te keuren? Wanneer is het verhaal van RACHEL en de *therafîm* geschreven (Gen. XXXI, 33—35)? Niets toont aan dat deze heilige voorwerpen door HOZEA niet als orthodox werden beschouwd en hij zou niet anders geschreven hebben als hij meende, dat het een groot ongeluk was de wij-steenen, de efods en de huisgoden te moeten missen. Laten wij niet over het hoofd zien dat hij ook den efod noemt, zeker hier bedoeld als een stuk kleeding in gebruik bij de raadpleging van Jahwe; de zin is uitstekend: een volk dat geen orakels ontvangen kan is diep ongelukkig. Maar dan zou het al bijzonder verwonderlijk zijn, dat de efod, een wenschelijk voorwerp, genoemd zou worden tusschen de wij-steenen en de huisgoden, indien dezen als zondig moesten worden beschouwd. Men mag hiertegen hoofdstuk X, 1, 2 niet aanvoeren:

Een welig uitloopende wijnstok was Israël, overvloedig zijne vrucht; naar gelang zijne vrucht vermeerderde, vermeerde het de altaren, naar mate het zijn land wel ging, des te schooner wij-steenen maakte het. Valsch is hun hart; dies zullen zij boeten,

want dit is evenmin een afkeuring van de wij-steenen als van de altaren; het volk zal boeten, niettegenstaande al zijn vroom doen,

omdat zijn hart valsch is en omdat dus al zijn vertoon van vroomheid nietswaardig is.

Eéne zaak in den populairen Jahwedienst veroordeelt HOZEA ten strengste; het is de vereering der vergulde stieren te Dan en te Bethel. Hierop zullen wij straks terugkomen, en wel bij de behandeling van hoofdstuk IV—XIV. Nu hebben wij nog uit de drie eerste hoofdstukken op te maken waarin de misdaad van Israël bestaat en wat dus begrepen moet worden onder zijn terugkeer tot zijnen god. Het is zeer gemakkelijk te zeggen. Het eenige verwijt in dit gedeelte van het boek tegen het volk gericht, is dat van de vereering van andere goden dan Jahwe. Weliswaar dient tegelijkertijd het bloed dat te Jizreël uitgestort is tot beweegreden voor de verwerping van JEHU's geslacht; maar dit heeft klaarblijkelijk niets uit te staan met den terugkeer tot zijnen god waartoe de profeet zijn volk tracht op te wekken. Voorts, als de tijden van geluk aanbreken, zal Israël zich weder onder het Davidisch stamhuis stellen; doch dit bewijst niet dat de scheuring als een misdaad van Israël beschouwd wordt. Het geheele practische gedeelte dezer prediking beweegt zich om de leer dat alleen Jahwe door Israël gediend mag worden; van de zedelijke zijde, welke bij AMOS zoo zeer op den voorgrond treedt, is hier geen spoor te ontdekken; of dit ook het geval is in het overige gedeelte van het geschrift blijft te bezien.

De zedelijke zijde ontbreekt geenszins in de prediking van dezen profeet, ofschoon men dit zou bevroeden bij de lezing van het eerste gedeelte. Dit bevestigt iets wat ik reeds naar aanleiding van AMOS deed opmerken, namelijk dat de ziel van een *nabi* wel eens geheel in beslag genomen wordt door de zaak welke zich van haar meester gemaakt heeft, zoodat hij voor een oogenblik al het andere uit het oog verliest. Het overspel waaraan Israël zich schuldig maakt, dit is gedurende een spanne tijds het eenige wat HOZEA zag, wat hij gevoelde, wat hij besprak. Doch, gelijk ons gaat blijken, hij bedoelde met de trouw aan Jahwe veel meer dan de uitsluiting der vereering van alle andere goden. Laten wij hoofdstuk IV openen. Al dadelijk lezen wij:

Hoort het woord van Jahwe, gij zonen Israëls! want Jahwe heeft een geding tegen de inwoners des lands, omdat in het land noch trouw, noch vroomheid, noch godskennis is. Zij zweren en liegen,

moorden, stelen en echtbreken, het zijn woestelingen en het eene bloedbad volgt op het andere (IV, 1, 2).

Dit staat niet alleen; in de verzen 11—14 giet de *nabi* zijne verontwaardiging uit over de uitspattingen welke gepaard gingen met de vereering der baäls, eene bedwelming en zinnelijkheid, welke zeker moet bijgedragen hebben om in den geest van den profeet te doen verrijzen dat beeld van het overspel, dat voortaan in de profetische taal zijne plaats behouden heeft. HOZEA is geen vijand van den uitwendigen eeredienst, want hij beschouwt het derven daarvan als een ramp[1]), maar hij keurt toch ten strengste af die weelderige godsdienstige feesten, waar zonder maat gedronken wordt, wat den geest benevelt (IV, 11), en waar men zich onder de schaduw van het geboomte aan de ongebondenheid prijs geeft (IV, 13). Het komt mij voor, dat wij bij HOZEA vinden het begin van de bestrijding der „hoogten"; bij hem echter zou ik niet durven beslissen of die plaatsen van vereering op zichzelf afgekeurd worden, gelijk dit bij latere profeten het geval is, dan of zij alleen bestreden worden wegens de uitspattingen waartoe zij aanleiding gaven (zie ook X, 8, waarvan de verklaring evenmin zeker is). Maar dit is zeker, dat de uitwendige vereering van Jahwe geenszins in de oogen van HOZEA het middel is om zijn welgevallen te verwerven. Zijne verklaringen hieromtrent zijn volmaakt ondubbelzinnig:

In vroomheid heb ik lust, niet in offeranden,
in kennis van God meer dan in brandoffers (VI, 6),

waarbij wij doen opmerken, dat, indien Jahwe in de kennis welke men van hem heeft meer behagen schept dan in de brandoffers, dit insluit dat hij de brandoffers niet weigert, hem gebracht door vereerders die hem kennen en liefhebben; maar de profeet veracht de bloot uitwendige vereering:

Met hunne schapen en runderen zullen zij Jahwe gaan zoeken,
maar vinden zullen zij hem niet; hij heeft zich aan hen ontrokken (V, 6).
Wel heeft Efraïm vele altaren gemaakt,
maar tot zonde zijn zij hem geworden.
Al schrijf ik hem de woorden mijner wet voor,

[1]) Zie, behalve III, 4, IX, 4; X, 2, 3.

die zijn als iets vreemds geacht.
Daarom, al brengen zij slachtoffers, welker vleesch zij eten,
Jahwe heeft geen welgevallen in hen (VII, 11—13*a*).

Wat dit betreft, heb ik niet alles aangehaald wat ter zake dient, evenmin als ik het gedaan heb met betrekking tot de uitspattingen van zedelijken aard. Maar het was niet noodig om te doen zien, dat de gehechtheid aan Jahwe door HOZEA gepredikt zich, naar zijne bedoeling, moest openbaren door waarachtigheid, rechtvaardigheid, zachtzinnigheid, afkeer van geweld en een gruwen van onmatigheid en ondeugd, niet minder dan door het vermijden van beeldendienst en afgoderij.

De stierendienst, waarvan geen sprake was in de drie eerste hoofdstukken, wordt nu door HOZEA rechtstreeks veroordeeld:

Zij hebben koningen aangesteld, maar buiten mij om,
vorsten gekozen, maar buiten mijn weten;
van hun zilver en goud hebben zij zich beelden gemaakt,
die tot uitroeiing bestemd zijn.
Ik stoot uwen stier van mij, Samarië!
mijn toorn is daartegen ontbrand;
tot hoelang zal hij niet kunnen uitgespuwd worden uit Israël!
En toch — een handwerksman heeft hem gemaakt,
en een god is hij niet. (VIII, 4—6).

De aanval op de stierbeelden is opmerkelijk; zij zijn geen goden, zegt de profeet; hun zinnebeeldig karakter is hem klaarblijkelijk onbekend. Overigens zou het geen nut hebben andere zinspelingen op dien dienst in ons geschrift op te sporen.

Nu kan ik onder drie hoofden samenvatten zijne beschuldigingen tegen Israël en, gedeeltelijk, tegen Juda (Hij heeft voor Juda een voorliefde; maar dit staat buiten het onderwerp van deze studie). Zij zijn: 1°. de ondeugden, de algemeene onzedelijkheid; 2°. de ontrouw jegens Jahwe, opgesloten in de vereering van vreemde goden. waarmede waarschijnlijk de profeet doet samengaan de neiging van Israël om steun bij Assyrië en Egypte te zoeken (XII, 2); 3°, de ontheiliging van den dienst van Jahwe door verfoeilijke gebruiken en den stierendienst. Dit alles wordt voorgesteld als een gevolg van de afwezigheid der gehechtheid aan den god van Israël verschuldigd en van de overtreding zijner geboden. De priesters en de *nabi's* hebben een aandeel aan de zonden des volks en de aangekondigde rampen zullen ook hen treffen.

Terugkeerende tot het punt waarmede ik de beschouwing over Hozea begonnen ben, merk ik op, dat de hoofdstukken IV—XIV wel somber kunnen genoemd worden wegens de aankondigingen van ongeluk en ramp welke ze vullen, maar dat zij toch het oordeel van Reuss, zoo onvereenigbaar met hetgeen de drie eerste hoofdstukken ons te lezen geven, niet rechtvaardigen, al ware het alleen voor dit tweede gedeelte van het geschrift. Niet alleen bestaat het slot in een roerende inroeping van de betere gevoelens des volks, vergezeld van de meest aanlokkelijke beloften, maar zelfs de onheilspellende aankondigingen vervat in de daaraan voorafgaande hoofdstukken leiden herhaalde malen tot de gedachte aan Jahwe's liefde voor zijn volk. Het is mij een genoegen de volgende regels, welke de zaak volkomen duidelijk maken, over te schrijven:

Hoe zou ik u overleveren, Efraïm, u prijsgeven, Israël,
hoe u het lot doen ondergaan van Adma, u gelijkstellen met Seboïm?
Mijn hart heeft zich in mij omgewend,
tevens is mijn berouw brandende geworden;
ik wil mijn toorngloed niet aan u voltrekken,
Efraïm niet weder in het verderf storten;
want, hoewel ik god en geen mensch ben,
een heilige in uw midden,
wil ik toch niet komen om u weg te vagen (XI, 8, 9).

En, indien Jahwe zijn volk met zulk een groote goedertierenheid liefheeft, zal dat volk zich eindelijk ook laten winnen. Luistert:

Jahwe zal voortschrijden als een brullende leeuw;
wanneer hij brult, zullen uwe zonen ontsteld van den zeekant komen;
ontsteld komen zij, als vogels uit Egypte,
als duiven uit Assurs land,
en ik breng hen naar hunne woningen terug, spreekt Jahwe (XI, 10, 11).

In de profetieën van Hozea ontmoeten wij eenige zinspelingen op de oude geschiedenis van Israël (VII, 13; XI, 1; XIII, 4, 5, verg. Gen. XXV, 26; XXXII, 24—32; XXVIII, 10—22); zij moeten dienen om de rechten van Jahwe op zijn volk te bevestigen. Hij weet ook van een *verbond* van Jahwe met zijn volk, dat Israël overtreden heeft (VIII, 1).

De hoofdstukken IV—XIV hebben ons in staat gesteld de uit-

komsten van de beschouwing der drie eerste aan te vullen; in geen opzicht leiden zij ertoe die uitkomsten te wijzigeu.

§ 4.

JEZAJA. (1).

(I—XII, XIV, 24—27, XVII—XX, XXI, 11—XIII, XVIII—XXXI (XXXII, XXXIII), XXXVII, 21—35).

De hierboven aangeduide hoofdstukken bevatten alles wat wij van de profetieën van JEZAJA, den zoon van AMOS, bezitten, daarbij komt dat de echtheid van verschillende stukken daarvan niet boven allen twijfel verheven is; vooral XXXII en XXXIII zijn twijfelachtig. Doch het meerendeel der orakels in deze lijst vervat draagt de kenmerken der echtheid.

JEZAJA, de zoon van AMOS, is met hart en ziel een prediker; hij heeft iets te zeggen en acht zich gehouden het te zeggen. Hierin staat hij lang niet alleen; JEREMIA, bij voorbeeld, wordt niet minder dan hij bezield door het heilig vuur, dat een mensch tot prediker stempelt. Dit karakter echter uit zich bij JEZAJA op bijzonder krachtige wijze: uit het diepst van zijne ziel roept hij uit, in zijn beroemd visioen: „Hier ben ik; zend mij!" (VI, 8).

Hem is het een onomstootelijk feit, dat Juda de ontzaglijke majesteit van Jahwe, voor wien alles behoort te buigen, miskent. Het gevoel van deze majesteit heeft JEZAJA geheel en al vervuld. Hij ziet zijn god voor zich, in de verhevenste heiligheid gehuld, ongenaakbaar voor elke onreinheid, doodelijk in zijnen toorn. In

---

[1]) De tijdsorde volgende, zou ik hier de fragmenten moeten behandelen, welke vereenigd zijn in ons tegenwoordig boek Zacharja, IX—XI. Deze stukken behoeven echter ons hier niet op te houden, want, hoe belangwekkend ook moge zijn in hoofdstuk XI de beschrijving van den vredevorst en tevens de verwachting van de bekeering der Filistijnen, de prediking beslaat daar zulk een bescheiden plaats, dat er, voor het onderwerp dezer studie, niet uit te leeren valt. Het tiende hoofdstuk begint met een aansporing om Jahwe aan te roepen ten einde regen te erlangen; hier is geen godsdienstige diepte. In het tweede fragment van hoofdstuk elf (v. 4—17) verwijt de profeet aan het volk, zonder eenige nadere toelichting, dat het zijnen god versmaadt. Deze fragmenten geven, veel meer dan een prediking, de vooruitzichten van den schrijver, of van de schrijvers, voor de toekomst, in verband met den toenmaligen politieken toestand.

zijn visioen doet de zichtbare tegenwoordigheid van Jahwe hem sidderen van vrees, omdat hij is „een mensch met onreine lippen," en altoos zal die god voor hem de verschrikkelijke, een verteerend vuur, blijven:

De Heer, de Heer der heirscharen, zal magerheid afzenden op zijn vet,
en onder zijne heerlijkheid zal een brand woeden, zooals vuur brandt.
Israëls licht zal een vuur worden,
zijn heilige een vlam,
Die op één dag Assurs doornen en distelen verbrandt en verteert (X, 16, 17).
Zie, daar komt Jahwe's naam uit de verte!
brandend in zijn toorn, zwaar wat daar opkomt;
zijne lippen zijn vol gramschap,
zijne tong is als eene verterende vuurvlam,
en zijn adem is als een overstroomende beek, die tot den hals reikt,
om natiën te ziften in eene zeef der vernietiging,
met een op een dwaalspoor leidenden teugel op der volkeren kaken....
Jahwe doet de majesteit zijner stem hooren
en de nederdaling van zijn arm zien,
in ziedende gramschap en verterende vuurvlam,
in pletterenden slagregen en hagelsteenen (XXX, 27, 28, 30).
Op den Sion sidderen de zondaars,
huivering heeft de goddeloozen aangegrepen:
„Wie onzer kan vertoeven bij een verterend vuur?
wie onzer verwijlen bij een eeuwigen gloed?" (XXXIII, 14).

Deze groote god heeft Israël met weldaden overladen, maar het volk heeft zich snood ondankbaar betoond. Het is als een wijnberg, schoon gelegen, met de beste wijnstokken beplant, waaraan de eigenaar geen zorgen onthouden heeft, maar die, niettegenstaande dit alles, niets dan ontuig voortbrengt (V, 1, 2). Waarom dit oordeel?

De wijngaard van Jahwe der heirscharen toch is het huis Israël,
en zijn lusthof zijn de mannen van Juda;
hij verwachtte recht, en zie, het was slecht,
rechtsbetrachting, en zie, het was rechtsverkrachting (V, 7).

In de plaats van oprechtheid en rechtschapenheid heeft Jahwe bij zijn volk niets dan geweld en verdrukking gevonden. Wat Jezaja dus den aanbidders van Jahwe verwijt is niet, dat zij in gebreke blijven met betrekking tot den eeredienst. De heiligheid van dien god is een zedelijke heiligheid, welke men door middel

van offers en priesterlijke plechtigheden niet tevreden kan stellen, maar door de betrachting der rechtvaardigheid en der reinheid van zeden. Dit blijkt zoo duidelijk mogelijk uit het eerste hoofdstuk, terecht tot de belangrijkste gerekend:

Luistert naar Jahwe's woord, gij overheden van Sodom!
leent het oor aan het gebod onzes gods, gij Gomorravolk!
Waartoe dient mij de menigte uwer offers, zegt Jahwe?
Ik ben de brandoffers van rammen en het vet van mestkalveren zat;
het bloed van stieren, lammeren en bokken lust mij niet.
Als gij komt om mijn aangezicht te zien, wie heeft dat van u geëischt?
mijne voorhoven vertreden — doet het niet langer;
gaven brengen — onnut;
offergeur — ik heb er een afschuw van;
nieuwemaansdag en sabbat, vierdagen afkondigen — mijn ziel haat ze;
zij drukken mij als een last;
ik ben moede ze te dragen.
Wanneer gij uwe handen uitbreidt, sluit ik mijne oogen voor u;
ook al vermenigvuldigt gij de gebeden, ik luister niet.
Uwe handen zijn vol bloed.
Wascht u, reinigt u;
doet uwe booze daden uit mijn oog weg;
houdt op met kwaad doen, leert goed handelen:
zoekt naar billijkheid; leidt den verdrukte;
verschaft den wees recht; neemt het op voor de weduwe (I, 10—17).

Wij moeten opmerken, dat, toen dit orakel uit de ziel van den *nabi* opbruiste, het land in een allerverschrikkelijksten toestand verkeerde, ten gevolge van verwoestingen aangericht, de een zegt door de Arameërs met de Efraïmieten verbonden, de ander zegt door de krijgslieden van Sanherib. In elk geval de toestand is zoo akelig dat JEZAJA het land vergelijkt met het lichaam van een mensch zoo deerlijk met wonden en builen bedekt, dat er geen plek overblijft waar Jahwe het nog treffen kan (I, 5, 6). Het kon niet anders of zulk een tijd van algemeene ellende moest een menigte beangste menschen naar den tempel doen heenstroomen, het bloed der offerdieren moest als een beek vloeien, de hartstochtelijkste gebeden moesten uitgestooten worden, en dit verleent aan den uitval van JEZAJA een treffend karakter van actualiteit. Hij draagt geen afgetrokken leer voor; zijn woord is een daad, een dringende, vurige uitnoodiging tot bekeering, naar aanleiding van de gebeurtenissen van het oogen-

blik. Het leed over het land uitgestort is hem een bewijs dat Jahwe vertoornd is; allen zijn het eens, dat die god verzoend moet worden; maar niemand, uitgezonderd de *nabi*, heeft eenig besef van de ware oorzaak dier geweldige verbolgenheid; deze oorzaak laat men voortbestaan, zoodat al de middelen welke men aanwendt blijken zonder kracht te zijn en alleen den goddelijken toorn nog feller kunnen doen branden. Zal dan niet de profeet met kracht tegen al deze ijdele vertooningen optreden, ten einde zijn volk ertoe te brengen, dat het eindelijk werk maakt van hetgeen zijn god van hem verlangt?

Overigens worden de godsdienstige plechtigheden door JEZAJA niet veroordeeld; wat hij ten sterkste afkeurt is, dat die plechtigheden verricht worden door menschen die zich van hunne kwade wegen niet bekeeren. Dit blijkt uit meer dan ééne uitdrukking door hem gebruikt:

Als gij komt om mijn aangezicht te zien, wie heeft dat van u geëischt?

Naar den tempel gaan is dus, volgens JEZAJA, het aangezicht van Jahwe gaan zien; de tempel heet dan ook de voorhoven van Jahwe. Dus is het bezoeken van den tempel niet verkeerd, maar wel is het slecht dat hij door zulke menschen bezocht zou worden. Wanneer de afschuw van de offers die aan Jahwe toegeschreven wordt, verstaan moest worden als een verwerping van alle offers, door wie ook gebracht, dan zou men ook moeten aannemen, dat JEZAJA de gebeden afgekeurd heeft, iets dat geheel ondenkbaar is; toch zegt hij:

ook al vermenigvuldigt gij de gebeden, ik luister niet.

Vele vakmannen ontzeggen aan onzen *nabi* het vaderschap van het merkwaardige hoofdstuk negentien van ons boek JEZAJA. Ware dit het geval niet, dan zou ik daar een onomstootelijken steun voor mijne meening vinden; immers de bekeering van Egypte wordt daar ter plaatse aangekondigd, en gesymboliseerd onder het beeld van een altaar voor Jahwe, dat in het midden van Egypte zal opgericht worden, terwijl aan de grens een wij-steen zal komen te staan (XIX, 19). Mag ik mij, om de opgegeven reden, op Jez. XIX niet beroepen, deze reden geldt niet voor Jez. VIII, dat algemeen als echt wordt erkend. Hier nu lezen wij, dat JEZAJA een zeer goede meening koesterde van URIA, naar het schijnt een tamelijk vrijzinnig priester, daar hij meende

aan de liefhebberij van koning AHAZ te gemoet te mogen komen en voor hem in den tempel te Jeruzalem een altaar liet bouwen, naar een model, dat de koning hem uit Damascus gezonden had (II Kon. XVI, 10—16). Vrijzinnig of niet, hij was in elk geval een priester, zelfs stond hij aan het hoofd der Jeruzalemsche priesters, en men zou het bestaan van banden van sympathie en wederkeerige achting niet begrijpen tusschen zulk een vertegenwoordiger van den uitwendigen eeredienst en een profeet, die juist den uitwendigen eeredienst zou veroordeeld hebben. Het is waar dat de vriendschap tusschen deze twee mannen ten tijde van den Syro-Efraïmietischen oorlog bestond, dus een zeer groot aantal jaren voor den inval van Sanherib; doch in alles wat ons van het werk van JEZAJA overgebleven is vinden wij niets hoegenaamd, dat eenigszins zou wijzen op zulk een groote verandering van zienswijze bij hem, dat hij in 734 een vriend der priesters kon zijn en in 703 den eeredienst zou hebben willen afschaffen.

In dit opzicht bestaat er weinig verschil tusschen hem en AMOS of JEREMIA. Zelfs neemt hij evenmin aan als deze laatste, dat de plechtigheden van goddelijken oorsprong zijn:

Omdat dit volk mij nadert met den mond
en mij eert met de lippen,
maar zijn hart ver van mij houdt,
en zijne vereering van mij bestaat in aangeleerde menschengeboden,
daarom ga ik voort wonderlijk te doen met dit volk,
wonderlijk, wonderbaar! (XXIX, 13, 14*a*).

Wat hij wil is de gehechtheid van het hart aan Jahwe; zonder deze is alles, wat onder den naam van godsdienst doorgaat, volmaakt ijdel en heeft men niets dan strafoefeningen van den heer der heirscharen te verwachten.

Het zestiende vers van hoofdstuk I zegt wat JEZAJA in den naam van Jahwe verlangt, waar hij uitroept: „Wascht u, reinigt u; doet uwe booze daden uit mijn oog weg". Hij wil een goede rechtsbedeeling, waardoor een einde zal gemaakt worden aan de verdrukking der kleinen door de grooten, juist dus wat AMOS verlangt. Gelijk zijn voorganger, gaat hij verder en brandmerkt hij de verwijfdheid, de weelde en den hoogmoed. Ik zal maar een klein aantal voorbeelden aanhalen, hier en daar zonder veel

opzettelijke keuze genomen, en wel uit de eerste hoofdstukken; het zou gemakkelijk zijn dat aantal zeer te vermeerderen:

De vermogende zal ten tonder zijn, en zijn maaksel de vonk (I, 31).
Hun land is vol zilver en goud,
geen einde aan hunne schatten;
hun land is vol paarden,
geen einde aan hunne wagenen (II, 7).

Ik zal op deze laatste gedachte terug moeten komen, want zij is niet alleen tegen de weelde gericht, maar ook tegen het vertrouwen gesteld in hetgeen de menschen vermogen, iets zondigs, aangezien men Jahwe alleen vertrouwen mag; deze zonde is ook hoogmoed. Laten wij verder hooren:

Des menschen hoogheid wordt klein gemaakt,
der mannen trots ternedergebogen;
en Jahwe alleen zal te dien dage verheven zijn.
Want er komt een dag van Jahwe der heirscharen tegen al wat fier en [trotsch,
tegen al wat verheven en hoog is;
tegen alle trotsche en verheven ceders van den Libanon,
en alle eiken van Bazan,
tegen alle trotsche bergen en alle verheven heuvelen,
tegen elken hoogen toren en elken versterkten muur,
tegen alle Tarsjisvaarders en alle prachtige achterstevens (II, 11—16).
Jahwe sprak: Omdat Sions dochteren pronken,
rondwandelen met uitgerekten hals en lonkjes om zich werpende,
met trippelenden gang en klingelende voetringen,
zal de Heer den schedel van Sions dochteren kaal maken,
Jahwe hare slapen ontblooten.
Te dien dage doet Jahwe den opschik weg.... (III, 16 vv.).

Volgt een opsomming van de duizend snuisterijen welke zooveel belang inboezemen aan de jonge wufte deernen, maar wier ijdelheid aan Jahwe mishaagt.

Wee hun die huis aan huis voegen,
akker aan akker trekken;
totdat er geen plaats meer is,
en gij alleen in het land zijt gevestigd! (V, 8).
Wee hun die des morgens vroeg jagen naar drank,
en tot laat in den avond zich verhitten door wijn,
die met citer en luit, tamboerijn en fluit hun drinkgelag houden,
maar op Jahwe's daden geen acht slaan

naar zijner handen werk niet omzien (V, 11, 12).
Wee hun die wijs zijn in eigen oog,
in eigen schatting verstandig!
Wee hun die helden zijn in het wijn drinken,
en dapperen in het mengen van sterken drank! (V, 21, 22).

„Hun land is vol paarden; geen einde aan hunne wagenen", lazen wij daar even. Dit is een groote zonde. Jahwe is sterker dan de talrijkste legers en de hoogste wallen. Hij is getrouw en hij zal hen die hem dienen verdedigen. Hij eischt daarom het volste vertrouwen en veroordeelt hen die hun steun bij de menschen, in rijkdom en krijgstoerustingen, zoeken (verg. nog II, 22; VII, 9*b*; X, 20; XXII, 11; XXXI, 1).

Ik moet, wat dit betreft, de aandacht op hoofdstuk XXX vestigen. Hier worden deze gedachten, iets uitvoeriger, uitgedrukt. De *nabi* spot met al de moeite en de kosten welke men zich zonder eenig nut getroost om verre, door de onherbergzame woestijn heen, gezantschappen te zenden aan die Egyptenaars, die toch geen wezenlijke hulp ooit zullen kunnen bieden. Daarenboven, en dit is de zaak waarop ik wenschte te wijzen, verwijt hij aan HIZKIA deze diplomatieke onderhandelingen ondernomen te hebben zonder eerst Jahwe te raadplegen (XXX, 2). Dit verwijt wordt meer dan eens geuit, bijvoorbeeld:

Wee hun die hun raadslag diep voor Jahwe verbergen,
wier werk in het duister geschiedt,
en die zeggen: Wie ziet en wie kent ons? (XXIX, 15).

Als men dit leest, vraagt men zich af, op welke wijze de profeet zou gewild hebben, dat de koning zijnen god geraadpleegd had, en ik weet geen ander antwoord te vinden dan dat het moest zijn door de tusschenkomst van de *nabi's*, en zeker, in het geval van Egypte, door de tusschenkomst van JEZAJA zelf. Zeker, men kon het orakel van Jahwe in den tempel raadplegen; maar het is al zeer onwaarschijnlijk, dat JEZAJA vertrouwen genoeg in de priesters zal hebben gesteld om dit te kunnen bedoelen. Hij kon zich niet voor verzekerd houden, dat het woord van Jahwe in den mond der priesters zou luiden: geen verbond met vreemden! „Uw werk geschiedt in het duister" beteekent zooveel als: „Gij hebt er mij geen kennis van gegeven", en de beschuldiging van zich te hebben ingebeeld dat de geheele zaak voor Jahwe verborgen zou blijven, komt neer op het vermoeden,

dat de koning gehoopt had, den profeet er geheel buiten te kunnen laten. Het zou niet onaardig zijn te weten hoe JEZAJA kennis van het koninklijk plan kreeg eer het gezantschap naar Egypte vertrok, iets wat het plan openbaar maakte. In elk geval zien wij, dat wanneer hij zich voor den tolk van Jahwe uitgeeft, het niet is bij wijze van spreken, maar zoo ernstig bedoeld, dat hij dengene die zich voor hem verborg, kon beschuldigen zich voor de godheid te willen verbergen. Het is dan ook geheel natuurlijk, naast de zonden die ik genoemd heb als volgens hem oorzaak van den toorn van Jahwe, nog deze, als een zeer zware, vermeld te zien, dat men naar het woord der *nabi's* niet luistert:

Het is een weerspannig volk,
kinderen die God verloochenen,
kinderen die naar Jahwe's gebod niet willen luisteren,
die tot de zieners gezegd hebben: Ziet niet!
tot de voorspellers: Voorspelt ons de waarheid niet;
spreekt tot ons in vleitaal, voorspelt begoochelingen;
wijkt af van den weg, buigt af van het pad,
verwijdert uit onze oogen den Heilige Israëls (XXX, 9—11).

Leerzaam is de wijze waarop hij dezulken sprekende invoert, die onder zijne vermaningen ongeduldig worden:

Wien wil hij wetenschap leeren,
en eene openbaring doen begrijpen?
Pas gespeende kinderen, juist aan de moederborst ontwend?
Want het is gebod op gebod,
regel op regel, regel op regel, hier wat, daar wat (XXVIII, 9, 10).

Wel beschouwd, was het gemis van onderdanigheid aan het woord van den profeet niet zoo uitermate ergerlijk als zijne klachten het zouden doen denken. Natuurlijk werd niet altijd zijn raad gevolgd; het kon niet anders in politieke vraagstukken; en welken raad weigerde men te volgen? Is het te vergen van een volk, als het tegenover een verpletterende overmacht staat, dat het naar menschelijke hulp niet zou omzien? Men ontnam echter aan den profeet zijne vrijheid van spreken niet, zelfs wanneer hij een toon aansloeg waaraan koninklijke ooren moeilijk wennen. In hoofdstuk VII, bijvoorbeeld, begint hij in zienerstrant, zonder iets te zeggen dat als overmoed bestempeld zou

kunnen worden; maar, als de koning weigert een teeken te vragen, vaart hij uit zoo, dat de koning, indien hij den *nabi* maar heeft laten begaan, niet beschuldigd kan worden in lijdzaamheid tekort geschoten te zijn:

> AHAZ zeide: Ik zal er geen vragen en Jahwe niet op de proef stellen. Toen sprak hij (JEZAJA): Hoort toch, huis Davids, is het u te gering, menschen af te matten, dat gij zelfs mijnen god afmatten wilt? (VII, 12, 13).

De lezer vraagt zich af, of JEZAJA niet tegen den beeldendienst en de afgoderij opgetreden is. Ik heb hiervan tot nu niets gezegd, omdat deze zijde der zaak een zeer bescheiden plaats in zijne godspraken beslaat. Van den beeldendienst is hij vierkant afkeerig, maar hij valt hem bijna niet rechtstreeks aan; hij maakt er alleen in het voorbijgaan melding van. In een menigte van plaatsen zou men stellig verwachten dat hij zich daartegen zou richten, en toch rept hij er geen woord van. In het vijfde hoofdstuk, bij voorbeeld, komen terug alle verwijten die JEZAJA elders tegen de Israëlieten doet hooren, zonder de zonde te vergeten, dat men naar de profeten niet luistert (v. 24), waarop de woorden volgen:

> Daarom is Jahwe's toorn tegen zijn volk ontstoken.

Eéne zonde echter wordt met stilzwijgen voorbijgegaan, de beeldendienst. In het eerste hoofdstuk vindt men een zwakke zinspeling op de verboden eerediensten:

> Gij zult u schamen over de boomen waarin gij behagen hebt,
> Blozen over de tuinen die gij hebt verkoren (v. 29).

In het lange stuk, gevormd door de hoofdstukken II—IV, bevinden zich de twee belangrijkste aanvallen tegen den beeldendienst, waaraan de tooverij toegevoegd wordt, en de taal hier gevoerd kan niet anders dan tamelijk malsch genoemd worden in vergelijking met hetgeen wij in HOZEA lezen:

> Hij heeft zijn volk, het huis Jakobs, verstooten.
> Vol wichelaars toch zijn zij,
> Vol toovenaars als de Filistijnen;
> lieden van vreemde herkomst hebben zij in overvloed.
> Hun land is vol zilver en goud,

geen einde aan hun schatten;
hun land is vol paarden,
geen einde aan hunne wagenen;
hun land is vol afgoden,
voor hunner handen werk werpen zij zich neder,
voor hetgeen hunne vingers gemaakt hebben (II, 6—8).

Ik heb de geheele strophe overgeschreven, om te doen zien, hoe weinig, zelfs wanneer de profeet van den beeldendienst spreekt, deze in zijnen geest op den voorgrond treedt.

De tweede plaats luidt als volgt:

Dan wordt des menschen hoogheid ternedergebogen,
der mannen trots klein gemaakt;
en Jahwe alleen zal te dien dage verheven zijn,
terwijl de afgoden gansch en al verdwijnen,
en men de rotsgrotten en aardholen ingaat,
uit angst voor den schrik van Jahwe en den luister zijner majesteit,
als hij zich opmaakt om de aarde te doen sidderen.
Te dien dage zal de mensch zijne zilveren en gouden afgoden,
die hij zich gemaakt had om zich daarvoor neder te buigen,
voor de veldratten en de vleermuizen werpen (II, 17—20).

Men moet letten op de uitdrukking „Jahwe alleen zal te dien dage verheven zijn". Hebben wij hier het monotheïsme? Het heeft er zeer veel van, te meer daar de vermelding der afgoden onmiddellijk volgt, waarbij wij bedenken moeten, dat JEZAJA nergens schijnt te vermoeden, dat de beelden en de zinnebeeldige voorstellingen der goden niet de goden zelven zijn. Een zeer merkwaardige uitdrukking komt voor in het eerste vers van hoofdstuk XIX (maar velen achten dit hoodstuk onecht); men leest daar: „Egypte's afgoden (*elilîm*) sidderen voor Jahwe", en men zou geneigd zijn te vertalen: „Egypte's goden"; maar het woord *elilîm* heeft in enkele plaatsen van het boek JEZAJA zoo duidelijk de beteekenis van afgodsbeelden, dat het niet aangaat het anders te vertalen, indien nergens de aanwijzing van een anderen zin te vinden is. Zulk een aanwijzing wordt niet in hoofdstuk X, 10, 11 gegeven, waar de koning van Assyrië erop rekent Jeruzalem en zijne *'atsabîm* (van een wortel welke formeeren beteekent) te zullen verwoesten, omdat hij de „koninkrijken der *elilîm*" veroverd heeft, waar talrijker *fiselîm* (sculptilia, wat gebeeldhouwd is) waren dan te Samarië en Jeruzalem. Een gansche reeks van synonymen dus,

waar de zin van godsbeelden volkomen helder is. Dit verdient te meer de aandacht, omdat in hoofdstuk XXXVI de vertegenwoordigers van SANHERIB tegenover Jahwe stellen „de goden" (*elohîm*) der volken die hij onderworpen heeft (v. 18). Deze taal voegt in den mond van Assyriërs. Waarom dan spreken zij zoo geheel anders in hoofdstuk X? Het komt mij voor dat wij hier hebben van twee dingen één: of JEZAJA vereenzelvigt geheel de goden met hun beelden, beter gezegd, hij kent behalve Jahwe geen andere goden dan de beelden, die geen goden zijn, daar zij door menschenhanden gemaakt werden, zoodat hij streng monotheïst is; òf zijne minachting voor alles wat de dienst van Jahwe niet is doet hem zich aanstellen alsof hij de goden met hun beelden vereenzelvigde. Dit zou ook als monotheïsme aangemerkt moeten worden, daar het een manier zou zijn om te zeggen, dat die goden even ijdel zijn als de godheid van hunne beelden nietig is. Dit monotheïsme echter behoeft niet zoo helder in het bewustzijn van den profeet als in het eerste geval bestaan te hebben.

Ik denk dat JEZAJA feitelijk een monotheïst was, maar dat hij de negatieve zijde van zijn geloof niet dogmatisch ontleed had. Jahwe is hem de al-genoegzame god: uit hem is alles; alles wordt door hem bestuurd; voor den mensch bestaat er maar ééne wijsheid: Jahwe te aanbidden, zijnen heiligen wil te volbrengen; alles wat daarbuiten gaat is ijdel. Waartoe dus zich om iets anders te bekommeren dan de vereering van Jahwe? Immers, wanneer de menschen daarvoor gewonnen zijn, zullen zij niets meer geven om wat daarbuiten gaat. Allen oordeelden niet alzoo; bij voorbeeld HOZEA niet, die meende dat het noodig was, ten einde de menschen voor Jahwe te winnen, krachtig tegen de vereering van andere goden op te komen. Waarschijnlijk hangt dit samen met het feit, dat hij zich nog niet van zijn god zulk een majestueuse voorstelling maakt als JEZAJA. Wat dezen laatsten betreft, is hij zeker niet langs den weg van philosophische beschouwingen tot een afgetrokken begrip opgeklommen, maar hij heeft zich, door de kracht van zijn godsdienstigen zin, in de tegenwoordigheid gevoeld van zulk een overweldigende grootheid, dat zij voor hem de eenige geworden is. Daarom ook is de uitdrukking van deze grootheid altijd concreet: „Jahwe alleen zal te dien dage verheven zijn" en honderd soortgelijke plaatsen, welke bij een eenvoudig doorbladeren van het boek ons tegen komen, bij voorbeeld:

Jahwe is onze rechter, aanvoerder, koning;
hij zal ons redden (XXXIII, 22).

Dit verklaart in mijne oogen de bijna onverschillige verachting met welke hij het polytheïsme schier stilzwijgend voorbijgaat, voor hem iets als wat wij noemen een overwonnen standpunt, waarover niet eens valt te spreken. Naast de plaatsen die ik genoemd heb, vond ik de volgende, waar sprake is van afgoderij of van praktijken welke daarmede gelijkgesteld worden, als tooverij en doodenbezwering: I, 29; II, 6 v., 17 v.; VIII, 19; XVII, 7, 10; XIX, 1, 3; XXX, 22; XXXI, 7. De doodenbezwering (VIII, 19) wordt afgekeurd vooral omdat geen ander orakel dan dat van Jahwe mag geraadpleegd worden.

Eén trek ter kenschetsing van den godsdienst door Jezaja gepredikt zou hier ontbreken, indien de universalistische plaatsen onder zijne godspraken verspreid als echt beschouwd konden worden; maar er bestaat groote twijfel of zij werkelijk van hem zijn. In elk geval echter verdienen die uitspraken vermelding. Wij vinden ze, eerstens in hoofdstuk XIX, waar de bekeering van Egypte en Assyrië aangekondigd wordt (v. 19—21, 23), met dit treffend slot:

Te dien dage zal Israël de derde zijn naast Egypte en Assur, een toonbeeld van zegen in het midden der aarde, door Jahwe der heirscharen gezegend met deze woorden: Gezegend mijn volk Egypte, mijn maaksel Assur en mijn erve Israël! (24 v.).

Daaraan moet toegevoegd worden II, 2—4, door den schrijver aan een vroegeren profeet ontleend, en XI, 12.

Deze verwachting van een tijd wanneer dezelfde god door alle menschen aangebeden zal worden, is door en door monotheïstisch en getuigt van een zeer verheven beschouwing der godheid, welke verdient gesteld te worden naast de beschouwing van Jezaja.

Hoe richt Jezaja zijne prediking in?

Dit kan in weinig woorden gezegd worden: hij teekent de grootheid en de macht van Jahwe en tevens de vaderlijke zorg welke deze voor zijn volk betoond heeft; hij maakt gebruik van alle rampen, om tot boetedoening op te roepen; hij kondigt aan de verdere ellende waaraan zij die den wil van Jahwe niet doen

zullen prijs gegeven worden, en hij belooft het geluk aan hen die zich zullen bekeeren.

Zijne methode verschilt niet van die zijner voorgangers. Wat de bijzonderheden betreft, moet opgemerkt worden, dat hij zich vaak in de politieke kwesties mengt, altoos om erop aan te dringen, dat men niet aan politiek moet doen. Niets doen dan op Jahwe vertrouwen, dit is de leus, welke hij nooit verzaakt. Zoo verwijt hij aan de Judeeërs dat zij den raad hun gegeven niet opgevolgd hebben, een raad dien hij in deze woorden samenvat:

> Zoo toch had de heer Jahwe, de heilige Israëls, gesproken:
> Door stilzitten en deemoed zult gij gered worden;
> in rustig afwachten en vertrouwen zal uwe kracht bestaan (XXX, 15).

De vaderlijke zorg in het verleden door Jahwe aan zijn volk besteed, wordt met klem herinnerd in de welbekende gelijkenis van den wijngaard (V, 1, 2, 4). Overigens zijn bij JEZAJA de zinspelingen op de geschiedenis van Israël schaarsch:

> Ik heb kinderen grootgebracht en opgevoed;
> maar zij zijn van mij afvallig geworden (I, 2),

waarbij gevoegd kan worden een zinspeling op de nederlaag der Midianieten en tevens op de verlossing uit Egypte (X, 26), weer eene op de verlossing uit Egypte (XI, 16) en eene op een overwinning van DAVID op de Filistijnen (XXVIII, 21). Dit is alles. Van een verbond in vroegere dagen tusschen Jahwe en Israël gesloten wordt nergens gerept; het eenige dat eraan zou kunnen doen denken, en dit nog zeer verwijderd, is het verwijt tegen Jeruzalem gericht, dat zij een boeleerster geworden is (I, 21). Ik twijfel er sterk aan, of hier de gedachte aan een verbond in den geest van den profeet aanwezig was; hij denkt aan de onzedelijkheid welke in de heilige stad heerschte.

Ik zeg „de heilige stad", want, al mocht men hier en daar bij JEZAJA een aanwaaiing van universalisme meenen te moeten aannemen, hij heeft zeer zeker niet gebroken met de voorstelling dat Jahwe is de nationale god van Israël en dat Jeruzalem zijne hoofdstad is. Het godsdienstig nationalisme is geheel zichtbaar in de gelijkenis van den wijngaard en in dien titel van „heilige van Israël" zoo vaak door den *nabi* aan Jahwe toegekend. Wat Jeruzalem betreft, zal ik herinneren, dat, zelfs in de universalistische

stukken, deze stad de plaats is waar de volkeren zullen komen aanbidden, dat de tempelberg daar genoemd wordt de berg van Jahwe en de tempel het huis van den god van Jakob (II, 3), eindelijk, dat hier en in een menigte andere plaatsen Jeruzalem den dichterlijk-godsdienstigen naam van Sion draagt. Voorts schrijft JEZAJA:

> Daarom, zoo zegt de heer Jahwe,
> zie, ik leg op den Sion een steen, een deugdelijken steen,
> een kostelijken hoeksteen ten grondslag;
> wie vertrouwt zal niet beschaamd worden (XXVIII, 16).

De wijze waarop JEZAJA zich de gelukzalige toekomst voorstelt welke zich ontplooien moet als Jahwe overeenkomstig zijnen wil gediend zal worden, de hereeniging van Israël en Juda onder éénen vorst uit het geslacht van DAVID, de volkeren naar Jeruzalem komende om te aanbidden, de onverstoorbare vrede, die zich tot de natuur uitstrekken zal, dit alles is ten zeerste de aandacht waardig, maar het behoort niet tot het onderwerp dezer studie. De aankondiging van het toekomstig geluk behoort daartoe, daar zij dienen moet om hen die Jahwe willen vereeren aan te moedigen, maar de teekening van dat geluk kan ons niets leeren ten aanzien van de methode door den profeet gevolgd.

Om soortgelijke redenen ga ik de orakels gericht tegen de vreemde volkeren voorbij.

§ 5.

MICHA.

Ik zal mij niet begeven in de lang niet uitgemaakte vraag naar de echtheid van H. VI, VII en IV, V, waardoor de resultaten tot welke ik gekomen ben niet wezenlijk gewijzigd kunnen worden.

MICHA beoordeelt zijne tijdgenooten zeer gestreng, in de eerste plaats de Efraïmieten, maar dan ook de Judeeërs. Het grootste kwaad ziet hij in de hoofdsteden, die aan het land het slecht voorbeeld geven:

> Wie is het misdrijf van Jakob? Immers, Samarië;
> en wie is de zonde van het huis Juda? Immers, Jeruzalem.

Hij verwijt hun den beeldendienst en de tooverij (I, 7; V, 11—13), het onrecht, de verdrukking van de armen door de grooten (II, 1, 2; III, 1—3), de omkoopbaarheid der rechters, der priesters en der *nabi's* (III, 5, 9—11; VII, 3), de bloedige geweldenarijen (VII, 2) en het bedrog (VI, 10—12; VII, 2). Om al deze zonden kondigt hij aan den ondergang van Samarië (I. 6 v.), waarna de beurt aan Jeruzalem komen zal (III, 12); het land zal verwoest worden (VI, 13 vv.), de inwoners naar Babel weggevoerd (IV, 10) en de booze zieners zullen tot schande worden gemaakt doordat de gezichten hun geweigerd zullen worden (III, 6 v.).

Dit alles is een gevolg van Jahwe's rechtvaardigheid, door zooveel kwaad tot handelen gedwongen; want zijn toorn ontbrandt niet haastiglijk en hij zegent rijkelijk als men maar in rechtheid wandelt (II, 7); hij vergeeft gaarne en is geneigd tot goedertierenheid (VII, 18—20); wat er overblijft van Juda en Jakob zal zich bekeeren (V, 2*b*, 6, 7), Jahwe zal hen hereenigen (II, 12) onder den schepter van een afstammeling van DAVID (V) met Jeruzalem voor godsdienst-hoofdstad (IV), waarheen zelfs vreemde volken zullen komen om te aanbidden (IV, 1—3*a*) en vrede zal heerschen over de gansche aarde (IV, 3, 4).

Wat wordt vereischt, opdat Jahwe zal zegenen en niet straffen? Waardoor kan zijn toorn verzoend worden? Niet door middel van brandoffers, al worden zij talloos, zelfs niet indien men op het altaar het kostbaarste brengt wat men bezit, zijn eigen kind; deze dingen zijn niet wat Jahwe verlangt:

> U is medegedeeld, o mensch, wat goed is en wat Jahwe van u vraagt;
> niets dan recht doen, vroomheid liefhebben
> en ootmoedig wandelen met uwen god (VI, 8).

Onder voorbehoud van enkele bijzonderheden welke ik zal doen opmerken, kan ik volstaan met deze opgaaf van den hoofdinhoud der godspraken van MICHA, want men heeft uit het gezegde gezien, dat de godsdienst dien hij predikt in niets verschilt van dien van JEZAJA in 't bijzonder. noch, wat de beginselen aangaat, van dien welken al de *nabi's*, door ons tot nu in oogenschouw genomen, willen doen heerschen. Hij bestaat in den dienst van Jahwe, met uitsluiting van de vereering van alle andere goden, zonder beelden, en dit op zulk eene wijze dat de inachtneming der rechtvaardigheid en der weldadigheid den voorrang heeft boven de rituëele plechtigheden.

Wat zijne theologie aangaat, verschilt MICHA ook bijzonder weinig van JEZAJA; zijn Jahwe heerscht oppermachtig over het heelal, wat in den grond van de zaak het monotheïsme in zich sluit; MICHA echter, evenmin als zijn groote tijdgenoot, formuleert het monotheïsme in den vorm van een afgetrokken stelling. In één enkele plaats zinspeelt hij op de andere goden, en het is merkwaardig dat hij het dan doet op eene wijze, waardoor het bestaan dier goden niet buitengesloten wordt:

Laten alle volken wandelen, elk in den naam van zijn god,
wij zullen voor eeuwig en altoos wandelen in den naam van Jahwe,
onzen god (IV, 5).

MICHA legt meer dan JEZAJA nadruk op Jahwe's goedheid. Hierin ligt de schoonheid en de overredende kracht van het slot (VII, 7—20); daardoor ook is het beroep op de geschiedenis van Israël in het geding van Jahwe met zijn volk (VI, 3—5), ofschoon minder dichterlijk dan de gelijkenis van den wijngaard bij JEZAJA, een diep godsdienstige inleiding op de zoo godsdienstige woorden over de onmacht der offers. Het moet echter erkend worden dat andere profeten meer dan JEZAJA en MICHA op het innig karakter dat de vroomheid moet bezitten hebben aangedrongen. Reeds HOZEA staat in dit opzicht hooger dan zij, wegens dat beeld van een huwelijksband tusschen Jahwe en zijn volk door hem gebruikt; wel wordt de vrouw ondersteld de volstrekt ondergeschikte van haren man te zijn, maar dit sluit volstrekt niet uit de teedere, wederkeerige, liefde tusschen de echtgenooten; deze liefde wordt door HOZEA bedoeld, en juist dat wederkeerige ontbreekt te zeer, wanneer geteekend wordt een meester, die uit goedheid weldaden bewijst en die daarvoor gehoorzame dankbaarheid verlangt.

Evenmin als JEZAJA weet MICHA iets van een verbond. Waar hij spreekt van de zorg van Jahwe voor Israël (VI, 4) zou hij een uitstekende gelegenheid hebben gehad ook het verbond te noemen.

Gelijk als bij de andere profeten zijn de middelen die MICHA gebruikt om indruk op zijne hoorders te maken de verwijten, de bedreigingen en de beloften. Van een poging om de uitgedrukte stellingen door bewijzen te staven is er geen spoor; men vaart uit tegen wat men als kwaad beschouwt, maar men weerlegt niet

hen die geneigd mochten zijn het te verontschuldigen; men verklaart dat Jahwe's heiligheid dat kwaad veroordeelt, maar men verdiept zich in hoegenaamd geen bespiegelingen aangaande de goddelijke natuur; men kondigt de rampen en het latere herstel aan, en men eischt het geloof daaraan op geen anderen grond, dan dat men beweert deze dingen van Jahwe vernomen te hebben. Zoo zegt MICHA:

> Ik ben door den geest van Jahwe vol kracht,
> vol gerechtigheid en sterkte,
> om Jakob zijne misdrijven te verkondigen,
> Israël zijne zonden (III, 8).

Zouden wij hierop eene uitzondering moeten aannemen, wat JEZAJA betreft, omdat hij in de tegenwoordigheid van getuigen woorden opschrijft welke aanduiden wat er gebeuren moet (VII, 1, 2)? Ik geloof het niet, want dit, gelijk de „teekenen", welke de profeten zoo vaak geven of aankondigen, is niet anders dan een krachtige bewering van verzekerdheid, welke ten doel heeft later de ongeloovigen te schande te maken, volstrekt niet voor de onmiddelijke hoorders het bewijs te leveren van de gegrondheid der profetische verzekerdheid.

§ 6.

NAHUM, SEFANJA, HABAKUK.

Drie werkjes van zeer verschillende godsdienstige waarde. Ik vereenig ze echter hier, omdat er weinig uit te leeren valt aangaande de methode door de *nabi's* in hun godsdieustig werk gevolgd, terwijl zij te zamen aanleiding geven tot eenige algemeene beschouwingen, welke hier onder woorden te brengen zijn nut zal hebben.

Als wij die geschriften lezen, dan worden wij getroffen door het feit, dat er iets bestaat als een soort van profetische traditie, gericht op een ideëelen godsdienst, die de volksgodsdienst niet is, maar die toch op een gemeenschappelijken bodem met dezen staat. De godsdienst, gelijk het volk hem gevoelt, vloeit voort uit de overtuiging dat der menschen lot voor een groot deel afhangt van de gemoedstemming te hunnen aanzien van geheimzinnige, onzichtbare en zeer machtige wezens, de goden en de geesten

die dezen gehoorzamen. Elk volk heeft in die bovenwereld zijne eigene patroons; het brengt hulde aan die beschermers, smeekt hen om hulp in tijden van gevaar, draagt zorg, opdat die hulp niet uitblijve, zijne goede verhouding tot hen te onderhouden en gebruikt daartoe de middelen door de gewoonte aan de hand gedaan; eindelijk, indien eenig verschijnsel schijnt aan te duiden, dat zij vertoornd zijn, dan worden zoenmiddelen te baat genomen. De patroon van Israël is Jahwe. In de zevende eeuw wordt hem deze rang door geen anderen god betwist, zoodat geen enkele profeet de behoefte gevoelt eenig bewijs aan te voeren voor de grondstelling „Jahwe is Israëls god". Er bestaat geen meerheid van nationale patroons [1]). Maar dit beteekent geenszins dat het volk aan de eenheid van de godheid geloofde, monotheïstisch was: het beschouwde het als volkomen in den haak dat andere volken hun eigen goden hadden; het denkbeeld dat het anders had kunnen zijn doemde niet in de verte in zijnen geest op. Ik zal maar geen bewijzen voor deze bewering bijbrengen; men behoeft slechts in het Oude Testament te bladeren, om ze overal te vinden. Het volk heeft dus zijnen nationalen god, Jahwe, maar het gaat er zeer gemakkelijk toe over om, nu eens dezen, dan weer genen god ook aan te roepen, die door de eene of andere omstandigheid den indruk geeft van bijzonder machtig te zijn. Hierin speelde de mode een rol; in de vroegste tijden zijn de Kanaänietische Baäls zeer in aanzien geweest; ten tijde van Elia was het Melkart, in de zevende eeuw, de verschrikklijke Moloch, die een altaar in den Tofeth had, terwijl de „koningin des hemels" en het „gansche hemelsche heir" op de daken der huizen vereerd werden. Het spreekt van zelf dat persoonlijke of plaatselijke voorkeur een belangrijke rol speelt; een god trekt den één zeer aan, maar wordt met onverschilligheid door een ander voorbijgegaan. Tevens gaan gemakkelijk de

---

[1]) Ik geloof dat het nooit in de historische tijden anders is geweest; zelfs ten tijde der verovering is er geen aanduiding, integendeel, dat ooit eenig klan of eenige vereeniging van klans van Israëlieten anders gestreden hebben dan onder de hoede van Jahwe. De groote godsdienstige strijd onder het huis van Omri is uitgebarsten, omdat de invloed die van het hof uitging dreigde een nationaal karakter aan de vereering van den Tyrischen Baäl te zullen geven; maar die invloed greep niet diep in het volksbewustzijn in. Men zou dit, in zeker opzicht, kunnen vergelijken met den Italiaanschen en den Spaanschen invloed aan het Fransche hof in de 16e en de 17e eeuw; iets ervan is wel in de zeden achtergebleven, doch het Fransche volk is noch veritaliniseerd, noch verhispanioliseerd geworden.

uitwendige vormen en de gebruiken van het éëne volk op het andere over. Men bemerkt dat ergens zeer veel werk wordt gemaakt van een godsdienstige handeling; dit doet de voorstelling ontstaan dat de handeling zeer aangenaam moet zijn aan de godheid aan welke zij opgedragen wordt, en men gaat zeer gemakkelijk veronderstellen, dat zij ook aan de godheid die men zelf vereert aangenaam zou zijn. Men gaat daartoe over, en zoo geschiedt het dat volmaakt vreemde elementen in een nationalen godsdienst inheemsch worden en van de wezenlijk nationale niet meer onderscheiden kunnen worden [1]). De levietische wetgeving, welke ten doel had den reinen dienst van Jahwe voor altoos te vestigen, verordent ongetwijfeld menige bijzonderheid, die oorspronkelijk volstrekt niet Jawistisch was; wij bezitten echter de middelen niet om met zekerheid het echt Jawistische van het geïmporteerde te onderscheiden.

Overigens lokt de nabootsing van vreemde gewoonten hier en daar protest uit. Er zijn conservatieve geesten, die van zelf afkeerig zijn van alle nieuwigheden, patriotten, die den invloed uit den vreemde vreezen, puristen, die de vreeselijkste gevolgen van elke afwijking van het geijkte voorzien. Zulke lieden verklaren hoogst zondig vele dingen, welke anderen doen uit een gevoel van vroomheid. Het oude profetisme schijnt geboren te zijn uit dien drang naar een conservatief en patriotisch verzet, maar vertegenwoordigt niet, in den grond van de zaak, een godsdienstig standpunt verschillend van de volksvoorstelling, welke ik getracht heb te schetsen. Het toenmalig optreden der *nabi's* tegen de populaire strooming betreft niet den aard en het karakter der vroomheid, maar alleen de vraag welke goden daarvan het voorwerp moeten zijn en in welke vormen zij een uiting moet vinden. De godsdienst bestaat in de allereerste plaats in het volbrengen, overeenkomstig bestaande regels, der daden van hulde geëischt door de goden die er recht op hebben. Israël, als natie, brengt zijne hulde aan Jahwe.

---

[1]) Echt nationale elementen kunnen ook, wanneer een meer geestelijke opvatting van de godsvereering ertoe brengt ze af te keuren, gebrandmerkt worden alsof zij van vreemden oorsprong waren. Zou, bij voorbeeld, dit het geval zijn met de *terafim?* Ik zou het niet met zekerheid durven beweren; maar ik zie wel dat de schrijver van Gen. XXXI: 31--35 zooveel moeite doet om hun een ongeoorloofden oorsprong toe te schrijven, dat het vermoeden voor de hand ligt, dat zij oorspronkelijk goed Israëlietisch waren.

Is dan het zedelijk element afwezig in dezen godsdienst? — Geenszins. Elk Israëliet weet, dat, wanneer hij het kwade doet, hij doet wat Jahwe niet wil, en zijne *nabi's* laten niet na het hem te herinneren. Wij bezitten geen bronnen, welke ons het populair godsdienstig spraakgebruik van Israël doen kennen; echter duidt alles aan, dat wanneer de bijbelsche schrijvers *boos* synoniem van *goddeloos* maken, zij de grenzen van het algemeen zedelijk bewustzijn niet overschrijden. Ik heb dan ook reeds doen opmerken, dat de schrijvende profeten geen moeite doen om hun lezers te overtuigen dat het kwaad Jawe vertoornt; dus stond dit voor het volk vast. Dit echter was niet een helder deel van zijn godsdienstig bewustzijn en van het antwoord dat het aan zichzelf gaf op de vraag: „Hoe moet Jahwe gediend worden?" Dit antwoord luidde: „Door het opvolgen van de voorschriften en de gewoonten." Niets ter wereld had een Israëliet ertoe kunnen brengen deel aan een offerplechtigheid te nemen, zonder zich eerst te heiligen, godsdienstig te reinigen; maar hij meende niet een heiligschennis te plegen, indien hij zijne reiniging niet uitstrekte tot zedelijk zelfonderzoek. De godsdienstige moraal van dat volk was bovenal negatief: slechte daden mishagen aan Jahwe. Het begrip echter van God te dienen is affirmatief, actief, het onderstelt een doen. Dus de moraal en de godsdienst vloeien niet in elkander; zij bestaan beide, maar naast elkander en onafhankelijk van elkander.

Toen ik dit schreef, kende ik nog niet de *Skizzen und Vorarbeiten* van J. WELHAUSEN. Deste aangenamer was het mij te ontdekken hoe geheel mijne opvatting overeenkwam met hetgeen zulk een uitnemend geleerde in het midden bracht, en, bij voorbeeld, de volgende woorden te lezen (erstes Heft 1884, bl. 44): „Het woord *god* beteekende *degene die helpt;* dit was het begrip ermede verbonden. Wat men van Jahwe verwachtte was een hulp, een steun ten aanzien van de aardsche behoeften, niet de door de Christenen bedoelde zaligheid. Vergeving der zonden was een ondergeschikte zaak; zij was opgesloten in de verlossing van het ongeluk; men erlangde ze niet door middel van het geloof, maar men constateerde ze uit de feiten. Waar het op aankwam, was dat Jahwe den regen en de overwinning schonk. Hij maakte den grond vruchtbaar en verdedigde hem tegen de vijanden, en een natuurlijk gevolg hiervan was, dat de godsdienst in hoofdzaak

bestond in het brengen aan Jahwe op de groote godsdienstige feesten van de eerstelingen der vruchten der aarde.''

Uit dien populairen godsdienst zien wij bij de schrijvende *nabi's* zich een ideëele godsdienst ontplooien, welke daarin wortelt, maar zich zeer ver erboven verheft. De grondleer: Jahwe is de god van Israël, blijft bestaan, maar verkrijgt een geheel nieuwe beteekenis, doordat Jahwe ophoudt eenvoudig een nationale god te midden van een menigte andere nationale goden te zijn. Hem wordt toegekend een geheel persoonlijke eigenschap, de zedelijke heiligheid, welke hem onmiddellijk boven allen verheft. Hij wordt de Heer, de onbeperkte heerscher, niet meer een god, maar God. Zoolang het denken, geprikkeld door de behoeften der polemiek, zich niet opzettelijk op de andere goden gevestigd zal hebben, zal de monotheïstische gevolgtrekking niet in zoovele woorden worden uitgesproken; maar zij is er wezenlijk; de vrucht is rijp om te vallen; men gaat zeggen: „Jahwe alleen is God". Hij blijft echter de god van Israël, maar, dewijl hij niet meer is een god te midden van anderen, geworden zijnde de opperheer van het heelal, verandert ten eenemale de verhouding van zijn volk tot hem; Israël wordt het uitverkoren volk, het voorwerp van een bijzondere genade, van een buitengemeene gunstbetooning; Israël zal voortaan het erfdeel zijn van hem die aan dit volk zulk een verheven eer bewezen heeft, en het godsdienstig bewustzijn der profeten begint geheel anders te spreken dan het volksgeweten. Op den bodem van het volksgevoel ligt de *behoefte*, door alle volkeren gevoeld, om in de onzichtbare wereld een patroon, een beschermer, te bezitten, waaruit ontstaat de neiging om het noodige te doen, ten einde de gunst van dien beschermheer te blijven genieten. Bij onze *nabi's* daarentegen is het gevoel hetwelk alles beheerscht dat van *verplichting* tot trouw jegens hem, die Israël als zijn bezit heeft verworven, aan wien Israël toebehoort. Op straffe van, niet meer alleen een kostelijke hulp te moeten derven, maar ook den rechtstreekschen toorn der beleedigde majesteit op zich te laden, is het de plicht van Israël zich de reine bruid te betoonen van den hemelschen gemaal, en het is wel opmerkelijk, dat dit beeld gebruikt is door een van de allereerste schrijvende profeten, een beeldspraak waarin de geheele profetische godsdienst opgesloten ligt. De plicht van Israël, niet zijne behoefte, op den voorgrond geplaatst, dit is het wat dien godsdienst van den populairen onderscheidt. Daar nu deze plicht

hierin bestaat, dat Israël zich in alles gedraagt als volk van Jahwe, sluit hij noodwendig buiten den dienst van elken anderen god, veroordeelt hij de raadpleging van elk orakel behalve dat van Jahwe en zal hij moeten leiden tot de verwerping van den beeldendienst; wat meer is, daar zedelijke heiligheid het persoonlijk karakter van Jahw kenmerkt, spreekt het van zelf dat zijn volk door de betrachting der zedelijke heiligheid zal toonen zijn volk te zijn, aan zijne eischen voldoen zal.

Niet ten onrechte heb ik dit een ideëelen godsdienst genoemd. De profeten aanschouwen in den geest een Israël dat nooit bestaan heeft en nooit bestaan zou, niet alleen vrij van afgoderij en beeldendienst, wat mogelijk was, maar ook rein van bedrog, leugen, onrecht, geweldpleging, hoogmoed, een volk dat de zachtmoedigheid, de weldadigheid, het wederkeerig hulpbetoon, in eere houdt, waar de sterken de steun der zwakken zijn, de aanzienlijken de vrienden der kleinen. Het zal later blijken, dat het Jodendom aan dezen ideëelen godsdienst zijn ontstaan te danken heeft, maar deze toch niet is. De profetische godsdienst is nooit volksgodsdienst geweest. Ongetwijfeld heeft de vurige prediking van zijne verdedigers kiemen daarvan neergelegd in het algemeen bewustzijn en zoodoende den populairen godsdienst veredeld; ware dit het geval niet, dan zou het Jodendom niet geboren zijn. Dit neemt echter niet weg, dat in de hoedanigheid van een godsdienstig beginsel, helder omschreven en aanvaard, namelijk: „Jahwe wil een zedelijk heilig volk en heeft hierop recht", deze godsdienst die van een kleine groep idealisten gebleven is.

Hij heeft zich als het ware neergezet in een traditie, waarvan onze schrijvende *nabi's* de bewaarders zijn geworden, natuurlijk niet zonder dat zij geestverwanten gevonden hebben onder hen die niet schreven of zelfs niet spraken. Gedurende meer dan driehonderd jaar heeft deze traditie een uitgelezen schaar bezield, om te sterven toen zij de geboorte gegeven had aan een populairen godsdienst, die veel hooger staat dan de oude, maar lang niet beantwoordt aan het ideaal van zijne geestelijke vaders.

In de zevende eeuw bestaat deze traditie met al hare kenmerkende trekken. De drie *nabi's* wier geschriftjes ons een oogenblik gaan bezighouden zijn ervan doordrongen, Zij hebben zich gemaakt tot hare overtuigde tolken; doch wat zij verkondigen is niets nieuws, al blijft het nog onbegrepen. Voortaan zullen de

predikers niets anders te doen hebben dan eén begonnen arbeid voort te zetten; zij zullen een reeds afgebakenden weg te volgen hebben; pioniers zijn zij niet.

NAHUM, wel bezien, zou ons niet behoeven op te houden. Hij geeft tegen Ninive een orakel, dat van een groote dichterlijke kracht getuigt; doch hij predikt niet; hij kan niet genoemd worden een verdediger van den godsdienst. Hij is echter niet misplaatst te midden van onze groote schrijvende profeten, want wat men uit zijn geschrift aangaande zijne godsdienstige denkbeelden kan opmaken behoort tot de strooming der genoemde traditie. Zijn Jahwe, die niet alleen zijn volk beschermt, maar die ook oppermachtig beschikt over het lot van Ninive, is de volkomen herkenbare profetische Jahwe. De algemeenheden in de eerste verzen uitgesproken (I, 2—3) zijn geen gemeenplaatsen; zij behelzen de profetische leer, welke dan de schrijver toepassen wil op het bijzonder geval van Ninive. Overigens, moge deze leer lang nog niet gangbaar onder het groote publiek zijn, in de profetische kringen is zij reeds geheel inheemsch geworden, zelfs wat de volgende woorden uitdrukken:

Goed is Jahwe voor hen die ten dage der benauwdheid op hem vertrouwen,
hen die tot hem de toevlucht nemen kent hij (I, 7).

Merken wij op dat, schoon er niet gepredikt wordt, het zedelijk element niet ontbreekt, getuige de uitroep:

Wee, bloedstad, gansch en al vol bedrog en geweld,
die het rooven niet nalaat! (III, 1).

SEFANJA voorziet den verwoestenden inval van een vijand, de Scyten of een ander, deze vraag doet niets af wat den aard van den godsdienst van den *nabi* betreft. Juda zal niet gespaard worden. Dit wordt voorgesteld als een verdiende straf van Jahwe, waardoor Israël gereinigd zal worden, zoodat de ramp een einde zal nemen (III, 15), en Jeruzalem met het gansche land in ootmoed en vroomheid den zegen van zijn god zal genieten; zelfs zullen de verstaf wonende volkeren Jahwe leeren vereeren (III, 9, 10).

Dienaangaande schrijft REUSS: „Dus is hier het kader der profetie in alle deelen hetzelfde als overal elders. Niets nieuws, noch

wat den inhoud, noch wat den vorm aangaat, onderscheidt dit opstel van andere, welke men ermede kan vergelijken. Wij ontmoeten wel hier een zekere levendigheid van uitdrukking en dezelfde zedelijke verontwaardiging die ons bij de voorgangers van SEFANJA getroffen hadden; doch dit maakt een zwakker indruk op den tegenwoordigen lezer, omdat de schrijver zich te veel tot algemeenheden bepaalt. De stijl verheft zich nergens boven het peil van proza, en de enkele trekken welke daaraan kleur en beweging verleenen verraden zich gemakkelijk als ontleend aan AMOS, JEZAJA of MICHA."

Dit oordeel schijnt mij zeer juist toe, uitgezonderd één punt. Ik kan niet inzien, dat SEFANJA zich meer tot algemeenheden bepaalt dan AMOS of JEZAJA. De opsomming der snuisterijen van de Jeruzalemsche dames is niet in staat ons een duidelijk beeld te verschaffen van den zedelijken toestand en van het geestelijk peil ten tijde van JEZAJA, en wat deze meer dan dat geeft is in niets meer zakelijk dan wat bij SEFANJA te vinden is. Deze heeft een geheele lijst der zonden van Juda: de baäldienst bestaat nog (I, 4); men werpt zich neer voor het heir des hemels (I, 5); de aanroeping van Jahwe wordt met de aanroeping van andere goden vermengd (I, 5; zie wat ik boven over den populairen godsdienst gezegd heb); behalve hen die daden van ontrouw aan Jahwe plegen, zijn er die hem in 't geheel niet vereeren (I, 6); de vorsten gaan voor in het volgen van uitheemsche zeden (I, 8); er zijn lieden die over den drempel springen, iets heidensch, ons niet zeer duidelijk, maar zeker wel bekend aan de tijdgenooten van SEFANJA, die ook degenen welke zich aan deze zonde schuldig maakten beschuldigt „het huis van hun heer met geweldenarij en bedrog te vervullen" (I, 9); ook zijn er die zoo weinig geven om wat goed of kwaad is, dat men onderstellen moet, dat zij bij zichzelven zeggen: Jahwe doet goed noch kwaad (I, 12); Jeruzalem zit vol van geweldenaars (III, 1); men luistert er niet naar de vermaningen (III, 2); men vertrouwt er niet op Jahwe (III, 2); de overheid berooft het volk (III, 3); de *nabi's* dienen de waarheid niet en de priesters ontwijden het heiligdom en verwringen de wet (III, 4).

Dit schijnt mij toe niet weinig te zijn in zoo kort een orakel, en het zou mogelijk zijn er nog iets aan toe te voegen, want de deugden welke Jahwe zal schenken aan zijn vernieuwd volk worden opgesomd, en het spreekt van zelf, dat zij aan het zondig

volk ontbreken; genoemd kunnen worden de reinheid der lippen, de godsdienstige eendracht, de ootmoed. Het stuk waarin dit voorkomt verdient overgeschreven te worden:

Dan toch zal ik den volkeren zuivere lippen scheppen,
zoodat allen den naam van Jahwe aanroepen, eenparig hem dienen.
Van gindsche zijde van Ethiopië's stroomen zullen zij tot mij bidden,
onder mijne verstrooiden mij geschenken brengen.
Te dien dage zult gij u over geen uwer handelingen behoeven te schamen,
waardoor gij van mij afgevallen zijt;
want dan zal ik uit uw midden uwe overmoedige strijdlustigen verwijderen.
en zult gij u niet langer trotsch gedragen op mijnen heiligen berg.
Dan zal ik in uw midden een nooddruftig en behoeftig volk overlaten,
dat op Jahwe's naam zal vertrouwen.
Het overschot van Israël zal niets verkeerds doen
en geen leugen spreken,
in hun mond zal geen bedriegelijke tong gevonden worden;
want zij zullen weiden en zich nederleggen,
zonder dat iemand hen opschrikt (III, 9—13).

Meer is niet van SEFANJA te zeggen. Gelijk JEZAJA maakt hij gebruik van de rampen, reeds geschied of aangekondigd, om tot bekeering te vermanen, en de bekeering welke hij beoogt bestaat in de toepassing van dien vorm van vroomheid, welke kenmerkend is van wat ik voortaan den profetischen godsdienst noemen zal.

Op ééne zaak echter kunnen wij nog letten. Deze profetische godsdienst breekt niet geheel en al met den volksgodsdienst; men wil dezen reinigen, in het bijzonder alle afgodische elementen eruit verwijderen, maar niet hem geheel en al ter zijde schuiven. Dit wordt bewezen door het verwijt tegen de priesters gericht, dat zij het heiligdom ontwijden en de wet verwringen. Het is niet onmogelijk dat de wet door hem bedoeld Deuteronomium zou zijn. In elk geval wil de profeet, dat er priesters zullen zijn met een materiëelen eeredienst, en er zijn zaken die hij beschouwt als een ontwijding van dien eeredienst; deze bezit dus in zijne oogen een heilig karakter.

Evenmin vinden wij iets nieuws in HABAKUK, wiens letterkundig talent te bespreken buiten mijn bestek ligt. Het verderf van Juda, door hem in zeer algemeene bewoordingen beschreven, maakt de goddelijke tusschenkomst noodwendig; aan de Chaldeën

zal de uitvoering der straf opgedragen worden; zij zullen echter de grens van hun last overschrijden, op hun beurt gestraft en tot schande gemaakt worden.

Wij vinden hier een uitval tegen de beelden, als gewoonlijk vereenzelvigd met de goden die zij voorstellen; het zijn stomme goden, in hen is geen geest (II, 18, 19). Men zou dus de tegenstelling verwachten: „Jahwe alleen is god", en ja, zij komt, maar niet onder dezen dogmatischen vorm, want de *nabi* vervolgt aldus:

> Maar Jahwe is in zijnen heiligen tempel.
> Wees stil uit eerbied voor hem, gij gansche aarde! (v. 20).

De Jahwe, vol majesteit, van HABAKUK is geheel die van den profetischen godsdienst. Weliswaar ontbreken naturistische naklanken niet in de beschrijvingen welke hij geeft van Israëls god; maar dit is evenmin het geval bij JEZAJA en anderen. Merken wij tevens op, dat HABAKUK, gelijk zijn voorgangers, den hoogmoed als een groote zonde beschouwt; dit is het wat hij aan de Chaldeën verwijt in het merkwaardig stuk I, 6—11, waarvan het slotwoord is:

> Zijne kracht is hem ten god (verg. II, 4).

De verwachtingen van HABAKUK voor de toekomst zijn minder eenvormig somber, dan dit het geval is bij zijnen tijdgenoot JEREMIA, tot wien wij straks overgaan; dit verschil echter maakt niets uit wat aangaat de methode door den profeet gevolgd, en ik heb dus niet verder erop in te gaan.

(In de Fransche uitgaaf van dit werk heb ik Zacharja XII—XIV in deze paragraaf behandeld, onder het voorbehoud echter, dat de geleerden het niet met elkander eens waren over de chronologische plaatsing van dat stuk. De gronden welke pleiten voor de aanneming van een tijd na den val van Jeruzalem schijnen mij nu zoo sterk, dat ik deze drie hoofdstukken voor later meen te moeten bewaren).

§ 7.

JEREMIA.

Niet anders dan met eerbied kan ik over dien man spreken. Welk een mensch! Een mensch, voorzeker, nogal eigenzinnig,

prikkelbaar, vaak eenzijdig, volstrekt niet onfeilbaar, en in staat om bij zijne oordeelvellingen te veel toe te geven aan zijne persoonlijke sympathie of antipathie. Er is echter ééne zaak waartoe hij niet in staat is, namelijk ontrouw te worden aan de taak welke naar zijne innige overtuiging hem toevertrouwd is. Deze taak vervult hemzelf met afschuw, zoozeer dat hij den dag van zijne geboorte vervloeken zal; zij zondert hem af van de andere menschen, als iemand gewaarmerkt met een onheilspellenden stempel aan het voorhoofd. Voor hem zal men vreezen; in zekeren zin zal men hem eerbiedigen; maar naar hem verlangen zal men niet, hij zal als een last voor anderen zijn; de vreugden van het huisgezin zullen hem ontzegd worden, en van de heilige vriendschap zal hij maar enkele druppels genieten; doch wat het is gehaat te worden, dit zal hij ten volle moeten leeren; met de hoogmoedige norschheid der grooten zal hij kennis maken; hij zal op de verachtelijkste en wreedste wijze mishandeld worden. Nooit echter zal hij buigen. Hij heeft zijn opdracht; hij zal ze volvoeren, niets ervan afnemen, niets eraan veranderen, veertig jaren lang.

Sla hem gade gedurende de belegering van Jeruzalem, in den hof waar men hem gevangen houdt. Welk verbazend schouwspel! Hier is een man, dien men te zeer wantrouwt om hem vrij te laten gaan waar hij wil; toch is hij een ziener, een gevreesde ziener, maar een ziener, en de menschen kunnen het niet laten op een godswoord van hem te hopen; zij komen erom bedelen in den verschrikkelijken toestand waarin zij verkeeren. En ja, een godswoord geeft hij hun, maar niet om hen op te beuren; niets, niets dan wanhoop; niets dat een lichtstraal in de sombere gemoederen doet schijnen, niets om den moed te steunen. Die onmeedoogende ziener is toch geen vijand van zijn volk; zijn hart bloedt; hij voelt zich als door een vuur verteerd; hij zou willen dat zijn hoofd water ware om met zijne tranen weg te vloeien. Hij boezemt afschuw in, weet het en lijdt er verschrikkelijk onder. Hij weet ook hoe vijandig tegen hem de lieden zijn die den koning omringen en dat elk woord dat hij spreekt overgebracht zal worden en zijn doodvonnis kan zijn. Toch zal hij niet buigen. Wat zijn god hem beveelt te zeggen, dat zal hij zeggen, tot het einde toe.

Dit is groot. Geen van ons zou aldus handelen, en wij zouden gelijk hebben. Als het vaderland in gevaar verkeerde en wij over-

tuigd waren, dat de verdediging nutteloos is geworden en dat men met den vijand moet onderhandelen, zouden wij dit uitsluitend zeggen tot hen die onderhandelen kunnen, en intusschen zouden wij met de strijdenden medestrijden, ons beijverende door woord en voorbeeld den moed op te houden. Maar wij zijn geen zieners. Wij vereenzelvigen niet zelfs onze diepste en sterkste overtuigingen met de goddelijke waarheid, en wij weten dat rekening moet gehouden worden met hen die het met ons niet eens zijn. Het is een zeer zwakke zijde van het profetisme, dat de *nabi* alles wat hij sterk gevoelt aanziet voor iets dat zijn god hem gebiedt te zeggen, zoodat hij zonde zou plegen indien hij nog ging overwegen, het voor en het tegen ging nagaan en op bewuste wijze gebruik maken van zijn verstand. Doch JEREMIA was *nabi*; hij begreep dit niet en kon het niet begrijpen. Had hij anders gehandeld dan hij deed, dan zou hij gezondigd hebben. Ik vind hem groot.

Dit is de gansche JEREMIA. Zijne leus is: aan Jahwe gehoorzamen. Uit gehoorzaamheid aan Jahwe is hij profeet (I, 4—7), en hij predikt de gehoorzaamheid aan Jahwe, dit en niets anders. Breekt hij het stilzwijgen, het is omdat hij daden der ongehoorzaamheid waarneemt en zijn woord is altijd een hervormingswoord, dus tevens een bedreiging, want volgens den profetischen godsdienst moet noodwendig elke daad van ontrouw aan Jahwe door strenge straffen gevolgd worden. Jeremia zelf zegt het, ietwat naïef, in zijn antwoord aan zijnen tegenstander HANANJA:

> Mijne en uwe voorgangers onder de profeten van oudsheer hebben tegen machtige landen en groote rijken geprofeteerd van oorlog, hongersnood en pest. Indien een profeet van vrede profeteert, zal door het uitkomen van het woord diens profeten erkend worden dat Jahwe hem werkelijk gezonden heeft (XXVIII, 8, 9).

Degene die aldus gesproken heeft kon zich geen rekenschap geven van de reden waarom een echt profeet alleen bij uitzondering het geluk aankondigt, omdat de psychologie van het profetisme hem geheel onbekend was. Hij schreef den aandrang tot spreken toe aan de onmiddellijke, in de taal van onzen tijd zouden wij zeggen, de transcendente, werking van den geest Gods. Hij kon dus alleen het feit zelf, zonder tot de oorzaak te kunnen opklimmen, waarnemen, dat de machtige profeten in den

regel onheil aangekondigd hadden. Wat hij niet kon, kunnen wij gemakkelijk. Merken wij op, dat een mensch die tevreden is over den gang van zaken geen profeet wordt; opdat iemand een onweerstaanbaren drang gevoele het woord te midden van de andere menschen te nemen, opdat dit een roeping en een duurzame roeping worde, is het noodig, dat hij meene te zien iets van groot belang dat bereikt zou moeten worden en dat men algemeen miskent. Staat de profeet zeer hoog, dan zal hij het aandeel der dwaling erkennen in de verkeerdheden welke hij weggenomen wenscht te zien, en het mededoogen zal in zijne ziel, boven de verontwaardiging, den boventoon voeren. Dit was het geval met JEZUS. Doch de verontwaardiging verkrijgt gewoonlijk de overhand, omdat de profeet de dwaling met de zonde verwart, en dat hij, waar er werkelijk zonde bestaat, daarin meer boosaardigheid ziet dan erin ligt; hij houdt geen rekening met de verblinding en de menigte van oorzaken die haar teweeg brengen. In zulk een gemoedstoestand kan hij niets doen dan beschuldigen, verwijten, bedreigen, of het hem lief is of hatelijk; zijn god geeft hem die last, al moge door het volbrengen daarvan zijn leven één lang lijden zijn; in zijne profetieën ziet men de lijken den grond bedekken, de vruchtbare velden tot woestijnen worden, het is puin op puin, ramp op ramp, overal en altoos, het zwaard, de hongersnood en de pest, gelijk bij JEREMIA.

JEREMIA noemt zijne tegenstanders valsche profeten; niet ten onrechte. Die lieden hebben geen bezieling; zij zijn nabootsers van anderen. Ik spreek niet van de kwakzalvers, die, natuurlijk, niet ontbroken hebben en die er alleen op uit waren munt uit hunne visioenen te slaan. Ik spreek van hen die ter goeder trouw geluk aankondigden en welke dus hun tegenstander ten onrechte van leugen beschuldigt (b. v. XXIX, 9; verg. Ez. XIII). De lieden die zeggen: „Vrede, vrede! terwijl er geen vrede is" (VI, 14) zijn met het bestaande tevreden; hun ontbreekt de hoogere zedelijke zin en zij zien niet wat veranderd moest worden; het charisma van den waren profeet rust niet op hen, ik bedoel den reformatorischen geest. Immers moet niet vergeten worden, dat zij het volmaakt eens zijn met de profetische stelling, welke beweert, dat Jahwe zijn volk niet zegenen kan, indien het zich niet getrouw betoont; zij kunnen den vrede aankondigen alleen doordat zij het kwaad niet zien, en hij die het kwaad niet ziet is een valsch profeet.

Waarom dan meenen zij profeten te wezen? Omdat het zeer gemakkelijk is zich in te beelden door een hoogere bezieling geleid te worden, wanneer men enthousiasme gevoelt. Het chauvinisme, tot groote spanning gekomen, neemt altijd profetische vormen aan, daarin vaak door de ijdelheid braaf gesteund. Is JEREMIA zelf hiervan geheel vrij geweest als hij geluk aangekondigd heeft? Hier hebben wij het klassiek hoofdstuk XXXI; is hier alles waarlijk inspiratie, in den echt godsdienstigen zin van het woord? Ik zou het niet durven beweren. Schoone, ware, verheven inspiratie is het, waar hij, evangelisch vóór het Evangelie, het Israël van het nieuwe verbond teekent;

> Zie, de dagen komen, spreekt Jahwe, dat ik met het huis Israël en het huis Juda een nieuw verbond sluit: niet gelijk aan dat hetwelk ik met hunne vaderen heb gesloten toen ik hen bij de hand vatte om hen uit Egypteland te leiden; welk verbond zij van hun kant verbroken hebben, hoewel ik hun heer was, spreekt Jahwe. Want hierin bestaat het verbond hetwelk ik na die dagen met het huis Israël sluiten zal, spreekt Jahwe: ik geef mijne wet in hun binnenste en schrijf die in hun hart. Zoo zal ik hun ten god en zullen zij mij ten volk zijn. Dan zullen zij niet langer elkander onderrichten: Leert Jahwe kennen — want. zij zullen mij allen kennen, kleinen en grooten, spreekt Jahwe; want ik vergeef hun hunne schuld en gedenk hunner zonde niet meer (XXXI, 31—34).

Het is bewonderenswaardig dat in het begin der zesde eeuw vóór onze jaartelling een Israëliet in staat is geweest deze woorden te schrijven en aldus te gevoelen. Dit stuk op zichzelf is voldoende om den diepen eerbied te rechtvaardigen dien ik, en velen met mij, koester voor den somberen getuige van Juda's val. Dit beeld van het ideëele Israël is de vrucht van een voorstelling van wat er wezen moest, vreemd aan de tijdgenooten van JEREMIA; deze voorstelling is de oorzaak van zijne zoo uiterst strenge veroordeeling van het bestaande, in tegenstelling met hen die tevreden waren, omdat zij niet inzagen wat zij moesten wenschen. Die voorstelling, dit inzicht, is het wat hem tot een profeet gemaakt heeft, en zij is onafscheidelijk verbonden aan het bezit van zedelijke voelhorens. Hier raken wij het hart der zaak aan: indien de profetische geest geboren wordt uit de behoefte om een nieuwen toestand te scheppen, indien dus niemand profeet is dan door de macht van den reformatorischen geest die in hem is, indien dit de reden is waarom de ware profeet afkeurt

en bedreigt, kan niets van dit alles bestaan, tenzij de profeet een ideaal bezitte, waaraan hij het bestaande toetst. Hij is geenszins een nihilist, die alleen weet te klagen over wat is, zonder iets beters daarvoor aan te wijzen; hij is voor alles een idealist. De ontevredenheid met het bestaande baart, zonder idealisme, geweldadigen gelijk de nihilisten, of sceptici, min of meer epicureïsch getint, gelijk de *Koheleth* (in den Statenbijbel „de prediker"). Het godsdienstig idealisme heeft tot vrucht de veroordeeling van het bestaande die zich als profetisme uit. Dus is de profeet een echt profeet, hij is geïnspireerd, als hij in verwijten en bedreigingen uitbarst; maar hij is het tevens, wanneer hij het ideaal teekent in naam waarvan hij zijne critiek oefent. De woorden van JEREMIA over het nieuwe verbond zijn geïnspireerd.

Iets anders echter is het, wanneer hij verzekert dat zijn godsdienstig ideaal eens in een bepaald volk verwezenlijkt zal worden, het volk van Israël, wanneer hij zich inbeeldt door zijn god bekend te zijn gemaakt met de hereeniging, onder een afstammeling van DAVID (XXX, 9) der overblijfselen van Israëls twee deelen (XXXI, 1, 6, enz.), met de bestemming van dat volk om een groote natie te worden (XXXI, 27), uit het midden waarvan verdwijnen zal alles wat de profeten veroordeelen, terwijl in haar boezem de godsdienst dien zij prediken in volmaakte reinheid heerschen zal; hier ziet hij aan als inspiratie en revelatie de wenschen, overigens volmaakt gerechtvaardigd, die hem ingegeven worden door zijne innige gehechtheid aan zijn volk. Hij vergist zich echter; zijn overtuiging dat die wenschen in vervulling zullen komen is geenszins een gevolg van het godsdienstig ideaal door hem aanschouwd; zij is van geen anderen aard dan het vertrouwen dier lieden, die hij valsche profeten noemt, omdat zij aankondigen, dat Jahwe zijn volk gaat redden. Het is een patriotische overtuiging, niets meer en niets minder, maar tevens duidelijk een waan. Die droom was niet bestemd om verwezenlijkt te worden, omdat God niet is de god van een bijzonder volk, maar God. Er bestaan Christenen die zich aan mijne woorden ergeren zullen; maar zij hebben weinig grond voor hun afkeuring, want men vindt bij JEZUS geen spoor meer van het nationalisme, door de oude profeten met hun godsdienstig idealisme vermengd. En wanneer ik beweer, dat JEREMIA geloofd heeft van zijn god de openbaring ontvangen te hebben van dingen, die in werkelijkheid niets anders waren dan bedriegelijke

wenschen, spreek ik niet lichtvaardig. Men denke, bij voorbeeld, na over het volgend stuk, dat wij eenige regels verder lezen dan de schoone beschrijving van het hervormde Israël:

> Zie, de dagen komen, zegt Jahwe, dat de stad ter eere van Jahwe herbouwd wordt van den toren Hananeël aan de Hoekpoort; en verder zal het meetsnoer doorgaan rechtuit op den heuvel Gareb, dan zich wenden naar Goa; en de gansche vallei der lijken en der offerasch, en al de velden tot aan de beek Kidron, tot aan den hoek van de Paardenpoort ten oosten, zullen aan Jahwe gewijd zijn: tot in eeuwigheid zal het niet meer worden geslecht of verwoest (XXXI, 38—40).

„Tot in eeuwigheid niet meer geslecht of verwoest"! Moet God dit gezegd hebben? Deze woorden doen het gemoed van JEREMIA eer aan, maar, toen hij ze schreef, was hij niet een echt profeet, maar een chauvinist.

Het spreekt van zelf dat deze opmerkingen vele anderen met JEREMIA gelden.

Gedurende zijne gansche profetische loopbaan is JEREMIA geleid geworden door dit ideaal: Israël gehoorzaam aan Jahwe en door Jahwe gezegend. Zijn godsdienst is dus de profetische godsdienst, door hem geheel aanvaard, tot grondslag voor alles gelegd. Een nieuwe leer brengt hij niet; hij predikt de leer die reeds bestaat, en hij is zich daarvan bewust, want de weerklank van de woorden zijner voorgangers doet zich zeer vaak bij hem hooren, op zulk een duidelijke wijze, dat het niet anders kan, of hij moet zich daarvan rekenschap gegeven hebben [1]). Dit beteekent echter niet, dat zekere ondergeschikte punten bij hem niet meer uitkomen dan bij anderen. Ik denk hier vooral aan het verbond, beschouwd als een historisch feit. Het beeld van een huwelijk, door HOZEA gebruikt, vertegenwoordigt enkel het geestelijk feit der uitverkiezing van Israël door Jahwe, zonder te doen veronderstellen, dat, op een bepaald oogenblik in de geschiedenis, de twee echtgenooten plechtig aan elkander verbonden zijn geworden door een rituëele daad. De geschiedkundige feiten spelen

---

[1]) Naast vele andere voorbeelden, vergelijk Jer. II, 21 met Jez. V, 1, 2; Hoz. X, 1a. In het algemeen blijkt het duidelijk, dat de profeten de geschriften van hunne voorgangers lazen, iets dat verklaart hoe de profetische godsdienst zich zoo onafgebroken in enkele kringen heeft kunnen voortplanten..

ongetwijfeld hierin een rol; het geestelijk feit der uitverkiezing is openbaar geworden in een lange reeks van providentiëele gebeurtenissen, bestemd om Israël tot een volk te doen aangroeien en om het dan in het beloofde land te vestigen; maar een bruiloft is niet gevierd. Het verbond is echter bij JEREMIA een concreet feit geworden; de bruiloft heeft plaats gehad. De aangehaalde plaats uit hoofdstuk XXXI duidt het helder aan. Na de uittocht uit Egypte is er een overeenkomst met Israël gesloten, en de inhoud daarvan is duidelijk genoeg omschreven, om JEREMIA in staat te stellen Israël te kunnen beschuldigen, dat het haar verbroken heeft. Meent iemand te moeten betwijfelen, of dit wel de ware zin is van hoofdstuk XXXI, dan verwijs ik hem naar hoofdstuk XI, dat aan allen twijfel een einde maakt:

> Spreek tot de mannen van Juda en de inwoners van Jeruzalem en zeg hun: Zoo zegt Jahwe, Israëls god: Vervloekt zij de man die niet hoort naar de woorden van dit verbond, welke ik uwen vaderen, toen ik hen uit Egypteland, uit den ijzeroven, uitleidde, heb voorgeschreven, te weten: luistert naar mij en handelt overeenkomstig al wat ik u heb geboden; zoo zult gij mij ten volk en zal ik u ten god zijn; ten einde den eed gestand te doen dien ik uwen vaders gezworen heb, hun een land te geven overvloeiende van melk en honing, zooals heden het geval is. En ik antwoordde en zeide: Amen, Jahwe!
>
> Daarop zeide Jahwe tot mij: Predik al deze woorden in de steden van Juda en op de straten van Jeruzalem, aldus: Hoort naar de woorden van dit verbond en betracht ze! Want ik heb uwe vaderen nadrukkelijk vermaand, toen ik hen uit Egypteland opvoerde, en tot heden toe, hen onverdroten vermanende: Luistert naar mij. Doch zij hebben niet geluisterd, noch het oor geneigd, maar hebben gewandeld elk in de verstoktheid van zijn boos hart. Daarom heb ik over hen gebracht al de woorden van dit verbond, dat ik hun had voorgeschreven om te betrachten, maar dat zij niet hebben betracht. (XI, 2—8).

Het is niet mogelijk hier aan iets anders te denken dan aan een document, inhoudende de eischen van Jahwe ten aanzien van zijn volk, de belofte het te zullen zegenen, indien het zich getrouw betoonde, en, voor het tegenovergesteld geval, de bedreiging met straffen. Dit *verbond* moet in nauwe betrekking gestaan hebben tot Deuteronomium, dat officiëel erkend werd als wet van Jahwe in het achttiende jaar der regering van

Jozia [1]). Het is moeilijk het voor Deuteronomium zelf aan te zien, daar Jeremia nooit eenigen ijver aan den dag gelegd heeft ten gunste van de centralisatie van den eeredienst, of voor het voorrecht der Levieten.

Deze kwestie daargelaten, terwijl de aanvaarding van Deuteronomium een concreten, historischen vorm gaf aan het begrip van het verbond, en de algemeene beginselen door de predikers van Jahwe's volstrekte souvereiniteit in positieve, practische voorschriften omzette, bleef Jeremia. gelijk zijne voorgangers, bij de algemeene beginselen staan: de uitsluitende vereering van Jahwe, zonder beelden, en het zedelijk gedrag, vooral samengevat in de rechtvaardigheid en de goedertierenheid. Ik zou deze bladzijden kunnen vullen met aanhalingen, welke ons niets nieuws zouden leeren. Hier en daar zouden wij een beeld aantreffen, dat nog niet, of anders, gebruikt is, maar nergens een gedachte, die wij niet reeds ontmoet zouden hebben. Het is dus niet noodig den godsdienst van Jeremia in bijzonderheden te ontleden; hij is de vurige verkondiger van een godsdienst reeds bij anderen tot uitdrukking gekomen, en door hem geheel aanvaard. Wil men het met zijne eigene woorden hooren, de volgende regels geven een volledige samenvatting van hetgeen hij predikt:

Zoo zegt Jahwe:
De wijze beroeme zich niet op zijne wijsheid,
noch de sterke op zijne sterkte,
noch de rijke op zijn rijkdom;
maar hierop beroeme zich wie roemen wil:
zoo verstandig te zijn om te erkennen dat ik Jahwe ben,
die goedertierenheid, recht en rechtvaardigheid oefen op aarde;
want in dezulken heb ik behagen, spreekt Jahwe (IX, 23, 24).

Is er niets nieuws in den inhoud van zijn prediking, de wijze

---

[1]) De uitdrukking „daarom heb ik over hen gebracht al de woorden van dit verbond" wordt gereedelijk verklaard uit Deut. XXVIII en de talrijke parallellen in het boek verspreid. Waren het niet de beloften en de bedreigingen welke vervat moesten zijn in het „verbond" waarvan Jeremia spreekt, zou men hier kunnen denken aan het oudere wetboek vervat in Ex. XXI--XXIII. Feitelijk schijnt deze eerste poging om de meer uitvoerige toepassing der beginselen in den decaloog neergelegd te omschrijven, nooit officiëel als wet erkend te zijn; dit verhindert niet dat de schrijvers van Deuteronomium onder den invloed van dat geschrift gestaan hebben.

waarop hij zich van zijne taak kwijt verdient toch nog onze aandacht.

De bestrijding der afgoderij en van den beeldendienst beslaat in zijne profetieën een veel grooter plaats dan dit het geval bij JEZAJA is; het is een te velde trekken, onverpoosd, hartstochtelijk; zelfs maakt deze bestrijding den hoofdinhoud uit van de eerste orakels. Zoo, om iets uit het vele te noemen, reeds in het begin, in het tweede hoofdstuk, vormt de afgoderij het hoofdverwijt tegen Israël gericht:

Zoo zegt Jahwe: Welk onrecht hebben uwe vaderen in mij gevonden,
dat zij zich van mij hebben verwijderd,
de nietigheden nageloopen en zich nietig gemaakt? (II, 5).
heeft ooit eene natie van goden verwisseld?
— en dat zijn niet eens goden —
maar mijn volk heeft zijne Eer verwisseld met wat geen heul brengt (II, 11)[1]).
Van overlang hebt gij uw juk verbroken,
uwe banden stuk gereten en gezegd: Ik wil u niet dienen,
maar op elken hoogen heuvel en onder elken lommerrijken boom
mijn leger spreiden om te boeleeren (II, 21).

Ik kan niet alles aanhalen. Met een soort van ontembare woede worden de aanvallen in de volgende hoofdstukken herhaald en voortgezet. De beeldspraak door HOZEA gebruikt wordt weer opgenomen en uitgebreid met zulk een realisme, dat de vertaler het oorspronkelijke niet anders dan verzacht en bemanteld teruggeven kan; een bewijs van den onuitsprekelijken afschuw waarmede de afgoderij den *nabi* vervulde. Is dit kenmerkend van de eerste orakels, deze toon doet zich telkens in de overige hooren; hij ontbreekt nergens.

Nemen wij hier een profetischen achteruitgang waar? Moeten wij JEREMIA lager stellen dan een AMOS, een JEZAJA, een MICHA, allen vijanden der afgoderij, maar tevens allen den nadruk leggende op de noodzakelijkheid van een heiligen levenswandel? Bewijst die woeste anti-polytheïstische hartstocht van JEREMIA, dat hij meer oog heeft voor den uitwendigen vorm dan voor het wezen der zaken?

Op deze vragen moet zoo stellig mogelijk ontkennend geantwoord worden. Het zevende hoofdstuk, waarop ik reeds bij de

---

[1]) Te letten op de woorden: „En dat zijn niet eens goden", de negatieve zijde van het monotheïsme nu eindelijk uitdrukkelijk genoemd.

bespreking van AMOS wees, bewijst dit onwedersprekelijk. Voorts ontbreekt nergens de zin voor het zedelijke. Men vergunne mij een enkel voorbeeld aan te halen:

Doorkruist Jeruzalems straten, ziet er rond en verneemt,
en zoekt op hare pleinen, of gij iemand vindt,
of er iemand is die het recht betracht, de trouw in eere houdt;
opdat ik haar vergiffenis schenke (V, 1).

Elk begeert zijns naasten huisvrouw. Zou ik zulke dingen niet straffen, spreekt Jahwe? op een volk als dit mij niet naar hartelust wreken? (V, 8*b*, 9).

Onder mijn volk bevinden zich boosdoeners;
zij loeren, zooals de vogelaar zich gebukt houdt,
zij hebben een val gezet om menschen te vangen;
gelijk een kooi vol gevogelte, zoo zijn hunne huizen vol bedrog;
daardoor zijn zij groot en rijk geworden.
Zij zijn vet geworden, zij glinsteren;
ook gaan zij zich in booze stukken te buiten:
recht verschaffen zij niet, ook niet aan den wees,
en zij helpen de armen niet aan wat hun toekomt. (V, 26—28).

Indien dus JEREMIA in niets bij zijne voorgangers onderdoet wat zedelijken ernst betreft, is het zaak zich af te vragen wat de oorzaak dier ontzettende vernieuwing van antipolytheïstischen hartstocht mag geweest zijn; dit te meer, omdat zijn voorbeeld in deze door andere *nabi's* gevolgd zal worden; immers dit bewijst dat het verschijnsel niet op zichzelf staat, voortvloeiende uit den persoonlijken aanleg van JEREMIA, en dat het, integendeel, samenhangt met een feit waarvan de oorzaken dieper liggen dan een samenloop van toevallige omstandigheden. Ik houd het ervoor, dat wij hier te doen hebben met een gevolg van den groei van het begrip der zedelijke heiligheid tegelijk met den ijver voor den dienst van Jahwe; hierdoor ontstond de voorstelling: een deugdzaam mensch = vereerder van Jahwe, en, als aanvullende tegenhanger, hoe langer hoe helderder in het bewustzijn naar mate de leer der uitverkiezing van Israël zich tot een vast dogma ontwikkelde, de voorstelling: vereerder van andere goden = een slecht mensch. Deze tweede voorstelling is in den aanvang minder op den voorgrond getreden dan de eerste. Het is volmaakt waar, dat lang voor de ontplooiing van het groote profetisme er Israëlieten zijn geweest, die zich met kracht en vuur verzet hebben tegen het overnemen van vreemde godsdien-

stige gewoonten; doch dit verzet vloeide veel meer voort uit een eenzijdig patriotisch conservatisme, dan uit een streven van zedelijken aard, waarbij komt dat de worsteling tusschen de rassen daarin een groote rol gespeeld heeft, bij voorbeeld ten tijde van SAMUËL. Het was een geheel ander geval geworden toen JEREMIA optrad; sedert eene reeks van eeuwen bestond Israël als natie; een kanaänietische nationaliteit was er niet meer en de vroegere rassenstrijd had bij Israël plaats gemaakt voor het rustig gevoel van zijne onaantastbare meerderheid; zelfs was nu het universalisme mogelijk en er waren bijna geen profeten die de bekeering der heidenen niet aankondigden. Wat JEREMIA drijft is niet, gelijk dit bij SAMUËL het geval was, de behoefte om te bewerken dat Israël Israël zou zijn, waarvoor het noodig was, dat dit volk zijnen eigenen god zou hebben en geen anderen; thans is het erom te doen, dat Israël het volk van God zal zijn, den heiligen god, die het uitverkoren heeft, waardig. Dit latere streven is stellig uit het vroegere gegroeid, maar de twee zijn volstrekt niet identisch. Veel tijd was noodig, om het tweede tot rijpheid te brengen, en de zedelijke gedachte welke daaraan ten grondslag ligt is in het bewustzijn aanvankelijk doorgedrongen onder haren positieven vorm: „de vereerder van Jahwe behoort rechtvaardig te wezen", eer men met helderheid de gevolgtrekking eruit putte, dat men, om Jahwe's vereerder te kunnen wezen, een rechtvaardig mensch moest zijn, eer dus de oude bestrijding der vreemde eerediensten, welke trouwens nooit opgehouden had, een nieuwe beteekenis verkreeg, die haar tot een veel belangrijker zaak verhief.

Het spreekt van zelf dat de omstandigheden medegewerkt hebben om dit tot stand te brengen. De verkondigers van den profetischen godsdienst ontmoetten een verzet, dat zich openbaarde in een verdubbelden ijver bij hen die aan heidensche praktijken gehecht waren, en dit is het feit, dat de behoefte deed ontstaan aan een opzettelijke polemiek tegen deze praktijken, welke men nu ging beschouwen als de bron der onzedelijkheid. De bedoelde herleving der heidensche neigingen had juist plaats in den tijd die aan het optreden van JEREMIA voorafging. Onder de regeeringen van MANASSE en AMMON had de heidensche reactie ontzaglijke afmetingen aangenomen, zelfs zoo, dat de afschuwelijke vereering van den Moloch geregeld in den Tofeth plaats had. Meer dan eene plaats in JEREMIA doet denken, zelfs

als men rekening houdt met de overdrijving gewoon aan boetpredikers, dat een groote zedelijke achteruitgang dit opbloeien van het heidendom had vergezeld. Overspel werd gepleegd, niet alleen in overdrachtelijken zin, maar ook feitelijk. Israël had zijnen god en de goddelijke geboden verlaten. Om het tot een heilig leven terug te brengen, was het noodig het van de valsche goden los te maken, wier vereering door JEZAJA als zeer zondig was beschouwd, maar nu door JEREMIA als de oorzaak zelf van het kwaad werd verafschuwd. Ik heb hier niet te onderzoeken in hoever hij een zielkundige fout beging, de oorzaken met de gevolgen verwarrende; ik moet trachten de feiten zelven in het licht te stellen, en ik meen, dat juist het feit waarop ik hier wijs van belang te noemen is. Het verklaart een treffenden trek in de historische letterkunde van Israël, die uit het profetisme geboren is, dezen trek namelijk, dat voor de beoordeeling der verschillende personen die op het tooneel gevoerd worden de maatstaf veel minder van zedelijken aard is, dan wel ontleend aan de cultuskwestie. Het tijdvak van JEREMIA heeft veel bijgedragen om deze richting te bevorderen.

Ik geloof niet dat mijne beschouwingen ten aanzien van deze zaak verzwakt worden door het feit, dat reeds HOZEA zich geroepen gevoelde met kracht tegen de vreemde eerediensten strijd te voeren, en dat het beeld van het overspel om ze aan te duiden door hem in de profetische taal is ingevoerd. Ik heb immers reeds doen opmerken, dat er ten allen tijde verzet tegen die eerediensten bestaan heeft; het is dus niet verwonderlijk dat de eene *nabi* meer nadruk erop legt dan andere; daarbij komt, dat, bij HOZEA, de zaak zeer goed kan samenhangen met zijne persoonlijke individualiteit [1]), terwijl, bij JEREMIA, de bestrijding een rechtstreeksch gevolg is van de behoefte des oogenbliks, en zij ten nauwste samenhangt met het ideaal van heiligheid door hem nagestreefd.

JEREMIA zelf geeft een overzicht van zijne profetische werk-

[1]) Het is niet onmogelijk, dat WELLHAUSEN, ROBERTSON SMITH en anderen gelijk hebben in hun vermoeden, dat HOZEA, in zijne drie eerste hoofdstukken, op de betrekking tusschen Jahwe en Israël overbrengt de gevoelens, welke zijne eigene huislijke omstandigheden in zijn hart hadden gekweekt; dit zou zijnen, geheel persoonlijken, haat tegen het polytheïsme verklaren.

zaamheid gedurende de eerste helft van zijne loopbaan en tevens van wat hij meende haar uitwerking te zijn geweest. Zijne woorden bevestigen volkomen mijne opvatting en ik meen goed te doen door het begin van dat stuk over te schrijven:

> Van het dertiende jaar van JOZIA, den zoon van AMMON, den koning van Juda, tot heden, nu drie en twintig jaren lang, is het woord van Jahwe tot mij gekomen en heb ik tot u gesproken, onverdroten; doch gij hebt niet geluisterd. Jahwe zond tot u al zijne dienaren de profeten, onverdroten — doch gij hebt niet geluisterd, noch uw oor geneigd tot luisteren — met de woorden: Bekeert u toch van uwen slechten weg en de boosheid uwer handelingen; zoo zult gij blijven wonen op den bodem dien Jahwe aan u en uwe vaderen heeft gegeven, eeuw in eeuw uit. En loopt geen andere goden na, ze dienende en u voor hen nederwerpende, en tergt mij niet met uwer handen maaksel; opdat ik u geen leed doe. Doch gij hebt niet naar mij geluisterd, spreekt Jahwe; om mij te tergen met uwer handen maaksel, u ten verderve (XXV, 3—7).

Schreef ik de geschiedenis van Israël of zelfs alleen die van zijnen godsdienst, dan zou ik te dezer plaats, met behulp van alle beschikbare gegevens, het tafereel moeten schilderen van den politiek-godsdienstigen toestand van Juda in den tijd toen de ster van farao NECHO begon te tanen en die van NEBUKADREZAR omhoog ging. Dit echter is niet noodig om het tweede tijdvak van JEREMIA's werkzaamheid te kenschetsen. Het is voldoende op te merken dat de uitvaardiging van Deuteronomium de vruchten welke hij daarvan verwachtte niet gedragen had; veel afgoderij en godsdienstig „overspel" was blijven bestaan, de zeden lieten zeer veel te wenschen over, koning, vorsten, priesters en profeten schenen JEREMIA toe al hun plichten te verzaken, misdadige leidslieden van een misdadig volk. Alles, meende hij, moest nog gedaan worden, ook na JOZIA's hervorming [1]); werd de dienst van Jahwe uitgeoefend, die dienst was niet oprecht, en de vermaningen door Jahwe tot zijn volk gericht waren zoo menigvuldig, bestendig, onverdroten geweest, dat dit

---

[1]) Ongetwijfeld is die hervorming door eenige reactie gevolgd; doch het is ondenkbaar, dat alle sporen ervan zouden zijn uitgewischt. Dit vraagstuk kan ik hier niet onderzoeken; doch ik wil ten minste erop wijzen dat JEREMIA, ofschoon zeer gestreng voor JOJAKIM, hem toch van afgoderij niet beschuldigt (zie XXII, 13 vv.).

klaarblijkelijk niet doeltreffend was gebleken, en er iets anders gedaan moest worden; Juda verhardde zich op boosaardige wijze, en wat dit volk noodig had, was voortaan duidelijk de roede in al hare gestrengheid. Die roede werd door JEREMIA zonder aarzeling in NEBUKADRESAR erkend. De rede waarvan ik de eerste verzen overgeschreven heb vervolgt aldus:

Daarom spreekt Jahwe der heirscharen aldus: Omdat gij naar mijne woorden niet geluisterd hebt, ga ik ontbieden mijnen dienaar NEBUKADRESAR, den koning van Babel, en zal ik halen al de volkstammen van het noorden, spreekt Jahwe, en hen brengen over dit land en zijne bewoners en over al de omwonende volken, die ik met den ban zal slaan en stellen tot een voorwerp van ontzetting, gesis en eeuwigdurenden smaad. Ik zal bij hen doen verdwijnen de tonen van blijdschap en vrolijkheid, de tonen van bruidegom en bruid, den geur der mirre en het schijnsel der lamp. Dit gansche land zal een puinhoop en eene woestenij worden (XXV, 8—11*a*).

Van toen af, gedurende de lange jaren van Juda's worsteling met den dood, bleef JEREMIA onwankelbaar aan deze overtuiging getrouw: voor dit zondig volk bestaat er maar één middel om het lot dat hem wacht te verzachten; het moet zijn berouw betoonen door zich ootmoedig aan de kastijding te onderwerpen; het mag dus den Chaldeeën niet weerstaan, noch, als zij de meesters geworden zijn, tegen hen opstaan. JEREMIA slaat onophoudelijk op dit aambeeld, onder JOJAKIM, onder SEDEKIA; hij jaagt daardoor tegen zich in 't harnas de patriotten en hun *nabi's*, niet echter zonder eenig ontzag in te boezemen aan den rampspoedigen SEDEKIA, den jeugdigen koning, onder zulke benarde omstandigheden op den troon geklommen, dat hij niet te veel aan de schitterendste talenten zou gehad hebben als tegenwicht voor zijne onervarenheid; daarover kon hij niet beschikken en hij bleef de speelbal der elkander bestrijdende partijen; hij schijnt echter iets gevoeld te hebben voor den zedelijken ernst van JEREMIA, zoodat hij hem meermalen raadpleegde en hem tot op zekere hoogte beschermde. Maar zijnen raad volgen, dit deed hij niet, en de profeet hield niet op, tot aan de rampzalige ontknooping, aan te kondigen den algeheelen ondergang van het land, van de hoofdstad en zelfs van den tempel, gelijk hij het gedaan had onder JOJAKIM.

Men ziet dat de prediking van JEREMIA een toepassing is van

den profetischen godsdienst op de bestaande omstandigheden. De man die predikt is groot, doch hij predikt niets nieuws en hij gebruikt geen nieuwe middelen tot aanbeveling van wat hij verkondigt. Ik zal mij dus niet laten verleiden in te gaan op allerlei bijzonderheden in zijn werk, welke op zichzelf de aandacht zeer verdienen; maar alles is gezegd wat noodig is met het oog op het onderwerp van deze studie.

Iets echter, dat van toepassing is op alle profeten die het toekomstig geluk van Israël aankondigen, moet opgemerkt worden: Israël zal zich bekeeren, zal tot één volk hereenigd worden en zal Jahwe aan de andere natieën doen kennen. Het is geheel overbodig deze vooruitzichten van geluk in de bijzonderheden na te gaan, als wij maar begrijpen dat zij allen ten doel hebben den godsdienst aan te bevelen, door te wijzen op de trouw van den god, die Israël uitverkoren heeft en het niet dan met tegenzin kastijdt, in de mate waarin dit volstrekt noodzakelijk blijkt te zijn. Overigens, gelijk ik op bl. 75 deed opmerken, wat men de messiaansche verwachtingen der profeten noemt, is, wel beschouwd, geheel een bijzaak in hunne prediking, waarvan het punt van uitgang nooit iets anders is dan de waarneming van het bestaan des kwaads. Geen andere zekerheid vloeit uit dit uitgangspunt voort, dan die van de kastijding, volstrekt niet die van de toekomstige bekeering en dus ook niet van het toekomstig geluk. Dit laatste moest dus eigenlijk nooit *aangekondigd* worden, maar alleen, voorwaardelijk, *beloofd.*

§ 8.

Ezechiël.

Tot wien richt zich Ezechiël? Een verdediger van den godsdienst moet voor zich menschen hebben, op wie hij zich beijvert invloed te oefenen; anders verdedigt hij niet den godsdienst. Ten aanzien van de groote meerderheid der profeten bestaat er geen twijfel aangaande de personen op wie zij wenschen invloed uit te oefenen; het zijn de menschen onder wie zij leven, hun volksgenooten, al mogen zij hier en daar eenige verder staande kringen door hun woord wenschen te bereiken. Hun geschriften zijn in

den regel een weerklank van hun gesproken woord; geven zij daarvan de letter niet terug, iets dat uit den aard der zaak onmogelijk was, zij blijven ongetwijfeld getrouw aan den geest en de bedoeling daarvan en hebben gewoonlijk, natuurlijk met enkele uitzonderingen, ten doel, bij het voeren van de pen, een meer duurzamen vorm te geven aan hetgeen met het woord begonnen was. Het publiek tot wien zij zich richten blijft hetzelfde, al moge de *nabi* daarenboven op toekomstige lezers nog rekenen. Dit laatste echter blijft geheel bijkomstig, want er is niet één regel in onze profeten te vinden, waaruit eenigszins zou blijken, dat zij met het oog op toekomstige tijden schreven. Om deze reden kan men van hen spreken als van verdedigers van den godsdienst.

Overigens is in hun geschriften niet alles prediking. Er zijn gedeelten die niets anders zijn dan orakels, bij voorbeeld Jez. XV en XVI. Hier zou men te vergeefs een publiek zoeken, waarvoor het orakel bestemd zou zijn geweest; de, ons onbekende, schrijver heeft gemeend van zijnen god een openbaring ontvangen te hebben aangaande het lot voor Moab bestemd, en hij wilde dat zij bewaard bleef. Het zou daarom geen nut hebben te onderzoeken voor wien het orakel bestemd is geweest, aangezien het stuk niet ten doel heeft invloed op hoorders of lezers uit te oefenen. Om deze reden heb ik niet gemeend bij deze twee hoofdstukken te moeten stil staan (zie bl. 19).

Zouden wij hier, om dezelfde reden, geheel Ezechiël ter zijde moeten laten? Bij den eersten schijn kan deze vraag vreemd klinken; doch zij moet gesteld worden, want ik zoek tot wien deze profeet zich gericht heeft; ik vind niet, en dit dwingt mij te vragen: zijn er in zijn geschrift bestanddeelen, welke verdienen een prediking genoemd te worden, of moeten wij daarin een louter orakel zien, iets dat buiten de grenzen van dit werk valt?

Ik kan de vraag ook niet anders stellen, omdat Ezechiël den titel van profeet draagt, en een profeet is, òf een prediker, òf een verkondiger van orakels. Mijn antwoord zal zijn dat de vraag toch op deze wijze slecht gesteld is, dat Ezechiël alleen in schijn een profeet is, en dat zijn geschrift hem ons doet kennen als theoloog, bepaaldelijk apologeet, wat hem van rechtswege eene plaats in deze studie aanwijst.

Ik moet eerst doen zien, dat hij geen prediker is.

Nergens ontdek ik hen die de zoon van Buzi kon willen be-

keeren door een prediking, welke zijn geschrift min of meer getrouw teruggeven zou, of ten minste hen die, indien de prediking zonder heilzame vruchten bleef, daardoor van zonde overtuigd moesten worden. Zij zijn niet te vinden in de onmiddellijke omgeving van EZECHIËL, dus onder de ballingen die bij den Kebar gevestigd waren. In het geheele boek is er niets hoegenaamd te vinden, dat deze Joden in het bijzonder raakt; hun oudsten verschijnen een paar maal op het tooneel, maar zij zijn niet meer dan figuranten (zie VIII, 1; verg. XI, 24, 25; verder XIV, 1; XX, 1; verg. XXXVII, 18). Het is eenvoudig onmogelijk uit hetgeen de profeet hun heet te zeggen, iets af te leiden aangaande hun godsdienstigen toestand, en men moet erkennen dat een prediking waaruit niets af te leiden valt aangaande de gesteldheid der hoorders, een bijzonder vreemde soort van prediking zou wezen. Alles wat op grond van hoofdstuk XX kan opgemaakt worden is, dat EZECHIËL geen gunstige meening koesterde aangaande de ballingen in het algemeen, maar niet in het bijzonder aangaande de ballingen aan den Kebar, omdat de afgoderij onder hen nog niet geheel verdwenen was (zie v. 3 en 4, 32, 34—38); doch, daargelaten dat zijn boek hen niet bekeeren kon, is de beschuldiging uitermate onbestemd, terwijl de rede niet eens speciaal tot de ballingen gericht is, maar, nog algemeener, tot het „huis Israël" [1]), waaraan vooral zijne vroegere zonden verweten worden, met de vermaning niet meer daarin te vervallen, zonder echter aan te duiden in welke mate deze zonden nog bestaan. Het boek van EZECHIËL is zeker niet de weerklank van een prediking gericht tot de ballingen. [2]).

Evenmin is het de schriftelijke herhaling van een prediking

---

[1]) Zonder twijfel zijn de ballingen in den geest van EZECHIËL het „huis Israël", maar juist om de reden, dat zij niet beter zijn dan de Joden van Kanaän en hunne voorvaders. Het gebruik van deze uitdrukking en de geest van het gansche boek schijnen mij toe geheel buiten te sluiten elke speciale beschuldiging tegen de ballingen.

[2]) Vaak heeten de ballingen het „weerspannig ras" (II, 5—8; III, 9, 26, 27; XII, 2, 3, 9, 25; XVII, 12; XXIV, 3), doch zonder dat door eenige bijzonderheid de gronden voor deze afkeurende bestempeling aangegeven worden, en men bemerkt gedurig, gelijk in hoofdstuk XX, dat de schrijver feitelijk veel meer aan het volk in het algemeen, aan het „huis Israël", denkt, dan aan de ballingen in 't bijzonder (verg. b. v. II, 5 met II, 3).

bestemd voor de Joden die in hun vaderland waren achtergebleven. Zeker is er daarin genoeg sprake van Jeruzalem ten tijde van SEDEKIA; de bijzonderheden ontbreken niet; bepaaldelijk bevat H. VIII een heele opsomming der slechtheden welke daar gepleegd worden [1]). Doch, daargelaten dat het verleden met het tegenwoordige vermengd is, de profeet, in Mesopotamië gevestigd, kan niet gepoogd hebben zijne volksgenooten in Kanaän door zijn woord van hun zondige wegen af te brengen, en hij heeft het ook niet door middel van zijn geschrift kunnen trachten te doen, aangezien dit na de verwoesting van Jeruzalem vervaardigd is, en indien stukken ervan eerder gesteld zijn, deze stukken niet naar Juda gezonden zijn en daar in het openbaar voorgelezen. Wij blijven vragen: indien het boek van EZECHIËL het schriftelijk overblijfsel is van een prediking, tot wien was deze gericht?

EZECHIËL was geen prediker en kon het niet zijn. Hij was iets anders. Wat hij was heb ik reeds gezegd; hij was een theoloog, en juist zijne theologie verhinderde hem een prediker te wezen.

Hij vervulde één van de twee onmisbare voorwaarden zonder welke de geest van den hervormer-profeet niet ontwaakt [2]). Hij bezat een scherp belijnd ideaal en zag den afstand dat den werkelijk bestaanden toestand daarvan afscheidde; hij zag wat, naar dat ideaal beoordeeld, kwaad genoemd moest worden; maar de tweede voorwaarde ontbrak bij hem; hij kon zich niet geroepen gevoelen persoonlijk door zijn woord aan de verwezenlijking van zijn ideaal te arbeiden. Ik zal de reden daarvan aangeven, doch ik moet eerst hem, indien ik zoo zeggen mag, op heeter daad betrappen, waar hij toont niet te gelooven aan de macht van het profetisch woord om de bekeering te bewerken.

Laten wij hoofdstuk II en III doorloopen, ons intusschen herinnerende, dat EZECHIËL JEZAJA en JEREMIA, vooral JEREMIA, gelezen had.

---

[1]) Er is grond om zich af te vragen of werkelijk alles wat hier beschreven wordt te Jeruzalem en in den tempel onder de regering van SEDEKIA plaats vond. JEREMIA doorlezende, zou men het niet raden. Het is lang niet onmogelijk dat de dingen welke Jahwe aan EZECHIËL doet zien de gruwelen zijn uit den tijd van MANASSE en AMMON, welke Jeruzalem bezoedeld hebben en de oorzaak zijn der straffen welke het nu treffen.

[2]) Zie blz. 72, 73.

> Hij zeide tot mij: Menschenkind, ik zend u tot de Israëlieten, de oproerlingen, die tegen mij in opstand zijn gekomen, zij zelven en hunne vaderen. De vaderen zijn tot heden ten dage afgevallen van mij, en de zonen zijn star van aangezicht en verstokt van hart; ik zend u tot hen, en gij zult tot hen zeggen: Zoo spreekt de heer Jahwe (II, 3, 4).

Wij zouden zeggen, dit lezende, dat wij voor ons hebben de inleiding van een vermaning tot bekeering; maar de vermaning komt niet; de boodschap van Jahwe aan Israël wordt niet weergegeven, noch hier, noch verder in dit stuk.

In de plaats van die boodschap komt een soort van tusschenzin:

> Zoo zullen zij, hetzij zij hooren, hetzij niet — want het is een weerspannig ras — weten dat een profeet in hun midden is geweest (v. 5).

Hierop wordt de profeet vermaand voor de Israëlieten niet bang te zijn en zijne taak trouw te vervullen, eene taak bestaande uit „klaagliederen, weeklachten en treurzangen" (v. 10). Nu komt een vernieuwd bevel om tot het huis Israël te gaan spreken; tot het huis Israël, dat dezelfde taal spreekt als hij en hem verstaan kan, maar dat toch naar hem niet luisteren zal (III, 4—9). Hierop een derde bevel, waarin het huis Israël door de ballingen wordt vervangen, en de profeet hun, hetzij zij hooren, hetzij niet, moet zeggen: „Zoo zegt de heer Jahwe" (v. 10, 11).

Wat de heer Jahwe laat zeggen wordt, gelijk ik reeds opmerkte, niet medegedeeld. In de plaats daarvan krijgen wij het bericht, dat de profeet in extase te midden van de ballingen wordt teruggebracht en zeven dagen het stilzwijgen bewaart (v. 12—15), om nu eindelijk.... te spreken? Neen, maar een nieuwe mededeeling van Jahwe te ontvangen, in de volgende bewoordingen:

> Menschenkind, tot een wachter voor het huis Israël heb ik u aangesteld; wanneer gij uit mijn mond een woord hooren zult, moet gij het van mijnentwege waarschuwen. Wanneer ik tot den goddelooze zeg: Gij zult zeker sterven — en gij hebt hem niet gewaarschuwd, noch gesproken, om den goddelooze af te brengen van zijn goddeloozen weg, ten einde hem in het leven te behouden, dan zal hij wel om zijne eigene schuld sterven, maar zijn bloed verhaal ik tevens op u. Wanneer gij daarentegen den goddelooze gewaarschuwd hebt,

maar hij heeft zich niet van zijne goddeloosheid noch van zijn goddeloozen weg afgekeerd, dan zal hij om zijne eigene schuld sterven, maar gij zult uw leven hebben (v. 17—19);

insgelijks zal de profeet verantwoordelijk zijn voor het leven van den rechtschapene, indien deze den goeden weg verlaat, maar niet gewaarschuwd is.

Hoe weinig werkelijkheid zien wij hier voor ons! O ja, een schoone gedachte is het, als een wachter te midden van zijn volk te staan. Maar een wachter waarschuwt ten einde het gevaar af te wenden. Doet EZECHIËL dit? Men weet niet eenmaal wien hij waarschuwt; wij lezen van den goddelooze en van den rechtschapene geheel in het algemeen; waar de goddeloozen en de rechtschapenen te vinden zijn, daarvan lezen wij geen woord. Om het lot der menschen die in zijn tijd leven is het hem klaarblijkelijk niet te doen, maar hij schijnt uitsluitend bedacht te zijn op zijne persoonlijke verantwoordelijkheid; laat deze gedekt zijn, laat het gezegd worden, dat er een profeet in Israël geweest is, en hij zal volkomen voldaan wezen. Het doet er dus in werkelijkheid niet toe of men al dan niet naar hem luistert.

Hoe ver staan wij hier niet af van JEZAJA VI, 9—13! Hier klopt een hart, eens predikers hart. Het woord *moet* bekeeren; doet het dit niet, dan is dat allerverschrikkelijkst, het is een ongehoord oordeel Gods, zoo schrikbarend, dat de gedachte weigert het op te nemen, of zij moet ten minste het oordeel als tijdelijk kunnen beschouwen. „Tot hoe lang, Heer?" De profeet heeft te midden van het kwaad geleefd en jaren lang heeft hij ermede hardnekkig geworsteld; vergeefs; de bittere teleurstelling doet hem vragen naar het waarom van zijne zending en hij vindt geen ander antwoord dan dat deze zending een straf is voor Israël. Doch op het oogenblik zelf dat hij deze hartverscheurende regels neerschrijft, zijn zij in werkelijkheid nog een poging om het kwaad te bestrijden; hij hoopt dat ten minste eenige zijner lezers zullen uitroepen: Neen, wij willen met onze oogen zien, met onze ooren hooren, ons bekeeren en genezen worden!

Is er eenig spoor van dit heilig vuur bij EZECHIËL te ontdekken? Het doet er niet toe of men al dan niet naar hem hoort; hij kent ze niet die neerslachtigheid, die inzinking van het hart, als de worstelaar voelt dat zijne krachten hem begeven en hij, hoe ontmoedigd ook, toch den hopeloozen strijd moet voortzet-

ten, zonder aangemoedigd te worden door het uitzicht op de eindelijke zegepraal, die hem toelacht. Vergelijkt die twee hoofdstukken van EZECHIËL, waarvan ik een overzicht gegeven heb, met de klachten van JEREMIA (Jer. XX, 7—18) en oordeelt of EZECHIËL ooit gesproken heeft *met het doel om te bekeeren.*

Doe ik hem onrecht aan? Zou het drie en dertigste hoofdstuk, waarboven SEGOND in zijne vertaling „plicht der profeten" schrijft, mij van onrechtvaardigheid in mijn oordeel moeten overtuigen? Laten wij lezen:

> Jawe's woord kwam aldus tot mij: Menschenkind, spreek tot uw volksgenooten en zeg hun: Gesteld: over een land breng ik het zwaard; de bevolking neemt een man uit haar midden en zet dien als wachter uit. Als hij nu het zwaard over het land ziet komen, de bazuin steekt en het volk waarschuwt, en iemand de bazuin hoort, maar zich niet waarschuwen laat, dan zal, wanneer het zwaard komt en hem wegneemt, zijn bloed op zijn hoofd komen... Doch wanneer de wachter het zwaard ziet komen en de bazuin niet steekt.., zal ik het bloed van hem die weggerukt is thuis zoeken bij den wachter. Zoo heb ik u, menschenkind, aangesteld als een wachter voor het huis Israël... (XXXIII, 1—7).

Dit is uitnemend. Iets verder zegt de profeet zeer goed:

> Zoo waar ik leef, spreekt de heer Jahwe, ik heb geen behagen in den dood van den goddelooze, maar hierin dat een goddelooze zich bekeert van zijn weg en in leven blijft (v. 11).

Doch ik moet vragen voor welk gevaar de wachter EZECHIËL zijne broeders gewaarschuwd heeft, *zoodat zij het, door zich te bekeeren, konden afwenden.* Bij JEREMIA zie ik dit zeer goed: hij meende dat, wanneer de Judeeërs naar hem luisterden, de kastijding, welke Jahwe door de hand der Chaldeeën aan zijn volk toediende, zeer verzacht zou worden. Maar hoe is het bij EZECHIËL? Hij kondigt den ondergang van Jeruzalem aan; doet hij het als de wachter, die door middel van zijne waarschuwing het gevaar hoopt af te wenden? Geenszins, want de menschen die hij heet te waarschuwen weten er niets van. Is hij ten minste een wachter ten aanzien van de ballingen? Ook niet; er verluidt niets van een bedreiging welke hen in 't bijzonder zou betreffen; hij voorziet geen gevaar, dat hun in 't bijzonder boven het hoofd hangt. Hij weet dat een tijd zal komen, wanneer Jahwe onder hen de

goeden van de kwaden zal uitzoeken, (XX, 38), maar, behalve deze algemeene aankondiging, heeft hij hun niets te zeggen.

Waar blijft nu de wachter? Is het niet duidelijk, dat EZECHIËL zichzelf heeft gehouden voor wat hij niet was? JEZAJA, JEREMIA, om niet meer dan deze twee te noemen, waren wachters geweest, zij hadden verschrikkelijke rampen aangekondigd, het zwaard, den honger en de pest; en nu EZECHIËL, omdat hij ook het zwaard, den honger en de pest aankondigt en er zelfs de wilde dieren aan weet toe te voegen, omdat hij met JEREMIA wedijveren kan in de ruwe energie van zijne beschrijving der uitspattingen van Juda (verg. Ez. XXXIII met Jer. III,), meent hij ook al een wachter te wezen. Zijne voorgangers lezende, roept hij uit: zulk een ben ik ook, gelijk RAPHAËL toen hij uitriep:" „*Anch io son pittore!*", maar hij bemerkt niet, dat zijne voorgangers bekeerders waren, wat hij zelf niet is. Het verschil is hemelsbreed.

Ik heb geen reden hoegenaamd hem zijne goede trouw te betwisten, als hij beweert, dat hem gezegd is: ga tot het huis Israël; wat ik loochen is, dat hij tot het huis Israël zou gegaan zijn en den goddelooze uitgenoodigd zou hebben zijn weg te verbeteren.

Hij kon dit niet doen, zeide ik, en hetgeen het hem onmogelijk maakte was zijne theologie Wij moeten dus even bij deze stilstaan.

De prediking der oude *nabi's* is voor EZECHIËL een dogmatiek geworden, een reeks afgetrokken stellingen, aan de waarheid waarvan hij overigens vast gelooft. Jahwe is de onbeperkte heerscher over het heelal, bekleed met de verhevenste eigenschappen, welke zinnebeeldig voorgesteld worden door de cherubs en de wielen van het visioen in het eerste hoofdstuk. Zijne onbeschrijfelijke [1]) majesteit verheft hem oneindig boven de stervelingen, en men wordt gedurig aan deze grootheid herinnerd door de benaming van „menschenkind" met welke EZECHIËL zich telkens door Jahwe laat aanspreken. Hij valt dan ook op zijn aangezicht bij het aanschouwen van het goddelijk visioen (I, 28; III, 23; XLIII, 3; XLIV. 4).

1) „Ik zag iets als glazuur van dat wat zijne lenden scheen te wezen af naar boven, terwijl ik van dat wat zijne lenden scheen te wezen af naar beneden iets zag dat op vuur geleek. Een glans was er rondom" (1,27). Den glans ziet men, maar de omtrekken kan men niet onderscheiden.

Ik twijfel er geen oogenblik aan of EZECHIËL *gevoelde* een diepen eerbied voor den god dien hij op deze wijze trachtte te beschrijven; maar het moet niet vergeten worden, dat zijn visioen een *letterkundig opstel* is [1]) en dat dus de goddelijke eigenschappen daarin gesymboliseerd verstandelijke gevolgtrekkingen zijn van het begrip volmaaktheid. Zij dienen om aan te duiden op welke wijze de schrijver de godheid *denkt*; het visioen is niet anders dan een *leer aangaande God* (doctrina de Deo).

Onder die goddelijke eigenschappen zijn er twee, welke een voorname plaats innemen in het theologisch stelsel van den schrijver, de almacht en de rechtvaardigheid. Het geheele boek is geschreven ter handhaving van deze twee eigenschappen en het bezit daardoor een apologetisch karakter in eigenlijken zin, veel meer dan de geschriften der andere profeten. De bewijsvoering wordt geput uit de feiten, natuurlijk de feiten gelijk de schrijver ze ziet en begrijpt, wat niet wil zeggen gelijk zij in werkelijkheid zijn. Inderdaad, wij zullen het zien, worden die feiten met een theologisch oog beschouwd.

Vooral de leer der rechtvaardigheid Gods dient om ze te kleuren. EZECHIËL stelt de almacht, zonder eenige behoefte te gevoelen uit te leggen waarin zij bestaat; maar hij is zich bewust dat het een ander geval is met de rechtvaardigheid, welke hij zich anders voorstelt dan de meesten zijner volksgenooten, en hij handelt opzettelijk over die goddelijke eigenschap; zelfs tot drie keer toe komt hij erop terug (XIV, 12—20; XVIII; XXXIII, 10—20). Ik haal aan het begin van H: XVIII, waar de teekening van den rechtvaardigen mensch wordt aangetroffen, iets dat ons later te stade komt:

Het woord van Jahwe kwam aldus tot mij: Hoe komt gij ertoe, van Israëls land het spreekwoord te gebruiken: de vaders eten onrijpe

---

[1]) Dit is overvloedig bewezen in een menigte geschriften, waarnaar ik de vrijheid neem te verwijzen. Ik zal alleen doen opmerken dat de visioenen van EZECHIËL ons in den regel geen geziene zaken voorhouden, niet bestaan uit voorstellingen, welke van hare verklaring gescheiden kunnen worden. Om ze te verstaan, moet men zich los maken van wat men ondersteld wordt te zien en alleen letten op de vertolking van elk afzonderlijk hiëroglief. Dit komt hiervan, dat het geheele visioen is een *gedachte* zaak, welke de schrijver getracht heeft onder beeld te brengen.

druiven, en de tanden der zonen worden er stroef van? [1]). Zoo waar als ik leef, spreekt de heer Jahwe, voortaan zal men dit spreekwoord niet meer in Israël gebruiken. Zie, alle menschen behooren mij toe; zoowel de vader als de zoon behooren mij toe; de mensch die zondigt, die zal zelf sterven [2]).

Wanneer dus een man rechtschapen is, recht en deugd beoefent, niet eet op de bergen, noch de oogen opslaat tot de schandgoden van het huis Israël, de vrouw zijns naasten niet verontreinigt en tot eene vrouw gedurende here maandstonden niet nadert, niemand verdrukt en het in beslag genomene eerlijk teruggeeft, geen roof pleegt, zijn brood aan den hongerige geeft en den naakte met een kleed dekt, niet leent op rente en niet woekert, zijne hand weerhoudt van onrecht en eerlijk vonnis velt in de geschillen van den een met den ander, in mijne inzettingen wandelt en mijne verordeningen betracht door ze te doen, die is een rechtschapene; hij zal zeker in leven blijven, spreekt de heer Jahwe (XVIII, 1—9).

Doch, vervolgt de schrijver, indien de zoon van dien rechtschapene zich schuldig maakt aan ééne der slechtheden welke opgenoemd zijn, zal hij zekerlijk sterven, trots de deugden van zijn vader, en deze zal in het leven blijven. Wederkeerig, indien een goddelooze een deugdzamen zoon heeft, zal de vader sterven en de zoon leven. Voorts, indien een goddelooze tot de deugd terugkeert, zal hij wegens zijne vroegere boosheid niet sterven, en indien een rechtschapene afwijkt en een van deze zonden pleegt, zal hij, trots zijne vroegere deugd, sterven. Men moet niet beweren dat deze handelwijze van God onrechtvaardig is; zij die dit meenen, zij zijn de onrechtvaardigen; immers, zij zien niet in, dat het enkel van henzelven afhangt gelukkig te zijn, sinds zij daarvoor alleen behoeven van het kwade af te zien (XVIII, 10—32). De laatste verzen luiden:

Elk naar zijn wandel zal ik richten, huis Israël, spreekt de heer Jahwe. Daarom keert, ja keert u af van al uw wanbedrijven; dan

---

[1]) Verg Jer. XXXI, 29, waar de profeet een ideëele toekomst teekent, wanneer dit spreekwoord ophouden zal waar te zijn. Ezechiël doet geheel iets anders, al is het mogelijk, dat hij meent eenvoudig de voetstappen van zijnen voorganger te drukken. Hij dogmatiseert kortweg en dit brengt hem ertoe om, zonder te letten op de menigte van feiten waarop het spreekwoord gegrond is, te loochenen dat dit ooit iets anders is geweest dan een godslasterlijke onwaarheid.

[2]) Ben ik niet machtig genoeg om den schuldige te treffen, zonder naar een plaatsvervanger om te zien?

zullen zij u geen struikelblok tot zonde zijn. Werpt al de wanbedrijven die gij begaan hebt van u en verwerft u een nieuw hart en een nieuwen geest. Waarom zoudt gij sterven, huis Israel? Want ik heb geen behagen in den dood van hem die sterven moet, spreekt de heer Jahwe. Bekeert u dan en leeft.

De *vorm* van dit slot is die van een vermaning, maar het is louter een vorm, want, na den ondergang van Jeruzalem, voorziet de profeet geen nieuwe ramp, welke het „huis Israël" door zijne bekeering zou kunnen voorkomen. Dezen vorm heeft EZECHIËL ontleend aan de krachtige boetprediking der voorgangers, die hij zich beijverde na te volgen. Wat den inhoud van dit slot aangaat, het is dogmatisch-apologetisch; de samenhang doet dit duidelijk blijken; het is een verdere omschrijving van het woord van vers 30: „Elk naar zijn wandel zal ik u richten, o huis Israël".

Tot driemaal toe draagt EZECHIËL deze leer voor, den grondslag van zijn gansch stelsel. De apologetische strekking is zeer duidelijk in hoofdstuk XIV. Er wordt eerst uiteengezet, dat een afgodisch volk geen recht heeft Jahwe te raadplegen; daaraan zullen geen orakels, maar straffen toebedeeld worden; de onkreukbare rechtvaardigheid van Jahwe zal, in al hare gestrengheid, treffen, zoowel den ontrouwen profeet die zich heeft laten verleiden aan het schuldig volk orakels te geven, als hen die den profeet geraadpleegd hebben (v. 1—11); hierop ontwikkelt de schrijver zijne leer aangaande Gods rechtvaardigheid, ten einde duidelijker te doen uitkomen, dat orakels niet thuis hooren te midden van een bedorven volk. De reden is, dat dit volk te gronde moet gaan; het vonnis dat het treft is volstrekt (dogmatisch) onherroepelijk; het is wel mogelijk dat enkelingen geen deel hebben aan de algemeene slechtheid, maar dit verandert niets aan het lot dat het geheel zal treffen; de brave menschen zullen elk voor zich gered worden, maar hun rechtvaardigheid, zelfs als zij die van een NOACH, een DANIËL, een JOB, evenaarde, zal voor anderen van hoegenaamd geen nut zijn. Daarom moet Jeruzalem te gronde gaan, terwijl toch eenige Jeruzalemmers gespaard worden (v. 12—23):

dan zult gij weten dat ik al wat ik haar aangedaan heb niet zonder reden gedaan heb, spreekt de heer Jahwe (v. 23).

Een derde uiteenzetting van de leer vinden wij in hoofdstuk

XXXIII, als onderdeel der inleiding tot de beschrijving van Israëls herstel (XXXIII—XLVIII). Niemand zal dit misplaatst vinden.

Men ziet het, ik heb de belangrijkheid niet overdreven welke EZECHIËL toeschrijft aan zijne opvatting van Jahwe's rechtvaardigheid. Tevens was ik in mijn recht deze opvatting een afgetrokken theologische leer te noemen. Immers, zij is geenszins afgeleid uit de waarneming der feiten, maar geheel en rechtstreeks uit het *begrip* van rechtvaardigheid gelijk het bestond in den geest van BUZI's zoon, zeker als een gevolg van zijnen persoonlijken verstandelijken en zedelijken aanleg. De redeneering welke hij volgt is allereenvoudigst: God is volmaakt; hij bezit volmaakte rechtvaardigheid; de volmaakte rechtvaardigheid is zus en zoo; dus handelt God overeenkomstig deze rechtvaardigheid. Alles op geheel aprioristische grondslagen. Ik zal hier niet ingaan in een onderzoek naar de waarde van deze leer, aangezien ik daarop zal hebben terug te komen naar aanleiding van den tweeden JEZAJA, zonder te vergeten Exodus XX, 5, 6, het boek Job, Psalm XXXVII en LXXIII en MALEACHI. Wat EZECHIËL betreft, is het voldoende het feit vast te stellen, dat de hoeksteen van zijne theologie bestaat in een afgetrokken bebegrip, waarvan de volstrekte onhoudbaarheid blijkt bij één blik op de werkelijkheid geworpen; zeer vaak lijdt de onschuldige voor de slechtheid van anderen en elk oogenblik zien wij den booze voordeel trekken uit de deugd der goeden.

De leer der rechtvaardigheid beslaat bij EZECHIËL zulk een voorname plaats, omdat, uit de stellingen welke de leer aangaande God uitmaken, moeten afgeleid worden de stellingen der leer aangaande de geschiedenis. Deze wordt verdeeld in twee gedeelten, het verleden, waartoe de tegenwoordige tijd ook behoort, en de toekomst; en, merkwaardig genoeg, het boek bestaat uit twee groote afdeelingen van bijna gelijke lengte, gewijd, de eerste (I—XXIV) aan het verleden, de tweede (XXV—XLVIII) aan de toekomst, doch, wel te verstaan, zóó, dat in de eerste afdeeling meer dan eens op de toekomst wordt vooruitgeloopen (b. v. XX, 34—38), en dat er in de tweede op het verleden teruggekomen wordt (b. v. XXXIV, 1—10).

De twee groote historische stellingen zijn eenvoudig genoeg. Zij zijn, wat het verleden betreft: Israël heeft nooit gedeugd en deugt niet, niettegenstaande de persoonlijke uitzonderingen; het heeft gestadig het verbond overtreden, door zijn god met hem

gesloten; daarom heeft Jahwe's rechtvaardigheid dit volk met toenemende gestrengheid gekastijd; het overspelige Samarië is te gronde gegaan (XXXIII, 5—10, enz.) en hare zuster Juda, nog meer bedorven dan zij, deelt in haar lot (XXXIII, 11—35, enz.); wat er van Israël overblijft is onder de heidenen verspreid. En met het oog op de toekomst zegt de stelling: opdat de naam van Jahwe niet gelasterd zal worden [1]), zal hij al de volkeren die aan zijn volk vijandig zijn kastijden (XXV—XXXII), de ballingen verzamelen, om uit hun midden te nemen wat noodig is ten einde een nieuw volk daarvan te vormen, dit nieuw volk door zijne almacht scheppen [2]), het in Kanaän doen wonen met den herstelden tempel in zijn midden, onder een volkomen getrouwen vorst uit het huis van DAVID (XXIV, 23, enz.), en allen zullen hem aanbidden zonder in de ongerechtigheden van hunne vaderen terug te vallen.

In deze laatste stelling, die betreffende de toekomst, hebben wij den sleutel tot EZECHIËLS boek; het geheele geschrift is samengesteld geworden om tot die stelling te geraken, omdat de schrijver daarin het groote bewijs van Jahwe's rechtvaardigheid ziet. Het boek is een verdediging van Jahwe's wereldbestuur, waarvan de schrijver zelf een zeer goed overzicht geeft in H. XXXVI, 21—32. Ik zal daarom deze verzen overschrijven, den lezer verzoekende bijzonder op v. 22 en 32, die ik onderschrappen zal, te willen letten. In de verzen 17—20 vat EZECHIËL zijne historische stelling aangaande het verleden kortelijk samen, waarop hij aldus vervolgt:

> Dat ging mij aan het hart om mijn heiligen naam, dien het huis Israël ontwijdde onder de volkeren tot wie zij gekomen waren. Zeg

---

[1]) Wanneer de heidenen de straffen zien welke het verbondsvolk treffen, loopen zij gevaar zich in te beelden, dat Jahwe niet machtig genoeg is om het te beschermen, en, bij voorbeeld, geneigd zijn te zeggen: „Dat is Jahwe's volk; zij hebben zijn land (toch) moeten verlaten" (XXXVI, 20, verg. XX, 9, 14, 22, 44).

[2]) Zie in 't bijzonder XXXVII, 1—14. Het beroemde visioen der dorre beenderen heb ik een langen tijd, dat is totdat ik van EZECHIËL in zijn geheel het voorwerp van een studie maakte, verkeerd begrepen. Op grond van de verzen 9 en 10, meende ik dat er sprake was van de macht van het *profetisch woord* om een volk, schijnbaar zedelijk dood, tot het geestelijk leven te doen herleven. De samenhang echter duidt helder aan, dat bedoeld wordt het herstel van Israël door Jahwe's almacht. Het profetisch woord *kondigt* dit herstel aan, ofschoon ervan gesproken wordt alsof het het *bewerkte* (Verg. IV, 2, 3 „belegert gij haar", enz. enz.).

daarom tot het huis Israël: Zoo spreekt de heer Jahwe: *Niet om uwentwil handel ik, huis Israël, maar ter wille van mijn heiligen naam*, dien gij ontwijd hebt onder de volkeren, tot wie gij gekomen zijt. Heiligen zal ik mijn grooten naam, die ontwijd is onder de volkeren, dien gij in hun midden ontwijd hebt; en de volken zullen weten dat ik Jahwe ben, spreekt de heer Jahwe, wanneer ik mij in u voor hunne oogen als den Heilige doe kennen. Daarom zal ik u uit de volkeren nemen, herzamelen uit alle landen en brengen naar uw eigen grond. Dan zal ik rein water over u sprengen, zoodat gij rein wordt; van al uwe onreinheden en van al uwe schandgoden zal ik u reinigen. En ik zal u een nieuw hart geven en een nieuwen geest in uw binnenste; ik zal het steenen hart uit uw lichaam verwijderen en u een hart van vleesch geven; mijn geest zal ik in uw binnenste geven, en maken dat gij in mijne inzettingen wandelt en mijne verordeningen in acht neemt en onderhoudt. Gij zult wonen in het land dat ik uwen vaderen gegeven heb en mij ten volk zijn, terwijl ik u ten god zal zijn. Ik zal u redden uit al uwe onreinheden, het koren ontbieden en overvloedig maken en u geen hongersnood meer toezenden; de boomen en veldvruchten zal ik overvloedig maken, opdat gij den smaad van honger te lijden niet meer onder de volkeren te dragen moogt hebben. Dan zult gij uw boozen wandel en uw verkeerd gedrag herdenken en walgen van u zelven om uwe overtredingen en afschuwelijkheden. *Niet om uwentwil doe ik het, spreekt de heer Jahwe. Weet dat wel!* Schaamt u en staat verlegen over uw wandel, huis Israël! (XXXVI, 21—32).

Ezechiël herhaalt met nadruk: „Niet om uwentwil doe ik het". Jahwe mocht in alle rechtvaardigheid jegens Israël dit weerspannig volk geheel aan den ondergang ten prooi gelaten hebben; maar dan zou hij niet rechtvaardig jegens zichzelf zijn geweest, jegens zijnen heiligen naam, want de *volken* zouden niet geweten hebben, dat Israëls ongeluk een straf was. Hij was dus aan zichzelf verschuldigd dit volk te bekeeren (v. 25, v.), opdat het duidelijk zou worden, dat zijn rampzalig lot een gevolg van de goddelijke rechtvaardigheid was geweest. De reden van het herstel van Israël is dus volstrekt niet, dat het zich bekeert, want het blijft integendeel tot het einde toe weerspannig, een veld met dorre beenderen bezaaid; Jahwe zal Israël, als het tijd is, bekeeren, *om het te kunnen herstellen;* de bekeering, een daad van Jahwe, is een gevolg van den wil om het volk, ter verheerlijking van den goddelijken naam, te herstellen.

Ik hoop dat het nu duidelijk is waarom ik zeide dat Ezechiël's theologie het onmogelijk maakte dat hij een prediker in den

waren zin van het woord zou geweest zijn, al heeft hij zich kunnen inbeelden het te wezen.

De vermanende formule waarmee het 32ste vers eindigt: „Schaamt u en staat verlegen over uw wandel, huis Israël!" is klaarblijkelijk maar een formule in het tijdvak der ballingschap, terwijl Israël is het weerspannig huis, voordat Jahwe de dorre beenderen weer levend heeft gemaakt, zoodat EZECHIËL geenszins hoopt schaamte in de gemoederen te zullen verwekken („Zoo zullen zij, hetzij zij hooren, hetzij niet — want het is een weerspannig ras — weten dat een profeet in hun midden is geweest", II, 5); in vers 31 zegt hij het: als Israël hersteld is, *dan* zal het inzien hoe afschuwelijk zijn vroeger gedrag geweest was. Waarom dan zoo vaak in EZECHIËL die vermaningen welke geen vermaningen zijn, omdat zij niet kunnen beoogen te bekeeren? Zij moeten op rekening gesteld worden van den invloed der profetische letterkunde waarmede onze schrijver doorvoed was. Hij meent ze voort te zetten, zonder zich rekenschap te geven van het diep onderscheid dat bestaat tusschen zijnen arbeid en dien van hen in wier trant hij tracht te schrijven. Ziende op die modellen, meent hij dat vermaningen niet ontbreken mogen en hij geeft ze; maar zij zijn doelloos en vloeien niet natuurlijk voort uit hetgeen in zijne ziel leeft.

Zijne leer is dus, dat Israël niet deugt en nooit gedeugd heeft; het is Jahwe die zich zijn lot heeft aangetrokken (XVI, 6) en het uitverkoren heeft tot zijn eigen volk, Jahwe, die daarmede een verbond gesloten heeft en dit verbond vernieuwen zal; maar Israël is van het begin af deze gunst onwaardig geweest (XVI, 3) en zal onwaardig blijven totdat Jahwe het reinigen zal; het kan niet bekeerd worden. Men beijvert zich toch niet in ernst menschen tot bekeering te brengen, van wie men vooraf weet, dat dit niet gelukken zal.

Maar waarom schrijft dan EZECHIËL? Hij zegt het. Het moet blijken dat er ten tijde der ballingschap een profeet in Israël geweest is (II, 5 en nog duidelijker XXX, 33). Moet dit nu, dadelijk, geweten worden? Natuurlijk niet, daar men naar EZECHIËL niet luisteren zal en men hem niet begrijpen zal (XXX, 31, 32).

Het moet dus later geweten worden, als Israël hersteld wordt: „doch wanneer het komt — en zie, het komt — zullen zij weten dat een profeet onder hen geweest is". Is dit dan niet volmaakt nut-

teloos? Ik meen dat er maar éène verklaring is: EZECHIËL wil, dat wanneer die dingen gebeuren, men ze begrijpen zal; men zal zeggen: „er is een profeet in Israël geweest", met andere woorden, men zal erkennen dat Israëls rampen en verheerlijking werkingen zijn van Gods volmaakte eigenschappen. Ware dit niet van te voren uitgesproken, de menschen zijn zoo stompzinnig, dat zij het misschien niet zouden begrijpen; maar zij zullen het geschrift van EZECHIËL bezitten, zij zullen licht zien en God prijzen.

Ik kan nu de vraag beantwoorden op bl. 86 gesteld en tevens mijn lang stil blijven staan bij EZECHIËL rechtvaardigen. Ja, zijn boek, bestaande uit een orakel en een theodicée, welke retrospectief het orakel rechtvaardigt, is een apologetisch geschrift en behoort dus in deze studie te huis. Men zou het zelfs een apologetische prediking kunnen noemen, onder het voorbehoud, dat die prediking zich niet richt tot de tijdgenooten van den schrijver en niet ten doel heeft hen tot wie zij zich richt te bekeeren. Zij is bestemd voor een toekomstig geslacht, dat reeds bekeerd zal zijn, maar dat door dit geschrift van de rechtvaardigheid der goddelijke wegen moet overtuigd worden, hetgeen het tot getrouwheid moet aansporen.

Het is zeer gemakkelijk de methode dezer apologie te omschrijven; zij bestaat in de aanwijzing van de volmaakte eigenschappen Gods, zichtbaar in de gebeurtenissen welke hebben plaats gehad en welke plaats zullen hebben.

Het zou de moeite loonen de twee groote afdeelingen van EZECHIËLS boek in bijzonderheden na te gaan, ten einde te doen zien hoe beide te zamen, volgens een vaststaand plan, zijn ingericht tot handhaving van Jahwe's rechtvaardigheid en bepleiting van de gehoorzaamheid, waarop hij recht heeft; doch men begrijpt dat dit de grenzen aan deze studie gesteld verre zou overschrijden. Genoeg dat in het algemeen aangewezen is de wijze waarop de schrijver den godsdienst tracht te verdedigen, zoodat ik mij niet zal verdiepen in de vragen welke betrekking hebben op den vorm dien hij aan zijn theologisch betoog gegeven heeft. Ik zal slechts doen opmerken dat het niet alleen is in navolging der profetische modellen in wier voetstappen hij tracht te treden, maar ook ten einde beter te doen uitkomen dat alle dingen waar-

van hij spreekt door Jahwe zelf gewild zijn en tot stand worden gebracht, dat hij in den vorm van voorspellingen de gebeurtenissen waarvan hij kennis draagt ter sprake brengt, het beleg van Jeruzalem, de vlucht van SEDEKIA, het verlies van het gezicht dat dezen treft.

Ik kan echter niet met stilzwijgen voorbijgaan de hoofdstukken XXXIII tot XLVIII, welke de beschrijving behelzen van het toekomstige Israël. Zij zijn zeer belangrijk, ten eerste omdat zij, beter dan de verschillende trekken in het boek verspreid, ons in staat stellen ons rekenschap te geven van EZECHIËLS gosdienstig ideaal; voorts, en dit is niet minder belangrijk, omdat EZECHIËL, toen hij deze hoofdstukken schreef, daarmede het zaad heeft uitgestrooid, dat, door anderen gekweekt, de geboorte aan het Jodendom gegeven heeft.

Mijne lezers zullen dankbaar zijn hier een vertaling te vinden van een overzicht der zestien laatste hoofdstukken van EZECHIËL, door prof. KUENEN in de *Modern Review* (Vol. V, N°. 20, p. 623 vv.) gegeven:

„Na eenige regels betreffende zijnen persoon en zijne taak, regels welke tot inleiding dienen (XXXIII), schrijft prof. KUENEN, gaat EZECHIËL over tot de behandeling van zijn onderwerp, en hij vangt aan met een schets van het politiek herstel van Israël, men kan zeggen van het herstel zijner regeering (XXXIV). Dit doet hij niet zonder te zeggen wat hij op het hart heeft ten aanzien van de „herders Israëls", wier zondige onverschilligheid in het naleven van hun plichten hij met strenge woorden brandmerkt, hun zelfs verwijtende, dat zij de goddeloosheid toelaten, ja, bevorderen. Doch, mogen tot nu de herders ontrouw zijn geweest, het zal niet altijd het geval zijn; Jahwe zal er één opwekken, DAVID, zijnen dienstknecht, die, te midden van het met zijnen god hereenigd volk, vorst (*Nasi*) zal zijn (vv. 23 vv.). In andere plaatsen nog spreekt de profeet dezelfde verwachting uit (XXXVII, 24, 25; XLIV, 3; VLVI, 2, 3; XLVIII, 21, 22 en *passim*; XLV, 7, 8), en men kan zien, dat hij, vreezende dat de Nasi misbruik van zijne macht zou kunnen maken, hem een gezag toekent in zeer enge grenzen besloten. Zijne inkomsten tegelijk met zijne plichten worden nauwkeurig omschreven; feitelijk is zijne taak die van een hoofdambtenaar. belast met de bescherming van den tempel, wiens tegenwoordigheid den luister van den eeredienst moet verhoogen; maar hem op te dragen het

volk te besturen, gelijk de koningen dit vóór de ballingschap deden, daarvan is geen sprake. De profeet schenkt zijne aandacht, na den vorst, aan het land van Jahwe's volk. De Edomieten, die zich in een deel daarvan genesteld hadden, zullen verdreven worden, en de straf welke zij verdiend hebben zal hen in hun eigen schuilplaatsen, in het gebergte Seïr, treffen (XXXV); maar „Israëls bergen" zullen bewoond worden door hun wettelijke eigenaars, en hun vruchtbaarheid zal van dien aard zijn dat zij te schande zal maken de spotternijen der naburige volken, die nu vernederd zullen zijn (XXXVI, 1—15); aldus zullen weerlegd worden de twijfelingen aangaande Jahwe's macht welke de ballingschap van zijn volk had doen ontstaan (v. 16—38). Maar het volk zelf, waar het te vinden? De ballingen wijd en zijd verspreid, die ballingen tegen wie EZECHIËL zoovele verwijten had doen hooren, zij waren evenmin in staat de plichten van Jahwe's volk te vervullen, als zij de zegeningen voor dat volk weggelegd waardig waren. De eerste helft van hoofdstuk XXXVII is besteed aan de weerlegging van dit bezwaar. Jahwe zelf zal het leven aan de verdorde beenderen terugschenken en zal zich een nieuw volk scheppen. Als gevolg hiervan moet Israël in zijn eenheid hersteld worden, en de scheuring tusschen de twee rijken uitgewischt (15—28).

„Wanneer Israël in vrede en voorspoed hersteld zal zijn in het land dat zijn god hem geschonken heeft, zal Jahwe een laatst en beslissend bewijs van zijn onmetelijke macht geven (XXXVIII, XXXIX; dit stuk, betreffende Gog, staat in de *Modern Revieuw* op een andere plaats dan het artikel dat ik hier vertaal, maar prof. KUENEN verwijst zelf er naar). Hij roept uit het verste Noorden GOG, koning van Magog en gebieder over een groot aantal stammen en natieën, die tegen Kanaän, aan het hoofd van een ontelbaar leger, optrekt. Om buit is het hem te doen en de overwinning schijnt voor hem zoo zeker, dat kooplieden uit alle gedeelten der wereld zich bij hem voegen, in de hoop de behaalde buit op voordeelige wijze te zullen koopen. In werkelijkheid echter dient alles wat gebeurt om Jawe's plannen te verwezenlijken en zijne macht te openbaren, gelijk hij lang van te voren aangekondigd heeft, langs den weg door hem zelf daarvoor geopend. GOG heeft ter nauwernood de grens van Israëls gebied overtreden, als een ontzettende aardbeving zijn leger met schrik vervult en daarin wanorde brengt. De volkeren waaruit het be-

staat keeren hunne wapenen tegen elkander, al zijne krijgslieden dooden de een den ander, tot den laatsten toe, en de Israëlieten zien de slachting aan, zonder voor hun eigen verdediging één vinger te behoeven te verroeren. Dat schrikbarend oordeel strekt zich zelfs uit tot de landen van waar de krijgslieden gekomen zijn. Het getal der gesneuvelden is zoo verbazend, dat het hout van hunne bewapening afkomstig gedurende zeven jaar door de inwoners van Kanaän in plaats van gewoon brandhout gebruikt kan worden, en dezen hebben zeven maanden noodig om de lijken te begraven en den ontwijden grond te reinigen. Zoo zal de heidenwereld genoodzaakt worden de onweerstaanbare macht van Jahwe te vreezen, want nu zal het onweerlegbaar bewijs geleverd zijn, dat de wegvoering van Israël naar Babylonië geen gevolg is geweest van Jahwe's zwakheid, maar, integendeel, de openbaring van zijne onbuigbare rechtvaardigheid.... Het herstel van Israël was maar een begin van bewijs voor zijne oppermacht, een gedeeltelijke openbaring van zijne heerlijkheid, deze slachting van zijne vijanden was noodig om het bewijs geheel te voltooien.

„Heeft nu de profeet alles gezegd wat hem door Jahwe is opgedragen? Nog niet. Zijne lezers weten dat Israël in zijn vaderland terugkeeren en zich daar, tegen elken aanval gevrijwaard, in het genot van een volmaakten voorspoed verheugen zal; maar zij weten niet op welke wijze zich het vernieuwd leven van Israël zal ontplooien, in het bijzonder niet hoe de eeredienst, de voornaamste zaak in de oogen van Ezechiël, zal geregeld worden. De negen laatste hoofdstukken van zijn boek zijn gewijd aan de beschrijving van wat hij te dien opzichte in de toekomst verwacht, beter gezegd, van wat Jahwe te dien opzichte beveelt. Hier vinden wij uitgewerkte voorschriften met betrekking tot den nieuwen toestand, een uitvoerige beschrijving van den tempel met alles wat ertoe behoort, regels ten opzichte van de priesters en hunne helpers, hunne plichten en rechten, en verordeningen voor de offers en de hoogtijden en ook voor de uitoefening van het ambt van den Nasi. Behalve deze hoofdzaken schenkt Ezechiël zijne aandacht aan nog iets anders. Te beginnen met het dertiende vers van hoofdstuk XLVII lezen wij de uitvoerige geographische beschrijving van het toekomstig Kanaän. De geheele streek ten Oosten van de Jordaan is daarvan buitengesloten, maar alles wat tusschen dezen stroom en de Middellandsche zee inligt maakt

er deel van uit. Elke stam zal bewonen een strook van dit grondgebied, dat door evenwijdige rechte lijnen in rechthoekige langwerpige stukken, welke elkander van Noord naar Zuid opvolgen, verdeeld zal worden; de naam van den stam die elke strook in bezit zal nemen wordt opgegeven. Tusschen de zevende en de achtste strook, dus tusschen Benjamin en Juda, wordt een grondgebied afgezonderd, in het midden waarvan de tempel, door de heilige stad omringd, zal verrijzen, en waarvan het overschietende gedeelte in drieën zal worden verdeeld, één stuk voor de priesters of afstammelingen van TSADOK, één voor de overige Levieten, en één voor den Nasi."

Een verwonderlijk ideaal voorwaar dat deze hoofdstukken in de pen gegeven heeft. Het is zeer opmerkelijk dat hier, ten minste in schijn, aan de belangen der zedelijkheid niet gedacht is, evenmin als aan tal van gewichtige zaken, bij voorbeeld aan de inrichting van het burgerlijk bestuur, waarvan EZECHIËL met geen woord rept. Heeft hij dus gemeend, dat, wanneer de tempeldienst maar naar behooren ingericht was, al het andere van zelf, volmaakt, zou volgen, en dat het niet noodig was er werk van te maken? Ik betwijfel dit geen oogenblik. De zaak is deze: hij kondigt aan, dat Jahwe aan Israël een nieuw hart en een nieuwen geest schenken zal; hij verzaakt geen oogenblik zijne theologische leer; Jahwe doet alles; als deze voor goed in het midden van zijn volk zal wonen — een feit dat verzekerd wordt door de inrichting van den tempel — dan zal het onmiddelijk gevolg hiervan zijn, dat alle kwaad en alle ongerechtigheid verdwijnen zal. EZECHIËL behoeft dus hiervan niet te spreken, maar hij denkt eraan; het bewijs hiervoor vinden wij in zijne beschrijving van den rechtvaardige (XVIII, 5—9; zie bl. 93) en in de verwijten, welke hij tegen Israël in het eerste gedeelte van zijn boek richt; het spreekt immers van zelf dat het hersteld Israël de volmaakte tegenhanger van het schuldige Israël zal wezen. Het volgende nu wordt in hoofdstuk XXII aan Jeruzalem verweten:

Zij is een bloedstad, waar moorden gepleegd worden, en zij heeft zich door schandgoden verontreinigd; hare hoofden maken misbruik van hunne macht om bloed te vergieten; de ouders worden niet geëerd; den vreemde wordt geweld aangedaan en de weezen en weduwen worden mishandeld; men viert offermaaltijden op de hoogten; ontucht en bloedschande worden bedreven;

men huurt moordenaars; men drijft woeker en pleegt geweldenarijen (XXII, 1—12; enkele punten, welke in het volgend stuk voorkomen, zijn daarom hier niet genoemd).

Iets verder voegt EZECHIËL aan het gezegde toe, dat de priesters de heilige zaken ontwijden, dat zij aan het volk niet bekend maken wat rein en wat onrein is en geen ijver aan den dag leggen voor de viering van den sabbat, verder dat de profeten volk en hoofden in het bedrijven van het kwaad aanmoedigen (XXII, 25—29).

Niets van hetgeen hier aan de Israëlieten verweten wordt kan plaats hebben als Jahwe, in het midden van zijn volk wonende, daaraan een nieuw hart zal gegeven hebben. Er zal zijn noch onrecht, noch geweld, noch onkuischheid, noch leugen, men zal den sabbat onderhouden, zich van alles wat onrein is onthouden en geregeld zijne beloften betalen. De ware regeering zal ingesteld zijn, namelijk die van God, en dit verklaart waarom de Nasi den titel van koning niet draagt en niet anders dan een eereambt bekleedt; immers de roeping der koningen bestaat in het doen heerschen van de rechtvaardigheid, de koningen zijn altoos daartoe onbekwaam bevonden (verg. H. XXXIV), Jahwe heeft in hun plaats deze taak op zich genomen, en de koningen zijn overbodig geworden. Het ideaal van EZECHIËL verdient dus ten volle genoemd te worden het **Godsrijk**, al moge het nog zeer ver afstaan van het rijk Gods door JEZUS gepredikt, waarvoor JEZUS geleden heeft.

Wat zeer opmerkelijk is, EZECHIËL, terwijl hij vast overtuigd was, dat alles wat betrekking heeft op het Godsrijk door Jahwe vooraf beraamd was en door zijne macht tot stand zou komen, heeft zeer goed begrepen, dat Jahwe een deel van zijne plannen door menschenhanden zou doen uitvoeren en hij heeft aan die menschen hun taak willen voorschrijven. Waren het niet menschen die de grenzen tusschen der stammen grondgebied moesten trekken en den tempel bouwen? Het was overbodig in bijzonderheden vast te stellen het gedeelte der taak, dat Jahwe zich voorbehield rechtstreeks uit te voeren, namelijk aan de Israëlieten een nieuw hart te geven en de rechtvaardigheid onder hen te doen heerschen; maar hetzelfde gold niet het gedeelte waarvan hij de uitvoering aan de stervelingen zou opdragen. Dit verklaart voor mij die verwonderlijke negen hoofdstukken, welke het slot van het boek vormen, en het groote belang klaarblijkelijk door

den schrijver eraan toegekend. Ik zou haast durven raden, dat juist het verlangen om deze hoofdstukken te schrijven hem aan het stellen van zijn boek heeft gezet en dat alles wat daaraan voorafgaat ten doel heeft de uitvoering van het hier geteekend plan te verzekeren. Zijn ideaal was voor geen verwezenlijking vatbaar, hetgeen niet zeggen wil dat zijne hoofdgedachte geheel verloren is gegaan, het aanwijzen van het aandeel dat de menschen aan het Godsrijk moeten nemen, en het grondvesten daarop voor altoos van het nationaal leven van Israël, met andere woorden, het scheppen van een staatsgodsdienst, in vaste instellingen neergelegd. De redacteuren der Levietische wetgeving hebben deze gedachte weer opgenomen, en zij hebben haar op practische wijze ontwikkeld, ter zijde latende wat men de droomerijen van EZECHIËL zou kunnen noemen, maar tevens lettende op een menigte onderwerpen welke de zoon van BUZI niet getracht had te regelen; hun werk is volkomen levensvatbaar gebleken te zijn; hun ideaal is verwezenlijkt en zoo is het Jodendom geboren. Ik heb te dien aanzien het een en ander in het midden te brengen, maar ik meen beter te doen het te bewaren totdat de Levietische wetgeving aan de beurt is, al moge het gedeeltelijk ook op EZECHIËL van toepassing wezen.

Wat dezen profeet betreft, het blijkt dat hij niet alleen zijne lezers van de macht en de rechtvaardigheid van Jahwe heeft willen overtuigen, maar ook dat hij hoopte door zijn geschrift den godsdienst te bevorderen en het dienstbaar te maken aan de vestiging en inrichting van het rijk van Jahwe in Israël.

§ 9.

OBADJA; JEZAJA XXIV—XXVII; XII, 1—XIV, 23; XXI, 1—10; XXXIV, XXXV; JEREMIA L, LI; JEZAJA XL—LXVI.

Het is niet noodig lang stil te staan bij de korte fragmenten hierboven, vóór den tweeden JEZAJA, vermeld. In hoofdzaak behooren zij tot de klasse der pratriottische orakels en behelzen in elk geval niets nieuws met betrekking tot den godsdienst. Ik zal volstaan met een korte aanwijzing van hun volkomen instemming met den profetischen godsdienst. De orde waarin deze fragmenten hier behandeld worden is de onzekerheid zelve; ik heb,

uitgezonderd voor OBADJA, de orde van den bijbel van REUSS gevolgd, maar ik had evengoed een andere kunnen verkiezen. Wat deze fragmenten te dezer plaatse doet vereenigen, is het feit, dat zij allen jonger zijn dan de ondergang van Jeruzalem; eenige zelfs kunnen na-exilisch zijn.

OBADJA kondigt aan de strafoefening van Jahwe tegen Edom, wegens het aandeel dat dit volk aan Jeruzalems vernedering heeft gehad.

De weinig heldere profetieën vervat in H. XXIV—XXVII van ons boek Jezaja erkennen de opperheerschappij van Jahwe; dat Kanaän onderstboven gekeerd is heeft hij gewild (XXIV, 1—3), „want Jahwe heeft dit woord gesproken". Insgelijks zal hij Babel verwoesten (XXV, 1 v.; XXVI, 5 v.), ook Moab (XXV, 10—12). In één woord er gebeurt niets dan door zijn wil en hem alleen zal de eer gegeven worden (XXV, 9 en *passim*). Hij is de beschermer van Israël, dat hij uit de vernedering zal verheffen en in voorspoed doen leven (XXVI, 1 v.; 11 v.; 15; XXVII, 2 v.). Hij zal de volkeren uitnoodigen in het geluk van zijn volk te deelen (XXV, 6 v.). Heeft hij Israël getuchtigd, het is wegens zijne zonden (XXIV, 6); ziet dat volk naar hem om, dan wordt het gezegend (XXVI, 15 v.). Eindelijk is hij een vijand van den beeldendienst en zal hij dezen doen verdwijnen (XXVII, 9; XXIV, 21—23). Wat zeer merkwaardig mag genoemd worden is het feit, dat wij in deze profetieën de gedachte zien verschijnen van de opstanding der rechtvaardigen (XXVI, 19; verg. vers 14), als een onderdeel der verwachtingen van toekomstige heerlijkheid. Toch zeide ik dat deze fragmenten, gelijk ook de hieronder nog te behandelen, niets nieuws bevatten op het gebied van den godsdienst; dit mag ik beweren, omdat hier het geloof aan de opstanding niet gepredikt wordt als tot de vroomheid behoorende; men predikt het niet eens; de opstanding wordt eenvoudig vermeld als iets dat men hoopt.

Het stuk XII, 1—XIV, 23 bevat een orakel tegen Babel, dat feitelijk de oppermacht van Jahwe en zijne trouwe liefde voor Israël verkondigt, gelijk ook het korte orakel, misschien van denzelfden schrijver, dat men in de tien eerste verzen van H. XXI vindt.

In hoofdstuk XXXIV vinden wij de aankondiging der vernieling, welke onverbiddelijk Edom treffen zal, en in hoofdstuk XXXV de juichende beschrijving van den terugkeer der ballingen, gekenmerkt door een ongehoorde ontplooiing van Jahwe's macht. De *nabi* die dit geschreven heeft stelde zich ten doel den treurenden, hopeloozen ballingen moed in te spreken en hen aan te sporen zich op God te verlaten. Hij zegt het zelf in de volgende bewoordingen:

Versterkt de slappe handen,
stevigt de knikkende knieën;
zegt tot de verwarden van hart:
Weest sterk, vreest niet.
Hier is uw god!
De wraak komt, de goddelijke vergelding;
hij zelf komt, om u te redden (XXXV, 3, 4).

Deze vertaling zegt: „de goddelijke vergelding", maar er staat letterlijk „de vergelding van God", waar dus de naam God in volstrekten zin gebruikt wordt. Ik herinner mij niet dit gebruik bij één van de vroegere profeten ontmoet te hebben; het duidt aan een denkgewoonte welke geheel monotheïstisch geworden is.

De ondergang van Babel is ook het onderwerp der profetie vervat in de hoofdstukken L en LI van het boek Jeremia. Hier hooren wij meer bepaald godsdienstige klanken dan in de fragmenten straks besproken. Iets nieuws echter wordt ons niet aangeboden. Wij hebben hier een paar uitvallen tegen de Babylonische goden (L, 2, 38) en een monotheïstische ontboezeming, waar de nietigheid der godsbeelden wordt gesteld tegenover de macht van den schepper (LI, 15—18), en, geheel in overeenstemming hiermede, wordt Jahwe de Koning, in volstrekten zin, genoemd: „Dit zegt de Koning, wiens naam is Jahwe der heirscharen" (LI, 57). De afgoderij van Babel en zijne wreedheid jegens Israël worden voorgesteld als zonden tegen Jahwe (L, 2, 14, 26, 28, 29; LI, 6, 24), ofschoon Jahwe zelf Babel gebruikt heeft om de volkeren te onderwerpen; het is de knots geweest (LI, 20) waarmede Jahwe de volken verbrijzeld heeft, de beker des ongeluks (LI, 7) dien hij hun te drinken gegeven heeft. Wat Israël betreft, het is wegens zijne zonden, dat Jahwe het door

Babel heeft doen vernederen, maar het zal tot zijnen god terugkeeren en hersteld worden (L, 4 v.).

Men ziet het, de dogmatiek, waarin de prediking der profeten zich heeft als het ware vastgezet, is door den schrijver van dit fragment geheel aanvaard, en dit is ook het geval met alle profeten uit den tijd der ballingschap van wie ons iets overgebleven is. Wat de toepassing van deze leer betreft, zij is door de omstandigheden gewijzigd; door de vroegere profeten tot en met JEREMIA is bijna altijd in de allereerste plaats nadruk gelegd op de strafoefeningen welke door Israël verdiend waren; nu echter gevoelen zich de *nabi's* vooral geroepen het volk door het vooruitzicht van zijn herstel te troosten en te bemoedigen; doch het is volmaakt duidelijk, dat de godsdienst welken zij wenschen te zien heerschen, dien zij prediken — wanneer zij prediken, wat niet altijd het geval is — dezelfde godsdienst is, dien wij den profetischen genoemd hebben: de gehechtheid aan Jahwe, de uitsluitende vereering van dien god, nu de eenige God geworden, en de uitoefening der rechtvaardigheid. De methode is evenmin gewijzigd; zij bestaat in een beroep op de goddelijke vergelding; wij vinden haar ten volle uitgedrukt in dit woord van het laatste stuk door mij behanheld:

> Een god van vergelding is Jahwe:
> hij geeft loon naar werk (Jer. LI, 56*b*).

De fragmenten welke wij nu vluchtig doorloopen hebben doen zien dat het tijdvak van de ballingschap te voorschijn heeft geroepen een groep *troostende* profeten, wier leer in niets verschilt van de overtuigingen hunner voorgangers: Jahwe oppermachtig heer over het heelal, Israël zijn uitverkoren volk, de nationale rampen door de volkszonden veroorzaakt, het toekomstig herstel door Jahwe's liefde voor zijn volk gewaarborgd. Deze groep echter onderscheidt zich van het meerendeel der vroegeren hierdoor, dat, terwijl dezen meestal zich beijveren het volk tot zijn god terug te brengen door de bedreiging met de straffen welke *aanstaande* zijn, bij de troostende profeten het denkbeeld op den voorgrond treedt, dat de straffen *reeds hebben plaats gehad*, zoodat het woord vooral dienen moet om vertrouwen te wekken in de ontmoedigde gemoederen der Joden. Deze *nabi's* zijn dus veel minder dan de anderen bekeerders, verdedigers, apologeten van den

godsdienst, trachtende te winnen hen die dezen miskennen of verwaarloozen, ofschoon wij zien zullen, dat dit maar gedeeltelijk op den tweede JEZAJA van toepassing is, daar wij bij dezen de twee zaken vinden, het troosten en de verdediging van den godsdienst. Niet te miskennen echter is het, wat de groep in het algemeen aangaat, dat de vermanende strekking niet afwezig is, aangezien het herstel van Israël zijne bekeering onderstelt, en ook, daar de ontmoediging tot gevolg heeft een verslapping in de vereering van Israëls god, de prediking van het vertrouwen in zich sluit een vermaning om tot het geloof terug te keeren en alles wat met het geloof niet strookt te verzaken. Dit alles echter wordt meer ondersteld dan uitgesproken, te meer daar de aankondiging van het herstel veel te stellig is om niet de voorwaarde voor dat herstel, den terugkeer tot Jahwe, in de schaduw terug te dringen.

Deze profeten zijn ook niet apologeten op de wijze van EZECHIËL, dien minst troostrijken van allen die den naam van *nabi* zichzelf hebben toegekend; EZECHIËL, den dogmatikus, zich wijdende aan de afgetrokken verdediging van het goddelijk bestuur van het heelal en aan de voorbereiding van het Godsrijk, zonder dat er in zijn woord één spoor te ontdekken zou zijn van een streven om op zijne onmiddellijke tijdgenooten eenigen invloed te oefenen; den eenigen profeet van gewicht die uitsluitend schrijver is, geestelijk geheel in de toekomst verdiept, en in een toekomst, welke de goddelijke almacht, zonder menschelijke medewerking, zal tot stand brengen. Ik zeg zonder menschelijke medewerking, want deze komt niet in aanmerking voordat Jahwe de schifting onder zijn volk heeft bewerkt en daaraan een nieuw hart geschonken. De andere profeten uit en na den tijd der ballingschap *richten zich tot hun tijdgenooten*, hun geschreven woord onderstelt een zeer actieve mondelinge werkzaamheid, en wanneer het iets behelst wat op een theodicée gelijkt, is het nooit als een afgetrokken leer, maar met het oog op het vertrouwen in Jahwe, dat deze profeten willen wakker roepen en onderhouden.

De merkwaardigsten onder hen zijn de schrijvers der zeven en twintig laatste hoofdstukken van ons boek JEZAJA. Zij zijn genoegzaam geestverwanten van elkander om verklaarbaar te maken, dat men hunne orakels aan een en denzelfden schrijver toegekend heeft en aan dezen den naam van tweeden JEZAJA gegeven; toch be-

staat er te veel verschil tusschen hen dan dat deze beschouwing gehandhaafd zou kunnen worden, al is het moeilijk de stukken welke bij elkander behooren met zekerheid aan te wijzen. De toon die meetal aangeslagen wordt is die van de troostende profeten: Israëls rampen zijn op het punt plaats te maken voor de schitterendste restauratie, dit is wat op den voorgrond treedt, vooral in de eerste groep, waarmede wij ons gaan bezig houden (XL—XLVIII; misschien nog met XLIX).

Vertroost, vertroost mijn volk, zegt uw god,
spreekt naar Jeruzalems hart, en roept haar toe
dat haar dienst volbracht is, haar schuld geboet,
dat zij uit Jahwe's hand. ontvangen heeft het dubbele voor al hare zonden.
(Jez. XL, 1, 2).

Dit is de aanhef van deze profetieën en de parallelle plaatsen zijn zeer talrijk, tot eentonigheid toe, niettegenstaande haar zeer dichterlijk karakter. De terugkeer der ballingen wordt herhaaldelijk aangekondigd, en beschreven op zulk een opgeschroefde wijze, dat men dit een fantastisch ijlen zou moeten noemen, indien het denkbaar ware dat de schrijvers alles letterlijk bedoelden. Laat ik één voorbeeld geven:

Ik zal op kale plekken stroomen doen ontspringen,
bronnen in het midden der valleien;
de woestijn maak ik tot een waterplas,
het dorre land tot een bronrijk oord;
ik zet in de woestijn ceders,
acacia's, mirten en oleasters,
ik plaats in de wildernis cypressen,
platanen en dennen (XLI, 18, 19). [1]).

[1]) De uitleggers zien, de één voor, de ander na, in beschrijvingen van dezen aard oostersche overdrijving, en meenen dat het ongerijmd zou zijn ze letterlijk te verstaan. Zij hebben ongetwijfeld voor een deel gelijk. De profeet heeft zich, bij voorbeeld, niet werkelijk voorgesteld, dat de heidenen de Joden naar hun vaderland zouden dragen, om hun de vermoeienissen der reis te besparen (XLIX, 22; verg. Jez. XI, 12). Ik vrees echter dat men hierin te ver gaat. Wij moeten niet vergeten, dat toen deze dingen geschreven zijn er talrijke verhalen bestonden, waarin de wonderen verheerlijkt werden, die Jahwe ten gunste van Israël bij den uittocht uit Egypte en op de woestijnreis verricht had. Dit alles werd letterlijk geloofd, en het lag voor de hand te meenen, dat Jahwe zijne macht evenzeer, zelfs op nog schitterender wijze, ten gunste der ballingen zou ontplooien. De schrijver der hoofdstukken nu in behandeling beroept zich op den doortocht door de Roode Zee tot staving der wonderen

Men begrijpt echter, dat de aankondiging van den terugkeer der ballingen en van de groote dingen die God zou verwezenlijken geen voldoend onderwerp is, om zulk een lange reeks van godspraken te vullen als die welke voor ons ligt, hoe groot ook de voorliefde van den schrijver ervoor kan geweest zijn. Ware er in deze hoofdstukken niets anders te vinden dan dit, dan zou ik tot een andere groep kunnen overgaan, want ik meen alles gezegd te hebben wat betreft de godsdienstige waarde van die aankondigingen. Doch dit is het geval niet. Het feit is, dat onze profeet zich bij de aankondiging van Israëls herstel op een standpunt geplaatst heeft, dat hem ertoe leidde dingen van bepaald apologetische strekking te zeggen, iets wat ik niet mag voorbijzien. Dit feit is het wat hem van de profeten over wie in het begin van deze paragraaf gehandeld werd onderscheidt.

Zijn geschrift is voor ontleding weinig vatbaar; er zijn daarvoor te vele herhalingen in; de schrijver keert telkens op zijne schreden terug; de gedachte draait in de rondte, zij vordert niet. De grenzen tusschen de verschillende stukken zijn bezwaarlijk aan te wijzen; vaak weet men niet of een gegeven stuk een

---

welke hij aankondigt voor den terugkeer der ballingen; met welk recht zullen wij zeggen, dat hij niet op werkelijke wonderen rekende? Dit zijn de woorden die ik bedoel:

„Zoo spreekt Jahwe, die door de zee een weg maakt,
door machtige wateren een pad;
die wagens met paarden en een sterk leger doet uitrukken —
samen liggen zij neder, om nimmer op te staan,
uitgebluscht zijn zij, als een pit uitgedoofd.
Herdenkt niet meer de vorige dingen;
slaat geen acht op het oudtijds gebeurde.
Zie, ik ga iets nieuws doen;
nu vertoont het zich; ontwaart gij het niet?
Ja, in de woestijn maak ik een weg,
in de wildernis stroomen.
De wilde dieren zullen mij eeren,
de jakhalzen en de struisen,
omdat ik water geef in de woestijn,
stroomen in de wildernis,
ten einde mijn volk, mijn uitverkorenen, te drenken" (XLIII, 16—20).

Hiermede kan vergeleken worden Jez. XXXV, dat ik ook beschouw als de aankondiging van wonderen, bestemd om den tocht door de woestijn aan het volk te vergemakkelijken.

orakel op zichzelf vormt, dat ook op zichzelf verklaard moet worden, dan of het maar een onderdeel van een langer orakel is, zoodat de bedoeling ervan opgemaakt moet worden uit de geheele godspraak. Er is misschien in den ganschen bijbel geen geschrift te vinden, waarvan de onderdeelen gewoonlijk zoo doorzichtig zijn, terwijl toch de wijze van samenstelling en dus ook de bedoeling zoo moeilijk te onderscheiden is. Eenheid is er niet, en toch vormt het geheel niet eenvoudig een bundel losse stukken. Wat hebben wij dus hier voor ons?

Tot mijn grooten spijt ben ik er niet in geslaagd mij daarvan volkomen rekenschap te geven, hoe noodig het ook zou zijn, ten einde met zekerheid de verhouding te kunnen bepalen waarin de speciaal godsdienstige gedeelten staan tot de andere, bepaaldelijk tot de aankondiging van het herstel. De zaak is deze: ik weet niet of het beheerschend doel van het geheele geschrift is, aan te moedigen tot vertrouwen in Jahwe, zoodat alles verklaard moet worden in verband met dat doel, dan of het gemoed en de geest van den profeet bewogen zijn geweest door verschillende aandoeningen en gedachten, welke, zonder tegenstrijdig tegen elkander te wezen, toch niet in onmiddellijk verband met elkaar stonden en beurtelings, soms tegelijk, zich wilden uiten; zoo kon ontstaan dat telkens terugkomen op het reeds gezegde, dat „den pas markeeren", dat voor den lezer bij uitstek vermoeiend is. Het maakt een mensch ongeduldig volzin na volzin te begrijpen wat men hem zegt en toch niet te zien waarheen men hem leidt. Onze *nabi* brengt op zijne lezers een indruk van dien aard te weeg.

Wat nu te doen? Ik zal de eerste dier twee onderstellingen volgen, die van een leidende gedachte, welke het geheel dezer profetieën beheerscht, en aantoonen hoe het overige uit deze moedergedachte kan voortgevloeid zijn; ik doe dit echter onder het uitdrukkelijk voorbehoud, ten gunste van de tweede onderstelling, der mogelijkheid dat de profeet zelf zich niet helder bewust kan geweest zijn van den logischen samenhang zijner gedachten.

De leidende gedachte kan onder deze bewoordingen terug gegeven worden: het oogenblik van Israëls herstel nadert en het is noodig dit aan Jahwe's volk te verkondigen, opdat het weer moed vatte en uitsluitend steune op zijnen trouwen en machtigen god.

Men vergete niet, met het oog op de beweegreden in deze for-

muleering opgenomen, dat korte orakels welke het herstel van Israël aankondigen zeer goed uitsluitend tot doel kunnen hebben, de overtuiging uit te drukken der nadering van dezen gelukkigen tijd, maar dat deze beweegreden volstrekt niet voldoende is om een samenstel van profetieën te verklaren, waarin herhaaldelijk op datzelfde aambeeld geslagen wordt, en waarin, naast de verzekering van het naderend geluk, beschouwingen welke dit staven voorkomen, niet velen in aantal, voorzeker, maar met deste meer aandrang herhaald. De profeet kan zich niet gedrongen gevoelen zoo keer op keer op hetzelfde terug te komen, tenzij hij overtuigd is dat zijne woorden aan een behoefte zijner hoorders of lezers beantwoorden; er moet bij hen bestaan een openbare of bedekte tegenkanting, welke hij tracht te overwinnen. Welnu, wat hij op deze wijze predikt is het vertrouwen, en dit toont aan dat hij bemerkt heeft dat er veel gebrek aan vertrouwen bestond; de tegenkanting welke hij tracht te overwinnen moet gegrond zijn in de denkbeelden en gevoelens die met vertrouwen onvereenigbaar zijn. Eindelijk, indien hij tracht het vertrouwen weer te doen ontwaken, indien dit in zijne oogen een dringende noodzakelijkheid is, het is omdat hij begrijpt dat niets anders de verslapping in de gehechtheid aan Jahwe welke hij opmerkt en betreurt kan overwinnen.

Laten wij onderzoeken of het apologetisch gedeelte van deze groep profetieën gereedelijk verklaard wordt uit de behoefte om aan een ontmoedigd volk het vertrouwen terug te schenken. Laten wij onszelven voor één oogenblik tot *nabi's* maken, ons vervullen met de gedachte aan de almacht des scheppers, gelijk een enthousiast Israëliet in de zesde eeuw voor onze jaartelling ze besefte, ons doordringen van de overtuiging der hooge toekomst weggelegd voor het volk, dat deze groote god voor zich opzettelijk heeft afgezonderd, ons in gedachte in het midden van dat volk plaatsen, bestaande uit onze medeburgers, en dit in den tijd wanneer wij met rassche schreden de vervulling zien naderen van de beloften van zijn god, maar wanneer tevens, niet alleen de onverschilligen, doch ook meer dan éene vrome ziel, begonnen zijn te wanhopen ooit in hun verlatenheid hulp te zien opdagen. Wat zullen wij nu tot onze broeders zeggen? Precies wat er te lezen staat in het veertigste hoofdstuk van ons boek Jezaja. Ziet hoe alles goed aaneengeschakeld is:

Wij vangen aan met de verzekering dat het uur der verlossing

gaat slaan („vertroost, vertroost mijn volk, zegt uw god enz.", v. 1, 2), en wij laten niet na in deze aankondiging een zeer sterk argument in te vlechten, dat doet gevoelen waarom Jahwe zoo lang gewacht heeft en tevens dat hij niet langer wachten kan. Immers Israël heeft zoo erg gezondigd, dat zijn god besloot het met de uiterste gestrengheid te kastijden; doch de grens van dezen toorn is bereikt en de straf kan niet verlengd worden („zij heeft uit Jahwe's hand ontvangen het dubbele voor al hare zonden").

De eerste groote stoot is gegeven: wij hebben in de ziel van onze hoorders twijfel doen ontstaan aangaande het gegronde van hunne hopeloosheid. Reeds bij het eerste woord hebben wij een klacht over Gods *machteloosheid* afgesneden. Laten wij hierop voortbouwen en, ons grondend op de almacht, waarop wij niet verzuimen zullen terug te komen, laten wij de verbeelding onzer hoorders voor ons winnen, en met de verbeelding hun hart, door het doen verdwijnen van de afschuwlijke woestijnen, welke het oord der ballingschap van het vaderland scheiden en welke de gedachte aan den terugkeer zoo afschrikwekkend maken („baant in de woestijn den weg van Jahwe enz." v. 3, 4), en laten wij niet na bedekt te kennen te geven, dat, wanneer deze heerlijke dingen gebeuren, zij die in hun twijfel volhard hebben beschaamd zullen worden („dan openbaart zich Jahwe's heerlijkheid, en aanschouwt alle vleesch zijn heil", v. 5).

Wij ontveinzen ons echter niet dat de twijfel die overwonnen moet worden niet pas gisteren zich van de harten meester heeft gemaakt, en wij gevoelen de noodzakelijkheid met nadruk erop te wijzen, dat ons woord niet van onszelven is, maar van God zelf, en dat het dus even zeker en onwankelbaar is als alle aardsche zaken broos en vergankelijk zijn („daar heet het: Predik! Ik zeide: Wat moet ik prediken? — Alle vleesch is gras, al zijne heerlijkheid der veldbloem gelijk: het gras verdort, de bloem verwelkt, maar het woord van onzen god houdt eeuwig stand", v. 6*a*. 8).

Nu kunnen wij verder gaan met de blijde boodschap, ons toevertrouwd en door het onwankelbaar woord van God gestaafd; wij brengen voor het geestesoog onzer hoorders dezen god zelf „met macht" komende om zijn volk terug te brengen, gelijk een zorgvol herder zijne lammeren terug brengt („bestijg een hoogen berg, gij vreugdebode, Sion! verhef met kracht uwe stem, gij

vreugdebode, Jeruzalem! verhef ze onbevreesd; zeg tot Juda's steden: Hier is uw god! — Zie, de heer Jahwe komt met macht, zijn arm voert heerschappij; zie, het loon dat hij uitreikt heeft hij bij zich, wat hij uitbetaalt gaat voor hem uit. Gelijk een herder weidt hij zijne kudde, neemt hij de lammeren in zijn arm en draagt ze in zijn schoot, leidt hij de zoogenden", v. 6—11).

Dit is veel, doch onze zaak is nog niet gewonnen. Zeker, wij kondigen prachtige dingen aan; niets zou aanlokkelijker voor de arme Joden kunnen wezen; maar is het niet te schoon om eraan te kunnen gelooven?.De twijfel is niet geheel geweken en het is nu zaak met nadruk te wijzen op den persoon aan wien deze heerlijke beloften te danken zijn. Is hij zoo maar iemand, de eerste de beste? Is hij een mensch, zwak, broos, onmachtig? Is hij een doove en blinde god, vergankelijker nog dan de werkman die hem gemaakt heeft? Neen, hij is degene die inderdaad kan; de Eenige, God, de Schepper, de Wijze, de Machtige, wien niemand onderwijzen kan, aan wien niemand twijfelen mag. Laten wij goed doen gevoelen wie Hij is. Eerst wijzen wij op de grootschheid der schepping, waarin van het begin der dingen af zijne oppermacht en zijne wijsheid stralen („wie heeft in de holle hand de wateren uitgemeten? van den hemel met eene span den omtrek bepaald? het stof der aarde in eene maat gevat? de bergen gewogen met eene balans, de heuvelen in eene weegschaal? Wie heeft den geest van Jahwe bestierd? als zijn raadsman hem onderricht? met wien is hij te rade gegaan, die hem heeft voorgelicht en hem het rechte pad gewezen, die hem den weg des doorzichts leert?" v. 12—14); laten wij nu doen uitkomen hoe nietig in vergelijking met hem, den schepper, de aarde en al wat zij vervat, de schepselen, zijn („zie, volkeren zijn als een druppel aan een emmer; als een vlokje aan een weegschaal zijn zij in tel; zie, de kustlanden zijn als gruis dat gestrooid wordt. Zelfs de Libanon is niet toereikend voor brandhout, zijn gedierte niet genoegzaam voor offers. Alle volken zijn als niets voor hem, als een niet-met-al en een onding zijn zij bij hem in tel", v. 15—17); en zoo komen wij tot de schepselen der schepselen, de beelden, de valsche goden, die minder dan niets zijn („bij wien zoudt gij dan God vergelijken? welke gelijkenis van hem ontwerpen? Een werkman giet een beeld, en de goudsmid beslaat het met goud en zet het vast met zilveren ketenen; de werkman bemoedigt den goudsmid, die met den hamer plet, hem

die op het aambeeld klopt, zeggende van het soldeersel: Het is goed! men bevestigt het met nagels, dat het niet wankelt. Wie te arm is voor zulk eene gave kiest een stuk hout dat niet verrot, zoekt zich een bekwaam werkman, om het beeld vast te zetten, zoodat het niet wankelt", v. 13—20, met XLI, 7. Men lette in dit stuk op het gebruik van het woord God, in volstrekten zin). Nu houden wij onzen hoorders opnieuw de ware grootheid voor, hebben wij een woord voor hen die haar miskennen alleen doordat zij niet nadenken („weet gij niet? Hoort gij niet? is het u niet van den aanvang af bekend gemaakt? hebt gij niet verstaan wie de aarde gegrondvest heeft?" v. 21), en brengen wij op ons palet alle kleuren waarover wij beschikken, om deze grootheid als majestueus, boven alles verheven, af te schilderen („hij die troont boven den kreits der aarde, zoodat hare bewoners als sprinkhanen zijn; die den hemel als doek heeft uitgespreid, dien gespannen als eene tent om in te wonen; die vorsten in niets verkeert, wereldbestuurders aan een onding gelijk maakt: nauw zijn zij geplant, nauw zijn zij gezaaid, nauw wortelt hun stam in den grond, of hij blaast op hen, en zij verdorren, en de storm voert hen als kaf mede. Bij wien zoudt gij mij dan vergelijken, zoodat het mij afbeelden zou? spreekt de heilige. Heft uwe oogen omhoog en ziet! Wie heeft deze dingen geschapen? Hij die hun heir in getale doet uitrukken, ze alle bij name roept; van wege zijne groote macht en geduchte sterkte ontbreekt niet één." v. 24—26).

De grond is nu effen gemaakt en wij kunnen, overeenkomstig ons doel, de ontmoediging der Israëlieten rechtstreeks bestraffen („waarom zegt gij dan, o Jakob, en spreekt gij, o Israël: Mijn weg is voor Jahwe verborgen, en mijne rechtzaak ontgaat aan mijn god? Hebt gij het niet vernomen? hebt gij het niet gehoord? Jahwe is een eeuwig god, de schepper van 's aardrijks uiteinden; hij wordt moede noch mat; zijn doorzicht is niet te doorgronden. Hij geeft den moede sterkte, den machtelooze verleent hij groote kracht. Laten dan knapen moede en mat worden, laten jongelingen struikelen, zij die op Jahwe hopen zullen steeds nieuwe kracht verzamelen, de vleugelen uitslaan als arenden, voortijlen zonder zich af te matten, loopen zonder moede te worden" v. 28—31).

Ik erken dat in deze profetie de gedachten niet gerangschikt

zijn in strenge logische orde, gelijk dit in een verhandeling geschieden moet; ik beweer niettemin, dat zij logisch onberispelijk is; ik ga zelfs verder en meen, dat het stuk zijne waarde zou verloren hebben, indien het in logische orde gesteld ware geworden. Men heeft er een andere, uitnemende, gevolgd, de orde van het gesproken woord, van het pleidooi, volgens welke men zonder schroom teruggrijpt, na vooropgesteld te hebben datgene waarmede haast was; de rede schrijdt voort door een opvolging van momenten heen, welke volmaakt samenhangen; ik geloof dan ook niet, dat men mij zal beschuldigen zelf dien samenhang, gelijk ik hem heb uitgelegd, te hebben bedacht.

Ik vind dit zeer leerzaam. In dit stuk worden wij geplaatst voor een apologeet in den strengsten zin van het woord, voor iemand die zich beijvert twijfelingen te doen verdwijnen en haar door een vaste overtuiging te doen vervangen. Met EZECHIËL is deze *nabi* de eenige die deze benaming ten volle verdient, en zij komt hem met nog meer recht toe dan aan den zoon van BUZI. Deze, zeker, tracht twijfelingen te weerleggen, en wel twijfelingen van denzelfden aard als door onzen profeet bestreden worden; beiden is het te doen om de oppermacht van Jahwe te verdedigen. Doch dit groote verschil bestaat tusschen hen, dat EZECHIËL theoretisch een afgetrokken twijfel weerlegt, namelijk de gedachte welke bij de volken zou kunnen ontstaan, dat Jahwe niet bij machte is geweest zijn volk te beschermen; zijne weerlegging daarvan heeft geen practisch doel: bekeeren, aanmoedigen of stichten; zelfs kan men zeggen, dat wat hij geeft eigenlijk geen weerlegging is, want hij doet niets anders dan de toekomstige daden van Jahwe aan te kondigen, daden door welke Jahwe den waren zin van het vroeger gebeurde zal openbaren en zijne bedillers beschamen. Met onzen profeet is het geval geheel anders; zijne weerlegging is voor de levenden bestemd, met het doel invloed op hen uit te oefenen; en zij is een werkelijke weerlegging, aangezien zij zich beroept op bestaande en bekende feiten, ten einde de overtuiging te doen ontstaan. Hij ook, dit is waar, rekent op de toekomst om hetgeen hij nu zegt te bevestigen („dan openbaart zich Jahwe's heerlijkheid", v. 5); maar dit zal alleen een bevestiging zijn, niet het bewijs; dit bestaat, voldoende, volledig, en de twijfel mag niet blijven. De werkzaamheid van dezen profeet is dan ook veel godsdienstiger dan die van EZECHIËL; hij wil den twijfel uit den

geest zijner broeders verwijderen om hun den grooten dienst te bewijzen, dat zij daardoor de vreugde smaken zich weder in het bezit van hun god te bevinden, het voorrecht genieten hem te mogen dienen en hem met een onverdeeld hart te gehoorzamen, terwijl EZECHIËL het bestaande Joodsche volk opgegeven heeft, niets doet om het terug te winnen en het oog uitsluitend richt op de toekomstige inrichting van het nieuwe Israël, dat Jahwe zich scheppen zal. Merkwaardig is het dat beider logica in menig opzicht dezelfde is, en dat toch beiden haar op geheel verschillende wijze toepassen. Het ligt aan hun persoonlijkheid: de één is priester-theologant, de ander is profeet; voor dezen is het woord een middel om in de ziel van zijne broeders te doen leven wat in zijn eigen hart leeft, om hun in te blazen het geloof aan het ideaal waaraan hij zelf zich gehecht heeft.

Laten wij nu bij onzen anonymus alleen blijven. In het door mij ontleed stuk zijn de aard en de bestaansreden van de apologie volkomen helder, en er zou geen eigenlijke moeilijkheid aanwezig zijn, indien de aaneenschakeling der stukken waaruit de geheele groep bestaat even zichtbaar was. In H. XL dient klaarblijkelijk de apologie om aan te moedigen; dit is haar reden van bestaan; wat haar methode aangaat, gebruikt zij twee argumenten, de macht en de wijsheid Gods in de schepping geopenbaard, en de ongerijmdheid der afgoderij, welke het werk van brooze schepselen god noemt. Blijft te bezien of de profeet zich in andere stukken daaraan gehouden heeft.

Laten wij, om dit uit te maken, de acht hoofdstukken doorloopen, welke, met het XLe de geheele groep vormen. Men zou deze negen hoofdstukken het verlossingslied kunnen noemen. Eéne gedachte is hier overal overheerschend, die van de aanstaande bevrijding van Israël; de schrijver schijnt nooit moede te worden erop terug te komen, nu eens om een trek toe te voegen, dien hij elders niet aangeduid heeft, dan weer om een punt meer uitvoerig te ontwikkelen, waarop hij meent geen nadruk genoeg gelegd te hebben.

H. XLI roept de uiteinden der aarde op om tegen Jahwe in 't geding te treden, want een veroveraar zal de koningen onderwerpen; dezen zullen vergeefs weerstand trachten te bieden, want zij vertrouwen op hun ijdele beelden, terwijl de veroveraar onoverwinnelijk is, verwekt gelijk hij is door Jahwe zelf, die

zegt: „Ik, Jahwe, ben de eerste, en bij de laatsten zal ik het zijn", namelijk God (v. 1—6). Daarom moet Israël, Jahwe's dienaar, zijn uitverkorene, noch vreezen, noch zich afvragen van waar de hulp komen zal; zijn god is in aantocht om het op te beuren en het over al zijne vijanden te doen zegevieren; hoe ongelukkig het zich op het oogenblik ook moge gevoelen, deze god zal zijn volk in alles tegemoet komen (v. 8—20). Hier worden de valsche goden rechtstreeks aangevallen; de profeet daagt hen uit met Jahwe te wedijveren; dit kunnen zij niet, want zij zijn buiten staat iets te doen, laat staan de toekomst aan te kondigen, terwijl Jahwe lang van te voren de verschijning van den grooten veroveraar heeft bekend gemaakt (v. 21—29).

Dit stuk is ontsproten uit een aaneenschakeling van gedachten van gelijken aard als het vorige; alleen wordt aan de bestrijding der valsche goden het argument toegevoegd aan de voorspellingen ontleend, en ook nadruk gelegd op de nauwe betrekking tusschen Israël en zijn god, wiens dienaar en uitverkorene het is, iets wat zijne verlossing waarborgt. Deze laatste gedachte wordt weer opgenomen en meer ontwikkeld in het begin van H. XLII (v. 1—7). Hetgeen wij hier lezen is zeer merkwaardig. De titel van Jahwe's dienaar wordt aan Israël verleend, niet alleen omdat dit volk den waren god vereert, maar zeer bepaaldelijk ook omdat God aan Israël een hooge taak heeft opgedragen, namelijk de gerechtigheid aan de wereld te onderwijzen; en niet door geweld zal het zich van deze opdracht kwijten, maar door zachtheid en volharding.

Hier opnieuw de godsbeelden, die niets zijn, terwijl de vroegere voorspellingen van Jahwe verwezenlijkt zijn en hij nu andere dingen aankondigt, welke op hun beurt geschieden zullen (v. 8, 9). Dit leidt tot een lyrische uitstorting van dankbaarheid voor de grootsche dingen welke Jahwe gaat doen, een stuk waarin de beschrijvingen ineenvloeien met polemische of apologetische uitingen (v. 10—25). Het spreekt van zelf dat de polemiek tegen de valsche goden gericht is; zij worden echter alleen in het voorbijgaan genoemd. De apologie heeft betrekking op den ellendigen toestand waarin het volk verkeert, waardoor, natuurlijk, een twijfel aan Jahwe's trouw zou kunnen ontstaan. De verklaring hiervan wordt niet uitdrukkelijk gegeven, maar de profeet maakt melding van het feit op zulk een wijze, dan zijne lezers of hoorders van zelf op de verklaring komen. Hij laat Jahwe zeggen:

Van overlang ben ik werkeloos gebleven,
zwijg ik en houd ik mij in (v. 14),

om onmiddellijk daaraan toe te voegen, dat hij zich aan den arbeid gaat zetten met al de inspanning van een barende vrouw. Het beeld moge eenigszins vreemd zijn, maar de hoorder zegt duidelijk: „De tijden waren niet rijp". Om die reden verwijt de profeet aan het volk dat het doof en blind is, de werken van Jahwe in het verleden niet verstaat en daarom aan de toekomst wanhoopt (v. 18, vv.).

H. XLIII gaat op dezelfde wijze voort; het onderwerp blijft de gunst van Jahwe, door hem teruggeschonken aan zijn volk, dat hij zelf gevormd heeft en dat hij dus niet verlaten kan. Hier vinden wij niets dat niet reeds onder den eenen of anderen vorm voorgekomen is. Alleen moet gelet worden op de laatste verzen (v. 22—28). Hier vinden wij de gedachte, bij EZECHIËL zoo gewoon, dat Israël geenszins de weldaden van Jahwe verdiend heeft en dat het integendeel dien god van geslacht tot geslacht door zijne zonden vertoornd heeft. Doch — hier wijkt de *nabi* van EZECHIËL af — Jahwe wischt, uit liefde voor het volk, zijne zonden uit en vergeeft ze (Verg. LIV, 8: „in gramschap heb ik mijn aangezicht een oogenblik voor u verborgen, maar met eeuwigdurende gunst heb ik mij uwer erbarmd"). Te letten in vers 23 op de uitdrukking: „ik heb u geen overlast aangedaan om meeloffers", en op de tegenstelling iets verder: „gij hebt mij niets dan overlast aangedaan door uwe zonden"; dit duidt aan dat onze profeet den materiëelen eeredienst als iets goeds beschouwde, maar toch niet als het wezenlijkste in de eischen van Jahwe. Ik zou meenen den zin van deze twee verzen als volgt te mogen teruggeven: „Wanneer gij nalatig zijt geweest in het brengen van offers, heb ik ze niet gevorderd, al had ik er recht op; gij, niettegenstaande deze toegefelijkheid, hebt zonde op zonde gepleegd". Deze zonden zijn duidelijk niet de nalatigheid ten aanzien der plechtigheden van den uitwendigen eeredienst.

Dezelfde reeks van gedachten komt terug in H. XLIV, waarin de beroemde uitval tegen de godsbeelden vervat is. Er is niets nieuws in dit stuk, dat trouwens met het hoofdstuk niet eindigt, maar voortgezet wordt in het volgende. een uitbreiding der belofte van verlossing, welke het onderwerp van het geheele stuk uitmaakt. Hier wordt KORES met name aangeduid (XLIV, 28;

XLV, 1). Overigens blijft men met dezelfde gedachten werken: eenheid Gods in tegenstelling met de beelden, dwaasheid van hen die niet op hem vertrouwen, grootschheid zijner werken, uitnemendheid van de liefde welke hij aan Israël betoont. H. XLVI is een scherpe uitval tegen de Babylonische goden Bel en Nebo, behoorende tot de algemeene aankondiging van Israëls verlossing. H. XLVII is een orakel tegen Babylon, gelijkstaande met de belofte der verlossing. Aangehaald kan worden het volgend apologetisch stukje, dat naast H. XLII gelegd kan worden:

Toen ik vergramd was op mijn volk,
mijne bezitting ontwijdde en hen in uwe hand (der Babyloniërs) overgaf,
hebt gij hun geen barmhartigheid bewezen,
maar den grijsaards een zeer zwaar juk opgelegd.
En gij zeidet: Voor altijd zal ik gebiedster zijn!
terwijl gij hierop geen acht sloegt
en den afloop der zaak niet bedacht (v. 6, 7).

In H. XLVIII, het laatste van de groep, verandert de toon. Israël wordt niet meer de dienaar van Jahwe genoemd, uitgezonderd in de drie laatste verzen, welke zijn een aankondiging van de verlossing, geheel in den trant van de vorige hoofdstukken. In het overige echter zou men, wat de grondgedachten aangaat, bijna meenen Ezechiël aan het woord te hooren. Israël heeft niet alleen gezondigd, maar het is ook slecht en blijft slecht; het verdient niet den naam van Israël te dragen:

Hoort hiernaar, huis Jakob —
zij die naar Israël genoemd, uit Juda gesproten zijn,
die zweren bij den naam van Jahwe en van Israëls god gewagen,
zonder trouw of rechtschapenheid;
want naar de heilige stad noemen zij zich,
en zij steunen op Israëls god (v. 1, 2).

De beproevingen welke Jahwe het volk heeft opgelegd hebben niets gebaat:

Zie, ik heb u als zilver gezuiverd,
u getoetst in den smeltoven der verdrukking (v. 10).

Daarom zal Jahwe alleen om zijne eigene eer te hulp komen:

Om mijnentwil, ja, om mijnentwil doe ik het (v. 11).

Het springt in het oog, dat wij hier onzen profeet aan de letter zijner woorden niet mogen binden; daarvoor legt hij elders te veel nadruk op de liefde van Jahwe voor zijn volk. Dit voorbeeld echter is leerzaam; het doet zien hoe de *nabi's* zich overgaven aan elken sterken indruk van het oogenblik, zoozeer dat zij andere indrukken, welke zij ook ontvangen hadden, uit het oog verloren, terwijl deze laatsten toch aanvullend en verbeterend goeden dienst hadden kunnen doen. Er is geen twijfel dat er genoeg verkeerdheden bij de Joodsche ballingen op te merken waren, om een ernstig man wel eens zich met een soort van walging te doen afkeeren; ons hoofdstuk is aan zulk een geestestoestand ontsproten; maar het is merkwaardig dat het eindigt in een geheel anderen toon; het pessimisme wordt weer verlaten en wij vinden de gewone gemoedsstemming van onzen anonymus terug.

De schrijver brengt in dit hoofdstuk weer de voorspellingen ter sprake; in 't bijzonder herinnert hij eraan dat de nadering van Kores door hemzelf is aangekondigd. Hier bestaat een verschil met andere soortgelijke stukken, en dit verschil hangt samen met de sombere stemming waarin deze verzen geschreven zijn. Dezen keer zegt de schrijver, dat Jahwe al deze dingen van te voren heeft doen aankondigen, omdat hij wel wist, dat Israël ongezeggelijk was en aan de macht der valsche goden zou toeschrijven wat hij alleen in staat was te doen gebeuren, indien hij de voorzorg niet gehad had het te doen voorspellen (v. 3—8).

De verwijtende toon in dit hoofdstuk aangeslagen verklaart waarom hier, uitgenomen in de drie laatste verzen, de beloften voorwaardelijk zijn. zoodat het orakel weder prediking wordt. De eigen woorden van den profeet verdienen aangehaald te worden, niet het minst omdat daar, als een verwijt, met nadruk erop gewezen wordt, dat deze prediking niet nieuw is, zoodat Israël sinds lang ze ter harte zou genomen hebben, indien het niet zoo slecht ware geweest. Wij lezen:

Nadert tot mij en hoort dit:
ik heb van den beginne af niet in het verborgen gesproken,
sedert het gebeurt ben ik daarbij.
Thans heeft de heer Jahwe mij en zijnen geest gezonden.
Zoo spreekt Jahwe, uw losser, Israëls heilige:
Ik Jahwe, uw god, leer u tot uw welzijn,
doe u den weg betreden dien gij gaan moet.

Och of gij geluisterd hadt naar mijne geboden!
zoo zou u vrede zijn als de Rivier,
uw heil als de golven der zee;
uw kroost zou zijn als het zand,
uwe nakomelingschap als het stof der aarde;
uw naam zou uitgeroeid noch gedelgd worden van voor mijn aangezicht
(v. 16—19).

Zoo hebben wij het einde bereikt van wat ik genoemd heb het verlossingslied. Mijne lezers zullen het nu wel met mij eens zijn, dat het uiterst moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk is met zekerheid vast te stellen de onderlinge verhouding van de stukken waaruit het bestaat; het plan van de groep in haar geheel genomen is niet doorzichtig. Daartegenover staat, dat de gedachten en gevoelens welke deze stukken in de pen gegeven hebben de duidelijkheid zelve zijn; het zijn dezelfden die reeds in H. XL een uiting gevonden hebben; overheerschend is de troostende toon; de verwijten, namelijk tegen Israël, gericht, zijn bijna afwezig, en er is een sterk uitkomende apologetisch-polemische trek, die in nauw verband staat tot de hoofdbedoeling, namelijk te bemoedigen. De profeet wil Israël aan zijnen god hechten, als aan den eenigen, den almachtigen en den getrouwen. Bij de twee argumenten in H. XL gebruikt heeft zich een derde gevoegd, ontleend aan de vervulling der voorspellingen in den naam van Jahwe gedaan.

Ik ga over tot H. XLIX—LIV, maar moet eerst doen opmerken, dat de dusgenoemde tweede Jezaja in drie groepen schijnt verdeeld te zijn door de formule „geen vrede, zegt Jahwe, voor de goddeloozen", welke als een soort van slotwoord aan het einde van H. XLVIII en LVII voorkomt; doch de inhoud veroorlooft niet deze indeeling als juist te handhaven. Ik zal niet trachten te bepalen hoevele groepen aangenomen kunnen worden, veel minder hoeveel schrijvers hier aan het werk zijn geweest. In elk geval houd ik voor zeker, dat de schrijver van XLIX—LIV onze tegenwoordige negen eerste hoofdstukken gekend heeft. Eéne gemeenschappelijke gedachte verbindt aan elkander de onderdeelen dezer tweede groep, gegrond op de tegenstelling tusschen de tegenwoordige vernedering van Israël en het geluk dat het in de toekomst wacht, een tegenstelling welke reeds in de vorige groep aanwezig was. Hier wordt dus voortgezet het werk der bemoe-

diging, echter zoo, dat de geest van den schrijver geheel in 't bijzonder vervuld is met een zaak, die minder op den voorgrond trad toen er vooral sprake was van de macht van Jahwe en de nietswaardigheid der goden. Deze vijf hoofdstukken zijn een uitvoerige omschrijving der vermaning vervat in H. XLI, v. 14:

> Vrees niet, wormken Jakob, made Israël!
> ik help u, spreekt Jahwe;
> uw losser is Israëls heilige,

en men vindt daarin een menigte bemoedigende en teedere woorden, bij voorbeeld dit:

> Maar Sion zegt: Jahwe heeft mij verlaten:
> de heer mij vergeten! —
> Zal eene vrouw haar zuigeling vergeten,
> zonder erbarming zijn voor de vrucht van haar schoot?
> Mogen ook dezen vergeten, ik vergeet u niet. (XLIX, 14, 15).

Deze groep biedt ons dus niets nieuws aan. Zij heeft een apologetische strekking, in zoover als de profeet zich beijvert de twijfelingen der ontmoedigde Joden te overwinnen; over deze strekking is echter het noodige gezegd en deze groep zou ons niet verder behoeven op te houden, ware het niet dat de rechtvaardiging van Israëls vernedering den schrijver ertoe geleid had zich in zeer belangrijke beschouwingen te begeven en dingen te zeggen, welke te allen tijde de aandacht der bijbellezers zeer bijzonder hebben getrokken.

Men begrijpt dadelijk, dat ik spreken wil van het verwonderlijk stuk betreffende den „dienaar van Jawe", dat met vers 13 van hoofdstuk LII begint en tot het einde van hoofdstuk LIII loopt.

Wij zagen reeds dat in H. XLI de eeretitel „dienaar van Jahwe" aan Israël gegeven wordt. Het is niet moeilijk zich rekenschap te geven van den gedachtengang die den schrijver hiertoe leidde. Gegeven de voorstelling van het verbond ter eener zijde en, ter andere, de schijnbaar hopelooze toestand der Israëlieten, verspreid onder de volken die den waren God niet dienen, gegeven verder de vurige wensch om die Israëlieten te bemoedigen, dan ligt het voor de hand dat men hun op alle tonen en wijzen zal zeggen en herhalen dat de slavernij, waartoe zij wegens hunne

zonden veroordeeld zijn, hun adelbrief volstrekt niet vernietigd heeft, dat hun voortreffelijkheid blijft bestaan, waar zij zich ook mogen bevinden; en hieruit ontwikkelt zich uiterst gemakkelijk de gedachte, dat hunne verstrooiing, niet alleen hun straf is, maar ook een middel door God gebruikt, om zijne heerlijkheid tot aan de uiteinden der aarde te doen schijnen. In hoofdstuk XLI is deze gedachtengang nog schemerachtig; doch hij heeft reeds in het volgende hoofdstuk aan helderheid gewonnen in den geest van den *nabi*, die nu met ronde woorden de taak aan Israël opgedragen noemt en zorg draagt erop te wijzen, dat het uitverkoren volk geen uitwendige macht of zichtbare teekenen van grootheid behoeft te bezitten, om zich van deze taak te kwijten en zich den meerdere van alle volken te betoonen. Immers lezen wij in het begin van dat hoofdstuk de volgende woorden, naast welke vele parallelle plaatsen zouden kunnen aangehaald worden:

Ziedaar mijn dienaar, dien ik steun,
mijn uitverkorene, in wien ik welgevallen heb!
ik heb mijnen geest op hem gelegd;
hij zal den natieën het recht afkondigen.
Hij schreeuwt noch verheft zijne stem,
hij doet zich op straat niet hooren;
het geknakte riet breekt hij niet,
de kwijnende pit dooft hij niet uit;
naar waarheid kondigt hij het recht af.
Hij zal niet kwijnen of geknakt worden,
zoolang hij op aarde het recht vaststelt;
en verre streken zullen uitzien naar zijne wet (XLII, 1—4).

Het is duidelijk dat Israël hier geïdealiseerd wordt. *De Israëlieten* moeten zich met hun gansche hart aan God hechten en op hem vertrouwen, omdat *Israël* de drager is van Gods heerlijkheid en nooit door hem verlaten kan worden. Doch dit verhindert niet, dat er zich onder de Israëlieten individu's kunnen bevinden, zelfs zich werkelijk bevinden, die voor deze groote eer onverschillig zijn, terwijl het lang niet overbodig mag heeten de anderen eraan te herinneren. Gaandeweg beginnen de profeten deze twee klassen van Joden van elkander te onderscheiden, namelijk hen die hun waardigheid als dienaren van Jahwe miskennen en hen die zich daarvan bewust zijn, en het gevolg is dat de beschrijving van de vernedering van Jahwe's dienaar, welke aanvankelijk de

ellende teekende waarin Israël te midden der heidenen verkeerde, van lieverlede wordt de beschrijving der ware Israëlieten, miskend en veracht, te midden van hun ontrouwe of onverschillige volksgenooten.

Deze wijziging der beteekenis van den dienaar van Jahwe had plaats gehad in den geest des schrijvers van LII, 13—LIII, 12. Hier doet zich het merkwaardig geval voor, dat de dienaar van Jahwe klaarblijkelijk een collectief wezen is, terwijl hij toch onderscheiden wordt van het volkslichaam. Vooraf gaat de aankondiging van het schitterend herstel van Jeruzalem en Juda, waarop de dienaar van Jahwe op het tooneel komt op zulk een wijze, dat wij aanvankelijk zouden kunnen meenen, dat het volk in zijn geheel bedoeld wordt:

Zie, mijn dienaar zal voorspoedig zijn:
hij wordt verhoogd, verheven en zeer verheerlijkt.
Gelijk velen zich over hem ontzet hebben,
zoo misvormd was zijn uiterlijk — geen mensch meer,
en zijn voorkomen — hij geleek geen menschenkind;
zoo zullen vele natieën bij zijn aanblik ontroeren,
koningen den mond sluiten;
want wat hun niet verhaald was zien zij,
wat zij nooit gehoord hadden nemen zij waar (LII, 13—15),

en ik ben geenszins overtuigd det de profeet het anders bedoelt, ofschoon in het vervolg onmiskenbaar van Israëlieten gesproken wordt. Het zou toch niet dan zeer natuurlijk wezen, dat de profeet aanvankelijk de leidende gedachte weer opgevat zou hebben van vroegere orakels, welker inhoud hem sterk getroffen had, en dat dus zijn aanhef door de gedachte aan de hooge bestemming van zijn volk ingegeven werd; maar juist dit doet zijn geestesoog zich hoe langer hoe meer vestigen op het gedeelte van dat volk, dat zijne schoone toekomst waardig was, maar hetwelk juist daardoor de tegenwoordige vernedering duizendmaal meer smartelijk ondervond, dan de medeburgers die met hun lot verzoend waren. Indien Israël in zijn geheel in zekeren zin recht heeft op den verheven titel van Dienaar van Jahwe, hoeveel te meer komt dit recht dan toe aan dat gedeelte van Israël dat den adel van het gansche volk voor den ondergang bewaard heeft. Wanneer daarenboven de vernedering van Israël onder de heidenen zijne ware meerderheid niet teniet doet, dan is de nog veel dieper vernedering der rechtvaardigen gansch niet een bewijs tegen hunne werkelijke waarde.

Tot zoover ontwikkelt zich de gedachtengang volkomen geleidelijk; doch nu stond de profeet voor een moeilijkheid. De vernedering van Israël, ofschoon dienstbaar aan zijne profetische roeping op de aarde, werd toch door de nationale zonden, waarvan zij de straf was, verklaard; maar dit was niet van toepassing op het feit dat de ellende der rechtvaardige Israëlieten grooter was dan die van de overigen. Hoe moest zulk een vreemde zaak verklaard worden? Moge het antwoord dat op deze vraag gegeven wordt voorbereid zijn door het lot van de grootsten onder de profeten, maar al te vaak door hun eigen volksgenooten wegens hunne trouw met smaad overladen, dit antwoord blijft allermerkwaardigst. Het is gegrond op de meening dat Israël een geheel vormt, zoodat allen die ertoe behooren deel hebben aan alles wat het volk raakt. Zoolang Israël slecht is, moet de dienaar van Jahwe lijden, maar dit lijden dient tot het voorbereiden van betere dagen. Reeds heeft de profeet op zichzelf deze edelmoedige en broederlijke opvatting der dingen toegepast, namelijk in de volgende plaats, waar hij van zijne persoonlijke taak gewaagt, of ten minste die taak vereenzelvigt met de taak van het nabi-volk:

De heer Jahwe heeft mij de tong van welonderwezenen geschonken,
opdat ik in staat zou zijn een woord op zijn pas te spreken;
elken morgen wekt hij mij het oor,
opdat ik als de welonderwezenen hoore.
De heer Jahwe heeft mij het oor geopend,
en ik ben niet weerspannig geweest,
ik ben niet achteruit gedeinsd.
Mijn rug bood ik aan hen die sloegen,
mijne kaken aan wie de baard uittrokken,
mijn gelaat verborg ik niet voor smaad en bespuwing (L, 4—6).

Nu past hij deze opvatting toe op de Israëlieten die het ware Israël te midden van hun broeders vormen, die lijden, omdat Israël gestraft wordt, maar die tevens de eer hebben oorzaak te zijn dat Israël blijft bestaan en hersteld zal worden:

Wie heeft geloofd wat ons is verkondigd,
en wien was de arm van Jahwe openbaar? [1]).

---

[1]) Indien de profeet, in de laatste verzen van H LII, Israël in zijn geheel bedoeld heeft, dan zijn deze twee regels, die een overgang vormen, begrijpelijker. Wat, zulk een heerlijke bestemming voor Israël weggelegd, en toch zoovele Israëlieten die het niet weten, het niet verstaan, feitelijk Jahwe's dienaars niet zijn! En zij versmaden den waren dienaar van Jahwe!

Hij kwam op als eene loot voor zijn aangezicht,
als een wortel uit dorren grond:
hij had geen voorkomen of luister, dat wij naar hem zouden omzien,
geen uiterlijk, dat wij hem zouden begeeren.
Veracht en van de menschen verlaten,
een man van smarten en gemeenzaam met krankheid,
als een voor wien men het gelaat omhult,
veracht, en wij telden hem voor niets.
Maar, onze krankheden had hij op zich genomen,
onze smarten, hij heeft ze getorst.
Wij hielden hem voor een geplaagde,
een van God geslagene en vernederde,
terwijl hij doorwond was om onze misdrijven,
verbrijzeld om onze ongerechtigheden;
de kastijding die wij verdiend hadden was op hem,
en door zijne striemen is ons genezing geworden.
Wij allen doolden als eene kudde schapen,
ieder onzer had zijn eigen weg ingeslagen,
en Jahwe heeft op hem doen nederkomen ons aller schuld.
Hij was mishandeld, doch deemoedig,
en hij deed den mond niet open,
als een lam dat ter slachtbank gevoerd wordt,
als een schaap dat voor zijn scheerders stom is.
Uit druk en vonnis is hij weggenomen (hij is gestorven),
en wie denkt over zijn lot?
Want hij is afgesneden uit het land der levenden,
om de wanbedrijven van mijn volk doodelijk getroffen;
bij goddeloozen werd zijn graf gesteld,
bij onderdrukkers zijn grafheuvel,
hoewel hij geen geweld had gepleegd,
en er geen bedrog in zijn mond was.
Maar het behaagde Jahwe zijne krankheden te genezen:
als hij zichzelven ten schuldoffer stelt,
zal hij nakroost zien, lang blijven leven,
en zal Jahwe's welbehagen door zijne hand gelukken.
Van hetgeen hij moeitevol verwierf zal hij laven en verzadigen;
door zijne kennis zal mijn dienaar de schare tot gerechtigheid leiden,
en hunne ongerechtigheden torst hij.
Dies zal ik hem een deel geven onder de aanzienlijken,
en zal hij met machtigen buit deelen,
hiervoor dat hij zich overgaf in den dood,
en zich onder de afvalligen liet tellen,
terwijl hij inderdaad veler zonden op zich had genomen
en de voorspraak der afvalligen was (LIII).

Het is moeilijk hier niet te denken aan EZECHIËLS aprioristische dogmatiek (zie bl. 96), welke allerernstigste bedenkingen doet rijzen en onbeantwoord laat. Indien hij gelijk had, dan zouden wij in elken rampspoedige een schuldige moeten zien, gelijk de vrienden van JOB doen (Job, IV, 7, 8 en *passim*), en gelijk, in het stuk dat ik overschreef, de Joden in het algemeen („wij") doen ten aanzien van de beteren (den dienaar van Jahwe), en tevens zouden wij alle voorspoedige schurken voor deugdzame menschen moeten houden. Dit was inderdaad de populaire opvatting van Jahwe's rechtvaardigheid, hoewel het volk, getuige het door JEREMIA en EZECHIËL aangehaalde spreekwoord, niet geheel blind was voor de uitzonderingen. Het volk had wel een leer, maar het vatte ze niet dogmatisch op gelijk de zoon van BUZI; het nam aan dat de booze vroeg of laat gestraft en de goede beloond moest worden, maar het temperde dit denkbeeld, niet alleen door middel van het uiterst rekbaar „vroeg of laat", doch daarenboven had het een diep gevoel van de nationale solidariteit. Het zou immers niet redelijk zijn eenvoudig een voorstelling eigen aan de schrijvers te zien, en niet een weerklank te vernemen van het algemeen gevoelen, in al die verhalen van rampen, welke allen treffen wegens het misdrijf van een enkele: Israël voor Aï verslagen omdat AKAN den ban overtreden heeft (Joz. VII), de hongersnood het land teisterende, omdat SAUL de gezworen trouw aan de Gibeonieten niet gehouden heeft (II Sam. XXI), de pest het volk wegmaaiende om de zonde van DAVID (II Sam. XXIV) en zoovele andere voorbeelden aan welke ik herinneren kon; tevens werd een groote invloed toegeschreven aan de voorspraak, of zelfs alleen aan de tegenwoordigheid, der rechtvaardigen (Gen. XVIII, 32, enz.). Deze voorstellingen zijn geboren uit de feiten, meer of min juist waargenomen en verstaan, doch in elk geval uit de feiten; doch EZECHIËL ziet niets en hoort niets; hij verkondigt zijne afgetrokken leer op een beslissenden toon, die weinig past bij hare oppervlakkigheid.

De schrijver van de hoofdstukken XLIX—LIII van het boek Jezaja staat zeer veel hooger. Zeker heeft hij het idée van de solidariteit niet uitgevonden, want machtige gedachten hebben nooit éénen vader alleen. Maar hij heeft het gegrepen gelijk geen ander Israëliet in het Oude Testament in staat is geweest het te doen; hij alleen heeft de diep zedelijke zijde daarvan beseft, hij alleen heeft het lijden van den rechtvaardige in recht-

streeksch verband gebracht met zijne godsdienstige roeping. Hier wordt een bewonderenswaardig uitzicht geopend op de zedelijke orde, welke in de wereld heerscht; de eenige ware theodicée bevindt zich daar in kiem. Reden temeer om het verheven woord van den profeet niet te verminken, gelijk het gebeurt wanneer men daarin zoekt de voorstelling van een zoenoffer of een plaatsvervangend offer; om deze uit den tekst te distilleeren, moet men door de bril der Christelijke dogmatiek lezen; het is een anachronisme.

Overigens, hoe diep ook zijne inzichten verdienen genoemd te worden, de schrijver was en bleef een echt Israëliet, want hij liet geenszins de voorstelling der vergelding varen. De dienaar van Jahwe lijdt wegens de schuld van zijne broeders, hij lijdt krachtens zijne roeping, maar hij zal toch ten langen leste in eer en heerlijkheid gesteld worden [1]).

Wat betreft de verdediging van den godsdienst, springt het in het oog, dat het gebruik dier figuur van den dienaar van Jahwe, lijdende voor het heil zijner broeders, zeer geschikt was om de spotters te beschamen, en de vrome, maar neerslachtige en klagende, Joden te bemoedigen.

De schrijvers die in het overige gedeelte van het boek het woord voeren zijn minder uitsluitend troostprofeten, hoewel zij nooit het snel naderend herstel van Israël uit het oog verliezen, of, in stukken na de gunstige beschikkingen van CYRUS geschreven, de herleving van Israëls heerlijkheid. Het verwijt en de bedreiging, welke in het voorgaande gedeelte alleen in H. XLVIII overheerschend waren, doen zich hier weer veel hooren. De gemoedsbewegingen die de profeten drijven zijn duidelijk hier andere dan in de overige stukken. De *nabi's* die in dezen aan het woord zijn

[1]) Het is waar dat hij sterft (v. 8, 9, 10), maar hij is toch levend (v. 10, 11, 12). Dit verklaart zich hierdoor, dat hij een collectief wezen is. Indien een vrome Israëliet gedood wordt, is het de „dienaar van Jahwe" die getroffen is, maar dit verhindert niet dat het geslacht der rechtvaardigen zich voortplant, dat de dienaar van Jahwe verheerlijkt wordt en „blijft leven" (letterlijk zijne dagen verlengt). Bedenkingen zijn wel tegen deze theorie te maken, maar de Israëlieten hebben niets beters weten te vinden. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat de moeilijkheid hierin gelegen bijgedragen heeft om de leer van de opstanding der dooden te doen ontstaan of aannemen (Verg. Jez. XXVI, 19).

gevoelen bovenal de noodzakelijkheid om een ontmoedigd volk te verheffen; zonder blind te zijn voor de vlekken die het aankleefden, beschouwden zij het vooral in de hoedanigheid van uitverkoren volk, vereerd met een hooge roeping; het Israël dat zij geestelijk zagen was het ideëele volk van God; doch het werkelijk bestaand Israël geleek te weinig op dat ideaal, dan dat de behoefte om het tot bekeering op te roepen zich niet op hare beurt had doen gevoelen. Men kan vermoeden dat ernstige menschen die behoefte meer gevoeld hebben naar mate de overwinningen van CYRUS het oogenblik van de verlossing nader schenen te brengen, en zelfs de Joden in Kanaän meer vrijheid begonnen te genieten, zonder dat onder de ballingen of de Joden in het vaderland een met deze heugelijke feiten overeenkomende vernieuwing van het godsdienstig leven waargenomen werd. Men vatte wat meer moed, maar werd daarom niet ernstiger gestemd. Het schijnt dus dat het niet te onrechte is, dat H. LIV en volgende het laatst in het boek geplaatst zijn.

In deze dertien hoofdstukken bevinden zich gedeelten, welke, als lyrische aankondiging van het herstel en den luister van Israël, evengoed een plaats in het begin van het boek hadden kunnen vinden. Ik zal ze niet ontleden, alleen maar aanwijzen, met vermelding van een enkelen bijzonderen trek. Eerst hebben wij H. LIV en LV. Dan komen H. LX en LXI, waarbij opgemerkt moet worden, dat er niet meer van de bekeering der heidenen gesproken wordt, maar van hun onderwerping aan Israël, terwijl dit met het heilig karakter van het priesterschap bekleed zal zijn:

Vreemden zullen dienen als herders uwer kudden,
buitenlanders uwe landbouwers en wijngaardeniers zijn;
maar gij zult priesters van Jahwe genoemd,
bedienaars van onzen god geheeten worden (LXI, 5, 6*a*).

In H. LXII wil de profeet door zijn aandringen het oogenblik der verlossing, welke hij echter als verzekerd voorstelt, verhaasten. De verzen 1 tot 6 van het volgend hoofdstuk slaan een anderen toon aan dan in deze orakelen gewoon is; het is een allegorie, waar Jahwe aanschouwd wordt komende uit het land Edom, bedekt met het bloed der vijanden van Israël.

Overal elders wisselen de vooruitzichten van geluk zich met andere elementen af, voornamelijk met verwijten en vermaningen. De

trooster wordt meer prediker. Zoo vangt H. LVI met deze vermaning aan:

> Zoo spreekt Jahwe:
> Neemt het recht in acht en beoefent gerechtigheid;
> want mijn heil is nabij om te komen,
> mijne gerechtigheid om geopenbaard te worden.
> Zalig de mensch die zoo handelt,
> het menschenkind dat daaraan vasthoudt,
> dat den sabbat bewaart voor ontheiliging,
> en zijne hand weerhoudt iets kwaads te doen! (LVI, 1, 2).

Iets verder wordt de nauwgezette inachtneming van den sabbat voorgesteld als een middel om den goddelijken zegen te verwerven, en het parallellisme zou doen denken, dat deze instelling in de oogen van den schrijver het teeken van het verbond tusschen Jahwe en zijn volk was, en dat dit de reden is van de belangrijkheid welke hij eraan toeschreef; men leest immers in vers 6: „Allen die den sabbat bewaren voor ontheiliging en die aan mijn verbond vasthouden" (die zijn mijn dienaren).

Daar wij in het begin van H LXVI een eenigszins duistere plaats lezen, waar de schrijver den tempeldienst schijnt af te keuren, moet ik de regels overschrijven, die onmiddellijk op de laatste aanhaling volgen; men zal daaruit zien, dat de profeet uit zijn ideaal van het hersteld Jeruzalem geenszins den tempel verwijdert. Hij zegt namelijk ten aanzien van de vreemdelingen die zich bekeeren zullen:

> Ik zal hen brengen naar mijn heiligen berg, hun vreugde doen smaken in mijn bedehuis; hunne brandoffers en slachtoffers zullen welgevallig zijn op mijn altaar; want mijn huis zal een bedehuis voor alle volken heeten, spreekt de heer Jahwe (LVI, 7).

Verder in dit hoofdstuk en in het volgende worden verschillende verwijten tegen het volk gericht; men geeft zich over aan genoegens zonder zich om de bestaande ongerechtigheid te bekommeren; het volk maakt zich aan allerlei afgodische daden schuldig en zal daarvoor gestraft worden,

> maar wie bij mij de toevlucht neemt zal het land bezitten
> en mijn heiligen berg ten erve erlangen (LVII, 13*b*).

Hier vinden wij de voorstelling van een schifting, aan andere

profeten zoo eigen, maar tot nu door ons niet ontmoet in de geschriften welke wij thans behandelen. Iets verder zullen wij haar, meer uitdrukkelijk, terugvinden.

H. LVIII onderscheidt zich door zijn ethisch karakter, waardoor het zich bij de groote traditie der profetische prediking aansluit. Reeds in den aanhef lezen wij:

> Roep luidkeels, houd u niet in,
> verhef uwe stem als eene bazuin,
> en kondig mijn volk zijne misdrijven aan,
> het huis Jakob zijne zonden (v. 1).

Hier wordt de zonde der afgoderij niet bedoeld. Integendeel richt zich de profeet tot Joden die Jahwe raadplegen en die klagen dat hun god hen niet verhoort, niettegenstaande de vasten welke zij in acht nemen. Dat vasten is niets waard, meent de profeet, want het dient niet tot beteugeling der booze neigingen van hen die vroom meenen te handelen door zich eraan te onderwerpen. Laat men zich verbeteren, dit is het vasten dat aan Jahwe behaagt.

> Dan zal uw licht doorbreken als de dageraad,
> uwe wond schielijk genezen (v. 8*a*).

Wat men moet doen, is dus zich te onthouden van daden van verdrukking en geweld, van krakeelen, en den sabbat onderhouden.

Hierop volgt een beschuldigende rede (H. LIX), waarin aan de Joden vooral bloedige geweldpleging verweten, en waarin het uitblijven van de verlossing aan hunne wandaden geweten wordt. De verlossing zal wel komen, maar hier verschijnt weer de voorstelling van een schifting onder de Israëlieten, zoodat de verlossing een voorwaardelijk karakter verkrijgt. De profeet roept uit:

> Zoo zal voor Sion een losser komen,
> en voor wie in Jakob zich van misdrijven bekeeren (LIX, 20).

Het slot van het boek schijnt een groote lyrische compositie te vormen; het stuk is zeer eigenaardig. De eerste helft bestaat uit een roerend gebed van het volk, dat herinnert de groote daden door Jahwe te gunste van de voorvaders verricht en zich beklaagt nu verlaten te zijn. De twee laatste hoofdstukken bevatten het antwoord van Jahwe:

Ik was te raadplegen voor wie niet vraagden,
ik was te vinden voor wie mij niet zochten,
ik zeide: Hier ben ik, hier ben ik —
tot eene natie die mijnen naam niet aanriep.
Ik heb den ganschen dag mijne handen uitgebreid naar een onhandelbaar volk,
dat den verkeerden weg bewandelt,
zijne eigen overleggingen volgende (LXV, 1, 2).

Hetgeen volgt toont aan, dat hier de afgoderij bedoeld wordt. Zij verklaart den toorn van Jahwe; doch hij verlaat zijn volk niet geheel:

Zoo zegt Jahwe:
Evenals het heet, wanneer de most in den druiventros is:
Verderf hem niet, want er is een zegen in!
zoo zal ik doen ter wille mijner dienaren:
ik zal het niet geheel verderven (v. 8).

„Ter wille mijner dienaren". Laten wij dit niet misvatten, alsof bedoeld werd de redding van het *volk* wegens de deugden van het gezond gedeelte, den dienaar van Jahwe; neen, dat gezond gedeelte alleen zal verlost worden; de schifting wordt bedoeld, duidelijk aangekondigd in een reeks van tegenstellingen:

Mijne uitverkorenen zullen het land in bezit nemen,
. . . .
maar gij, verzakers van Jahwe,
. . . .
ik zal u aan het zwaard toedeelen (v. 9—12).
Zie, mijne dienaren zullen jubelen van hartelust,
en gij zult schreeuwen van hartepijn (v. 14).

Ras echter openbaart zich opnieuw het kenmerkend enthousiasme van deze groep profeten, namelijk in de beschrijving van de blijdschap en den voorspoed welke, *voor de uitverkorenen,* in het hersteld Jeruzalem zullen heerschen.

Ik beken in H. LXVI de vier eerste verzen, waarin de tempeldienst schijnt afgekeurd te worden, niet goed te verstaan. Laat men ze weg, dan ontwikkelt zich de rede uitstekend. Het is een laatste opwekking tot vertrouwen, gericht tot hen die Jahwe vreezen; de toekomst bereidt hun niets dan geluk, terwijl Jahwe zijnen toorn op zijne vijanden zal doen nederkomen. Dezen zullen verdelgd worden; niemand zal overblijven dan de rechtvaardigen,

bij wie de heidenen die zich bekeerd zullen hebben zich zullen voegen.

> En ook uit hen zal ik nemen tot Levietische priesters [1]), zegt Jahwe. Want evenals de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, die ik maken ga, voor mijn aangezicht blijven bestaan, zegt Jahwe, zoo zullen uw nakroost en uw naam blijven bestaan. En elke nieuwe maan en elken sabbat zal alle vleesch komen om zich voor mij neder te werpen, zegt Jahwe (v. 21—23).

Vreemd! deze profeet, die niet, gelijk JEREMIA, zijn geschrift als het ware met lijken bezaaid heeft, die veel meer geneigd is beschrijvingen van geluk dan van ellende te ontwerpen, besluit zijn orakel met een slachting, een afzichtelijk tooneel; Jeruzalem na het herstel omgeven door de lijken der vijanden van Jahwe, die allen geslacht zullen zijn:

> en zij zullen uitgaan en zien naar de lijken der mannen die van mij afgevallen waren; want hun worm sterft niet en hun vuur wordt niet uitgebluscht, en zij zullen een afgrijzen voor alle vleesch zijn. (v. 24).

Welke godsdienst wordt gepredikt door de groep godspraken gemeenlijk de tweede JEZAJA genoemd?

De vereering van Jahwe, den eenigen god, heerscher over het heelal, die Israël uitverkoren en aan dat volk zijne wetten gegeven heeft, welke inhouden de rechtvaardigheid, den priesterlijken eeredienst, den sabbat en regels betreffende de reinheid.

Om dezen godsdienst aan te bevelen, beroept men zich op de wonderen der schepping, op de weldaden en bescherming door Jahwe aan zijn volk bewezen en geschonken, op zijnen wil om aan Israël het geluk terug te schenken en op de nietigheid der andere goden. Eén der schrijvers legt zeer veel nadruk op de voorspellingen, welke bewijzen, dat Jahwe alleen god is.

Merken wij op dat al deze orakels, als gevolg van hun monotheïsme, zeer universalistisch getint zijn; hier wordt erop gerekend, dat eenmaal de gansche aarde den éénen waren god erken-

---

[1]) Een Deuteronomische uitdrukking, welke beteekent *ware* priesters. De schrijver verheft zich hooger dan Deuteronomium, daar zijne Levietische priesters uit alle volken zullen genomen worden; zij zijn Levieten, niet van wege hun afstamming van Levi, maar van wege hun vroomheid.

nen zal en zelfs dat gewezen heidenen in Zijne priesterschap opgenomen zullen worden. Tevens zijn zij zeer particularistisch, als een gevolg van hun eenzijdige beschouwing van Israëls uitverkiezing; op grond hiervan wordt de bekeering der heidenen opgevat als de voltooiing van Jakobs verheerlijking, gelijk ook de wereldgeschiedenis geen andere beteekenis heeft, dan de plannen van God ten aanzien der Joden te dienen. Daarom wordt KORES de Messias genoemd.

§ 10.

HAGGAI, ZACHARJA, I—VIII, MALEACHI, ZACHARJA, XII—XIV.

De laatsten der *nabi's* hebben voor de verdediging van den godsdienst niets nieuws voortgebracht.

HAGGAI ziet in de droogte die het land teistert een straf wegens de vertraging welke de herbouw van den tempel ondergaat; hij verwijt den Joden dat zij voor hun eigen huizen zorgen en niet eerst voor het huis van hun god (I, 9*b*). Als het werk begonnen is, belooft hij hun overvloed. Om tot dien arbeid aan te moedigen kondigt hij aan, op grond van de trouw van Jahwe aan het verbond met Israël gesloten, dat, al moge dit onmogelijk schijnen, de heerlijkheid van het nieuwe heiligdom grooter zal zijn dan die van SALOMO's tempel (H. II). Het werkje wordt besloten met de belofte van Juda's verheerlijking onder zijnen vorst ZERUBBABEL (II, 21—23).

Volgens Ezra V. 1, 2, zou ZACHARJA met HAGGAI medegewerkt hebben, om de Joden tot den herbouw van den tempel aan te sporen. De inhoud van zijn geschrift beantwoordt aan dit program niet, hoewel de hoofdstukken III en IV, met de beloften van een schitterende toekomst, toch aanmoedigend konden werken. Het is natuurlijk niet onmogelijk dat ZACHARJA, voordat de tempelbouw aangevangen was, *gepredikt* zou hebben; maar dan heeft hij geen geschreven document van deze prediking achtergelaten.

Hij roept de Joden tot boetedoening op, hen vermanende het voorbeeld van hunne voorouders niet op te volgen, die door Jahwe gestraft zijn, omdat zij naar de waarschuwing der profeten niet luisterden (I, 2—6); daarna beschrijft hij in acht visioenen,

voor een deel nogal duister, wat de voorzienigheid, zoowel voor de aanstaande als voor de verwijderde toekomst voorbereidt:

1°. De vrede, dien de volkeren genieten, zal niet blijvend zijn; Jahwe's toorn zal zich tegen hen openbaren, en hij zal Jeruzalem, zijne woning, waar men zijnen tempel herbouwt, verheerlijken (I, 8—17); 2e. Een tweede allegorie duidt ook zinnebeeldig aan den ondergang van Juda's vijanden (I, 18—21); 3e. Nadat Jahwe het gericht zal hebben doen komen over Jeruzalems vijanden, zal de stad zoo bevolkt worden, dat zij zich veel verder dan haar tegenwoordige wallen zal uitbreiden; vele vijanden zullen zich aan Jahwe onderwerpen, om van zijn volk deel uit te maken (II, 1—13); 4e. Het volk wordt, in den persoon van den hoogepriester JOZUA, van zijne zonden gereinigd, en de komst van een afstammeling van DAVID, de *Spruit* betiteld, wordt aangekondigd (III); 5e. Door de macht van Gods geest zal de herbouw gelukken; deze geest zal over het volk uitgestort worden door bemiddeling der priesterschap en der koninklijke familie (JOZUA en ZERUBBABEL) (IV); 6e. De vloek wordt uitgesproken tegen dieven en woordbrekers (V, 1—4); 7e. de zonden van het volk worden naar het land Sjinear weggebracht (V, 5—11); 8e. De oordeelen Gods gaan over de gansche aarde uit (VI, 1—8). Na deze visioenen slaan wij gade de symbolische kroning van den hoogepriester JOZUA, en hooren wij de aankondiging van de komst der *Spruit*, van den Davidischen vorst der toekomst, die in zijn persoon de priesterlijke en de koninklijke waardigheid zal vereenigen (VI, 9—15).

Wat de bedoeling aangaat, schijnen deze visioenen alleen zijdelings met de vermaning tot boetedoening van den aanhef samen te hangen, want zij strekken eerder tot aanmoediging der Joden, aan wie de vergiffenis hunner zonden en een heerlijke toekomst beloofd worden, terwijl in 't bijzonder hun vertegenwoordiger, JOZUA, en ZERUBBABEL voorgesteld worden als staande onder de rechtstreeksche bescherming van Jahwe. Het vertrouwen op Israëls god drukt zich hier voornamelijk uit in de verzekerdheid van den herbouw des tempels, waartoe JOZUA en ZERUBBABEL den stoot geven. Deze profeet kan niet een boetprediker genoemd worden, hoewel zijne woorden zijdelings op de zondaars een uitwerking kunnen hebben, daar zij wel weten dat hun bekeering de voorwaarde is zonder welke de beloofde vergiffenis hunner zonden niet plaats zal hebben; de profeet heeft dan ook, te

midden van zijne aanmoedigende voorspellingen, een woord van bedreiging voor de dieven en de woordbrekers.

In hoofdstuk VII en VIII is er sprake van de jaarlijksche vastendagen, welke na Juda's rampen ingesteld waren. Men heeft den *nabi* gevraagd of men met de waarneming daarvan behoort voort te gaan. Zijn antwoord komt neer op het volgende: het vasten is niet een middel om aan Jahwe te behagen; het is een gevolg van het ongeluk (verg. Mark. II, 18 vv.). Het is dus zeer natuurlijk dat men de bedoelde vastendagen heeft ingesteld en dat men tot nu daaraan vastgehouden heeft; want de voorouders hebben niet gedaan wat Jahwe eischt, eerlijke vonnissen vellen, liefde en erbarmen jegens elkander betrachten, weduwe noch wees, vreemde noch arme onderdrukken, en op elkanders ongeluk niet zinnen; daarom zijn de rampen op hen uitgestort en is dit schoone land in een woestenij herschapen; Jahwe echter gaat zich over zijn volk ontfermen en het rijkelijk zegenen; men moet dus moed vatten en de tijd van het vasten moet plaats maken voor dien der feestvreugde. Wel is waar hebben de teruggekeerde ballingen tot den aanvang van den tempelbouw in ellende geleefd; maar nu zal de aarde hun hare vruchten in overvloed schenken. Wat zij te doen hebben is de waarheid tot elkander spreken, eerlijke en billijke vonnissen in de poorten vellen, niet op elkanders ongeluk zinnen en geen lust hebben in valsche eeden; dan zullen de vastendagen plaats maken voor feestdagen en Israël zal zulk een voorspoed genieten, dat groote natieën Jahwe Tsebaoth te Jeruzalem zullen komen zoeken.

> In die dagen zullen tien mannen uit allerlei heidensche talen de slip van een Joodschen man grijpen en vasthouden, met de woorden: Wij willen met u gaan; want wij hebben gehoord, dat God met u is (VIII, 23).

Elk commentaar is hier overbodig.

MALEACHI, „mijn bode" (III, 1); dit is geen eigenaam; hoe de schrijver heette is onbekend. Hij is een verdediger van den godsdienst; hij heeft geschreven, of gesproken en dan den inhoud van zijne toepraken op schrift gebracht, ten einde hen die zich van den godsdienst verwijderden daartoe terug te brengen. Die godsdienst is de trouwe vereering overeenkomstig de Wet, welke de Joden aan hun god verschuldigd zijn. Deze god heeft door de

weldaden die hij aan Israël bewees recht op die vereering. Dit is de zin van den aanhef, die samengevat kan worden in het woord:

> Ik heb Jakob lief gehad en Ezau gehaat (I, 2*b*, 3*a*).

Het is het standpunt van het bekrompen particularisme, kenmerk van de mannen der Wet; geheel overeenkomstig hiermede verheft onze schrijver zich tegen huwelijken met vreemde meisjes, die hij noemt dochters van buitenlandsche goden (II, 10). Het is dus godsdienstig particularisme. Hij verheft zich ook tegen de echtscheiding, welke hij wreed vindt (II. 13—16).

Allermerkwaardigst is, dat deze enghartige Israëliet iets geschreven heeft, dat van een zeer breede opvatting schijnt te getuigen en eenig is in het Oude Testament; hij schijnt gemeend te hebben dat de heidenen, door aan hunne goden, die niet bestaan, te offeren, in werkelijkheid aan den hun onbekenden waren god offeren, zoodat toch een zeker universalisme in zijne voorstellingen schuilde. Hij schrijft namelijk:

> Van zonsopgang tot zonsondergang is mijn naam groot onder de volken, en op allerlei plaatsen wordt aan mijn naam wierook en reine offergave gebracht; want groot is mijn naam onder de volken, zegt Jahwe der heirscharen (I, 11).

De verwijten tegen het volk gericht betreffen vijf zaken, of liever vier, want de derde en de vijfde komen op hetzelfde neer. Het zijn:

1°. Dat de priesters, onwaardige opvolgers der heilige Levieten, en het volk, offers brengen, welke Jahwe niet waardig zijn; men geeft gebrekkige dieren, wijfjes in de plaats van mannetjes, zoodat de tempeldienst, en met dien dienst het gansche volk, ontwijd wordt (I, 6—II, 9).

2°. Het tweede verwijt geldt de huwelijken met vreemde vrouwen en de echtscheidingen, door Jahwe ten strengste afgekeurd.

3°. Het derde is gericht tegen de goddeloosheid van die personen welke, de verwezelijking niet ziende van de schoone beloften der oude profeten, beweerden, dat God niet let op hetgeen de menschen doen:

> Gij hebt Jahwe vermoeid met uwe woorden. Vraagt gij: Waarmede hebben wij hem vermoeid? Doordat gij zegt: Ieder die kwaad doet is goed in Jahwe's oog, en in den zulke heeft hij welbehagen; zoo niet, waar blijft de god van recht?

De profeet antwoordt dat weldra God zijnen bode zenden zal om den weg voor hem te bereiden, waarna hij zelf komen zal en de Levieten en Juda reinigen, opdat hem aangename offers gebracht worden, en gericht houden tegen de toovenaars, de overspelers, de meineedigen, de onderdrukkers van daglooner, weduwe en wees, de verkrachters van het recht des vreemden, allen die Jahwe niet vreezen (III, 1—6). De goddelijke rechtvaardigheid wordt dus gehandhaafd door een beroep op het laatste oordeel. Jahwe neemt kennis van wie goed en wie kwaad doen, en, als hij komt, dan zal hij de eersten reinigen en de laatsten straffen[1]). Onze profeet, gelijk EZECHIËL, beweegt zich in het zuiverst individualisme en schijnt niet eens een voorgevoel te hebben van de groote voorstelling der solidariteit, zoo schoon geteekend onder de figuur van den dienaar van Jahwe, die voor de zonden des volks lijdt. Op ééne vraag antwoordt MALEACHI in 't geheel niet, namelijk op deze: Waarom stelt Jahwe tot zijne plechtige komst de straf der boozen uit, en bestuurt hij tegenwoordig de wereld alsof het hem onverschillig was dat men goed of slecht handelt?

4°. Komt ten vierde, de nalatigheid des volks in het betalen der tienden (III, 7—12).

5°. Gelijk ik zeide, is het vijfde punt hetzelfde als het derde, alleen wordt het hier meer uitvoerig behandeld (III, 13—IV, 6); de klacht van het volk en het antwoord van den profeet komen in beide stukken op hetzelfde neer. Hier wordt de bode die den weg voor Jahwe bereiden moet ELIA genoemd. Hem zal klaarblijkelijk een werk der bekeering toevertrouwd zijn, hoewel de aard van deze bekeering niet duidelijk is. Dit is wat wij ervan lezen:

> Hij zal het hart der vaderen terugbrengen tot dat der kinderen, en dat der kinderen tot dat hunner vaderen; opdat ik niet kome en het land met den banvloek sla (IV, 6).

Men ziet dat de godsdienst dien MALEACHI verdedigt bestaat, gelijk ik zeide, in de trouwe naleving der Wet, zoowel wat hare zedelijke als wat hare ceremoniëele voorschriften betreft. De middelen welke hij gebruikt om de Joden ervoor te winnen zijn een

[1]) Het laatste oordeel is dus niet tegen het volk, maar tegen de boozen, individuëel, gericht; hieruit is de Christelijke volksvoorstelling gegroeid.

beroep op de rechten welke Jahwe ten aanzien van zijn volk bezit, voor de priesters het voorbeeld der voorouders, en voor allen de bedreiging met straffen en de belofte van belooningen.

Zeer weinig valt te zeggen over ZACHARJA XII—XIV, een groep van onsamenhangende stukken, waarschijnlijk van zeer ongelijken ouderdom, die ik hier geplaatst heb, omdat zekere gedeelten ons misschien doen afdalen tot het einde der vierde, zelfs het begin der derde eeuw.

Eéne eigenaardigheid bevindt zich in een van deze stukken, namelijk de volstrekte veroordeeling van het nabiïsme, dat hier op éene lijn geplaatst wordt met de afgoderij (XIII, 2—6). Men kan hier denken aan een invloed van AMOS afkomstig. Er is echter een verschil; AMOS wil niet voor een *nabi* van beroep gehouden worden, terwijl ZACHARJA het nabiïsme rangschikt onder de slechte dingen, welke Jahwe zal doen verdwijnen als hij zijn volk reinigt. Zijn ideaal is een volk Gods zonder profeten, het tegendeel van wat JOËL voor den geest stond: een volk van profeten. Ik vermoed daarom dat ZACHARJA uitsluitend schrijvend profeet geweest is, dat hij den ruigen mantel niet droeg en noch den naam, noch het voorkomen van een *nabi* aannam. In elk geval, geloofde hij, eensdeels, dat Jahwe zijne geheimen aan enkelen zijner dienaren openbaart en dat dit het geval met hem was, anderdeels, gelijk JEREMIA, dat de *nabi's* die hij kende, misbruik makende van het aanzien waarin zij stonden, het volk misleidden. Overigens moest het volk zoo volmaakt aan Jahwe gewijd zijn, dat het profetisch woord overbodig zou worden; ten minste heeft onze anonymus zijn ideaal op de volgende, eigenaardige, wijze geteekend:

> Te dien dage zal op de schellen der paarden staan: heilig aan Jahwe, en de potten in het huis van Jahwe zullen even heilig zijn als de plengvaten voor het altaar. Ja, alle potten in Jeruzalem en Juda zullen aan Jahwe der heirscharen geheiligd zijn, en alle offeraars zullen komen, daarvan nemen en daarin koken, en geen Kanaäniet zal te dien dage meer in het huis van Jahwe der heirscharen zijn (XIV, 20, 21).

Overigens bevinden zich wel in deze orakels eenige zaken, welke de aandacht verdienen, bij voorbeeld de naijver tusschen het land Juda en zijne hoofdstad, welks bestaan er aanleiding

is te vermoeden; doch deze punten doen niets af ten aanzien van de wijze waarop de godsdienst opgevat wordt; wat dit betreft, moet ik weer zeggen: niets nieuws; Jahwe is de beschermer van Jeruzalem, de heilige stad, en van Juda; hij zal echter velen daar doen omkomen; daarna zal hij de volken straffen van welke hij zich bediend zal hebben om Israël te kastijden en aan zijn volk zal hij het geluk schenken. Het spreekt van zelf, dat Jeruzalem en Juda boete moeten doen; zelfs zullen zij groote rouw moeten dragen wegens een midaad van ergerlijken aard (XII, 10), welke niet nader aangeduid wordt. Het zijn geheel de profetische begrippen, door onzen anonymus op zijne wijze toegepast op de toestanden waaronder hij leefde.

§ 11.

Samenvatting en beoordeeling.

Twee broeders kunnen lichamelijk en geestelijk zeer van elkander verschillen; toch behooren zij tot één gezin. De schrijvende profeten van Israël vormen te zamen ééne godsdienstige familie; allen beschouwen de vereering van Jahwe als den eersten en strengen plicht der Israëlieten, en als de voorwaarde van hun geluk. Dit is de godsdienst dien zij verdedigen als zij in de hoedanigheid van predikers of van vertroosters optreden; allen voeren hét woord tot bevordering van de **gehechtheid aan Israëls god,** gelijk ik reeds bij den aanvang (zie bl. 16) de vroomheid welke zij voorstaan meende te moeten omschrijven, en gelijk het daarop volgend onderzoek aangetoond heeft dat zij omschreven behoort te worden. Wij hebben een langen weg afgelegd, maar wij hebben niets waargenomen dat niet in overeenstemming was met het profetisch program in de inleiding geschetst (zie bl. 19).

Laten wij nu die omschrijving van naderbij beschouwen.

Ik wensch in de eerste plaats te doen opmerken, dat niet gezegd wordt de dienst *van God*, de gehechtheid *aan God*, om aan te duiden, hetzij de openbaring van het godsdienstig gevoel, hetzij dit gevoel zelf; niet *God* wordt gezegd, maar *de god van Israël* of *Jahwe*, naar den naam door Israël aan zijn god gegeven.

Dit onderscheid is van groot gewicht. Het zou geheel onjuist

zijn *God* te zeggen. Dit zou gelijk staan met de bewering dat Israëls profeten den universeelen godsdienst gepredikt hebben, terwijl ons onderzoek duidelijk aan het licht gebracht heeft, dat dit niet waar is. Voorzeker is het waar — en dit is schoon — dat de voorstelling van een heerscher over het heelal, bij allen min of meer helder aanwezig, bij eenigen de gedachte heeft doen ontstaan van een algemeene aanbidding van dien god, die God wordt, en zelfs hier en daar, hoewel zelden, God genoemd wordt, te beginnen met de profeten uit den tijd der ballingschap. Doch, zelfs bij de meest universalistisch gezinden, blijft de vereering van den heer des heelals vóór alles de *nationale godsdienst* van Israël; wat de predikers zich beijveren te doen, is deze vereering in den boezem van *Israël* te verdedigen, *Israël*, indien het, naar hunne meening, daarvan afgeweken is, ertoe terug te brengen, en die vereering bij *Israël* te zuiveren, wanneer zij daarin elementen ontdekken, welke haar, naar hun opvatting, bezoedelen; spreken zij van de bekeering der heidenen, het is altijd in de verwachting dat dezen aan *Israël* onderworpen zullen worden; zij beschouwen deze bekeering als de voltooiing van *Israëls* toekomstige heerlijkheid en als de waarborg van den vrede die het deel van *Israël* zal zijn [1]).

Het kon niet anders zijn, zoolang niet ten minste één profeet ertoe gekomen was den grondslag dien de godsdienst in aller opvatting had, te verlaten; wat niet gebeurd is. Men bedenke wel, dat zij allen uitgaan van de weldaden door Jahwe aan zijn volk bewezen, in zijne voorkomende gunst; uitdrukkelijk of stilzwijged gronden zij hierop de *rechten* die de god van Israël ten aanzien van zijn volk bezit, en ik heb aangetoond (bl. 65 vv.) dat de profetische godsdienst zich hierdoor van den volksgodsdienst is begonnen los te maken. Het volk heeft een god aangebeden, dien het geloofde *noodig* te hebben, en zoolang dit het geval gebleven is, was het niet mogelijk het van zijne polytheïstische neigingen te genezen; de profeten echter hielden het zijne *plichten* jegens Jahwe voor, en dit moest, in verband met de zedelijke opvatting van Jahwe's heiligheid, tot het monotheïsme

---

[1]) Ik weet mij maar ééne uitzondering te herinneren: Jez. XIX, 23, 24; maar zij is, wel beschouwd, toch geen wezenlijke uitzondering; Egypte en Assyrië zullen wel niet aan Israël onderworpen worden; doch zij zijn de twee geduchtste vijanden, zoodat hun bekeering toch ten bate van Israël plaats heeft.

leiden. Maar nu, de wording van dit monotheïsme is van dien aard, dat het zich van zijn nationaal, particularistisch, karakter niet ontdoen kan; immers de rechten van Jahwe zijn gegrond op zijne weldaden, en geen enkel profeet heeft het begrip van Jahwe's goedheid voor zijn volk zoo omgewerkt, dat daaruit zou gegroeid zijn het hoogere, Christelijke, begrip van Gods goedheid voor de menschen; nergens wordt, niet alleen gezegd, maar zelfs van verre aangeduid, dat de bekeering der heidenen zal teweeg gebracht worden, doordat zij de liefde van den Schepper voor zijne schepselen zullen leeren kennen, de gedachte van het boek Jona, zonder parallel bij de profeten; de heidenen zullen gedwongen worden de nietswaardigheid hunner afgoden en de *macht* van Jahwe te erkennen; en waardoor zal deze macht openbaar worden? door de ontelbare zegeningen welke Jahwe aan zijn volk zal schenken en door de strafgerichten welke de andere natieën zullen treffen.

Hoe zouden de profeten zich hebben kunnen vrij maken van den particularistischen grondslag van hun godsdienst, terwijl uit dien grondslag is opgegroeid de voorstelling van het verbond met Israël, het hoofdwapen van die predikers? Op den weg door ons afgelegd hebben wij eenige zinspelingen ontmoet, door de profeten op de geschiedenis van hun volk gemaakt; allen zonder uitzondering hebben betrekking op de *trouw* door Jahwe steeds betoond aan het door hem uitverkoren volk, en op de *ontrouw* der voorwerpen van zoo groote gunst. Eindelijk doe ik opmerken dat een door hen zeer geliefde formule, ik weet niet hoe dikwijls herhaald, om de gelukkige gevolgen van Israëls bekeering uit te drukken, luidt: „Ik zal u ten god en gij zult mij ten volk zijn", een door en door particularistische formule.

Men kan wel zeggen, dat de vereering van God aanwezig is in den profetischen godsdienst, maar niet dat deze uitdrukking het kenmerk is van den godsdienst dien zij prediken. Zelfs is het monotheïstisch idée daarvan niet het kenmerk. Deze godsdienst is, als gemoedservaring, de gehechtheid aan Jahwe, den heerscher over het heelal, die van Israël zijn eigen volk gemaakt heeft, en als uiting, de dienst van Jahwe, dat wil zeggen de eeredienst uitsluitend aan hem gewijd en een volkomene gehoorzaamheid aan al zijne geboden.

Een tweede opmerking wensch ik te maken aangaande onze formule; de profeten prediken de gehechtheid aan Jahwe, en wel

naar aanleiding van den profetischen regel, die geen dienst naast dien van Jahwe dulden kan. Wat ik bedoel is dit, dat de vereering van een nationalen god geenszins noodwendig onderstelt, dat deze god uitsluitend gediend zal worden; de geheele geschiedenis der godsdiensten bewijst het tegendeel. Dat het bij onze profeten wel het geval is, moet juist als iets eigenaardigs aangemerkt worden. Bij hen vloeit dit voort uit de geheel bijzondere beteekenis door hen gehecht aan de formule „Jahwe is de god van Israël", welke, voor hen, insluit de voorstelling van de uitverkiezing; zonder deze wordt de uitsluiting van andere vereeringen niet tot den rang van beginsel verheven. Deze uitsluiting is wel door menigeen vóór het optreden der schrijvende *nabi's* gewild, zelfs op hartstochtelijke wijze, maar dit was op grond van een gemoedstemming, welke bij de ouden nooit van het godsdienstig gevoel gescheiden is geweest, maar welke zelve niet van godsdienstigen aard is, ik bedoel het nationaal gevoel (verg. bl. 80 v.); de uitsluiting door dit gevoel geëischt is volstrekt niet een beginsel; in den grond van de zaak is zij een eenvoudige neiging, waarin men niet deelen kan, zonder daardoor minder wezenlijk vroom te worden dan zij bij wie ze een brandende hartstocht wordt, tot dweepzucht toe. Ik weet volstrekt niet, dat een Jehu godsdienstig en zedelijk hooger dan een Salomo zou staan, maar wel weet ik dat Salomo meer menschelijk is dan Jehu. Bedoelde uitsluiting wortelt bij de groote profeten in een godsdienstigen grond en wordt bij hen een beginsel, dat om die reden een groote waarde bezit.

De woorden „de god van Israël" moeten dus in onze formule, met een profetischen zin, verstaan worden als onderstellende de uitverkiezing, de voorstelling van een naijverig god, gelijk wij haar bij Hozea ontmoeten, en de uitsluiting van den eeredienst aan anderen dan aan Jahwe gewijd. Dit beteekent echter niet, dat niets van de oude begrippen is blijven bestaan. Al moge één van de oudste schrijvende *nabi's* den dienst van andere goden dan Jahwe als overspel gebrandmerkt hebben, blijft het toch mogelijk en waarschijnlijk dat de leer der uitverkiezing zich niet in eens, maar langzamerhand in de geesten gevormd heeft, en eerst in den loop des tijds den vasten vorm van een dogma verkregen heeft, dien zij in de tweede helft van het boek Jezaja vertoont; zij heeft niet van meet af de hooge beteekenis veroverd van hoeksteen des godsdienstigen geloofs, ofschoon deze betee-

kenis haar, eenmaal verworven, altoos is bijgebleven. Dit is gebeurd, en daardoor is de uitsluitende vereering van Jahwe een van de cardinale punten geworden in de prediking en in de polemiek der profeten. Wij hebben gezien, dat JEREMIA dit punt met veel hartstocht behandelt (verg. bl. 79), en ik heb gewezen op het feit dat de polytheïstische reactie onder MANASSE en AMMON veel bijgedragen heeft, om aan de polemiek tegen de vreemde goden de belangrijkheid te verlenen, die zij bleef behouden, zoolang er nog polytheïsten onder de Israëlieten te vinden waren. MALEACHI bestrijdt de vreemde eerediensten niet, om de eenvoudige reden dat hij te midden van een streng monotheïstisch volk leefde.

Laten wij niet vergeten, dat, terwijl de uitsluiting van vreemde goden in nauw verband staat met het begrip van Israëls uitverkiezing, dit begrip op zijne beurt in niet minder nauw verband staat met dat van Jahwe's zedelijke heiligheid, dat dien god boven alles wat bestaat heeft verheven. Daarom, toen ik het had over JEREMIA's polemiek, heb ik nadruk kunnen leggen op hare zedelijke beteekenis, zonder in tegenspraak te komen met hetgeen ik hier van de uitverkiezing zeg. Het zijn twee zijden van één en hetzelfde zielkundig feit, en men kan ze vereenigen, door te zeggen, dat de uitsluitende dienst van Jahwe het noodwendig gevolg was van de leer, dat Israël was het uitverkoren volk van den heiligen god.

Wanneer dus onze formule van de gehechtheid aan Jahwe spreekt, onderstelt zij de heiligheid van dien god, de uitverkiezing van het volk, en den uitsluitenden dienst van Jahwe.

Om den eeredienst alleen echter is het niet te doen; ware dit het geval, dan zou de moraal hier niet medespreken. Maar de eeredienst is slechts een gedeelte van wat Israël aan zijn god verschuldigd is, en dit hebben wij aangeduid toen wij den *dienst* van Jahwe aanwezen als de uiting van de gehechtheid aan dien god. Immers wordt met dienst veel meer dan met eeredienst bedoeld, namelijk, in de gedachte der profeten, de volbrenging overal en altijd van den wil des heiligen gods. Doch waarin bestaat deze wil? Hij wordt ondersteld bekend te zijn met betrekking tot de gewone verhoudingen des levens; hij eischt in deze de betrachting der rechtvaardigheid; doen zich twijfelachtige gevallen voor, dan heeft men de priesters, die *thora's* (beslissingen) geven. Natuurlijk zijn ook zij verantwoordelijk tegenover Jahwe

voor de wijze waarop zij hun ambt waarnemen, zoowel wat dit bijzonder gedeelte daarvan aangaat als ook het overige; het spreekt dus van zelf, dat een profeet, indien hij het in een gegeven geval met den priester niet eens is, dezen van ontrouw beschuldigt. Welke partij zouden wij kiezen, indien wij altijd wisten waarover het geschil liep? Waarschijnlijk zouden wij ons zeer onzijdig houden in de vragen betreffende het rituëel, uitgezonderd in zulke gevallen als waarvan wij in Maleachi lezen; hier zouden wij ongetwijfeld ons bij den profeet scharen; meent men dat het vroom is offers te brengen, dan is het stellig zeer oneerbiedig uit zijn vee het slechtste aan zijn god aan te bieden. Hoogst waarschijnlijk moet het geacht worden, dat de verwijten, zoo vaak tegen de priesters gericht, in hoofdzaak hun grond hadden in het gevoel der profeten dat zij, in hun zedelijken arbeid, geen steun genoeg vonden bij de priesters, vooral als deze *thora's* te geven hadden. In zulke gevallen zouden onze sympatieën zonder aarzeling naar de zijde der profeten gaan.

De priesters zijn zoo vaak gebrekkige geestelijke leidslieden des volks geweest, dat het niet verwonderlijk is te zien, dat menig *nabi* het profetisch woord hooger stelt dan de *thora's* der priesters; dat woord is het woord zelf van Jahwe en de dienst van Jahwe eischt dat men ernaar zal luisteren en eraan zal gehoorzamen. De geschriften die wij doorloopen hebben wemelen van bewijzen voor deze bewering. Merken wij alleen nog op, dat dit woord van Jahwe, waarnaar zijn volk gehouden is zich te gedragen, op alles betrekking kan hebben, zoowel op het openbaar als op het privaat leven; een punt waarop het zeer in het bijzonder aandringt is, dat Israël uitsluitend bij zijn god heil moet zoeken, geen hulp begeeren dan de zijne, maar dan ook op hem met vast geloof moet bouwen. Het is een veredeld exclusivisme, daar het een zedelijke waarde verwerft, veel grooter dan wanneer het alleen op den eeredienst toegepast wordt.

Ik meen, zonder iets wezenlijks weg te laten, door de ontvouwing van den inhoud onzer formule den godsdienst beschreven te hebben door de schrijvende *nabi's* eenstemmig gewild, hetzij zij hem rechtstreeks prediken, hetzij hun orakels hem onderstellen. Wij moeten ons echter afvragen of er tusschen hen niet meer verschil bestaat, dan wat verklaard moet worden uit hun grooter of kleiner talent en uit de omstandigheden waarin elk leefde.

Ongetwijfeld bestaan er punten van verschil die dieper liggen. De ééne profeet is religieuser dan de ander, iets dat blijkt uit den aard van wat hun de meeste belangstelling inboezemt. De groote toetsteen is te vinden in de betrekkelijke waarde door hen toegekend aan den uitwendigen eeredienst.

Allen nemen een uitwendigen eeredienst aan, als een onontbeerlijke zaak, gelijk de schrijvers van den Decaloog deden. Het is verwonderlijk dat dit nog zoo vaak miskend wordt ten aanzien van dit oud document van Israëls godsdienstig streven, en dat men het een zedewet blijft noemen. Zeker is het geen rituëele wet, want de regeling der riten wordt aan de priesters overgelaten; maar zij worden ondersteld als van zelf sprekend. „Ik ben Jahwe, uw god, die u uit Egypteland, uit het slavenhuis, heb uitgeleid. Gij zult geen andere goden nevens mij hebben" beteekent: „Gij zult geen dienst ter eere van andere goden vieren, *maar wel ter mijner eere*". Men kan in twijfel verkeeren of bedoeld wordt de volstrekte afkeuring van andere eerediensten dan dien van Jahwe, of alleen, in Jahwe's heiligdom, die van andere eerediensten dan den zijnen; maar het is de duidelijkheid zelve, dat de eeredienst, de uitwendige eeredienst, aan Jahwe gewijd, wordt ondersteld, en dat de redacteur van deze woorden er in de verte niet aan dacht, dat men er buiten kon. Waartoe, iets verder, te verbieden, zich voor de beelden te buigen, indien men zich in 't geheel niet in de tempels moet nederwerpen, indien er zelfs geen tempels moeten zijn? Wat er belangrijks is in den Decaloog, is dat de wetgever erop uit was den Israëlieten in te prenten, dat de vervulling der riten *niet voldoende* was, en dat het volstrekt noodig was daaraan *toe te voegen*, naast de inachtneming van den sabbat, ook een rite, de betrachting van bijzondere deugden. Het geval is geheel hetzelfde bij de minst ritualistische profeten; geen van hen onderstelt maar voor één oogenblik dat men ooit den uitwendigen eeredienst achterwege zal laten.

De vraag is, waarop zij den meesten nadruk leggen, op den eeredienst óf op de betrachting der deugd, en welke verhouding tusschen deze twee zij aannemen.

De Decaloog acht de deugd volstrekt noodig, maar kent geen verband tusschen haar en den eeredienst, die op zichzelf blijft bestaan, en zeker de eerste plaats inneemt, daar het niet noodig is hem voor te schrijven, wat voor de deugd wel noodig is.

Vele profeten gaan verder. Zij zijn de grootsten. AMOS, HOZEA,

JEZAJA, MICHA, JEREMIA, zeggen, ieder op zijne wijze, maar allen uitdrukkelijk, dat Jahwe geen lust heeft in de offeranden van lieden die de rechtvaardigheid niet uitoefenen. De orakels in het tweede gedeelte van het boek Jezaja zeggen het minder uitdrukkelijk, wat volmaakt natuurlijk is, aangezien de ballingen, die geen offers konden brengen, zich niet konden inbeelden, dat zij hun god gunstig zouden stemmen door de waarneming van tempelplechtigheden; doch de plaats XLIII, 22 vv., hoe duister en moeilijk te verklaren ook, schijnt wel aan te duiden dat de schrijver de rechtvaardigheid hooger stelt dan de plechtigheden. De vragen betreffende den eeredienst zijn voor alle profeten bijkomstig, uitgezonderd wat aangaat de uitsluiting van den eeredienst aan andere goden dan aan Jahwe gewijd; de drang dien zij trachten door hnn prediking uit te oefenen heeft geenszins ten doel tot deelneming aan de plechtigheden op te wekken, maar wel de zeden te reinigen. Wat meer is, zij beschouwen de verrichting van godsdienstige plechtigheden minder als een plicht jegens de godheid, dan als een voorrecht voor de aanbidders, die zich dit waardig moeten maken door waarlijk godsdienstig te zijn, dat is, naar de profeten zeggen, rechtvaardig en goedertieren. Wat in H. LVIII van het boek Jezaja aangaande het vasten gezegd wordt is geheel in dien geest. ZACHARJA ook ging dezelfde richting uit toen hij schreef: „Wanneer gij, nu reeds zeventig jaren lang, in de vijfde en de zevende maand hebt gevast en rouw bedreven, hebt gij dan voor mij gevast? En wanneer gij eet en drinkt, dan eet en drinkt gij immers zelven?" en als hij zegt dat de voorouders gekastijd zijn, omdat zij de rechtvaardigheid en de weldadigheid niet betracht hebben. Erkend moet echter worden dat zijne uitlatingen mat zijn in vergelijking met zijne groote voorgangers, die niet, gelijk HAGGAI en hij ook deden, zulk een overwegend belang zouden gesteld hebben in den herbouw van den tempel. HAGGAI gaat zoo ver van te beweren, dat geheel Israël onrein is geworden, omdat men getalmd heeft met het begin der werkzaamheden tot den herbouw van het godshuis (Hagg. II, 11 vv.).

MALEACHI verheft zich evenmin tot de hoogte der groote profeten. De onzedelijkheid laat hem volstrekt niet koud; Jahwe veroordeelt en straft haar (zie bl. 136 vv.); maar de godsdienst bestaat voor hem in de opvolging der Wet, en dit heeft tot gevolg, dat het rituëel hem ten minste evenveel belang als de moraal

inboezemt en dat hij de goddelijke zegeningen afhankelijk maakt van den overvloed dien men in den tempel doet heerschen (III, 10). Zoo collecteeren de monniken, maar wat den geest van een JEZAJA of een JEREMIA vervult is geheel iets anders. EZECHIËL ook blijft lager dan dezen staan; wij weten immers welk allergewichtigste zaak de inrichting van den eeredienst in zijne oogen was; dáárin vindt hij juist wat aan Jahwe verschuldigd is; de rechtvaardigheid wordt volstrekt niet verloochend, doch zij treedt toch op den achtergrond.

SEFANJA kan beschouwd worden als type van een tusschenklasse van profeten, die het midden houden tusschen de meest religieusen in den besten zin van het woord, die namelijk zich bewust zijn de uitwendige plechtigheden ondergeschikt te maken aan de moraal, en de wettische profeten gelijk EZECHIËL en MALEACHI. Bij dezulken als SEFANJA is de zedelijke ernst groot, doch de vormelijke vragen nemen een te belangrijke plaats in (zie Sef. I, 8). De godsdienstige geestdrift wordt mat, wanneer men als gelijkwaardig door elkander mengt dat, wat op zichzelf slecht is en de aanwijzing is van inwendige verdorvenheid, en dat, wat men wel afkeuren kan, maar zonder dat het een bewijs van slechtheid des harten zou wezen.

Wat de orakels aangaat die niets anders dan orakels zijn, er kan niets meer in gevonden worden dat godsdienstig verdient te heeten, dan de erkenning van een wil hooger dan dien der menschen en het vertrouwen in de goddelijke trouw; maar zij onderstellen evenmin als zij uitsluiten die hooge opvatting der vroomheid, welke de werkelijk groote profeten kenmerkt, en welke tot grondleggend axioma heeft: „Het volk van den zedelijk heiligen god moet zedelijk heilig zijn".

Op welke wijze verdedigen de profeten den godsdienst, dus, volgens hen, den dienst van Jahwe?

Niets is minder theologisch. Geen van hen denkt eraan de theorie van den godsdienst vast te stellen, de gevonden theorie door bewijzen te staven en de bedenkingen te weerleggen.

Er bestaat gewisselijk iets dat wij gevoegelijk de profetische leer kunnen noemen, en ik heb zelfs kunnen doen opmerken dat sedert een gegeven tijdstip, de tweede helft der zevende eeuw, deze leer een dogmatische traditie geworden is, die in stand bleef in de godsdienstige kringen, waarvan de *nabi's* het middelpunt

vormden (zie bl. 61 v.). Deze leer echter is nooit opzettelijk uiteengezet noch verdedigd. Zij bestaat uit hetgeen gedacht en geloofd wordt door hen die zich in de profetische strooming bewegen, maar niemand gevoelt de behoefte haar af te bakenen en onder woorden te brengen. Moeilijk ware het niet geweest. Trachten wij het in hunne plaats te doen, dan zou, dunkt mij, het volgende de profetische catechismus genoemd kunnen worden:

Jahwe is de operheer over het heelal; hij beschikt gelijk hij wil over de elementen en regelt het lot der individu's en der natieën, zoodat niets gebeurt dan gelijk hij beschikt of toelaat; alle andere goden zijn machteloos. Israël is het uitverkoren volk van Jahwe, verplicht hem getrouw te dienen; daartoe heeft het ten allen tijde kennis ontvangen van de eischen Gods, en zijn god verzekert het van zijne zegeningen, indien het getrouw gehoorzaamt. Jahwe is een naijverig god, die verlangt dat zijn volk zich uitsluitend aan hem zal hechten. Hij is een heilig god, die wil dat zijn volk de rechtvaardigheid en de weldadigheid beoefenen, en zich van geweld, verdrukking en zedelijke ongebondenheid onthouden zal; hij verlangt dat zijn volk zedelijk heilig zal wezen en hij beschouwt het als weerspannig en schuldig, indien het de slechtheid in zijn midden laat bestaan, hoe ijverig het zich overigens moge betoonen in de uitwendige vereering. Israël is ongehoorzaam geweest en Jahwe heeft het gekastijd, hetzij door middel van natuurrampen, hetzij door de wapenen van vreemde volken, daartoe door hem gebruikt. Jahwe blijft echter aan zijn volk getrouw, hij zal het herstellen, het voorspoedig maken en het plaatsen aan het hoofd van alle natieën, die gedwongen zullen worden de almacht van Israëls god te erkennen.

In de profetische geschriften is dit program noch uiteengezet, noch verdedigd, en niet alle profeten zijn gelijkelijk daarvan doordrongen geweest, voornamelijk wat betreft de plaats aan de deugd toegewezen. Ook moet opgemerkt worden, dat er gedeelten van deze leer zijn, die zich in de profetische traditie geleidelijk ontwikkeld hebben. Dit is het geval met betrekking tot de machteloosheid der andere goden, welker erkenning geleid heeft tot de loochening dat zij goden zijn en tot het bewust monotheïsme, kenmerk van het Jodendom.

Eene dogmatische bewerking van deze leer in haar geheel is niet ondernomen. De eenige dogmatikus, die namelijk een bepaald

punt der leer behandeld heeft, is EZECHIËL met zijne theodicée. Hij tracht theoretisch te bewijzen dat Jahwe rechtvaardig is. Het overige gedeelte der leer is hem bekend; maar hij neemt het eenvoudig als een axioma aan; wel verre van het te verdedigen, verkondigt hij het niet, zoodat, indien hij zijne negen laatste hoofdstukken niet geschreven had, wij niet zouden weten welke voorname plaats hij aan den eeredienst toewees in den dienst van Jahwe; en toch zou zijn boek voltooid schijnen; wij zouden niet raden dat er iets aan ontbreekt.

Andere profeten behandelen bijzondere punten tot de leer behoorende; doch zij doen dit nooit in het belang van de theorie, maar van de praktijk. Wat de polemiek tegen de valsche goden betreft, springt dit in het oog; men moet wel hun onmacht bewijzen aan hen die de dwaasheid hebben op die onwezens te vertrouwen; en het is hoogst natuurlijk, dat men tevens Jahwe's werken verheerlijkt, ten einde én zijne macht, én zijne goedheid voor zijn volk in het licht te stellen, opdat degenen die zich van hem hebben afgewend terugkeeren. Het is ook klaarblijkelijk met een practisch doel, dat op de zedelijke eischen van Jahwe wordt aangedrongen in tegenstelling met den waan des volks, dat zich inbeeldt door rituëele plechtigheden gered te kunnen worden. Dit behoort zeker tot de godsdienstleer, zelfs tot de hoofdzaak in elke godsdienstleer, namelijk de omschrijving der vroomheid; doch het doel is niet een valsche theorie door een ware te vervangen, maar op den goeden weg zondaren terug te brengen, die meenen niets te vreezen te hebben. Daarom dogmatiseeren bijna niet de profeten die op dit punt aandringen, ware voorloopers van het Evangelie; zij stellen geen onderzoek in naar de waarde van den eeredienst en zij gebruiken geen woord ter rechtvaardiging van hun bewering dat Jahwe een afschuw van de offers heeft. Zij beweren, maar bewijzen en weerleggen niet. Alles bij hen is axiomatisch.

Van waar komt dit? Van een feit dat nooit uit het oog verloren mag worden, wanneer men de groote schrijvende profeten verstaan wil. Het is dat deze machtige pioniers meenen conservatieven te zijn. Zij zijn zich volstrekt niet bewust nieuwe dingen te prediken. Zij weten zeer goed, dat zij zich vijandig stellen tegenover de heerschende meeningen, of, beter gezegd, tegenover de heerschende gebruiken; maar alles wat zij afkeuren beschouwen zij als afwijkingen, daden van ontrouw aan den wil

van Jahwe, welke altijd bekend is geweest, als zonden, waaraan geen vrome van welken tijd ook zich schuldig maakte. Wij zullen in een ander hoofdstuk zien hoe deze overtuiging de geschiedenis van Israël gekneed heeft, indien ik dit beeld gebruiken mag. Ziet reeds bij onze profeten de wijze op welke zij van de afgoderij spreken, niet alleen van de tegenwoordige, maar ook van die der voorouders. Duiden zij het minste onderscheid aan tusschen hen die, nu eindelijk, door de mannen Gods zijn ingelicht geworden over de nietigheid der goden van hout en steen, en hen die vroeger aan de valsche goden geofferd hebben? Nooit en nimmer. Juist die vroegere afgoderij is de reden waarom zij beweren dat Israël ten allen tijde een halsstarrig volk is geweest, ontrouw aan zijn god, overspelig. Verheffen zij hun stem tegen vele afdwalingen van zedelijken aard bij het levend geslacht, zelden vermelden zij zulke zonden met betrekking tot de voorouders, die alleen beschuldigd worden vreemde goden en beelden vereerd te hebben. Onze profeten stellen zich dus voor, dat men altijd geweten heeft, dat Jahwe een naijverig god was, die geen andere goden voor zijn aangezicht duldde; men herhaalde het, men herinnerde eraan, maar men gevoelde geen behoefte het te bewijzen; hoogstens, ziende hoe de afgoderij bij een gedeelte van het volk, dat men daarom van hardnekkigheid betichtte, ingeworteld was, stelde men in het licht de onzinnigheid van het vertrouwen in valsche goden. De naijverige god is de god van de uitverkiezing en van het verbond; maar deze uitverkiezing en dit verbond, men weet niet dat het betrekkelijk nieuwe denkbeelden zijn, ontstaan door de profetische godsdienstige ontwikkeling; men spreekt ervan als van op zichzelf vaststaande feiten. Men beroept zich erop, om aan het volk zijne ondankbaarheid te verwijten, maar men bewijst ze niet.

En die profeten welke op zulk een bewonderenswaardige wijze op de heiligheid als eersten eisch van Jahwe aangedrongen hebben, waren zij zich bewust hierin iets nieuws te verkondigen, meer dan wanneer zij het over de valsche goden hadden? In geenen deele. Renan zeide zeer juist: „Terwijl het Jahwisme te Jeruzalem niets meer was dan een eeredienst, werd het, in de scholen der profeten, een geestelijke gisting van groote uitwerking"; hier wordt terecht gewezen op het onderscheid tusschen het priesterlijk en het profetisch Jahwisme. Maar dat het tweede uit het eerste gegroeid was, dat het een *worden* geweest was, dit wisten

de profeten niet. Zij wisten, en hierin vergisten zij zich niet, dat ten allen tijde het overspel een misdaad was geweest, de verdrukking der kleinen en zwakken iets verfoeilijks, de leugen en het bedrog afzichtelijke vlekken; zij wisten dat brave menschen deze dingen altijd hadden afgekeurd; zij dachten terecht, dat een heilig god over zulke zonden toornt en zoolang zij blijven bestaan, toornig blijft, zoodat duizende offers zijne verbolgenheid niet kunnen keeren. Daarom, wanneer zij menschen die aan deze dingen schuldig zijn offers zien brengen, roepen zij hun toe: „Uw bokken en uwe stieren walgen mij". Hoe zouden zij nu weten dat hierin een nieuw godsdienstig element vervat is? Hiervoor zou noodig geweest zijn, dat zij niet alleen wisten dat Jahwe altijd een heilig god was geweest, maar ook begrepen dat dit vroeger niet opgevat werd in den zin van zedelijk heilig. De groote nieuwheid welke zij aangebracht hebben bestaat in de zedelijke opvatting der heiligheid; maar wel verre van te weten dat het een nieuwheid is, beschouwen zij het als een volstrekt axioma. Zij meenen eenvoudig te handhaven oude waarheden, door hunne tijdgenooten miskend.

Dit is de reden waarom, uitgezonderd de redeneeringen in den tweeden Jezaja tot staving van het geloof in de almacht en de alwetenheid van Jahwe, en enkele gelijksoortige plaatsen bij de andere profeten, de leer in de profetische geschriften nooit bewezen, of verdedigd, of tegenover tegenwerpingen gehandhaafd wordt, maar eenvoudig uitgesproken, zoodat de apologetische *middelen* alleen bestaan in, 1°. het beroep op de rechten welke Jahwe op zijn volk verworven heeft door alle voorrechten waarvan dit volk het voorwerp is geweest; 2°. het beroep op al de tegenwoordige of vroegere rampen, als bewijs van Jahwe's toorn; 3°. de bedreiging met nieuwe rampen; 4°. de belofte van geluk als gevolg der bekeering.

Hoe moet deze verdediging van den godsdienst gewaardeerd worden?

Zeer hoog, want de wereld is onberekenbaar veel daaraan verschuldigd. Daaruit is het Jodendom geboren, en dan, boven het Jodendom en er doorheen, het Christendom.

De mensch beschikt nooit over volmaakte werktuigen, maar hij doet meer dan eens groote dingen met grove middelen; MOZART had maar een zeer primitief klavier. De wijze waarop de

schrijvende profeten van Israël den godsdienst verdedigd hebben is voor critiek vatbaar.

Logisch moet van hun apologetisch stelsel erkend worden, dat het onhoudbaar is. De hoeksteen daarvan, als stelsel, is het valsch en gevaarlijk begrip van de uitwendige, stoffelijke vergelding. Alles rust, verstandelijk, op den voorgewenden regel, volgens welken God het lot der individu's en der natieën bestuurt in overeenstemming met hun verdienste. Tegenspoed is een straf, voorspoed een belooning. Het ongeluk van Israël bewijst zijn ontrouw; als het zich bekeert, zal het stoffelijken overvloed genieten en uitwendige macht bezitten.

De LXXIIIe psalm stelt ons in staat met den vinger het gevaar dezer leer aan te wijzen. Indien tegenspoed een vrome doet lijden, komt hij in de verleiding te denken, dat de deugd een dwaasheid is. Misschien, gelijk dit het geval met den schrijver van dezen merkwaardigen psalm was, staat zijn karakter te hoog dan dat hij van het goede afstand doen kan, en dan zal hij zichzelf redenen geven, goed of slecht — logisch slecht, slechte redenen voor een goede zaak — om aan zijne beginselen getrouw te blijven. Doch het kan ook anders uitvallen; de zedelijke veerkracht kan bij hem te wenschen overlaten, ofschoon het verstand helder is; en wat gebeurt dan? *Hij zal het goede verzaken.* Laat een vroom mensch hem met den psalmist toevoegen: Ik heb een oogenblik gemeend, dat God zich bekommert noch om goed noch om kwaad, maar ik heb nagedacht en ontdekt dat ik mij deerlijk vergiste;

ik dacht na om het te begrijpen;
ijdele moeite was het in mijn oog....
totdat ik Gods heiligdommen binnentrad
en lette op der boozen einde (Ps. LXXXIII, 16, 17),

hij aan wiens hart de twijfel is begonnen te knagen, zal met bitterheid antwoorden: „Groote woorden! Tel de boozen die lang leven, in voorspoed, gevleid, gekoesterd, en verzadigd van dagen heengegaan, in alle eer naar hun laatste rustplaats worden gebracht!" (Verg. Job. XXI). „En, zoo zal het wederwoord verder luiden, indien het een waarheid was, dat alle booze menschen aan een slecht einde komen, genieten zij toch niet veel te lang van de vruchten van hun onrechtvaardigheid? En, alsof dit niet reeds te veel ware, wat deert mij de straf die hen wacht? Vermindert deze straf het onverdiend leed waarmede ik overladen word?

Schenkt zij mij terug de jaren zonder geluk doorgebracht? Spreek van de straf der boosdoeners! Ziet dan toch aan de onherstelbare puinhoopen waarmede zij hun weg bezaaid hebben, de eendracht voor altoos in de gezinnen verstoord, de jeugd bedorven, het kwaad onder duizend vormen verricht zonder mogelijke verbetering! De straf der boosdoeners! Zal zij de verleide echtgenoote teruggeven aan het hart van den verlatene? Zal zij de slachtoffers der tyrannie en des gewelds doen verrijzen? Al het onschuldig bloed door de aarde gedronken, al de lijken van hen wier levensdraad door menschelijke boosheid is afgesneden, staan tegen u op en zeggen dat gij liegt!"

Zou dit een denkbeeldig gevaar moeten heeten? Weten wij dan niet hoe de vernietigende macht van het zedelijk scepticisme ten allen tijde door het ongeluk gevoed is geworden? En dit zal aldus blijven zoolang men zal volharden met te beweren dat „de godsvrucht de belofte van het tegenwoordig leven heeft", in dezen zin, dat de mensch mag en moet rekenen op materiëele zegeningen, op uitwendige bescherming. Indien het gevaar waarvan ik spreek denkbeeldig ware, zouden noch Psalm LXXIII, noch Psalm XXXVII, noch het boek Job geschreven zijn. Reeds ten tijde der profeten heeft het gronddogma van hun apologetisch stelsel tot zedelijk scepticisme geleid; zij zelven getuigen hiervan. Spreekt niet Sefanja van menschen die in hun hart zeggen: „Jahwe doet noch goed, noch kwaad" (Sef. 1 : 12; verg. Ps. XIV,LIII), en tracht niet Maleachi deze zelfde soort van twijfelaars te weerleggen? Wat de weerlegging van dezen laatsten der Israëlietische *nabi's* betreft, zij kan bezwaarlijk sterk genoemd worden. Zij verwijst naar de toekomst voor het aanbreken der rechtvaardigheid, terwijl de twijfelaars de tegenwoordige onrechtvaardigheid gevoelen; daarenboven bezit zij voor de tijdgenooten van den profeet geen andere practische toepassing, dan voortvloeit uit zijne meening dat het laatste oordeel over het toen levend geslacht zal gehouden worden; laat maar één aan de werkelijkheid van het oordeel twijfelen, of alleen niet gelooven dat het zoo spoedig komen moet, dan is het gedaan met de heilzame vrees die de profeet hem wil inboezemen.

Om het bezwaar tegen de rechtvaardigheid Gods, gegrond op den voorspoed van de boozen en den tegenspoed der goeden, te weerleggen, heeft geen Israëliet iets beters gevonden dan een beroep op de toekomstige gerechtigheid, een pover argument.

Job wordt ten leste tweemaal zoo rijk als vroeger[1]), en de dienaar van Jahwe, die voor de zonde van het volk moet lijden, zal toch met eer en heerlijkheid gekroond worden. De schrijver van Jez. LIII onderscheidt zich zeer gunstig van de anderen, doordat hij voor den tegenspoed van den rechtvaardige een verklaring, zeer terecht, zoekt in het groot ethisch beginsel der solidariteit; doch, daargelaten, dat hij geen verklaring heeft voor den voorspoed der boozen, laat hij de materiëele vergelding niet los. Laat ik alleen herinneren, dat voor hem, gelijk voor de overigen, de rampen die Israël getroffen hebben de straffen zijn voor zijne zonden.

Deze beschouwing van alle gebeurtenissen als door de godheid besteld ten einde aan de menschen zijne gunst of zijnen toorn te doen gevoelen, maakte de apologie der profeten zeer zwak, waar het gold den rang van Jahwe als opperheer van het heelal te handhaven. Het spreekt van zelf, dat hunne beweringen te dien aanzien volmaakt krachteloos voor de heidenen waren; dezen beweerden eenvoudig van hun kant, dat hun eigen goden gedaan hadden wat de profeten aan Jahwe toeschreven; neen, meenden zij, bijvoorbeeld, niet Jahwe had Israël in de handen der Assyriërs geleverd, maar hij was te zwak geweest om hen tegen den machtigen Assur te verdedigen (II Kon. XVIII, 33—35; verg. Jez. XXXVI, 18—20. Men moet niet vergeten, dat dit door Israëlieten geschreven is). Ezechiel zegt uitdrukkelijk, dat Israëls verstrooiing oorzaak is geweest, dat de naam van Jahwe onder de volken ontheiligd is, en hij ziet geen ander middel waardoor de eer van dien naam gehandhaafd kan worden, dan het herstel des volks, en, ten einde het bewijs onweerlegbaar te maken, de veldtocht en de nederlaag van Gog. Hoe zou Cyrus gemeesmuild hebben, indien een Jood hem was komen vertellen, dat al zijne veroveringen verordend waren geweest door den bijzonderen god van een nietig volkje, om hem tot den verlosser van dat volk te maken. Indien men hem gezegd heeft, dat zijne verschijning voorspeld was, dan was dit iets anders, en het moest wel als een vleiend feit door hem vernomen worden; doch er lag daarin niets hoegenaamd, dat hem tot Jahwe, als tot den oppersten, laatstaan den eenigen, god bekeeren kon. De profeten uit de laatste tijden der ballingschap („deutero-Jezaja"), dus de profeten die, evenals

---

[1]) De schrijver is toch op den weg naar de ware oplossing geweest (zie de paragraaf over het boek Job).

Ezechiel, in de nauwste aanraking met de heidenen gestaan hebben, gevoelden wel dat de bloote bewering, dat de wereld door Jahwe geschapen was en bestuurd werd, geen uitwerking kon hebben, en daarom nemen zij te baat; wat de hoogheid van Jahwe betreft, het argument op de voorspellingen gegrond, en wat de bestrijding der valsche goden aangaat, dat ontleend aan het feit, dat het blinde en doove goden zijn, het maaksel van menschenhanden. Het eerste dier twee argumenten nu kon wel eenige kracht bezitten, maar het is duidelijk veel minder het geval met het tweede. Weliswaar wordt, in de devotioneele praktijk, het beeld bijna de god zelf, doch nooit geheel, en indien men een beeldenvereerder wilde toevoegen: „Gij aanbidt het werk uwer handen", dit zou voldoende zijn om onmiddellijk het antwoord uit te lokken: „Dit is maar het beeld, niet de god", ten minste wanneer die beeldenvereerder eenige verstandelijke ontwikkeling bezat. De prediking der profeten, verkondigende, dat de god der Joden de heer van het heelal was, moest geheel onmachtig wezen om het heidendom te verzwakken, en zij is inderdaad dit gebleken te zijn.

Maar ook ten aanzien van de Israëlieten bezat zij weinig overredende kracht. Allen waren het wel eens, dat de rampen door de godheid gezonden worden. Maar was het altijd een uitgemaakte zaak, dat het Jahwe was die een bepaalde ramp gezonden had, en, indien men haar aan Jahwe toeschreef, wist men altijd de ware oorzaak van zijnen toorn aan te wijzen? Wat dit tweede pnnt aangaat, zal ik mij enkel beroepen op het verhaal uit II Kon. XVIII, straks aangehaald. De Assyriërs houden hun eigen goden voor machtiger dan de goden die door hen overwonnen zijn; maar zij nemen tevens aan, dat een god op zijn volk vertoornd kan zijn en weigeren kan het te verdedigen. Dit is, meenen zij, het geval met den god van Israël, omdat Hizkia zijne altaren heeft weggedaan (v. 22), en dit argument is zoo krachtig, dat Hiskia's lieden de uitwerking daarvan op het volk vreezen en de officieren van Sanherib verzoeken Arameesch te spreken (v. 26). Nemen wij aan, dat dit verzonnen is, omdat het bij de Judeesche officieren een al te groote naïeveteit onderstelt (ofschoon dit het gevolg van een onhandige redactie zijn kan); dit neemt niet weg, dat naar de meening van den schrijver van dit verhaal, het argument door hem in den mond der Assyriërs gelegd het volk kon verontrusten; wij hebben dus hier een ont-

wikkeld Israëliet, voorstander der centralisatie van den eeredienst, tegenstander van den voorvaderlijken eeredienst op de hoogten, die aanneemt, dat, op het standpunt van het volk, de hervorming van HIZKIA kon beschouwd worden, niet als een verbetering, maar als een heiligschennis. Welk *bewijs* nu, ontleend aan de gebeurtenissen, kunnen de voorstanders der hervorming geven dat zij aan Jahwe welgevallig is? De gebeurtenissen bewijzen wat men wil; het hangt af van de verklaring die men ervan geeft; zij bewijzen niets; zij bevestigen in zijne zienswijze dengene die zich erop beroept, maar zij overreden zijnen tegenstander niet, want hij ook beroept zich erop, en met evenveel recht. Ik zou hierop veel verder kunnen doorgaan, maar laat dit genoeg zijn.

Het gezegde betreft de oorzaken der rampen, wanneer dezen aan Jahwe worden toegeschreven. Men was echter niet altijd zeker dat zij van de hand van Jahwe kwamen; dit laatste onderstelt het monotheïsme, en het volk als geheel was ten tijde van JEREMIA nog niet monotheïstisch geworden. In 't bijzonder was de dienst der „Koningin des hemels" zeer in trek en JEREMIA vaart er tegen uit als tegen een gruwel. Zijne bedreigingen boezemden vrees in, want hij was *nabi*; maar zij overtuigden niet; zij konden niet overtuigen. Wie heeft,, logisch, in het geval in Egypte gelijk, toen de Joden weigerden naar hem te luisteren (Jer. XLIV)? Hij voegt hun toe: „Juda is wegens de vreemde goden en den beeldendienst ontvolkt geworden; waarom blijft gij in deze slechte dingen volharden?" Men antwoordt hem: „Zoolang de Koningin des hemels vereerd werd, ieefden wij in overvloed, maar toen haar dienst verboden was geworden (de hervorming van JOZIA), zijn wij diep ongelukkig geworden." Tegen deze redeneering kan JEREMIA niets hoegenaamd inbrengen en hij moet zijne toevlucht tot bedreigingen nemen.

De profetische apologie was, logisch, uiterst zwak; zwak niet alleen getoetst door het modern denken, maar ook zóó, dat dit reeds toen de profeten leefden voelbaar was. Dit verklaart voor een deel de geringe onmiddellijke uitwerking door hen verkregen, in 't bijzonder met betrekking tot het monotheïsme, waaraan zij slaagden eenigen ingang in Israël te verschaffen, maar dat zij niet bij machte zijn geweest te doen zegevieren. De zifting die door de ballingschap bewerkt is was noodig voor het uitspruiten uit den ouden wortel van een nieuwen loot, het monotheïstisch

volkje van ZERUBBABEL, dat aangroeide, een boom werd, het Joodsche volk. Dit was, als volk, monotheïstich.

Dat de profeten voor een deel niet slaagden moet verklaard worden uit andere oorzaken nog dan de zwakheid hunner argumenten, welke telkens tegen hun bedoeling gekeerd konden worden. Een andere oorzaak was hierin gelegen, dat het volksgeweten zweeg of in verzet kwam wanneer zij hunne beschuldigingen deden hooren tegen de vereering der vreemde goden en den beeldendienst. Wanneer zij zeggen, dat Jahwe vertoornd is, omdat er verdrukkers, overspelers, onrechtvaardige rechters in Israël zijn, dan spreekt het volksgeweten mede; want de Israëlieten weten dat deze dingen slecht zijn en dat wie ze doet zondigt. Maar is het slechtheid wat ertoe beweegt een godheid te vereeren, een plechtigheid te verrichten, een bedevaart te ondernemen? Neen, het is het geloof aan de macht van die godheid, aan de kracht die van de plechtigheid uitgaat, aan de heiligheid van de bezochte plaats. Een Israëliet kan in zulke dingen een zonde zien alleen indien hij weet, dat zijn god een naijverig god is. Maar hoe kan hij dit weten? De profeten, geleid door het samenstel van hooge godsdienstige aspiraties, waaruit de voorstelling van den heiligen verbondsgod is gegroeid, hebben het ontdekt; maar, voor het volk is de naijver van Jahwe eenvoudig een bewering der profeten, en een bewering die het niet verstaan kan, zoolang de overgeleverde gebruiken het toeschijnen onschuldig, zelfs goed, aanbevelenswaardig, vroom, te zijn.

Het was onbillijk — een onwillekeurige onbillijkheid, waarvan de profeten zich niet bewust konden zijn — de vereering der vreemde goden en den beeldendienst misdadig, niet bijgeloovig, te noemen, en deze onbillijkheid heeft tot zeer nadeelig gevolg gehad den invloed van de prediking der profeten te verzwakken, ook ten aanzien van zedelijke afwijkingen, door het volksgeweten afgekeurd. Zich telkens voor de grootste zondaars hoorende uitmaken, zonder dat een inwendig getuigenis deze verwijten kwam staven, moesten de menschen maar al te gemakkelijk den indruk ontvangen, dat hunne *nabi's* stugge, zwartgallige tuchtmeesters waren, altoos overdrijvend, over alles ontevreden, vijanden van de vreugd; dit maakte hen tot onwillige hoorders, die rilden bij het aanhooren van onheilspellende woorden, maar toch hoopten dat het alles niet zoo kwaad zou uitloopen als men hun voorhield; zij raakten er aan gewoon zich met

ijdele uitvluchten te paaien, ook in die gevallen waarin het profetisch woord wezenlijke zonden aanviel en men wel erkennen moest dat het niet geheel ongelijk had. Het zal bij de Israëlieten gegaan zijn als bij onze tegenwoordige kerkgangers, van wie velen uitnemend de kunst verstaan hun buurlieden en kennissen te herkennen wanneer zij het kwaad van den kansel hooren brandmerken. De verderfelijke neiging om aan de critiek te ontkomen vond voorwendsels, wanneer de profeten onschuldige of goede dingen schenen te veroordeelen. Nu gebeurde het, zelfs waar het de zedelijkheid gold, dat zij werkelijk overdreven. Die merkwaardige lijst van vrouwelijke snuisterijen, welke wij bij JEZAJA vinden, doet denken aan een SAVONAROLA, aan een CALVIJN, riekt naar den stuggen hervormer, die de maat niet kent. Het kan zijn dat de vorsten van Juda die, ten tijde van SEFANJA, eenig genoegen vonden in de nabootsing van vreemde modes, nogal verwijfd waren; doch het is in zichzelf volmaakt onverschillig of men een tiara dan wel een tulband draagt, en de profeet die daarvan een godsdienstige kwestie maakt, verlaagt den godsdienst en ondermijnt den eerbied daarvoor.

Het verbondsidée zelf is godsdienstig gebrekkig. Dit zeggende, bedoel ik in de verte niet iets af te doen van de groote verdienste der merkwaardige mannen die het bedacht en uitgesproken hebben; integendeel, zij verdienen daarvoor onze bewondering en onzen eerbied; in dat idée is een zeer belangrijke vooruitgang belichaamd. Men bedenke, dat de godsdienst, eer deze voorstelling ontstaan was, tusschen de menschen en de godheid geen anderen band legde dan die van het belang der menschen; de godheid was niets anders dan de macht, een macht welke men beurtelings, en soms tegelijk, beschouwde als vreeslijk, zoodat zij bezworen moest worden, en als hulpvaardig, zoodat men haar gunstig moest stemmen. Maar nu zal de godsdienst gegrondvest worden op het feit van een duurzamen band bestaande tusschen de godheid en hare aanbidders; men zal niet meer aanbidden, *om* in betrekking tot God te treden, maar *omdat* er een betrekking tusschen God en de menschen *bestaat*; men zal niet meer af en toe aanbidden, als men er eenig belang bij heeft, naar het spel der omstandigheden het medebrent; maar de daden van aanbidding zullen dienen om hulde te brengen aan Hem, onder wiens blik het gansche menschenbestaan zich ontplooit, aan wien de mensch toebehoort en met wien de mensch zich in harmonie

moet stellen, gelijk de kinderen met het familiehoofd, de leden van den stam met den erfelijken aanvoerder, de leden der natie met den koning. De mensch zal zich afhankelijk van God gevoelen, afhankelijk van een God die voor hem goed is en die tevens wijzer en machtiger dan de menschen is; deze band van afhankelijkheid zal de waarde van een weldaad in zijne oogen verkrijgen, zoodat de wijsheid in zijne schatting daarin zal bestaan, dat hij zijn gedrag in alles grondvest op de erkenning en eerbiediging van die afhankelijkheid. In kort, de godsdienst is een gevolg van het bestaan van een *zedelijken* band tusschen den mensch en God en van de erkenning en aanvaarding van dien band door den mensch; en de inhoud van den godsdienst wordt waarlijk godsdienstig, want hij bestaat in ontzag met dankbaarheid en liefde vereenigd, en hij brengt voort de gewillige volgzaamheid, wat de ware godsdienst is.

Mijn lezer wordt echter vriendelijk verzocht hierop te letten, dat ik het sap uit de prediking van het verbond op deze wijze niet heb kunnen distilleeren, dan doordat ik van een verhouding tusschen *de menschen en God* gesproken heb, terwijl de profeten het hebben over de verhouding tusschen *Israël en Jahwe*. Dit laatste is de weg die tot het eerste leidt, en één van de redacteurs van Genesis heeft feitelijk het eerst genoemd begrip in zijn zondvloedverhaal ingelascht (Gen. IX, 8—17; een stuk dat betrekkelijk jong is); dit neemt niet weg dat het verschil tusschen de twee begrippen zeer groot is; de particularistische vorm dien het bij de profeten aanneemt vermindert zijne godsdienstige waarde. Alles moet op zijn tijd komen; Israëls profeten moesten aan JEZUS voorafgaan. Dit beteekent dat het verbondsidée een schets, een ruw ontwerp was; het bestendigde in den grondslag zelf van den godsdienst iets willekeurigs, toevalligs, en dit was oorzaak dat het onaangetast liet het wettisch, uitwendig karakter der verhouding tusschen Jahwe en zijn volk. Immers, het verbond, op een gegeven oogenblik in den loop der geschiedenis met een gegeven volk gesloten, onderstelde voorwaarden van meet af vastgesteld, eene wet — en men weet dat die wet op schrift gekomen is — en een sanctie, een practischen waarborg van uitwendigen aard, belooningen en straffen; de geloovige gevoelde niet zijnen God in hemzelf leven, maar buiten hem, niet hem bezielende en leidende, maar toezicht over hem houdende; niet van de gemeenschap met God was hij zich bewust, maar van

zijnen zegen, en dien zegen vatte hij ook als uitwendig op. De geest Gods werd van buiten over den mensch vaardig en bracht hem mededeelingen, bevelen; hij woonde niet in den mensch, hem reinigende en verlichtende. Wel gevoelt JEZAJA, dat hij niet waardig is de goddelijke boodschap aan zijn volk te brengen, tenzij hij eerst van zijne onreinheid bevrijd is (Jez. VI, 5—7); maar waarin bestaat de reiniging welke hij ondergaat? Is het mogelijk in de aanraking met het hemelsch vuur het beeld te zien der bekeering, die de onreinheden uit het hart verwijdert?

Dit alles beteekent niet, dat de verbondsprediking voor Israël geen weldadige vruchten gedragen zou hebben. Zij heeft den Israëlieten ingeprent dat zij gebonden waren aan hun god, en dit was een zeer groote weldaad; het Joodsche volk is veel godsdienstiger dan het oude Israël, en dit dankt het aan het verbondsidée. De oud-Israëlieten hadden godsdienst, uit eigenbelang; de Joden waren godsdienstig, uit overtuiging. Voor de oud-Israëlieten zijn de godsdienstige daden middelen geschikt geacht om zekere wenschelijke gevolgen te doen ontstaan; voor de Joden zijn zij een uiting van hun waardigheid als Joden, als leden van het volk dat het voorrecht geniet den waren God te kennen, en waarvan het nationaal gevoel geheel met de bewustheid van dit voorrecht samenvalt. Hierbij komt, dat die ware God der Joden een heilig God is; dit hebben hun profeten hun geleerd; de verbondsgod is nooit anders voorgesteld geworden; mitsdien hebben de Joden, hoe formalistisch ook geworden, nooit en nimmermeer de vroomheid van de deugd gescheiden; zich bewust wordende dat zij aan hun god gebonden waren, hebben zij leeren gevoelen, dat hun *leven* heilig moest *zijn*, en niet alleen geheiligd door periodieke plechtigheden. Aan de prediking der profeten is dit groote resultaat te danken, het bestaan van een godsdienstig volk, van een volk-gemeente in den gunstigen zin van het woord. Natuurlijk hebben niet alle profeten gelijk aandeel aan dit bewonderenswaardig werk gehad.

Doch, het moet ook erkend worden, het verbondsidée heeft aan den bekrompen hoogmoed en aan de dweepzucht der Joden het aanzijn gegeven. Dit is een gevolg van het particularisme, waarmede het ten nauwste samenhangt. Dat particularisme heeft zeker medegewerkt om het verbondsidée ingang te verschaffen, maar het heeft tevens verhinderd, dat dit idée zich ontwikkelde tot de vereering van God in geest en waarheid. De verbondsprediking

zeide niet alleen tot de Israëlieten: „Gij zijt aan den heiligen God gebonden", maar ook, te gelijker tijd: „Jahwe heeft JAKOB lief gehad en EZAU gehaat"; en dit heeft op den duur meer kwaad dan goed voortgebracht.

Ook zijn uit het verbondsidée voortgekomen die gloeiende teekeningen der toekomst die zoovele bladzijden in de profetische literatuur vullen. Zij hebben den gezonken moed weder opgewekt, maar tevens hebben zij voor het Joodsche volk de bitterste, telkens herhaalde teleurstellingen veroorzaakt; een onafwendbare reactie deed op de ontgoochelingen tijden van godsdienstige en zedelijke matheid volgen, waaraan het volk zich tijdelijk en gedeeltelijk door plotselinge opwellingen ontworstelde, stuiptrekkingen, koortsaanvallen, welke meer dan ééne heldhaftige bladzijde aan zijne geschiedenis hebben toegevoegd, bij voorbeeld in den Hasmoneeschen opstand, maar welke toch altoos op nieuwe teleurstellingen en op verslapping uitliepen. Dit volk dankt aan zijne profeten, naast zijne groote godsdienstige meerderheid boven zijne voorouders, de overtuiging dat het bestemd is een geheel bijzondere en hooge plaats in de wereld in te nemen; op grond hiervan heeft het zich altoos met hersenschimmen gevoed; het heeft zich eraan gewend altijd op een bovennatuurlijke tusschenkomst ten zijnen voordeele te rekenen, en het is van de andere natieën afgezonderd gebleven, trachtende buit op haar te behalen, in de plaats van deel te nemen aan het algemeen leven der menschheid en in haar midden den rang in te nemen, die toegekomen zou zijn aan het volk dat God aan de wereld had geopenbaard.

De werkzaamheid der profeten moet genoemd worden een hoog verheven verdediging van den godsdienst; maar het is noodig, om haar naar waarde te schatten, haar te beoordeelen in verband met den tijd en de omstandigheden te midden waarvan zij zich ontplooid heeft. Onlogisch in theoretisch opzet, maar noodwendig onlogisch, omdat het toen onmogelijk was zich het wereldbestuur anders dan op anthropomorphistische wijze te denken; particularistisch, maar dit uit den aard der zaak, aangezien de voorstelling van den heiligen God gegroeid is uit de behoefte om de godsvereering in Israël te zuiveren en daarom ten nauwste verbonden is gebleven met den naam van Israëls god, Jahwe; toch is zij volstrekt niet onvruchtbaar gebleven. Niet dat zij be-

werkt zou hebben dat Israël terstond door haar tot den profetischen godsdienst bekeerd zou zijn, want het punt daarin dat het gemakkelijkst ingang kon vinden, het monotheïstisch geloof, had nog niet de overhand verworven twee honderd en vijftig jaar na AMOS; wat zij echter wel bewerkt heeft, was voor te bereiden een nationalen godsdienst die veel hooger staat dan de nationale godsdienst van Israël vóór zijn ondergang.

Hoe is dit mogelijk geweest?

De oorzaak is deze, dat de prediking der profeten, met al haar gebreken, indien men gebrekkig mag noemen dat, wat zoo goed mogelijk is, zich tot het geweten richtte. Noem ik haar hoog verheven, het is omdat door haar een aanvang is gemaakt met de prediking die tot het geweten spreekt. Dit deed zij. Terwijl hetgeen de Israëlieten bij de andere volken waarnamen alleen tot hun verbeelding en hun zinnen sprak, en zij zich daardoor aangetrokken gevoelden, zonder dat de onderscheiding tusschen goed en kwaad daarmede in eenig verband stond, werd hun de uitsluitende dienst van Jahwe juist uit naam van deze onderscheiding als een plicht voorgehouden. Dit is iets waarvoor zij niet ongevoelig konden zijn. Zij wisten wel dat onrecht, wreedheid, ongebondenheid, slecht zijn. Wanneer men hun zeide, dat Hij alleen God is, die deze dingen veroordeelt en de deugd zegent, dan predikte men hun wat niemand van hen tegenspreken kon, en men dwong hen hun eerbied voor hun eigen god te verhoogen, daar zij hoorden, dat juist die god de heilige god was. Dus werd in de vroomheid het zedelijk element ingebracht, van welks uitnemendheid de menschelijke ziel genoodzaakt is te getuigen, zelfs wanneer het verstand nog niet genoeg geoefend is om zich helder rekenschap van deze getuigenis te geven. Elke prediking welke de inwendige getuigenis wakker roept is weldadig, ook indien zij nog, gelijk dit het geval bij de profeten was, verwart wat wezenlijk tot de zedelijkheid behoort met dingen daaraan vreemd. Deze verwarring, ofschoon in het begin onvermijdelijk, maakt den aanvang zwaar en duister. Het Jodendom is haar niet te boven gekomen, en vijf eeuwen van langzame inwendige broeiing zijn noodig geweest eer werd verkondigd de reine vroomheid, dat is de liefde voor Gods heiligen wil, een wil die is, dat de menschen de volmaking zoeken (Matth. V, 48). Doch, richt zich de prediking tot het geweten, dan wordt reeds het ware **godsrijk** gepredikt. De profeten hadden hiervan het gevoel

en dit heeft hun een streven naar universalisme ingeblazen. Mogen wij glimlachen om het naïeve van den vorm, wanneer een ZACHARJA in zijn enthousiasme zich tien heidenen voorstelt, die de slip van het kleed van één Jood grijpen, omdat „God met dezen is", en moeten wij tevens erkennen dat juist niet het Jodendom bestemd was om de wereld te veroveren; toch drukt ZACHARJA de waarheid uit door alle profeten gevoeld, dat het is God dien zij prediken, den God der menschen, en dat Israël tot roeping had, God aan de wereld te openbaren. De rang dien Israël in de godsdienstige geschiedenis der menschheid inneemt dankt het aan het profetisme.

HOOFDSTUK II.

Profetische geschiedenis van Israël.

(Richteren, I, II Samuël, I, II Koningen).

---

§ 1.

Inleiding.

De vijf boeken (beter gezegd, drie, want een en twee Samuël en een en twee Koningen vormen samen twee werken) behoorende tot de heilige schrift der Joden en daar den titel dragende van oudere profeten, zijn compilaties, en de samenstellers daarvan hebben zich tot doel gesteld de verdediging van den godsdienst; zij wilden een zoodanige geschiedenis van hun natie leveren, dat zij ertoe dienen zou bij hun volk den godsdienst te steunen en te voeden.

De bouwstoffen welke zij gebruikten bezaten in het algemeen niet dit apologetisch karakter. Er heeft zich eens onder Israël een letterkundige werkzaamheid ontplooid, ontsproten aan de behoefte om de herinneringen uit oude tijden schriftelijk te bewaren, zonder dat dit patriottisch streven geleid zou geworden zijn door bepaald godsdienstige bedoelingen. Tegenwoordig is het onmogelijk geworden zelfs bij benadering te schatten hoe rijk of arm die letterkunde, welke men de ondogmatische zou kunnen noemen, wel geweest kan zijn; want, terwijl het zeker is dat de samenstellers der bijbelboeken fragmenten daaruit in hun eigen werk hebben opgenomen, bestaat er geen middel te weten te komen hoeveel van die letterkunde verloren is gegaan, doordat het niet in een gewijden bundel een bewaarplaats gevonden had.

Overigens heb ik hier met de ondogmatische letterkunde van Israël alleen in zooverre te doen, als de bijbelsche schrijvers daarvan gebruik hebben gemaakt, en als het noodig zal zijn op het verschil te wijzen tusschen de strekking der gebruikte bouwstoffen op zichzelf beschouwd en die van de bewerking welke zij hebben ondergaan. Het is door de wijze waarop men reeds bestaande verhalen aanwendde, dat men den godsdienst heeft willen verdedigen, en dit maakt, dat wij hier veel meer te letten hebben op de redactie der profetische geschiedenis van Israël dan op den inhoud der verhalen, welke daarvan het grondweefsel uitmaken. Zonder twijfel zijn vele der verhalen van zeer ouden oorsprong; doch onze aandacht moet hier gevestigd worden op de boeken waarin zij zijn opgenomen, boeken welke uit de 7de en 6de eeuw dagteekenen.

Hiermede wil ik echter niet zeggen dat het begin der apologetische geschiedschrijving met de samenstelling van deze boeken samenvalt en niet hooger opklimt. Dit zou zeer onjuist wezen. Wanneer wij nauwkeurig den aard nagaan van de bouwstoffen door de vervaardigers van deze boeken gebruikt, dan zullen wij moeten inzien, dat niet alle verhalen het ondogmatisch karakter van de meerderheid dragen, terwijl de godsdienstige strekking, welke eenigen daarvan kenmerkt, niet op rekening van den samensteller van het boek zelf gesteld kan worden. Er bestaan, bij voorbeeld, in de verhalen over GIDEON dusgenoemde „theocratische" fragmenten, welke zonder twijfel aan een andere bron ontleend zijn, dan de ondogmatische stukken; maar, wanneer het de samensteller van het boek der Richteren was, die in zulke fragmenten de „theocratische" strekking ingebracht had, dan begrijpt men niet, waarom hij niet dezelfde bewerking aan de andere verhalen liet ondergaan.

Het is dan ook zeer natuurlijk dat de godsdienstige geschiedschrijving van ouderen datum is dan de samenstelling van onze kanonieke boeken. Zij is geboren uit de hoogere en reinere godsdienstige denkbeelden, welke in de achtste eeuw vóór onze jaartelling in Israël begonnen zich een weg te banen; daar deze denkbeelden niet populair waren, zochten de voorstanders daarvan naar middelen om ze populair te maken. Het verhaal was een van zelf aangewezen middel, aangezien het gronddogma der nieuwe opvattting, de leer van het verbond, een historisch dogma was; er hebben profetische verhalen bestaan eer de profetische

geschiedenis gecompileerd werd, en de vervaardigers van deze geschiedenis hebben vele reeds bestaande profetische verhalen gebruikt. Natuurlijk moet hiermede rekening gehouden worden bij het onderzoek naar de drie werken, waaraan dit hoofdstuk gewijd is; doch ik denk er niet aan de bestanddeelen van deze werken te ontleden, te verbrokkelen, om ze zooveel mogelijk chronologisch te rangschikken en dan naar tijdsorde te behandelen. Wij hebben te doen met de *boeken*; daar nu dezė samengesteld zijn toen de profetische overlevering, waarvan op bl. 61 gesproken is, reeds gevormd was, en de samenstelling daarvan een vrucht is van die traditie, is het hier de plaats om ze te bespreken, nadat onderzocht is hoe de godsdienst door de schrijvende profeten verdedigd is. Het zou wel uiterst logisch zijn geweest de behandeling der profeten te splitsen, om het hoofdstuk dat nu aan de beurt is tusschen de twee deelen daarvan in te lasschen; mijne lezers echter zullen zonder twijfel goed vinden, dat ik niet, door die overdreven ordelijkheid, een wezenlijke wanorde geschapen heb, te meer omdat de volmaakte logica mij tot veel verder reikende splitsingen had moeten leiden.

Waarin bestaat de *profetische geschiedenis van Israel?*
Zij is de geschiedenis beschouwd onder het gezichtspunt van het verbond, dat is van Israëls plichten jegens zijn god en van de goddelijke beschikkingen te zijnen aanzien, door Jahwe genomen in verband met de meerdere of mindere trouw van het volk. Zij wil den Israëlieten diep inprenten, dat ontrouw aan Jahwe de grootst mogelijke dwaasheid is; zij verdedigt den godsdienst onder den vorm van getrouwheid aan Jahwe.

Deze geschiedenis moet dus genoemd worden een leer, in den vorm van verhalen voorgedragen. De verhalen zijn niet door de schrijvers gemaakt; de meesten daarvan bestonden eer zij zich zetten aan de samenstelling hunner boeken, en de schrijvers hebben ze overgeschreven, verkort in eene ons onbekende mate, vaak samengeweven, wanneer zij meer dan één verhaal voor een en dezelfde zaak vonden, en van het geheel *geschiedenis* gemaakt door middel van hun eigen pragmatisme, dat de onderscheiden onderdeelen te zamen verbindt; dat pragmatisme vloeit rechtstreeks voort uit de profetische opvatting van den godsdienst. Het is zeer opmerkelijk, dat de schijvers weinig wijzigingen aan-

brengen in den inhoud zelf der verhalen, al moge deze in tegenspraak zijn met de voorstelling die zij zich van het verleden gevormd hebben. Dit getuigt van hun volmaakte goede trouw en van hun naïeveteit, terwijl dit feit ons de middelen aan de hand gedaan heeft om ons duidelijk rekenschap van hun wijze van werken te geven. Waren zij handiger geweest, dan zou elk spoor van het godsdienstig verleden van Israël uitgewischt zijn, en de geschiedenis van zijn godsdienst zou in een ondoordringbaar duister gehuld blijven; in het bijzonder zou de werkzaamheid der schrijvende profeten een niet te ontcijferen raadsel wezen.

Ik wil in dit hoofdstuk de drie werken waarin de profetische geschiedenis van Israël is neergelegd op den voet volgen, ten einde het pragmatisme der schrijvers in het licht te stellen. Gaandeweg zullen wij tevens de gelegenheid hebben te zien welke zijde van het godsdienstig ideaal der profeten hun het meest ter harte ging.

Doch ik moet, eer ik daartoe overga, nog een opmerking maken, of liever een vraag stellen. Is het juist te zeggen, dat hetgeen de schrijvende profeten wilden was een *theocratie*, en dat het godsdienstig ideaal, vrucht der profetische traditie, hetwelk de auteurs der geschiedenis bezield heeft, een *theocratisch* ideaal was?

Mijnen lezers is het misschien niet ontgaan. dat ik geen enkelen keer deze uitdrukkingen in mijn uitgebreid onderzoek naar de geschrevene profetische prediking gebruikt heb, hoewel zij herhaaldelijk uit de pen vloeien van hen die zich met dit onderwerp afgeven. Ik gebruik de woorden die noodig zijn om mijne gedachte uit te drukken, en ik moet erkennen dat de woorden theocratie en theocratisch nooit voor mij noodig zijn geweest; zelfs heb ik gemeend die prediking juister te kunnen beschrijven, indien ik de genoemde uitdrukkingen vermeed. Inderdaad geven zij aanleiding tot misverstand. Wat moeten wij onder een theocratie verstaan, indien wij aan het woord een tastbaren zin willen geven? Het is een *regeering* aan het hoofd waarvan God zich bevindt; het is dus een politiek en maatschappelijk georganiseerde staat, waarin de wetgever God is, en waar machten van wege God ingesteld bestaan, belast met de zorg voor de openbare belangen en gehouden ze overeenkomstig Gods wet te behartigen. Het Jodendom was, op een gegeven tijdstip, dit geworden, niet meer alleen een godsdienst, maar tevens een staatsbestuur. Er

bestaat dan voor de Joodsche natie eene wet Gods, waaraan men de oplossing van alle politieke, maatschappelijke en juridische vragen moet ontleenen; er bestaat een college ambtenaren van den Opperkoning, de priesterschap; bestaan er andere ambtspersonen (de schriftgeleerden die zitting in het Sanhedrin hadden waren leeken en toch rechters), zij ook ontleenen hun gezag aan God en zijn door Hem ingesteld om zijne wet toe te passen. Voorts vormt zich, als noodwendige aanvulling der theocratie, een consulteerend lichaam, dat der wetgeleerden, der rabbijnen, aan wie opgedragen wordt de punten der wet die twijfelachtig schijnen uit te leggen. Hier verbind ik met het woord theocratie een heldere, scherp omlijnde, voorstelling. Ik vat zeer goed dat deze voorstelling belichaamd kan worden in instellingen verschillend van hetgeen in den Joodschen staat bestond; maar, welken vorm ook zij moge aannemen, altoos zal het moeten zijn een *georganiseerde regeering*, waarin de openbare ambten zullen bezet worden door de dragers van het goddelijk gezag.

Is dit nu wat de profeten wilden? Onder allen is er maar één, en deze was al zeer weinig een profeet, voor wiens geest iets dat op een theocratie gelijkt gezweefd heeft. Mijne lezers hebben Ezechiël genoemd. Maar de zaak was nog zoo nieuw, dat hij niet meer dan een vaag denkbeeld zich daarvan heeft kunnen vormen, een droombeeld, waaraan alles, uitgezonderd de grondgedachte, ontbrak om practisch te kunnen verwezenlijkt worden. Wat de echte profeten betreft, zeker willen zij dat alles, in den staat en in het individuëel leven, tot God in betrekking zou staan. Op welke wijze echter? Ieder, te beginnen met den koning en de hoofden, moet met rechtvaardigheid en goedertierenheid bezield zijn, en gehoorzamen wanneer het aan Jahwe behaagt zijnen wil door zijne dienaren, de profeten, kenbaar te maken. Doch deze profeten zijn geen ambtenaren; zij bezitten geen wettelijk gezag; zij vormen niet een regeering; zij mengen zich alleen bij tusschenpoozen in de publieke zaken en zeer lange tijden knnnen verloopen zonder dat hun god hun eenige opdracht verleent. Een regeering die af en toe regeert, is geen regeering, en men kan niet eens zeggen dat de profeten, wanneer zij uit naam van Jahwe spraken, regeerden; zij bezaten immers geen middelen om de onwilligen tot gehoorzaamheid te dwingen; een werkzaamheid uitgeoefend door menschen die geen openbare ambtenaren zijn, kan toch niet een regeering genoemd worden. Maar, zal mis-

schien iemand zeggen, de koningen, de rechters, waren openbare ambtenaren, en tevens, volgens de profetische leer, menschen in hun ambt door God boven de andere menschen gesteld ten einde zijnen wil te doen heerschen. Doch het is gemakkelijk te zien, dat dit niets anders beteekent, dan dat de koningen, van wege de hooge plaats door hen ingenomen, aan de andere menschen het voorbeeld der vroomheid moeten geven, dat de koningen, gelijk alle menschen, God moeten vreezen, en dat hun verantwoordelijkheid, indien zij dit niet doen, te zwaarder is naar gelang het kwaad dat zij stichten grooter is. Volgens de profeten had Jahwe NEBUKADRESAR op den troon van Babel geplaatst gelijk SEDEKIA op dien van Jeruzalem; zij hebben NEBUKADRESAR beschouwd als opstand plegende tegen Jahwe, omdat hij zich inbeeldde zoovele volken door eigen kracht overwonnen te hebben; zal men dan zeggen, dat zij de regeering van Babel voor een theocratie hebben aangezien?

Het is volkomen juist te beweren, dat een theocratische gedachte zich in kiem bevond in het profetisch ideaal, en meer dan één begin van een codificatie van Gods wet is gemaakt eer **de Wet** voor goed vastgesteld werd. Dit beteekent, dat het Jodendom zonder het profetisme niet verklaarbaar is; maar het Jodendom is niet het profetisch ideaal; wij zullen op zijn tijd zien hoe het eene uit het andere is voortgesproten; hier zal ik alleen doen opmerken, dat het profetisch ideaal veel nader staat tot de Christelijke voorstelling van het godsrijk, God door der menschen vroomheid heerschende, dan de Joodsche en Katholieke voorstelling der theocratie, God regeerende door middel van ambtspersonen en instellingen gegrond op uitwendig gezag.

Overigens schemert de theocratische gedachte in eigenlijken zin meer door in de boeken die ik ga behandelen, dan in de geschriften der profeten, en ik zal niet in gebreke blijven bij gelegenheid erop te wijzen.

§ 2.

HET BOEK DER RICHTEREN.

De ware aanvang van het boek der Richteren is in onze bijbels te vinden in hoofdstuk II, vers 6, waar de inleiding door den

samensteller geschreven begint; wat daaraan voorafgaat is een toevoegsel, waarvan de samensteller — het fragment bestaat uit verschillende brokstukken aan vroegere geschriften ontleend — reeds gedaan heeft, wat de samensteller van het eigenlijk boek systematisch doen zal, namelijk getrouw teruggeven wat in de bronnen staat, maar tevens daaraan toevoegen wat noodig is om het profetisch pragmatisme te doen uitkomen. Zoo, bij voorbeeld, schrijft hij over: „Jahwe nu was met Juda, zoodat zij de bevolking van het gebergte verdreven; maar zij konden de bewoners van de valleien niet verdrijven, *omdat zij ijzere wagens hadden*" (I, 19), waar de tegenspoed aan den invloed van uitwendige omstandigheden wordt geweten; dit vers heeft behoord tot die ondogmatische letterkunde waarvan ik boven gewag heb gemaakt; weliswaar wordt de zegepraal over de bergbewoners aan Jahwe toegeschreven; maar dit is geen *profetisch* pragmatisme; de Israëlieten streden in den naam van Jahwe en schreven hem hunne overwinningen toe, volkomen op dezelfde wijze als waarop de Moabieten zeiden dat „Kamos met hen geweest was", wanneer zij den vijand verslagen hadden. Daarentegen is het wel degelijk in overeenstemming met het profetisch pragmatisme, wanneer het feit, dat er Kanaänieten in het land gebleven waren, voorgesteld wordt als een straf aan de Israëlieten door Jahwe opgelegd, om hen te treffen juist waar ze gezondigd hadden. Dit wordt gedaan in de vijf eerste verzen van het tweede hoofdstuk, waar aan Israël verweten wordt, dat het verbonden met de inwoners van het land gesloten heeft, en Jahwe om die reden zegt: „Daarom heb ik ook gezegd: ik zal hen niet voor u uit verdrijven; maar zij zullen u tot vijanden en hunne goden u ten valstrik zijn" (II, 3). Dit is niets anders dan de gebeurtenissen op profetisch standpunt verklaren en de geschiedenis doen preken, hoewel het mogelijk was, op datzelfde profetisch standpunt, een andere verklaring te geven van het feit, dat de Kanaänieten niet uitgeroeid waren geworden; men heeft, bij voorbeeld, daarin een daad van ongehoorzaamheid der Israëlieten kunnen zien. Zelfs heeft de schrijver van het boek der Richteren te dien aanzien een zeer eigenaardige voorstelling, die hij verbindt met de meening, dat het blijven der Kanaänieten als straf door Jahwe verordend is; hij voegt hieraan toe, dat Jahwe door middel van die kastijding zijn volk op de proef heeft willen stellen (V, 22, 23).

Overigens leveren de vijf eerste verzen van H. II een uitste-

kend voorbeeld van de wijze waarop de verdedigers van den profetischen godsdienst beslag op de geschiedenis hebben gelegd, om haar ten gunste van hun zaak te doen pleiten. Zij verdraaien niet opzettelijk de feiten, maar zij verklaren ze overeenkomstig hun theorie; een andere methode hebben zij niet.

De schrijver van wat genoemd kan worden het lichaam van ons kanoniek boek der Richteren, namelijk II, 6—XVI, heeft deze methode toegepast op de heroïsche tijden van de geschiedenis der stammen, en hij heeft aan zijn werk een soort van inleiding doen voorafgaan, waarin hij een overzicht geeft van wat volgen zal, en die ons in staat stelt ons zeer duidelijk rekenschap te geven van het standpunt waarop hij zich plaatste.

Hij gaat uit van het verbond; Israël is reeds in de woestijn een volk geweest, het volk van God, daar het verbond, in de woestijn, door bemiddeling van Mozes gesloten is. Israël is een halsstarrig volk, dat telkens zijnen hemelschen weldoener vergeet; heeft het niet aan zijn hoofd vrome mannen, die het op den goeden weg doen blijven, dan wijkt het af. Goede hoofden zijn er geweest, Mozes, dan Jozua, dan de oudsten die nog Jozua gekend hadden en tevens de groote daden van Jahwe ten tijde van dien aanvoerder; later waren er koningen geweest, en als zij zich getrouw betoonden, dan was het volk het ook; maar dit volk kon, zonder goede aanvoerders, enkel zijne booze neigingen volgen en met de valsche goden boeleeren.

Op dit standpunt kon de schrijver den waren aard niet begrijpen van de godsdienstige feiten uit het heldentijdvak waarvan men de herinnering bewaard had. De vereering der Kanaänietische goden wordt in zijn oog een afval van Jahwe, hoewel zeker de Israëlieten nooit gestreden hebben dan in den naam van den god, die hun nationale god werd, toen zij zelven een natie geworden waren, en wiens vereering, naast de gemeenschappelijke belangen, tusschen de stammen een band legde sterk genoeg om mogelijk te maken, dat mettertijd de nationale eenheid daaruit groeide. De oude Israëlieten werden niet geslingerd tusschen de vereering van Jahwe en die van de andere goden, tusschen het monotheïsme en het polytheïsme; van monotheïsme hadden zij niet het flauwste begrip; verschil van richting heeft wel bij hen bestaan, maar het had niets te maken met de vraag of er meer dan één god kan zijn; de meesten meenden wijs te doen met *toe te voegen* aan den god die hun het meesterschap

in Kanaän gegeven had, maar die toch een woestijngod was, den dienst van de landgoden, wier wraak zeer te vreezen was, indien men ze niet ontzag; maar er waren ook conservatieve geesten, vijandig aan alle nieuwigheden, vooral aan de navolging van de gebruiken bij gehate stammen in zwang; de vraag was niet: zal het Jahwe zijn òf de Baäls, maar: zal het zijn Jahwe met de Baäls, òf Jahwe zonder de Baäls. Dit wordt miskend door alle bijbelsche schrijvers zonder uitzondering, als een gevolg van hnn verkeerd geschiedkundig perspectief, op zijn beurt een gevolg daarvan, dat zij allen aan den ingang van de geschiedenis van hun volk een monotheïstisch verbond plaatsen.

Er is meer bij den schrijver van het boek der Richteren op te merken. De geleidelijke, verbrokkelde, onsamenhangende, verovering van Kanaän door stammen aan elkander verwant, maar van elkander onafhankelijk, die, gedreven door eigen belang, kortstondige vereenigingen vormden, echter om straks elk zijn eigen gang te gaan en zelfs hun wapenen tegen elkander te keeren, deze verovering, of, beter gezegd, die strooming van gewelddadige indringers, wordt in de voorstelling van onzen schrijver een geregelde veldtocht, ondernomen door een natie onder aanvoering van een bevelhebber over allen gesteld, na wiens dood het *volk* Israël zich in het *bezit* bevindt van zijn erfdeel, van het land door zijn god hem geschonken, om daar in vrede en voorspoed te leven, onder de eenige voorwaarde, dat het aan zijn god getrouw zal blijven. Alles wat daarna gebeurt betreft dus het *volk* van Israël: is er ergens in het land oorlog geweest — en de stammen waren twee honderd jaar lang in allerlei strijd gewikkeld — dan is het *Israël* dat strijd voert; behalen Kanaänieten of andere niet-aanbidders van Jahwe een voordeel op hen die dezen god vereeren, dan hooren wij van *Israëls* vijanden, aan wie Jahwe zijn *volk* heeft prijsgegeven, en dit is gebeurd, omdat het *volk* hem *verlaten* had; al den tijd dat in een gedeelte van Kanaän de niet-Israëlieten de overhand hebben, heet het dat *Israël* door zijne vijanden verdrukt wordt; eindelijk wel geslaagde ondernemingen van krijgslieden, die hunne broeders tot den strijd hebben weten aan te vuren, worden verlossingen van *Israël*, dat heet tot zijn god teruggekeerd te zijn, om welke reden deze heet een verlosser verwekt te hebben. De helden worden aldus tot verlossers door Jahwe aan het hoofd van het *volk* gesteld, niet alleen om het te redden, maar tevens om het daarna op den

goeden weg te doen blijven, wat, op het profetisch standpunt, de hoofdtaak der koningen is; na als krijgsaanvoeders opgetreden te zijn, blijven zij geestelijke voorgangers; daar men weet dat zij den koninklijken titel niet gedragen en geen dynastieën gesticht hebben, bedenkt men een titel om het ambt aan te duiden, dat men hun toedicht, en de krijgshelden worden rechters, of Richteren genoemd.

Zoo, meen ik, heeft zich gevormd de geschiedkundige voorstelling in H. II van het boek der Richteren te vinden. De schrijver neemt als uitgangspunt de „verovering" van Kanaän onder JOZUA (II, 6—9) en het getrouw blijven van Israël zoolang het geslacht, dat van de verovering getuige was geweest, leefde; toen, zegt hij, „stond een ander geslacht op, dat Jahwe niet had leeren kennen" (v. 10), zoodat de Israëlieten de Baäls dienden (v. 11) en „Jahwe verzaakten" (v. 12). In zijn toorn „gaf hen Jahwe in de hand" van hun vijanden rondom (v. 14); „maar wanneer het hun zeer bang was, verwekte Jahwe richters, die hen redden" (v. 16); doch de Israëlieten weken spoedig weer af (v. 17). Dit heeft zich zoò vaak herhaald (v. 18, 19), dat Jahwe in zijn verbolgenheid besloot voorgoed „de volken die JOZUA toen hij stierf had overgelaten" niet te verdrijven (v. 23—23). Hierop volgt een opsomming van die volken en de opmerking dat zij den Israëlieten ten valstrik werden, die „hunne dochters tot vrouwen namen en hun eigen dochters aan hun zonen gaven, en dienden hunne goden" (III, 1—6).

Hetgeen volgt is een geschiedenis van Israël onder twaalf Richteren, van elkander gescheiden door tijdvakken gedurende welke het volk verdrukt wordt, terwijl het geheel in een chronologisch kader, waarmede ik mij niet behoef in te laten, geplaatst wordt. De bijzonderheden van deze geschiedenis zijn uit bronnen, die de schrijver tot zijne beschikking had, geput; waar dezen geen bijzonderheden mededeelden, heeft de schrijver niet gepoogd het ontbrekende aan te vullen; van die Richteren over wie zijne bronnen niets meer gaven, vermeldt hij eenvoudig den naam.

Wij krijgen eerst OTHNIËL, den zoon van KENAS (III, 7—11), van wien de bronnen zeiden dat hij een overwinning behaalde over KUSJAN-RISJATHAIM, koning van Aram; onze schrijver voegt daaraan geen geschiedkundige mededeelingen toe, maar hij verklaart de overmacht van KUSJAN uit den toorn van Jahwe, ontbrand omdat de Israëlieten de Baäls en de gewijde boomstam-

men gediend hadden. Deze korte vermelding eindigt met de woorden; „Toen kreeg het land veertig jaren rust. En OTHNIËL, de zoon van KENAS, stierf," waarvan het doel duidelijk is: de lezer moet zien, dat de godsdienstige opvatting, in de inleiding blootgelegd, door de feiten bewaarheid wordt.

Hetzelfde is het geval met den Benjaminiet EHUD (III, 12—30), die EGLON, koning van Moab vermoordt, zijne broeders tegelijk met de Ephraïmieten tot den strijd oproept en met hen een groote slachting onder de Moabieten aanricht. EGLON was zoo machtig geworden, omdat de Israëlieten „gedaan hadden wat kwaad was in het oog van Jahwe", en dezen werden verlost, omdat zij tot inkeer gekomen waren.

Genoemd wordt nu SJAMGAR, de zoon van ANATH, van wien alleen vermeld wordt, dat hij zes honderd Filistijnen met een ossendrijversstok versloeg (III, 31); maar hij ook „redde Israël".

Zoo gaat het door, altijd met dezelfde opvatting; de Noordelijke stammen worden geteisterd door de rooftochten der krijgslieden van koning SISERA, totdat de vurige toespraken van DEBORA de helden over hun werkeloosheid beschaamd maken en zij tot een onderneming, waaraan een aantal stammen mededoen, onder BARAK besluiten, zoodat SISERA overwonnen wordt (IV, V); een andermaal zijn het de stammen in het midden van het land gevestigd, die aan de verwoestende invallen van Bedowinen blootstaan en, door JERUBBAÄL-GIDEON aangevoerd, den lastigen vreemden een gevoelige nederlaag toebrengen (VI—VIII, 32); de Gileadieten zijn op het punt door de Ammonieten onderworpen te worden, maar slagen er eindelijk in, onder aanvoering van JEFTA, hun onafhanklijkheid voor goed te grondvesten (X, 6—XII, 7); elken keer, ook wanneer de Danietische Herkules SIMSON zijnen persoonlijken wrok tegen de Filistijnen koelt doordat hij een ongelooflijk aantal van dezen doodt (XIII—XVI), heet het, dat Israël wegens zijne zonden door Jahwe aan zijne vijanden verkocht werd (IV, 1, 2; VI, 1; X, 6, 7; XIII, 1), dat het tot Jahwe riep (IV, 3; VI, 7; X. 10), en dat Jahwe voor het volk een verlosser verwekte (IV, 6; VI. 11 vv. X, 16; XIII, 1 vv.). Nog worden kortelijk vermeld de Richteren TOLA en JAÏR (X, 1—5), IBSAN, ELON en ABDON (XII, 8—15).

Gelijk ik deed opmerken, laat de schrijver de verhalen nagenoeg onveranderd gelijk hij ze vond; hij wil aansporen tot gehoorzaamheid aan Jahwe, maar rekent daarvoor meer op den

algemeenen indruk dien de verhalen teweeg moeten brengen, dan op de bijzonderheden. Toch kan het gebeuren dat enkele trekken tot dit doel kunnen medewerken, hetzij dat die strekking reeds in het oorspronkelijk verhaal vervat was, hetzij de samensteller van het boek haar erin gebracht heeft. Laten wij deze verhalen met het oog hierop nader beschouwen.

In het verhaal over BARAK zullen wij niet veel van dien aard vinden, want DEBORA heeft hoogstwaarschijnlijk bestaan, en is dus niet in het verhaal opgenomen ten einde het profetisme te verheffen. Hoogstens kan men een eenigszins vermanende bedoeling onderstellen, waar de aarzeling van BARAK, die den tocht niet durft ondernemen als DEBORA niet medegaat, gesteld wordt naast den dood van SISERA door de hand van een vrouw. Hierdoor wordt het gemis van geloof aan den kant van BARAK afgekeurd. Het „lied van DEBORA," een zeer oud stuk nationale poësie, is zeer Jahwistisch, maar is geheel vreemd aan het streven naar de uitoefening van een godsdienstigen invloed, eigen aan den kanonieken redacteur.

Wij vinden meer in het Gideonverhaal. Ten eerste het zeer profetisch stuk, in strekking overeenkomende met de vijf eerste verzen van H. II, dat vervat is in H. VI, 7—10; dan de ontwikkeling, door middel van een lang verhaal gegeven aan de voorstelling dat Jahwe de verwekker van den verlosser is (VI, 11—32), waarin wij op dezen trek moeten letten, dat GIDEON voorgesteld wordt als een man van geringe afkomst (v. 15), wat beteekent dat de verlossing uitsluitend te danken is aan Jahwe's macht. Geheel in denzelfden geest wordt later aan GIDEON het bevel gegeven bijna al zijne krijgslieden te ontslaan, zoodat hij maar drie honderd bij zich houdt. Eindelijk, in dat verhaal van H. VI, hetwelk als inleiding tot de verlossing dienst doet, blijkt de profetische strekking uit de verklaring welke van den naam JERUBBAÄL gegeven wordt, waardoor het ambt van verlosser van Israël ten nauwste verbonden wordt aan dat van verdediger van Jahwe's dienst. In het algemeen vindt men overal in de hoofdstukken VI en VII de bedoeling om den lezer diep in te prenten, dat alles door Jahwe en Jahwe alleen geschiedt.

De Gideonfiguur heeft veel aantrekkelijkheid voor de Israëlieten bezeten; het verhaal over hem is een van de meest uitgebreide uit die periode en heeft klaarblijkelijk in verschillende redacties bestaan. De kanonieke schrijver heeft, overeenkomstig

zijne arbeidsmethode, hierboven beschreven, menigen trek uit zijne bronnen overgeschreven, die, hoewel voor ons belangwekkend, volkomen overbodig was met het oog op zijn eigen godsdienstig doel. Dit is het geval met betrekking tot GIDEONS geschil met de mannen van Efraïm en wat daarop volgt in H. VIII, en dit is het evenzeer ten aanzien van het, ongelukkiger wijze zeer verward, verhaal van H. IX, betreffende het korstondig rijk door ABIMELECH te Sichem gesticht; de schrijver heeft echter dit verhaal pragmatisch met de andere stukken willen verbinden, tot grondslag daartoe gebruikende het feit dat te Sichem de dienst van Jahwe en die van Baäl-Berith tegelijkertijd bestaan hadden; hij doet dit door middel van een aanteekening, welke onze aandacht verdient, omdat de wijze waarop zij geredigeerd is doet zien hoe de schrijver de verhalen die hij teruggaf slecht las, of liever, hoe zijne theorie van een Israël dat reeds een volk is en, als volk, solidair, getrouw of ontrouw, niets anders is dan een theorie zonder historischen grond, niet ontleend aan de feiten, maar zoo goed en zoo kwaad als het gaat op de verhalen uit den ouden tijd toegepast. Wij lezen in de drie laatste verzen van H. VIII, die tot inleiding dienen aan het Abimelech-verhaal, het volgende:

> Nadat GIDEON gestorven was, boeleerden de Israëlieten weder de baäls achterna en maakten zich den Baäl-Berith ten god. De Israëlieten dachten niet aan Jahwe, hun god, die hen had verlost uit de hand van al hunne vijanden rondom, en bewezen geen liefde aan het huis van JERUBBAÄL-GIDEON, voor al het goed dat hij Israël gedaan had (VIII, 33—35).

De *Israëlieten*, zegt men ons hier, hebben Jahwe verlaten en zich Baäl-Berith ten god gemaakt, terwijl wij enkel wat volgt hebben in te zien, om te bemerken, dat er sprake is van gebeurtenisssen beperkt tot Sichem en de onmiddelijke omgeving. Het theoretisch pragmatisme, dat de redactie van het boek der Richteren beheerscht, is hier duidelijk te onderkennen.

De Jefta- en Simson-verhalen geven aanleiding tot opmerkingen van volkomen gelijken aard. Het gedrag der helden wordt aan geen critiek hoegenaamd, noch geschiedkundig, noch zedelijk, onderworpen; het wordt noch goed- noch afgekeurd; daar is het niet om te doen. De verhalen worden genomen zooals de bronnen ze geven, en eenvoudig geplaatst in het kader door H. II aangewezen:

Israël ontrouw, verdrukt, dan verlost; in alle andere opzichten de meest volkomene onzijdigheid; dit is zoo sterk, dat er geen middel bestaat om uit te maken, of de schrijver van meening is of niet, dat JEFTA een ondoordachte gelofte heeft gedaan en dat hij niet schijnt te bemerken, dat SIMSON noch deugd, noch vroomheid bezit (men zal mij, hoop ik, toegeven, dat het gebed van SIMSON, XVI, 21, een uitzondering is, die den regel bevestigt). Dit verhindert niet dat, op grond van de theorie, JEFTA en SIMSON tot verlossers van Israël, opzettelijk daartoe door Jahwe verwekt, gemaakt worden, op wie „de geest van Jahwe komt" (XI, 29; XIII, 25, enz.); zelfs moet de geboorte van SIMSON van te voren, als een gebeurtenis van het grootste gewicht, door een „engel van Jahwe" aan de ouders aangekondigd worden.

Het boek der Richteren is een bundel fragmenten uit de Israëlietische historiografie, samengevoegd in een gezamenlijke omlijsting; alles is namelijk gebracht onder de voorstelling, dat de tijd voorafgaande aan de instelling van het koningschap gevuld is geworden door een reeks booze daden van afval van het volk Israël, telkens gestraft doordat het aan zijne vijanden overgeleverd wordt, en telkens gevolgd door de verlossing. Het doel door den schrijver nagestreefd is, zijne volksgenooten in te prenten, dat zij het uitverkoren volk van Jahwe zijn, dat zij hem alles danken, en dat dit hem een recht verleent van hen volkomene trouw te eischen; eindelijk, dat zij zich, door aan dien eisch te voldoen, den zegen van den almachtigen god verzekeren, maar dat zij zich door ontrouw aan de gestrengste kastijdingen blootstellen.

Het is dus wel de profetische godsdienst waarop hier aangedrongen wordt; doch, het moet, al is het met leedwezen, erkend worden, dat dit gebeurt onder algeheele veronachtzaming van de voornaamste zijde van dien godsdienst, namelijk de zedelijke; de schrijver ijvert voor het ééne dogma, dat den dienst van alle andere goden dan van Jahwe verbiedt; er is geen enkel woord in geheel zijn geschrift te vinden, waaruit eenigszins zou blijken dat hij het hooge belang gevoelde van de zedelijke zijde der profetische prediking.

De twee zeer belangwekkende episoden welke de hoofdstukken XVII—XXI van het boek der Richteren vullen, vormen een toevoegsel, dat buiten het kader van dat boek valt. Zij zijn niet

zonder godsdienstige bedoeling geschreven, hoewel zij niet beheerscht worden door het dogmatisch stelsel van het hoofdwerk. De eerste (XVII, XVIII) is een omwerking van een zeer oud bericht over de stichting van het heiligdom te Dan. De omwerker, die niet vroeger kan geleefd hebben, dan de verovering van het Noorden van Kanaän door TIGLATH-PILEZER, beschouwde den stierendienst te Dan en te Bethel als de groote zonde van Israël en heeft wijzigingen in het oude bericht aangebracht, ten einde een smet te werpen op het heiligdom te Dan, waar die dienst gevestigd was geweest. De tweede episode is ontleend aan een oud verhaal, dat echter geheel onkenbaar is gemaakt door een omwerker, die van Israël, dat in het heldentijdvak niet eenmaal een volk was, een godsdienstige „gemeente" maakt, en die dus in den Joodschen tijd moet geleefd hebben. De bedoeling is de leer te verkondigen, dat Israël gezamenlijk aansprakelijk is voor het kwaad dat in zijn midden bestaat en waardoor het bezoedeld wordt.

§ 3.

I EN II SAMUEL.

Het werk gevormd door de twee boeken van Samuel van onze bijbels draagt geheel hetzelfde karakter van compilatie, dat het boek der Richteren, hetwelk daaraan in de Joodsche bijbels voorafgaat. kenmerkt; het is daarvan, wat den inhoud aangaat, een voortzetting. Het heeft verschillende redacties ondergaan; ik neem het boek gelijk het nu in zijn geheel bestaat, waar op meer dan éene plaats de invloed van Deuteronomium kenbaar is.

De samensteller is bekend geweest met het boek der Richteren, of ten minste met de pragmatische theorie daardoor vertegenwoordigd. Overigens heeft hij niet, gelijk de samensteller van het vorige, aan zijn werk doen voorafgaan een overzicht aanwijzende zijn gezichtspunt; er bestaat dus maar één middel om ons daarvan rekenschap te geven, en dit middel is, het werk te doorloopen. Dit gaan wij doen.

Het eerste deel bestaat uit de hoofdstukken I—XII van het eerste boek, en mag genoemd worden de geschiedenis van SAMUEL, heewel het uitgebreide episoden bevat, waaraan deze *nabi* geen

deel heeft. De schrijver beschouwt den tijd daar behandeld als nog behoorende tot het tijdvak der „Richteren", zonder twijfel omdat deze tijd aan de instelling van het koningschap voorafgaat. Om deze reden stelt hij SAMUEL aan het hoofd van Israël (VII, 15; verg. VIII, 5); het is opmerkelijk, en het bewijst hoe het pragmatisme van onze schrijvers een loutere theorie is, geen oogenblik door hen met de feiten vergeleken, dat, op dezelfde plaats waar hij SAMUEL voorstelt als „richter over Israël zoolang hij leefde," hij toch aan zijne bronnen getrouw blijft en wij van hemzelf hooren, dat de werkzaamheid van den profeet beperkt was tot Rama, waar hij woonde, met Bethel, Gilgal en Mitspa, „allen plaatsen welke tot een kleine streek behoorden, op het plateau, tusschen Efraïm en Benjamin", om met REUSS te spreken. Uit ditzelfde pragmatisme komt de bewering voort: „Jahwe's hand drukte op de Filistijnen zoolang SAMUEL leefde", een bewering welke door den inhoud van het boek zelf te niet wordt gedaan (VII, 13; verg. XIII, 19—22). Immers kan het niet anders, indien eenmaal SAMUEL een „Richter" moet geweest zijn, of het land heeft vrede genoten al den tijd dat hij Israël geregeerd heeft; en men beweert, tegen de feiten in, dat dit het geval was; het pragmatisme *maakt* de geschiedenis, vorscht ze niet uit. De vermelding van dien beweerden toestand van vrede wordt dan ook voorafgegaan door die van een beweerde groote zege door de Israëlieten onder SAMUEL op de Filistijnen behaald, als gevolg, gelijk de theorie het medebrengt, van het berouw des volks. Dit geheele hoofdstuk VII had door den schrijver van het boek der Richteren opgesteld kunnen worden. Laten wij nog opmerken, wat betreft die nederlaag der Filistijnen, dat Jahwe zóó geheel alleen alles doet, in overeenstemming met den profetischen godsdienst, dat de Israëlieten niet behoeven te strijden, maar enkel den vijand te vervolgen hebben nadat hun god dezen uiteengedreven heeft:

> Terwijl SAMUEL het brandoffer bracht en de Filistijnen tegen Israël ten strijde oprukten, donderde Jahwe met geweldig geluid te dien dage over de Filistijnen en bracht hen in verwarring, zoodat zij voor Israël de nederlaag leden. De mannen van Israël trokken uit Mitspa, vervolgden de Filistijnen en versloegen hen tot beneden Beth-kar (VII, 10, 11).

Bekend is het verhaal van SAMUELS geboorte (H. I), dat zeker

niet door den redacteur is uitgedacht, maar waarin deze, even zeker, gezien heeft, en wilde dat zijne lezers zouden zien, Jahwe aan het werk, om voor zijn volk de komst van een profeet voor te bereiden, die het op den goeden weg zou leiden, terwijl de god zijn uitverkoren werktuig doet te voorschijn komen uit wat klein en veracht is. Dit verklaart de inlassching van dat „lied van HANNA," een zeer Jahwistischen psalm, bestemd om een zege te verheerlijken, die met de geboorte van SAMUEL niets te maken heeft, maar waarin voorkomt de tegenstelling, zoo gewoon bij de profeten, van de machtigen en de nederigen:

De boog der helden is gebroken,
wankelenden zijn omgord met kracht;
verzadigden hebben zich verhuurd voor brood,
en hongerigen opgehouden met arbeiden;
de onvruchtbare heeft zeven gebaard,
en die rijk aan kinderen was is verwelkt....
Hij doet den geringe uit het stof opstaan,
hij verhoogt den nooddruftige uit het slijk (II, 4, 5, 8).

Het voorbeschikt kind is nog maar een jonge knaap, als Jahwe hem gebruikt om zijn oordeel over de boozen aan te kondigen, terwijl de priester ELI, niettegenstaande zijn heilig ambt, niet waardig gekeurd wordt rechtstreeksche mededeelingen van zijn god te ontvangen (H. III). Hij is onwaardig, omdat hij het slecht gedrag van zijne zonen niet tegengaat, een echt profetische gedachte, welke wel in het verhaal niet uitdrukkelijk uitgesproken wordt, maar die er toch duidelijk in ligt. In denzelfden geest is reeds in het tweede hoofdstuk, dat wel uit een andere bron zal geput zijn, het oordeel van Jahwe door een „godsman" aan ELI bekend gemaakt (II, 27 vv.).

De lotgevallen van het heiligdom te Sjilo en van de priesterlijke familie die er den dienst verrichtte, zijn ons niet genoeg in bijzonderheden bekend om helder te kunnen aanwijzen hoe de profetische geschiedschrijving zich tot de feiten verhoudt. Dit echter is duidelijk, dat Sjilo en zijne priesterschap in verval zijn geraakt, en dat het godsdienstig pragmatisme, 't welk zichzelf van het begin tot het einde van het Oude Testament gelijk blijft, daarin een straf zag van Jahwe, die zich beleedigd achtte. Daarom zegt de godsman tot ELI:

Daarom spreekt Jahwe, Israëls god: Al heb ik uitdrukkelijk ge-

zegd: Uw en uws vaders huis zullen voor altijd voor mijn aangezicht verkeeren, thans, zegt Jahwe, zij het verre van mij (II, 30; — verg. Jer. XXVI, 9).

Eer wij afscheid nemen van de hoofdstukken II en III, moet ik wijzen op het merkwaardig slot daarvan. De redacteur is er zoo op uit het profetisme in den persoon van SAMUEL te verheerlijken, dat hij niet wachten kan totdat zijn held den mannelijken leeftijd bereikt heeft, om hem een nationalen invloed toe te schrijven. Hij lascht de volgende aanteekening in, welke wel doet zien hoe zijne, ik kan zeggen theologische, meening de *geschiedenis maakt:*

SAMUEL groeide op, terwijl Jahwe met hem was en geen zijner woorden onvervuld liet. Toen nu Jahwe ook verder telkens te Sjilo verscheen, werd gansch Israël van Dan tot Bersjeba gewaar dat SAMUEL betrouwbaar was als profeet van Jahwe. En SAMUELS woord kwam tot gansch Israël (III, 19—IV, 1).

De hoofdstukken IV—VI bevatten het verhaal van de groote overwinning der Filistijnen, het buit maken van de ark en den terugkeer van deze. Hier wordt over SAMUEL niet gesproken en de bron waaraan het verhaal ontleend is kan niet een geschiedenis van dezen profeet zijn geweest. De reden echter ligt voor de hand om welke de redacteur het overschreef in verband met de profetische gaven van zijnen held; hij zag namelijk daarin het begin der verwezenlijking van hetgeen door den godsman was aangekondigd en door het kind SAMUEL nader bevestigd. Wat het verhaal op zichzelf betreft, het behoorde geheel in het profetisch kader, daar de wonderen door de ark verricht bewezen, dat de nederlaag der Israëlieten een gevolg was geweest van hun ontrouw en niet van de onmacht van Jahwe, hoewel de ark zelve aan de schrijvende *nabi's* bijzonder weinig belang schijnt ingeboezemd te hebben, daar zij haar geen enkele maal noemen. Zeker moet als een historisch feit beschouwd worden, dat men algemeen een groote bijgeloovige vrees voor de ark koesterde; een bewijs van de godsdienstige bedoelingen van den redacteur ligt dus niet in de plaatsen waar hij van die vrees melding maakt, (VI, 19—21; II Sam. VI, 6, 7); wat hij daar ten beste geeft put hij stellig uit zijn bronnen.

In de hoofdstukken VIII—XII wordt verhaald de instelling van het koningschap, dus de geboorte van de Israëlietische nationa-

liteit. Dit behoort nog tot SAMUELS geschiedenis, omdat de redacteur, onder den invloed van de voorstelling alsof SAMUEL aan het hoofd van het volk had gestaan en dat Jahwe dit door de bemiddeling van de profeten bestuurde, aan zijnen held de hoofdrol toeschrijft in het gebeurde bij het ontstaan van het koningschap. Het eenige aandeel dat hij in werkelijkheid daaraan heeft gehad zal wel zijn, dat hij te Gilgal den nieuwen koning zalfde, beter gezegd, den krijgsaanvoerder, niet zoozeer verkozen, als erkend door de stammen.

Het verhaal, gelijk wij het bezitten, wemelt van tegenstrijdigheden, omdat de redacteur het samengesteld heeft uit verschillende fragmenten, welke hij gedeeltelijk naast elkander heeft afgeschreven, gedeeltelijk heeft getracht samen te voegen. Een van de bronnen door hem gebruikt behelsde een verhaal eindigende met de instelling van het koningschap; wij vinden het in hoofdstuk VIII, X, 17—27 en XII en zullen het in de eerste plaats beschouwen.

Men kan dit het „theocratisch" verhaal noemen; ten minste deze benaming is hier juister dan overal elders, hoewel de schrijver in de verte de voorstelling niet heeft gehad van een *georganiseerden* staat met God als koning. Hij is niet theocratisch in dezen zin, dat hij practisch zou ijveren voor de vervanging der monarchie door een regeering zonder koning; hij berust integendeel in het feit dat de Israëlieten koningen hebben; hij berust erin als in een betreurenswaardig, maar niet te veranderen, feit [1]). Niettemin spreekt hij categorisch het beginsel uit, dat Jahwe de eenige koning van Israël is. Hij is theoretisch, maar niet practisch, theocratisch gezind. De zaak is, wel beschouwd, eenvoudig genoeg. Wij hebben hier een critiek op het koningschap gelijk de ervaring erover had doen oordeelen. Indien de koningen in het

---

[1]) Hij betoont zich zelfs zeer naïef te dien opzichte. Het volk, bij het hooren van den donder dien SAMUEL heeft aangekondigd, erkent dat het verkeerd gedaan heeft door een koning te begeeren (XII, 17 vv.). Waarom stelt nu SAMUEL niet voor, dat men van een koning zal afzien? Omdat, toen het verhaal geschreven werd, reeds een geheele reeks van Israëlietische koningen geleefd hadden; doch het is duidelijk, dat SAMUEL uit zijn rol valt. Had de schrijver aan een *toekomstige* theocratie gedacht dan had hij zeer gemakkelijk zijn verhaal anders kunnen inrichten; hij had, bij voorbeeld, het volk zijne zonde niet doen erkennen, en hij zou den profeet onheilen hebben doen aankondigen welke een einde moesten nemen zoodra het volk tot zijnen god-koning terugkeerde.

algemeen belijders en bevorderaars van den profetischen godsdienst waren geweest — wat zij niet konden zijn, daar zij dien godsdienst niet kenden; maar onze schrijver meent dat hij even oud is als MOZES — en indien deze zelfde koningen wat meer werk van het geluk hunner onderdanen, en wat minder van hun persoonlijk genot hadden gemaakt, dan zouden de voorstanders van den profetischen godsdienst in het koningschap een heerlijke goddelijke instelling gezien hebben; maar het was geheel anders uitgevallen; de zaak van Jahwe was zelden, en dan nog zeer gebrekkig, door den troon gediend geworden, en ons verhaal bewijst dat men ertoe kwam te zeggen: het ware beter geweest geen koningen te hebben. Dit gevoel echter ging niet diep. De koning is en blijft de *gezalfde van Jahwe*, overal, zelfs in het besproken verhaal; hier wordt dus de echte theocratie volstrekt niet vertegenwoordigd, maar eenvoudig die profetische theocratie, welke bestaat in de regeering van God door middel van de vroomheid der menschen, en welke zoozeer gelijkt op het godsrijk in den Christelijken zin van het woord (zie bl. 173). Het is een geestelijke theocratie; de spil om welke zij draait is de werkzaamheid der profeten; deze trek is de voornaamste in ons verhaal, gelijk gaat blijken.

Reeds in den aanhef wordt te kennen gegeven, dat alles in Israël wel zou gegaan zijn, indien SAMUEL niet had moeten deelen in het lot van alles wat menschelijk is, oud worden (VIII, 1); doch het ambt van profeet is niet erfelijk en de zonen van SAMUEL zijn niet bekwaam om hem te vervangen (v. 2, 3). Dit is oorzaak dat het volk een koning verlangt (v. 5). Tot wien wendt het zich? Tot SAMUEL. SAMUEL is alles, doet alles. Met de naïeveteit eigen aan deze soort van opstellen wordt in den mond van het volk een uitnemende grond voor zijn verzoek, afgeleid uit wat voorafgaat, gelegd, namelijk dat met het afnemen van SAMUELS krachten, bij de onbekwaamheid van zijne zonen, men straks zonder hoofd zal zijn; maar tevens wordt, omdat, op grond van de leerrede over het koningschap (VIII, 10—18; vooral XII), op welke de schrijver aanstuurt, het verzoek van het volk zondig *moet zijn*, omgezien naar een zondige bedoeling van het volk; men laat het dan zeggen, dat het erom te doen is gelijk andere volken te zijn. Wij herkennen hier gereedelijk den geest van vijandschap tegen de vreemdelingen, die zich in het profetisme

meer en meer heeft doen gelden, als gevolg van het streven om Israël van polytheïsme en beeldendienst te zuiveren.

Jahwe beveelt aan SAMUEL het verzoek van het volk in te willigen, niet omdat dit verzoek billijk is, maar omdat het volk onverbeterlijk is (v. 7—9), het is het halsstarrig volk van het profetisme. Jahwe werpt dus eenigszins den steel naar de bijl, maar wat als verzachtende omstandigheid behoort te gelden, is dat de schrijver aan deze moeilijkheid niet ontkomen kon; immers hij moest het verzoek om een koning als iets slechts bestempelen; tevens dwong hem de geschiedenis te erkennen dat de Israëlieten koningen hadden gehad; maar tegelijkertijd eischte het profetisch standpunt, dat die koningen als door Jahwe geschonken werden voorgesteld.

SAMUEL houdt daarom aan het volk, dat is aan de hoofden, de lasten voor, welke monarchen aan hun onderdanen opleggen; toch handhaaft het volk zijn verzoek, en de profeet zendt zijne hoorders weg, na hun beloofd te hebben aan hun verlangen te zullen voldoen [1]). Korten tijd daarna verzamelt hij het volk te Mitspa, om zijne belofte, als het ware onder protest, te vervullen (X, 17—24). Daar Jahwe den koning moet geven, bestaat er maar één middel om dezen aan te wijzen, namelijk het lot, en SAUL wordt verkozen. Daarop richt nog SAMUEL een lange rede tot het volk om zijne ondankbaarheid in het licht te stellen en het te vermanen, ten minste, nu het kwaad gebeurd is, getrouw te blijven aan den dienst van zijn god (XII) en laat hij het volk gaan [2]). Ik heb reeds van den donder melding gemaakt.

De leerrede van H. XII is zeer belangwekkend, omdat de hand van den redacteur zich telkens verraadt, met het streven om de trouw aan Jahwe en de gehoorzaamheid jegens zijne profeten aan Israël in te prenten. Mijne lezers zullen zich gemakkelijk zelven kunnen overtuigen dat dit het geval is; ik zal alleen op v. 23

---

[1]) v. 10—22. Waarschijnlijk zijn de laatste woorden van v. 22: „Zoo zeide SAMUEL tot de mannen van Israël: Gaat henen, ieder naar zijne stad" van den redacteur, en volgde, in zijne bron, X, 17 „SAMUEL nu riep het volk samen tot Jahwe te Mitspa" onmiddellijk op VIII, 22*a*, „geef hun een koning". De redacteur had een plaats noodig voor het verhaal van IX, 1—X, 16, en om deze te verkrijgen, doet hij onderstellen een voorloopig wegzenden der *hoofden*, met de belofte het volk samen te zullen roepen tot de verkiezing van een koning, gelijk ik het in den tekst opgevat heb.

[2]) Dit laatste staat niet in H. XII, maar wel X, 25. Dit hangt samen met de inrichting der redactie.

wijzen, waar SAMUEL hoegenaamd geen neiging vertoont zich terug te trekken, nu hij aan Israël een koning gegeven heeft. De koning is niets; het volksgeluk blijft van den profeet afhankelijk. Hij zegt:

> Wat mij betreft, het zij verre van mij dat ik tegen Jahwe zondigen zou en ophouden voor u te bidden! Neen, ik zal u den goeden en rechten weg wijzen.

Twee andere verhalen heeft de redacteur trachten samen te vlechten met het „theocratische." Hierover kan ik kort zijn. H. IX, 1—X, 16 is zeer gunstig voor SAUL, den gezalfde van Jahwe (IX, 16; X, 1), vervuld met den geest van Jahwe en daardoor in staat groote daden te verrichten (X, 6, 7). Dit verhaal vertegenwoordigt een ouder standpunt dan het andere, straks behandelde. Wel moet het godsdienstig, zelfs profetisch genoemd worden, daar de schrijver het lot der natie beschouwt als volstrekt van Jahwe's bestuur afhangende. Op dezen grond, maar op dezen alleen, kan gezegd worden, dat dit verhaal met een godsdienstig doel geschreven is. Zelfs dit weinige kan niet beweerd worden van het verhaal van H. XI, dat geput is uit wat ik genoemd heb de ondogmatische geschiedkundige letterkunde.

Zoo hebben wij bereikt de profetische geschiedenis van SAUL, welke in H. XIII begint, om met H. XVI veel meer die van DAVID te worden.

Arme SAUL! De profetische theologie heeft op zijn voorhoofd het merk van den vervloekte gebrand, en de gegevens ontbreken ons om hem onpartijdig te kunnen beoordeelen. Gemakkelijk is het te zien dat hij de volstrekte veroordeeling hem te beurt gevallen niet verdiend heeft, doch het is niet mogelijk te bepalen hoever wij met zijne eerherstelling mogen gaan. Laat ik één enkel voorbeeld geven. Welk middel, zou ik willen vragen, bezitten wij om de verhouding tusschen hem en DAVID te ontrafelen? De verhalen maken van DAVID de reine onschuld die vervolgd wordt, en dus van SAUL een kleingeestig wangunstig despoot; hoe zullen wij nu weten of DAVID zich werkelijk aan geen kuiperijen schuldig gemaakt heeft? Er bestaan sterke aanduidingen, welke aanleiding geven hem ervan te verdenken, doch men zal nooit met zekerheid weten wat er van aan is geweest, gelijk men ook altijd in onzekerheid zal blijven in hoever SAUL te klagen

heeft gehad over het drijven der fanatieken en over de mogelijke verstandhouding van hen met DAVID.

Dit gemis van stellige feiten legt op mijn weg, wat betreft het bijzonder onderwerp van dit boek, een onoverkomelijke moeilijkheid. Ik kan niet met volkomen zekerheid aanwijzen hoe in dit gedeelte van het boek Samuel de geschiedenis wordt gebruikt ter verdediging van den godsdienst. Dit zou eenvoudig genoeg zijn, indien ik wist wat er werkelijk gebeurd is; wij zouden dan wezenlijke feiten met het kanoniek relaas vergelijken; dit kan nu niet. Ik moet mij bij het mogelijke bepalen, dat is den geest aanwijzen die de eenige verhalen in ons bezit kenmerkt.

Men herkent dadelijk hier een compilatie, waarvoor gebruikt zijn stukken, die op zichzelf zonder godsdienstige bedoeling geschreven zijn. Zoo schijnen de hoofdstukken XIII en XIV te bevatten hetgeen over SAUL medegedeeld werd in een kroniek der Israëlietische koningen; de hand van den redacteur verraadt zich alleen in het stuk XIII, 8—15. (SAUL het brandofier ontstekende, zonder op SAMUEL te wachten), waarin ik echter niet op mij zou willen nemen aan te wijzen, wat wel en wat niet van hem is; in 't bijzonder zou men gaarne willen weten of de bron SAMUEL ten tooneele voerde en, zoo ja, hoe; toch meen ik dat de redacteur te herkennen is in de gedachte welke de gansche redactie beheerscht wat betreft de verhouding tusschen SAUL en DAVID, dus, in dit stuk, in de vermelding van SAULS verwerping en in de aankondiging, SAMUEL in den mond gelegd, dat Jahwe een man naar zijn hart heeft uitgezocht, om SAUL te vervangen (v. 13, 14).

Hiermede bedoel ik niet, dat de voorstelling van SAULS verwerping aan den redacteur alleen eigen is geweest. Hij heeft haar, integendeel, waarschijnlijk uitgedrukt gevonden in de bron welke hij in H. XV. volgde, waar deze voorstelling onafscheidbaar is van het verhaal zelf (oorlog tegen Amalek), terwijl het in het vorige verhaal andersom is; hier breekt de verwerping den draad van het verhaal af. Wat den veldtocht tegen Amalek aangaat, herkent men hier in het geheele opzet de voorstellingswijze van den schrijver van het dusgenoemde theocratisch verhaal, dat wij hierboven behandelden. SAMUEL treedt hier op in dezelfde rol van opperbestuurder, aan wien SAUL eenvoudig te gehoorzamen heeft. Het is de profeet die beveelt tegen de Amalekieten te trekken die tegen hen den banvloek uitspreekt, en die navraag doet naar

de wijze waarop zijne bevelen zijn opgevolgd. Hij verwijt aan SAUL zijne ongehoorzaamheid. (v. 17—20) geheel op denzelfden toon, als waarop JEZAJA aan den koning van Juda verwijt, dat hij zich voor Jahwe verbergt, of aan het volk dat het naar de profeten niet luistert (Jez. XXX, 2; XXIX, 15; XXX, 9, 10; XXVIII, 9, 10; VII, 13; XXXIX, 3; zie bl. 51). Ongehoorzaamheid aan den profeet is ongehoorzaamheid aan God; omdat AGAG verschoond is en een gedeelte van den buit is afgezonderd, krijgt Jahwe berouw, dat hij SAUL koning heeft gemaakt en wendt zich SAMUEL van dezen af. Voorts de breuk van SAMUEL met SAUL is voldoende om den werkelijken val van dezen te doen plaats hebben; in het document hier gevolgd zal hem voortaan geen welslagen toegeschreven worden. Klaarblijkelijk is dit alles geen geschiedenis, maar theologie. Zelfs kan ik deze theologie niet zeer schoon vinden. Veel lof wordt toegezwaaid aan vers 22. Laten wij het van dichterbij bezien. Het luidt aldus:

> SAMUEL zeide: Heeft Jahwe zooveel behagen in brandoffers en slachtoffers als in gehoorzaamheid jegens hem? Zie, gehoorzaamheid is beter dan offerande, en opletten beter dan rammenvet.

Moeten wij dit woord als een waardigen weerklank van Jez. I, 10—20 of Jer. VII, 1—11 bewonderen? Zeker, het behoort tot het waarlijk groote en voortreffelijke profetisme, den uitwendigen eeredienst lager dan de gehoorzaamheid te stellen. Er bestaat echter een groot verschil tusschen de prediking van JEZAJA en JEREMIA, eensdeels, en anderdeels, wat hier in den mond van van SAMUEL gelegd wordt. Bij de eersten is het bovenal te doen om hetgeen op zichzelf goed en kwaad is, om dingen waarover het geweten getuigenis aflegt, juist iets waarvan geen spoor in SAMUELS woorden te ontdekken is; de gehoorzaamheid hier geeischt is niets anders dan de lijdelijke onderwerping aan den profeet, wat paus INOCENTIUS III van Europa's vorsten eischte.

De zienswijze welke zich in het „theocratisch" document openbaart werd geheel gedeeld door den redacteur; dit blijkt uit het verhaalde in H. XIII, 8—15; weliswaar is hier SAUL ongehoorzaam in iets anders dan in H. XV, wat ongetwijfeld samenhangt met hetgeen stond in de bron in H. XIII gebruikt; doch de verwerping van den koning wordt in dit verhaal, geheel gelijk als in het andere, veroorzaakt doordat hij zich niet woordelijk aan

het voorschrift van den profeet houdt, welke goede redenen hij ook moge gehad hebben om ervan af te wijken.

Als gevolg van dit pragmatisme wordt in het verder verhaal SAUL enkel nog genoemd ten einde, door de tegenstelling, DAVID in de hoogte te steken. Al moge de redacteur menig antiek stuk zonder theologische strekking opgenomen hebben, zijn arbeid wordt toch geheel beheerscht door de voorstelling, dat SAUL verworpen was geworden en DAVID in zijne plaats uitverkoren, en dat alles verkeerd was gegaan, van het oogenblik dat SAMUEL zich teruggetrokken had en gestorven was, totdat DAVID den troon had bestegen.

Een kort overzicht van de hoofdstukken die volgen zal voldoende zijn, om te doen zien dat de zaak is gelijk ik zeg.

Zoodra SAUL verworpen is, wordt DAVID bij voorbaat gezalfd, natuurlijk door den onmisbaren SAMUEL (XVI, 1—13). Hierop verschijnt DAVID aan het hof van den verdoemden koning en brengt hij met zich een tijdelijken voorspoed mede (v. 14—23). Volgt het tweegevecht met GOLIATH (XVII), zonder dat de redacteur eenige poging heeft aangewend om dit verhaal met het vorige in overeenstemming te brengen. Wij weten nu eenmaal dat de bijbelsche redacteurs deze soort van moeilijkheden zoo goed als niet gevoelden; het was voldoende, om het verhaal te doen opnemen, dat daarin aan DAVID een schitterende rol werd toegedeeld, terwijl SAUL tegen de vijanden van zijn volk onmachtig bleek te zijn. In denzelfden geest gaat het voort in het volgende hoofdstuk; men zou zeggen, dat DAVID alleen zich tegen de Filistijnen roert, en men zou niet eens raden dat SAUL nog de wapenen draagt, indien niet het 6[de] vers hem plotseling noemde, omdat het noodzakelijk is, ten einde tot het rijgezang der vrouwen: „verslagen heeft SAUL zijne duizenden, DAVID zijne tienduizenden" en tot SAULS wangunst te komen.

Hier vangt aan het lange relaas, waarin de werkelijkheid niet meer van de verdichting te onderscheiden is, over de vervolgde onschuld; het eindigt met den veldslag op den Gilboa en den dood van SAUL, dat is met H. XXXI. Veel valt niet op te merken ten aanzien van dit welbekende heldendicht. Heeft de redacteur niet veel uit zichzelf erin gebracht, toch doet zijne leidende gedachte zich op meer dan ééne plaats bespeuren; bij voorbeeld geniet DAVID, de voorbeschikte, de gunst der *nabi's* en is hij onaantastbaar zoolang hij bij hen vertoeft (XIX, 18—24); wat

meer is, JONATHAN zelf schijnt te weten dat de troon voor zijnen vriend bestemd is (XX, 14—16; XXIII, 16—18); deze wetenschap wordt tot zelfs aan SAUL toegeschreven (XXIV, 21, 22). Overigens bezitten wij hier een verzameling van hoogst belangrijke overleveringen, waaraan in de profetische geschiedenis eene plaats is ingeruimd, zonder twijfel omdat zij betrekking hadden op hem, dien het profetisme in het algemeen verheerlijkte als den koning naar het hart van Jahwe. Naar de meening van den redacteur, bewees dit alles, dat God zijne vereerders beschermt; het relaas zou alleen daardoor, en slechts zijdelings, als dienende tot de verdediging van den godsdienst kunnen beschouwd worden; hetzelfde, doch in omgekeerden zin, moet gezegd worden ten aanzien van den gedoemden SAUL, die zijne toevlucht neemt tot de verfoeilijke kunsten der doodenbezweerders (XXVIII).

Het tweede deel van dit werk, II Samuel van onze bijbels, draagt geheel hetzelfde karakter als het eerste, wat betreft de gevolgde methode en den geest die de samenstelling beheerscht. Het bevat de profetische geschiedenis van DAVID als koning. Met opzet zeg ik de „profetische" geschiedenis, hoewel waarschijnlijk de redacteur in 't geheel niets verzonnen heeft. Immers, sprekende van profetische geschiedenis, bedoel ik volstrekt niet te beweren, dat de schrijvers hebben getracht de feiten te *doen dienen* aan de bevordering van hun denkbeelden; zij hebben niet de feiten willen kleuren om hen te doen beteekenen wat, zonder die bewerking, er niet in opgesloten zou zijn geweest. Ik bedoel iets anders. Met hoe meer aandacht ik ze lees, des te duidelijker bemerk ik, dat de geschiedenis hun toescheen, gelijk zij haar kenden, voor hunne zaak te pleiten, en dat dit de reden is waarom zij haar navertelden. Zij stelden de feiten voor gelijk zij ze zagen; zij geloofden dat Israël van den tijd van het verblijf in de woestijn af een natie geweest was; de stamhelden waren, naar zij meenden, verlossers van het volk geweest en waren aan het hoofd van het volk, als een soort van tijdelijke koningen, gebleven, enz. Dit, en alles wat de schrijvers aangaande het verleden van hun volk meenden te weten, scheen hun toe luide te roepen: „Jahwe heeft aan Israël de onuitsprekelijke eer geschonken het tot zijn eigen volk te verkiezen en heeft aan zijne uitverkorenen tallooze gunsten bewezen; dezen echter hebben altoos aan den dag gelegd een hardnekkige neiging om zijne genadebewijzen in

vergetelheid te brengen, en hun god heeft, zijns ondanks, slag op slag zijne ondankbare kinderen moeten kastijden. Nooit echter heeft hij hen geheel prijsgegeven; hij verwekte hun hoofden, om hen in de gerechtigheid te leiden, en, daarenboven, zond hij hun onvermoeid zijne dienaren, de godsmannen, om hun zijnen heiligen wil bekend te maken. Wie naar dezen geluisterd hebben, zijn altoos gezegend geworden; nimmer heeft de goddelijke bescherming hen verlaten, zelfs niet te midden van de hachelijkste omstandigheden, terwijl wie hun ongehoorzaam zijn geweest ten onder zijn gegaan, al mochten zij gedurende eenigen tijd, voordat zij ontrouw werden, de voorwerpen van den goddelijken zegen zijn geweest. Leere dus Israël wijsheid door de welsprekende prediking van die lange reeks vervlogen eeuwen; moge het inzien hoe monsterachtig dwaas het handelt door zich van zijnen god en de door hem geheiligde godsmannen af te wenden; laten voortaan allen, groot en klein, hoofden en onderdanen, besluiten op hem alleen te vertrouwen: dan zal men zien door hoevele schitterende wonderen ten gunste van zijn volk hij zijne macht en zijne liefde openbaren zal."

Deze taal hoorden de schrijvers in de geschiedenis en zij wilden dat zoovele lezers mogelijk haar zouden vernemen. Dezen konden zij alleen in de hoogere klassen der maatschappij hopen te vinden; maar men kan zien, dat de profeten dachten, dat het voldoende was de leidslieden te winnen om het volk te winnen [1]). Dus, wanneer ik de vrijheid neem te zeggen: zij geven ons theologie in de plaats van geschiedenis, meen ik hiermede, dat hun theologie hun het verleden verkeerd heeft doen begrijpen, volstrekt niet dat zij zelven niet geloofden, dat het verleden was geweest gelijk zij zich voorstelden.

Wat ik de profetische geschiedenis noem, is dus de geschiedenis gelijk zij zich voordeed aan de Israëlieten van de godsdien-

---

[1]) Ik had misschien in mijn onderzoek naar de schrijvende profeten meer uitdrukkelijk op dit feit moeten wijzen; doch mijne lezers moeten zelven opgemerkt hebben, dat hun verwijten bijna uitsluitend de hoogere klassen treffen. Men zou zich kunnen voorstellen, dat de veroordeeling der afgoderij bestemd was om door allen gehoord te worden, en het is inderdaad niet twijfelachtig dat de mondelinge prediking deze afkeuring veel dieper heeft doen doordringen dan de geschrevene. Niettemin, ook met het oog hierop, is het voldoende de geschiedkundige boeken te doorbladeren, om te bemerken, dat de verantwoordelijkheid voor de trouw of ontrouw van Israël door de profeten bovenal op de bestuurspersonen geladen wordt.

stige richting welker typen de groote schrijvende profeten zijn, en gelijk zij door mannen tot die richting behoorende op schrift is gebracht, weergevende, verkortende, samenstellende oude documenten, niet ten einde den profetischen godsdienst te prediken, maar omdat hij, naar hunne meening, door hetgeen zij verhaalden gepredikt werd.

Het was noodig, nadat de lezer met mij een gedeelte van die profetische geschiedschrijving heeft doorloopen, deze uitlegging, eer wij verder gingen, te geven, omdat dit mijn goed recht aantoont, om aan de boeken in dit hoofdstuk behandeld een hoofdzakelijk apologetisch karakter toe te kennen, ofschoon zij vele, korte en lange, episoden bevatten, die geen apologetische strekking bezitten. Wat men geven wilde, was een beeld van het verleden in groote trekken, zonder te bedoelen dat iedere bijzonderheid iets zou prediken, maar wel bedoelende, dat het geheel de kracht van een prediking zou hebben. Dit verklaart waarom de schrijvers zoo vaak de verhalen welke in hun bronnen stonden zoo verkortten, dat zij er zeer duister door worden; zij schonken aan die duisterheid zeer weinig aandacht; niet alleen waren zij geen artisten in de kunst om een geschrift samen te stellen — zij hadden wel het gevoel van het schilderachtige, maar dit is geheel iets anders — en wisten zij nog niet, dat het niet genoeg is, om begrepen te worden, dat de schrijver zichzelf begrijpt, maar zij bekommerden zich tevens weinig erom de bijzonderheden zóó voor te stellen, dat men zich helder daarvan rekenschap geven kon, daar zij zelven geen belang stelden in wat wij zouden noemen den natuurlijken samenhang der gebeurtenissen. Wij moeten daarbij niet vergeten dat allerwaarschijnlijkst hun bronnen soms zeer rijk en, voor andere gedeelten, zeer arm aan bijzonderheden waren, en verder dat onze schrijvers meer dan eens een minder wijze keuze hebben gedaan tusschen wat behouden en wat voorbijgegaan moest worden. Dit alles in het oog gevat, is het mij alsof ik ze aan het werk zag; de eenigszins chaotische toestand van hun opstellen schijnt mij volkomen verklaarbaar toe, en tevens is mij de geest waarin deze opstellen ontworpen zijn ten zeerste duidelijk.

Overigens hebben zij niet zoo maar, als het ware op goed geluk, gearbeid, al moge het, oppervlakkig bezien, zoo schijnen. Ik zal een voorbeeld geven, genomen uit de reeds behandelde verhalen. Waarom, zou men kunnen vragen, heeft de schrijver van het

boek Samuel, naast de providentiëele geschiedenis van SAULS verheffing tot het koningschap, opgenomen het verhaal van de verlossing van Jabes, dat de zaken geheel anders verklaart, zoodat hij met veel moeite naar de middelen moest omzien ten einde dit verhaal met de andere in verband te brengen? Mij schijnt dit zeer natuurlijk toe. De drie verhalen bestonden; wat zij vertelden was dus waar in de oogen van onzen redacteur en zij konden niet in tegenspraak met elkander staan; welnu, de samenhang was in beginsel niet ver te zoeken, al mogen de bijzonderheden moeilijkheden veroorzaakt hebben: de heldendaad te Jabes was het gevolg van SAULS uitverkiezing door Jahwe, geopenbaard op het goddelijk vastgesteld oogenblik, en zij behoorde uit dien hoofde in het profetisch kader. Dit is de reden waarom, bij de zalving van SAUL, wij de aankondiging van zijne heldendaden lezen in dezer voege:

> Dan zal de geest van Jahwe op u komen, en gij zult met hen profeteeren en een ander mensch worden. Wanneer nu deze teekenen uitkomen, doe dan wat uwe hand te doen vindt; want God is met u (I Sam. X, 6, 7).

Daaraan beantwoordt, in het verhaal aangaand Jabes, deze trek:

> Toen hij dit hoorde, kwam de geest Gods op SAUL (XI, 6).

Deze uitkomst wordt geheel bevestigd door de profetische geschiedenis van DAVID als koniug. Het heldendicht op den onrechtvaardig vervolgden DAVID heeft doen zien hoe Gods verkorene aan duizend gevaren wordt blootgesteld, maar ten laatste telkens gered wordt, terwijl hij zorg draagt in alle moeilijke omstandigheden Jahwe te raadplegen (I Sam. XXIII, 9 vv.; XXX, 6 vv.) en bij gelegenheid zijnen eerbied voor Jahwe's opperheerschappij aan den dag legt (XXVI, 10). Vele zulke bewijzen van DAVIDS vroomheid worden niet gegeven; de schrijver vond niet noodig ze opeen te hoopen, daar het een uitgemaakte zaak was, dat DAVID de koning naar het hart van Jahwe was geweest; hem is het vooral te doen om in het licht te stellen de bescherming die Jahwe bestendig over zijnen gezalfde had uitgestrekt. Nu zal de geschiedenis van DAVID als koning ons doen zien de trouw en den voorspoed van den verkorene, onder het voorbehoud, hetwelk voor de gansche profetische geschiedenis geldt, dat er feiten zijn

welke slecht met de hoofdgedachte te rijmen zijn, omdat de schrijver niet verdicht, maar teruggeeft wat hij in zijne bronnen vindt. Laten wij haar volgen.

Zoodra SAUL dood is, raadpleegt DAVID zijn god en beklimt hij daarop den troon van Juda (II Sam. 11) terwijl hetgeen van het huis van SAUL over is nog steeds door rampspoed vervolgd wordt; na weinige jaren valt ISBOOSJETH onder moordenaarshanden en DAVID bereikt geheel zijne hooge bestemming (II—V, 3); DAVID zelf heeft zich bij elke gelegenheid edelmoedig betoond ten aanzien van een geslacht dat hem zooveel kwaad had gedaan (I Sam. XXIV; XXVI; II Sam. I; III, 33, 34; IV, 9 vv.). Nu vangt aan de glansrijke regeering van DAVID, die zich meester maakt van de stad bestemd om de heilige stad te worden, en die de macht der Filistijnen voor goed breekt (V), niet zonder herhaaldelijk zijnen god te raadplegen, die hem altijd met een antwoord vereert, wat hij voor SAUL weigerde te doen (V, 23; verg. I Sam. XXVIII, 6).

Eenmaal in het bezit van een hoofdstad, maakt de vrome DAVID er werk van de tegenwoordigheid van zijn god daar te verzekeren (VI), een maatregel die zonder twijfel werkelijk door hem getroffen is en die van echten politieken zin getuigt, aangezien de ark het palladium was van de stammen over welke Efraïm een soort van opperheerschappij gevoerd had (zie I Sam. IV); dit is echter een opmerking van mij; onze schrijver denkt in de verte aan zulke .overwegingen niet. Voor hem is de overbrenging der ark naar Jeruzalem niets anders dan eene daad der vroomheid, wat duidelijk blijkt uit het feit dat hij onmiddellijk (VII) een sprong maakt naar een veel lateren tijd, namelijk naar dien toen het paleis van DAVID bestond, om, terstond na de overbrenging der ark, den wensch van DAVID te vermelden een tempel te doen bouwen, en dus deze twee feiten met elkander door den band der vroomheid te verbinden. Gemakshalve heb ik gezegd „deze twee feiten"; het tweede is stellig niet historisch, dus is geen feit; het verhaal is echter voor ons belangwekkend, omdat zich daarin de profetische voorstelling van DAVIDS regeering uitspreekt. Niet alleen wilde men, namelijk in den tijd toen de Jeruzalemsche tempel de heilige plaats bij uitnemendheid geworden was, dat DAVID daarvan ten minste in zedelijken zin de stichter zou zijn geweest, maar daarenboven heeft men bij deze gelegenheid in den mond van den profeet

NATHAN, die, natuurlijk, het oor van den koning had, eene rede gelegd, die ik aanhalen moet, omdat zij volledig teruggeeft het pragmatisme der geschiedenis van den koning naar het hart van Jahwe. Wij lezen:

Spreek tot mijn dienaar DAVID: Zoo zegt Jahwe der heirscharen: Ik heb u uit de weide van achter de kudde gehaald, om vorst over mijn volk Israël te zijn; ik ben met u geweest in alles wat gij ondernaamt en heb al uwe vijanden voor u uitgeroeid; ik zal u een naam maken gelijk dien van de grootsten op aarde. En ik zal voor mijn volk Israël eene plaats vaststellen, waar ik het zal planten en waar het duurzaam zal wonen, waar het niet meer verontrust zal worden en geen boosaardige lieden het meer zullen verdrukken, zooals te voren, van den dag af dat ik richters over mijn volk Israël aanstelde; en ik zal het rust geven van al zijne vijanden. Voorts kondigt Jahwe u aan dat hij een huis voor u zal maken: wanneer uw levenstijd verstreken is en gij ter ruste zult gaan bij uwe vaderen, zal ik uw nazaat, uwen lijflijken zoon, doen optreden en zijn koningschap vastmaken; hij zal mij een huis bouwen en ik zal zijn koninklijken troon vastzetten, voor altijd. Ik zal hem ten vader, en hij zal mij ten zoon zijn: wanneer hij slecht handelt, zal ik hem tuchtigen, zooals menschen doen, met de roede en met slagen; maar mijne gunst zal ik hem niet onttrekken, zooals ik die aan uwen voorganger onttrokken heb. Ja, duurzaam tot in eeuwigheid zullen uw huis en uw koningschap voor mijn aangezicht zijn; uw troon zal vaststaan voor eeuwig (VII, 8—16).

Niets ontbreekt in deze rede, niet eenmaal dat DAVIDS vroomheid meer ondersteld dan uitdrukkelijk genoemd wordt (toch heet hij „mijn dienaar"), omdat de ééne zaak om welke het den schrijver te doen is, de gunst is waarin DAVID bij Jahwe staat. Alles wat hiermede in verband staat bevindt zich in deze rede, de providentiëele loopbaan van DAVID, zijn welslagen in alles, zijn groote roem, het onverbreekbaar verband tusschen het lot hem beschoren en de uitverkiezing van Israël, en de onuitroeibaarheid van zijn geslacht. Hier aanschouwen wij DAVID, gezien door het prisma van de voorstellingen der profeten en vooral van hun verwachtingen, en hiermede den geheelen inhoud van het boek Samuel in een paar regels samengevat. Daar ontbreekt niet eens een zinspeling op de voorloopige DAVIDS, de Richteren, en op den mislukten DAVID, SAUL.

Volgt een overzicht van de voornaamste veroveringen van

DAVID (VIII), een nieuwe daad van edelmoedigheid ten aanzien van een lid van SAULS huis (IX), en het verhaal van den oorlog tegen de Ammonieten (X—XII), waarin is ingelascht het bericht aangaande het gebeurde met BATHSJEBA. Dit voorval strekt den ideaal-koning niet ter eere; vergeten wij echter niet dat de bijbelsche schrijvers volstrekt geen vervalschers zijn; wanneer zij de feiten kleuren, doen zij het met den volmaaksten zieleseenvoud. Daarbij komt dat de vromen die in het Oude Testament geteekend worden nooit worden voorgesteld als volmaakte menschen; van JAKOB, een zeer bijzonderen beschermeling van Jahwe, wordt niet goedgekeurd dat hij zijnen broeder bedriegt; zelfs MOZES zondigt en wordt gestraft; dus heeft DAVID zwaar kunnen zondigen. Doch hij luistert naar NATHAN en verootmoedigt zich voor zijn god. Het verhaal van zijne misdaad is dus niet in tegenspraak met de profetische beschouwing van zijnen persoon [1]).

ABSALOMS geschiedenis, met de voorvallen welke daarmede samenhangen, (XIII—XX) voltooit de teekening der bescherming welke Jahwe over zijnen gezalfde uitstrekt.

De overige gedeelten van het boek bestaan uit toevoegselen. Het belangwekkende en tragische voorval met de Gibeonieten (XXI, 1—14) berust op een werkelijke gebeurtenis; het verhaal bevat niettemin twee trekken der teekening van den profetischen DAVID, namelijk zijne vroomheid, hieraan merkbaar dat hij niets doet dan op de wijzing van Jahwe's orakel, en zijne edelmoedigheid, hieraan merkbaar, dat hij, zoodra het maar mogelijk is, een eervolle begrafenis verschaft aan de overblijfselen van SAUL, JONATHAN en de zeven gedoode jongelieden. De aanteekening vervat in de volgende verzen (15—22) is op het standpunt van des schrijvers pragmatisme, onbelangrijk. In H. XXII wordt een psalm weergegeven, met de aanwijzing, dat hij door DAVID gedicht zou zijn en wel „toen Jahwe hem uit de hand van al zijne vijanden en ook uit die van SAUL verlost had". Deze psalm is werkelijk een danklied en het is zeer begrijpelijk, dat men hem in den mond van DAVID geplaatst heeft, indien namelijk men let op het geïdealiseerd standpunt door het boek Samuel ver-

---

[1]) Opmerkelijk is het, dat niet het overspel, maar het misbruik van macht als de groote zonde van DAVID wordt voorgesteld. Het zedelijk oordeel van onze schrijvers laat nog vrij wat te wenschen over en staat stellig op een lager peil, dan bij meer dan één der profeten (zie bl. 181).

tegenwoordigd; de hier geuite gevoelens beantwoorden geheel aan dat standpunt; Jahwe heeft door zijne groote macht zijnen trouwen en demoedigen dienaar (in werkelijkheid de gemeente, maar hoe gemakkelijk verstaat men dit van DAVID) herhaaldelijk beschermd; en zoo, aan het einde van DAVIDS geschiedenis geplaatst, geeft dit lied als het ware de moraal daarvan. Ik schrijf eenige regels over, welke voor zichzelf spreken:

> Jahwe behandelde mij naar mijne gerechtigheid,
> vergold mij naar de reinheid mijner handen.
> Want ik heb Jahwe's wegen gehouden,
> en ben niet door zonde afgeweken van mijn god:
> al zijne verordeningen hield ik voor oogen,
> zijne inzettingen verwijderde ik niet van mij.
> Ik was onberispelijk tegenover hem,
> en nam mij in acht, dat ik niet schuldig werd (XXII, 21—24).

In H. XXIII bevindt zich een tweede psalm aan DAVID toegeschreven; hij munt niet door helderheid uit; het 5de vers, waar sprake is van het eeuwig verbond door Jahwe met het huis van IZAI gesloten, zal niet weinig ertoe bijgedragen hebben om hem door den redacteur te doen opnemen. Ik heb niets op te merken aangaande de lijst der helden van DAVID, waarmede het hoofdstuk gesloten wordt.

Blijft over het verhaal van de volkstelling en de pest (H. XXIV), dat ons het beeld doet zien van een feilbaren DAVID, die echter berouw en onderwerping betoont, van den DAVID naar het hart van Jahwe der profetische opvatting. Aangezien nu de profeten gewoon waren den koningen in het algemeen te verwijten, dat zij het geluk van hun volk bij hun genietingen en weelde achterstelden, is het zeer natuurlijk dat men in den mond van den model-koning woorden gelegd heeft getuigend van zorgvolle belangstelling ten aanzien van zijne onderdanen. Wij lezen:

> Bij het zien van den engel die het volk sloeg, zeide DAVID tot Jahwe: Zie, ik heb gezondigd, ik heb slecht gehandeld; maar deze schapen, wat hebben zij gedaan? Zij toch uwe hand tegen mij en mijns vaders huis (XXIV, 17).

Zoo verheerlijkt het boek Samuel, in het belang van den godsdienst, den vromen koning, die, met zijn volk, door Jahwe beschermd wordt.

§ 4.

I EN II KONINGEN.

Om het boek der Koningen te begrijpen, moet men niet uit het oog verliezen, dat dit werk, gelijk wij het bezitten, dagteekent uit een tijd, toen de Israëlietische nationaliteit enkel in hoop nog bestond.

Gelijk wij het bezitten, zeg ik; ik bedoel dus het kanoniek boek der Koningen, behoudens de wijzigingen welke nog in den loop der eeuwen daarin aangebracht kunnen zijn. Deze redactie dagteekent van den tijd der ballingschap, kort na den dood van JOJAKIN (II Kon. XXV, 27—30). De redacteur is niet de eigenlijke samensteller; hij heeft alleen het werk van zijnen voorganger aan een soort van revisie onderworpen. De samensteller leefde vóór de verwoesting van Jeruzalem en is herkenbaar, onder meer, hieraan, dat hij in de hervorming van JOZIA de redding van Juda zag (II Kon. XXII, 1—XXXIII, 25; opgemerkt moet worden, dat de verzen 26 en 27 van H. XXXIII klaarblijkelijk door iemand anders geschreven zijn dan v. 25, waarvan de auteur zeker de catastrophe van het einde niet voorzien heeft; tevens kan niet betwijfeld worden, dat het antwoord van HULDA, XXII, 16—20, na het begin der ballingschap gewijzigd is geworden). De samensteller geloofde dus ook, dat DAVIDS geslacht altijd op den troon zou blijven (zie, b. v., I Kon. XI, 29—39, waar de straf van DAVIDS huis als tijdelijk wordt beschouwd).

Wat het pragmatisme betreft, verschilt de latere bewerker niet principiëel van zijnen voorganger; hij trekt eenvoudig de lijn door, welke deze reeds geteekend had: Jahwe, na Israël verworpen en Juda gestreng gekastijd te hebben, verwerpt eindelijk ook Juda. Natuurlijk dan, dat de plaatsen in het werk van den vroegeren samensteller, welke betrekking hebben op de *bestendiging* van DAVIDS huis, in den geest van den bewerker samenhangen met de *hoop op het herstel.*

Er zijn dus minstens twee redacties; maar ik behoef in wat volgt ze niet uit elkander te houden, omdat beide, voor de beoordeeling van Israëls en Juda's koningen, geheel hetzelfde standpunt innemen, namelijk het Deuteronomische: centralisatie van den eeredienst in den tempel te Jeruzalem, volstrekte veroor-

deeling van veelgodendom en beeldendienst, in 't bijzonder van den stierendienst te Dan en te Bethel, en het priesterschap beperkt tot den stam Levi. Dit feit is zeer belangrijk; ik meen echter dat het voldoende zal wezen hier erop gewezen te hebben, zonder later, telkens als de gelegenheid zich voordoet, het weer te vermelden.

Toen dus het boek der Koningen nagenoeg den vorm ontving onder welken wij het bezitten, lagen Jeruzalem en de tempel in puin, geen rook van offeranden steeg omhoog tot Jahwe, er bestonden Joden, verspreid ver van het heilig land, dat voor meer dan drie vierden ontvolkt was, er bestond geen Joodsche staat meer. Bittere vernedering, toestand vol van diepe smart voor elk kind van ABRAHAM welks hart nog op de rechte plaats gebleven was, en, voor de meesten van hen, een ondoorgrondelijk raadsel.

Voor de kringen waaruit de profetische letterkunde te voorschijn gekomen is, bezaten Juda's rampen niets geheimzinnigs, evenmin als de verschrikkelijke catastrophe, welke anderhalf eeuw vroeger een einde aan het rijk der tien stammen had gemaakt; men kende het waarom van deze ijzingwekkende gebeurtenissen en tevens putte men troost uit de verzekerdheid dat Israël niet onherroepelijk uitgeroeid was. Wat was de oorzaak van zooveel ongeluk? De trouweloosheid van Israël, voornamelijk van zijne leidslieden. Hierin lag de volledige, geheel voldoende, verklaring van het feit, dat de Almachtige, de groote god des hemels, zijn eigen volk, zijn uitverkorene, in handen der heidenen had geleverd, ter openbaring der schrikbarende werkelijkheid van zijne heiligheid, gelijk ook zijne volmaakte trouw weldra schitterend zou blijken uit het herstel van zijn, nu bekeerd, volk, en uit de kastijding van Israëls hoogmoedige vijanden.

De profetische geschiedenis van Israël behoort geheel tot wat men zou kunnen noemen de royalistische schakeering der profetische richting, welke daarin tot tegen het einde der ballingschap geheerscht heeft. Hiermede bedoel ik de zienswijze volgens welke Israëls trouw van die zijner hoofden afhing, DAVID de verpersoonlijking van den waren leider van Gods volk was, deze koning en zijne afstammelingen door God gekozen en ingesteld waren om den goddelijken wil te doen heerschen en Israël onder den schepter van een spruit uit DAVIDS huis hersteld zou worden. Het

boek der Richteren bereidt de goddelijke uitverkiezing van DAVID voor, door de ontplooiing van het tafereel, dat ons Israël doet zien gehoorzaam aan Jahwe uitsluitend onder de leiding der van tijd tot tijd door hem verwekte verlossers, en de redacteur laat niet na het aanhangsel (XVII—XXI), waarin wij twee voorbeelden vinden van de wanorde die in de oude tijden heerschte, als het ware te omlijsten door de viervoudige, min of meer volledige, herhaling van deze opmerking, waarin zijn Davidisch pragmatisme samengevat is: „In die dagen was in Israël geen koning en deed ieder wat hem goeddacht" (XVII, 6; XVIII, 1; XIX, 1; XXI, 25). Het boek Samuel blijft aan deze grondgedachte geheel getrouw, niettegenstaande den theocratischen uitval in één der bronnen welke de samensteller volgde (verg. bl. 186 vv.). Ongetwijfeld wordt hier aan den *nabi* een overwegende rol toebedeeld, doch dit is niet tegenstrijdig met het profetisch royalisme, hetwelk als beginsel handhaaft de leer, dat Jahwe zijnen wil door den mond van zijne bezielden bekend maakt, zoodat de koningen aan dezen gehoorzaamheid verschuldigd zijn; ontegenzeggelijk moet het boek Samuel, in zijn geheel, genoemd worden de geschiedenis der instelling dóor Jahwe van het koninklijk geslacht, waaraan hij de leiding van zijn volk toevertrouwen wil.

Hierop volgt nu het boek der Koningen, waarin, indien de hier ontvouwde beschouwingen juist zijn, wij evenmin als in de twee werken waarvan de redacteur de voortzetting geven wilde, een *geschiedenis van het volk* mogen verwachten. Vinden wij ten minste daarin een *geschiedenis der koningen*? Neen. Toen dit boek geschreven is, bestonden er schriftelijke oorkonden, waarnaar de redacteur de personen verwijst, die kennis van de bijzondere feiten wenschen te erlangen; wat hemzelf aangaat, meent hij een geheel andere taak te hebben, dan aan de weetgierigheid voldoening te geven; wat hij wenscht te doen, is voor zijne tijdgenooten duidelijk te maken waarom zij in zulk een droevigen toestand verkeeren, zonder koningen, zonder eeredienst, zonder vaderland, ofschoon de verbondsgod hun een koningshuis geschonken had, opdat zij, hem aanbiddende, in voorspoed in het heilig land leven zouden [1]). Hun moest uit de feiten aangetoond

[1]) Sprekende van den eersten samensteller, niet van den lateren verwerker, zou deze omschrijving als volgt moeten gewijzigd worden: Wat hij wenscht te doen, is duidelijk te maken waarom Efraïm verworpen is, en te waarschuwen, dat een gelijk lot Juda wacht, tenzij het van de zonden van MANASSE afzie.

worden, dat hun god ze niet uit onmacht zonder steun gelaten had en dat hij niet ontrouw aan het bezworen verbond geweest was; dat hij, integendeel, hun alle mogelijke lankmoedigheid betoond had en zoo laat als hij maar kon straffend opgetreden was, daartoe gedwongen door de tallooze overtredingen van zijn volk, door ontrouwe koningen slecht bestuurd. Het boek der Koningen heeft ten doel te doen zien hoe slecht Israël aan de bedoelingen van Jahwe beantwoord heeft, nadat deze IZAI's huis op Jeruzalems troon geplaatst had, ten einde zijn volk in de gerechtigheid te doen wandelen.

Slecht heeft dit volk daaraan beantwoord. Toch is niet alles slecht geweest; eenig goed heeft zich te midden van het kwaad bevonden en de rechtvaardigheid van Jahwe heeft het erkend; maar het geheel is niettemin allertreurigst geweest, gelijk de eindelijke ondergang bewijst. Echter zal Jahwe aan zijnen dienaar DAVID getrouw blijven; hij zal zijnen troon weer oprichten en hem tot in eeuwigheid zegenen. Hierop komt de inhoud van het boek der Koningen neer, gelijk het onderzoek naar de bijzonderheden ons duidelijk zal doen zien.

De schrijver gaat eene reeks van portretten of schetsen aan zijne lezers voorleggen, en natuurlijk begint hij met SALOMO. De vraag is of hij een goed of een slecht koning is geweest en dit is voor onzen redacteur moeilijk uit te maken. Hij ziet, in het grijs verleden, DAVIDS zoon met luister omgeven; SALOMO verpersoonlijkt voor hem, niet alleen den rijkdom en de macht, maar tevens de hoogste wijsheid; duidelijk heeft de zegen van den Allerhoogste op hem gerust, overeenkomstig de beloften aan den vader gedaan. Dit oordeel der overlevering kan onze schrijver niet afwijzen, want het staat vast dat SALOMO den tempel van Jeruzalem heeft doen bouwen, het godshuis, hetwelk het symbool geworden was van de vereering des Almachtigen, de eenige ware heilige plaats, naar het herstel waarvan al de vurige wenschen uitgingen van de verbannen Joden, die hun verlangende oogen onafgebroken naar het verre vaderland richtten; de stichter van den tempel was een dienaar van Jahwe. Het stond echter ook vast, dat SALOMO zijnen harem met vreemde vorstinnen gevuld had en dat hij tempels opgericht had voor andere goden dan Jahwe, wat meer dan voldoende was om over hem het veroordeelend vonnis te vellen: „Hij deed wat kwaad is in de oogen

van Jahwe", door den redacteur tegen zoovele koningen uitgesproken. De bijbellezers weten op welke wijze hij de twee tegenstrijdige beschouwingen heeft weten te verzoenen; zijn SALOMO is tot in zijnen ouderdom een getrouw koning, waarna hij zich door den invloed van zijne buitenlandsche vrouwen tot afgoderij verleiden laat (I Kon. XI, 1—8); men kan dus het beeld van zijnen luister en van den zegen die op hem gerust heeft teekenen, niettegenstaande een ontrouw, welke voorgesteld wordt als eerst later zich voorgedaan te hebben. Op de vraag of SALOMO een goed koning geweest is, wordt dus geantwoord: Ja, gedurende een langen tijd, maar op het laatst is hij slecht geworden.

Toen de schrijver dit in zijnen geest in orde gebracht had, kon hij gemakkelijk zich aan zijn verhaal zetten, dat hij vóór den dood van DAVID doet aanvangen. Ik behoef mij niet met enkele trekken op te houden, welke, in de bron hier gevolgd, niet als lof bedoeld waren. Immers ik heb niet tot taak rekenschap te geven van alles wat de bijbelsche redacteurs overgeschreven hebben, maar moet trachten licht te werpen op den geest die aan hun arbeid voorgezeten heeft. Welnu, welk oordeel ook wijzelven zouden meenen te moeten vellen over het eerste optreden van SALOMO, gelijk dit geschetst wordt in de twee eerste hoofdstukken van het eerste boek der Koningen, de redacteur oordeelt ontegenzeggelijk gunstig daarover. Hij idealiseert kennelijk zijnen held. Dit blijkt dadelijk uit hoofdstuk III. Men gaat hem ons voorstellen, bij het aanvaarden van de regeering, als geheel vervuld met den wensch van zijn god de hoedanigheden te verkrijgen, welke hij behoeft om zich van zijne moeilijke taak naar behooren te kwijten; doch, daar Jahwe hem te Gibeon zal verschijnen bij gelegenheid der reusachtige offers die SALOMO bij zijne troonsbestijging brent, mogen de lezers, die op Deuteronomisch standpunt den dienst op de hoogten als zondig moeten beschouwen, SALOMO deswegen niet veroordeelen; want zijne vroomheid verdient, integendeel, grooten lof. De schrijver heeft dan ook een rechtvaardiging gereed: de tempel was toen nog niet gebouwd. Hij laat aan het verhaal der goddelijke verschijning deze woorden voorafgaan:

> Het volk offerde alleenlijk op de hoogten; want er was tot nogtoe voor den naam van Jahwe geen tempel gebouwd. SALOMO nu had Jahwe lief, zoodat hij de inzettingen van zijn vader DAVID volgde; alleenlijk offerde en rookte hij op de hoogten (III, 2, 3).

Hierop begint het verhaal, met nog een rechtvaardiging voor de keuze van Gibeon:

> De koning ging tot Gibeon, om daar te offeren; want het was de voornaamste hoogte; duizend brandoffers bracht SALOMO op dat altaar (v. 4).

Wie ziet niet in, dat, volgens den redacteur, SALOMO, in dit tijdperk, de goedkeuring van de welmeenenden verdient, hoewel de dienst op de hoogten een lastige zaak blijft, niet alleen met betrekking tot SALOMO, maar ook tot andere koningen, als goed aangemerkt? SALOMO is toch goed; hij verlangt en ontvangt wijsheid. Hierop geeft de schrijver een algemeen overzicht van den luister zijner regeering (IV) en komt dan tot de hoofdzaak, den bouw van den tempel, die uitvoerig verhaald wordt (V—VII). In den loop van het verhaal wordt ingevoegd een bericht over de stichting van het paleis des grooten konings (VII, 1—12), doch om den tempel is het bovenal te doen. Volgt de plechtige inwijding van het gebouw (VIII), die, natuurlijk, nauw met het voorafgaande samenhangt. Opmerkelijk is in dit verhaal de belangrijkheid aan de ark toegeschreven, hoewel zij waarschijnlijk niet meer bestond toen het boek der Koningen geschreven werd. Het merkwaardigste echter is te vinden in de woorden op de lippen van SALOMO gelegd; zij bevestigen geheel de inzichten welke ik aan den redacteur toeschrijf.

Eerst hebben wij den zegen over de gemeente uitgesproken, in Davidischen geest gesteld (v. 14—21). Jahwe had aan DAVID beloofd, dat zijn zoon den tempel, dien hijzelf had wenschen te stichten, zou doen verrijzen, en nu moest Jahwe, wiens woord tot vervulling gekomen was, geprezen worden:

> Ik ben mijn vader DAVID opgevolgd en heb mij gezet op den troon van Israël, zooals Jahwe gesproken heeft; ook heb ik het huis gebouwd voor den naam van Jahwe, Israëls god, en daarin een plaats bereid voor de ark, waarin het verbond van Jahwe is, dat hij met onze vaderen gesloten heeft (v. 20, 21).

Hierop volgt het inwijdigsgebed (v. 22—53), dat neerkomt op een verheerlijking van den tempel in het licht van het Jahwistisch monotheïsme en van de bescherming, welke de verbondsgod aan zijn volk belooft, onder den schepter van DAVID, op voorwaarde, dan men hem aanbidden zal in zijn huis, zinnebeeld

van zijne tegenwoordigheid te midden van zijn volk. De aanhef luidt aldus:

> Jahwe, god van Israël, er is geen god gelijk gij [1]) boven in den hemel noch beneden op de aarde; die het verbond en de goedertierenheid houdt jegens uwe knechten die van ganscher harte voor uw aangezicht wandelen; die jegens mijn vader DAVID, uwen knecht, wat gij tot hem gesproken hebt zijt nagekomen.... Kom dan na, Jahwe, god van Israël, jegens mijn vader DAVID, uwen knecht, wat gij tot hem gesproken hebt: Nooit zal het u voor mijn aangezicht ontbreken aan een afstammeling die op den troon van Israël zetelt; indien slechts uwe zonen acht geven op hunnen weg, om voor mijn aangezicht te wandelen, gelijk gij voor mijn aangezicht gewandeld hebt (v. 23, 25).

Indien nu, toen de redacteur dit gebed samenstelde of overschreef, de troon van DAVID leeg stond, nadat, meer dan vier honderd jaar vroeger, zij die erop zetelden hun gezag over het grootste deel van Israël verloren hadden, dan kan het niet anders of, naar de overtuiging van den schrijver, waren de Izaïeden er zeer ver van af geweest *voor het aangezicht van Jahwe te wandelen gelijk David gewandeld had.* Tevens moet opgemerkt worden, dat zijn SALOMO, op het oogenblik dat hij dit gebed uitspreekt, zich nog op den goeden weg bevindt, en zijn voorbeeld moet dienen om te doen zien hoe hij en zijne opvolgers hadden moeten voortgaan. — Men lette erop, dat de schrijver van het boek der Koningen geen enkel woord heeft, hetwelk herinnert aan de afkeuring van SALOMO's pronkzucht en tyrannij, opgesloten in de rede, welke SAMUEL tot het volk houdt als het om een koning vraagt (I Sam. VIII, 10—18) en ook in Deuteronomium (Deut. XVII, 14—20).

Met het oog op den aard van den godsdienst dien onze schrijver zich beijvert te steunen, is het noodig nog even bij het gebed van SALOMO stil te staan. Klaarblijkelijk tracht de schrijver de hooge voorstelling welke men zich te zijnen tijde van Jahwe vormde te verzoenen met de belangrijkheid door hem aan den tempel toegeschreven. Het is op grond hiervan, dat ik straks,

---

[1]) Dit is, weliswaar, geen zuiver monotheïsme; toch is het een uitspraak van den profetisch—deuteronomistischen godsdienst, vele eeuwen jonger dan de tijd toen SALOMO leefde.

een overzicht gevende van SALOMO's gebed, het heiligdom aanduidde als het *zinnebeeld* van Jahwe's tegenwoordigheid te midden van zijn volk. Dit is een profetisch denkbeeld, geen volksgedachte, en de profeten drukken het uit door te zeggen, dat Jahwe zijnen *naam* in den tempel doet wonen Deze spreekwijze keert vaak in de profetische geschriften en ook in Deuteronomium terug. De SALOMO nu van onzen schrijver, na erkend te hebben, dat God niet in huizen door menschenhanden gemaakt woont, vraagt dat de gebeden welke in den tempel gedaan zullen worden verhooring mogen vinden en zegt:

> Wend u dan tot het gebed en de smeeking van uwen knecht, Jahwe, mijn god, om te hooren naar den kreet en het gebed die uw knecht heden voor u uitstort: dat uwe oogen nacht en dag geopend mogen zijn over dit huis, over de plaats waarvan gij gezegd hebt: Mijn naam zal aldaar zijn — zoodat gij hoort naar het gebed dat uw knecht te dezer plaatse bidden zal, en luistert naar de smeeking van uwen knecht en van uw volk Israël die zij te dezer plaatse bidden zullen (28—30).

Hierop volgt een lange opsomming van de gevallen waarin de Israëlieten naar den tempel zullen gaan, om hun smeekingen op te zenden, en voor elk waarvan SALOMO bij voorbaat om verhooring bidt.

Wij moesten met des te meer nadruk wijzen op de belangrijkheid aan den tempel van Jeruzalem toegeschreven, niettegenstaande de steeds hoogere voorstelling welke men zich van het wezen van Jahwe maakte, omdat deze trek volstrekt niet een kleinere plaats zal innemen naarmate het anthromorphisme verminderen zal; hij zal integendeel een kenmerk van het Jodendom zijn, gelijk wij hem reeds bij EZECHIËL op den voorgrond hebben zien treden.

Wij keeren terug tot den SALOMO van het boek der Koningen. Als de tempel voltooid en ingewijd is, komt een nieuwe verschijning van Jahwe aan den koning, de eerste, te Gibeon, bevestigen, en als het ware elk punt uit het programma van den schrijver onderschrappen. Ik geef daarom deze belangrijke rede in haar geheel terug, telkens tusschen haakjes de verschillende punten van het programma aanwijzende:

> Jahwe zeide tot hem: Ik heb uw gebed gehoord en de smeeking die gij tot mij opzondt; zie, ik heb gedaan naar uw gansche gebed:

ik heb dit huis, dat gij hebt gebouwd, geheiligd, om daar mijnen naam te stellen in eeuwigheid, en mijne oogen en mijn hart zullen daar zijn te allen dage (*de tempel zichtbaar teeken van Jahwe's tegenwoordigheid te midden van zijn volk, en van zijne bescherming*). Wat u betreft, indien gij voor mijn aangezicht wandelt (*de beloften zijn voorwaardelijk*), gelijk uw vader DAVID heeft gedaan (DAVID *de ideale koning*), met een volkomen hart en in oprechtheid, doende naar al wat ik u geboden heb, en gij mijne inzettingen en verordeningen onderhoudt; zoo zal ik uwen koningstroon over Israël tot in eeuwigheid bevestigen, gelijk ik tot uwen vader DAVID heb gezegd: Nooit zal een afstammeling van u op den troon van Israël ontbreken (*Israëls voorspoed gebonden aan* DAVIDS *koningshuis*). Indien gijlieden en uwe zonen (*vereenzelving van de natie met het koningshuis*) u geheel van mij afkeert en mijne geboden en inzettingen niet onderhoudt, die ik u heb voorgehouden [1]), maar andere goden gaat dienen en aanbidden (*afgoderij zonde der zonden*), zoo zal ik Israël uitroeien uit het land dat ik hun gegeven heb, en dit huis, dat ik aan mijnen naam heb gewijd, zal ik uit mijne oogen wegdoen. Dan zal Israël tot een spreekwoord en een schimpnaam worden bij alle volken en dit huis een puinhoop zijn; elk die er voorbijgaat zal zich ontzetten en sissen, en zeggen: Waarom heeft Jahwe aldus gedaan aan dit land en dit huis? En men zal zeggen: Omdat zij Jahwe, hun god, die hunne vaderen uit Egypteland had uitgeleid, verlaten en zich aan andere goden gehecht, die aangebeden en gediend hebben; daarom heeft Jahwe over hen al dit kwaad gebracht (*geschreven nadat de rampen geschied waren, ten behoeve van lezers die dit wisten* (IX, 3—9).

Dit alles is de duidelijkheid zelve en deze aanhaling zal het overbodig maken dat ik in het vervolg telkens wijs op het pragmatisme van onzen schrijver. Zijne verhalen vormen een rechtvaardiging der rampen die Israël en Juda getroffen hebben, en de geheele inhoud van zijn boek is een geschiedenis van Israëls afgoderij door de schuld van zijne koningen, met de verschrikkelijke gevolgen daarvan.

Wat de schrijver nog geeft eer hij den afval van SALOMO in zijn ouderdom vermeldt, bestaat in uittreksels uit zijne bronnen, waarschijnlijk opgenomen als bijdrage tot de teekening van den luister die zijnen held omstraalde (IX, 10—X, 39). Zijn verhaal van het bezoek der koningin van Sjeba is volstrekt niet ironisch

[1]) Deuteronomium en de Decaloog.

bedoeld; met een groote patriottische voldoening laat hij deze vreemdelinge zeggen:

> Geloofd zij Jahwe, uw god, die zooveel behagen in u gehad heeft dat hij u op den troon van Israël geplaatst heeft; dewijl Jahwe Israël lief heeft, heeft hij u tot koning over hen aangesteld, om recht en gerechtigheid te betrachten (X, 9).

Al deze roem zou, helaas, in rook vervliegen. De eerste teekenen van Israëls rampspoed beginnen zich te vertoonen. SALOMO wijkt van den rechten weg af en het goddelijk plan wordt verstoord; meer en meer ontbreken de voorwaarden noodig voor de verwezenlijking er van. De afval van SALOMO is dus de steen die als grondlegging dient voor het optrekken van het historisch gebouw dat ons hier bezig houdt. SALOMO was aangeland op het kruispunt, waar het op aankwam den goeden weg te kiezen; hij betrad den verkeerden, die leidde tot Israëls ondergang; eenige goede koningen zullen dezen kunnen vertragen, niet voorkomen. In de ziel der bijbelsche schrijvers doet zich een soort van pessimistisch fatalisme gelden: JOZUA heeft geen opvolger achtergelaten; evenmin één der Richteren; SAMUELS zonen zijn gebleken hun vader niet waardig te zijn; een eerste koning, door Jahwe aan zijn volk geschonken om het voor eeuwig aan zich te verbinden, is ontrouw geworden; eindelijk heeft Jahwe den koning naar zijn hart gevonden en heeft hem op den troon verheven; DAVID heeft zich van zijnen god niet afgewend en zijn huis is blijven bestaan, en ziet! zijn zoon, door Jahwe aangewezen om hem op te volgen, keert den rug aan zijn plicht. Wat zijn de menschen toch klein en slecht, en hoe verheven groot is God in zijn onverpoosde, onverdroten pogingen om hen, huns ondanks, gelukkig te maken! Ongetwijfeld verschilt deze godsdienstige geschiedenis aanmerkelijk van de werkelijke; toch is de grondgedachte welke haar beheerscht door en door religieus. Beter toegepast, zal deze gedachte in het Christendom vruchtbaar worden; zij zal den vorm aannemen van het geloof in den hemelschen Vader, in hem die ons *het eerst* heeft lief gehad (I Joh. IV, 19).

Hoofdstuk XI van het boek der Koningen is van zeer groot gewicht op het standpunt van den schrijver. Hier begint het

verval [1]). Hij doet dit duidelijk uitkomen. Nadat hij SALOMO's afgoderij vermeld heeft (v. 1—8), voegt hij onmiddelijk daaraan toe, dat Jahwe op den koning vertoornd werd en om hem te straffen besloot tot den afval der tien stammen (v. 9—13); hierop wijst hij op de voorboden, gedurende het leven van SALOMO, welke wezen op een gezag dat aan het wankelen gebracht zal worden. Jahwe, zegt hij, verwekte SALOMO een tegenstander in HADAD, den Edomiet, aangaande wien hij eenige bijzonderheden ten beste geeft, niet zeer handig aan zijne bronnen ontleend (v. 14—22); twee andere uittreksels, evenmin helder, doen dreigende onweerswolken zien, het eerste in den persoon van den Arameeër REZON (v. 23—25), het tweede in dien van een binnenlandschen vijand, den Efraïmiet JEROBEAM, zoon van NEBAT (v. 26—40). De zonde is gepleegd; de straf is gereed.

SALOMO is tot zijne vaderen vergaderd; de scheuring is een voldongen feit; REHABEAM heeft ervan afgezien zijn gezag door de kracht der wapenen te herstellen, niet omdat hij te zwak daarvoor is, maar omdat Jahwe het hem verboden heeft (XII, 21—24), en nu zullen Israëls en Juda's koningen, van de rij af, te beginnen met JEROBEAM, voor onze oogen over het tooneel gaan.

Waarom opent JEROBEAM, niet REHABEAM, de rij? Dit begin eenmaal gegeven zijnde, vloeit van zelf daaruit de orde voort waarin

---

[1]) Hier zou zich voor mij een schoone gelegenheid voordoen om te rationaliseeren, als ik er eenigen lust toe gevoelde. Het is ontwijfelbaar dat de scheuring tusschen Noord- en Zuid-Israël veroorzaakt is door SALOMO's wanbestuur, en men zou aan den schrijver van het boek der Koningen diepzinnige meeningen kunnen toeschrijven aangaande de gevolgen van een slechte regeering, welke niet op eenmaal, maar geleidelijk openbaar worden, aangezien hij tot SALOMO een orakel doet richten, volgens hetwelk de straf eerst zijnen zoon zal treffen. Ik wensch van dit voorbeeld gebruik te maken, om eens voor al te verklaren, dat ik niet gezind ben deel te nemen aan die spelingen van het vernuft, door middel waarvan men tracht moderne en Westersche gedachten in de antieke en Oostersche vormen van den bijbel terug te vinden. Men maakt daardoor den bijbel tot geheel iets anders dan hij is en men maakt het verstaan daarvan onmogelijk. In het geval dat mij aanleiding tot deze ontboezeming geeft, weet de schrijver zeer goed, dat dat de zware lasten door SALOMO op zijne onderdanen gelegd ontevredenheid veroorzaakt hadden, doch hij ziet geenszins hierin de *oorzaak* vaa de scheuring; heeft deze eerst onder REHABEAM plaats gehad, het is niet omdat dit, gelijk wij zeggen zouden, in den aard van de zaak lag, maar als gevolg van een goddelijk besluit. Het is best mogelijk dat de feiten hem tot deze gedachte gebracht hebben, maar dit verandert niets aan zijne opvatting. (verg. XII, 15).

men van het éene koninkrijk tot het andere zal overgaan; dit hangt af van het tijdstip der troonsbestijging van elken koning; maar waarom met Israël en niet met Juda beginnen, wijl onze schrijver de Izaïeden beschouwt als vormende de ware dynastie, in beginsel aan het hoofd van Gods volk gesteld, en bestemd het te besturen, wanneer het hersteld zal zijn? Het komt mij voor dat, hoewel de schrijver de nakomelingschap van DAVID als het door de godheid aangewezen koninklijk huis beschouwt, hij toch, en terecht, de Noordelijke groep aanziet als vormende het eigenlijke Israël. De straf op SALOMO toegepast moeten wij zoo opvatten, dat zij bestaat in een tijdelijke afzetting van zijn geslacht, onder dit voorbehoud, dat Jahwe van het volk een brokstuk afzondert, voldoende om voor dat geslacht het koninklijk karakter te behouden, in afwachting van den tijd wanneer het in zijn ambt hersteld zal worden. Immers het orakel door den profeet AHIA aan JEROBEAM gegeven luidt aldus:

> Ik zal het koninkrijk aan zijn zoon (SALOMO's zoon) ontnemen, aan u de tien stammen en aan zijn zoon één stam geven; opdat mijn knecht DAVID te allen tijde een lamp hebbe voor mijn aangezicht te Jeruzalem, de stad die ik mij verkoren heb om daar mijnen naam te stellen (XI, 35, 36).

Vóór ons hebben wij dus, aan de éene zijde, het volk, en aan de andere zijde, het koninklijk gezin en de heilige hoofdstad. Dit verklaart waarom de belangstelling van den verhaler grooter is voor het rijk der tien stammen dan voor dat van Juda, hetwelk voorloopig, als het ware, maar opgeborgen wordt. Als de opeengestapelde zonden van Israël tot gevolg zullen hebben dat het verdwijnt, zal natuurlijk de belangstelling geheel op Juda overgaan, dat, tot aan het toekomstig herstel, alleen overgebleven zal zijn.

Een bedroevenden aanblik bieden de koningen aan, die nu achtereenvolgens ons worden voorgesteld. Hier hebben wij JEROBEAM, gelijk SAUL, een uitverkorene van Jahwe, bestemd om de vader te worden van een reeks voorspoedige en roemrijke koningen, onder voorwaarde dat hij in de wegen van zijnen god wandelen zal (XI, 38, 39); maar hij is niet eens, gelijk SAUL, goed begonnen; van den aanvang af heeft hij zich den god die hem tot den troon verheven had, onwaardig betoond; hij en zijn geslacht zijn door Jahwe verworpen geworden (XII, 25—XIV, 20). Hij is voldoende gewaarschuwd. Immers zijne groote zonden zijn de instelling van den

stierendienst te Dan en te Bethel en de wijding tot priesters van Israëlieten niet tot den stam Levi behoorende (XII, 26—33); maar het altaar te Bethel is vervloekt geworden door een profeet dien Jahwe gezonden had (XIII), doch JEROBEAM was verstokt gebleven:

> Na het gebeurde bekeerde JEROBEAM zich niet van zijnen boozen weg, maar stelde nog meer hoogtepriesters aan uit alle standen des volks: al wie het begeerde, dien ordende hij om hoogtepriester te zijn. Zoo werd dit de zonde van het huis van JEROBEAM, waarom het zou worden uitgeroeid en verdelgd van den aardbodem (XIII, 33, 34).

Letten wij in H. XIII op den dood van den profeet uit Juda, een verhaal dat volstrekte en letterlijke gehoorzaamheid aan alle bevelen van Jahwe predikt.

Thans komen drie koningen van Juda, wier troonsbestijging voorafgaat aan den dood van JEROBEAM; REHABEAM, ABIA en AZA, de twee eersten slecht; de derde goed; overigens wordt zeer weinig van hen gezegd. Vermelding verdient het feit, dat de Judeërs uitdrukkelijk van medeplichtigheid aan de gruweldaden van REHABEAM beschuldigd worden (XIV, 22); hun worden zelfs erger dingen verweten dan aan de Noordelijke Israëlieten: zij hebben wij-steenen en gewijde boomstammen gehad, zelfs geprostitueerden, en men zegt dat zij deden „naar al de afschuwelijkheden der volkeren die Jahwe voor de Israëlieten uit had verdreven" (XIV, 23, 24). Overal in het boek der Koningen worden de wij-steenen veroordeeld; er is reden om aan te nemen dat het profetisme van de achtste eeuw nog geen aanstoot eraan nam, evenmin als aan de *terafim*; (verg. bl. 40). Eigenlijk had REHABEAMS geslacht uitgeroeid moeten worden; de schrijver heeft het wel gevoeld, zoodat, na van ABIA gezegd te hebben dat „hij beging al de zonden die zijn vader vóór hem gedaan had", hij de verklarende opmerking maakt: „Doch ter wille van DAVID heeft Jahwe, zijn god, hem eene lamp gegeven te Jeruzalem.... omdat DAVID zoolang hij leefde gedaan had wat recht was in het oog van Jahwe" (XV, 3—5).

NADAB, de zoon van JEROBEAM, wordt van den troon gestooten door een overweldiger, die zijn geslacht uitroeit. Dit, zegt de redacteur, was de verwezenlijking der straffen welke aan JEROBEAM aangekondigd waren (XV, 25—31).

De nieuwe koning, BAËZA, heeft dus door een goddelijke beschikking den troon bestegen; hij deed echter „wat kwaad was in het oog van Jahwe en wandelde op den weg van JEROBEAM"; dies kondigt een profeet hem aan, dat diezelfde god die hem uit het stof verhoogd had, hem en zijn huis zal uitvagen (XV, 33—XVI, 7). Opmerkelijk is de belangrijke rol welke de profeten in al deze berichten spelen.

ELA, de zoon van BAËZA, wordt onttroond uit kracht van het orakel tegen zijnen vader uitgesproken (XVI, 2—14); zijn moordenaar ZIMRI wordt op zijne beurt, na eene week, door OMRI gedood. Dit verhindert niet dat de schrijver, geheel bevangen door de voorstelling, dat Israël wegens de afgoderij van zijne koningen te gronde is gegaan, zegt dat ZIMRI gedaan heeft wat kwaad is in het oog van Jahwe en gewandeld heeft op den weg van JEROBEAM (XVI, 15—20).

Omri ook heeft gedaan wat kwaad is (XVI, 21—28).

Hier begint een zeer belangwekkend gedeelte van het boek der Koningen, namelijk de verhalen aangaande ACHAB, zoon van OMRI, en zijne twee zonen, waarmede vermengd zijn talrijke uittreksels uit de legenden van ELIA en ELIZA.

De schrijver behandelt het huis van ACHAB veel uitvoeriger dan dat van alle andere koningen, die ieder op hunne beurt door hem besproken worden. De reden zal wel zijn, dat de vijandschap die bestaan had tusschen de Omrieden, vooral ACHAB, en een vurige Jahwistische partij, als het ware uit den tijd van SAMUEL herleefd, en door ELIA en ELIZA verpersoonlijkt, ACHAB erger dan alle anderen heeft doen brandmerken; de goddeloosheid van Israël en zijne koningen werd, in het oog van den schrijver, in haar ergsten vorm door die onzalige dynastie vertegenwoordigd. Alle bijzonderheden welke hij aangaande ACHAB ten beste geeft zijn bestemd om hem als door en door slecht te kenschetsen, geheel in overeenstemming met de uiterst strenge beoordeeling van zijne regeering, welke aldus aanvangt:

ACHAB, de zoon van OMRI, deed wat kwaad was in het oog van Jahwe, meer dan allen vóór hem. Alsof het hem te gering was, in de zonde van JEROBEAM, den zoon van NEBAT, te wandelen, nam hij IZEBEL, de dochter van ETHBAAL, den koning der Sidoniërs, tot vrouw, en ging den baäl dienen en aanbidden; hij richtte een wij-steen

voor den baäl op in den baälstempel dien hij te Samarië had gebouwd. Ook maakte ACHAB den gewijden boomstam, en ook verder deed hij, om Jahwe, Israëls god, te tergen, meer dan al de koningen van Israël vóór hem (XVI, 30—33).

De hongersnood wordt door ELIA aan ACHAB aangekondigd (XVII, 1), zonder dat de schrijver noodig vond, zoozeer sprak de zaak in zijne meening van zelf, te zeggen, dat dit een straf was wegens de zonden des konings. ACHAB heeft geen moeite gespaard om ELIA te vinden, ten einde hem te doen sterven (XVIII, 10); als hij den profeet ontmoet, verootmoedigt hij zich niet, maar beschuldigt hij hem de oorzaak te zijn van de ramp, waaronder het volk te lijden heeft (XVIII, 17, 18); hij zondigt door BENHADAD, den vijand van Jahwe en van zijn volk, te sparen (H. XX; door den redacteur opgenomen wegens het slot, dat hij als voor ACHAB ongunstig beschouwde, en omdat het geheele verhaal de grootheid van Jahwe deed uitkomen, en tevens de dwaasheid der heidenen. die hem gelijkstelden met hunne nietswaardige goden); hij laat zich door zijne booze gemalin verleiden onschuldig bloed te vergieten en op de bezittingen van anderen beslag te leggen (H. XXI); raadpleegt hij Jahwe, het is alleen op aandringen van zijnen vromen bondgenoot JOSJAFAT (XXII, 5), en hij haat de profeten die hem niet vleien (v. 8, 27); daarom verklaart Jahwe zich tegen hem en voert hij hem naar zijn ondergang doordat hij een leugengeest in den mond der profeten legt.

Zeker, als wij deze berichten lezen, bemerken wij zonder moeite, dat de geschriften waaruit de redacteur ze putte niet in allen deele ongunstig over ACHAB oordeelden. Wij moeten, hier en elders, onderscheiden tusschen den geest waarin de bronnen, en dien waarin het werk zelf dat ons bezig houdt geschreven zijn. Nu heeft de redacteur van het boek der Koningen in het verhaal aangaande NABOTH de volgende opmerking ingelascht, welke geen twijfel overlaat aangaande de wijze waarop hij OMRI's zoon beoordeelde:

Neen, nooit heeft iemand zich zóó als ACHAB verkocht om te doen wat kwaad was in het oog van Jahwe, daartoe aangezet door zijne vrouw IZEBEL. Zeer afschuwelijk handelde hij, aan de schandgoden zich houdende, naar al wat de Amorieten gedaan hadden, die Jahwe voor de Israëlieten uit had verdreven (XXI. 25, 26).

Indien nu, onmiddellijk hierop, de schrijver beweert, dat

ACHAB zich verootmoedigde toen ELIA hem de verschikkelijke woorden van Jahwe deed hooren, dat om deze reden de ondergang van zijn geslacht eenigen tijd werd uitgesteld (XXI, 27—29), is dit wel een inconsequentie; maar wij moeten bedenken, dat het een feit was, dat twee zonen van ACHAB hem opgevolgd waren en dat dus een uitstel toegestaan was aan het goddeloos huis; dit feit nu kon op het standpunt van onzen redacteur niet anders verklaard worden dan gelijk hij het doet.

Klaarblijkelijk kon de redacteur niet anders dan met groote ingenomenheid de legenden betreffende ELIA en ELIZA opnemen, zoodat hij een zeer groot aantal daarvan voor ons bewaard heeft. Immers deze verhalen behelsden de volledige rechtvaardiging van Jahwe. Ja, deze god had zijn volk op vreeslijk strenge wijze gekastijd; doch hij had het niet gedaan dan nadat hij alle middelen om het tot het goede te brengen had uitgeput; zoowel de koningen als het volk waren herhaaldelijk door de mannen gods gewaarschuwd; aan zulken was nooit gebrek geweest, en hun optreden was vergezeld geworden door tallooze wonderdaden, welke zonder verontschuldiging lieten hen die naar het goddelijk woord niet geluisterd hadden [1]. ELIA en ELIZA waren de onsterfelijke typen van deze godsgezanten, en een groote plaats was hun dus van zelf aangewezen in de geschiedenis van Israëls trouweloosheid.

Hoe geschikt daarenboven waren deze verhalen, om den lezers eerbied voor de profeten in te prenten, eene zaak zoo belangrijk in den godsdienst dien onze schrijver, gelijk de meeste bijbelsche auteurs, wil aanbevelen. Ik mag, dunkt mij, ontheven geacht worden van de taak deze verhalen één voor één na te gaan, zoo bekend zijn zij aan ieder die niet ten eenemale een vreemdeling in den bijbel is: ELIA en ELIZA op allerlei wijzen beschermd door den god dien zij dienen, de éene door de raven, straks door het onuitputtelijk meel en de olie, gevoed, verdedigd door middel van het hemelvuur, eindelijk in den hemel opgenomen, daar de dood niet een man als hij was grijpen kan; de ander gewroken wegens de bespotting, waaraan ondeugende kinderen zich jegens

[1]) Verg. Zach. I, 2—6, samenvatting van eene leer meermalen door oudere profeten verkondigd; zeker heeft het boek der Koningen veel bijgedragen om deze leer een vasten vorm te verleenen.

hem schuldig hebben gemaakt, en beschut tegen de lagen der Syriërs; beiden ongehoorde wonderen verrichtende, zelfs dooden opwekkende; hun vurige ijver voor Jahwe's zaak en hun woord altoos gestaafd en bevestigd door de gebeurtenissen; dit alles is zoo overbekend, dat het voldoende is in vluchtige schets erop te wijzen.

Ik zal niet eens stil staan bij den wedstrijd tusschen Jahwe en Baäl op den Karmel (XVIII, 20—40). De redacteur, met het gemis aan kritiek waaraan bijbellezers gewend moeten worden, heeft niet bemerkt dat dit verhaal en dat over JEHU één en dezelfde zaak betreffen; hij zag daarin een luisterrijke openbaring der macht van den éénen waren God en van de verhevenheid van het ambt der profeten, en hij heeft aan niets anders gedacht. Dit is gelukkig, daar dit ons verschaft heeft een verheven stuk, vol van godsdienstig gevoel, en zeer leerzaam voor hen die trachten te verstaan hoe in den loop des tijds de heugenis van belangrijke feiten zich vastzet in den vorm van legenden. Dit echter behoort niet tot mijn onderwerp.

Wij keeren terug tot de reeks der elkander opvolgende koningen. Over de meesten wordt zeer weinig gezegd, wat begrijpelijk is met het oog op het doel door den redacteur nagestreefd. Hem is het bovenal te doen om aan te wijzen welke koningen gedaan hebben wat goed, en welke gedaan hebben wat kwaad is in de oogen van Jahwe. JOSJAFAT (XXII, 41—51) heeft gedaan wat goed is, en zal niet meer op het tooneel verschijnen dan als tegenhanger van den goddeloozen JORAM (II Kon. III, 9—20), gelijk hij reeds tot een soortgelijk doel naast ACHAB dienst gedaan heeft (I Kon. XXII, 1—40).

AHAZJA is een Omried, dus slecht (I Kon. XXII, 52—II Kon. I, 18). Lezen wij aangaande hem, dat hij aan de gevolgen van een val stierf, de reden van deze mededeeling ligt hierin, dat zij deel uitmaakt van een bericht over ELIA, waarin AHAZJA in een donker licht geplaatst wordt.

JORAM (II Kon. III) is slecht geweest. Wij vernemen iets van zijnen veldtocht tegen de Moabieten, omdat ELIZA en JOSJAFAT daarin een rol spelen. Met dien JORAM, in verband met den hem onttroonenden JEHU, geraakt het pragmatisme van onzen schrijver op eigenaardige wijze in de klem. AHAZJA's broeder, wordt ons verteld, was minder slecht dan ACHAB en IZEBEL; hij deed den

wij-steen weg, dien ACHAB voor Baäl opgericht had: zijne zonde bestaat in de bestendiging van den stierendienst (III. 2, 3). Welnu, straks zal JEHU, op bevel van Jahwe, hem van den troon stooten, en deze zelfde JEHU is zondig gebleven aan de zonde waarmede JEROBEAM, de zoon van NEBAT, Israël had doen zondigen (X, 28, 29). Men ziet het, het oordeel dat de profetische school op de verschillende personen die ten tooneele verschenen waren hing veel meer af van de gebeurtenissen, dan van een onderzoek naar het wezenlijk karakter dier menschen. JORAM wordt afgekeurd, niet omdat hij in werkelijkheid een slechter mensch was dan de verrader JEHU, maar omdat hij behoorde tot een huis, waarop men wist, omdat het uitgeroeid was, dat Jahwe's vloek rustte[1]. Het spreekt van zelf, dat de schrijver van het boek der Koningen den beeldendienst, door JEHU bestendigd, niet goedkeuren kon; doch JEHU is in zijn oog niet geheel verwerpelijk; hij geeft hem, als ik zeggen mag, een goede aanteekening, omdat hij JORAM, die even anti-baälist als hij was, onttroond heeft, en hij beweert dat Jahwe, als belooning voor deze daad, gewild heeft dat vier geslachten van zijne nakomelingen den troon zouden bezetten. Deze karakteristieke plaats moet aangehaald worden:

> Zoo verdelgde JEHU den baäl uit Israël. Alleen de zonden van JEROBEAM, den zoon van NEBAT, welke hij Israël had doen bedrijven, daarvan week JEHU niet af: de gouden stieren te Dan en te Bethel. Jahwe dan zeide tot JEHU: Nademaal gij deugdelijk gedaan hebt wat recht is in mijn oog, en naar al wat in mijn hart was gehandeld hebt met ACHABS huis, zullen uwe zonen tot in het vierde geslacht op den troon van Israël zitten (X, 28—30).

Ongetwijfeld is de vermelding van het omverwerpen door JORAM van de wij-steenen des Baäls ontleend aan een andere bron dan het verhaal over JEHU, dat daarmede onvereenigbaar is; doch dit verandert niets aan wat betreft het streven van den redacteur.

Aan het verhaal aangaande JEHU gaan twee korte berichten over JORAM en AHAZJA van Juda vooraf (VIII, 16—29); slechts

---

[1]) Zou het oordeel van JEZAJA over Juda zoo uiterst gestreng als wij in hoofdstuk I lezen kunnen geweest zijn, indien SANHERIBS ruwe benden het land niet zoo deerlijk verwoest hadden? Dat oordeel is van zedelijken aard en gegrond op waarneming; de *nabi* keurde zeker streng af de verkeerdheden die hij gadesloeg; doch ik vraag, of de inval van den Assyrischen koning hem niet het bewijs is geweest, dat die verkeerheden uiterst afschuwelijk waren.

koningen, vooral omdat zij verzwagerd waren aan het verwerpelijk geslacht der Omrieden (u. 18 en 27). Hun huis had behooren onder te gaan; heeft dit niet plaats gehad, het was ter wille van DAVID (v. 19).

Aan JEHU zijn twee hoofdstukken gewijd (IX, X), niet omdat de redacteur behoefte gevoelde over hem meer uitvoerig te zijn dan over de anderen; wat hem belang inboezemt is de vervulling van Jahwe's bedreigingen, de opstand van JEHU en de vermoording, zoowel van ACHABS geslacht, als van zijne aanhangers en van de baälvereerders; dit wordt uitvoerig verhaald.

Het verhaal over ATHALIA (XI) voltooit de teekening van de misdaden der Omrieden, zoo, dat tevens de onvergankelijkheid van DAVIDS geslacht uit de feiten blijkt.

JOAS, koning van Juda, wordt met dezelfde kroniekachtige droogheid als de anderen behandeld (XII). Hij deed, heet het, wat recht was in het oog van Jahwe, „daar de priester JOJADA hem onderwees" (de schrijver van het boek der Kronieken (XXIV) vond klaarblijkelijk zulk een permanente vrucht der opvoeding overdreven en zegt dat JOAS recht deed „zoolang de priester JOJADA leefde"). De lof hem toegezwaaid wordt echter getemperd door het voorbehoud, dat als gestereotypeerd bij de meeste koningen van Juda terug komen zal, dat hij de hoogten, sedert de uitvaardiging van Deuteronominm volstrekt afgekeurd, liet bestaan. De mededeeling van enkele bijzonderheden vallen hem nog te beurt, omdat hij maatregelen nam tot het herstel van den tempel, en dit is alles, uitgezonderd twee verzen betreffende een inval der Arameeërs (wordt deze vermeld, omdat de tempelschatten dienden om het aftrekken der aanvallers te koopen?).

Het zou al te langdradig worden verder de magere berichten over elk der koningen tot den val van Samarië één voor één te volgen; mijne lezers zullen zich gemakkelijk kunnen overtuigen, dat zij allen in denzelfden geest gesteld zijn als wat voorafgaat. Om het oordeel over elken koning geveld is het uitsluitend te doen.

Laten wij echter stilstaan bij de catastrophe; iets ontzettends: Israël niet meer gestraft, maar geheel verlaten door den god die het verkozen had om er zijn eigen volk van te maken. Niet dat onze schrijver hier meer verhalen zou dan hij gewoon is; maar juist hierdoor zal het ware doel van zijn werk te duidelijker worden. Zes verzen zijn hem voldoende om droogjes weg de

regeering van HOZEA en den ondergang van het rijk Efraïm, ik kan niet zeggen te verhalen, maar te noemen (XVII, 1—6). Wie zou raden bij het lezen van deze koude regelen dat er een Israëlietisch hart klopte in de borst van hem die ze neerschreef? schijnbaar niet de minste trilling, geen zweem van aandoening. Doch, lezen wij verder, dan worden wij niet meer door de droogheid, maar integendeel door de woordenrijkheid van den schrijver getroffen. Hij wil de ramp *verklaren*, en, wat dit betreft, schijnt hij niet uitgepraat te kunnen zijn (8—23). O, toen hij zijn koud berichtje neerschreef, wist hij zeer goed welke wereld van onnoemelijke ellende en lijden schuilde onder de schijnbaar zoo kalme woorden „de koning van Assyrië trok op in het gansche land en naar Samarië, dat hij insloot, drie jaar lang" (v. 5). Met ontroering denkt hij aan den val van Samarië, die juist hem tot schrijven heeft aangezet. Doch om de bijzonderheden, het hoe, van deze ontzettende instorting te doen kennen, daartoe heeft hij hoegenaamd geen hart; in het waarom stelt hij belang; haastig verzamelt hij uit zijne bronnen de in zijn oog onmisbare gegevens om aan te landen bij de zaak die, reeds bij het schrijven van den eersten regel, zijne ziel vervulde; en nu, niet meer als een excerptmaker, maar als een schrijver, die iets te zeggen heeft, laat hij zijne schrijfstift gaan.

Dit stuk bevat den ganschen geest van het boek der Koningen; daarop zal ons oordeel over de godsdienstige waarde er van moeten gegrond worden. Wat ik meen hierover in het midden te brengen te hebben, bewaar ik voor de korte kritische paragraaf aan het einde van dit hoofdstuk. Hier zal ik er eenvoudig op wijzen, dat aan de Israëlieten één misdaad slechts wordt verweten, namelijk de afgoderij, waarin de stierendienst sterk op den voorgrond treedt.

> Jahwe heeft het gansche geslacht Israëls versmaad, verdrukt, in de hand van plunderaars gegeven totdat hij het heeft weggeworpen uit zijne oogen. Want Israël had zich van het huis van DAVID losgescheurd en JEROBEAM, den zoon van NEBAT, koning gemaakt; JEROBEAM had Israël van Jahwe afgetrokken en een groote zonde doen bedrijven, en de Israëlieten hadden gewandeld in al de zonde die JEROBEAM had begaan, zij waren er niet van afgeweken (v. 20—22).

Tevens draagt de schrijver zorg te herinneren aan de vele waarschuwingen welke Jahwe aan zijn volk door zijne profeten heeft

doen hooren, zoodat dit geen verontschuldiging kan doen gelden (v. 13, 14, 23).

Dit stuk wordt aangevuld door mededeelingen over de afgodische praktijken die de Samaritanen mengden in den dienst van Jahwe (v. 24—41). Men ziet het, op één aambeeld slaat de schrijver, en hier alweer getuigt zijne breedsprakigheid van het belang door hem aan deze zaak gehecht.

Blijft over Juda alleen, dat niet veel beter is dan Israël (verg. Jeremia, Ezechiël en II Kon. XVII, 19). Gelijk Israël, is het tot den ondergang gedoemd. Zijne maat, of, indien men het aldus zeggen wil, de maat zijner koningen, is nog niet vol. Zelfs wordt ons één hunner als voortreffelijk voorgesteld, HIZKIA (XVIII—XX), die „deed wat recht was in het oog van Jahwe, geheel zooals zijn vader DAVID gedaan had". Zulk een koning moest gezegend worden.

> Op Jahwe, Israëls god, heeft hij vertrouwd; zoodat na hem zijns gelijke niet is geweest onder al de koningen van Juda, evenmin als onder hen die vóór hem waren. Hij was aan Jahwe verkleefd, hij week niet van hem af, maar onderhield de geboden die Jahwe aan MOZES gegeven had. Zoo was Jahwe met hem; in al zijne ondernemingen was hij voorspoedig (XVIII, 5—7).

Ja, Juda werd deerlijk verwoest door de legers van SANHERIB en werd door dezen op den rand van den afgrond gebracht (XVIII, 13—XIX, 37); maar eind goed, al goed. HIZKIA vertrouwde op zijn god en raadpleegde den profeet JEZAJA, en de godlasterlijke hoogmoed der heidenen werd beschaamd.

In denzelfden geest wordt ons in het volgend hoofdstuk verhaald, dat het leven van den vromen koning met vijftien jaar verlengd werd, daar hij op wonderdadige wijze van een doodelijke ziekte herstelde, omdat hij in zijne benauwdheid tot Jahwe gesmeekt had (XX, 5). Als alle koningen van Juda geweest waren gelijk HIZKIA, zou Juda zijn blijven bestaan; maar de schrijver hield steeds voor oogen de tegenovergestelde uitkomst, die hij maar al te goed wist dat verwezentlijkt was, en hij geeft een oud orakel terug betreffende de Babylonische gevangenschap, dat hij voorgeeft door JEZAJA uitgesproken te zijn bij gelegenheid van de ontvangst door HIZKIA der afgezanten van koning MERODACH BALADAN (XX, 12—19). De schrijver van dit stuk, het moet erkend

worden, spreekt over den koning niet zeer vleiend, als hij dezen zich laat troosten over de verschrikkelijke oordeelen welke op zijn volk uitgestort moeten worden, door de opmerking, dat er vrede en veiligheid gedurende zijn leven heerschen zullen (v. 19).

Aan Hizkia wordt wel in dit werk een groote plaats ingeruimd, doch het is den schrijver duidelijk alleen erom te doen aan te wijzen, dat hij gedaan heeft wat goed is in het oog van Jahwe, geenszins om den vorst goed te doen kennen en, met hem, de gebeurtenissen welke onder zijne regeering hebben plaats gehad. Het feit waarop bovenal het gunstig oordeel dat den koning ten deel valt gegrond is, de hervorming welke hij ondernam, wordt genoemd, zeker met welgevallen, maar toch op zulk een beknopte wijze, dat het zeer moeilijk valt zich rekenschap te geven van den aard en de uitgestrektheid van dien maatregel (XVIII, 4). Wat begrepen kan worden is, dat de hervorming tegen de afgoderij en de heidensche gebruiken gericht is, de punten waarover bijna uitsluitend de gedachten van den redacteur van het boek der Koningen gaat.

In 't voorbijgaan mag gewezen worden op een nieuwe proef van de wijze waarop deze schrijver zich door klaargemaakte frases en door abstracties laat meevoeren. Van Hizkia zegt hij dat na hem geen zoo uitnemend koning is geweest, en toch zal hij later van Jozia zeggen:

> Gelijk hij was er geen koning vóór hem geweest, die zich met zijn gansche hart en zijne gansche ziel en met zijne gansche kracht tot Jahwe had bekeerd, naar de gansche wet van Mozes, en na hem is zijns gelijke niet opgestaan (XXIII, 25),

en, dit schijnt nog al kras, het staat zoo voor hem vast, dat elk vroom koning het voorbeeld van David volgt, dat hij de hervorming van Hizkia voorstelt als een navolging van den idealen koning (XVIII, 3, 4).

Doch Juda had nog gered kunnen worden, het oordeel erover was nog niet onherroepelijk geveld; de regeering van Manasse heeft de maat van zijne zonden vol gemeten door de polytheïstische reactie waaraan zij vijftig jaren lang, waarbij de twee jaren van Ammons regeering gevoegd moeten worden, den vrijen teugel liet (XXV, 1-18). Dit, meent het boek der Koningen, bezegelde het lot van Juda. Wij lezen daar:

Toen sprak Jahwe door zijne dienaren de profeten: Omdat MANASSE, de koning van Juda, deze afschuwelijke dingen heeft bedreven, erger dan al wat de Amorieten, die vóór hem in het land waren, gedaan hebben, en ook Juda heeft doen zondigen door zijne schandgoden, daarom, zoo zegt Jahwe, Israëls god: Ik ga zulk een onheil brengen over Jeruzalem en over Juda dat elk die het hoort de beide ooren zullen tuiten: ik zal over Jeruzalem het meetsnoer van Samarië trekken en het paslood van ACHABS huis.... (XXI, 10—13).

Inderdaad, hoe anders den val van Juda, na de hervorming van den vromen JOZIA, te verklaren? Deze goede daad is te laat gekomen; op dat oogenblik was het vonnis reeds geveld. De schrijver, nadat hij uit zijne bron den grooten lof van JOZIA, straks door mij aangehaald, overgeschreven heeft, gaat aldus voort:

Nochthans kwam Jahwe niet terug van de groote hitte zijns toorns, die blaakte tegen Juda, om al de tergingen waarmede MANASSE hem getergd had; en Jahwe zeide: Ook Juda zal ik uit mijne oogen wegdoen, gelijk ik Israël heb weggedaan, en deze stad, die ik had uitverkoren, Jeruzalem, en het huis waarvan ik gezegd had: Aldaar zal mijn naam zijn — zal ik versmaden (XXIII, 26, 27).

Men ontvangt den indruk alsof zelfs Jahwe zijne beloften aan DAVID vergeten was, of, met andere woorden, alsof de schrijver de hoop op herstel uit het oog verloren had. Hij wordt als gehypnotiseerd door het naderend einde en de verschrikkingen daarvan. Na de regeering van JOZIA (XXII, 1—XXIII, 20), ten aanzien van wien het eenige wat hij mededeelt is de hervorming, naar aanleiding van de ontdekking van het boek der wet (Deuteronomium) tot stand gebracht, en de nederlaag te Megiddo, heeft hij over de vier laatste koningen, JOAHAZ, JOJAKIM, JOJAKIN en SEDEKIA, niets anders te zeggen, dan dat zij deden wat slecht was in het oog van Jahwe, hoewel noch JOAHAZ, noch de knaap JOJAKIN den tijd gehad hebben eenige maatregelen betreffende den eeredienst te nemen. Het lot van Juda is beslist; de laatste goede koning is in de vlakte van Jizreël gevallen, wat na hem gekomen is moet verwerpelijk zijn geweest. De schrijver zegt het zelf naar aanleiding van SEDEKIA:

Hij deed wat kwaad was in het oog van Jahwe, geheel zooals JOJAKIM had gedaan. Want door den toorn van Jahwe kwam het gericht over Jeruzalem en Juda, totdat hij ze heeft weggeworpen uit zijne oogen (XXIV, 19, 20).

De woorden welke onmiddellijk volgen: „SEDEKIA nu kwam in opstand tegen den koning van Babel" duiden dus aan wat men in onze wijze van spreken zou noemen een beschikking der voorzienigheid, ten einde het goddelijk besluit te doen uitvoeren.

Het boek der Koningen wordt besloten door een zeer beknopt verhaal van den ondergang van het rijk Juda en van de ontvolking des lands (H. XXV). De schrijver heeft zijne taak volbracht: hij heeft de zonde van Israël en hare gevolgen blootgelegd.

§ 5.

BEOORDEELING.

Indien mijn lezer, zoover gekomen, zich laat ontvallen, dat de verdediging van den godsdienst vervat in de profetische geschiedenis van Israël, wel beschouwd, uiterst mager genoemd moet worden, dan spijt het mij hem niet tegen te kunnen spreken. Het is volmaakt waar, dat de boeken welke wij nu, met het oog op de verdediging van den godsdienst, die het doel daarvan is, doorloopen hebben, tevens bevatten tal van bijzonderheden voor ons hoogst belangwekkend; bezaten wij deze geschriften niet, wij zouden zoo goed als niets kunnen raden aangaande het verleden van de voorouders der Joden; zij hebben dus, voor ons, groote wetenschappelijke waarde; maar dit is niet iets op zich zelf godsdienstigs. Het is toch merkwaardig, dat deze boeken hun blijvende waarde niet ontleenen aan de verdediging van den godsdienst, met het oog waarop zij geschreven zijn, maar veel meer aan de geschiedkundige gegevens die zij leveren, maar die in de schatting der schrijvers zoo geheel van bijkomstig belang waren, dat zij ons alleen in stukjes en brokjes aangeboden worden — stukjes en brokjes voor ons goud waard.

Mager zijn zij wat de aanbeveling van de vroomheid aangaat; men moet zelfs erkennen, dat zij hier en daar het tegendeel van stichtelijk zijn. Alle schrijvers zijn het met elkander hierin eens, dat zij de vereering van vreemde goden en den beeldendienst als de zonde der zonden beschouwen, en dit is zoo uitsluitend de zaak die hen bezig houdt, dat men zeer oplettend moet wezen, om hier en daar, in zeer enkele plaatsen, aanwijzingen te ontdekken, dat de Jahwe dien zij met uitsluiting van alle andere

goden willen gediend zien, van zijne aanbidders zedelijke heiligheid eischt. In het boek der Richteren bevindt zich in 't geheel niets dat dit zou kunnen doen vermoeden. In het toevoegsel, waar een apologetische strekking ter nauwernood te bemerken valt, wordt wel, in H. XIX—XXI, de schandelijke daad der Benjaminieten veroordeeld, maar het geschiedt niet in naam van den godsdienst (zie bl. 182). De godsdienst verschijnt in dit stuk alleen onder zijnen populairen vorm, zonder eenige zedelijke strekking; men weent voor Jahwe en men brengt hem offers na een nederlaag, men raadpleegt hem, om te weten wie bij den aanval vóór zal gaan (XX, 18, 23, 26, 27); men weent op nieuw voor Jahwe, omdat een stam van Israël is vernietigd geworden (XXI, 2, 3); en dit is alles. De misdaad der Benjaminieten wordt niet veroordeeld op grond van de godsdienstige beginselen, welke uit de vereering van een zedelijk heiligen god voortvloeien, maar enkel op grond van het verzet van het gemoed (iets waarover ik mij geenszins beklaag); Jahwe handelt geheel op dezelfde wijze als iedere andere nationale godheid; daar men oorlog voert, spreekt het van zelf dat men zich tot hem wendt. De laatste redacteur is er ter nauwernood in geslaagd aan het verhaal een ietwat godsdienstiger kleur te geven.

Het boek Samuel nu; neem eruit weg wat van de zonen van Eli gezegd wordt, de woorden van Samuel: „Wiens rund, wiens ezel heb ik weggenomen? wien heb ik verongelijkt, wien gekrenkt? uit wiens hand zoengeld aangenomen, om daarmede mijne oogen te bedekken?" en de verwijten van Nathan aan David wegens Bathseba, er blijft in 't geheel niets over, wat doet vermoeden, dat Jahwe de heilige god is in zedelijken zin. Het boek der Koningen is in dit opzicht niet rijker.

Ik ga verder en zeg, dat deze geschriften somtijds het tegendeel van stichtelijk zijn, indien men stichtelijk noemt dat, wat dient om de menschen beter te maken. Een Simson, gelijk hij geteekend wordt, staat zedelijk zeer laag; toch wordt van hem gezegd, dat de geest van Jahwe op hem was; hij wordt genoemd een Richter in Israël, men laat zijne geboorte door een goddelijken bode aankondigen. Wat moet de weinig ontwikkelde lezer denken? Zal hij niet ieder die de partij trekt van het „volk Gods", op welke wijze dan ook, als goed en vroom moeten beschouwen? En is dit niet zeer slecht? Over het algemeen staat in deze boeken de goddelijke zegen in geen verband met de zedelijke waarde

van hen die daarvan het voorwerp zijn; deze zegen is geheel willekeurig; wat ervan gezegd wordt is niet godsdienstig in den verheven zin van het woord. Laten wij de Richteren daar, ten aanzien van wie de zaak in het oog springt, zonder den „vromen" GIDEON uit te zonderen, wiens geheele vroomheid bestaat in het omverwerpen van het baälsaltaar; laten wij liever letten op het type des goeden konings, op DAVID, den bijzonderen uitverkorene van Jahwe, zijnen lieveling, zijnen beschermeling. Men noeme, indien men kan, de uitnemende deugden, die hem zoo hoog boven al de anderen verheffen. Ik denk er niet aan te loochenen, dat DAVID, voor zoover wij hem kennen, gezegd moet worden op bijzondere wijze begaafd te zijn geweest; maar dit is de vraag niet; wij hebben te doen met de opvatting van den schrijver in het boek Samuel, en ik vraag of hij, als hij zijnen held teekent, meer dan een zeer flauw vermoeden toont te bezitten van het feit, dat krijgshaftigheid en ijver voor den eeredienst niet voldoende zijn om hem aanbevelenswaardig te maken, en dat *zedelijke deugd* hiervoor onmisbaar is. Alles wat hij van hem weet te zeggen als hij hem voor het eerst aan zijne lezers voorstelt is, dat hij „was blozend en had fraaie oogen en een flink voorkomen" (I Sam. XVI, 12); later verneemt men, dat hij een uitstekend harpspeler en zanger was; zeker, hij vertrouwt op zijn god om hem over GOLIATH te doen zegevieren; maar dit is een vorm van vroomheid, welke in niets zich boven het heidendom verheft en niets groots of reins in het karakter onderstelt. Genoeg menschen zijn er, die in hun ondernemingen op God vertrouwen, maar van wie het te betreuren is dat zij het doen. Ik zelf heb erop gewezen, dat de redacteur DAVID als edelmoedig heeft willen teekenen, en dat hij hem zich doet verootmoedigen tegenover de rechtmatige verwijten van NATHAN; dit is de reden waarom ik hem een vermoeden toeschrijf van het feit, dat het karakter zijn aandeel moet hebben aan de bewondering welke hij vraagt voor den koning naar het hart van Jahwe; maar is dit voor hem hoofdzaak? ziet de lezer helder een andere reden voor de gunst waarvan DAVID het voorwerp is, dan zijn vriendschappelijk verkeer met priesters en profeten en zijn ijver voor den eeredienst?

In dèze boeken is de ijver voor den eeredienst alles, volstrekt alles, en dit kan niet anders dan het godsdienstig oordeel der lezers in verwarring brengen. Ik zal niet verder hierop ingaan,

hoe gemakkelijk het ook wezen zou; doch ik schrijf voor menschen die denken.

Ik kan dus de verdediging van den godsdienst, zoo duidelijk samengevat in het zeventiende hoofdstuk van het tweede boek der Koningen, niet zeer hoog schatten. Het is wel de profetische godsdienst die hier onder den invloed van Deuteronomium aanbevolen wordt, maar de profetische godsdienst leeggeperst, van zijnen heiligenden inhoud ontdaan, teruggebracht tot het dogma der vereering van Jahwe met uitsluiting van alle andere goden, dat wel, bij gevolgtrekking, de uitspattingen veroordeelt, die al te vaak verbonden waren met de heidensche praktijken, maar dat toch niet uitdrukkelijk als een beginsel vaststelt de noodwendigheid van de heiligende vroomheid. Aan Deuteronomium is het dogma, niet het leven, ontleend. Men heeft weliswaar bewaard de voorstelling, die een hooge waarde bezit en die blijvend wezen zal, van de *rechten* die Jahwe op zijn volk heeft (zie bl. 65); maar enkel de formeele zijde van die rechten wordt in rekening gebracht. De Israëlieten hebben andere goden aangebeden (v. 7); zij hebben de vreemde volken nagevolgd (8), en de samenhang doet zien, dat gedacht wordt aan den eeredienst, niet in de eerste plaats aan de zeden; zij hebben hoogten gebouwd (9); zij hebben wij-steenen en gewijde boomstammen opgericht (10); zij hebben gegoten stieren gemaakt, zich voor al het heir des hemels nedergeworpen en den baäl gediend (16); zij hebben hunne zonen en dochters door vuur overgegeven en zich met waarzeggerij en wichelarij ingelaten (17); deze dingen en zij alleen doen den schrijver zeggen, dat zij zich „verkocht hebben om te doen wat kwaad was in het oog van Jahwe, om hem te tergen". Van den zedelijken inhoud van de prediking der groote profeten en van Deuteronomium is geen spoor meer te ontdekken.

Hadden zij, die de boeken nu door ons in oogenschouw genomen samenstelden, geen besef van de zedelijke zijde van den godsdienst en van het hoog belang daarvan, iets juist dat op zoo welsprekende wijze verdedigd was door de mannen die het meeste hebben bijgedragen om de godsdienstige strooming te doen ontstaan, waaruit deze letterkunde geboren is? Dit lijkt onmogelijk. Deze schrijvers *moeten* geweten hebben, dat Jahwe's heiligheid tegen het zedelijk kwaad gekeerd was; en inderdaad, ik heb zorg gedragen erop te wijzen, eenige, al is het maar al te weinige,

aanduidingen zijn in hun geschriften verspreid, welke doen zien, dat dit wel het geval was. Voegen wij daaraan toe, dat een paar maal in het boek der Koningen op de Wet, dus op Deuteronomium, gezinspeeld wordt, waaruit blijkt, dat de schrijver aan Jahwe niet alleen ceremoniëele, maar ook zedelijke eischen toeschreef (verg. II Kon. XIV, 6). Dit over het hoofd te zien zou zeer onbillijk wezen; maar dit doet het nog verwonderlijker schijnen, dat deze schrijver en die van de andere boeken, telkens, ook in de talrijke gevallen waar zij alle aanleiding hadden op de zaak te letten, doen alsof zij er in 't geheel niet aan denken, niettegenstaande het overwegend belang daarvan. Een van die gevallen hebben wij, bij voorbeeld, in het zeventiende hoofdstuk van het tweede boek der Koningen. Hoe moet dit verschijnsel verklaard worden?

In werkelijkheid is dit niet zoo buitengewoon. Soortgelijke voorbeelden komen in menigte in de godsdienstgeschiedenis voor. Ik zal er maar één noemen. De hervormers der XVIe eeuw hebben zeer juist gevoeld, dat de verdienstelijkheid der goede werken, door de Katholieke Kerk verkondigd, een voorstelling was, onvereenigbaar met het persoonlijk geloof, door hetwelk alleen wij in werkelijkheid kinderen van God kunnen worden; zij hebben een onverzoenlijken oorlog tegen die voorstelling gevoerd en de eigengerechtigheid tot in haar laatste schuilhoeken vervolgd; daaraan is voor een groot deel toe te schrijven de belangrijkheid welke het dogma der voorbeschikking in hunne oogen bezat. Ongelukkig heeft de ijver waarmede men de zaligheid door het geloof, in tegenstelling met de zaligheid door de werken, predikte weldra meer en meer uit het oog doen verliezen de onmisbaarheid der persoonlijke heiliging; men kon zich inbeelden dat, indien men diep overtuigd was uit zichzelf niets te zijn en in het heil een gave van God zag, volstrekt om niet geschonken, men kind van God was, een Christen, een volgeling van Jezus, en ieder weet dat hieruit geboren zijn én het quiëtisme, én wat men genoemd heeft de doode orthodoxie. Hoevele duizende preeken worden tegenwoordig niet gehouden, met overtuiging en gloed voorgedragen, en met de eerlijke bedoeling den godsdienst te verdedigen, zonder dat in deze toespraken de zaak waar het op aankomt met het oog op de ware stichting, dat wat de diepste en wezenlijkste behoefte van den mensch raakt, namelijk de inwendige verlossing van de macht der zonde, eenige belangrijke

rol speelt? Soms wordt in 't geheel niet aan dit belang gedacht, en feitelijk pleegt de ambtelijke verdediger van het Evangelie daaraan verraad. Vraagt hem echter of hij de heiliging niet of bijna niet telt; de vraag zal hem verbazen en ergeren; want hij heeft nooit in de verte ondersteld, dat een Christen de heiliging missen kon. Het is echter een feit, dat hij ze niet of ter nauwernood predikt, en in elk geval zoo slecht, dat het niet anders kan, of zijne hoorders moeten meenen, dat, indien men aan de genade gelooft, alles in orde is, men een Christen is en men verzekerd is van de zaligheid.

Op soortgelijke wijze zijn de Joden er toe gekomen zich in te beelden, dat zij de meest godsdienstige menschen waren, omdat zij voor goed afstand gedaan hadden van de vereering van vreemde goden en van den beeldendienst, en, ongetwijfeld, hebben de boeken der Richteren, van Samuel en der Koningen veel bijgedragen tot de vorming van dien toestand. Het bijbelsch profetisme had met recht den strijd aangebonden tegen het polytheïsme, dat de vereering van den zedelijk heiligen god onmogelijk maakte; doch velen hebben in de hitte van den strijd uit het oog verloren het ware doel, in het belang waarvan het noodig was de heidensche gebruiken te keer te gaan; de bestrijding dier gebruiken is zelve het doel geworden, zoodat voor een groot deel de vorm de plaats van het wezen ingenomen heeft.

Onze schrijvers, dit is niet twijfelachtig, zijn persoonlijk meer godsdienstig geweest dan het werk door hen geleverd. Dit werk, hun verdediging van den godsdienst, is weinig godsdienstig. Wat wij daar vinden is een louter dogmatisme, dat zich buiten het gebied van het geweten houdt, dat over de personen oordeelen velt, niet gegrond op hun zedelijke waardij, en dat, voorzeker, veel bijgedragen heeft om onder de Israëlieten het polytheïsme te doen uitsterven, maar al te zeker ook den weg heeft gebaand voor die wettischheid, waarin de Joden zedelijk ingeslapen zijn. Deze boeken hebben het hunne bijgedragen om Jezus te doen dooden.

HOOFDSTUK III.

De heilige geschiedenis en de Wet.

(DE HEXATEUCH).

§ 1.

SAMENSTELLING VAN DEN HEXATEUCH.

De Hexateuch, gelijk wij wel zeggen moeten, sedert wij hebben ingezien, dat het boek Jozua niet gescheiden mag worden van de vijf boeken die in onze bijbels daaraan voorafgaan en waarmede het één geheel vormt, de Hexateuch bevat, naast de Wet, de heilige geschiedenis der Joden.

Niets is natuurlijker dan het bestaan, zoowel van de Wet als van die geschiedenis. Beiden moesten ontstaan uit de merkwaardige beweging, waarvan de profetische letterkunde getuigenis aflegt en welke strekte om aan Israël een nationalen godsdienst te schenken. De Wet moest ontstaan, omdat men de behoefte moest gevoelen helder, zwart op wit, te zeggen wat Jahwe van zijn volk eischte; en de heilige geschiedenis ook, omdat de vorm waaronder de profetische godsdienst zich in het bewustzijn van hen die hem verdedigden voordeed, dezen op een historischen grondslag deed opbouwen. Van het oogenblik af dat men zeide: „Israël is het volk dat Jahwe zich verworven heeft, een gunst waarvoor het aan zijnen god de volkomenste gehoorzaamheid verschuldigd is", was het onvermijdelijk, dat men, ten einde aan de Israëlieten gehoorzaamheid te prediken en hun een afschuw van trouweloosheid in te boezemen, hoe langer hoe meer nadruk ging leggen op de nationale overleveringen, waarin men het bewijs

van het groote feit der uitverkiezing vond. De *nabi's*, natuurlijk, in hun bezielde ontboezemingen, hadden niet de geschiedenis te verhalen; zij zinspelen slechts erop, hoewel meer en meer naarmate de tijd vordert; maar tevens is het zeer begrijpelijk, dat in de kringen, bezield met den ijver voor den profetischen godsdienst, mannen zich geroepen hebben gevoeld, de verhalen te verzamelen, welke men beschouwen kon als de oorkonden van Jahwe's aanspraken op de liefde en de volgzaamheid van zijn volk, en welke dus vormden de apologie van den profetischen godsdienst.

Aldus is de heilige geschiedenis van Israël geboren. De Hexateuch bevat drie van die heilige geschiedenissen, welke in den loop des tijds met elkander en met talrijke wettelijke bepalingen verbonden zijn geworden. In breede trekken kunnen de onderscheiden gedeelten waaruit dat groote werk samengesteld is als volgt opgegeven worden.

Meer dan eens heeft men getracht Jahwe's wet onder woorden te brengen. De eerste arbeid van dien aard die, zoover wij weten, door de overheid opzettelijk is aanvaard, bezitten wij in het boek Deuteronomium, ongeveer 623 door koning JOZIA als wet uitgevaardigd. Er bestonden toen echter reeds andere geschreven wetten van Jahwe: 1°. de Decaloog van Ex. XX, 2—17 (Deut. V, 6—21), waarvan wij zeker niet de oorspronkelijke redactie bezitten en waarvan de ouderdom zeer onzeker is [1]; 2°. de Decaloog van Ex. XXXIV, 14—26, die deel uitmaakt van een redactie der heilige geschiedenis, welke niet de oudste is; de schrijver van deze wet heeft geweten, dat men aan MOZES een Decaloog toeschreef, maar het laat zich bezwaarlijk onderstellen, dat hij dien van Ex. XX kende; 3°. het Bondsboek van Ex. XXI, 1—XXIII, 19, dat ook niet vroeger geplaatst kan worden dan de IXe eeuw. Het schijnt mij toe zeer duidelijk te zijn, dat deze drie stukken onafhankelijk van elkander ontstaan zijn; 4°. een stuk betreffende de eerstgeborenen en de ongezuurde brooden, Ex. XIII, 1—16; 5°. een antipolytheïstisch stuk betreffende bijzonderheden van den eeredienst, Ex. XX, 22—26.

---

[1] In elk geval beschouwde de redacteur van den Decaloog de betrekking tusschen Jahwe en zijn volk van het gezichtspunt der uitverkiezing, en den godsdienst van het gezichtspunt des plichts. Daarom schijnt het mij onmogelijk toe hem hooger te stellen dan de IXe eeuw op zijn allervroegst; zelfs acht ik het zeer waarschijnlijk, dat dit te vroeg is.

Het Deuteronomisch wetboek, ofschoon door Jozia uitgevaardigd, bleef niet op den duur van kracht, maar een ander, meer uitgebreid en in meer dan één opzicht verschillend van dat eerste, werd na iets minder dan twee eeuwen, omstreeks het jaar 444, door Ezra en Nehemia uitgevaardigd. Behoudens latere toevoegselen, bestaat dit wetboek uit de wettelijke bepalingen vervat in Exodus, Leviticus en Numeri, indien men weglaat de twee Decalogen, het Bondsboek en Ex. XIII, 1—16 en XX, 22—26. Deze wet is broksgewijze gemaakt; zij is gevormd door de samenvoeging van wetten van zeer verschillenden ouderdom, waaronder er zijn die reeds als codex bestaan hebben, eer zij met het overige samengesmolten werden. Dit, bij voorbeeld, is het geval met Lev. XVII—XXVI, wel eens, en niet onjuist, genoemd de wet der heiligheid. Deze wet vertoont een groote verwantschap met de laatste hoofdstukken van Ezechiël en kan wel onder den invloed daarvan vervaardigd zijn, dus vóór het einde der ballingschap. Trouwens is het voor mijn doel niet noodig deze ontleding verder te vervolgen. Ik zal als een geheel de wet onder Nehemia uitgevaardigd behandelen, en wel onder de benaming van Levietische wet, omdat Leviticus in zijn geheel ertoe behoort, en het overige gedeelte tamelijk denzelfden geest ademt.

Wij gaan over tot de heilige geschiedenis. Er hebben minstens twee heilige geschiedenissen bestaan ouder dan Deuteronomium. De oudste is geschreven door iemand dien de geleerden den Jahwist noemen, omdat hem de stukken in Genesis worden toegeschreven, welke zich door het gebruik van den naam Jahwe van de anderen onderscheiden, terwijl de schijver van de tweede geschiedenis in Genesis God Elohim noemt. Deze twee geschiedenissen, welke de talrijkste en uitvoerigste verhalen van den Hexateuch bevatten, zijn met elkander versmolten geworden, men heeft het een en ander eraan toegevoegd, en men heeft ze eindelijk met Deuteronomium verbonden; dit laatste kan geschied zijn door een redacteur van Deuteronomium, die, in elk geval na de eerste innemming van Jeruzalem, eraan toegevoegd heeft de vier eerste hoofdstukken, benevens XXII (uitgezonderd eenige verzen), XXIX, XXX, XXXI, 1—8 en gedeeltelijk XXXIV. Ik zal deze heilige geschiedenis, gelijk zij uit de genoemde samensmelting en de vereeniging daarvan met Deuteronomium te voorschijn gekomen is, behandelen, zonder in bijzonderheden de verschillende bestanddeelen te ontleden, behoorende tot de twee

werken waaruit zij voornamelijk samengesteld is. Eer zij vereenigd was met Deuteronomium, bevatte zij de Decalogen, het Bondsboek en Ex. XIII, 1—16; verder zij opgemerkt dat de verhalen van deze geschiedenis aan den schrijver van Deuteronomium bekend waren.

Niet alle verhalen welke de Hexateuch bevat behooren tot deze geschiedenis; de Levietische wet is ook voorzien geworden van een geschiedkundige omlijsting, of inleiding, een schets, bijna altijd uiterst beknopt, van Israëls geschiedenis, van de schepping der wereld af tot aan den intocht in Kanaän.

Zeker vóór de samenstelling van het boek der Kronieken, in de derde eeuw, zijn de Levietische en de Deuteronomische wetten, met hare respectieve heilige geschiedenissen, vereenigd tot één geheel, den Hexateuch, natuurlijk niet zonder dat de tekst in meerdere of mindere mate onder de bewerking geleden heeft.

De Hexateuch is aldus in hoofdzaak gevormd uit twee groote groepen, welke ik, gemakshalve, de Deuteronomische en de Levietische zal noemen, met de eerste bedoelende alles wat de schrijver van het boek der Koningen heeft kunnen kennen. Deze groepen zijn niet eenvoudig door den laatsten redacteur naast elkander gelegd, maar meer dan eens in elkander verwerkt, en ik moet dus de lijst geven van de stukken die ertoe behooren, of, liever, van de stukken behoorende tot de Levietische groep; wat daar niet opgenomen wordt behoort tot de andere groep. Ik geef de lijst van REUSS, niet dat zij in enkele bijzonderheden geen verbeteringen zou kunnen ondergaan, maar omdat zij over het algemeen weergeeft wat de meest bevoegde beoordeelaars gevonden hebben. Hij schrijft [1]):

„Uit Genesis hebben wij de volgende stukken op te teekenen: het verhaal van de schepping, uitloopende op de instelling van den sabbat (I—II, 4); de reeks der aartsvaders vóór den zondvloed (V); een zondvloedsverhaal, nu samengevlochten met het verhaal van den Jahwist (VI—VIII); het verbond tusschen God en NOACH (IX, 1—17, 28, 29); de indeeling der Noachieden in drie takken (X, gedeeltelijk); de Semitische aartsvaders tot ABRAHAM (XI, 10—22). Over de Israëlietische aartsvaders zijn die berichten zoo beknopt, dat wij, zonder het oudere opstel, maar een zeer flauwe voorstelling zouden hebben van die figuren, die

---

1) La Bible, Anc. Test., III, pages 235 et suiv.

in de nationale overleveringen van het Jodendom zulk een belangrijke plaats innemen. Weinige verzen slechts zijn aan ABRAHAM gewijd (XII, 4*b*, 5; XIII, 6, 7*b*, 11*b*, 12; XVI, 3, 15, 16; XIX, 29; XXI, 1*b*, 5; XXV, 7—11*a*). Er zijn maar twee teekenende feiten waarover de Elohistische schrijver [1]) met welgevallen uitweidt, namelijk het verbond door Jahwe met ABRAHAM gesloten, waardoor de besnijdenis een wijding ontvangt (XVII), en de aankoop van het stuk grond, dat als begraafplaats voor de aartsvaderlijke familie moet dienen (XXIII), waardoor deze vasten voet in Kanaän verkrijgt als een soort van materiëel onderpand der beloften aan ABRAHAM gedaan. Weinige woorden zijn voldoende voor wat de schrijver mede te deelen heeft aangaande IZAÄK, wiens geschiedenis overigens ook in het oudere verhaal nagenoeg samengesmolten is met die van zijn vader en van zijn zonen (XXV, 19, 20, 26*b*; XXVII, 46; XXXV, 27—29). Van zijne twee zonen wordt EZAU niet beter bedeeld (XXVI, 34, 35; XXVIII, 8, 9; XXXVI, 1—14, 43*b*); JAKOB eischt eenig meerdere ruimte; er wordt vermeld zijn vertrek naar Mesopotamië (XXVIII, 1—7), zijn terugkeer (XXXI, 17, 18), de verandering van zijn naam in dien van ISRAËL (XXXV, 9—15), zijne twaalf zonen (XXXV, 23—26), zijn verblijf in Kanaän (XXXVII, 1), de verhuizing van zijn gezin naar Egypte (XLVI, 8—27?), zijne aankomst aldaar (XLVII, 7—11), de zegen dien hij aan de zonen van JOZEF geeft (XLVIII, 3—7), zijn dood (XLIX, 29—33) en zijne begrafenis (L, 12, 13). Over JOZEF, uitgezonderd de weinige zinspelingen vervat in de laatst genoemde stukken, wordt gezwegen. Desnoods zou men kunnen onderstellen, dat de laatste redacteur uit deze geschiedenis wegliet hetgeen op JOZEF betrekking had, ter wille van de meer uitvoerige en teekenachtige verhalen van het ander werk, gelijk het zeker is dat de Jahwist aldus gehandeld heeft ten aanzien van een ouder werk (gemeenlijk de tweede Elohist genoemd) [2]). Het zal echter juister zijn te zeggen, dat deze aartsvader, de bijzondere held der stammen die zijnen naam droegen,

---

[1]) Dien ik den Levietischen noem.

[2]) REUSS bedoelt hier die tweede heilige geschiedenis, welke eens samengemolten is met het werk van den Jahwist. Hij neemt aan dat zij ouder was dan dit laatste en dat zij door den Jahwist zelf met zijne geschiedenis samengevoegd is Ik zou eerder denken aan een redacteur, die later leefde dan de twee andere schrijvers; doch deze vraag is hier niet van belang.

in de Judeesche overleveringen niet op den voorgrond trad, terwijl het Elohistisch werk [1]) zonder eenigen twijfel tot een kring behoort die vreemd was aan de Efraïmietische wereld.

„In Exodus vinden wij de vermelding van de slavernij der Israëlieten in Egypte en van Gods besluit hen te gedenken wegens zijn verbond met hunne voorouders (I, 7, 13, 14; II, 23—25). MOZES' zending wordt VI, 3—12; VII, 1—7 verhaald. Het verhaal der wonderen verricht om van Farao de toestemming tot het vertrek van het volk te verkrijgen is meer uitvoerig, maar de twee redacties zijn in elkander geweven (VII—XI). Hetzelfde moet gezegd worden van den uittocht, de instelling van het Pascha en den doortocht door de Roode Zee (XII—XIV). Het manna en de kwakkelen werden ook in beide werken vermeld (XVI). Van het oogenblik, dat MOZES zich met God op den berg onderhoudt (XIX, 1; XXIV, 15—18), neemt het wetgevend gedeelte de meeste plaats in, en tevens verdwijnt, op enkele weinige hoofdstukken na, het Jahwistisch werk. Tot het werk waarvan wij hier de deelen opgeven [2]) behooren de hoofdstukken XXV—XXXI, 17; XXXV—XL; Leviticus in zijn geheel en Numeri I—X, 28. Voorts zijn sporen ervan te vinden in XIII—XVI, waar de twee verhalen samengevoegd zijn, gelijk men zien kan in hetgeen verteld wordt van de spionnen en van KORAH. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor in H. XX, terwijl de hoofdstukken XVII—XIX geheel aan den Elohist [3]) toebehooren. Van XXV, 6 af hebben wij tot aan het einde van het boek den zuiveren tekst van dezen laatste, behoudens eenige vreemde bestanddeelen, welke vermoed worden in H. XXXII en in het einde van H. XXXIII. Eindelijk vinden wij zijn spoor terug in eenige verzen tegen het einde van Deuteronomium en in enkele gedeelten van het boek Jozua, vooral in het geografisch deel van dat werk. Deze geschiedenis eindigt dus met de verdeeling van het grondgebied onder de stammen".

---

[1]) De Levietische groep.

[2]) Het Levietische.

[3]) Het Levietisch werk.

§ 2.

De heilige geschiedenis van de Deuteronomische groep.

Zeer ter snede hebben verscheidene geleerden het stel verhalen in den Hexateuch vervat als heilige geschiedenis bestempeld; deze verhalen zijn geredigeerd en met elkander verbonden geworden, ten einde aan den godsdienst dienstbaar te zijn. Al de schrijvers die eraan medegewerkt hebben, zijn door een en dezelfde overtuiging gedreven geworden, namelijk die, dat de uitverkiezing van Israël een *historisch feit* was. Dit feit is het, wat zij wilden doen kennen met de omstandigheden, welke het in hun oog verklaarden en met de gevolgen, die eruit zijn voortgevloeid.

Dit beteekent niet, dat al deze verhalen betrekking hebben op de voorstelling van Israëls uitverkiezing. Eer het verleden zich aan de verbeelding van een Israëliet kon voordoen als een aaneenschakeling van feiten welke met elkander in verband stonden en tezamen tot een gemeenschappelijk doel leidden, moest een voldoend aantal verhalen ontstaan en in omloop gebracht zijn. Evenmin als de schrijvers der geschiedenis van Israëls ontrouw (Richteren—Koningen) de feiten hebben verdicht ten einde te bewijzen dat de ondergang van Jahwe's volk verdiend was, terwijl zij, integendeel, aan het schrijven zijn gegaan, *omdat* zij meenden dat de feiten, gelijk zij zich aan hen voordeden, dit bewijs leverden; evenmin hebben de samenstellers der heilige geschiedenis iets verdicht, om te doen zien dat Jahwe aan Israël de eer had aangedaan het onder al de volken der aarde te verkiezen en dan ermede een plechtig verbond te sluiten. De zaak is gansch anders gegaan. Uit een geheel stel van mythen en overleveringen, welke reeds bestonden, maar waaraan nieuwe gedachten over Jahwe's heiligheid en den dienst die hem verschuldigd was een bijzondere beteekenis hebben gegeven, heeft zich geleidelijk de grondgedachte van deze geschiedenis, die van de uitverkiezing, ontwikkeld. De legendevorming is wel blijven voortbestaan, nadat de verkiezing voor de meer gevorderde geesten vaststond; zelfs ontmoeten wij in het Oude Testament legenden welke opzettelijk voor een bijzonder doel zijn verzonnen [1]), en in elk geval moest

---

[1]) Bij voorbeeld het verhaal van den man dien men op den sabbatdag betrapte,

noodwendig de leer zelve der uitverkiezing de behoefte verlevendigen om de overleveringen af te ronden, vooral die welke het verblijf in de woestijn betroffen. Hieruit verklaart zich dat er meer dan ééne heilige geschiedenis geschreven werd; er bestonden varianten in de verhalen. Toch hadden die heilige geschiedenissen zeer veel met elkander gemeen, en dit maakte haar latere samenvlechting mogelijk. Die gemeenschappelijke achtergrond bestaat uit een stel van voorstellingen in den vorm van verhalen, dat door de schrijvers der geschiedenissen niet is gemaakt, maar op grond van hun leer verklaard [1].

Men moet dus niet verwachten dat alles in deze verhalen, vooral niét in Genesis, in verband staat met de leer der uitverkiezing van Israël. In het eerste boek van den Hexateuch is de stof waarmede de schrijvers gewerkt hebben voor een groot deel gevormd door oude mythen, waarin het niet vreemd moet gevonden worden bestandeelen te ontmoeten, welke niets te maken hebben met het bijzondere doel, waarmede de heilige geschiedenis te boek is gesteld (de toren van Babel, enz., enz.), en zelfs denkbeelden, welke eerder tot den populairen, dan tot den profetischen godsdienst behooren (zie, b. v. Gen. III, 8, 22: IV, 14 en 16; XI, 5, 6; XVIII, 20, 21; Ex. IV, 9—11. Geheel tot den populairen godsdienst behoort de trek in Num. X, 35, 36, waar MOZES zich uitdrukt alsof Jahwe en de ark één waren: „Als dan de ark optrok, zeide MOZES: Sta op, Jahwe!.... en als zij rust nam, zeide hij: Zet u neder, Jahwe!"; het zou gemakkelijk zijn deze lijst van voorbeelden verder uit te werken, want men ontmoet in deze verhalen tal van kleine trekken, waar zich de naïeveteit der populaire verhalen verraadt, voordat zij een voorwerp van nadenken zijn geworden). Het spreekt dus van zelf, dat het feit, dat de heilige geschiedenis van Israël een vrucht is van de groote godsdienstige beweging, waaraan het schrijvend profe-

---

toen hij hout sprokkelde, en die op bevel van MOZES gesteenigd werd (Num. XV 32—36). Het is duidelijk dat dit verhaal afzonderlijk moet bestaan hebben, eer het in het verband opgenomen werd, waarin wij het tegenwoordig lezen.

[1]) Natuurlijk bedoel ik geenszins, dat zij hoegenaamd niets verzonnen hebben. Wie zal, bij voorbeeld, zeggen wat, in hoofdstuk XV van Genesis, op rekening van den schrijver der heilige geschiedenis waartoe dit verhaal behoort moet gebracht worden, en wat behoort tot een verhaal dat reeds bestond toen hij schreef? De verklaring „eerder is de maat van de schuld der Amorieten niet vol", in vers 16, heeft al den schijn van den redacteur afkomstig te wezen; maar wie zal het met zekerheid zeggen?

tisme beantwoordt, niet uit elke bijzonderheid op zichzelf blijkt waar te zijn, maar wel uit het geheel van de geschiedkundige voorstelling en den opzet zelf van het werk. Om zich daarvan te overtuigen, moet men stap voor stap den gang daarvan volgen. Dit ga ik doen, zoo beknopt als het mij mogelijk zal zijn, wat betreft de heilige geschiedenis van de Deuteronomische groep. Men zal zien dat, niettegenstaande de oneffenheden en de tegenstrijdigheden, welke nooit ontbreken in werken samengesteld uit stukken van zeer verschillenden oorsprong, hier het geheel wel degelijk ééne gedachte uitdrukt, en dat deze gedachte is: Jahwe heeft voor zichzelf een volk gemaakt, het volk Israël, hij heeft met Israël een verbond gesloten en heeft het met weldaden overladen. (Voor mijn doel is het onnoodig op de tegenstrijdigheden in de verhalen te wijzen).

Natuurlijk vangt men aan eer Israël er is, want het is noodig te verklaren waarom Jahwe een eigen volk heeft moeten uitverkiezen. De verklaring is, dat de menschen onverbeterlijk boos zijn. Voor onze oogen verschijnen dus eerst Adam en Eva, die zich door hun ongehoorzaamheid uit den tuin der liefelijkheid doen verjagen (Gen. II, 4—III), waarop het kwaad zijn intocht in de wereld maakt onder den vorm van broedermoord (IV). De zonde wordt erger naar mate de menschen zich vermenigvuldigen en Jahwe krijgt berouw, dat hij ze gemaakt heeft (VI, 1—8); hij zendt den zondvloed om ze te verdelgen, uitgezonderd het gezin van Noach en een voldoend aantal dieren om de aarde opnieuw te bevolken (VI—IX. De redacteur van den Hexateuch heeft het zondvloedverhaal uit de Deuteronomische met dat uit de Levietische heilige geschiedenis samengevlochten). Hier wordt verbonden met de mythe over de uitvinding van den wijn de vervloeking van Kanaän, die de verovering van het land rechtvaardigt, op meer populaire wijze, dan, zeker later, het godsdienstig nadenken, dat zich op de afgoderij der Kanaänieten beriep (zie Gen XV, 16 en een menigte andere plaatsen). Hierop volgt, na het korte bericht over Nimrod (X, 8—12), de mythe van den toren van Babel (XI, 1—9), naar alle waarschijnlijkheid opgenomen, omdat men erin een bevestiging zag van de algemeene verdorvenheid der menschen.

Het menschdom is dus slecht en verwijdert zich meer en meer van God; Jahwe scheidt Abraham ervan af en doet hem in

Kanaän wonen, hem tevens belovende een talrijke nakomelingschap, die rijkelijk gezegend zal worden (XII, 1—3); Jahwe verschijnt aan ABRAHAM nadat deze in Kanaän aangekomen is en belooft dat land aan zijne nakomelingen te zullen geven, waarop de aartsvader zijne vroomheid aan den dag legt door het bouwen van een altaar te Sichem. Hij trekt verder door het land en bouwt een nieuw altaar te Bethel (XII, 6—9). Weldra blijkt de bescherming waarvan hij het voorwerp is door de plagen welke FARAO en zijn huis treffen wegens de wegvoering van SARAI. (XII, 10—20).

Nu volgt een ethnische mythe betreffende de geographische ligging der streken, bewoond, door de Israëlieten eensdeels, en door de Moabieten en Ammonieten anderdeels (XIII); zij kon, aldus geredigeerd, een plaats vinden in de heilige geschiedenis, omdat zij nadruk legt op de afzondering, waarin Israël volgens den profetischen godsdienst leven moet, en tevens de edelmoedigheid van den voorbeeldigen aartsvader doet uitkomen.

ABRAHAM is kinderloos; maar Jahwe verschijnt hem om hem aan te kondigen, dat hij een erfgenaam, door hemzelf verwekt, zal hebben, en hij sluit met hem een plechtig verbond, door een offer bezegeld (XV. Veel in dit hoofdstuk heeft een omwerking ondergaan. In dit overzicht heb ik H. XIV, nederlaag van KEDORLAOMER en de andere koningen, en ontmoeting met MELCHISEDEK, hoewel het niet begrepen is in de opsomming van bl. 233, overgeslagen. Het behoorde niet tot de Deuteronomische heilige geschiedenis; de redacteur van den Hexateuch moet het ontleend hebben aan een bijzondere bron).

Na een nieuwe ethnische mythe, het huwelijk van ABRAHAM met HAGAR (XVI), volgt het verhaal van de vernieling van Sodom en Gomorra, dat geredigeerd is ten einde te teekenen de gastvrijheid van den aartsvader, de innige verhouding welke bestond tusschen hem en den god die hem had uitverkoren, en de hooge gunst welke hij op grond daarvan genoot (XVIII, XIX); de belofte van een talrijke nakomelingschap, dit geliefkoosd thema der heilige geschiedenis, ontbreekt hier niet; het behoort klaarblijkelijk tot het pragmatisme, niet tot de oorspronkelijke mythe. Met deze is verbonden een ethnische mythe, de bloedschande door LOT bedreven (XIX, 30—38), welke de Moabieten en de Ammonieten, hoewel van hetzelfde ras als het uitverkoren volk, als veel lager staande dan dit teekent.

ABRAHAM in Gerar (XX) is een variant van het verhaal der wegvoering van SARA. De geboorte van IZAÄK en het wegjagen van HAGAR en ISMAËL, (XXI, 1—21. De eerste verzen, aan de Levietische geschiedenis ontleend, hebben de plaats ingenomen van de Deuteronomische), is een ethnische mythe betreffende den oorsprong der Arabieren, waarvan gebruik is gemaakt om nadruk te leggen op den bevoorrechten rang van IZAÄK, den zoon der belofte. Het slot van het hoofdstuk, bevattende het verhaal van het verbond tusschen ABIMELECH en ABRAHAM te Bersjeba gesloten (XXI, 22 vv.) heeft zeker, naast de naamsafleiding, gelijk er zoovele in Genesis voorkomen, dit belang gehad in de oogen van hem die het in de heilige geschiedenis opnam, dat het een bezitsrecht der Israëlieten op Kanaän staafde (verg. XXXIII, 19).

Welke de oorsprong ook moge zijn van het verhaal van IZAÄKS offerande, dat nu volgt (XXII, 1—19), opgenomen in de heilige geschiedenis, stelt het het geloof en de gehoorzaamheid des vaders van het uitverkoren volk in het licht en wil misschien tevens de heiligheid van den tempelberg verhoogen. De hoofdzaak is de gehoorzaamheid; vers 12 lezen wij: „Sla uwe hand niet aan den knaap; want nu weet ik dat gij godvreezend zijt en uwen zoon, uwen eenige, mij niet hebt onthouden", en vers 16: „Omdat gij dit gedaan hebt en uwen zoon, uwen eenige, mij niet onthouden hebt, zal ik gewis u zegenen." De schrijver van het boek der Kronieken, in de derde eeuw, heeft in het verhaalde een wijding van den tempelberg gezien (II Kron. III, 1); dit bewijst niets aangaande de bedoeling van den schrijver der heilige geschiedenis; doch het moet erkend worden, dat deze gedachte niet strijdt met den geest der profetische geschiedschrijving, waar vaak met een zekere voorliefde de oude heilige plaatsen der Israëlieten als door de tegenwoordigheid van den aartsvader gewijd worden voorgesteld; zoo hebben wij dezen een altaar te Sichem en een tweede te Bethel zien bouwen, en te Bersjeba een verbond met ABIMELECH zien sluiten.

Het wel bekende idyllisch verhaal van IZAÄKS huwelijk (XXIV) teekent den aartsvader als zorgende voor de reinheid van het ras zijner nakomelingen, het toekomstig volk Gods, zoodat Jahwe dit vroom plan en den vromen knecht die het verwezenlijken moet zegent.

Een kort ethnisch bericht (XXV, 1—4) vormt het slot van wat, in de Deuteronomische geschiedenis, ABRAHAM betreft. Mijn lezer

heeft zeker opgemerkt dat het verhaal, van het oogenblik dat de aartsvader optreedt, over hem uitsluitend handelt; alles staat met hem in verband. Voorts is het duidelijk dat al de overleveringen welke hier verzameld zijn met elkander verbonden zijn geworden door middel van ééne voorstelling, die welke in ABRAHAM ziet den voorvader van Israël door den wil en de bescherming van Jahwe. Dit is het eenig voorwerp van de belangstelling der redacteuren. Zelfs zonder verder te gaan, is het reeds duidelijk, dat wij voor ons hebben, gelijk gezegd is, een heilige geschiedenis, en dat alles wat aan het optreden van ABRAHAM voorafgaat als een inleiding daartoe moet beschouwd worden.

Het vervolg is hiermede in zulk een volmaakte overeenstemming, dat ik volstaan kan met een zeer vluchtige schets, temeer daar deze verhalen over het algemeen meer bekend zijn dan andere gedeelten van het Oude Testament.

Jahwe zet de voorbereiding van zijn volk in den persoon van de aartsvaders voort; hij verkiest opzettelijk den jongsten, JAKOB, in de plaats van zijnen ouderen broeder, EZAU; om het ras van het geboren wordend volk rein te houden, doet hij het in Egypte vertoeven, waar de afkeer dien men tegen herders koestert en de slavernij, waartoe ABRAHAMS kinderen gedoemd worden, hun vermenging met vreemde rassen onmogelijk maken zullen.

Het zij mij vergund uit het lange Jozef-verhaal, ten einde de bedoeling van den redacteur der heilige geschiedenis, ik zeg niet van het oorspronkelijk verhaal, te doen uitkomen, de woorden aan te halen die deze schrijver tot tweemaal toe in den mond van zijnen held, tot zijne broeders sprekend, legt. Wanneer hij zich aan hen bekend maakt, zegt hij:

> Wees niet bedroefd, en laat het niet pijnlijk voor u zijn, dat gij mij hierheen hebt verkocht; want God heeft mij voor u uitgezonden als een levensredder.... Dus hebt niet gij mij hierheen gezonden, maar God (XLV, 5, 8).

En als de broeders vreezen dat JOZEF, na den dood van JAKOB, zich op hen wreken zal, zegt hij:

> Vreest niet.... Gij hebt wel kwaad tegen mij bedacht, maar God heeft dat ten goede gedacht (L, 20).

Niets is in staat te verhinderen dat het volk van God in Egypte zich vermenigvuldigen zal. Als het talrijk genoeg geworden is,

verwekt Jahwe ervoor een verlosser, maakt zich eraan bekend, brengt het met sterke hand en uitgestrekten arm ver van het huis der slavernij, sluit ermede een verbond, doet het, niettegenstaande herhaalde ongehoorzaamheid, alle moeilijkheden te boven komen, en laat het eindelijk het beloofde land veroveren, geleid door een getrouwen aanvoerder, dien Jahwe zelf aan zijn hoofd geplaatst heeft.

Het is onloochenbaar, dat, daargelaten enkele zeldzame overtolligheden, de schrijver der Deuteronomische heilige geschiedenis er zeer goed in geslaagd is de onderdeelen van zijne stof langs de lijnen van deze korte schets, als ik zeggen mag, onder dak te brengen, zoodat de schets zijne opvatting getrouw weergeeft.

Wij moeten echter nog bij het laatste hoofdstuk van het boek Jozua blijven stil staan. Het heeft voor ons een groot belang, omdat het is een samenvatting, opgesteld door een der schrijvers der oude heilige geschiedenissen, van het werk juist door hem voltooid. Ik moet het uitschrijven, want het doet ten duidelijkste zien, dat de samenvoeging van al die oude verhalen ten doel heeft gehad, geheel gelijk ik gezegd heb, de rechten van Jahwe op zijn volk vast te stellen. Voorts doe ik opmerken dat de redacteur der heilige geschiedenis welke aan Deuteronomium is toegevoegd, dit hoofdstuk heeft overgenomen, en het dus op zijn eigen werk heeft toegepast. Dit nu lezen wij:

> JOZUA verzamelde al de stammen van Israël te Sichem en ontbood Israëls oudsten, hoofden, rechters en ambtslieden. Toen zij zich voor Jahwe geplaatst hadden, zeide JOZUA tot het gansche volk: Zoo zegt Jahwe, Israëls God: Aan de overzijde der Rivier hebben uwe vaderen oudtijds gewoond, TERAH, de vader van ABRAHAM, en NAHOR, en zij dienden andere goden. Maar ik nam uwen vader ABRAHAM van de overzijde der Rivier, liet hem het gansche land Kanaän doortrekken, vermenigvuldigde zijn kroost en schonk hem IZAÄK. Voorts schonk ik aan IZAÄK JAKOB en EZAU, en gaf aan EZAU het gebergte Seïr, om het in bezit te nemen, terwijl JAKOB en zijne zonen naar Egypte trokken. Toen zij daar tot een groot, talrijk en machtig volk waren geworden, en de Egyptenaren hen mishandelden, zond ik MOZES en AÄRON, sloeg Egypte met de teekenen die ik in zijn midden deed, en leidde u daarna uit. Toen ik nu uwe vaderen uit Egypte had uitgeleid en zij aan de zee waren gekomen en de Egyptenaren uwe vaderen nazetten met wagens en ruiters, in de Schelfzee, riepen zij tot Jahwe, en hij zette een dikke duisternis tusschen u en de Egyptenaren en deed de zee over hen komen, zoodat ze hen bedekte. Met

eigen oogen hebt gij gezien, wat ik den Egyptenaren aangedaan heb. Nadat gij geruimen tijd in de woestijn hadt vertoefd, bracht ik u in het land der Amorieten die aan de overzijde van den Jordaan woonden; zij streden met u, en ik gaf hen in uwe hand, zoodat gij hun land in bezit naamt, en verdelgde hen voor u uit. Toen maakte BALAK, de zoon van SIPPOR, de koning van Moab, zich op, voerde krijg met Israël en liet BILEAM, den zoon van BEOR, komen om u te vervloeken. Maar ik heb naar BILEAM niet willen hooren, en gezegend heeft hij u; zoo heb ik u uit zijne hand gered. Toen gij den Jordaan overgetrokken en bij Jericho gekomen waart, voerden de burgers van Jericho krijg tegen u, de Amorieten, Perizzieten, Kanaänieten, Hittieten, Girgasjieten, Hiwwieten en Jebuzieten; maar ik gaf hen in uwe hand en zond de horzelen voor u uit, die hen voor u uit dreven, twaalf koningen der Amorieten, niet door uw zwaard noch door uw boog, en ik gaf u een land waaraan gij geen moeite hebt besteed, met steden die gij niet gebouwd hebt en waarin gij toch woont, wijngaarden en olijfboomen die gij niet geplant hebt en waarvan gij toch eet. Nu dan, vreest Jahwe en dient hem onberispelijk en getrouw; doet de goden weg die uwe vaderen aan de overzijde der Rivier en in Egypte gediend hebben, of de goden der Amorieten in wier land gij woont. Wat mij en mijn huis aangaat, wij zullen Jahwe dienen (XXIV, 1—15).

De gansche rede stuurt aan op den dienst van Jahwe, hem wegens zijne weldaden verschuldigd. Men zal ook opmerken met hoeveel aandrang de schrijver terug komt op de afgoderij van Israëls voorouders in Mesopotamië. Dit staat in verband met de beschouwing der menschheid als slecht; als menschen deugen de Israëlieten ook niet, en Jahwe moest opzettelijk een volk afzonderen, opdat zijn dienst niet van de aarde zou verdwijnen.

Na het aanhooren van deze toespraak, verklaart het volk, dat het Jahwe dienen wil, maar JOZUA brengt onder zijne aandacht het zwaarwichtige van dit besluit. Hij zegt:

Gij zult niet bij machte zijn Jahwe te dienen; want hij is een heilig God; hij zal uwe overtredingen en uwe zonden niet vergeven. Wanneer gij Jahwe verlaat en vreemde goden dient, zoo zal hij van houding veranderen, u kwaad doen en u vernietigen, nadat hij u vroeger heeft welgedaan (v. 19, 20).

Het volk blijft zijn besluit handhaven. JOZUA dan „sloot een verbond voor het volk en gaf hun inzettingen en verordeningen.” Het bericht van zijnen dood vormt het slot van dit boek.

Merkwaardigerwijze wordt in dit stuk hoegenaamd niet gezinspeeld op het Sinaïetisch verbond en op de Mozaïsche wetgeving [1]; JOZUA zelf sluit het verbond en vaardigt de wetten uit, waarnaar het volk zich in de toekomst zal hebben te richten. Hieruit blijkt dat de heilige geschiedenis ouder is dan de wetgeving, en dat de voorstelling van het verbond door die van de uitverkiezing beheerscht wordt. Men heeft niet, omdat er verhalen bestonden volgens welke Jahwe door de bemiddeling van MOZES een verbond met Israël gesloten had, gezegd, dat die god Israël had uitverkoren; maar, omgekeerd, gelijk overigens onze chronologische beschouwing van het profetisme het reeds heeft doen zien, de voorstelling dat Jahwe de schepper en het opperste wezen was heeft de denkende Israëlieten gedwongen te zoeken naar een verklaring van het feit, dat Israël Jahwe's bijzonder volk was; de verklaring welke men vond is geweest, dat Jahwe Israël *gekozen* had. Toen dit vast stond, is de voorstelling van een verbond eruit gegroeid en heeft zij zich in verhalen vastgezet.

Wanneer is Joz. XXIV geschreven? Ik weet het niet; maar ik zie duidelijk dat toen: 1° de heilige geschiedenis bestond, dat wil zeggen een algemeene beschouwing van het verleden als bevattende de grondvesting van Jahwe's rechten op Israël; 2° eveneens bestond de voorstelling van een verbond in de oude tijden tusschen Jahwe en Israël gesloten, waarbij het volk beloofde aan de verordeningen van zijn god te zullen gehoorzamen, en deze beloofde zijn volk te zullen zegenen; 3° deze voorstelling echter zich nog niet in den vorm van belijnde verhalen vastgezet had, en onze schrijver MOZES wel als verlosser kende, maar nog niet als bemiddelaar van het verbond, het verbond zelf plaatsende na de vestiging der Israëlieten in Kanaän [2]. Hieruit volgt dat de heilige geschiedenis op zichzelf een apologetische strekking heeft, onafhankelijk van de wettelijke bepalingen, waarvan zij de omlijsting geworden is.

---

[1]) Wat wel het geval is in het stuk dat voorafgaat (zie XXIII, 6), hetwelk geschreven is na de uitvaardiging van Deuteronomium.

[2]) Met het stuk in zijn geheel beschouwd schijnt mij het 26e vers moeilijk vereenigbaar, waar wij lezen: „JOZUA schreef deze woorden in het wetboek Gods." Dit vers zal wel een later toevoegsel zijn. Mocht het toch zijn van den schrijver van dit hoofdstuk, dan moet hij gekend hebben een „wetboek Gods", dat nog niet voor Mozaïsch doorging; want de toespraak van JOZUA is niet te verstaan, indien de schrijver een geschreven Mozaïsche wet gekend heeft.

Deze laatste opmerking moet niet verstaan worden, alsof ik beweren wilde, dat geen der verhalen die een plaats gevonden hebben in wat ik de Deutoronomische groep genoemd heb, uitgedacht is met het oog op de verordeningen welke zij omlijsten. Dit zou niet juist zijn. Ik ken er één, zeer belangrijk, waarvan wel eenige trekken kunnen bestaan hebben voordat men eraan dacht eene wet ermede te verbinden, maar dat zeker, gelijk het nu bestaat, met het oog op die wet is gesteld geworden.

Dit verhaal bevindt zich, zeer onhandig samengeweven met andere fragmenten, in Exodus XIX—XXIV, XXXII—XXXIV [1]). Daarin worden verhaald de uitvaardiging van den Decaloog, de afval van Israël dat den gouden stier vereert, het verbrijzelen van de tafelen der wet door Jahwe's vinger beschreven en de vervaardiging van nieuwe tafelen. Het bestaat uit de volgende stukken (waarin, wel te verstaan, de latere redacteurs het een en ander hebben veranderd): XIX, 10—19; XX, 18—21 [2]); 1—17; XXIV, 12—14, 18*b*; XXXI, 13; XXXII, 1—6; 15—20 (21—24?); XXXIII, 7—11; XXXIV, 1, 4, 28*b*.

Het bestaan van dit verhaal weerspreekt geenszins hetgeen het XXIVe hoofdstuk van JOZUA ons geleerd heeft; want, dat het ten behoeve van den Decaloog samengesteld is, beteekent niet dat de Decaloog van denzelfden schrijver is; integendeel, de schrijver, eensdeels, kennis dragende van den Decaloog, anderdeels, voorstander van de grondgedachte der heilige geschiedenis, die hij mede heeft helpen ontwikkelen, had alle aanleiding om den Decaloog in zijne heilige geschiedenis op te nemen. Daartoe heeft hij een verhaal samengesteld, dat in het overige ingelascht is, zoodat hetgeen nog in zijn werk voorkomt, daarvan geheel onafhankelijk is. Dit verhaal zou weggelaten kunnen worden, zonder de heilige geschiedenis, gelijk zij ontworpen is om de uitverkiezing van Israël te verkondigen, in het minst te verminken.

Kortom, indien de heilige geschiedenis welke de schrijver van Deuteronomium gekend heeft zonder twijfel den Decaloog inhield, de heilige geschiedenis zelve, in alles wat zij wezenlijks heeft, bestond eerder dan de wettelijke teksten, en de godsdienstige

---

[1]) Zie, voor de ontleding van deze hoofdstukken, *Theologisch Tydschrift*, XV, bl. 164 vv., een studie van Kuenen.

[2]) Dit, in het oorspronkelijke verhaal, ging aan den Decaloog *vooraf*; de voorstelling is een andere dan Deut. V, 23 vv.

waarde daarvan moet geschat worden onafhankelijk van deze. Wat de Sinaïetische verhalen in 't bijzonder betreft, het is duidelijk dat zij allerlei gedaanteverwisselingen ondergaan hebben; er is een tijd geweest dat men er niet aan dacht het bondsboek daarmede te verbinden (Ex. XX, 22—XXIII, 19). Er bestaat zelfs een zeer opmerkelijk stuk, dat uit een tijd afkomstig schijnt te zijn, toen de Sinaï eenvoudig het tooneel was van een theophanie (Ex. XXIV, 1, 2, 9—11)[1].

Het zou een onmogelijke taak zijn te willen ondernemen de heilige geschiedenis van Israël te herstellen, gelijk zij onafhankelijk van de wettelijke teksten bestaan heeft. Toch is het niet onmogelijk zich eenige rekenschap te geven van de voornaamste zaken welke daarin voorkwamen en van hare godsdienstige waarde. Het is duidelijk, wat den inhoud daarvan betreft, dat zij omvatte de schepping, de verdorvenheid van het menschelijk geslacht, de aartsvaders, de vermenigvuldiging van ABRAHAMS afstammelingen, hun verlossing uit Egypte, hun reis door de woestijn onder de leiding van Jahwe's wondermacht, de verovering en het in bezit nemen van Kanaän. Dit is het groote historische kader, dat zich zonder eenigen twijfel geleidelijk gevormd heeft, en de teekening waarvan den Israëlieten voelbaar moest maken welke onvergankelijke rechten Jahwe bezat op hun volstrekte trouw en gehoorzaamheid.

Welke waarde moet nu aan deze verdediging van den godsdienst toegekend worden?

Formeel, logisch, had zij groote kracht, en zij is dan ook niet vruchteloos gebleven. Nooit heeft een Israëliet in de oude tijden de feiten, zoowel de theologische als de materiëele, in die verhalen vervat, in twijfel getrokken. Ik meen dat de geleerden zich niet vergissen, wanneer zij achter een groot aantal van deze overleveringen mythen van verschillende soorten denken terug te vinden; doch de schrijvers die ze op papier hebben gebracht, en ook gedurende een zeer lange reeks van eeuwen, alle lezers,

---

[1]) Ik heb lang, met REUSS en vele anderen, gedacht, dat „zij aten en dronken" beteekent, dat zij in het leven bleven, ofschoon zij Jahwe hadden aanschouwd. Dit is echter zeker niet juist. De voorstelling hier weergegeven is een zeer antieke; de zin is dat hun de eer is te beurt gevallen in de tegenwoordigheid van Jahwe te mogen eten en drinken.

hebben alles naar de letter opgevat; zij hebben geloofd dat de personen die er in voorkomen werkelijk bestaan hebben, de namen gedragen, de lotgevallen ondergaan, de daden verricht hebben, die hun worden toegeschreven; en, wat betreft de goddelijke oorzakelijkheid waartoe telkens de gebeurtenissen terug gebracht worden, wat ik de theologische feiten noem, nooit heeft men zich bij de lezing afgevraagd: Hoe heeft de schrijver geweten dat het God is die dit of dat gedaan heeft, en dat hij daartoe met dit of dat doel besloot? Deze verhalen bevatten dus voor de lezers voor wie zij bestemd zijn geweest het onweerlegbaar bewijs van de hoog verheven majesteit van Israëls god, van de weldaden zonder tal waarmede hij zijn volk had willen zegenen, van de nietswaardigheid der volken die andere goden, valsche goden, aanbaden, en van den plicht die op Israël rustte Jahwe getrouw te dienen. De heilige geschiedenis van Israël was een volledig, volstrekt, bewijs voor de grondstelling van den profetischen godsdienst, en, naarmate de kennis daarvan meer algemeen geworden is, was het onfeilbaar gevolg, dat het monotheïstisch geloof onwrikbaar in de geesten ingeplant werd, en daarmede de overtuiging van Israëls roeping en bestemming. Ik stel mij voor dat indien in de achtste of de zevende eeuw Israël iets in den trant der synagoge rijk had kunnen zijn, namelijk een middel tot geregelde onderwijzing der groote menigte, de beeldendienst en de afgoderij door de heilige geschiedenis in den loop van drie of vier geslachten onmogelijk zouden gemaakt zijn. De profeten gevoelden iets daarvan, en wij zien hen meer en meer naar het historisch argument grijpen; dit zullen de priesters, wanneer men hen kwam raadplegen, ook wel gedaan hebben. Men vond dit argument zoo overtuigend, dat een menigte apologetische anecdoten ontstaan zijn, waarvan eenige eene plaats in onze kanonieke boeken gevonden hebben (b. v. de man die hout op den Sabbat sprokkelde, Num. XV. 32—36), maar waarvan de synagoge een veel grooter aantal gekend heeft. Indien de monotheïstische profeten gedurende een langen tijd weinig hebben vermocht, dit wordt voor een groot deel verklaard door het feit dat de geschriften die de heilige geschiedenis verhaalden uit den aard der zaak maar een zeer beperkten kring van lezers konden vinden, en dat dus de inhoud daarvan slechts zeer langzaam gepopulariseerd kon worden. Tusschen de nevelachtige volksvoorstellingen in de zesde eeuw aangaande ABRAHAM, IZAÄK en JAKOB en de verlossing uit Egypte

eensdeels, en de heldere, omlijnde voorstellingen daaromtrent bij de Joden uit de vierde eeuw, anderdeels, moet het verschil veel grooter geweest zijn, dan wij geneigd zijn te denken, indien ten minste in de vierde eeuw de synagoge reeds bestond en de heilige geschiedenis gemeen goed geworden was.

De heilige geschiedenis heeft de Joden overtuigd dat zij het uitverkoren volk waren, en aan deze overtuiging is het te danken, dat zij zich met zulk een vol hart aan de Wet hebben gehecht. Nu nog oefent die geschiedenis haren invloed op hen uit, lang nadat zij opgehouden hebben een volk te wezen en zij een sekte geworden zijn; zij beschouwen zich steeds als het uitverkoren ras en dit gevoel is zelfs op merkwaardige wijze nog levend bij de rationalistische Joden, die de critiek hebben toegepast op de heilige geschiedenis van hun volk en die er niet meer of bijna niet meer aan gelooven.

Voor Israël heeft dus de heilige geschiedenis een krachtig, onverwinnelijk, argument ten gunste van den dienst van Jahwe en Jahwe alleen, geboden; maar wij moeten ook vragen welke waarde deze verdediging van den godsdienst op zichzelf bezit, wat hare godsdienstige waarde in hoogeren zin mag zijn. Dit hangt natuurlijk af van de wijze waarop zij Jahwe gediend wil hebben, van wat zij voorstelt te zijn de eischen van dien Jahwe, aan wien zij alle hulde en alle gehoorzaamheid wil zien brengen. Doch, eer wij ons in dit onderzoek begeven, moet opgemerkt worden, dat de historische verdediging van den godsdienst, al moge zij op gebrekkige wijze voorgedragen zijn, toch uitgaat van het ware apologetische beginsel en dus voortvloeit uit een wezenlijk godsdienstige gemoedsgesteldheid. Wat tracht zij te doen? Het kan zonder veel woorden uitgedrukt worden: zij wil aantoonen, doen gevoelen, niet door middel van afgetrokken redeneeringen, maar door middel van feiten, dat God aanbiddelijk is. Dit is de eenige gezonde verdediging van den godsdienst, want het is de eenige die het hart wint, het persoonlijk geloof doet ontstaan. Bedreigingen en beloften kunnen op hen die gelooven invloed oefenen, maar om geloovigen te maken, zijn feiten noodig.

Zal men ons tegemoet voeren, dat de heilige geschiedenis van Israël niet samengesteld is uit werkelijke feiten, maar uit legenden, uit niet gewaarborgde overleveringen, onderstellingen zonder grond, waardoor aan de godheid daden en bedoelingen worden

toegeschreven, waarvan men niets weten kan, en dat dit alles aan het geloof een uiterst wankelenden grondslag aanbiedt, die verdwijnen moet van het oogenblik af dat de historische zin ontwaakt? Hoe zou ik het loochenen? Maar dit alles raakt de wijze waarop het beginsel in toepassing is gebracht, niet het beginsel zelf, dat goed en waarlijk godsdienstig is en blijft. De Israëlietische schrijvers hebben lang niet het laatste woord doen hooren ter verdediging van den godsdienst, maar zij hebben een aanvang, en een goeden aanvang gemaakt. Nu nog, na zoovele eeuwen, bestaat de taak der godsdienstige apologie hierin, dat zij voortgaat, het ware zorgvuldig van het valsche afscheidende en dit laatste prijsgevende, in het licht te stellen de feiten waarin God zich als aanbiddelijk doet kennen.

Niet alles echter is willekeur en inbeelding in de geschiedkundige inzichten der Israëlietische schrijvers. Hun voorstelling, laten wij het niet vergeten, was de vrucht van de wijze waarop zij het verleden verklaarden, en hun verklaring daarvan hield waarheid in; zij kwam hierop neer, dat Israël een bevoorrecht volk was door het bezit van zijnen nationalen god, en wie durft zeggen dat dit geen waarheid was? De dwalingen betreffen allen de wijze waarop het bevoorrechte volk gevormd is; doch het was geen inbeelding te denken, dat het voor dat volk een geluk was Jahwe tot god te hebben; vooral van de zijde der bijbelsche schrijvers was dit geen inbeelding, daar zij van hun Jahwe een veel hooger voorstelling hadden dan eenig ander volk van zijne goden; zij hadden gelijk met te meenen dat de dienst van Jahwe, met uitsluiting van alle andere goden, de voorwaarde was voor het genot van zeer belangrijke goederen. De geschiedkundige verdediging van den godsdienst welke van hen is uitgegaan is wezenlijk godsdienstig, omdat zij bij henzelven ontsproten is aan een godsdienstig gevoel, aan een streven naar eene godsvereering reiner, meer geestelijk, meer invloed oefenende op het gedrag der menschen, dan alle vereeringen waarvan zij rondom zich getuigen waren. Er lag dus een groote waarheid in dat denkbeeld van Israëls uitverkiezing, dat ten grondslag ligt aan de geheele theologie van het Oude Testament en dat de geboorte gegeven heeft aan Israëls heilige geschiedenis; dat denkbeeld vertegenwoordigde een werkelijk feit, dat een weldaad was; daarom had het een uitwerking op de zielen.

De vorm waaronder het uitgedrukt is geworden was de eenig

mogelijke; die vorm was niettemin zeer onvolmaakt en de gebreken die hem aankleven hebben nadeelige gevolgen gehad. Uit de vereenzelviging van God met Jahwe is geboren het tweeslachtig monotheïsme met zijn bekrompen nationalisme, waarvan het Oude Testament zich niet heeft kunnen losmaken. Dit springt zoo in het oog, dat het overbodig is er verder op in te gaan.

Ons blijft over te onderzoeken welke objectieve waarde als godsdienst moet toegekend worden aan de vereering van Jahwe, die de heilige geschiedenis bestemd was aan te bevelen.

Deze prediking, het moet erkend worden, ligt nog in de winselen; uitgezonderd één punt, is daarin niets belijnd, alles blijft onbestemd. De eenige heldere zaak is dat Jahwe alleen moet aangebeden worden. Er is geen blijk dat de gedachte zich met bewustheid op iets anders gericht heeft. De offers zijn vrome daden. Bij het uitgaan uit de ark, bouwt Noach een altaar (Gen. VIII, 20), gelijk wij Abraham het hebben zien doen te Sichem en te Bethel (zie bl. 239), Mozes vraagt voor de Israëlieten van den Farao verlof in de woestijn. te gaan offeren (Ex. V, 3 enz.). Meer voorbeelden nog zouden te noemen zijn. Overigens drukken de schrijvers zich uit alsof het een van zelf sprekende zaak was, waarover zij niet hebben nagedacht. Zij bekommeren zich niet om de wijze waarop die offers worden gebracht eu schijnen de behoefte nog niet gevoeld te hebben, tegen de populaire gewoonten iets te ondernemen en den eeredienst tot eenheid te brengen. Zij kennen geen priesterlijke kaste (het verhaal betreffende den „gouden stier" draagt de kenteekenen van een latere omwerking, en de plaats waar over de Levieten gesproken wordt, Ex. XXXII, 25—29, behoort zeker tot de jongste bestandeelen van het verhaal). Dit alles heeft niets verwonderlijks. De groote godsdienstige strooming waaruit de bijbelsche letterkunde ontstaan is, is door geen ritualistisch streven bezield geworden; één blik op de geschriften der profeten geworpen is voldoende om dit te zien. In den Decaloog ontdekt men evenmin eenige gedachte aan ritueele hervormingen, (verg. bl. 149), en het Sinaïetisch verhaal waarin de beknopte ritueele voorschriften van Exodus XX, 22—26 voorkomen, behoort zeker niet tot de oudste bestanddeelen der heilige geschiedenis. Doch waar het onbestemde dat onze verhalen kenmerkt eenige verwondering zou kunnen baren, het is waar wij vragen naar den zedelijken kant van de gehoorzaamheid aan Jahwe

verschuldigd, aangezien wij reeds de oudste der schrijvende profeten tegen onrecht en verdrukking hoorden getuigen in den naam van een zedelijk heiligen God. Wel wordt in onze verhalen de zedelijkheid niet weggeschoven; Sodom en Gomorra worden wegens de onzedelijke handelingen der bewoners verwoest; is het niet duidelijk waarom het offer van KAIN niet aangenomen wordt — of eigenlijk weet men het wel, het is niet om redenen van zedelijken aard, maar als gevolg van de vijandschap tusschen de zwervende en de gezeten bevolkingen — toch wordt KAIN vervloekt wegens den moord op zijnen broeder gepleegd; JOZEF weet te zeggen, dat hij tegen God zou zondigen, indien hij aan zijne verleidster toegaf; tot den zondvloed wordt besloten, omdat de menschen boos zijn; over het algemeen is alles in een geest geschreven, die den indruk achterlaat, dat vrome menschen ook brave menschen zijn, en dat booze menschen goddeloos zijn. Deze leer echter wordt niet uitdrukkelijk op den voorgrond geplaatst, en wanneer er nadruk wordt gelegd op het verdienstelijke van de gehoorzaamheid aan Jahwe, is het telkens ter zake van uitwendige geboden of van het geloof aan uitwendige beloften en verklaringen, alles buiten verband met de vraag naar wat goed en wat kwaad is. ADAM en EVA zondigen, omdat hun verboden was van de vrucht van den boom der kennis van goed en kwaad te eten, niet omdat het op zichzelf verkeerd zou geweest zijn er van te genieten [1]; de groote deugd van ABRAHAM bestaat in zijne lijdelijke gehoorzaamheid, als hij zijn land verlaat en als hij zijnen zoon wil offeren, en ook in zijn geloof aan Jahwe's beloften, een geloof, dat hem tot „gerechtigheid aangerekend" wordt (Gen. XV, 6). De euveldaad van Israël in de woestijn is, dat het aan Jahwe's hulp twijfelt; die van den Farao is, dat hij zich niet door wonderen laat bekeeren, naast, natuurlijk, de onvergeeflijke zonde, niet dat hij een tyran is, maar dat hij het volk van God verdrukt. Moge een zeer oud verhaal KANAÄN doen vervloeken omdat zijn vader CHAM jegens NOACH oneerbiedig is geweest (Gen. IX. 20—27), nergens echter wordt er anders in de hei-

---

[1]) **Keurt de schrijver de begeerte naar de kennis van goed en kwaad af, of erkent hij eenvoudig dat deze begeerte in de menschelijke natuur ligt, en dat de mensch door de bevrediging daarvan uit zijne kindschheid opgroeit? Het komt mij moeilijk voor te beslissen, hoewel het eerste mij zeer aannemelijk toeschijnt. In elk geval is het het verbod, dat hier de daad tot zonde maakt.**

lige geschiedenis van een andere misdaad der Kanaänieten gewag gemaakt dan van hun eerediensten, waarop zeer vaak gewezen wordt. Als de Moabietische vrouwen de Israëlieten tot ontucht verleiden (Num. XXV, 2—5), dan ontsteekt Jahwe's toorn, niet wegens de ontucht zelve, maar wegens de afgoderij, die daarvan het gevolg is geweest; „MOZES zeide tot Israëls rechters: Ieder uwer doode die van zijne mannen die zich aan Baäl-Peor gekoppeld hebben", lezen wij in vers 5 [1]). Vele andere zulke voorbeelden zouden kunnen aangehaald worden. Genoeg; het moet erkend worden: moge de godsdienst ter wille waarvan de heilige geschiedenis geschreven is niet buiten aanraking gebleven zijn met de gedachte aan de zedelijke heiligheid Gods en aan een zedelijke heiligheid welke van de vroomheid onafscheidelijk is, toch treedt deze gedachte daar niet helder op den voorgrond, zij oefent een meer onbewusten dan bewusten invloed uit, telkens verdwijnt zij achter oudere voorstellingen welke zij bestemd was te overschaduwen, namelijk die van een god, dien men wegens zijne macht en ten einde zich van zijne bescherming te verzekeren aanbidt [2]), of van een god die zijne gunstelingen door dik en dun verdedigt, zelfs wanneer het goed recht niet aan hun kant is [3]). Daarvandaan de aanwezigheid van die anthropomorphismen, te grof voor den profetischen godsdienst, welke men in die verhalen ontmoet; de schrijvers zouden zeker er niet van zelf op gekomen zijn; toch hebben zij ze zonder tegenzin overgeschreven en hebben dus niet gevoeld

---

[1]) Het mag niet vergeten worden, dat de ontuchtige tooneelen, welke vaak de vereering der vreemde goden vergezelden, veel bijgedragen hebben om den grooten profeten zulk een geweldigen afschuw van die eerediensten in te boezemen, en dat er dus achter de veroordeeling van het polytheïsme een *zedelijke* achtergrond ligt; doch de schrijvers zijn zich niet helder daarvan bewust geweest. als wij het niet *van elders* wisten, dan zouden wij het uit hetgeen zij geschreven hebben niet raden kunnen.

[2]) Gen. XXVIII, 20, 21. „Toen legde JAKOB deze belofte af: Indien God met mij is en mij behoedt op de reis die ik onderneem, mij brood geeft om te eten en een kleed om aan te trekken, en ik in welstand naar mijns vaders huis wederkeer, dan zal Jahwe mij tot God zijn".

[3]) ABRAHAM in Egypte, Gen. XII, 10—20, en te Gerar, XX, 1—13. De schrijver van dit verhaal tracht, naïef genoeg, ABRAHAM schoon te wasschen, door hem te doen zeggen: „Trouwens, zij is ook mijne zuster". Deze verontschuldiging deugt niet, maar wat wel waarde heeft, is het feit, dat men behoefte aan een verontschuldiging gevoeld heeft. Ik haal niet aan IZAÄK te Gerar, XXVI, 7—11, omdat hier Jahwe de partij van IZAÄK niet trekt; de schrijver heeft de moeielijkheid gevoeld en heeft ze omzeild; zijn verhaal staat zedelijk hooger dan de twee andere.

dat zulke verhalen in den profetischen godsdienst niet te huis behoorden. Daarvandaan ook die zedelijk niet goed te keuren handelingen, welke zij aan Jahwe toeschrijven. „Ten dage dat gij daarvan eet, zult gij zeker sterven" (Gen. II, 17) is een van die onwaarheden welke ouders, zeer onwijs, meenen zich te mogen veroorlooven, wanneer zij liever aan hun kinderen de ware reden van een gebod of een verbod niet willen zeggen; hier wenscht Jahwe, dat de menschen niet weten zullen, dat hij hen ver van de kennis van goed en kwaad wil houden, en het is de slang die de waarheid spreekt, als zij zegt: „Gij zult gewis niet sterven; maar *God weet* wel dat wanneer gij daarvan eet, u de oogen zullen opengaan" [1]). De Jahwe van hoofdstuk XXII van Genesis zou veel beter doen ABRAHAM op een andere wijze op de proef te stellen, dan door hem te doen gelooven, dat een menschenoffer hem, Jahwe, aangenaam zou kunnen zijn [2]). Maar wat zullen wij zeggen van den Jahwe van Exodus, die de Israëlieten kostbare voorwerpen aan de Egyptenaren te leen doet vragen, met de bedoeling ze niet terug te geven (Ex. XI, 2, 3, XII, 35, 36. Men lette op vers 36: „Jahwe deed het volk gunst vinden in de oogen der Egyptenaren, zoodat deze hun het gevraagde gaven. *Zoo plunderden zij de Egyptenaren*")?

---

[1]) De man wordt niet ter dood, maar tot levenslangen dwangarbeid veroordeeld; het vonnis over hem geveld heeft niets gemeens met de, niet in vervulling gekomen, bedreiging „ten dage dat gij daarvan eet, zult gij zeker sterven". De vrouw is eveneens sterfelijk als de man; toch is hare straf een andere dan de zijne, en deze straffen hebben met den dood niets te maken. De toelichting „want stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren", aan het vonnis van Adam toegevoegd, kondigt volstrekt niet het verlies der onsterfelijkheid aan, maar onderstelt, integendeel, dat de onsterfelijkheid aan een schepsel niet toebehooren kan. Aan ADAM wordt verklaart, dat voortaan hij en zijne nakomelingen *hun leven lang* zullen moeten arbeiden, *zonder rust dan in den dood*, want deze is hun onafwijsbaar lot, tenzij de vrucht van den boom des levens hen daarvan bevrijdt. Dit is zoo klaarblijkelijk de zin van het verhaal, gelijk het nu bestaat, dat men zeker nooit getracht zou hebben een anderen erin te leggen, indien deze opvatting niet na zich een gevolgtrekking sleepte, welke men tot allen prijs afwijzen wilde, namelijk, dat het verhaal aan Jahwe eene niet oprecht gemeende bedreiging in den mond legt.

[2]) Een voorbehoud moet gemaakt worden bij dit voorbeeld, dat alleen dan zijne volle kracht behoudt, wanneer vast staat, wat geenszins zeker is, dat de schrijver de menschenoffers afkeurde. Is dit het geval niet, neemt hij aan dat zij der godheid welgevallig kunnen zijn, dan staat zijn Jahwe nog zeer laag; hij is een bloeddorstig god, die zich boven andere goden enkel hierdoor verheft, dat hij medelijden heeft en zijn recht wel prijsgeven wil.

Hiermede kunnen wij volstaan. Het is duidelijk dat onze schrijvers, op den trap van zedelijke ontwikkeling dien zij bereikt hadden, een begrip van de rechtvaardigheid hadden niet helder genoeg om meer te kunnen doen, dan haar op vage wijze te veronderstellen, wanneer zij zich het karakter van een vroom mensch voor oogen trachtten te plaatsen; ook konden zij haar niet onderscheiden van de godsdienstigheid waarvan de uitwendige eeredienst de uiting is, en nog minder haar een hooger rang toewijzen boven deze godsdienstigheid. In dit opzicht staan deze schrijvers ver achter, niet alleen bij een MICHA, een JEZAJA, een JEREMIA, maar zelfs bij den ouderen AMOS. Zou dit ons moeten verbazen? Wij hebben toch gezien dat de redacteur van het boek der Koningen, die jonger is dan JEREMIA, in hetzelfde geval verkeert. De groote mannen wier namen ik daar herinnerde zijn uitzonderingen gebleven; nooit heeft Israël, nooit hebben de Joden, hun spiritualisme begrepen.

Ons oordeel zou echter niet billijk zijn, indien wij een belangrijke zaak uit het oog verloren, namelijk, dat het doel van de heilige geschiedenis, niet zoozeer is, toonbeelden van vroomheid te teekenen, als wel, en dit zeer bepaaldelijk, de weldaden van Jahwe, aan Israël bewezen, te beschrijven. Hierdoor worden vele zonden van omissie, welke men anders zou moeten aanwijzen, verontschuldigd; wat echter blijft, zijn de zonden van commissie, welke bewijzen dat het godsdienstig ideaal der schrijvers nog zeer onbestemd, onvolledig en grof was [1].

De heilige geschiedenis voor welke Israël hen te danken had was een verdediging van den godsdienst, zeer geschikt om alle godsvereeringen behalve die van Jahwe te doen verdwijnen, maar geheel onvoldoende om de werkzaamheid te steunen van de spiritualistische profeten, die wilden dat de gehoorzaamheid aan Jahwe

---

[1]) Deze critiek slaat op de heilige geschiedenis van Israël als een geheel beschouwd, maar niet op alle onderdeelen daarvan. Men vindt eenige stukken, waar Jahwe duidelijk voorkomt als god van het recht, van de rechtvaardigheid, van het goede. Daarom wordt van MOZES gezegd, dat hij, als vertegenwoordiger van Jahwe, aan het volk verordeningen en inzettingen gaf (Ex. XV, 25b) en dat hij zich, met groote inspanning, van den plicht kwijtte het volk te rechten (Ex. XVIII), hetgeen in zich sluit een onderwijzing over hetgeen behoort en hetgeen niet behoort. In denzelfden geest wordt van JOZUA ook gezegd, dat hij aan het volk inzettingen en verordeningen gaf. (Joz. XXIV, 25). Ongelukkig zijn deze lichtpunten te schaarsch, dan dat zij kunnen dienen tot de kenschetsing der heilige geschiedenis in het algemeen.

boven alles zou zijn een persoonlijke toewijding aan de zedelijke heiligheid.[1])

De heilige geschiedenis van Israel is en wordt nog door Christenen als de heilige geschiedenis gebruikt. Velen zien daarin een van de hechtste steunpilaren van den godsdienst. Ik zal echter hier niet onderzoeken wat hare tegenwoordige waarde in dit opzicht is, omdat zij gebruikt wordt onder den vorm dien zij aangenomen heeft door hare verbinding met de overige bestanddeelen van den Hexateuch. Bedoelde vraag kan dus eerst op het einde van dit hoofdstuk aan de orde komen. Toch wil ik even op het feit wijzen, dat de oudste geschiedenis van Israël reeds den pessimistischen trek inhoudt, dat de menschheid in het algemeen als in den grond van haar wezen slecht beschouwd wordt. Deze meening is een van de grootste hinderpalen voor de zegepraal van JEZUS' evangelie geweest. Iets dergelijks hebben wij moeten opmerken ten aanzien van de profetische geschiedenis van Israël (zie bl. 210.)

§ 3.

WETTELIJKE GEDEELTEN DER DEUTERONOMISCHE GROEP.

Behalve Deuteronomium komen hier in aanmerking Exodus XIII, 1—16; XX, 2—17; 22—26; XXI, 1—XXIII, 19; XXXIV, 14—27.

Al deze teksten zijn ouder dan Deuteronomium; hun betrekkelijke ouderdom, in vergelijking met elkander, acht ik niet met zekerheid vastgesteld; daarom zal ik ze achter elkander beschouwen, gelijk wij ze nu in Exodus vinden, zonder te trachten ze chronologisch te rangschikken.

Godsdienstige wetten zijn niet bestemd om den godsdienst aan te bevelen of te verdedigen; zij moeten dienen om de toepassing van den godsdienst te regelen, en zij onderstellen dezen als aangenomen en gewild. Dit gedeelte van den Hexateuch zou dus, zelfs bij de zeer breede beteekenis in dit werk met het woord

[1]) Ten einde deze paragraaf niet nog langer te doen worden, heb ik mij vergenoegd met het aanvoeren van voorbeelden, hier en daar, zonder opzettelijke keus, uit een groote menigte, afgezonderd. De verhalen welke onaangeroerd bleven zouden aanleiding gegeven hebben tot meer dan ééne belangrijke opmerking (zie b. v. de geschiedenis van JAKOB).

apologie verbonden, naar het schijnt, hoegenaamd geen apologetisch karakter dragen. Ik zal echter doen zien, dat dit wel tot zekere hoogte het geval is, omdat deze wetten nog iets anders dan wetten zijn.

Waren zij dit alleen, dan zou het toch mijn plicht wezen ze in mijne beschouwing op te nemen; want, mogen wetten niet dienen om den godsdienst te verdedigen, zij stellen toch in staat te oordeelen over den aard van den godsdienst waarvan de stellers der wetten voorstanders waren. Het wettelijk gedeelte van het apologetisch werk dat wij in den Hexateuch bezitten, is onmisbaar voor de kennis van den godsdienst dien deze aanbeveelt, en dit is ook waar, wat de Deuteronomische groep betreft, ten aanzien van het wettelijk gedeelte daarvan. Hoewel de heilige geschiedenis welke tot die groep behoort hare godsdienstige beteekenis op zichzelf bezit, deze beteekenis is vernieuwd, of ten minste scherper omlijnd geworden, toen men daaraan bepaalde wettelijke voorschriften toegevoegd heeft; wat zij daarna feitelijk heeft aanbevolen is geweest de inhoud van die wetten.

Laten wij dus onderzoeken wat de godsdienst dier wetten is.

Het stuk dat opgenomen is in het begin van hoofdstuk XIII van Exodus bevat in de verzen 3—10 voorschriften betreffende het feest der ongezuurde brooden, welke den indruk maken een uitbreiding te zijn van een ouderen tekst, die teruggevonden wordt XXIII, 15 en XXXIV, 18, in het bondsboek en in den tweeden Decaloog; in de verzen 2 en 11—16 staan bepalingen over de wijding der eerstgeborenen aan Jahwe. Deze twee brokstukken hebben met elkander gemeen, dat elk van de twee instellingen daar besproken, wordt voorgesteld als moetende dienen tot bestendiging van de herinnering aan de verlossing uit Egypte. Deze teksten zijn dus eerder apologetisch dan werkelijk wetgevend. Zij behandelen oude godsdienstige gebruiken, waaraan zij een nieuwe beteekenis geven, ten einde onder Israël het gevoel levendig te houden van het vele waarvoor het aan Jahwe verplicht was. Men weet het, de weldaad van Israëls god, waarop de meeste nadruk gelegd werd, was dat hij het volk uit Egypte „met sterke hand en uitgestrekten arm" verlost had, zoodat het zeer natuurlijk is, dat, zoekende in het verleden iets waarmede gebruiken, waarvan men den oorsprong niet meer kende, in verband konden staan, men bij voorkeur aan die groote gebeurtenis dacht.

Hierin lag voortaan, afgezien van het conservatisme, een beweegreden om zekere oude gebruiken in stand te houden, en men heeft ze voorgesteld als door Jahwe zelf verordend. Exodus XIII verordent niets nieuws, maar verklaart oude gebruiken, ten einde ze dienstbaar te maken aan de instandhouding van den godsdienst.

Zou met den Decaloog, Ex. XX, 2—17, de reeks der wezenlijk wetgevende teksten een aanvang nemen? Laten wij zien.

Zeker, wat betreft de „tien woorden", hoe zij ook oorspronkelijk geluid mogen hebben — iets dat men nooit weten zal — bestaat er geen twijfel, dat, naar de bedoeling van hem of hen die ze geschreven hebben, daarin uitgedrukt werd wat Jahwe van zijn uitverkoren volk eischt, de Wet van Jahwe. Doch ik vraag of dit voldoende is om ervan een wetgevenden tekst in eigenlijken zin te maken. Zijn deze „woorden", toen zij geschreven waren, de wet van Israël geworden? Zijn zij in die hoedanigheid bekend geweest en zijn zij met dit doel te boek gesteld? Hoe vreemd is het dan, dat geen spoor daarvan in de geschiedenis vóór de uitvaardiging van Deuteronomium te ontdekken is, hoewel zij zeker vóór dien tijd bestonden; immers de lezing daarvan welke in Deuteronomium staat is onmogelijk de oorspronkelijke. Hoe komt het, dat geen enkel der profeten er ooit op zinspeelt, terwijl zij elk oogenblik er aanleiding toe hadden en het koren op hun molen ware geweest? Ik zie de mogelijkheid van maar één antwoord; het is dat diegenen die kennis van dat stuk droegen zeer goed wisten, dat het maar aan weinigen bekend was en dat het niet bezat wat wij noemen kracht van wet. Het kon immers dit niet bezitten. Daartoe zou noodig zijn geweest dat een koning zeer bepaalde maatregelen genomen had, niet alleen om te doen weten, dat hij daarin de wet van Jahwe erkend had, maar ook om aan den inhoud daarvan algemeene bekendheid te verschaffen; want de naleving daarvan ging niet enkel de ambtspersonen aan, gelijk het geval is met de meeste koninklijke besluiten, maar alle Israëlieten, groot en klein, met betrekking tot hun dagelijksch gedrag. Dit heeft JOZIA wel begrepen, toen hij in Deuteronomium de wet van Jahwe meende te bezitten; hij riep samen een zoo talrijk mogelijke volksvergadering en las in haar midden het boek voor dat in den tempel gevonden was (II Kon. XXXIII, 1—3). Hij deed alles wat te dien aanzien in zijne macht was; toch was dit onvoldoende; het aantal van hen die de wet kenden bleef veel te klein,

terwijl de kennis die de meesten van hen ervan erlangden zeer oppervlakkig was; hun aantal is noodwendig en ras geslonken, zoodat in werkelijkheid al de vrucht van die schijnbare kracht van wet, door Deuteronomium verkregen, was, dat de koning de maatregelen kon nemen welke een regeering te dienste staan om het uitwendige van den eeredienst te hervormen, wat geen wezenlijke hervorming is; toen JOZIA gestorven was, werd Deuteronomium, wat het volksleven aangaat, een doode letter.

Wie nu had den Decaloog kunnen uitvaardigen, en zóó uitvaardigen, dat hij in toepassing werd gebracht? Een enkele koning, b. v. HIZKIA in Juda — ik zou er geen in Israël weten te noemen — zou misschien daartoe den goeden wil hebben gehad. Maar het boek der Koningen, welks redacteur den Decaloog kende, zegt niets van dien aard. Het kan niet anders, of alle koningen die ijver voor den dienst van Jahwe hadden, zijn van die wet onkundig gebleven, tenzij, indien zij er al iets van geweten hebben, het niet eens bij hen opgekomen is dat zij haar behoorden uit te vaardigen. Dit laatste zou begrijpelijk zijn, want de inhoud dier wet leent zich niet tot een officieele uitvaardiging. Deze tweede onderstelling, namelijk dat zij aan een uitvaardiging niet dachten, komt mij voor de meest waarschijnlijke te zijn. In elk geval begrijp ik niet hoe de schrijvers van den Decaloog hem met het oog op een uitvaardiging zouden hebben kunnen stellen. Wat hebben zij dan bedoeld?

Dit is een moeilijk en voor een deel onoplosbaar vraagstuk. Om voldoend licht daarover te bezitten, zouden wij moeten weten wanneer de Decaloog geredigeerd is en in welken toestand de Sinaïetische overleveringen verkeerden in dien tijd en in die kringen, waaruit het document te voorschijn gekomen is. Dit echter is duidelijk, dat in die kringen, welke zonder twijfel profetisch gezind waren, de overtredingen door den Decaloog voorzien beschouwd werden als zeer ergerlijke zonden, niet in de hoedanigheid van overtredingen van het geschreven stuk, maar van Jahwe's heilige wet, welke niet behoefde uitgevaardigd te worden, daar zij inhield wat sedert de dagen van MOZES de verplichtingen der Israëlieten waren geweest. De schrijvers dachten niet iets nieuws te verkondigen. Men heeft willen zeggen, zwart op wit, dat de zonden, tegen welke de profeten hun stem verhieven, van de oude tijden af die waren, welke Jahwe in toorn deden ontsteken, welke dus moesten genoemd zijn in de wet door Jahwe

bij het sluiten van het verbond aan zijn volk gegeven. Men dacht er niet aan, Israël een wet te geven, maar uit te drukken wat de wet van Israël was. Dit verklaart, dat wijzigingen in het document hebben kunnen aangebracht worden, sinds niet het geschreven stuk kracht van wet aan den inhoud verleende, maar, integendeel, deze inhoud, van zelf, kracht van wet bezat; meende men iets te weten, dat ook wil van Jahwe was, terwijl het in het geschreven stuk niet vermeld stond, dan meende men dat het erin behoorde en men voegde het eraan toe.

Laten wij, als men wil, den Decaloog een stuk wetgeving noemen; maar dan moeten wij wel verstaan, dat hij niet geschreven is om een nieuwe wet uit te vaardigen, maar dat hij veel eerder was, in de oogen der schrijvers, een geschiedkundig document, bestemd onder woorden te brengen de goddelijke wet die reeds voor de gewetens van kracht was. In den grond van de zaak is de Decaloog ook een apologetisch stuk; men heeft erdoor de prediking van den profetischen godsdienst willen rechtvaardigen.

Men heeft vaak den Decaloog willen kenschetsen als de grondwet der theocratie. Dit is een wijze van spreken waarmede ik mij in 't geheel niet vereenigen kan. Dat document heeft een uitsluitend godsdienstig karakter, zonder eenige strekking ten aanzien van het optreden der regeering, terwijl een theocratie een regeeringsvorm is (verg. bl. 171 vv.); het spreekt van hetgeen de godheid wil en van hetgeen haren toorn opwekt, dus van hetgeen ieder die gezegend wenscht te worden voor oogen moet hebben, en van niets anders. Zijn er onder die geboden zulke, waarvan de overtreding den dader voor den rechter brengt, b. v. het achtste, het komt hiervan, dat het een daad geldt die de menschen, zoodra zij eenigszins beschaafd zijn, onder elkander niet gedoogen, zonder dat dit in verband met den godsdienst behoeft te staan; maar dit is niet de reden waarom zulke overtredingen in den Decaloog eene plaats gevonden hebben; de reden is, dat de godsdienstige moralist zulke daden beschouwt, niet alleen als misdaden tegen de menschen gepleegd, maar tevens als zonden, welke den goddelijken vloek na zich slepen. Alle geboden van den Decaloog vallen dan ook niet onder de bevoegdheid van den menschelijken rechter; het tiende niet; het vijfde alleen in zekere bijzondere gevallen en dan niet in zijn geheele uitgebreidheid; en wat het vierde aangaat, moeten wij wachten tot den tijd van NEHEMJA, eer wij iets hooren van officiëele maatregelen, bestemd om de

opvolging daarvan te verzekeren (Neh. XIII, 15 vv.), waarbij nog opgemerkt moet worden, dat NEHEMJA de sabbatschenners niet straft, maar enkel in bedwang houdt; het eerste gebod is zoo weinig ooit een wet in eigenlijken zin geweest, dat, voor zooveel wij weten, nooit straffen op de afgoderij zijn toegepast; de Deuteronomist schijnt gewenscht te hebben, dat zij onverbiddelijk met den dood geboet zou worden (Deut. XIII); maar dit is een doode letter gebleven; daar ten allen tijde, uitgezonderd tegenwoordig in eenige meer beschaafde landen, de regeeringen zich het recht aangematigd hebben de zaken van den godsdienst te regelen, spreekt het van zelf dat de vorsten meestal, wanneer de politiek niet anders gebood, hunne besluiten te dien aanzien gegrond hebben op hetgeen zij meenden dat den goden aangenaam was, waardoor zij hun bescherming hoopten te koopen; daarom is het niet dan natuurlijk, dat HIZKIA en JOZIA, toen zij voor eenige van de denkbeelden der profeten gewonnen waren, den oorlog aan het polytheïsme en den beeldendienst verklaard hebben; maar zij hebben de overtreders niet gestraft. Wil men dit een soort van handhaving der twee eerste geboden noemen, in elk geval mag dat optreden niet theocratisch heeten. Het tegendeel van theocratisch is het; de godsdienst wordt aan de burgerlijke overheid ondergeschikt gemaakt, en de priesters te Jeruzalem, te Samarië, te Dan, te Bethel, zijn ambtenaren van den koning en ontvangen zijne bevelen. Vrome koningen zijn zeer ijverig voor datgene wat zij meenen door hun god verlangd te worden; maar hun gezag is een burgerlijk gezag, en de Decaloog bevat niets teneinde dezen toestand te wijzigen. Gelijk ik aangetoond heb, is het een godsdienstig stuk met een apologetische strekking, niets meer, daar het wil inprenten dat, wat toch, al ware het niet op schrift gebracht, de wet van Jahwe zou zijn.

Welke godsdienstige waarde moet aan den Decaloog toegekend worden? — Hij is het kleinood van den Hexateuch.

Weliswaar hebben de Christenen aan dit schoone stuk een grooten ondienst bewezen door het voor te stellen als de samenvatting der moraal, voor alle tijden door God geopenbaard. Aldus beschouwd, zou men het zeer laag moeten stellen; de rituëele plichten, zelfs de sabbatsrust, gaan de zedelijke plichten voor; het derde gebod, hetwelk bedoelt in te prenten, dat Jahwe's naam te heilig is om valschelijk daarbij te zweren, doet het voorkomen alsof bedrog, waarbij de heilige naam niet gebruikt wordt,

minder misdadig ware; de sabbatswet is gegrond op een door en door valsch begrip der heiligheid; wijdende aan de godheid, op geheel uitwendige wijze, éénen dag op de zeven, staat zij der ware wijding in den weg, namelijk aan die van het gansche leven (over Zondagsrust heb ik het hier niet); daarbij komt, dat de reden, in Exodus voor het houden van den sabbat gegeven, niet anders is dan een kinderachtigheid; het vijfde gebod wordt ontsierd door de belofte die eraan is toegevoegd; de moraal van den Decaloog is negatief — andere goden niet vereeren, geen beelden dienen, Jahwe's naàm niet ijdelijk gebruiken, op den sabbatdag niet arbeiden, zijne ouders niet verwaarloozen[1]), niet stelen, enz. —, terwijl de Christelijke moraal bovenal positief is (Matth. XXII, 37—40); eindelijk raakt deze moraal alleen de daden, niet de zonde, welke in het hart zetelt (Matth. V, 8). De rijke man, die Jezus vroeg wat hij zou doen om het eeuwig leven te beërven, kon in waarheid zeggen, dat hij van zijne jeugd af de tien geboden had in acht genomen, en toch ontbrak hem één ding (Mark. X, 21). Het is niet voldoende geen kwaad te plegen, men moet het goede doen; en het is niet voldoende het goede te doen, wij moeten in onze roeping tot het goede God liefhebben. Hiervan weet de Decaloog niets; hij bevat in geenen deele de Christelijke moraal.

Dit moest gezegd worden, daar nu nog de meerderheid der Christenen de moraal op den Decaloog willen grondvesten; maar alle onze aanmerkingen vervallen, zoodra wij het eerbiedwaardig document plaatsen waar het behoort, in den tijd der opkomst van den profetischen godsdienst in Israël. Dan kan men de schoonheid daarvan bewonderen.

Stel den Decaloog, ik zeg niet naast den populairen godsdienst, zelfs eeuwen nadat hij geschreven was, ik zeg ook niet naast den godsdienst, reiner dan de populaire, die vertegenwoordigd wordt door de historiographie, van het boek der Richteren tot aan dat der Koningen, maar naast iets dat nog hooger staat, de heilige geschiedenis, die wij doorliepen, en zie het verschil. Wat in de heilige geschiedenis vaag gebleven is, ondersteld, niet uitgesproken, en daarom onbestemd, is hier helder, omlijnd, volmaakt

[1]) Het vijfde gebod wordt gewoonlijk enkel in positieven zin opgevat. Ik meen inderdaad dat ook de eerbied er mede bedoeld wordt (getuige het verhaal over CHAM); doch stellig is de negatieve zin, niet verwaarloozen, de hoofdzaak.

bewust, namelijk de leer dat, om der godheid aangenaam te zijn, de mensch haar niet alleen moet aanbidden, niet alleen zijn vertrouwen op haar vestigen, maar tevens de rechtvaardigheid te midden van zijne broeders moet betrachten; de leer, dat de vroomheid, de eerbied voor de godheid, onafscheidelijk is van den eerbied voor den plicht; de leer, dat de godsdienst het leven moet beheerschen, het leeken-leven, het leven van elken dag, en dat hij dit doen moet door middel van het gemoed zelf van ieder individu. De Israëliet die dit helder heeft ingezien, toen de meerderheid, misschien het geheel, van de hoogstontwikkelden onder zijne volksgenooten er alleen een onbestemd voorgevoel van hadden, de Israëliet die, overtuigd dat Jahwe ten tijde van Mozes zijnen heiligen wil geopenbaard had, getracht heeft zich rekenschap te geven van wat de inhoud van dien wil was, en die in den Decaloog heeft geteekend het ideaal van hetgeen alle kinderen van Abraham moesten eerbiedigen en in praktijk brengen, die Israëliet staat ongetwijfeld minstens even hoog als de grootste der profeten.

Zeker, over goed en kwaad heeft hij geen nieuw licht ontstoken; wat hij afkeurt is ten alle tijde afgekeurd door alle volken en volksstammen, die het tot een eenigszins geregelde samenleving gebracht hebben; het werd, lang voordat de schrijver van den Decaloog geboren was, door alle rechtgeaarde Israëlieten afgekeurd. Wat van hem zelven is en wat de grootste waarde aan zijn werk schenkt, is dat hij de overtuiging heeft trachten te vestigen, dat men Jahwe niet behagen kon, indien men zich niet van deze slechte dingen zorgvuldig onthield.

De Decaloog heeft geen onmiddelijke uitwerking gehad, want hij kon niet dan uiterst langzaam bekend worden. De tijd kwam toch dat hij zijne intrede deed in de heilige geschiedenis en haar beschenen heeft met een nieuw licht. Deze, zonder den Decaloog, predikt rechtstreeks alleen de uitsluiting van alle eerediensten naast dien aan Jahwe gewijd; met den Decaloog, predikt zij den godsdienst, de vereering van de godheid in het leven; dit is, in kiem, de godsdienst der ware heiligheid.

Andere pogingen nog dan door den Decaloog, die ons daarvan zulk een merkwaardig voorbeeld aanbiedt, zijn aangewend om den wil van Jahwe onder den vorm van verordeningen uit te drukken en hebben een plaats in de heilige geschiedenis erlangd. Zoo heb-

ben wij reeds in hoofdstuk XIII van Exodus gelet op de wijding der eerstgeborenen en op het feest der ongezuurde brooden, welke daar eerbiedwaardig gemaakt worden, doordat men eraan een Mozaïschen oorsprong toeschrijft. Indien dit, eenerzijds, strekte om de moraal te veel op den achtergrond te schuiven, doordat een al te groote belangrijkheid aan de uitwendige praktijken toegekend werd, toch kan het niet geloochend worden, dat de symbolische beteekenis aan die oude gebruiken toegevoegd, waardoor zij gemaakt werden tot een herdenking van de verlossing uit de Egyptische slavernij, daarin iets zeer wezenlijk godsdienstigs heeft ingevoerd. Ongetwijfeld is bij menig Israëliet, wanneer hij deze voorschriften in acht nam, de dankbaarheid jegens Jahwe in zijn hart levendiger geworden en daarmede de behoefte om aan dien god getrouw te zijn.

Het zij mij vergund ten aanzien van de besnijdenis en van den sabbat, om er later niet meer op terug te komen, een soortgelijke opmerking te maken. Deze instellingen zijn geheiligd geworden door den goddelijken oorsprong dien men eraan heeft toegeschreven, en zij hebben een godsdienstige strekking gekregen, omdat de Israëlieten gewoon zijn geworden erin te zien de onderscheidingsteekenen, welke hen als het volk van Jahwe deden kennen. Nu dan, gelijk de eerbied, door een soldaat voor zijn uniform en zijne vlag gekoesterd, wel eens, bij den éénen, niets meer is dan bijgeloovig formalisme, maar, bij den ander, een uiting van zijnen eerbied voor den plicht kan zijn en dien voeden kan, zoo ook hebben maar al te vaak bij de Joden de besnijdenis en de sabbatsrust de plaats ingenomen van de wijding der ziel aan God, maar zijn zij toch voor de beteren het symbool van die wijding geweest. Van zelf passen wij dit toe op den doop.

Er zijn in de heilige geschiedenis ingelascht, onder den vorm van voorschriften door Jahwe aan Mozes gegeven, allerlei zaken van zeer verschillende godsdienstige waarde. Zoodra iemand, die voor den eeredienst aan Jahwe gewijd ijver gevoelde, een gegeven punt dat daartoe behoorde als zeer belangrijk ging beschouwen, beweerde hij, dat Jahwe het beval, en mettertijd kwam dit op schrift; zoo vermenigvulden zich voor Mozaïsch uitgegeven verordeningen; daar nu het oordeel der menschen aangaande wat al of niet verdient belangrijk genoemd te worden tot in het oneindige verschilt, en de meesten zich meer hechten aan de bijzonderheden van den vorm, dan aan de zaken van wezenlijk wijde strekking, heeft

men met het goddelijk gezag menige onbelangrijke of zelfs kinderachtige kleinigheid gedekt. Dit is tamelijk het geval met het wetje vervat in Ex. XX, 22—26 (door velen beschouwd als tot het bondsboek behoorende, wat misschien overeenkomt met de bedoeling van den redacteur van Exodus; doch dit wetje moet eenmaal afzonderlijk bestaan hebben). Men kan hier zeer goed zien wat het werkelijk karakter is van de dusgenoemde wetgeving in den Hexateuch. Daarin vinden wij uitgedrukt de wenschen der auteurs en hunner geestverwanten, door hen beschouwd en aanbevolen als goddelijke verordeningen. Oorspronkelijk zijn al deze dusgenoemde wetten de uitdrukking van persoonlijke godsdienstige overtuigingen, en als zoodanig moeten zij beoordeeld en gewaardeerd worden. Het wetje in Ex. XX is afkomstig van menschen die alles verloren waanden, indien zekere vormen niet nauwgezet in acht genomen werden. Hier hebben wij den priesterlijken en ritualistischen geest, die de overhand heeft gekregen, en die de godsdienstige waarde van den Hexateuch, in zijn geheel beschouwd, niet weinig verlaagt, niettegenstaande het vele betere dat daarin vervat is.

Het bondsboek (Ex. XXI, 1—XXIII, 19) bevestigt mijne opvatting van de dusgenoemde wetten in den Hexateuch.

Dit geschrift begint met de woorden: „Dit nu zijn de verordeningen die gij hun zult voorleggen", maar de inhoud beantwoordt niet aan hetgeen deze inleiding zou doen verwachten. Deze zou doen denken, dat de schrijver van plan is een overzicht te geven van hetgeen Jahwe van zijn volk eischt, in algemeene trekken, terzijde latende de bijzondere toepassingen, veel te talrijk om in zulk een kort overzicht plaats te kunnen vinden. Welnu, juist het tegendeel is het geval. Alle verordeningen welke hier vervat zijn betreffen bijzondere gevallen, welke toch eenigzins in klassen gerangschikt zijn; natuurlijk wordt geen van die onderwerpen, ik zal niet zeggen uitgeput, maar tenminste methodisch behandeld; de gevallen tot elke klasse behoorende schijnen als het ware op goed geluk uit den hoop gegrepen; wat heeft de keus bepaald? de ervaring van den auteur, zijne persoonlijke waarnemingen, de gedachten die daardoor in zijnen geest opgewekt waren. Hij heeft zich niet, gelijk de schrijver van den Decaloog, voor de vraag geplaatst: wat is het wezenlijkste in den dienst van Jahwe?, maar hij bezat over een groot aantal zaken eigen meeningen aangaande wat overeenkomstig Jahwe's wil behoorde, en dus, op zijn stand-

punt, moest. Hij weet wel, dat zijn god nog veel andere dingen wil, maar hij heeft daarover geen bijzondere meeningen en zegt er niets van.

Laten wij de zaken waarover hij het heeft nagaan; men zal zien dat ik gelijk heb:

Hebreeërs mogen niet hun levenlang als slaven gehouden worden, tenzij dit hun uitdrukkelijke wil is, gestaafd door een zinnebeeldige plechtigheid (een nogal vreemd begin voor de verordeningen welke MOZES aan het volk geven moet.)

Verzachting van het lot van meisjes die gekocht zijn.

Doodstraf tegen den moordenaar verordend, met een voorbehoud ten gunste van hem die bij ongeluk een anderen heeft gedood.

Doodstraf tegen hem die zijne ouders slaat, hem die zijne ouders vloekt, hem die een mensch steelt.

Mishandeling die den dood van het slachtoffer niet ten gevolge heeft.

Mishandeling van een slaaf met of zonder doodelijke gevolgen.

Ontijdige bevalling van een vrouw, veroorzaakt door de woestheid van strijdende mannen (wil men dit geval noemen, hoevele honderde gevallen meer zijn er niet, die ook genoemd zouden moeten worden?)

Verminkte slaaf.

Dood veroorzaakt door een stier, die al of niet bekend stond als gewoon te stooten.

Ongeval veroorzaakt door een ongedekt gebleven put.

Een stier door een anderen doodelijk gestooten.

Bestraffing van den veedief.

Vergoeding verschuldigd wegens schade door vee of door brand veroorzaakt.

Regeling der in bewaringgeving.

Geschillen aangaande zakelijken eigendom moeten tot de godheid gebracht worden (die door bemiddeling der priesters antwoordt? In elk geval moet men niet rechter in eigen zaak zijn).

Verantwoordelijkheid van hem aan wien de bewaring van vee is toevertrouwd.

Verantwoordelijkheid van hem die een dier ter leen neemt.

Verleiding van een niet verloofde maagd.

Eene toovenares moet ter dood gebracht worden.

Vleeschelijke gemeenschap met een dier met den dood gestraft.

Banvloek tegen hem die aan een anderen god dan aan Jahwe offert.

Welwillendheid jegens de vreemdelingen.

Welwillendheid jegens weduwen en weezen.

Aan arme Israëlieten moet zonder rente geleend worden.

Vóór zonsondergang het in beslag genomen kleed teruggeven.

„God zult gij niet vervloeken en een overheidspersoon in uw volk niet verwenschen."

Eerstelingen en eerstgeborenen.

Vleesch door een roofdier verscheurd mag niet gegeten worden.

Geen valsche geruchten verbreiden.

De menigte in kwade zaken niet aanhangen.

Den geringe (?) niet opluisteren in zijn geding.

Het verdwaald dier van zijnen vijand terugbrengen; het dier van den vijand, dat onder den last bezwijkt, moet men te hulp komen.

Het recht van den behoeftige in zijn geding niet krenken.

Rechtschapenheid der rechters.

Nog eens de welwillendheid jegens de vreemdelingen.

Het sabbatsjaar.

De Sabbat moet aan de dieren, de slaven en de vreemdelingen rust verschaffen.

Den naam van andere goden niet vermelden.

Drie jaarlijksche hoogtijden (dit voorschrift en degenen die volgen vormen een toevoegsel, dat hoogstwaarschijnlijk oorspronkelijk geen deel van het bondsboek uitmaakte).

Gezuurd brood mag bij de offers niet gebruikt en het vet der geofferde dieren niet tot den volgenden morgen bewaard worden.

Eerstelingen

Het bokje in de melk zijner moeder niet koken.

Ziedaar, meen ik, de *membra disjecta* waaruit het werk van een moralist moet bestaan, die geen stelsel heeft, maar wel denkbeelden. De denkbeelden van dezen schrijver zijn vaak hoogst merkwaardig; zij getuigen van ernst en van een milden geest; zeer te waardeeren is zijn streven om zeden, die nog ruw waren, te verzachten, en schoon is het, dat hij de rechtvaardigheid en de menschelijkheid onafscheidelijk acht van de hoedanigheid van volk van Jahwe, welke Israël bezit; de godsdienst bevindt zich op het goede spoor wanneer hij een beschavenden geest ademt. Maar deze dingen, toen zij geschreven werden, vertegenwoordigden persoonlijke denkbeelden en de vraag was of zij gemeengoed zouden worden. Een groot deel daarvan was gedoemd een doode letter te blijven, tenzij de overheid voor de toepassing zorgde,

en daarover had de schrijver niets te zeggen. Ik stel mij voor dat menig hardvochtige meester, die zijn slaaf had mishandeld, dezen zijne vrijheid niet teruggeschonken heeft, al had hij hem een oog uitgeslagen of een tand gebroken, en dat de doodstraf wel niet in toepassing is gebracht op iemand die niet gewaakt had dat zijn stier iemand zou dooden. De banvloek, uitgesproken tegen ieder die aan andere goden dan aan Jahwe offert, is een bepaling klaarblijkelijk geheel theoretisch geschreven, buiten alle aanraking met de praktijk, ingegeven door een geweldige verontwaardiging tegen het polytheïsme. Het is een preek, niet een daad, strekkende om de feitelijke beteugeling der afgoderij te verzekeren. Overigens zulk een geweldige maatregel zou alleen dan mogelijk zijn geworden, wanneer het aantal der afgodendienaars zoo geslonken zou zijn, dat hun voorbeeld geen gevaar meer opgeleverd zou hebben. [1]).

Slotsom; het bondsboek is een bundel *desiderata* van een Israëliet, die geheel in de strooming van den profetischen godsdienst was medegegaan. Ik kan mij onmogelijk voorstellen dat hij zelf het beschouwd kan hebben als het document van Jahwe's verbond met Israël; hij heeft het alleen kunnen geven als verordeningen aan Israël door bemiddeling van MOZES medegedeeld; iemand anders moet het bij de heilige geschiedenis gevoegd hebben. Eenmaal daar geplaatst, heeft het bijgedragen om aan de algemeene denkdeelden van rechtvaardigheid en menschlievendheid der profetische prediking een meer tastbaren inhoud te geven. Deze inhoud, gelijk wij gezien hebben, is verre van weinig beteekenend.

Wat nu betreft den, zeer omgewerkten, Decaloog van Exodus XXXIV, 14—26, schijnt hij wel degelijk als document van het verbond bedoeld te zijn. De inleiding (v. 10—13) duidt het helder aan. „Zie, ik sluit een verbond met u," heet het daar; waarop Jahwe belooft groote werken ten gunste van Israël te zullen

[1]) Wij zullen lager zien, dat Deuteronomium dezelfde bepaling bevat; toch heeft koning JOZIA, die er zoo op gesteld was de wet van zijn god in toepassing te brengen, niet gepoogd het met deze bepaling te doen. Maar hoe zou hij het gedaan hebben? De haren rijzen te berge wanneer men zich voorstelt wat dit geweest zou zijn. Het papier is geduldig; wat men erop schrijft is daarom nog niet wat men doet. Onze wetgevers meenden dat de afgoderij den banvloek *verdiende*, gelijk DAVID tot NATHAN zegt, dat de man in zijne gelijkenis den dood verdiend heeft, en daarop beveelt, dat hij vier schapen voor één teruggeven zal.

verrichten, waartegenover staat hetgeen hij van Israël verwacht; dit wordt ingeleid met de woorden: „Neem alles in acht wat ik u heden beveel." Dit nu kan niet enkel toegepast worden op de vermaning welke onmiddellijk volgt, namelijk om alles te vernielen wat tot den eeredienst der Kanaänieten behoort; het is veel natuurlijker het te doen slaan op het geheel der verordeningen welke verder gelezen worden, een uiteenzetting van wat Israël in acht moet nemen, in verband met de slechtheid der volken die Jahwe voor Israël uit zal verdrijven en wier voorbeeld het zich moet wachten na te volgen.

De aanhef kan weliswaar van iemand anders wezen dan van hem die den Decaloog zelf stelde; doch deze draagt juist dat karakter van algemeenheid, noodig in een overzicht, dat ook eigen is aan den anderen Decaloog, maar dat in het bondsboek geheel ontbreekt; in dit laatste bevinden zich voorschriften welke overeenstemmen met hetgeen hier te lezen is, maar daar zijn zij als het ware bedolven onder de menigte bepalingen betreffende bijzondere gevallen. Hier, in den Decaloog, hebben wij niet eenvoudig een stel *desiderata*, maar wel degelijk de schets van wat Jahwe van zijn volk eischt, of, anders uitgedrukt, de hoofdtrekken van het godsdienstig ideaal des schrijvers. Voorts kan vers 27 zeer goed van hem zijn: „Jahwe zeide tot MOZES: Schrijf deze woorden op; want op grond van deze woorden heb ik met u een verbond gesloten, en met Israël."

Zijn ideaal kan niet zoo hoog gesteld worden als dat door den anderen Decaloog vertegenwoordigd. Het behelst de tien volgende punten:

1. Vereering van Jahwe alleen.
2. Veroordeeling van den beeldendienst.
3. Feest der ongezuurde brooden.
4. Wijding der eerstgeborenen.
5. Sabbat.
6. Het wekenfeest en het inzamelingsfeest.
7. De drie jaarlijksche bedevaarten (die niet noodwendig veronderstellen een land geslonken tot op de hoofdstad en de onmiddellijke omstreken, daar men op die bedevaarten vóór de centralisatie van den eeredienst kan gesteld geweest zijn).
8. Verbod gezuurde brooden bij de offers te gebruiken en tot den volgenden dag het vleesch van het paaschoffer te bewaren (het oorspronkelijk stuk kan bezwaarlijk van het Paaschfeest gewag

hebben gemaakt; het derde gebod spreekt alleen van het feest der ongezuurde brooden).

9. Eerstelingen.

10. Het bokje in de melk zijner moeder niet koken.

Erkend moet worden, dat het achtste en het tiende dezer geboden in de bijzonderheden veel meer afdalen dan behoort in een overzicht der goddelijke wet. Onmogelijk is het geenszins dat de schrijver zich hield aan een reeds traditioneel bestaand getal van tien, en deze twee bepalingen, die hij overigens als belangrijk beschouwde, opgenomen heeft om het tiental vol te krijgen.

Het is duidelijk, in dezen Decaloog wordt volstrekt niet gedacht aan den invloed dien de vroomheid op het dagelijksch leven uitoefenen moet. Hij is zeer priesterlijk van geest en baant den weg voor de priesterlijke wetten van de Levietische groep. Hij vertegenwoordigt ééne van de zijden van den profetischen godsdienst, maar niet de meest verhevene en waarlijk godsdienstige. Gelijk wij hem in de tegenwoordige redactie lezen, kent hij den naijverigen god (v. 14); maar hij kent niet den god, tegelijkertijd barmhartig en heilig uit het begin van het hoofdstuk en uit den Decaloog van Exodus XX in de tegenwoordige redactie:

> Jahwe is een barmhartig en ontfermend god, lankmoedig en groot in goedertierenheid en trouw, die duurzaam gunst betoont aan duizenden, die schuld, overtreding en zonde vergeeft, doch ze geenszins ongestraft laat en de schuld der vaderen verhaalt op de kinderen en kindskinderen, ja, op het derde en vierde geslacht (Ex. XXXIV, 6*b*, 7; verg. XX, 5, 6.)

Hoewel zij, wat de waarde hunner vroomheid aangaat, sterk onderling verschillen, zijn alle degenen die bijgedragen hebben tot de vorming der letterkunde welke ons thans bezig houdt het met elkander over het volgende volmaakt eens: Jahwe, de almachtige god, heeft voor zichzelf Israël verworven, in de eerste plaats door de luisterrijke wonderen waarmede hij dat volk uit Egypte weggevoerd en naar Kanaän gebracht heeft; op grond hiervan bezit hij een onvervreemdbaar recht op de aanbidding en de gehoorzaamheid van dat volk; hij verdraagt geen anderen god naast zich; hij verbiedt den beeldendienst. Dit is een vrucht van het profetisme, waarvan de groote schrijvende *nabi's* de vertegenwoordigers zijn.

Deze denkbeelden zijn zeer langzaam in de natie doorgedrongen.

Nog in de zevende eeuw had deze, zonder de besturende klassen uit te zonderen, wat men zou kunnen noemen een polytheïstische ziel. Juda en Israël hadden koningen gehad die voor den dienst van Jahwe veel ijver betoonden, maar niet in den geest der groote profeten. Geen van hen, uitgezonderd HIZKIA, trachtte de vreemde vereeringen te doen verdwijnen; velen hadden er zelfs deel aan genomen; daarom worden zij als slecht in het boek der Koningen gebrandmerkt. Dit boek maakt een onderscheid tusschen de koningen van Juda en die van Israël, maar het is niet omdat de eersten meer ijver dan de anderen voor den dienst vau den nationalen god hadden; het is wegens den stierendienst te Dan en te Bethel. Een JOSJAFAT, die zeer in de hoogte gestoken wordt als hebbende gedaan wat goed is in de oogen van Jahwe, kon toch niet de intieme vriend van ACHAB zijn geweest, indien hij eenige kennis gedragen had van de theorieën waarvan uitgegaan wordt door den schrijver van het boek der Koningen. Hij voor zich vereerde zijn god in zijnen eigenen koninklijken tempel, te Jeruzalem, waar zich geen stieren bevonden, maar hij keurde daarom de wijze van vereering van zijnen medekoning in Efraïm niet af. De schrijver van het boek der Koningen doet het voorkomen alsof JOSJAFAT en allen die hij aanwijst als goed, den god van het verbond gekend en aangebeden hadden; maar dit is klaarblijkelijk een dwaling.

Het feit is, dat tot de dagen van HIZKIA een zeer beperkt getal Israëlieten met de profetische denkbeelden vertrouwd zijn en ze aanvaarden kon; wij moeten het aan een soort van toevalligheid toeschrijven, dat de bijzondere en persoonlijke neigingen van enkele koningen aan den schrijver van het boek der Koningen, die door een valsch historisch perspectief bedrogen werd, aanleiding gegeven hebben hen onder de goeden te rangschikken; de maatregelen door hen genomen gaven hun, in de oogen van den schrijver, den schijn dat zij profetische beginselen toegedaan waren geweest, terwijl zij ze niet eens kenden. De vader van HIZKIA, de ongelukkige AHAZ, kwam niet *in verzet* tegen die beginselen, toen hij, op jeugdigen leeftijd tot de regeering geroepen, al dadelijk met de geduchtste gevaren te worstelen had en zijne toevlucht nam tot die devotioneele uitersten, welke hem een van de slechtste aanteekeningen in het boek der Koningen berokkend hebben (II Kon. XVI, 1—4). Het was niet voor zijn genoegen dat hij „zijn zoon door vuur overgaf," en hij had geen neiging

hoegenaamd den dienst van Jahwe te verlaten, daar hij zelfs zijn persoonlijk altaar in den tempel te Jeruzalem bezat. Hij dacht dus geenszins Jahwe te beleedigen, toen hij „de afschuwelijke praktijken der volken die Jahwe voor de Israëlieten uit had verdreven" volgde. De zaak is eenvoudig, dat hij nog volkomen vreemd was aan de godsdienstige strooming, welke door het Oude Testament vertegenwoordigd wordt, hoewel deze strooming reeds bestond; zijne omgeving was er ook vreemd aan, anders had zich de priester URIA niet zoo gemakkelijk laten vinden om voor den koning een altaar te doen bouwen volgens het heidensch model door AHAZ uit Damascus gezonden (II Kon. XVI, 10—16). AHAZ' vader, JOTHAM, „deed wat recht was in het oog van Jahwe" (II Kon. XV, 34), doch hij heeft klaarblijkelijk zijnen zoon niet naar de beginselen der profeten groot gebracht, en deze beginselen gaven den toon aan het hof niet. Waarschijnlijk, daargelaten zeer enkele ingewijden, had men eenige oppervlakkige, vage, kennis van hun bestaan, gelijk men daar, waar het Katholicisme geheel inheemsch is, wel weet, dat er ketters bestaan die men Protestanten noemt, maar zonder in de verte te begrijpen wat het Protestantisme is, of zich voor te stellen, dat men er eenige aandacht aan zou moeten wijden.

De nieuwe beginselen maakten echter meer vorderingen in den tijd van AHAZ, ongetwijfeld door den invloed van JEZAJA, die ten hove ontvangen werd; HIZKIA werd ervoor gewonnen, ten minste in wat de vreemde eerediensten en den beeldendienst betreft, en hij ondernam zijne hervorming. Deze kon echter niet duurzaam wezen. De zielen waren nog polytheïstisch (niet te vergeten, dat de heilige geschiedenis nog niet voltooid was, en hetgeen ervan bestond niet zeer verbreid kon zijn). HIZKIA'S hervorming was een heiligschennis geweest in de oogen van zeer velen, niet alleen onder de kleine lieden, maar onder alle klassen der bevolking; zij gaf de geboorte aan een hartstochtelijke reactie; er ontstond als het ware een uitbreking van allerlei devote praktijken; nieuwe werden aan de oude toegevoegd, en dit was niet een voorbijgaande opwelling; het duurde meer dan een halve eeuw, de veeljarige regeering van MANASSE en die van zijn zoon.

Hoe is de reactie in tegenovergestelde richting begonnen? Dit weet men niet. Wat zeker is, het is dat zij plaats heeft gehad en dat zij zich in de hoogere kringen voordeed. Koning JOZIA moet gedurende zijne minderjarigheid den invloed hebben onder-

gaan van menschen die veel ijver voor den dienst van Jahwe gevoelden, waarschijnlijk de invloedrijke Jeruzalemsche priesters. Wij zien hem op den leeftijd van vijf of zes en twintig jaren maatregelen nemen tot herstel van den tempel. Hij doet echter niets tegen de vereering van de Baäls en van „het gansche heir des hemels", welke in dezen zelfden tempel met den Jahwedienst samenwoonde (II Kon. XXIII, 4). Hij kende dus de heilige geschiedenis in bijzonderheden niet; hoogstens bezat hij eenige nevelachtige voorstelling van een oppersten god, van de uitverkiezing van Israël en van een verbond; dit een eeuw na JEZAJA, vijf jaar nadat JEREMIA zijne stem was begonnen te verheffen. De woorden der profeten reikten veel minder ver dan wij geneigd zijn ons in te beelden; inderdaad is het niet verwonderlijk; men had hen moeten kunnen begrijpen, en juist de grootsten onder hen waren voor de meeste Israëlieten onbegrijpelijk.

JOZIA koesterde de beste gezindheid jegens den nationalen god, maar hij kende hem nog maar op de oude wijze.

Men besloot hem dien god beter te doen kennen.

Wie, „men?"

Ingewijden in den profetischen godsdienst, lieden die daarenboven de heilige geschiedenis met den Decaloog en het bondsboek zeer goed kenden, en die den godsdienstigen toestand waarin Juda zich bevond als uiterst slecht en schuldig beschouwden. Dat waren zij. Wie zij waren, zal men nooit te weten komen.

Zij brachten op schrift wat zij beschouwden als de wet van Jahwe, door bemiddeling van MOZES gegeven[1]) en onderstelden, dat deze haar aan Israël gegeven had, toen het, aan de grens van Kanaän gelegerd, op het punt stond in het beloofde land door te dringen. Dus was, toen die wet geschreven werd, de naam van MOZES in Juda algemeen bekend als van hem die de leidsman der vaderen in de woestijn en voor hen de tolk van Jahwe was geweest. Dit diende als punt van uitgang, waarop de boekrol welke men schreef als volgt begon:

Dit zijn de voorschriften, inzettingen en verordeningen welke MOZES

---

[1]) Ik twijfel er niet aan of de schrijvers van Deuteronomium — men begrijpt, dat ik hier dit boek bedoel — meenden ter goede trouw werkelijk Mozaïsche wetten neer te schrijven; ik zal echter niet beweren, dat ik weet in hoever zij zich bewust zijn geweest de Mozaïsche wet uit te breiden, b. v. door te verordenen, dat er maar één tempel mocht bestaan.

aan de Israëlieten afgekondigd heeft op hun tocht uit Egypte, in het Overjordaansche, in het dal tegenover Beth-Peor, in het land van SIHON, den koning der Amorieten, die te Hesbon woonde, dien MOZES en de Israëlieten op hun tocht uit Egypte hadden verslagen, en wiens land zij in bezit hadden genomen, alsmede het land van OG, den koning van Bazan, de twee koningen der Amorieten aan de overzijde van den Jordaan, ten oosten: van Aroër aan den oever der beek Arnon tot aan het gebergte Sion, dat is Hermon, met de geheele Vlakte aan de overzijde van den Jordaan, ten oosten, tot aan de Zee der Vlakte onder de hellingen van den Pisga. MOZES riep gansch Israël samen en zeide tot hem: Hoor, Israël, de inzettingen en verordeningen die ik heden ten aanhoore van u ga afkondigen; gij moet ze leeren en zorgen ze te betrachten (Deut. IV, 45—V, 1).

De hoogepriester HILKIA „vond" in den tempel het boek dat aldus begon [1]) en deelde de ontdekking mede aan SJAFAN, den schrijver des konings, die onverwijld het groote nieuws aan zijnen meester overbracht. Deze gelastte hem het gevonden boek voor te lezen [2]).

Geen twee regels waren voorgelezen, of hij was reeds geheel gehoor. Hij zag zich in den geest naar de overzijde van den Jordaan gebracht; daar zag hij het volk zijner voorzaten in de tegenwoordigheid van zijn eerbiedwaardigen leidsman verzameld; hij luisterde naar de woorden van MOZES; en, als de lezer voortging, gevoelde de koning een heilige huivering over hem gaan, toen de berg Horeb voor hem verrees en hij MOZES als het ware

[1]) Het komt mij onmogelijk voor, dat HILKIA de schrijver of een der schrijvers van Deuteronomium is geweest en dat hij met de profetische denkbeelden vertrouwd was, want dan had hij al lang alle krachten moeten inspannen om uit den tempel de verwijdering van alle eerediensten, uitgezonderd dien van Jahwe, te verkrijgen; maar, indien de schrijvers van Deuteronomium de wijsheid hebben gehad hem hun arbeid te doen kennen, dan kan hij niet anders dan de grootste ingenomenheid ervoor gevoeld hebben en onvoorwaardelijk gereed zijn bevonden, zijne medewerking te verleenen, ten einde het geschrift in de handen des konings te doen komen.

[2]) II Kon. XXII, 8—10. De redacteur van dit verhaal onderstelt, dat men niet aanstonds aan den koning zeide, dat het gevonden boek de wet van Jahwe inhield. „De priester HILKIA heeft mij een boek gegeven", laat hij SJAFAN zeggen. Of dit de werkelijke toedracht is geweest, kan men natuurlijk niet weten; onwaarschijnlijk is het echter geenszins, want men bereidde alzoo den vorst een aangrijpende verrassing voor, welke den geweldigen indruk door den inhoud van het boek gemaakt nog zou verhoogen.

hoorde herinneren aan de majesteit van het daar gesloten verbond [1]).

Jahwe, onze god, heeft met ons een verbond op den Horeb gesloten: niet met onze vaderen, maar met ons heeft Jahwe dat verbond gesloten, met ons, die hier allen in leven zijn. Van aangezicht tot aangezicht heeft Jahwe op den berg midden uit het vuur met u gesproken — ik stond te dier tijd tusschen Jahwe en u in, om u Jahwe's woorden te verkondigen; want gij waart bevreesd voor het vuur en beklomt den berg niet (Deut. V, 2—5.)

Nu is de geest des konings voorbereid tot het aanhooren van de woorden des verbonds. Zij zijn verschrikkelijk.

Jahwe zeide:

Ik ben Jahwe, uw god, die u uit Egypteland, uit het slavenhuis, heb uitgeleid.

Gij zult geen andere goden nevens mij hebben.

„Gij zult geen andere goden nevens mij hebben"! en het wemelt van goden in het land, te Jeruzalem, in het huis zelf van Jahwe!

Ik kan geheel Deuteronomium niet uitschrijven; doch ik hoop mijn doel bereikt te hebben, om namelijk te doen gevoelen welken verpletterenden indruk het op den koning maakte, juist op hem, voor wien het in de eerste plaats bestemd was. Het boek Deuteronomium was door zijne makers bestemd een wapen te zijn, niet, gelijk de vroegere wetgevende proeven, een poging om, tamelijk theoretisch, zooveel mogelijk de rechten en de eischen van Jahwe te omschrijven, maar wel degelijk een wapen opzettelijk gesmeed, ten einde ermede alles wat Jahwe veroordeelde te vernielen en zijn ware vereering tot stand te brengen. Deze uitwerking verwachtte men van de uitoefening van het koninklijk gezag, en op den koning werd het allereerst het wapen dat men gesmeed had gericht. Late men, dit in het oog houdende, Deuteronomium herlezen, en men zal moeten erkennen dat alles daarin goed berekend was om den slag te slaan dien men wenschte. Hier moet ik mij met een zeer vluchtig overzicht vergenoegen.

Gelijk wij zagen, dient als grondslag voor het geheel de Decaloog (V, 6—21), grondwet van het verbond, door Jahwe in persoon afgekondigd. De schrijver neemt zich voor hiermede te

[1]) De Horeb, niet de Sinaï. De verhalen die betrekking hebben op den heiligen berg hadden nog niet den vorm gekregen, waarin wij ze in Exodus vinden.

verbinden een uitgewerkte wetgeving (XII—XXVI, XXVIII), welke Jahwe door bemiddeling van MOZES zou gegeven hebben, en, ten einde deze voorstelling te rechtvaardigen, beschrijft hij den schrik der Israëlieten bij het aanhooren van den Decaloog, en legt hij in hun mond het verzoek om van het rechtstreeksch aanhooren van de stem huns gods verschoond te worden (V, 22—33). Dus zal MOZES als tusschenpersoon optreden.

Hierop gaat MOZES niet onmiddellijk over tot de bijzonderheden der wetten die hij afkondigen moet, maar hij vermaant eerst de Israëlieten ze nauwgezet op te volgen, in een lange rede, welke zoodoende als inleiding tot de wetgeving dienst doet. Voor ons is die rede langdradig en zij maakt ons ongeduldig; telkens meenen wij, dat wij eindelijk de „voorschriften, inzettingen en verordeningen," herhaaldelijk aangekondigd, zullen te lezen krijgen; maar neen, in de plaats hiervan, hervat de spreker zijne vermaningen. Mijns inziens is dit nog al begrijpelijk, indien men bedenkt dat de schrijver van deze redevoering, die waarschijnlijk de „inzettingen en verordeningen" reeds op schrift had, zeer goed wist, dat deze ontzaglijk ingrijpende nieuwigheden inhielden; hij gevoelde daarom, dat hij vóór alles zich van den geest van zijnen koninklijken lezer moest meester maken en dezen, niet ten halve, maar geheel, moest winnen, opdat de vorst den moed zou hebben de groote taak te aanvaarden, welke men voor hem had weggelegd. Zal de koning ongeduldig zijn geworden onder de voorlezing van dat lange stuk, dat niet geregeld verloopt, waarin herhalingen voorkomen en waarvan de stijl zwaar genoemd kan worden? Ik geloof het niet. Alles wat hij daar hoorde maakte zijne belangstelling gaande; uit hetgeen hij kende van de geschiedenis van zijn volk zag hij in duizend voorbeelden de woorden van MOZES door de feiten bevestigd. Zijne gedachten moesten terug gaan naar zijn voorzaat DAVID, aan wien gansch Israël gehoorzaamd had, terwijl hijzelf en zijne voorvaderen sinds veel geslachten alleen over Juda geregeerd hadden; naar den ondergang van het rijk Efraïm, een verschrikkelijke verwezenlijking in al hare gestrengheid van MOZES' bedreigingen; wat moest het voorval met den vergulden stier in de woestijn, voor onzen smaak veel te breedvoerig in herinnering gebracht (Deut. IX, 7 vv.), hem in verband met die catastrofe, ten diepste ontroeren en op hem den indruk, zeer gewild door den schrijver, die daarom nadruk legt op de voorspraak van MOZES, den indruk met schrik

gepaard achterlaten, dat Israël een weerspannig en halsstarrig volk was, en hem zich doen afvragen, of het lot van Samarië niet ook voor Jeruzalem bestemd was [1]).

De redevoering van MOZES heeft tot onderwerp de trouw door Israël aan Jahwe verschuldigd. Met veel aandrang, vaak met herhalingen, eischt zij, dat Jahwe alleen zal gediend worden en dat zijn volk hem niet slechts vreezen, maar ook lief hebben zal, en zij wijst er met nadruk op, dat een ander gedrag van de zijde des volks een blijk zou zijn van snoode ondankbaarheid na al de weldaden aan Israël bewezen door Jahwe, die het niet verkozen heeft wegens zijne verdiensten, maar uit vrij gunstbetoon; Jahwe is getrouw en hij zal voor Israël uit machtige volken verdrijven, en hun land, overvloeiende van melk en honing, aan de Israëlieten geven, met groote en schoone steden welke dezen niet gebouwd hebben, huizen vol van allerlei goederen, waarmede zij ze niet gevuld, uitgehouwen waterbakken, die zij niet uitgehouwen, wijngaarden en olijfboomen, die zij niet geplant hebben, om te eten en verzadigd te worden [2]). Maar dan ook moet Israël al de afschuwelijkheden der verdreven volkeren uitroeien, zich ervoor wachtende hen na te volgen, overeenkomstig het slecht voorbeeld door de vaderen in de woestijn gegeven, waar zij zoo vaak hun god door hun halsstarrigheid en hun weerspannigheid getergd hebben. Israël had vóór zich den zegen en den vloek, den zegen, indien het gehoorzaam was, den vloek, indien het ontrouw werd; het moest dus de wet van zijn god ten zeerste ter harte nemen.

> Nu dan Israël, wat eischt Jahwe, uw god, van u dan dat gij Jahwe, uw god, vreest, op al zijne wegen gaat en hem lief hebt, en dat gij Jahwe, uw god, van ganscher hart en ganscher ziel dient, door de geboden van Jahwe en zijne inzettingen die ik u heden geef te onderhouden, u tot zegen? Zie, aan Jahwe, uw god, behoort de hemel, ook de hoogste hemel, de aarde en al wat er op is; en alleen

---

[1]) Verg. II Kon. XXII, 11 vv.: „Toen nu de koning de woorden van het boek der wet hoorde, scheurde hij zijne kleederen", en hij zond eenige ambtenaren naar de profetes HULDA, om haar te raadplegen; deze antwoordde: „Zoo spreekt Jahwe, Israëls god: Ik ga onheil brengen over deze plaats en hare inwoners, *al de woorden des boeks dat Juda's koning gelezen heeft*."

[2]) Niet te vergeten, dat dit alles in den mond van MOZES gelegd wordt vóór den intocht in Kanaän, en dat de koning zich telkens onder het hooren voorlezen afvraagt: „Hoe zijn deze vermaningen opgevolgd?"

in uwe vaderen heeft hij welgevallen gehad, door zijne liefde voor hen, en hij heeft u, hun kroost na hen, uit alle volken verkoren, zooals heden blijkt. Besnijdt dan uw hart en weest niet langer hardnekkig (dit beeld hebben wij reeds bij de profeten ontmoet); want Jahwe, uw god, is de god der goden en de heer der heeren, de groote, sterke en geduchte god, die geen aanzien des persoons kent en geen geschenk aanneemt (gelijk maar al te vele rechters doen); hij neemt het op voor den wees en de weduwe en heeft den vreemde lief, zoodat hij hem brood en kleeding geeft (moge al de nadruk in deze rede op den dienst van Jahwe alleen vallen, toch ziet men dat de heiligheid van Israëls god van de zedelijke zijde beschouwd wordt). Heb dan den vreemde lief; immers gij zijt vreemden in Egypteland geweest. (Deut. X, 12—19. Op te merken, dat in dit stuk het zuivere monotheïsme nog niet verkondigd wordt.)

Legt dan deze mijne woorden weg in uw hart en in uwe ziel, bindt ze tot een teeken op uwe hand en laat ze tot een merk zijn tusschen uwe oogen; leert ze uwe kinderen (de kiem der synagoge), door er over te spreken als gij in huis zit en als gij op den weg gaat, als gij u nederlegt en als gij opstaat; schrijft ze op de deurposten van uw huis en op uwe poorten; opdat de dagen die gij en uwe kinderen doorbrengt op den bodem dien Jahwe uwen vaderen onder eede beloofd heeft hun te zullen geven zoo talrijk worden als de dagen des hemels over de aarde. (XI, 18—21. Waar was Efraïm toen Jozia dit hoorde voorlezen?).

Zie, ik leg u heden zegen en vloek voor (XI, 26.)

Het stond niet te vreezen, dat Jozia, nadat hij deze redevoering had aangehoord, weinig aandacht zou schenken aan hetgeen er op zou volgen.

Het waren geen kleinigheden. De eerste zaak welke de voorlezer den koning na de rede van Mozes deed hooren betrof een verbazende nieuwigheid, niets minder dan de bepaling dat de eenige plaats waar de dienst van Jahwe verricht zou mogen worden, was de tempel te Jeruzalem (H. XII). Ik raad aan dit hoofdstuk erop na te lezen; de opzet daarvan kon niet beter zijn om den grooten slag te slaan. Als dit punt gewonnen was, was alles gewonnen, dit is duidelijk; maar het was een kolossaal punt; een opzettelijke, zelfs breedvoerige voorbereiding daarvoor was lang niet overbodig, eer de groote zaak met name genoemd werd; en zelfs dan, had men diep in de ziel van den koning de overtuiging doen post vatten, dat Israël sedert een reeks van eeuwen de wet van zijnen god overtrad en dat het noodzakelijk was onver-

wijld daarop orde te stellen, dan nog was het geraden met eenig beleid den koning in het aangezicht van de groote hervorming welke men door wilde drijven te plaatsen. De schrijvers van Deuteronomium zijn hierin niet in gebreke gebleven. Zij plakten op de groote nieuwigheid een bekend etiket, namelijk den plicht der Israëlieten om de godsdiensten der Kanaänieten niet na te bootsen. Het hoofdstuk vangt aan met het bevel aan de Israëlieten al de godshuizen der vroegere inwoners te verwoesten; daarop heet het:

> Alzoo zult gij Jahwe, uw god, niet vereeren; maar de plaats die Jahwe, uw god, uit al uwe stammen zal uitkiezen om er zijn naam te vestigen, om er te wonen, zult gij opzoeken; daarheen zult gij gaan, daar uwe brandoffers en slachtoffers enz. brengen (XII, 4—6).

Een licht gloorde in den geest van den koning; hij zag het nu, al die „hoogten", die kapellen en tempels in het land verspreid, zijn een nabootsing van de gebruiken der Kanaänieten. Jahwe gelijkt niet op die nietswaardige goden, die niet eens een vaste verblijfplaats bezitten en voor welke de menschen naar het hun in hunne onnoozelheid invalt rooken; maar hij, de groote god des hemels, gelieft wel te midden van zijn volk te komen wonen, doch het komt alleen aan hem toe te bepalen welke plaats hij door zijne tegenwoordigheid zal heiligen; ergens anders hem te gaan zoeken, zou verregaande aanmatiging wezen.

De Jeruzalemsche tempel heeft niet altijd bestaan; de schrijvers dragen dus zorg hem niet bij name te noemen; zij spreken, zonder nadere bepaling, van de plaats die Jahwe zal uitkiezen om er zijn naam te vestigen, zoodat die plaats, bij voorbeeld, voorloopig Sjilo heeft kunnen zijn.

Maar de aartsvaders en de Israëlieten in de woestijn hebben op verschillende plaatsen hun god vereerd. De schrijvers denken eraan en beantwoorden de tegenwerping: toen waren zij nog zwervend en hun god had nog geen vaste woonplaats op de aarde verkozen:

> Gij zult niet meer doen al wat wij heden hier doen: een ieder wat in zijn oog recht is (de tabernakellegenden bestonden nog niet toen dit geschreven is); want tot dusverre zijt gij niet aan de plaats der rust, noch in het erve gekomen dat Jahwe, uw god, u geeft (XII, 8, 9).

Een andere bedenking doet zich voor. Moeten niet de dieren

wier vleesch men eten wil in een godshuis geslacht worden, en hoe zal men het kunnen doen, indien men op een afstand van de heilige plaats woont? Dit mag geen moeilijkheid baren, want de dieren die men slacht, eenvoudig om het vleesch te nuttigen, moeten niet gelijk gesteld worden met de offerdieren, al zijn dezen van dezelfde soort; overal mag men voor de voeding slachten, mits men het bloed op den grond uitstort en niet eet (v. 15, 16; 20—25).

Dit belangrijk hoofdstuk wordt besloten, gelijk het begonnen is, door de gelijkstelling van de menigvuldigheid der plaatsen voor den eeredienst bestemd met het volgen van het voorbeeld der Kanaänieten.

De koning werd overtuigd. Hij had echter nog veel meer te hooren over wat noodig was om van Israël een heilig volk te maken, van alle andere volken volkomen onderscheiden; hij ging het leeren en tevens meten de ontzaglijke uitgebreidheid van het euvel dat genezen moest worden; straks zou hij moeten inzien, dat allen, groot en klein, van hun plichten onkundig waren, dat tallooze dingen bedreven waren en werden, welke tegen de heiligheid aandruischten, en tallooze andere die noodig waren, nagelaten.

In de eerste plaats, die groote zonde der afgoderij en van den beeldendienst; ja, er waren Israëlieten geweest die haar veroordeelden; maar zij had uitgeroeid moeten worden; Jahwe had den banvloek uitgesproken over ieder die zich eraan schuldig maakte en daardoor Israël bezoedelde, over allen, al waren zij profeten en kondigden zij teekenen en wonderen aan, welke uitkwamen, over allen die de anderen daartoe zouden verleiden, en ook over hen die zich zouden laten verleiden. (H. XIII). Wanneer was deze wet opgevolgd geworden, wanneer had die noodwendige zuivering plaats gehad? Nooit.

In allerlei bijzonderheden moest de scheiding tusschen het geheiligd volk en de andere natiën aan het licht komen; de Israëlieten mochten zich niet snijden, noch tusschen de oogen kaal scheren als teeken van rouw voor een doode (XIV, 1, 2,) niets eten dan wat rein was (3—21), de tienden van alle producten naar het heiligdom brengen en ze daar nuttigen, in festijnen, gevierd ter eere van den god die den overvloed aan zijn volk schenkt (22—27. Dit staat in zoover in verband met de reinheid, dat alle producten die niet vertiend zijn als onrein moeten beschouwd

worden. Wie te ver woont om de tienden naar den tempel te brengen, verzilvert ze en gaat naar de heilige plaats de opbrengst verteeren). Elk derde jaar moeten de tienden ten goede komen aan de behoeftigen, de arme Levieten eronder begrepen (28, 29), want de weldadigheid behoort tot wat Jahwe's volk onderscheidt (verg. X, 17—20). Elk zevende jaar moet een jaar der kwijtschelding zijn, waardoor Hebreeuwsche schuldenaars en slaven vrij worden, tenzij de slaven uit vrijen wil bij hun meester verkiezen te blijven (XV, 1—18). De eerstgeborenen der dieren die als offerdieren kunnen dienen moeten gegeten worden, zonder tot iets anders gebruikt te zijn, degenen die zonder gebreken zijn, ter eere van Jahwe, in het heiligdom, degenen die gebreken hebben, ter woonplaats des bezitters (XV, 19—23). Het Pascha moet gegeten worden bij gelegenheid van het feest der ongezuurde brooden en moet in het heiligdom geslacht worden (XVI, 1—8); insgelijks moet regelmatig het wekenfeest en het loofhuttenfeest gevierd worden (9—15); elk mannelijk Israëliet is gehouden op de drie groote feesten het heiligdom te bezoeken en daar gaven te brengen (16, 17). In elke stad moeten er rechters zijn, die voor de handhaving der gerechtigheid zorgen, welke Jahwe bij zijn volk wil zien heerschen (18—20). Wij-steenen en gewijde boomstammen worden verboden (21, 22). De dieren die ter eere van Jahwe geslacht worden moeten zonder gebrek zijn (XVII, 1). De doodstraf moet toegepast worden op de afgodendienaars (2—7. Dit ware beter aan zijn plaats geweest aan het einde van hoofdstuk XIII. De rangschikking der stof laat in Deuteronomium en in het algemeen in de wetgevende gedeelten van het Oude Testament, veel te wenschen over. Onmogelijk is het niet dat de hoofdstukken V—XI eerst gesteld zijn toen men op de gedachte kwam het wetboek in handen des konings te doen geraken, dus, nadat men op schrift had gebracht de belangrijkste zaken welke men voor de heiligheid van het volk noodig achtte, toen men zich afvroeg op welke wijze het mogelijk zou zijn ze in praktijk te doen brengen). Moeilijke rechtzaken moeten gebracht worden voor de Levietische priesters en den rechter in het heiligdom. Wie zich aan hun uitspraak niet onderwerpt, moet met den dood gestraft worden (8—13. Wie is die rechter? Hij kan niemand anders zijn dan het hoofd der natie. Wij moeten niet vergeten, dat dit in den mond van Mozes wordt gelegd, en dat deze niet zeggen kan „den koning", omdat na hem en vóór Saul nog de

geheele reeks der Richteren komen moest, van wie ook elk „de rechter” was geweest, die hetzelfde ambt had uitgeoefend als de latere koningen). De koning moet overeenkomstig de wet van Jahwe, die aan de Levietische priesters is toevertrouwd, regeeren; hij mag niet veel vrouwen hebben, noch schatten verzamelen (14—20). De priesters moeten tot den stam Levi behooren en van het altaar leven; elke Leviet kan tot de uitoefening van het priesterschap toegelaten worden en moet dan zijn aandeel hebben aan hetgeen aan de priesters toekomt (XVIII, 1—8. Reeds in H. X, 7—9 werd gezegd, dat de stam Levi afgezonderd is voor den dienst van Jahwe). Onder Israël mag er niemand zijn die zijn zoon of dochter door het vuur overgeeft, naar de afschuwelijke praktijken der andere volken; daar mogen ook niet zijn, gelijk elders, waarzeggers, orakelsprekers, wichelaars, toovenaars, bezweerders of die de onderaardsche geesten ondervragen; die lieden zijn geheel overbodig, want Jahwe zal altijd zorgen dat er in Israël een profeet gelijk aan MOZES aanwezig zal zijn. Men zal weten dat iemand die zich voor een profeet uitgeeft, niet door Jahwe gezonden is, indien hetgeen hij aankondigt niet uitkomt (9—22) [1].

Ik neem de vrijheid den lezer naar het boek zelf te verwijzen wat betreft de verdere bepalingen daarin vervat.

Het slot, dat ik hier weergeef, drukt duidelijk uit de hoofdgedachte welke ten grondslag ligt aan den godsdienst dien men wenschte te doen heerschen, namelijk die van een wederzijds verbindende overeenkomst tusschen Jahwe en Israël:

> Heden gebiedt u Jahwe, uw god, deze inzettingen en verordeningen te betrachten; onderhoud en betracht ze met uw gansche hart en met uwe gansche ziel. Gij hebt heden Jahwe doen verklaren, dat hij u ten god zal zijn, en dat gij op zijne wegen wandelen, zijne inzettingen, geboden en verordeningen onderhouden en naar hem hooren zult; en Jahwe heeft u heden doen verklaren, dat gij zijn eigen

---

[1] REUSS vindt dezen maatstaf nog al erg onvoldoende, en ik kan hem geen ongelijk geven. Wat betreft den profeet aan MOZES gelijk, zie Num. XII, 6—8. De schrijver schijnt niet zeer ingenomen te zijn geweest met *nabi's* die visioenen en droomen hadden; hij zag daarin te veel dat geleek op de middelen door de heidensche toovenaars gebruikt; voor hem is de echte profeet die, aan wien Jahwe, gelijk aan MOZES, zijne openbaringen rechtstreeks mededeelt. Vele zulke profeten zijn niet noodig; één is voldoende en Jahwe zal zorgen dat er altijd één aanwezig is. Heeft de schrijver, voor den tijd toen hij leefde, aan JEREMIA gedacht?

volk zult zijn, zooals hij u heeft toegezegd, en al zijne geboden zult onderhouden, en dat hij u dan hoog verheffen zal boven alle natiën die hij gemaakt heeft tot lof, roem en glorie, en dat gij een aan Jahwe, uw god, geheiligd volk zult zijn, zooals hij u toegezegd heeft (XXVI, 16—19).

Dit is echter niet alles. De inleidende redevoering eindigde met een algemeene waarschuwing, dat Israël, door tusschen gehoorzaamheid en verzet te kiezen, tusschen zegen en vloek kiezen zou De schrijver behield zich voor deze gedachte, van het hoogste gewicht in zijne oogen, meer uitvoerig, na de uiteenzetting van Jahwe's wil, te ontwikkelen. Hij deed het breedvoerig, maar een latere redacteur heeft, tusschen het hier bedoelde stuk en de wet, ingelascht het tegenwoordige hoofdstuk XXVII van Deuteronomium, zoodat wij naar hoofdstuk XXVIII moeten gaan om het einde te vinden van het boek dat aan koning JOZIA voorgelezen werd. Dit slot is ontzettend. Voorzeker, eer MOZES in bijzonderheden de straffen noemt, waarmede Jahwe zijn volk zal treffen, indien het ontrouw wordt, teekent hij den zegen die over het volk, indien het getrouw is, zal komen, maar de vervloekingen nemen veel meer plaats in dan de zegeningen. Het is werkelijk verwonderlijk; van de 68 verzen, waaruit dit lange hoofdstuk bestaat, zijn er maar 15 voor het goede, terwijl al het overige aan het kwade gewijd is.

Toen koning JOZIA de woorden van dat boek gehoord had, scheurde hij zijne kleederen, want hij, zijne vaderen voor hem, Juda en geheel Israël waren altijd door aan het verbond van Jahwe ontrouw geweest.

Hij deed wat hij kon. Hij deed meer dan ons zou schijnen mogelijk te zijn geweest, zelfs met het in naam onbeperkt gezag toebehoorende aan een koning van Juda. Hij beperkte den eeredienst tot den tempel te Jeruzalem, hij roeide alle afgoderij en beeldendienst die voor hem te bereiken was uit, en ik twijfel niet of hij deed alles wat in zijn vermogen was om zijnen ambtenaren rechtschapenheid in te prenten. Men weet dat hij de wet van zijn god in het openbaar voorlas, in een volksvergadering zoo voltallig als die bij elkander te brengen was. Ik heb de afzetting niet genoemd van de niet Levietische priesters, omdat zij van zelf voortvloeide uit de samentrekking van den eeredienst

naar Jeruzalem. Een diepe overtuiging gepaard aan een buitengewone wilskracht was noodig om zoo iets te durven ondernemen en door te zetten. Talloos natuurlijk waren de ontevredenen.

JOZIA deed alles wat een koning kon; dit wil zeggen, dat hij het voornaamste niet deed: in de zielen, en door de zielen in de zeden, de beginselen van Deuteronomium te doen heerschen. Zijne hervorming moet kiemen achter gelaten hebben welke onmerkbaar de toekomst voorbereidden, doch zij zelve was, gelijk men weet, niet duurzaam. Zij raakte enkel aan de uitwendige instellingen; om haar in stand te houden was de tusschenkomst van het koninklijk gezag onmisbaar; het ware dus noodig geweest, dat zijne opvolgers gedreven waren geweest door een even vaste overtuiging als de zijne, en dit was het geval niet.

Ter beoordeeling van den godsdienst door Deuteronomium verdedigd en gepredikt heb ik niet veel aan het gezegde toe te voegen. Het is een nationale godsdienst, welke echter een beroep doet op de individuën, op de persoonlijkheid, daar elk, naast hetgeen van de overheid afhangt, te zorgen heeft dat Israëls heiligheid door geen smet bezoedeld zal worden. Deze godsdienst sprak dus krachtig tot het geweten en het gemoed, ofschoon hij, wat den vorm aangaat, geheel gegrond was op de begeerte naar belooning en de vrees voor straf. De ontwerper heeft klaarblijkelijk veel meer gevoeld voor die zijde van zijn ideaal, die hem een Israël voorspiegelde van alle volken onderscheiden door zijne rechtschapenheid en zijne menschelijkheid, dan voor de rituëele zijde van de nationale reinheid, wel te verstaan onder volstrekt beding van het groote beginsel van den dienst van Jahwe alleen en zonder beelden. Laten wij desniettemin niet overdrijven en van dien schrijver een spiritualistisch Christen maken. Geeft hij betrekkelijk weinig rituëele voorschriften, het is zonder twijfel omdat hij zich geheel op de Levietische priesters verliet; inderdaad legt hij veel gewicht op het verschil tusschen reine en onreine dieren en op meer soortgelijke zaken.

Zijn werk blijft een uitnemende practische toepassing der beginselen van den profetischen godsdienst; verreweg het grootste gedeelte van wat verordend wordt kon uitgevoerd worden, indien maar de middelen om velen onder het bereik van die wet te brengen niet ontbroken hadden.

Deuteronomium is met de heilige geschiedenis vereenigd gewor-

den, en heeft de godsdienstige waarde van deze niet weinig verhoogd, daarvan makende een gedenkteeken van de wijze waarop de besten onder de Israëlieten zich voorstelden wat de vereerders van den oppersten god behoorden te zijn. Toen zij later gemeengoed werd, heeft zij een zeer grooten invloed uitgeoefend, niet in alle opzichten ten goede, omdat het wettisch beginsel daar te veel op den voorgrond trad; maar toch is deze invloed in menig opzicht uitstekend te noemen.

Toen Deuteronomium in de heilige geschiedenis ingelijfd werd, voegde men groote stukken daaraan toe; ik spreek echter niet erover; want deze toevoegselen veranderen niets aan de godsdienstige beteekenis van het boek.

Doch ik heb nog een opmerking te maken. Niet alleen beperkt Deuteronomium tot de leden van den stam Levi de bevoegdheid om het priesterlijk ambt uit te oefenen, maar het stelt ook deze priesters aan tot rechters in de moeilijke zaken en tot bewaarders van Jahwe's wet, aan welke de koningen zich moesten onderwerpen. Moet dit niet theocratie genoemd worden? Ik antwoord, dat dit wel op den weg die naar theocratie leidt ligt, maar dat het nog geen theocratie is. De priesters vormen een rechtbank, omdat men hen beschouwt als beter in staat dan alle anderen de godsdienstige regelen uit te leggen, welke als de grondslagen der rechtspleging gelden; maar zij hebben geen deel aan de regeering in hun hoedanigheid als priesters. Deuteronomium onderstelt van het ééne einde tot het andere een zelfstandige leekenregeering, een feitelijke regeering, welke niet voorgesteld wordt als door de godheid ingesteld te zijn. Het wil, indien de Israëlieten het goed vinden een koning te hebben, dat zij dien zullen nemen, welken Jahwe uitkiezen zal en hem gehoorzamen (XVII, 14, 15), maar of er een koning al dan niet zal zijn, dit moet het volk zelf weten; hierbij komt dat het voorbehoud, dat de koning door Jahwe uitgekozen moet worden, geen andere practische strekking heeft, dan om het Davidsch huis onaantastbaar te maken; de grondgedachte is in elk geval, dat de koning een Israëliet moet zijn. Overigens behelst de wet niets aangaande de inrichting van het koninklijk gezag; zij geeft enkel eenen raad, van geheel zedelijken aard, gericht tegen het misbruik der veelwijverij en van de weelde. Zonder twijfel is het de godsdienstige plicht des konings zich door de wet van zijn god te laten leiden, en het is niet anders dan natuurlijk dat de priesters de bewaarders, zelfs

de uitleggers dier wet zouden zijn; gelijk gezegd werd, deze plicht des konings is een godsdienstige plicht van dezelfde soort als de plicht des rechters om zich door geen aanzien des persoons te laten leiden, of de plicht van ieder om zijn naaste geen onrecht aan te doen, of eindelijk de regelen der reinheid in acht te nemen. Deuteronomium richt niet een goddelijke regeering in door priesters vertegenwoordigd en uitgeoefend; het stelt de regels welke ieder Israëliet, van welken stand ook, indien hij gedreven wordt door vroomheid en den wensch gezegend te worden, volgen moet. Dit boek is niet theocratisch.

Waar is het, dat hier aan de priesters een grooter invloed dan vroeger het geval was wordt toegekend; maar hiermede zijn wij zeer ver verwijderd van den hoogepriester bij Zacharja en van dien in het Jodendom.

§ 4.

De Levietische groep in den Hexateuch.

Ongeveer anderhalve eeuw zijn voorbijgegaan. De Israëlietische natie is verspreid en heeft geen staatkundig bestaan meer. Kanaän is een provincie geworden van het groote Persische rijk en wordt bewoond door een aantal volkjes, die naast elkander in niet al te beste verstandhouding leven. Eén ervan is te Jeruzalem en omstreken gevestigd en leidt daar een tamelijk kommerlijk bestaan, zoowel geestelijk als stoffelijk. Het zijn Joden, afstammelingen dier fiere bezitters van het heilig land, die zich in hun ziel nooit onder het juk gebogen hadden, altijd weer in opstand tegen hun machtige verdrukkers gekomen waren, verwonnen, maar niet getemd, en tot op het laatste oogenblik weerstand geboden hadden, te midden van hun verwoeste velden en de lijken hunner vermoorde kinderen, alles boven de slavernij verkiezende. Maar nu is die oude fierheid verdwenen; niets is overgebleven dan de droefheid; viermaal in het jaar herdenken de Joden in rouw de voornaamste gebeurtenissen waarvan hun vernedering het gevolg is geweest; doch weerspannig zijn zij niet, zij zijn wezenlijk onderworpen, en zij zijn niet alleen feitelijk, maar zij gevoelen zich ook onderdanen van den grooten koning die, in het verre oosten, zetelt in zijne gesluierde en gevreesde majesteit. De wallen van hun heilig Jeruzalem liggen in puin,

maar zij denken er niet aan ze te herstellen. Waarom ook? De stad is niet meer dan ter helft bevolkt; handel of nijverheid zijn er niet; men heeft het nog beter in de dorpen dan in de stad en vestigt zich daar bij voorkeur.

Toch zou een sterke hoofdstad zeer noodig zijn voor een volk, dat als onrein beschouwt alles wat niet tot zijn ras behoort, en daarom zich koel, zelfs vijandig, jegens zijne buren gedraagt. Meer dan één dier Joden denkt zeker met droefheid aan dit alles; doch het besef van den afstand die tusschen het uitverkoren ras en de overige menschen bestaan moet is over het algemeen erg verflauwd.

Hun groot- en overgrootvaders hadden nog dit besef in hooge mate; zij hadden den tempel herbouwd, gesteund en aangevuurd door de schitterende beloften der troostprofeten; zij hadden gemeend dat ZERUBBABEL de nieuwe DAVID zou zijn; hoogachtig hadden zij de hulp der Samaritanen bij den bouw des tempels versmaad; dat volk was hun niet rein genoeg.

Omstreeks het midden der vijfde eeuw echter was die geestdrift uitgedoofd; de teleurstellingen hadden de hoop doen slijten en met de hoop den hoogmoed. Voorzeker de Joden aanbidden den god van hun vaderen; maar zij dienen hem werktuigelijk, zij verliezen meer en meer het besef tot een bevoorrecht ras te behooren; zij worden lauw ten aanzien van hun afzondering; zij treden nader tot hun buren, knoopen nauwe betrekkingen met hen aan, nemen hun dochters tot vrouwen en geven de hunne. Zelfs priesters uit oude geslachten nemen Samaritaansche vrouwen. Als deze toestand gedurende drie of vier geslachten blijft bestaan, zullen de Joden in Kanaän zelfs de herinnering verliezen van hetgeen de profeten en de geschiedschrijvers van hun natie van hen wilden maken, een volk aan Jahwe geheiligd.

Maar er waren nog andere Joden in de wereld, onder wie zich gezinnen bevonden waar van vader op zoon als een kostbaar erve bewaard werd het geloof aan Israëls uitverkiezing. Verspreid sedert zoovele jaren, gevestigd in zoovele verschillende gedeelten van het Persische rijk, geen voorteekenen ontwarende van aanstaande groote gebeurtenissen, droomden zij misschien weinig van een staatkundig herstel van hun volk, van nationale onafhankelijkheid, van heerschappij over de andere natiën; doch zij hechtten zich des te vaster aan het denkbeeld, dat zij en alle afstammelingen van ABRAHAM, te midden van de andere menschen,

zelfs waar zij met dezen uitwendig geheel vermengd leefden, een afzonderlijk, door God uitverkoren ras, vormden, bewaarder der kennis van den waren God, met het oog daarop afgezonderd en moetende afgezonderd blijven. Zijn geloof en zijne zeden, evenzeer als zijn eeredienst, moesten het van de overige menschheid onderscheiden; deze echt Joodsche Joden lieten zich niet verleiden tot eenige meêgaandheid met hun niet-Joodsche omgeving, waardoor de zedelijke scheidsmuur lager zou worden; in hun oog was alles van dien aard misdadig en zij beschouwden het als een afval wanneer een volksgenoot zich daartoe geneigd toonde; zij waakten angstvallig ertegen en peinsden onverpoosd over de regelen wier opvolging in hun oog de waarborg was van de voorrechten door God aan hun ras toebedeeld.

Het is daarom geen wonder, dat men behoefte gevoeld heeft die regelen onder een vasten vorm te brengen en dat men ze dus op schrift heeft gebracht. Reeds vroeger, meermalen, was zulk een arbeid ter hand genomen, gelijk wij in de vorige paragraaf zagen; van het oogenblik dat er Israëlieten bestaan hebben, die diep overtuigd waren dat hun volk zich door zijnen eeredienst en zijne zeden moest betoonen het godsvolk te zijn, heeft elk van dezulken voor goddelijke wet aangezien alles wat hij overtuigd was dienstig te zijn om de volksheiligheid volmaakt te maken, en men ging het opschrijven. De val van Juda deed deze werkzaamheid niet staken. Daartoe zou noodig geweest zijn, dat allen ophielden aan de uitverkiezing te gelooven en haar als een groot voorrecht te beschouwen, of wel dat men in het bezit was geweest van een wetboek als voor altoos geldend beschouwd, en wij hebben integendeel opgemerkt dat het geloof in de uitverkiezing bij verschillende Joden, vooral in de verstrooiing, zeer levendig gebleven was [1], terwijl een wetboek, om als voor altijd vaststaand beschouwd te worden, had uitgevaardigd moeten worden en in werking gebleven zijn. Is dit het geval niet, dan zet men zich weer aan het schrijven, zoodra, met veranderde omstandigheden, nieuwe gezichtspunten gerezen zijn; het eenige wat dit tegen zou kunnen houden zou zijn het bestaan van een officiëel aangenomen tekst.

---

[1]) Ik behoef hier de oorzaken niet op te sporen van het merkwaardig verschijnsel, dat de ijver veel grooter was onder Joden die ver van het heilig land woonden, dan in Kanaän zelf. Dit behoort tot de geschiedenis van het Joodsche volk, die mijn onderwerp niet is.

Het is dus zeer natuurlijk, dat men voortgegaan is met het op schrift stellen van voorschriften door bemiddeling van MOZES aan het volk gegeven, in de kringen van ijverende Joden, die het Persische rijk, in 't bijzonder Babylonië, bewoonden. Wat minder natuurlijk zou kunnen schijnen, is het feit dat de inhoud van die wetten, waarvan wij een groot aantal in de Levietische groep van den Hexateuch bezitten, niet beantwoordt aan de voorstelling welke men zich vooraf daarvan zou kunnen gemaakt hebben. Wij zouden kunnen meenen daar te moeten vinden, in de allereerste plaats, de voorschriften betreffende het gedrag, welke het heilig volk overal waar het zich bevindt in acht kan nemen, en niet de rituëele regels behoorende tot den uitwendigen eeredienst, tot een bepaalde plaats, Jeruzalem, beperkt. Welnu, ofschoon de voorschriften behoorende tot de eerst genoemde klasse wel degelijk voorkomen in de wetten welke buiten Kanaän ontworpen zijn, toch wordt daar de eerste en voornaamste plaats ingenomen door de verordeningen betreffende den tempel, zijne meubileering, de priesters en hunne helpers (die buiten den tempel ambteloos zijn), de offers van allerlei soort en de geregelde samenkomsten, welke te Jeruzalem moeten plaats hebben; wat dit verschijnsel nog merkwaardiger maakt, is dat dit op den voorgrond plaatsen van rituëele zaken niet het meest op te merken is in de oudste wetten, welke neergeschreven zijn toen de ijverende Jahwisten op een spoedig herstel van Israël rekenden en, gelijk EZECHIËL, hunne gedachten konden laten gaan over de wijze waarop men den opnieuw begonnen eeredienst zou inrichten; doch neen, het ritualisme is het breedst uitgemeten in de wetten die na den herbouw van dan tempel zijn ontworpen, door Joden die aan dien herbouw geen deel hadden genomen, die gebleven waren daar waar hunne vaderen zich gevestigd hadden, en voor wie, zou men zeggen, de tempelplechtigheden veel minder belang moesten bezitten dan de voorschriften, welke hen, hunne gezinnen en hunne medegeloovigen konden onttrekken aan het gevaar dat zij samen zouden smelten met de volkeren onder wie het lot hen dwong te leven. Men merke op, dat de dusgenoemde „wet der heiligheid" (Lev. XVII—XXVI), wat de hoofdinhoud aangaat, ouder is dan de herbouw van den tempel, en dat juist dit gedeelte van de Levietische groep het rijkst is aan voorschriften welke buiten Kanaän in acht genomen konden worden. Dit feit bewijst, dat, welke redenen ook de schrijvers van de Levietische wetten

om voorshands te blijven waar ze waren en niet naar Kanaän terug te keeren, kunnen gehad hebben, zij toch de omstandigheden waaronder zij leefden als van voorbijgaanden aard beschouwden, en zij wetten ontwierpen voor de toekomst, met het oog op een herstel van Israël, waarop zij met groote vastheid rekenden; zij meenden nu, naar de voorstelling welke zij zich gevormd hadden van Israëls heiligheid, dat zij afhing, niet uitsluitend, maar toch vóór alles van de wijze waarop aan Jahwe, in de plaats door hem zelf gekozen, de hulde werd gebracht waarop hij recht had. Het is ons moeilijk ons in hun zielestoestand geheel in te denken. Zij zijn hartstochtelijk gehecht aan de reinheid van hun ras, welke bestaat in de nauwgezette opvolging van regels, meerendeels voor geen toepassing in het buitenland, dus voor henzelf, geschikt, — en zij verlaten niet alles om zich te gaan vestigen daar, waar zij aan hun god gehoorzamen kunnen! Klaarblijkelijk is er iets theoretisch in de wijze waarop zij hunne wetten schrijven; zij beschrijven eerder wat er wezen moest, dan hetgeen men dadelijk in wezen zal roepen, en men vergenoegt zich met voorloopig daarvan zooveel als men kan in praktijk te brengen. Men is tegelijkertijd zeer gestreng en zeer inschikkelijk; voor niets ter wereld zou men zijn Joodzijn prijsgeven, en toch wacht men geduldig een lateren tijd af, om dan alles te doen wat door het Joodzijn ondersteld wordt en wat zijn voortbestaan waarborgt. Let, bij voorbeeld, op de verwonderlijke bepaling welke Lev. XVII, 3—9 gelezen wordt. Terwijl de Deuteronomist zorgvuldig onderscheid maakt tusschen de dieren welke voor de voeding en die welke voor de offers geslacht worden, en bepaalt dat de eersten overal geslacht mogen worden (Deut. XII, 15, 16, 20—25. Verg. bl. 279), maakt men hier geen onderscheid tusschen de twee gevallen en bepaalt men, dat de dieren voor de voeding bestemd nergens anders dan voor het heiligdom mogen geslacht worden. Niet alleen is de naleving van deze bepaling een onmogelijkheid van het oogenblik dat één heiligdom alleen bestaat, iets dat misschien door den schrijver, die niet in Kanaän woonde, niet is bedacht, maar bovendien zal deze schrijver toch niet gewild hebben, dat de Joden zich van het eten van vleesch zouden hebben onthouden wanneer zij in het buitenland vertoefden; hij kan geen oogenblik zich ontveinsd hebben, dat de bepaling, welke hij als Gods wet neerschreef, onmogelijk door buitenlandsche Joden, door hemzelf, kon nageleefd worden. Overigens is, gelijk

ik er reeds op gewezen heb, dit louter theoretisch karakter ook eigen aan verschillende bepalingen te vinden in de Deuteronomische groep, bij voorbeeld waar de banvloek uitgesproken wordt over alle afgoden- en beeldendienaars (zie bl. 267). Dit schijnt eigen geweest te zijn aan den geestelijken aanleg der Joden, en de voorbeelden daarvan zijn somtijds heel sterk. Hoe kan een mensch begaafd met gezond verstand hetgeen hier volgt geschreven hebben?:

> Al wat iemand met den ban belegt en zoo aan Jahwe heiligt, van al wat hij bezit, mensch, vee of erfakker, dat zal noch verkocht noch gelost worden; al het met den ban belegde is hoogheilig aan Jahwe. Geen mensch die met den ban belegd is zal losgekocht worden; hij moet zeker worden ter dood gebracht (Lev. XXVII, 28, 29).

Ik weet natuurlijk niet wat er in het hoofd van den steller dezer merkwaardige woorden omging; de onderstelling, te lezen op bl. 301 der nieuwe vertaling van het Oude Testament, dat men met deze bepaling de uitroeiing der Kanaänieten heeft willen rechtvaardigen, schijnt mij toe niet goed met den tekst overeen te komen. Ik zou eerder vermoeden, dat de steller ondoordachte geloften wilde voorkomen. Maar dan blijft deze vreemde zaak over, dat hij, onderstellende dat iemand in toorn zijnen slaaf, zijne vrouw, zijn kind, aan Jahwe in woorden zou wijden, bepaalt dat de overijlde verwensching tot uitvoering moet worden gebracht; dit is klaarblijkelijk louter theoretisch; het dogma voert den schrijver op honderd mijlen van het werkelijk leven naar het afgetrokkene.

Meer voorbeelden zouden aan te halen zijn; doch deze twee zijn voldoende. Deze trek in de Joodsche letterkunde maakt vaak de uitlegging zeer moeilijk, daar men niet altijd weten kan of een gegeven voorschrift zoo bedoeld is, dat het in de praktijk werkelijk toegepast moest worden.

Uit den wetgevenden arbeid die onder de Joden in Babylonië verricht werd, en die op toenemende wijze zich in priesterlijk-ritualistische richting ontwikkelde, groeide een verzameling van wetten, welke, zonder twijfel door Ezra, naar Jeruzalem werd gebracht; zij werd als de Wet van Jahwe erkend en plechtig als zoodanig uitgevaardigd onder het bewind van den gouverneur Nehemja, omstreeks het jaar 444 vóór onze jaartelling. Deze

wetsbundel is later, niet zonder toevoegingen en wijzigingen, met de Deuteronomische groep van den Hexateuch vereenigd en vormt wat ik de Levietische groep genoemd heb.

Deze groep van wetten is onafscheidelijk verbonden met een schetsachtige heilige geschiedenis, over den oorsprong van welke ik niet behoef uit te weiden, maar die als een soort van omlijsting der wetten dienst doet en daarmede één werk vormt. Ik moet iets van den inhoud zeggen.

Deze geschiedenis onderscheidt zich van de Deuteronomische doordat zij veel beknopter is (zie bl. 233 vv.); doch de grondvoorstelling blijft onaangetast: God, Jahwe, de schepper en de bestuurder van het heelal, heeft zich te midden van de slechte menschheid uit de afstammelingen van ABRAHAM, met wien hij een verbond sloot, een eigen volk gevormd; hij heeft dit volk, dat in Egypte verdrukt werd, met vele wonderen, door MOZES en AÄRON verricht, uit het land der slavernij gebracht, daaraan zijne wetten geschonken, het gedurende veertig jaar in de woestijn met zijne bescherming gedekt, en heeft het onder de leiding van JOZUA het land Kanaän doen veroveren. De grondgedachte blijft dus die van Israëls uitverkiezing en van het verbond, waardoor Jahwe belooft het te zullen zegenen zoolang het aan hem getrouw blijft.

Dat deze geschiedenis uiterst beknopt is, laat zich gereedelijk verklaren uit het feit dat zij niet als een werk op zichzelf samengesteld is, gelijk de Deuteronomische, maar ten dienste van een wetgeving die het eigenlijk werk van den schrijver uitmaakte. Deze wilde slechts de algemeene aaneenschakeling herinneren van de providentiëele geschiedenis van Israël en ruimde een groote plaats in aan de geslachtsregisters, welke een kader der geschiedenis, maar niet de geschiedenis zelve, zijn. Treedt hij iets meer in bijzonderheden bij eenige, weinige, verhalen, het is bijna altijd, omdat hij in het verhaalde iets ziet dat in verband met de Wet staat. Zoo dient het scheppingsverhaal tot staving van de sabbatswet (Gen. I, 1—II, 4), en loopt het zondvloedverhaal uit op het verbond met NOACH (Gen. IX, 1—17), waaraan vastgeknoopt wordt het verbod om bloed te eten. Terwijl hij meestal de verschillende gebeurtenissen betreffende ABRAHAM slechts aanstipt, maakt hij twee uitzonderingen op den regel der beknoptheid dien hij zich gesteld heeft; hij verhaalt namelijk op uitvoerige wijze het verbond met den aartsvader gesloten (Gen. XVII), maar dan is ook de besnijdenis de zaak waarop het in zijn verhaal aankomt.

De tweede uitzondering geldt den aankoop der spelonk van Machpela (Gen. XXIII), een verhaal zonder rechtstreeksch wetgevend belang, ofschoon de onvervreemdbaarheid van den erfakker den Joodschen wetgevers zeer na aan het hart lag (zie b. v. Lev. XXV, de regels betreffende het jubeljaar), en deze schrijver toont iets verder zeer veel belang te stellen in den wensch van JAKOB om te Machpela begraven te worden (Gen. XLIX, 29—31). Overigens schijnt hij door dien aankoop een soort van recht der Israëlieten op den grond van Kanaän te hebben willen vestigen.

De verhalen aangaande JAKOB worden met eenige grootere uitvoerigheid behandeld slechts daar, waar het geldt het huwen met vreemde vrouwen (Gen. XXVII, 46—XXVIII, 9), en de naamsverandering van den aartsvader (Gen. XXXV, 9—15).

Nergens is de uitvoerigheid zoo groot als in de verhalen aangaande de plagen van Egypte; maar AÄRON speelt daarin dan ook een zeer belangrijke rol; hij is het die den wonderstaf hanteert (Ex. VII, 9, 10, 12, 19; VIII, 1, 12) en zijn persoon is nauw verbonden met de wetgeving, daar de Levietische wetten het voorrecht om het priesterlijk ambt uit te oefenen aan de Äronieden alleen toekennen, terwijl Deuteronomium alle Levieten daartoe toeliet. Datzelfde voorrecht der Äronieden motiveert het verhaal van KORAHS opstand (Num. XVI, waar dit verhaal zeer onhandig samengesmolten is met dat over den opstand van DATHAN en ABIRAM), en dat van AÄRONS staf, die in één nacht bloeit (Num. XVII). Ik zou nog eenige korte verhalen kunnen aanwijzen, die rechtstreeks in verband met de wettelijke bepalingen staan, bij voorbeeld, Lev. X, 1—7, de reinheid der riten, of Num. XV, 32—36, de heiliging van den sabbat.

Deze heilige geschiedenis is bovenal een geschiedenis der Wet, zoodat zich daarin uitgebreide stukken bevinden, welke, naar den vorm verhalen, wat den inhoud aangaat, wezenlijk wetgevend zijn. Ik zal enkel aanhalen Ex. XII, waar *verteld* wordt de ***blijvende*** instelling van de Paschaplechtigheid, maar zoo, dat het gemakkelijk te bemerken is, dat het doel is voor te schrijven, op het standpunt van den na-Deuteronomischen wetgever, de wijze waarop dat feest gevierd moest worden, en, in hetzelfde boek, de hoofdstukken XXV, 1—XXXI, 17 en XXXV—XL, waar wij een dubbele beschrijving van den eeredienst en hetgeen daarvoor noodig is vinden.

Het zou zeker de moeite loohen den inhoud van de Levietische groep van den Pentateuch in bijzonderheden na te gaan. Doch men moet zich leeren beperken, en, deed ik dit niet, dan zou dit boek, dat reeds dikker geworden is dan ik bedoelde, buiten mate uitgebreid worden. Voor mijn eigenlijk doel, de godsdienstige waarde van hetgeen wij hier voor ons hebben te bepalen, is het dan ook niet noodig alle wetten na te gaan. Het reeds gezegde is voldoende om te zien, dat in deze groep de ritualistische geest overheerschend is. Inderdaad, wat op den eeredienst betrekking heeft beslaat daarin een buitengemeen groote plaats; alles wordt geregeld, tot in de kleinste bijzonderheden, de eenige plaats der vereering, het ameublement, de gereedschappen, het personeel en de verschillende ambten, zelfs de kleeding, de plechtigheden, waaronder natuurlijk de offers de eereplaats innemen, zoodat de voorschriften welke ze regelen uiterst talrijk zijn. Wat het priesterschap betreft is zeer uitvoerig omschreven; hier zien wij den hoogepriester optreden, die in de vroegere wetgevingen onbekend was [1], de priesters van de Levieten onderscheiden, hun inkomsten nauwkeurig geregeld. In de gedeelten der wetten welke betrekking hebben op de plichten des volks, bevindt zich menige bijzonderheid, waarbij de tusschenkomst van den priester vereischt wordt, terwijl de ceremoniëele verplichtingen op den voorgrond treden, als zijn besnijdenis, sabbatsrust, reinheid.

De zedelijkheid is echter niet terzijde gesteld. Het is waarschijnlijk dat de Decaloog, waarin, volgens de lezing van Ex. XX, zich een priesterlijke redactie van het sabbatsgebod bevindt, oorspronkelijk reeds in de Levietische groep aanwezig was. In elk geval bevat de „heiligheidswet" (Lev. XVII—XXVI), welke van die groep een deel uitmaakt, een groot aantal voorschriften die op de zedelijkheid betrekking hebben (zie HH. XVIII, XX, XXIV).

---

[1]) Door het verlies van hun staatkundige onafhankelijkheid zijn de Joden meer nog een godsdienstige gemeente dan een volk geworden; tevens bracht hun opvatting van den godsdienst mede, dat de tempeldienst meer en meer als vertegenwoordigende het hoogste volksbelang beschouwd werd; dit had tot gevolg, dat het tempelhoofd het hoofd der gemeente werd Misschien zou de zaak een andere wending genomen hebben, indien de Perzische koningen altijd over de Joden landvoogden tot hun ras behoorende gesteld hadden; doch wij kennen er maar twee met wie dit het geval was, namelijk ZERUBBABEL en NEHEMJA. Overigens speelt reeds de hoogepriester JOZUA een belangrijke rol onder ZERUBBABEL. (Zie Zach. III; Ezra IV, 3).

Verschillende daarvan verdienen zeer de aandacht[1]). Doch het kan niet geloochend worden, dat zelfs in zulke gedeelten de priesterlijke geest nog medespreekt. Niet alleen staan de ceremoniëele belangen op den voorgrond in de „heiligheidswet", niet alleen gebeurt het dat zij vermengd worden met de zedelijke voorschriften (zie b. v. XIX, 5—8; 19; 23—25; 26—28; 31; XX, 1—8; 25—27), maar ook deze voorschriften zelven hebben al den schijn van te zijn *thora's*, gegeven door priesters, die veel eerder wettisch en formalistisch dan moraliseerend moeten genoemd worden.[2]). Dit komt vooral sterk uit in die menigte van bepalingen betreffende het sexuëele leven, welke wij in HH. XVIII en XX vinden, welke een overdreven ruimte innemen in verhouding tot wat aan de overige zijden der zedelijkheid gewijd wordt, en waarin men schijnt zich beijverd te hebben theoretisch alle denkbare gevallen te bepalen. Moesten wij veronderstellen dat de zedelijke toestand in Israël al deze voorschriften als dringend noodzakelijk deed schijnen, dan zou men dat volk als een der verfoeilijkste die ooit bestaan hebben moeten beschouwen. Gevallen van groote verdorvenheid zullen wel onder zijn leden zijn voorgekomen; maar het te beoordeelen naar al de afschuwlijkheden welke zijne priesters goed vonden te verbieden, zou toch een verregaande onbillijkheid wezen. Maar wij hebben het Katholicisme voor oogen, om ons te doen zien hoe, wanneer het ritualisme zich van den godsdienst meester maakt, hetgeen er overblijft van de moraal zich bijna uitsluitend werpt op de sexuëele verhoudingen.

Het is zeker dus niet ten onrechte, dat geleerden den naam van priesterlijk gedeelte van den Hexateuch geven aan wat ik, gemakshalve, de Levietische groep genoemd heb; de beteekenis van die benaming moet echter niet overdreven worden, alsof het ritualisme, waardoor de wet onder NEHEMJA uitgevaardigd zich

---

[1]) Bij voorbeeld: Een doove zult gij niet vloeken, aan een blinde geen struikelblok in den weg leggen; maar gij zult vreezen voor uwen god (XIX, 14). Koestert geen haat tegen uwen broeder; onbewimpeld zult gij hem terechtwijzen en geen zonde om hem op u laden (v. 17). Voor de grijsheid zult gij opstaan, het gelaat van den bejaarde zult gij opluisteren en vreezen voor uwen god. Ik ben Jahwe (v. 32), enz.

[2]) B. v. XIX, 20—23, waar er zonde is; doch, omdat het maar een slavin geldt, een zonde die verzoend kan worden; v. 23—25, een voorzorgsmaatregel, opdat de vruchtboomen niet voortijdig uitgeput worden, doch een zeer priesterlijke vorm aan dit voorschrift gegeven.

kenmerkt, iets nieuws ware, en alsof de godsdienst welke de vervaardigers en de uitvaardigers van die wet wenschten te doen heerschen, geheel en al verschilde van den godsdienst door het overige gedeelte van den Hexateuch vertegenwoordigd. Ik geloof op meer dan voldoende wijze aangetoond te hebben, dat nooit in Israël iemand zich den godsdienst als mogelijk voorgesteld heeft zonder een uitwendigen eeredienst aan Jahwe gewijd; het volk was gewoon geweest met dezen de vereering van andere goden te vermengen, en zelfs in de Jahwevereering de vormen van andere over te nemen; alle schrijvers wier geschriften tot nu door ons in oogenschouw genomen zijn hebben zich met kracht tegen die volksgebruiken verzet, allen zonder uitzondering zijn verdedigers der reinheid van den dienst aan Jahwe gewijd. Nu is het waar, dat zij zich volstrekt niet allen op één en dezelfde wijze van deze taak trachten te kwijten. De spiritualistische profeten, JEZAJA, MICHA, JEREMIA, beschouwen den tempeldienst als nietswaardig zonder de gehoorzaamheid aan Jahwe in het gedrag, zonder dus wat in hun oog is de ware dienst van Jahwe (zie bl. 147), en JEREMIA noemt de voorschriften betreffende de offers menschelijke geboden; desniettemin spreekt het in hun oog van zelf, dat er een tempeldienst moet bestaan, maar zij bekommeren zich enkel om zijne negatieve reinheid en zij zijn tevreden zoodra daaruit verwijderd worden alle dingen waarin zij een heidensch karakter meenen te herkennen. Maar de ritualisten worden niet zoo gemakkelijk voldaan; hun is het niet genoeg dat de inmenging van vreemde gebruiken vermeden worde; want zij zijn van meening, dat elk onderdeel van den cultus verricht moet worden overeenkomstig vormen, welke voor altijd vastgesteld zijn en verbindend blijven, zóódat de minste afwijking den eeredienst onrein maakt en dientengevolge nietig. Men kan echter in meerdere en in mindere mate ritualistisch gezind zijn; de groote profeten zijn het zeer weinig, al zou ik mij ervoor wachten te zeggen, dat zij het in 't geheel niet zijn, terwijl de schrijvers van wat ik de Levietische groep genoemd heb zeer ver in die richting gaan; toch zijn zij niet alleen ritualistisch; tusschen hen en de groote profeten is er plaats voor een groot aantal schakeeringen, waarvan enkele door ons zijn opgemerkt.

Overal in den Hexateuch is er ritualisme te vinden: ABRAHAM die een altaar opricht ter plaatse waar zijn god hem verschenen is, JAKOB, die een steen zalft, zijn geteekend door schrijvers in

wier godsdienstige opvatting een ritualistische zijde aanwezig was [1]). Dit springt in het oog in de oudere wetgevende fragmenten: „iets gezuurds mag niet gegeten worden" (Ex. XIII, 3) is geen spiritualisme, integendeel. Ik heb uitvoerig over den Decaloog gesproken (zie bl. 149 en bl. 257 vv.), die den uitwendigen eeredienst onderstelt, terwijl het sabbatsgebod ritualistisch is; Exodus XX, 22—26 is dit in hooge mate, gelijk ook de Decaloog van H. XXXIV; het bondsboek is het in veel minderen graad, maar, daargelaten dat het, natuurlijk, offers wil zien brengen, die verplichte feestdagen, die voorschriften aangaande het bloed en het vet der geslachte dieren, dat verbod om het bokje in de moedermelk te koken (Ex. XXIII, 13—19), dat alles behoort tot het zuiverste ritualisme. Wat zullen wij eindelijk van Deuteronomium zeggen, met zijn eenig heiligdom, waarbuiten de eeredienst ongeldig is, zijne Levieten alleen bevoegd om het priesterlijk ambt waar te nemen, en vrij wat meer dat ik herinneren kon?

Tusschen alle schrijvers der bijbelboeken, de profeten niet uitgezonderd, is het een questie van meer of minder; verliest men dit uit het oog, dan loopt men gevaar de schrijvers der wetten van de Levietische groep zeer onbillijk te beoordeelen. Het is zeker dat het verschil voortvloeiende uit dat meer of minder vaak zeer diep kan gaan; het godsdienstig ideaal vertegenwoordigd door de wetten in den Hexateuch aanwezig, in het bijzonder door de wetten vervat in de Levietische groep, staat lager dan het ideaal der groote profeten; doch lager beteekent niet tegenover; bewijs: de dogmatiek van al onze schrijvers is in hoofdzaak dezelfde, Jahwe opperste heer, Israël zijn uitverkoren volk, Jahwe heilig, zijn volk gehouden heilig te zijn. De profeten leggen veel meer nadruk dan de overigen op het zedelijk karakter der heiligheid en dit is wat hen hooger plaatst; doch zij sluiten geenszins buiten de rituëele heiligheid, dat wat de heiligheid tot reinheid in priesterlijken zin maakt. De priesterlijke wetgevers stellen deze rituëele heiligheid op den voorgrond, en dit vermindert de godsdienstige waarde van hun arbeid. Doch hetgeen ik nog hierover in het midden te brengen heb betreft den Hexateuch

---

[1]) In de Levietische groep brengen de aartsvaders geen offers, zonder twijfel omdat de schrijver enkel de offers door Aäronieden bediend als geldig erkent; dit is ritualisme dat verder gevorderd is dan wat in de Deuteronomische geschiedenis te vinden is; maar deze is daarom nog niet vrij daarvan.

in zijn geheel en zal in de volgende paragraaf gezegd worden; hier heb ik enkel nog de kenmerken samen te vatten van den godsdienst, welke door de Levietische groep vertegenwoordigd wordt.

Het is een nationale godsdienst in den vollen zin van het woord, die namelijk van het uitverkoren volk. Er wordt erkend een eenige god, Jahwe, wiens zegen aan het bevoorrecht volk verzekerd is, indien dit volk zorgt rein te blijven; daartoe moet het nauwgezet al de regels opvolgen, welke zoowel het individuëel leven als den eeredienst betreffen, en een onoverkomelijke scheidmuur moeten opwerpen tusschen Israël en de andere volken. Men zou kunnen zeggen, dat deze geheele wetgeving den afschuw van het heidendom ademt en dat zij ernaar streeft van Gods volk het alleenstaand volk te maken. Zij neemt, als dienende tot dat doel, de zedelijke reinheid in aanmerking, doch zij vermenigvuldigt vooral de voorschriften van uitwendigen aard. De besnijdenis en de sabbatsrust nemen geheel aan het karakter van goddelijke, volstrekt bindende, instellingen.

§ 5.

De Hexateuch.

Ik weet niet in hoever de bewerkers van de wet die onder Nehemja is uitgevaardigd hun arbeid met het oog op de Kanaänietische Joden verricht hebben, en wel met het doel hen tot de reinheid, waarvan zij hoe langer hoe verder afweken, terug te brengen. Dit is nogal waarschijnlijk, indien namelijk Ezra aan dien arbeid deel genomen heeft, want zulke gedachten bezielden hem zonder twijfel, toen hij naar Jeruzalem de rol bracht, die deze verzamelingen van wetten inhield. Volgens het boek Ezra, zou koning Artahsjasta aan den schriftgeleerde een brief medegegeven hebben, waarin stond:

> Nademaal gij vanwege den koning en zijne zeven raadsheeren gezonden wordt om een onderzoek in te stellen naar Juda en Jeruzalem, op grond van de wet uws gods, die gij in de hand hebt (Ezra VII, 14).

Ik geloof nu volstrekt niet aan de echtheid van dezen brief;

maar hij geeft toch terug de meening van den schrijver. van het boek, dat hem mededeelt. Deze wist dus, dat EZRA een wet medegebracht had en dat zijne reis een onderzoek, dus een hervorming, ten doel had.

Hoe het zij, deze wet, zij moge al dan niet samengesteld zijn ten einde een hervorming te bewerken, was in elk geval uitnemend daartoe geschikt. Zij is dan ook daartoe aangewend en niet ten halve. Ik geloof niet dat men in de geschiedenis van den godsdienst een tweede voorbeeld zou kunnen aanwijzen van zulk een schitterend en volledig geslaagde hervorming. De „Wet" is zonder voorbehoud aanvaard. Niet alleen de Kanaänietische Joden, maar ook die in de verstrooiing, hebben haar lief gekregen en met ijver toegepast. Van dien tijd af werden zij, in hun eigen bewustzijn, het rein ras en vormden zij een groote godsdienstige vereeniging, waarvan Jeruzalem het middelpunt was.

De bewerkers van deze hervorming waren overtuigd dat zij het Joodsche volk gelukkig zou maken. Wij lezen in het boek Nehemja, dat, toen de Wet in het openbaar werd voorgelezen, het volk weende en weeklaagde, maar dat NEHEMJA en EZRA, bijgestaan door Levieten, die onder het volk gingen en het toespraken, de gemoederen tot bedaren brachten en verklaarden, dat deze dag, als aan Jahwe geheiligd, een groote feestdag moest wezen, waarop niet rouw gedragen moest worden, maar men zich moest verheugen en festijnen aanleggen (Neh. VIII, 9—12). Wat diepe overtuiging en welk fijn gevoel!

Uit deze hervorming is te voorschijn gekomen de Hexateuch, de blijvende grondwet van het hersteld Jodendom. Waarom heeft men de Deuteronomische groep bij de Levietische gevoegd? Berichten dienaangaande staan ons niet ten dienste, maar het komt mij onmogelijk voor dat de Deuteronomische heilige geschiedenis niet voor een groot deel oorzaak hiervan is geweest. Laten de vakmannen dit vraagstuk, zoo het kan, oplossen. Ik voor mij moet enkel nagaan, welken godsdienst de Hexateuch, als een geheel genomen, vertegenwoordigt en dus aanbeveelt.

Een universalistische godsdienst is het niet; de Hexateuch richt zich niet tot de menschen in het algemeen, maar tot de Joden. Hij bedoelt den Joden te zeggen, wat zij zijn en wat zij moeten doen en nalaten. Daar echter de god van dezen godsdienst gedacht wordt als God, als de eenige, schepper en beheerscher

van het heelal [1]), terwijl alle andere goden valsche goden zijn, wier vereering misdadig is, vloeit daaruit voort, dat alle menschen den god der goden zouden moeten vereeren. Deze gevolgtrekking wordt in het zondvloedverhaal aanvaard, gelijk ook de veroordeeling der heidenen, een begrip dat zich in tallooze plaatsen, door het gansche werk verspreid, doet gelden. Bij deze schrijvers bestaat dus een universalistisch instinct, maar ook niets meer dan een instinct. Die vereering der valsche goden waaraan de menschen overgegeven zijn vindt men verfoeilijk; doch hun verwijdering van den waren god aanvaardt men als een onvermijdelijk, bijna normaal feit, waaruit men den hoogen rang van Israël afleidt, en het is tot de Israëlieten dat men zich richt, om hun te leeren hun voorrecht lief te hebben en zorgvuldig te bewaren. De leer der uitverkiezing is merg en been van den Hexateuch

Deze godsdienst dus vordert de Joden op, in den naam der geschiedenis, elke vermenging met de andere volken te vermijden en, wat hen betreft, getrouw de Wet van Jahwe te gehoorzamen. De Wet eischt het verrichten van een altijddurenden dienst in het heiligdom en bevat te dien aanzien een menigte voorschriften, welke uitsluitend bestemd zijn voor de priesters en de Levieten. Dezen allen, doch de priesters zeer hoog boven de Levieten, zijn bekleed met een heilig karakter, dat door allen, groot en klein, ten diepste geëerbiedigd moet worden; zij zijn de bewaarders van Jahwe's wil, en hun te gehoorzamen is aan Jahwe gehoorzamen; de hoogepriester wordt de eerste persoon van de gansche natie. Het volk moet verschaffen wat noodig is voor het onderhoud van den eeredienst en de bedienaren daarvan, en daarbij een groot aantal regels in acht nemen, hetzij ter voorkoming van het verlies of ter herstelling der reinheid, hetzij ter bevordering der gezondheid en van maatschappelijke belangen, hetzij ter bewaring der goede zeden; deze laatsten zijn in den Decaloog samengevat. Feitelijk zijn al deze verordeningen reinheidswetten, aangezien elke overtreding van Jahwe's Wet een bezoedeling van zijn volk is; dit is oorzaak, dat het Jodendom, zonder de moraal ter zijde

---

[1]) Het schijnt niet dat alle schrijvers van wier hand de Hexateuch het een en ander bevat het volstrekt monotheïsme bereikt hebben; maar de redactie neemt dit standpunt in. De godsdienst door den Hexateuch gepredikt is gevormd door de samenvloeiing van de verschillende voorstellingen daarin vervat, een soort van tusschending. Dat tusschending tracht ik hier te omschrijven.

te stellen, haar toch den eersten rang niet toekent onder de kenmerken van de vroomheid. Het verdient opgemerkt te worden, dat den rechters met zeer veel aandrang op het hart wordt gedrukt, dat zij zich door de meest ongerepte rechtschapenheid moeten laten leiden. Voorts worden er ook burgerlijke en crimineele wetten gegeven, welke goddelijke wetten zijn, en dus overeenkomstig welke de rechters recht moeten spreken [1]).

Dit is de godsdienst door den Hexateuch gepredikt. Hij beveelt hem aan, eensdeels, door een beroep op de geschiedenis, die den Joden leert welk een verheven plaats hun in de wereld is toegewezen; anderdeels, door hun veel zegen te beloven, indien zij getrouw zijn, en hen met straffen te bedreigen, indien zij zich ongehoorzaam betoonen. Dezen godsdienst heeft het Joodsche volk tot den zijnen gemaakt, en het document dat daarvan de uitdrukking is werd zijne heilige schrift, Gods woord, ten diepste geëerbiedigd.

Deze uitkomst is zeker allermerkwaardigst; maar zij doet ons niet zien welke wezenlijke waarde toegekend moet worden aan de uitwerking van den Hexateuch ten aanzien van *den* godsdienst. Hierover heb ik iets te zeggen.

Het Jodendom is ontegenzeggelijk een vrucht van de groote godsdienstige beweging, waarin, sedert het einde der negende eeuw hoe langer hoe duidelijker het streven aan het licht treedt, om den volksgodsdienst te vervangen door hetgeen ik den profetischen godsdienst genoemd heb, omdat wij daarvan de verhevenste en de reinste uiting bij de schrijvende profeten vinden. De leer welke de profeten predikten, het Jodendom heeft ze aanvaard; van veelgodendom en beeldendienst is er geen sprake meer [2]); men is zich helder bewust van de *rechten* welke Jahwe op zijn

---

[1]) Dit is nog niet de eigenlijke theocratie, aangezien de Wet niets bevat ten aanzien van de inrichting der openbare macht. Doch de belangrijke rol aan de priesters toebedeeld gaat wel den theocratischen kant uit. Als de omstandigheden daartoe gunstig zullen zijn, zal de werkelijke theocratie hieruit groeien, namelijk de Joodsche staat onder de Hasmoneesche priester-vorsten.

[2]) Als men de bijzonderheden der wetten van de Levietische groep nagaat, wordt men getroffen door de kleine plaats welke de verordeningen tegen het veelgodendom gericht daar innemen, in vergelijking met de andere wetten en de Deuteronomische heilige geschiedenis. Men ontvangt den indruk alsof zulke verordeningen opgenomen zijn als iets dat erbij behoorde, maar zonder dat men er eigenlijk behoefte aan had of gevoelde. De wetten der Levietische groep zijn geschreven door en voor lieden die niets dan afschuw gevoelden voor de „valsche goden" en de godsbeelden.

volk bezit, en de godsdienst van de *verplichting* heeft de plaats ingenomen van den godsdienst der *behoefte* (zie bl. 65). Het gevoel van Israëliet te zijn, en dat van aan den heiligen wil van Jahwe, om hem te verrichten, gebonden te zijn, is één geworden. De beginselen van den profetischen godsdienst hebben dus gezegevierd, zij heerschen over den volksgeest.

Edoch is het Jodendom lang niet de profetische godsdienst zonder meer, het ideaal dat een JEREMIA zich voorspiegelde. Het verschil is zeer groot; de wet van Jahwe op een rol van dierenhuid geschreven is niet die heilige wet in de harten gegrifd. Het Jodendom regelt uitwendig het gedrag der onderdanen van den hemelschen koning; maar JEREMIA stelde zich voor, dat de liefde tot het goede in het hart van zijne volksgenooten hen zou vormen tot het volk Gods, en dat zij overeenkomstig den heiligen goddelijken wil zouden leven, geleid door een inwendigen regel, die alle uitwendige geboden overbodig zou maken. Moge JEREMIA helderder dan anderen dit verheven ideaal hebben uitgedrukt, het is toch wat de meeste schrijvende profeten aantrekt, dat waarnaar zij streven; dit is zichtbaar in het feit, dat hun vurige ijver voor den reinen dienst van Jahwe hen er niet toe leidt zich bezorgd te maken over de bijzonderheden van den eeredienst en over de duizenderlei vragen aangaande hetgeen rein of onrein is in wat men eet en drinkt, aanraakt, tot kleeding gebruikt, enz., enz. Het Jodendom daartegenover, dat van de inwendige wet niets afweet, verwart ten eenenmale de vragen aangaande wat goed en wat kwaad is met wat enkel den vorm raakt, en wordt zóó bevangen door vrees voor rituëele fouten, dat het bijna geheel opgaat in de zorg om alles te voorzien en te regelen, ten einde het gevaar van onwillekeurige overtredingen af te wenden. Men weet dat het rabbinisme het meer en meer in deze richting ontwikkeld heeft.

Dus, door het antwoord dat het geeft op de vraag: waarin bestaat de dienst van den éénen waren God? staat het Jodendom veel lager dan de profetische godsdienst, al moge het, theologisch, boven het profetisme staan; ten bewijze van dit laatste voer ik het scheppingsverhaal aan (Gen. I, 1—II, 4), waarin men altijd met recht bewonderd heeft het: „God zeide, en het was er." Godsdienstig staat het toch lager, want de waarde van een godsdienst kan aan niets anders gemeten worden, dan aan den graad van inwendige heiligheid, de eenige ware, welke daardoor

aangekweekt wordt. Toch moeten wij in het Jodendom vooruitgang, niet achteruitgang, begroeten, gelijk het Katholicisme, dat zoo weinig heeft van het Godsrijk van JEZUS' Evangelie, als een stap vooruit, niet achteruit, behoort beschouwd te worden.

Wat ik hiermede bedoel zal ik verklaren. Om te beoordeelen in hoever een positieve godsdienst, die door een maatschappij of een maatschappelijke groep aanvaard is, en daardoor tot een kerk gevormd is geworden, als vooruitgang, verbetering, moet worden beschouwd, moet men hem nooit vergelijken met de godsdienstige meeningen en gemoedsaandoeningen verkondigd door afzonderlijke personen, zelfs niet wanneer die personen den stoot gaven aan de beweging waaruit bedoelde godsdienst is ontstaan. Neen, een nieuwe godsdienst moet vergeleken worden met hetgeen hij vervangt. Wat JEZUS beoogde en het Katholicisme verschillen hemelsbreed van elkander; doch het springt in het oog, en ik zal geen moeite doen om het te bewijzen, dat door het Katholicisme de menschengroepen die onder zijnen invloed gekomen zijn veel hooger zijn opgevoerd dan het peil waarop zij anders gebleven waren. Zelfs toen het ontstond, in de tweede eeuw, kan ik het Katholicisme niet als een verbastering beschouwen; het is niet een afwijking van het Evangelie, het is het Evangelie voor zoover de toenmalige wereld het zich eigen maken kon, niet meer en niet minder; het is het begin van de werking van het Evangelie, dat in het Christendom blijft schuilen gelijk de gist in het deeg. De Christenen zijn JEZUS niet; van zijn ideaal aanschouwen zij slechts onbestemde omtrekken, en in menig opzicht blijven zij in tegenspraak met hem gevoelen en handelen; toch oefent dat ideaal zijnen invloed op hen uit, doet het wonderen, vernieuwt het de wereld.

De toepassing op het Jodendom is duidelijk. Israël had het voorrecht, dat uit zijn midden hooge idealisten, godsdienstige genieën verrezen; het kon ze niet ten volle verstaan; het vermocht alleen zich een gedeelte van hun ideaal eigen te maken, namelijk het gedeelte dat het dichtstbij in zijn bereik was, de *leer* eerder dan het godsdienstig *leven*, en toch, met de leer, iets van het leven. Niet te vergeten is hierbij, dat een gedeelte der natie ontoegankelijk gebleken is voor het nieuwe zuurdeesem; de groote zifting in de zesde eeuw was noodig, opdat het nieuwe godsdienstig bewustzijn zich als gemeenschappelijk bewustzijn openbaren kon, zich vormen van uiting scheppen, *een* godsdienst worden.

Hoe zou het nu mogelijk zijn geweest, dat deze godsdienst zou beantwoord hebben aan het ideaal der groote predikers door wier optreden hij ontstaan was? Daarvoor immers zou noodig zijn geweest, dat alle Joden JEREMIA's ziel hadden gehad.

Zij die het Jodendom hebben helpen stichten door het vormen tot een kerk van de Israëlietische gemeente hadden groot organiseerend talent, maar niet oorspronkelijk genie; zij hebben een leer, welke zij niet geschapen hadden, toegepast. En wat, in deze leer, hen het meest trof was niet het diepste, dat wat tot de ziel zich richt en dus niet gereglementeerd kan worden; het was wat meer in het oog viel en het gemeenschappelijk bezit kon worden van menschen van zeer verschillende godsdienstige ontwikkeling, zoodat eruit vormen konden groeien welke onder het bereik van reglementen vallen. Het leerstuk dat in het Jodendom deze rol gespeeld heeft was dat van de eenigheid van God, gelijk in het Christendom dat van de messianiteit van JEZUS van Nazareth. Men wordt vervuld met de gedachte dat de ontzettende rampen waardoor de voorouders getroffen werden allen veroorzaakt zijn doordat Israëls god niet gediend is gelijk hij wilde, en men beijvert zich naarstiglijk alles te bedenken wat de reinheid van de vereering en mitsdien van het volk kan waarborgen. Men reglementeert de vormen en schept eene kerk.

Die Joodsche gemeente, die zich bewust is zedelijk verbonden te zijn met een heilig, rechtvaardig en genadig god, staat stellig, niettegenstaande het veel te formalistisch begrip der heiligheid dat onder haar heerscht, godsdienstig veel hooger dan het oude volk van Israël, dat zijnen nationalen god aanbidt geheel gelijk de Moabieten hun Kamos of de Filistijnen hun Dagon, dit wil zeggen bij gelegenheid, als men meent hen noodig te hebben, of als men beducht is voor wat zij zullen doen. Wie zich in de lectuur van de geschriften der groote profeten verdiept heeft en, daarop, het Jodendom in zijn geestesoog vat, zal een gevoel van groote teleurstelling ondervinden; en toch, als wij erover nadendenken, dan zullen wij ons met de wetten die de geschiedenis beheerschen verzoenen, want het Jodendom zal ons het bewijs zijn dat de profeten niet vergeefs gearbeid hadden.

HOOFDSTUK IV.

Geschriften uit het Joodsche tijdvak.

(KRONIEKEN, EZRA, NEHEMJA, PSALMEN, SPREUKEN, JOB, RUTH, JONA, DANIËL).

De *Ketoebîm* van den Joodschen Bijbel, die wij nog in oogenschouw moeten nemen, vormen een verzameling van nogal ongelijksoortige geschriften. Eén karaktertrek echter hebben zij gemeen, voor zoover zij met een godsdienstige bedoeling opgesteld zijn, namelijk dat daarin de reformatorische strekking, eigen aan alles wat in de Bijbelsche letterkunde voorafgaat, niet op te merken valt. Zij vertegenwoordigen allen, al moge het zijn van verschillende zijden, de Joodsche vroomheid, waarvan het karakter vaststond sedert de Wet aanvaard was geworden.

§ 1.

Kerkelijke Kroniek van Jeruzalem.

(KRONIEKEN, EZRA, NEHEMJA).

Het is niet aan mij om te beslissen of Kronieken, Ezra en Nehemja, die ontegenzeggelijk van éénen schrijver zijn, moeten beschouwd worden als de onderscheiden deelen van één en hetzelfde werk, dan wel of de schrijver twee afzonderlijke boeken heeft samengesteld, I en II Kronieken en Ezra met Nehemja (deze twee vormen in elk geval te zamen één werk). Hoe dit zij, de drie gedeelten vormen toch een geheel, zij zijn door denzelfden geest bezield, zij zijn bestemd om derzelfde zaak dienstbaar te

wezen en kunnen dus zeer gevoegelijk te zamen behandeld worden.

Reuss, aan wien ik den titel „Kerkelijke Kroniek van Jeruzalem" ontleend heb, geeft van het geheel een overzicht, dat ik niet beter kan doen dan hier te vertalen.

„Het werk, zegt deze geleerde, vangt aan, gelijk de middeleeuwsche kronieken, met de schepping; in plaats echter van de verhalen welke in Genesis te lezen staan weer te geven, vergenoegt hij zich met het opsommen van de personen die, volgens hetzelfde boek, aangevuld met enkele aanwijzingen, de geslachten vertegenwoordigen, welke elkander van Adam tot David opgevolgd hebben. Hier en daar verbindt hij met de vermelding van een hoofdpersoon die van zijtakken uit denzelfden stamboom; doch dit geheel gedeelte (I Kron. I—IX) bevat, op zeer enkele uitzonderingen na, uitsluitend eigennamen. Het eerste hoofdstuk somt op de geslachten van den eersten mensch af tot den aartsvader Jakob, met een uitweiding over de verschillende stammen der Edomieten. Het tweede hoofdstuk zet de lijst voort van Jakob tot David, op breede schaal de familiën en familiegroepen noemende, die den stam Juda uitmaakten. Het derde hoofdstuk is gewijd aan Davids geslacht en bevat de genealogie der Izaïeden, door de geheele reeks der koningen van Jeruzalem en hun nakomelingen heen, tot de vierde eeuw voor onze jaartelling. Daarop volgt in de hoofdstukken IV tot VII de opsomming, met aanwijzing der woonplaats, van de onderdeelen der twaalf stammen, te beginnen met dien van Juda. Deze lijst is onvolledig, daar twee stammen ontbreken, waarbij nog dient opgemerkt te worden, dat de stam Levi meer uitvoerig dan al de anderen behandeld wordt. Het VIIIe en het IXe hoofdstuk eindelijk geven de familiën op, die zich te Jeruzalem en in de omstreken gevestigd hebben, zoodat voor een deel in deze lijst herhaald wordt wat reeds in de vorige gegeven was.

„Deze genealogische tabellen vormen de inleiding tot een geschiedkundig relaas, dat beginnen moet met de troonsbeklimming van David, den waren grondvester van Jeruzalem, de hoofdstad van zijn rijk, en, toen onze schrijver leefde, het middelpunt van het Jodendom. Van wat aan de regeering van Izai's zoon is voorafgegaan wordt niets medegedeeld; het eenige wat wij dienaangaande te lezen krijgen is die drooge statistiek, de hoofdlijnen waarvan wij straks aangaven; zij heeft ten doel ons ééne zaak te leeren, namelijk dat alle Joodsche familiën, onder elkander

nauw verwant, haren oorsprong, naar de getuigenis van echte berichten, tot den eersten mensch opvoerden.

„Het verhaal zelf vangt aan, in het 35e vers van hoofdstuk IX, met den dood van SAUL, waaraan voorafgaat een herhaald geslachtsregister van zijn huis, reeds onder de andere vroeger opgenomen. Na den dood van SAUL, springt de schrijver onmiddellijk over op de huldiging van DAVID, door den eenstemmigen wil des volks tot den troon geroepen[1]). Hij vervolgt hierop de geschiedenis van het koningschap, doch alleen wat het rijk van Juda betreft, met uitsluiting van dat der tien stammen, tot aan de verwoesting van Jeruzalem.

„Het verhaal in het boek Ezra vangt aan in het jaar 536, daar waar velen zoo maar gewoon zijn hetgeen zij noemen het einde van de ballingschap te stellen, toen namelijk CYRUS den Joden verlof gaf hun tempel te herbouwen. De zes eerste hoofdstukken behelzen bijzonderheden aangaande dien herbouw, die gedwarsboomd en tijdelijk gestaakt werd tengevolge van de kuiperijen der buren, om eindelijk toch voltooid te worden tegen het einde der regeering van DARIUS, in 516; onvermeld blijft daarna een tusschenruimte van ongeveer zestig jaar, tot na de aankomst van een tweede troep kolonisten, aangevoerd door den priester EZRA, onder de regeering van ARTAXERCES LONGIMANUS, in 458. De vier laatste hoofdstukken (VII—X) handelen over de werkzaamheid van dezen nieuwen organiseerend voorganger, zonder het verhaal ten einde te brengen.

„Voordat dit weder opgevat wordt, brengt de tekst[2]) ten tooneele een tweeden persoon, die in de kolonie een geheel andere plaats dan EZRA innam, NEHEMJA, door denzelfden koning dertien jaar later, in 445, als landvoogd gezonden. Hij ook beijverde zich verbetering in den maatschappelijken toestand aan te brengen en verschillende misbruiken, voor het algemeen welzijn nadeelig, weg te nemen; doch zijne voornaamste zorg was de stad te beveiligen tegen een mogelijke overrompeling van wege de meer

---

[1]) Drukt REUSS zich hier geheel juist uit? Volgens den schrijver van Kronieken heeft God zelf DAVID tot den troon geroepen, en REUSS had moeten schrijven: „Door het volk eenstemmig als koning erkend"

[2]) REUSS bedoelt den tekst van Ezra—Nehemja, door hem als één geheel beschouwd, maar natuurlijk slaan de cijfers die nu komen op de hoofdstukken van ons tegenwoordig boek Nehemja.

of min vijandig gestemde naburige bevolkingen en overheden. Het relaas dienaangaande vult de zeven eerste hoofdstukken van het boek dat tegenwoordig zijnen naam draagt. Daarna verschijnt EZRA opnieuw op het tooneel, om de Mozaïsche wet af te kondigen en het volk onder eede te doen beloven haar getrouw te zullen nakomen (VIII—X). Hierop volgen nieuwe opgaven aangaande de bevolking van Jeruzalem, voornamelijk noemende de priesterlijke geslachten, en een verhaal van het feest dat gevierd werd bij de inwijding van den nieuwen stadsmuur (XI, XII). Het boek wordt besloten met een kort bericht over de werkzaamheid van NEHEMJA gedurende een tweede verblijf te Jeruzalem in 432."

In welken geest is dit werk geschreven? Hier alweer kan ik niet beter doen dan REUSS vertalen:

„Het is, zegt hij, gemakkelijk zich te overtuigen, dat alles wat in de boeken Ezra en Nehemja verhaald wordt enkel betrekking heeft, òf op den herbouw van den tempel, òf op de regeling van den eeredienst met dien tempel verbonden en op de kerkelijke tucht, òf op de stoffelijke belangen van de stad Jeruzalem en van hare inwoners. Men moet mij niet tegenwerpen, dat dit van zelf spreekt, dat dit programma in den aard der zaak lag en den schrijver als het ware gegeven was. Dit is geenszins het geval. Zijn plan is vrijelijk door hemzelf ontworpen, want Jeruzalems bevolking maakte toen maar een uiterst klein gedeelte der Israëlietische natie uit; een veel grooter aantal Joden woonden in de overige gedeelten van Palestina of waren in het buitenland gevestigd, vooral in Babylonië. Onze schrijver bekommert zich enkel om de Jeruzalemsche minderheid, welke hij klaarblijkelijk beschouwt als de kern des volks, als de wortel van dat Jodendom dat, toen hij schreef, reeds zijnen invloed tot in de verte deed gevoelen en een soort van macht geworden was.

„Hij begrenst zijne stof op gelijke wijze in zijn eerste gedeelte, het boek der Kronieken. Er waren vele zaken, belangrijke, die in verband met zijn onderwerp genoemd konden worden, maar hij laat ze opzettelijk weg, ofschoon hij afhankelijk is van bronnen welke daarvan gewag maakten. De oorzaak hiervan is, dat het hem uitsluitend om Jeruzalem, zijnen tempel en zijnen eeredienst te doen is. Hij vangt met DAVID aan, volgens hem den stichter van het heiligdom, het middelpunt waaromheen het volk Gods zich vereenigen en in welks voorhoven het zoowel zijne plichten als zijne ware bestemming leeren zal. De oorlogsdaden van dien

vermaarden heerscher en vooral de gedenkwaardige lotgevallen welke hem in zijne jeugd ten deel vielen, worden met stilzwijgen voorbijgegaan, of hoogstens enkele vluchtige woorden waardig gekeurd, terwijl alles wat gedurende zijne regeering betrekking heeft op den godsdienst, den eeredienst, de inrichting van het priesterschap, zorgvuldig opgeteekend wordt. Hetzelfde is het geval met zijnen opvolger. Na SALOMO en de scheuring, bekommert zich de schrijver enkel om het koningschap te Jeruzalem; het overige schijnt voor hem niet te bestaan. En, wat de Izaïeden aangaat, alleen de kerkelijke zaken (gelijk wij tegenwoordig zeggen zouden) genieten het voorrecht hem belang in te boezemen. Hij staat stil met een bijzondere voorliefde bij de regeeringen die hem toeschijnen in dit opzicht de afzonderlijke aandacht van het nageslacht te verdienen. Raakt hij militaire en staatkundige zaken aan, hij doet het altijd zoo, dat zij in onmiddellijk verband worden gebracht met de godsdienstige gezindheid der vorsten die erin betrokken zijn."

Ik meen goed te doen met hier even van REUSS' werk af te stappen, om eenige voorbeelden aan te halen, welke zijn laatste bewering staven.

Het boek der Koningen maakt eenvoudig in een paar verzen melding van SJESJACHS aanval tegen REHABEAM (I Kon. XIV, 25—28); de Kroniek (II Kron. XII, 1—12) weet dat die aanval veroorzaakt is door REHABEAMS afgoderij, en dat Juda niet te gronde gericht werd, omdat de koning zich verootmoedigde op het aanhooren der woorden van den profeet SJEMAJA.

ABIA voert oorlog tegen JEROBEAM (II Kron. XIII, 1—20) en richt tot het leger van dezen een redevoering, waarin hij zijn vertrouwen uitspreekt in den voor hem gunstigen uitslag van den strijd, niettegenstaande de ongelijkheid in de getalsterkte tusschen hem en zijne tegenstanders, omdat Juda te Jeruzalem Jahwe dient gelijk het behoort, terwijl er in Israël beeldendienst bestaat. De uitkomst geeft hem gelijk: „Zoo werden te dier tijd de Israëlieten vernederd en behielden de Judeërs de overhand, omdat zij gesteund hadden op Jahwe, den god hunner vaderen."

AZA behaalt door Jahwe's macht een schitterende overwinning over ZERAH, den koning der Ethiopiërs, omdat hij Jahwe aangeroepen heeft (II Kron. XIV, 8—14). Dezelfde koning heeft verkeerd gedaan toen hij met de Syriërs een verbond sloot, en ziek geworden zijnde, de geneesheeren in plaats van Jahwe raadpleegde (H. XV).

Josjafat, bedreigd met een inval van Moabieten en Ammonieten, zoekt met zijn volk hulp bij Jahwe en wordt zonder slag of stoot van zijne vijanden verlost (II Kron. XX, 1—30).

Onder Joas verwoesten de Arameërs het land, en, „al kwam het Arameesche heir met een gering aantal mannen, toch heeft Jahwe een zeer talrijk heir (van Judeërs) aan hen overgeleverd, omdat zij Jahwe, den god hunner vaderen, hadden verlaten" (XXIV, 23, 24).

Amasja is eerst getrouw; op de vermaning van een godsman, ziet hij af van de hulp van door hem gehuurde Israëlieten, en behaalt hij de zegepraal op de Edomieten; doch, daar hij zich heeft laten verleiden de goden van Seïr te dienen, wordt hij door Joas van Israël overwonnen (H. XXV).

De inval van Sanherib wordt, verkort, verhaald (H. XXXII), daar het den schrijver alleen te doen is om de verlossing, een vrucht van Hizkia's vroomheid. De aanhef is opmerkelijk; „Hierna *na deze betooning van trouw.*"

Reuss gaat aldus voort: „Van het begin tot het einde van het werk, vindt men alzoo eene reeks breedopgezette beschrijvingen van godsdienstige feesten en plechtigheden: overbrenging van de ark, I Kron. XV, XVI; inwijding van Salomo's tempel, II Kron. V—VII; Hizkia's hervorming, XXIX—XXXI; Jozia's Paschen, XXXV; inwijding van Zerubbabels altaar, Ezra III, en van den tweeden tempel, VI; Loofhutten, Neh. VIII; wijding van Jeruzalems muren, XII. De priesters en de Levieten nemen overal in het verhaalde de eerste plaats in de gemeente in, en de schrijver schept klaarblijkelijk een groot genoegen in zijne opsomming der klassen waarin zij ingedeeld zijn en van hun verschillende ambtsplichten Het is hem niet genoeg de waardigheidsbekleeders der kaste bij name te noemen; neen, zelfs de muziekanten, de zangers, de bazuinblazers, de portiers, beslaan een groote plaats in zijn verhaal, dat in elk ander opzicht droog en vluchtig genoemd moet worden (I Kron. V, 27—VI, 66; IX, 10—34; XV, 1—27; XXIII—XXVI; II Kron. XXXI; XXXIV; XXXV; Ezra II; III; X; Neh. VII; X—XII). Wij wijzen nog op de talrijke godsdienstige toespraken in den tekst ingelascht, welke ook doen zien dat overal in dit werk dezelfde hand aan den arbeid is geweest.

„Nu de belangstelling van den schrijver deze richting nam, is het niet moeilijk aan te wijzen welk zedelijk doel hij op het oog had. Gelijk zijne voorgangers, de schrijvers van Israëls heilige

geschiedenis, gedaan hadden, verhaalt hij alleen ten einde daardoor te onderwijzen. Hij ook wil de gehoorzaamheid aan Gods wet prediken als het eenig middel om, zoowel het volksheil, als het persoonlijk geluk, te bewerken, en tevens doen zien, dat elke afwijking van dezen plicht der plichten onvermijdelijk tot den ondergang leidt. Doch er bestaat een aanmerkelijk verschil tusschen het standpunt waarop hij zich plaatst en dat waarop de profeten, van wie hij door een aantal eeuwen gescheiden is, stonden en wij moeten den lezer daarop opmerkzaam maken. Hij is door de geschreven Wet gevormd en maakt zich daarvan de pleitbezorger; deze Wet namelijk levert hem den eenigen maatstaf tot de beoordeeling van menschen en zaken, zij is hem de eenige bron van waarheid en plicht, sedert het levend woord der prediking voortvloeiende uit persoonlijke inspiratie niet meer gehoord wordt. Daar nu in deze Wet de ruimste plaats aan de vormen van den eeredienst ingeruimd was, moest wel de keus der stof van den verhaler en de wijze op welke hij deze kleurde, door den geest der Wet beheerscht worden."

Ik heb niet veel toe te voegen aan deze beoordeeling. De boeken der Kronieken, van Ezra en Nehemja hebben ten doel de verdediging van den godsdienst, en de schrijver gebruikt de geschiedenis voor dat doel, omdat de geschiedenis hem toeschijnt voor zijne zaak te pleiten. Dat hij volkomen ter goede trouw schrijft schijnt mij ontwijfelbaar toe, zelfs in de niet weinige gevallen waarin hetgeen hij verhaalt onmogelijk feitelijk waar kan zijn. Hoogst waarschijnlijk heeft hij zelf meer dan ééne der redevoeringen die hij in den mond zijner helden legt gesteld en heeft hij ze niet in zijne bronnen gevonden; doch hij laat deze personen spreken gelijk hij, *bona fide*, meent dat zij gesproken moeten hebben.

De godsdienst dien hij aanbeveelt, zegt ons Reuss, bestaat in de gehechtheid aan de Mozaïsche Wet in den Hexateuch vervat. Dit is juist; doch deze geleerde had misschien met nog meer nadruk kunnen wijzen op het feit, dat de schrijver uitsluitend let op den formeelen inhoud der Wet. Nergens heeft hij het over persoonlijke plichten en deugden, uitgezonderd hetgeen betrekking heeft op den eeredienst. Alles wat hij predikt beperkt zich tot het volgende: ontvlied alle afgoderij en beeldendienst, betaal geregeld de verplichte kerkelijke bijdragen en voeg eraan toe zooveel

mogelijk vrijwillige giften. Als men dit doet, is men zeker van de goddelijke bescherming, een geheel stoffelijke bescherming. De redevoering welke hij door ABIA tot het leger van JEROBEAM laat houden is in dit opzicht teekenend; daarin is alleen sprake van de voorrechten der priesterlijke kaste en van de riten:

> Hoort naar mij, JEROBEAM en gansch Israël! Gij kunt immers weten dat Jahwe, de god van Israël, het koningschap over Israël tot in eeuwigheid heeft gegeven aan DAVID, aan hem en zijne zonen, bij een zoutverbond. Maar nu is JEROBEAM, de zoon van NEBAT, de knecht van DAVIDS zoon SALOMO, in opstand gekomen en heeft tegen zijn heer oproer gemaakt. Daar loszinnige, nietswaardige lieden zich bij hem aansloten, is hij driest opgetreden tegen SALOMO's zoon REHABEAM, en deze, nog jong en teer van gemoed, kon hem geen tegenstand bieden. En nu meent ook gij tegenstand te kunnen bieden aan het koningschap dat Jahwe uitoefent door DAVIDS zonen, omdat gij eene groote menigte zijt en de gouden stieren die JEROBEAM voor u tot goden gemaakt heeft bij u hebt. Hebt gij niet de priesters van Jahwe, de zonen van AÄRON, en de Levieten verdreven, en u priesters gemaakt als de volken van andere landen? Ieder die kwam om zijn wijdingsoffer te brengen, met een jongen stier en zeven rammen, werd priester van de niet-goden. Wij daarentegen, onze god is Jahwe, en wij hebben hem niet verlaten: als priesters dienen Jahwe AÄRONS zonen en de Levieten in hun ambt. Zij ontsteken voor Jahwe brandoffers, elken morgen en elken avond, zorgen voor den offerwierook, voor het stapelbrood op de reine tafel en voor den gouden luchter met zijne lampen, om ze elken avond aan te steken; want wij nemen onze plichten waar jegens Jahwe, onzen god, terwijl gij hem verlaten hebt. En ziet, bij ons gaat God aan de spits, en zijne priesters met de trompetten voor het alarm, om tegen u alarm te blazen. Israëlieten, voert toch geen krijg met Jahwe, den god uwer vaderen; want gij zult niet voorspoedig zijn. (II Kron. XIII, 4—12).

Trompetten verslaan den vijand niet; gewone trompetten niet, maar wel gewijde. Eén tegen twee is een zeer onvoordeelige verhouding; maar de wanverhouding verdwijnt, als maar priesters erbij zijn.

Ik zou den schrijver veel klericalisme en ritualisme vergeven; maar ik erken, dat de onverbiddelijkheid waarmede hij staat op wat de inkomsten der geestelijkheid verzekeren moet, de wijze waarop hij van de gansche Wet, naast wat de riten betreft, alleen dit ééne punt vasthoudt, mij hoogst onaangenaam aandoet. Zeer veel was er in de Wet te vinden, wat een ernstig mensch

zich verplicht zou gevoeld hebben aan het volk aan te bevelen boven en behalve het vetmesten van de priesters; doch deze schrijver schijnt er niets van bemerkt te hebben.

Er was ongetwijfeld in het Jodendom, onder de vormen van een bijgeloovigen eerbied voor uitwendige geboden, plaats voor wezenlijke, warme vroomheid, voor de vroomheid des harten. Doch ik heb hier het Jodendom niet te beschrijven; mijne taak is aan te toonen en naar waarde zooveel ik kan te schatten, dat wat in de kanonieke boeken der Joden bestemd is om den godsdienst te verdedigen, en mijn oordeel moet zijn dat de wijze waarop de godsdienst in het werk van den kronist verdedigd wordt in 't geheel niets oplevert dat geschikt zou zijn de vroomheid des harten te bevorderen. Let op de toespraak die HIZKIA tot de Levieten houdt (II Kron., XXIX, 5—11):

> Onze vaderen hebben slecht gehandeld, gedaan wat kwaad is in het oog van Jahwe,

waarin? Leest verder:

> Zij hebben hem verzaakt; zij hebben het aangezicht afgewend van Jahwe's woning en haar den rug toegekeerd,

en nu de prachtige climax:

> Ook hebben zij de deuren van het voorportaal gesloten, de lampen uitgebluscht, geen wierook ontstoken en in het heiligdom geen brandoffer aan Israëls god gebracht. Daarom kwam Jahwe's gramschap over Juda en Jeruzalem....

De kronist vertegenwoordigt enkel de formalistische zijde van het Jodendom. Wij mogen echter het gebed van EZRA (Ezra, IX, 6—15) niet ongenoemd ter zijde laten, hetwelk in zoover hooger staat dan HIZKIA's toespraak, dat de groote misdaad der Israëlieten hierin gezocht wordt, dat zij deel gehad hebben aan de onreinheden der heidenen (v. 11, 12) en het is zeer waarschijnlijk dat onder die onreinheden, niet alleen de afgoderij bedoeld is, maar ook het zedebederf.

§ 2.

De lyrische poësie.

(Het boek der Psalmen).

Ik noem hier noch het Hooglied, noch de Klaagliederen, aangezien het eerste dier geschriften buiten den godsdienst staat, en het tweede, hoewel de inhoud godsdienstig is, een bundel klaagliederen is, welke niet bestemd zijn te stichten of te onderwijzen; zij liggen buiten mijn bestek.

Doch het spreekt van zelf dat het boek der Psalmen hier niet voorbijgegaan mag worden.

Zeker, gelijk in de inleiding gezegd werd, kan ik er hier niet aan denken de godsdienstige waarde van elk der Psalmen, één voor één genomen, te toetsen; ongetwijfeld een belangwekkende arbeid, maar deze zou niet alleen te veel ruimte vorderen, doch ook veel beter op zijne plaats zijn in een algemeen onderzoek naar de Joodsche vroomheid vóór de geboorte van het Christendom, waarvoor een menigte andere bronnen zullen geraadpleegd moeten worden dan de Psalmen en de overige bijbelsche geschriften.

Ik voor mij heb alleen met den bijbel te doen en dit met een duidelijk begrensd doel, namelijk om te trachten uit te maken welken invloed de schrijvers zich beijverd hebben in het belang van den godsdienst uit te oefenen. Trouwens is dit de hoofdzaak in den bijbel; bijna alle schrijvers zijn bezield geweest met de begeerte om door middel van hun geschriften een godsdienstigen invloed uit te oefenen. Het is echter duidelijk, als dit nu de zaak is welke in dit werk toegelicht moet worden, dat de lyrische ontboezemingen minder in aanmerking moeten komen dan andere voortbrengselen, welke, wat het godsdienstig gehalte betreft, veel lager moeten gesteld worden. Zulke poësie zal stellig zeer stichtelijk kunnen zijn, te meer naarmate zij ontsprongen is aan harten vervuld met warme liefde voor God; doch dit is haar *uitwerking*, niet een doel, door den dichter beoogd. Hoe minder zij *predikt*, des te beter getuigt de waarlijk godsdienstige poësie van de uitnemendheid der vroomheid, en zij maakt deze, als ik zoo zeggen mag, aanstekelijk; maar dan kan men niet gaan ontleden op welke wijze zij de vroomheid *predikt*.

Met dat al, al moge de plaats welke hier aan het boek der Psalmen toekomt beperkt zijn, toch heeft het aanspraak op behandeling.

Het moet opgemerkt worden dat de Psalmen, één voor één genomen, niet allen eenvoudig lyrische ontboezemingen zijn, al hebben allen in den loop des tijds eene plaats erlangd in den bundel van kerkelijke gezangen der Joden. Integendeel spreekt het van zelf dat de opstellers van een groot aantal dezer gedichten volstrekt niet dachten aan het gebruik dat later daarvan zou gemaakt worden; men vond ze en maakte ze voor den eeredienst bruikbaar, met dezelfde vrijheid, die voorgezeten heeft aan de vervaardiging van de vele verzamelingen godsdienstige liederen tegenwoordig in gebruik in de Christelijke kerken. Onder die dichters zijn er geweest die voor zichzelf zongen; maar er waren er ook die met het oog op andere menschen geschreven hebben; gedeeltelijk zijn de Psalmen leerdichten, en, al moge dit niet het hoofdkarakter van den bundel zijn, wij moeten toch daarmede rekening houden.

Ten overvloede moet opgemerkt worden, dat de Joden, doordat zij de liederen van het boek der Psalmen in één bundel vereenigd hebben, om ze voor den eeredienst pasklaar te maken, daardoor deze gezangen den godsdienst hebben doen prediken, dien zij, op zichzelf beschouwd, enkel uitdrukten; voorts, dezen bundel aan hun bijbel, die zelf een prediking was, toevoegende, hebben zij de prediking welke ervan uitging met de prediking van hun bijbel doen medewerken. De Psalmen mogen niet verwaarloosd worden, waar men een waardeeringsoordeel over het Oude Testament in zijn geheel wenscht vast te stellen.

Voor een deel prediken de Psalmen. Deze strekking is vooral waar te nemen in dezulken, die door de uitleggers als leerpsalmen en als zedepsalmen worden aangeduid. Het zijn, ongeveer, de volgende: I, XIV(LIII), XV, XIX, 8—15, XXIV, 1—6, XXXII, XXXIV, XXXVII, XLIX, L, LXXIII, LXXVIII, CI, CV, CVI, CXII, CXIV, CXIX, CXXXIX.

Deze lijst kan niet op volmaakte juistheid bogen. Wie zal, in deze soort van voortbrengselen, met zekerheid kunnen zeggen waar de bedoeling om te leeren aanvangt en eindigt? Zoo neemt Reuss in zijn lijst nog Ps. XCI en XCII op, en ik kan niet beslissen of hij gelijk heeft. Ps. XCI kan even goed zijn een

aansporing tot vertrouwen in Jahwe als een uitdrukking van dat vertrouwen, en Ps. XCII kan de uiting zijn van een vol gemoed, dat zich gedrongen gevoelt God te prijzen, maar kan ook gedicht zijn om anderen op te wekken dit te doen. Hetzelfde kan gezegd worden van de liederen of de gedeelten van liederen, waarin Gods grootheid in de natuur verheerlijkt wordt, bij voorbeeld Ps. CIV, vers 2—7 van Ps. XIX, en de moraal-psalmen, als Ps. I.

Ps. XIV(LIII) behoort geplaatst te worden onder de moraalpsalmen. Dit doet men gewoonlijk niet, omdat men erin een weerlegging van het atheïsme ziet. Ik kan echter niets van dien aard daarin vinden. De dichter richt tegen de boozen een beschuldiging van atheïsme, welke op hetzelfde neerkomt als het verwijt, zoo vaak in de profeten en de Psalmen uitgesproken, alsof de boozen beweerden, dat de godheid op de handelwijze der menschen geen acht slaat; (zie b. v. Ps. X, 4; Mal. III, 14, 15). Overigens drukt het eerste vers van Ps. XIV de hoofdgedachte van het gedicht niet uit, dat, geheel in profetischen trant, uitvaart tegen het kwaad waaraan groot en klein zich overgeven, en de goddelijke straffen daarover aankondigt.

In de lijst hierboven gegeven bevinden zich enkele Psalmen, welke men gemeenlijk de historische noemt; zij bevatten wat in onze taal zou heeten een berijmd overzicht der heilige geschiedenis en kondigen zichzelven aan als bestemd tot de onderwijzing van Israël (LXXVIII, CV, CVI, CXIV). Hier kunnen wij zien hoe de verschillende soorten in elkander vloeien; bij voorbeeld is Psalm CXXXV ook historisch, maar de aanhef bestempelt hem tot een lofpsalm; feitelijk is dit het eenige wat hem van de vier die ik genoemd heb onderscheidt.

In Ps. XIX, 8—15 en CXIX wordt de lof der Wet bezongen; geschiedt dit nu om gehechtheid aan de Wet bij anderen aan te kweeken, of om voor God zijne eigene gehechtheid eraan te openbaren, of is het beide tegelijk? In elk geval heeft de opname van die Psalmen in de openbare godsdienstoefening daaraan een leerende kracht verleend. Indien Ps. CXIX opzettelijk voor den tempeldienst is vervaardigd, gelijk bij voorbeeld, de liturgische lofpsalm CXXXVI, dan is hij van meet af een onderwijzende Psalm geweest.

Een bepaalde leerpsalm is de vijftigste, dien ik mij veroorloven zou den rationalistischen Psalm te noemen. Hij trekt te velde tegen het ritualisme, en zegt ten opzichte van de offers:

Indien ik honger had, ik zou het u niet zeggen;
want mij behoort het aardrijk en zijne volheid.
Zou ik stierenvleesch eten,
of bokkenbloed drinken? (v. 12, 13).

Doch het is niet een zuiver negatief rationalisme. In plaats van ijdele offers wil de zanger, dat men aan God zijn hart geven en zijn vertrouwen op hem stellen zal:

Offer Gode lof,
betaal den Allerhoogste uwe geloften,
en roep mij aan ten dage der benauwdheid;
ik zal u redden, en gij zult mij eeren. (v. 14, 15).

Hij beveelt dus aan een geestelijke vereering in tegenstelling met de uitwendige, en hetgeen verder in den Psalm staat doet zien, dat volgens den dichter de overgave van het hart, die het aan God welgevallig offer is, onderstelt een zedelijk gedrag:

Maar tot den booze zegt God:
Wat vermeet gij u mijne inzettingen op te sommen?
en hoe kunt gij mijn verbond op de lippen nemen?
En dat terwijl gij de tucht haat
en mijne woorden achter u werpt! (v. 16, 17).

In andere plaatsen nog wordt dit anti-ritualisme in de Psalmen aangetroffen (b. v. Ps. XL, 7; LI, 18; LXIX, 31, 32). De verheerlijking der offers en der geloften komt er nog veelvuldiger in voor (b. v. Ps. LXVI, 13—15.

Ik heb reeds iets van Ps. LXXIII gezegd ter staving van mijne beoordeeling van het eudaemonisme bij de profeten (zie bl. 156). De gedachte in dit lied uitgedrukt, namelijk, dat de boozen vroeg of laat hun verdiende straf ondergaan, en dat de vromen, al mogen zij zwaar beproefd worden, van de goddelijke bescherming verzekerd zijn, keert zeer vaak terug in het boek der Psalmen. Hier hebben wij, bij voorbeeld, Ps. XXXVII, geheel gewijd aan wat men zou kunnen noemen variaties op het thema in den aanhef aangegeven:

Wees niet afgunstig op de kwaaddoeners,
noch naijverig op hen die onrecht plegen;
want als gras worden zij weldra afgesneden,
en zij verwelken als groen kruid.

Vertrouw op Jahwe en doe het goede,
bewoon het land en weid er in veiligheid;
verlustig u in Jahwe;
zoo zal hij uwe hartewenschen inwilligen (Ps. XXXVII, 1—4).

In zijn onverstoorbaar eudaemonistisch optimisme zal de dichter zonder aarzeling uitroepen:

Jong ben ik geweest, ook ben ik oud geworden,
maar nooit heb ik een rechtschapene verlaten gezien,
noch zijn kroost brood zoekende (v. 25),

en de gansche Psalm is in dien toon gezet.

Gelijk ik zeide, zijn de paralellen zeer talrijk, doch niet zonder dat zij zich door schakeeringen van elkander onderscheiden (zie b.v. XVII, 14, 15; XXII, 9; XXXIV, 20—23; XXXVI; XLIX; XCII; 8—16; XCIV; CXL, 13, 14, enz.). Eén vorm, even begrijpelijk als betreurenswaardig, van dit geloof, vinden wij in de uitdrukking, soms wild en woest, van de vreugde waarmede de dichter zich het ongeluk voorstelt dat zijne vijanden, door hem met boozen gelijkgesteld, wacht. Zoo roept de dichter van Ps. LVIII uit:

De rechtschapene zal zich verheugen omdat hij wraak ziet,
hij zal zijne voeten baden in des boozen bloed (v. 11).

De vervloekingen in Ps. LXIX, 23—29 en CXL, 10—12 zijn bekend en afschuwelijk, gelijk in Ps. CXXXVII het laatste, maar al te vermaarde, woord:

Wel hem die uwe kinderkens aangrijpt
en te pletter slaat tegen de rots!

Veel godsdienstiger, ofschoon in eudaemonistischen geest geschreven, is het schoone loflied van Ps. CVII.

Welke is de waarde van den godsdienst door het boek der Psalmen vertegenwoordigd? Historisch, dat is, vergeleken met wat daaraan was voorafgegaan, niet met het hoogste ideaal, moet aan dezen godsdienst groote waarde worden toegekend, want de Psalmen zijn eene van de zuiverste uitingen van den Joodschen godsdienst, welke, historisch, hoog aangeslagen moet worden.

Om de Psalmen juist te waardeeren, moet men niet uit het

oog verliezen, dat zij in werkelijkheid meer nationaal dan persoonlijk zijn, hoewel het tegendeel, vooral door het veelvuldig gebruik dat van het woord *ik* gemaakt wordt, den schijn kan hebben het geval te zijn. Zij werden in den tempel gezongen en wel door kooren van Levieten, die dus, niet hun persoonlijke gevoelens uit te drukken hadden, maar als het ware de mond der gemeente waren en dus zongen wat de gemeente ondersteld werd te ondervinden, namelijk de gevoelens van den vromen Jood in het algemeen. Het is mij niet onbekend, dat bepaalde personen achter het *ik* der Psalmen door velen gezocht worden; maar dezen bedenken niet, dat het *ik* in den mond van zangers *gelegd* werd, die het ten gehoore gaven omdat het er stond, niet omdat zij bepaaldelijk voor zichzelf de behoefte gevoelden uit te spreken wat de *ik* van den Psalm zeide. Om iets te noemen, die *ik* is dikwijls diep bedroefd. Toch zal meer dan eens een zanger, wiens taak het was het lied mede voor te dragen, voor zijn persoon, door een samenloop van omstandigheden, in een blijde stemming hebben verkeerd. Waarschijnlijk vroeg niemand daarnaar, en dit behoefde ook niet, want de *ik* van den Psalm was niet de zanger. Wie dan? Natuurlijk de vrome Jood, geheel in het algemeen. Het *ik* is een geïndividualiseerd collectief, een uitstorting bedoeld voor allen, maar in het enkelvoud gekleed, omdat elk individu die de gemeente helpt vormen het gezongene gevoelt en op zichzelf toepast. Bij ons zingt de gemeente zelf; maar zij zegt ook *ik*, een *ik* dat meer kracht heeft dan *wij*; want het beteekent: *ik* zing mede, omdat *ik*, persoonlijk, het, met de anderen, meen.

„'t Hijgend hert, der jacht ontkomen,
schreeuwt niet sterker naar het genot
van de frissche waterstroomen,
dan *mijn* ziel verlangt naar God."
„God is *mijn* lied, hij is de God der krachten."
„Rust, *mijn* ziel! uw God is koning; heel de wereld zijn gebied."

Bij dit laatste voorbeeld zou ik willen vragen, of de gemeente die deze woorden zingt ze anders begrijpt en gevoelt, dan wanneer zij zingt:

„*Ons* hart verheugt zich dat bij God 't bestuur is van geheel *ons* lot."

Neen, *ik* is *wij* in onze gezangen, en was het ook in de Psalmen,

temeer omdat dezen *in naam van de gemeente* door *anderen* gezongen werden.

De mogelijkheid bestaat zeer zeker, dat de een of andere Psalm *oorspronkelijk* de lyrische ontboezeming is geweest van de persoonlijke aandoeningen eens dichters. Maar dit doet niets ter zake. Wij hebben te doen met het Psalmboek, niet met hetgeen de oorspronkelijke dichter *kan* bedoeld hebben.

Wij vragen nu: welke godsdienstige gedachten, aandoeningen en gezindheden hebben de verzamelaars van de Psalmbundels, stellig volkomen op de hoogte van wat in het gemoed van een vromen Jood leefde, gewild dat uit naam der gemeente naar aanleiding van tempelplechtigheden gezongen zouden worden?

Alle Psalmen nu, zonder uitzondering, getuigen van het onwrikbaar geloof aan één God, schepper en bestuurder van het heelal, wiens zegen boven alles te begeeren, wiens toorn boven alles te vreezen is, en het springt in het oog dat reeds dit alleen het Jodendom ver boven het volksjahwisme van vroeger verheft. Doch dit is lang niet alles, zelfs niet het voornaamste. De ééne God der Psalmen wordt wel in het bewustzijn der Joden met den Jahwe van oudsher vereenzelvigd en heet zelfs vaak Jahwe in deze liederen; maar dit verhindert niet dat hij in werkelijkheid een veel verhevener karakter draagt, en dat, in nauw verband hiermede, de betrekking van den Israëliet tot zijn God een veel betere geworden is.

Ik heb in mijne inleiding erop gewezen, dat het kenmerkende van een godsdienst niet in de eerste plaats te zoeken is in de leer door zijne aanhangers beleden, of in de vormen door hen in acht genomen, maar in den aard der gezindheden die hen bezielen. Welnu, naar dezen maatstaf gemeten, moet het Jodendom, zooals het zich in de Psalmen uit, zeer gunstig beoordeeld worden in vergelijking met het vroegere Jahwisme van Israël. De verhouding van den Jood tot zijn God is een veel meer persoonlijke dan die van den oud-Israëliet tot Jahwe. Let op de door mij gebezigde uitdrukking: de verhouding van den Jood *tot zijn God.* Dit kan ik van den oud-Israëliet niet, of ter nauwernood, en dan met allerlei beperking, zeggen. De oud-Israëliet heeft niet *zijn* god, tenzij hij, voor zijn persoon, zijn vertrouwen gesteld heeft in de eene of andere godheid naast den volksgod, een terafîm, een koningin des hemels, iets als de devotie van JULIANUS APOSTATA voor den zonnegod. Maar Jahwe is de god van den oud-Israëliet

alleen in zoover deze een Israëliet is. Zeker, hij wordt niet uitsluitend ten behoeve van de gemeenschap aangeroepen; de Israëlieten wenden zich ook als individuus tot hem, en die duizende bedevaartgangers die Jahwe te Bethel, Gilgal of Bersjeba zochten, hoopten zonder twijfel van hun vrome daad een zegen voor zich zelf en hunne gezinnen. Maar wat hen daarheen dreef was de overtuiging dat deze plaatsen heilige plaatsen waren, geen persoonlijke gehechtheid aan Jahwe, die niet hun god was, maar de god van hun volk en land. In een ander land hadden zij een anderen god moeten aanroepen. Wat zegt, in een zeer oud verhaal, DAVID tot SAUL? Deze merkwaardige woorden: „Mijne vijanden zijn vervloekt voor Jahwe's aangezicht, omdat zij mij thans hebben verdreven, zoodat ik van Jahwe's erfdeel ben afgesneden, als zeiden zij tot mij: ga heen en dien andere goden." (I Sam. XXVI, 19). Hier spreekt geen gekwetste vroomheid, maar gekrenkt vaderlands- of liever volksgevoel. Wat DAVID zegt kan bij een Jood niet opkomen, en hier kunnen wij meten den wijden afstand tusschen oud-Israëlitisme en Jodendom. De Jood heeft *zijn* God; geen landgod meer; neen; zijn God, die zijn God is en blijft, waarheen hij ook moge gaan, waar hij ook moge vertoeven. Uit zijn ziel heeft de dichter het gegrepen toen hij zong:

> Sloeg ik dageraadsvleugelen uit,
> liet ik mij neder aan het einde der zee,
> ook daar zou uwe hand mij leiden,
> uwe rechter mij aangrijpen (Ps. CXXXIX, 9, 10).

Ja, ik weet het, hij zegt dit als Jood; zijn God is Jahwe, de god van Israël, die zijn God is omdat hij, de Jood, tot Israel behoort, een Jood is, en het *ik* der Psalmen is de Joodsche gemeente. Hier raken wij dan ook de zwakke zijde van het Jodendom aan, dat zich nooit van zijn particularisme heeft weten vrij te maken en daarom altoos is blijven hinken op de twee elkander opheffende begrippen: God én een volksgod. Hiermede hangt samen het geloof der Joden aan hun uitverkiezing door den éénen waren God, en, als gevolg, het groote gebrek in hun karakter, hun hoogmoed. Doch, al blijft God alteveel Jahwe, hij is toch ook God geworden, en zeer zeker de God van elken individuëelen vromen Jood. Juist het *ik* der Psalmen is daarvan een onwraakbaar getuigenis, want de gemeente kan onmogelijk *ik* zeggen als zij *wij* bedoelt, tenzij bij haar het bewustzijn leeft, dat zij bestaat

uit individuën, die, elk voor zich, gevoelen en uitspreken wat, om die reden, de gemeente gevoelt en uitspreekt. Het is geheel iets anders dan het *ik* der koren in de Grieksche tragedie; maar, hoe aantrekkelijk dit ook zou zijn, ik zal mij niet in deze vergelijking verdiepen. Liever wil ik wijzen op het feit, dat de gemeente die in de Psalmen zingt niet alle afstammelingen van ABRAHAM in zich sluit; want de vijanden, de goddeloozen, over wie zij klaagt, zijn volstrekt niet allen heidenen; voor een groot deel bestaan zij uit Joden, die het met de gemeente niet eens zijn en door haar als vijanden worden verafschuwd. De persoonlijke gezindheid is het dus die iemand tot de de gemeente doet behooren.

Dit verklaart de gemakkelijkheid waarmede de Christenen hun eigen godsdienstige gewaarwordingen in de Psalmen uitgedrukt vinden, zelfs waar God Jahwe genoemd wordt. Het persoonlijke van de betrekking tot God treedt zoozeer op den voorgrond, dat de Christenlezer den particularistischen achtergrond niet gevoelt. Hij leest Jahwe en denkt God; terwijl, juist omgekeerd, de Jood altijd, als hij God zegt, veel van Jahwe in zijne gedachten overhoudt.

Het feit is, dat het gemeentebewustzijn der Joden, gelijk hun godsbegrip, een dubbel karakter draagt. Eensdeels hebben wij iets dat zeer nabij komt aan het piëtistische gemeentebewustzijn (piëtistisch in niet ongunstigen zin gebezigd): een godsdienstige vereeniging waarvan de band door gelijkgezindheid gevormd wordt, zoodat de vroomheid zuiver persoonlijk is. Maar anderdeels, en stellig in strijd hiermede, toch het gevoel dat men als afstammeling van ABRAHAM tot die gemeente behoort, zoodat de niet gelijkgezinden als afvalligen, als verachters van God werden beschouwd, die wel diens heiligen naam op hun lippen konden nemen, maar in hun hart aan hem niet geloofden. „De dwaas zegt bij zichzelf: er is geen God!" (Ps. XIV, 1).

Toen door de Joden proselyten werden beschouwd als Jood geworden, als genaturaliseerd, was de spiritualistische zijde van het gemeentebewustzijn aan het woord; maar wanneer zij niet toelieten dat een priester een vrouw trouwde voortgesproten uit een proselyten-familie, kreeg de particularistische zijde de overhand.

Ik beweer dus geenszins dat de vroomheid door de Psalmen uitgedrukt een *zuiver* persoonlijk karakter draagt; integendeel, ik ben geneigd te klagen, dat de Christenlezers gewoon zijn dat karakter

zeer te overdrijven. Maar juist hiermede erken ik dat het bestaat, zelfs in een merkwaardigen graad, en dat dit het Jodendom zeer hoog boven het Jahwisme plaatst.

Hiermede hangt nu samen de innige toon van vele Psalmen. Is de vroomheid meer persoonlijk geworden, dan treft de uitdrukking daarvan door haar waarheid; men gevoelt dat hetgeen gezegd wordt uit het gemoed vloeit. Vandaar ook de rijkdom aan godsdienstige gevoelens — altijd in vergelijking met het oude Jahwisme — dien wij in de Psalmen aantreffen. Het besef van Gods gestadige tegenwoordigheid en zegen:

Jahwe is mijn herder; mij zal niets ontbreken (Ps. XXIII, 2);

het op onschatbaren prijs stellen van die tegenwoordigheid:

Eén dag toch in uw voorhoven is meer waard dan duizend (Ps. LXXXIV, 11);

de zaligheid van het vertrouwen stellen in God, niettegenstaande alles wat schijnt dit vertrouwen te moeten beschamen:

Wien anders heb ik in den hemel?
en nevens u lust mij niets op aarde.
Al bezwijkt mijn vleesch en hart,
God is voor eeuwig de rotssteen van mijn hart en mijn deel
(Ps. LXXIII, 25, 26).

Dat de psalmisten op grond van zulke gevoelens de vaste overtuiging bezitten, dat God zijne vertrouwden uit allen nood zal verlossen, dat hij hunne zonden zal vergeven, maar hun vijanden beschamen, spreekt van zelf en komt ons keer op keer tegemoet, uitgedrukt in juichtonen ter eere van God, te treffender omdat zeer vaak de hulp die zoo uitbundig geprezen wordt nog toekomstig is, maar zoo vast staat voor het geloof, dat de psalmist ze bezingt als reeds verleend.

Niets van dit alles is oud-Israëlietisch. Evenmin de gehechtheid aan de Wet, die zoo vaak en zoo oprecht in de Psalmen aan het woord is, en die overal ondersteld wordt waar men ze niet noemt. Mogen wij alphabetische Psalmen, op letterkundig of artistiek standpunt, tot de lage klasse van knutselwerk, in dit opzicht niet veel meer waard dan onze naamdichten, terug moeten brengen, dit neemt niet weg dat er een poësie des harten ligt, bij voorbeeld, in Psalm CXIX, wiens auteur alleen door een vurige liefde voor de Wet gedreven de taak op zich nemen kon, haar

176 maal achtereenvolgens met lof te noemen. En het is ook uit een vol gemoed dat een ander zong:

> Jahwe's wet is onberispelijk,
> de ziel verkwikkend;
> Jahwe's voorschriften zijn betrouwbaar,
> den eenvoudige verstandig makend;
> Jahwe's inzettingen zijn recht,
> het hart verheugend;
> Jahwe's gebod is zuiver,
> de oogen verlichtend;
> Jahwe's dienst is rein,
> standhoudend voor altijd;
> Jahwe's verordeningen zijn waarheid,
> altemaal doelmatig,
> zij, die begeerlijker zijn dan goud,
> dan veel edel metaal,
> zoeter dan honing,
> dan wat uit de raten leekt (Ps. XIX, 8—11).

De Jood is wettisch, dit is waar, en dit is een reden waarom ik de zuivere evangelische vroomheid nooit en nimmer in de Psalmen uitgedrukt zal vinden; maar de Jood is niet alleen werktuigelijk wettisch; hij onderwerpt zich niet eenvoudig aan de Wet, omdat hij anders den zegen Gods verbeurt; neen, hij is ook gehecht aan de Wet, omdat hij gehecht is aan zijn God. Laat dit niet zuiver zijn; laat de vrees een veel te groote plaats in zijn gemoed naast de liefde innemen, laat zijn moraal eudaemonistisch wezen, loon en straf, erger, uitwendige loon en straf, een geestdoodende rol spelen; toch, trots dit alles, gevoelt hij een wezenlijke behoefte aan zijn God, is hij in gemoede aan zijn God gehecht, en is hem de Wet van dien God niet alleen het gebiedend voorschrift, maar tevens iets goeds, iets begeerlijks. Hier ligt de kiem van het Evangelie, nog ingekerkerd in een ruwe omsluiting, maar levend en vatbaar voor ontwikkeling, wanneer haar winselen doorbreken. Het Jodendom heeft JEZUS voorbereid, en de Psalmen geven uitdrukking aan het beste dat in het Jodendom was.

Als uiting van Joodsche vroomheid staan de Psalmen zeer hoog. Maar hoe zal ons oordeel zijn, als wij dat woord „Joodsche" weglaten en ze beschouwen als een uiting van vroomheid zonder meer?

Het is bekend dat gewoonlijk het oordeel hierover uiterst gunstig luidt. Ik heb in een zeer verdienstelijk boek deze woorden gelezen: „De Psalmen geven voortreffelijk klanken aan hetgeen in het vroom gemoed omgaat," eene uitlating waarmede honderdduizenden, millioenen Christenen het volkomen eens zullen zijn. Ik niet, en ik geloof een goed werk te verrichten door mijne meening te dien aanzien uit te spreken en te rechtvaardigen. Geen ander belang wil ik hiermede dienen dan dat van de zuiverheid der vroomheid van hen die God in geest en waarheid willen aanbidden, het belang van de zuiverheid van ons Christen-zijn. Ik wil stichtelijk werk verrichten.

Ter zake. Ik beaam ten volle wat eenstemmig van de Psalmen wordt gezegd, dat zij zeer godsdienstige gevoelens, vaak treffend uitdrukken: eerbied voor den Allerhoogste, schroom voor zijne heiligheid, ootmoed ten zijnen aanzien, het opzien tot Hem in droefenis en leed, de dankbaarheid voor Gods openbaring en leiding, het vast vertrouwen dat hij de zijnen redden en verheerlijken zal. Dit alles is stellig godsdienstig. Waartegen verzet ik mij dan? Tegen een lof aan dat godsdienstige toegezwaaid alsof het het hoogste godsdienstige ware, in de Psalmen gemeend en gevoeld zooals een echt Christen het meent en voelt; want dit is niet zoo. Het is niet waar, dat de Psalmen klanken geven aan hetgeen *in het vroom gemoed* omgaat. *Het vroom gemoed*, vromer dan Joodsch, evangelisch vroom, *kan* in de klanken dezer liederen gedeeltelijk zijne eigen gewaarwordingen uitgedrukt vinden, door er veel in te leggen, dat zich werkelijk niet erin bevindt, en door zeer veel weg te laten dat een wezenlijk bestanddeel ervan uitmaakt. Daarenboven gaat er in dat vroom gemoed veel om, wat zoo geheel in de Psalmen afwezig is, dat de willekeurigste uitlegging het er niet in vinden kan.

Eéne zaak, het zij terloops gezegd, heeft mij altoos, ook in den tijd van mijne orthodoxie, verbaasd; namelijk dat de orthodoxen, ik bedoel de ware orthodoxen, kunnen ingenomen zijn met de Psalmen, waar hun centraalleer, die van de vergeving der zonden om de verdiensten van een middelaar, schittert door haar volkomen afwezigheid.

Ik ga er nu toe over de echt Christelijke gevoelens, voor zoover ik mij daarvan rekenschap geef, te vergelijken met het beste wat wij in de Psalmen vinden.

Laten wij met een zeer belangrijk punt beginnen, het gevoel

van zonde. Zijt gij begonnen het Christelijk ideaal te aanschouwen; is in uw binnenste dat geheimzinnig en toch zoo doordringend woord Gods hoorbaar geworden, dat ons uitnoodigt het hooge lief te hebben, de waarachtigheid, de reinheid, de broederlijkheid; hebt gij kennis gekregen van het ééne noodige. de zalige gemeenschap met God, het deel van ieder die zich door zijn woord laat leiden, dan kent gij ook het bitter gevoel van zonde; gij hebt ervaren hoe het heerlijke ideaal, ofschoon ook u bekend, u nog niet zoo aangegrepen heeft, dat gij geheel en al daaraan toebehoort; gij zijt vaak daaraan ontrouw; er is in u iets dat u vasthoudt in het lagere, in het onware, in het onreine, in het zelfzuchtige; uw liefde steekt ontzaglijk af bij wat zij wezen moest en kon. In één woord, gij ontwaart dat er iets slechts in u is. O broeders, gij die met mij deze droevige wetenschap bezit, laten wij ze niet voor ons eigen oogen bemantelen, en laten wij ook niet daarin berusten. Wat dan? Vergeving zoeken? Bij wien? Bij Hem die ons het eerst heeft lief gehad, die ons zoekt, die tot ons spreekt? Is de hemelsche Vader toornig? Is Hij het die tot ons terug moet, of wij tot Hem? Hij of wij die verzoend moeten worden? Neen, om vergeving zullen wij niet smeeken, alsof het mogelijk ware te maken dat hetgeen er geweest is er niet is geweest. Wat dan? Nog eens. Gedreven door onze smart, bij God kracht en genezing zoeken. Laat ons persoonlijk gebed en ons godsdienstig samenzijn een individuëel en gezamenlijk zoeken van God wezen, dat hoe langer hoe volkomener ons met afkeer zal vervullen van al het bedriegelijke dat ons nog bekoort, en dus de macht der zonde in ons verzwakken en eindelijk breken zal.

Dit gevoel van zonde vind ik in de Psalmen nergens uitgedrukt. Moge iets daarvan gesluimerd hebben in het gemoed der dichters, wat ik volstrekt niet loochen, toch is het iets geheel anders waarvan zij blijk geven zich bewust te zijn. Belijdenissen van zonde en schuld laten zij genoeg hooren. Maar wat bedoelen zij?

Ik neem als voorbeeld Psalm LI, die in dit opzicht klassiek mag heeten:

> Ontferm u mijner, o God, naar uwe goedertierenheid;
> delg naar uw groot erbarmen mijne overtredingen uit (v. 3).

Hoeveel geeft deze aanhef niet reeds te denken. Het is een beroep op Gods goedertierenheid. De onderstelling is, dat overtredingen hebben plaats gehad, op grond waarvan straffen ver-

diend zijn; doch hij die het recht heeft te straffen is vrij van zijn recht al dan niet gebruik te maken; hij kan bewogen worden met medelijden en „vergeven," de overtredingen uitdelgen. Is dit nu, kan ik al dadelijk vragen, wat een echt Christen bij God zoekt? Denkt de Christen in de eerste plaats aan de straf waarmede een rechtvaardige toorn hem bedreigt? Meent hij dat alles is afgedaan, als maar die straf hem kwijt gescholden wordt?

Maar er is meer. Ik zoek hier te vergeefs het ware gevoel van zonde. Ik vindt niet eens schuldbesef, ofschoon de uitleggers voor en na de hier en in veel andere Psalmen uitgedrukte gevoelens zoo noemen. Schuldbesef is het besef gehandeld te hebben in tegenspraak met wat men zelf inziet goed en kwaad te zijn. Toen NATHAN tot DAVID zeide: „Gij zijt die man" (II Sam. XII, 7), wekte hij schuldbesef in het hart des konings op, niet doordat hij een *nabi* was, maar doordat het eigen gemoed van DAVID getuigde, dat hij, door zinnelijkheid gedreven, een allerschandelijkst misbruik van zijne macht gemaakt had. Maar de wetenschap dat men een gebod overtreden heeft is volstrekt niet op zichzelf schuldbesef; het is alleen het besef strafbaar te zijn, wat wel oppervlakkig op schuldbesef gelijkt, maar in het wezen der zaak geheel daarvan verschilt. Als de inhoud van het gebod overeenkomt met des overtreders gevoel van goed en kwaad, dan heeft hij beide, het besef van schuld, omdat hij onzedelijk gehandeld heeft, en het besef strafbaar te zijn, omdat hij overtreden heeft.

De aanhef nu van Ps. LI smeekt God om uitdelging van overtredingen, trouwens geheel in overeenstemming met den Joodschen geest in het algemeen, en met den toon der boetpsalmen in het bijzonder. Zulke smeekingen kunnen aan een Joodsch gemoed ontlokt zijn door het besef iets slechts gedaan te hebben; maar zij zijn vaak ingegeven door ongeluk; de lijder schreef dit toe aan den toorn van God, en daarom aan zijn eigen overtredingen. Wanneer een Jood zegt: „Ontferm u mijner; delg mijne overtredingen uit," weten wij nooit of hij iets laakbaars heeft bedreven, dan wel of hij zich bloot ellendig gevoelt. Hoe kan men dan, op grond van zulke uitdrukkingen, spreken van zijn schuldbesef, en zelfs van zijn roerend schuldbesef, en hoe kan een Christen zich maar eenigszins in den gemoedstoestand hier uitgedrukt terug vinden?

Merkwaardig met het oog op het gezegde is Psalm XXXV. „Mijne overtredingen, het heet daar (v. 5), bezwaren mij als een

te drukkende last", en de commentatoren blijven niet in gebreke hier roerend schuldbesef te ontdekken. Leest echter den Psalm, en gij zult duidelijk zien, dat hier alleen het gevoel van ellende aan het woord is:

> Uwe pijlen zijn in mij gedrongen,
> uwe hand is op mij nedergedaald.
> Geen gave plek is aan mijn vleesch van wege uwe grimmigheid,
> geen rust in mijn gebeente van wege mijne zonde.
> Want mijne overtredingen zijn mij over het hoofd gewassen,
> zij bezwaren mij als een te drukkende last (v. 3—5).

Hoe is het mogelijk dit, in het verband, anders te verstaan dan als zeggende: „Mijn ongeluk, dat ik wel verdiend moet hebben, is grooter dan dat ik het dragen kan"? en waar blijft het schuldbesef? Ja, in vers 19 lezen wij: „Ik moet toch mijn schuld belijden"; maar wat is dit anders dan de erkenning, dat God niet onrechtvaardig kan zijn? Om hem te vermurwen, moet men zich voor hem klein maken; maar van het besef van een bepaalde slechtheid is hier geen spoor; integendeel, zoodra deze lijder het over zijne vijanden heeft, zal hij zeggen dat zij hem „onverdiend vijandig" zijn, dat zij hem „kwaad voor goed vergelden," dat zij hem „bestrijden, terwijl hij het goede zoekt" (v. 20, 21).

Schuldbesef is er in 't geheel niet in de Psalmen, want het blijft altijd bij een algemeen belijden van strafbaar voor God te zijn, zonder dat ooit op een werkelijke slechtheid gewezen zou worden, geheel als ten onzent zoovele lieden zeer goed weten dat alle menschen zondaren zijn, „melaatsch van den schedel tot de voetzolen", werd mij eens gezegd, maar, wanneer het erop aankomt, zich van alle laakbaarheid weten vrij te pleiten. Let erop dat de bekentenissen van schuld in de Psalmen niet afgescheiden mogen worden van de menigte uitlatingen, waar de bedrukte zijn vertrouwen dat God hem helpen zal, grondvest op zijn eigen getrouwheid, op zijn eerbied voor Gods geboden en op zijn afkeer van de goddeloozen. De biddende gemeente is zondig in woorden, maar vroom en deugdzaam in bewustzijn. Het is immers de gemeente der godvruchtigen.

Ik moet even naar Ps. LI terugkeeren. Na den aanhef lezen wij:

> Wasch mij gansch schoon van mijne schuld,
> en reinig mij van mijne zonden;
> want ik ben mij van mijne overtredingen bewust,

en mijne zonde staat mij voortdurend voor den geest.
Tegen u alleen heb ik gezondigd,
gedaan wat kwaad is in uw oog;
opdat het blijke dat gij rechtvaardig zijt in uw richten,
onberispelijk in uw vonnissen (v. 4—6),

en ik begrijp wel dat men, door een Christenbril lezende en de aaneenschakeling der gedachten verwaarloozende, het echte gevoel van zonde meent uitgedrukt te vinden in zulk een regel als „ik ben mij van mijne overtredingen bewust"; doch de geheele belijdenis heeft plaats, het staat er, om van Gods rechtvaardigheid te getuigen. Het heet dan ook, dat tegen Hem alleen is gezondigd, niet tegen de menschen; want het is de gemeente der vromen die zingt; zij kan en moet zich voor God klein maken, zoolang zij verdrukt wordt; maar de verdrukkers zijn goddeloozen, onreinen, van wie de gemeente zich juist door hare deugdzaamheid onderscheidt.

Het heet verder in dezen Psalm, dat God naar het binnenste van den mensch ziet (v. 2) men bidt Hem om wijsheid (v. 3), om een rein hart, om een vasten geest (v. 12), en ik waardeer dit zeer hoog, historisch. Hier waren de Joden op den goeden weg; ja, de dichter van den Psalm, bekend onder anderen met EZECHIEL, heeft begrepen. dat de ware gehoorzaamheid aan Jahwe een gewillige moet zijn. Maar meer dan dit, in 't bijzonder het Christelijk hongeren en dorsten naar de gerechtigheid „overvloediger dan die der schriftgeleerden en farizeeërs", ligt niet in onzen Psalm of in eenigen anderen. Zonden blijven overtredingen van een wet, overtredingen die de Almachtige, zoo Hij wil, als niet gebeurd kan achten. Hij kan met hysop ontzondigen (v. 9), en neemt dan zijnen heiligen geest van zijne gemeente niet weg (v. 13), wat, blijkens Jez. LXIII, 10, beteekent, dat hij haar zijne leiding niet onttrekken zal, maar haar, als zijn uitverkoren volk, zal blijven beschermen.

Indien het anders ware dan ik het voorstel, hoe zou een psalmist kunnen uitroepen: „De zonden mijner jeugd en mijne overtredingen, gedenk ze niet" (Ps. XXV, 7), of een ander: „Afdwalingen, wie bemerkt ze? Spreek mij vrij van verborgene" (Ps. XIX, 13). Een Jood kan schuldig zijn zonder het te weten; een Christen niet.

Ik heb lang niet mijn rijk onderwerp, wat dit éene punt aangaat, uitgeput. Doch ik hoop te hebben doen uitkomen, dat het ernstig gevoel van zonde, de „droefheid naar God", die bekeering

en heiliging werkt, geheel andere klanken behoeft om zich te uiten, dan wat de vroomste Jood daaraan leenen kan. De Psalmen zijn in dit opzicht niet Christelijk.

Zijn zij het misschien in eenig ander opzicht? Neen, zeg ik. In alle opzichten blijven zij Joodsch. Zij stamelen waar een Christen spreekt.

Ik hoor de tegenspraak. Men verwijst mij naar dat onwankelbaar vertrouwen op God, waarvan de Psalmen getuigenis afleggen, naar dat „Jahwe is mijn herder, mij zal niets ontbreken", dat zoo oprecht in de ziel van menig vromen Jood juichte, en naar de tallooze Christenen die uit deze woorden lafenis geput, troost en bemoediging in hun lijden gevonden hebben. Ik weet dit alles, en ik ben den toon van innige gemoedsaandoening niet vergeten, waarmede mijne grootmoeder mij de woorden van de Fransche berijming voorzeide, toe zij ze mij, eer ik lezen kon, van buiten deed leeren.

Wat dan? Eenvoudig dit: voor een deel las mijne grootmoeder het Oude Testament door een Christen-bril, en voor een deel was zij nog Joodsch; waarbij komt, dat de berijmingen den tekst niet weinig verchristelijken.

Het Jodendom behoort tot wat prof. TIELE in zijn Gifford-lezingen de theocratische godsdiensten noemt. De God der Joden staat geheel buiten de wereld en heerscht er over. Mogen theanthropische elementen nooit geheel ontbreken in theocratische godsdiensten, evenmin als theocratische in theanthropische, deze elementen komen nooit tot hun recht in een godsdienst die zijn eenzijdigheid bewaart. Het theanthropische blijft bij den Jood onbewust en heeft geen merkbaar aandeel aan zijn ontboezemingen, die geheel theocratisch van aard zijn. Daarom is zijn hoogste begrip van vroomheid dat van onbepaalde gehoorzaamheid, getuige het Oude Testament van den eersten tot den laatsten regel. God is de monarch die de wet stelt; de vrome is de onderdaan die de wet houdt. Geheel in overeenstemming hiermede is God de rechtvaardige koning die zijne getrouwen beschermt en groot maakt, en zijne verachters verbrijzelt. Dit zijn de zeer eenvoudige voorstellingen welke den ganschen godsdienst beheerschen.

Waarin bestaat nu, in verband hiermede, het vertrouwen van den Jood op zijn God? Psalm XXIII zegt het duidelijk: „Jahwe is mijn herder, *mij zal niets ontbreken*," en alle Psalmen waar van vertrouwen sprake is zeggen het mede; het is het vaste geloof,

dat God hun die hem aanroepen en zijnen wil doen alles zal geven wat zij van noode hebben, hen uit alle gevaar zal redden, bij voorbeeld voor een vroegtijdigen dood bewaren, en hun, *last not least*, de zegepraal over hun vijanden verschaffen zal. Wij zagen reeds hoe dit wel eens ertoe geleid heeft, alle ervaring ten spijt, de grofste onwaarheden te verkondigen (Ps. XXXVII, 25).

Niet alleen zijn zulke dingen niet waar, maar tevens is er in dit vertrouwen op louter uitwendigen bijstand geen plaats hoegenaamd voor het gevoel van zaligheid in de gemeenschap met God. Of moeten wij iets daarvan meenen te lezen in Psalm XV, 1:

> Jahwe, wie mag vertoeven in uwe tent,
> wie wonen op uwen heiligen berg?,

of Psalm XXIII, 6:

> Ik zal wonen in het huis van Jahwe in lengte van dagen,

en enkele soortgelijke plaatsen, omdat ontegenzeggelijk „wonen in den tempel" hier beeldspraak is en beteekent in de nabijheid van Jahwe zijn? Neen, volstrekt niet. Er is niets in de Psalmen dat, zelfs in de verte, een meer geestelijke opvatting wettigt dan deze: „Zalig wie de verzekerdheid bezit bestendig onder Jahwe's bescherming te staan." De samenhang geeft dan ook duidelijk dezen zin aan. In Psalm XV, waar gevraagd wordt wie in den tempel mag wonen, en het antwoord luidt dat dit voorrecht voor de deugdzamen is weggelegd, wordt tot besluit gezegd: „Wie dit alles doet zal nimmer wankelen"; in den tempel wonen beteekent dus: voor wankelen, voor het ongeluk, gevrijwaard zijn. En in Psalm XXIII luidt het geheele vers, waarvan ik maar de helft heb aangehaald:

> Zeker, voorspoed en zegen zullen mij levenslang volgen,
> en ik zal wonen in het huis van Jahwe in lengte van dagen.

Ik vraag nu eenvoudig dit: is de God des Christens alleen over hem of ook in hem? En nog dit: zegt het vertrouwen van den Christen: „God zal mij uitwendig bijstaan", of „niets kan mij scheiden van de liefde Gods"?

De Psalmen drukken het godsdienstig vertrouwen van den Christen niet uit.

Iets anders nog. Wanneer men niet gewoon was de Psalmen uiterst oppervlakkig te lezen, dan zou men den zwaar beproefden

lijder die zoo vaak aan het woord is niet zulk een onverdeelde sympathie schenken als dit meestal het geval is. Wie is die lijder? Altijd de vrome, die steen en been klaagt over de goddeloozen, en de vraag rijst of de zoogenaamde goddeloozen werkelijk zoo goddeloos, zoo slecht zijn geweest als de „vrome" beweert. Dat de Joden veel te verduren hebben gehad om hun gehechtheid aan de Wet is volkomen waar; de verdrukking onder ANTIOCHUS den DOORLUCHTIGE is verschrikkelijk geweest, en wel mocht het boek Daniël, met het oog daarop, spreken van SJADRACH, MESJACH en ABEDNEGO, geworpen in den oven des brandenden vuurs. Ik behoef niet te zeggen met wie mijn hart gaat in deze geschiedenis; ik ben voor de Zwitsers tegen de Oostenrijkers, voor de Nederlanders tegen Spanje, voor de Transvaal tegen Engeland, voor HOZEA tegen SALMANEZER, voor Juda tegen Babylon, voor Jeruzalem tegen Rome, voor PROMETHEUS tegen den hemelkoning; ik juich met hen die eindelijk hun duur gekochte vrijheid aan 't hart drukken; en ik blijf in mijn gemoed getrouw aan hen die in den bloedigen strijd ten onder gingen, op mijne wijze zeggende: *Victrix caussa diis placuit, sed victa Catoni.* Veel is er dus in de klaagtonen der Psalmen dat weerklank in mijn hart vindt.

Maar ik geloof niet dat deze soort van sympathie iets gemeen heeft met het, mijns inziens, nog al ziekelijk gevoel waarmede vrome zielen in hare bedruktheid zich tot het Psalmboek om vertroosting wenden. Ik wil niet ontleden wat zij daarin meenen te vinden; weenenden moeten met zachtheid behandeld worden, ook wanneer hun klagen niet in alles redelijk is en zelfs niet vrij van zelfbewierooking. Maar dit mag en moet ik zeggen, dat wat zij in de Psalmen vinden er toch niet aanwezig is. De verdrukte gemeente hoopt dat God haar vijanden zal verslaan en haarzelf zal verheerlijken. Dit is het een en al. De kleine steen, zonder handen afgehouwen, die het reusachtig beeld in elkander heeft doen vallen, moet tot een berg worden, die de geheele aarde vervult (Dan. II, 34, 35). Welken troost in mijn lijden moet ik putten uit de particularistisch messiaansche verwachtingen der Joden? Ik sympathiseer met hun manmoedigen strijd, maar geenszins met hun fanatisme, hoe verklaarbaar de dweepzucht in zulke omstandigheden ook zij. Ik kan in 't geheel niet medejuichen, wanneer zij, de verheerlijking van Israël als reeds verwezenlijkt zich voorstellende, het genot bij voorbaat smaken hun vijanden diep vernederd voor zich in het stof neergeworpen

te zien. Het is waarlijk wel eens of zij daarbij met de lippen smakken.

Ik neem het den Joden niet kwalijk dat zij in hun vijanden niets dan slechts hebben ondersteld; maar ik acht hun patriottische ontboezemingen ongezond voedsel te zijn. Ik betreur het, dat Christenen zoo weinig Christelijk zijn, dat zij dit niet eens bemerken, en hun eigen patriottisme zoo akelig Joodsch kunnen uitdrukken als, bij voorbeeld, in het tweede couplet van het *God save the king*!

O Lord, our God, arise,
Scatter his ennemies,
And make them fall;
Confound their politics,
Frustrate their *knavish tricks*,
On thee our hearts we fix,
God save the king!

Herkent ge niet in deze *knavish tricks*, in die schurkenstreken, die men, verschrikkelijk naïef, toedicht aan ieder die met Engeland een appel te schillen heeft, den nagalm der Psalmen? Ik zeg met nadruk: ongezonde kost!

Ik zal echter, zwijgende van admiraal SAMSONS dankgebed wegens de vernieling van CERVERA'S vloot, of van de bekende „voorzienigheid van koning WILLEM" in den Fransch-Duitschen oorlog, mijn hart niet verder hierover luchten; maar ik moet nog op één zeer belangrijk punt wijzen.

De vijanden over wie de Psalmen klagen zijn volstrekt niet allen heidenen; zij zijn vaak volksgenooten. „Zelfs mijn vriend op wien ik vertrouwde, mijn dischgenoot, heeft de hiel tegen mij opgeheven" (Ps. XLI, 10); dit kan toch niet van heidenen gezegd zijn. De „boozen", de „zondaren", de „spotters" van Psalm I zijn geen heidenen, maar Joden. De voorbeelden zijn talloos.

Zijn nu die goddeloozen, tegen wie de Psalmen zoo geweldig te keer gaan, werkelijk zoo goddeloos geweest? Ja, zouden wij geneigd zijn te zeggen, indien wij afgingen op het feit dat de heftigste verwenschingen, die van de dusgenoemde vloekpsalmen, juist tegen hen gericht zijn. Wat moeten die boosaardige ongeloovigen toch ontzettend veel kwaad hebben gedaan aan de weerlooze en schuldlooze kudde der getrouwe Joden, als wij de Psalmen op hun woord moeten gelooven!

Maar ik geloof ze niet op hun woord. Ik weet dat er bij de Joden verschil van richting heeft bestaan; er was een piëtistisch-wettische, die op den duur de overhand heeft gekregen, en een meer liberale, algemeen menschelijke, die overstemd is geworden, maar tot op dezen dag is blijven bestaan Ik weet verder dat in de Psalmen uitsluitend de eerste dier richtingen aan het woord is, en ik vertrouw haar eenvoudig niet wanneer zij het over hare tegenstanders heeft. „Spotters" noemt zij hen, bij voorbeeld. Maar is dit niet de gewone beschuldiging tegen hen die de geijkte uniform der zich noemende „de getrouwe gemeente" niet gelieven aan te trekken? En zijn die zoogenaamde spotters allen spotters, allen lichtzinnig, allen in hun hart zeggende: „Er is geen God!"? Dat wulpschheid en wereldzin menigeen afkeerig van piëtitisch streven heeft gemaakt, is volkomen waar; maar er zijn ook ernstige menschen die zich tegen geestelijke tyrannie verzetten. De goddeloozen der Psalmen doen mij onwederstaanbaar denken aan de Libertijnen van Genève ten tijde van CALVIJN. Waren de Libertijnen slechte menschen? CALVIJN zeide ja. Ik neem de vrijheid te zeggen: neen. Ik bewonder den hoogen ernst en de toewijding van CALVIJN; maar hij was bekrompen en zijne tucht verkrachtte de natuur; hij werd boos wanneer iemand het voor deze opnam, en dit is de geest die ons uit de Psalmen tegenwaait. Het is het tegendeel van stichtelijk. Jammer genoeg dat het noodig is zulke duidelijke dingen aan te toonen; de meeste Christenen zijn nog zoo Joodsch, dat zij niet gevoelen dat de Psalmen niet Christelijk zijn.

Slotsom: godsdienstig staat het Psalmboek zeer veel hooger dan de boeken waarmede wij ons in de voorafgaande paragraaf onledig gehouden hebben. Het levert het bewijs, dat er in het Jodendom iets anders en beters dan formalisme schuilde. Eene plaats in den Bijbel gevonden hebbende, strekt het mede om te prediken, niet alleen de Wet, Jeruzalem en den tempel, maar ook de gerechtigheid in den godsdienstig-zedelijken zin van het woord. Heeft het tot nu de vroomheid, gedeeltelijk, op een dwaalweg geleid, door haar beloften te geven, die niet verwezenlijkt worden, toch predikt het een vroomheid waarin iets gezonds en vruchtbaars zich bevindt. Men kan erin dit lezen:

> Wie mag den berg van Jahwe beklimmen?
> wie staan in zijne heilige plaats?

Die zuiver van handen en rein van hart is,
die zich niet tot leugen laat vervoeren,
noch valsche eeden doet. (Ps. XXIV, 3, 4).

Men kan nog hiermede vergelijken Ps. XV; XXXIV, 12 vv., enz.

§ 3.

Gnomische poësie.

(Spreuken, Job).

Drie kanonieke geschriften behooren tot de gnomische poësie. Eén ervan, de Prediker, bedoelt in geenen deele den godsdienst te verkondigen of te verdedigen, zoodat het in dit werk geen plaats mag erlangen. De schrijver, ik erken het gaarne, is niet aan den godsdienst vijandig; hij gelooft aan een God en hij raadt den menschen aan zich niet aan zijne straffen bloot te stellen; maar niet goddeloos te zijn is nog niet den godsdienst te dienen, en het beste dat van dit boek gezegd kan worden is, dat het niet goddeloos is.

Wat betreft de verzamelingen van zedespreuken, raadgevingen, epigrammen en raadsels, welke vereenigd het boek der Spreuken uitmaken, daarin wordt hulde aan den godsdienst gebracht; zekerlijk zou elk der „wijzen" wier woorden er bewaard zijn geworden zonder aarzeling onderteekend hebben dit gezegde van den schrijver der negen eerste hoofdstukken:

De vrees voor Jahwe is de aanvang der wijsheid (Spr. I. 7),

of ook:

Het begin der wijsheid is de vrees voor Jahwe,
kennis van den Heilige is doorzicht (Spr. IX, 10).

De meesten laten de lessen welke zij den menschen geven vergezeld gaan met de gedachte aan God, aan zijne alwetendheid, aan zijn afkeer van het kwaad en aan de vergelding welke van zijne rechtvaardigheid te wachten is. Hier zijn eenige voorbeelden, ontleend aan de verzameling gevormd door H. X, 1—XXII, 16:

Jahwe laat den rechtschapene geen honger lijden,
maar wijst de begeerte der boozen af (X, 3).

De vreeze voor Jahwe vermeerdert de dagen,
maar der boozen jaren worden verkort (X, 27).
Een sterkte voor den brave is Jahwe's bestuur,
maar onheil is het voor de euveldaders (X, 29).
Van een valsche weegschaal heeft Jahwe een afschuw,
maar in eerlijk gewicht heeft hij een welbehagen (XI, 1).
Een afschuw heeft Jahwe van de verdraaiden van hart,
maar een welbehagen in hen die onberispelijk zijn van wandel (XI, 20.
Wie als een braaf man wandelt vreest Jahwe,
maar wie op kronkelwegen gaat minacht hem (XIV, 2).
Wie zijn naaste veracht bezondigt zich,
maar wie zich over nooddruftigen ontfermt, heil hem! (XIV, 21).
Overal waren de oogen van Jahwe rond,
lettende op slechten en goeden (XV, 3).
Der boozen offer is voor Jahwe iets afschuwelijks,
maar in het gebed der braven heeft hij welbehagen (XV, 8).
Beter weinig met vreeze voor Jahwe
dan een groote schat met onrust erbij (XV, 16).

Deze groep bestaat uit 376 tweeregelige spreuken, waaronder ik er 52 geteld heb welke met het godsdienstig gevoel in verband staan. Andere groepen hebben er in verhouding nog minder. Van H. XXII, 17 tot XXIV, 22 is er eene die 32 zedelessen bevat, waarvan 4 betrekking hebben op God, behalve den aanhef, waar wij lezen:

Opdat gij op Jahwe uw betrouwen moogt zetten,
heb ik heden u, ook u, onderwezen (XXII, 19).

De kleine groep die volgt (XXIV, 23—34) bevat zes lessen zonder eenige godsdienstige kleur, wat ook het geval is met de „woorden van LEMUËL" (XXXI, 1—9), welke gericht zijn tegen de verslaafdheid aan de vrouwen en aan den drank, en eveneens met den lof der deugdzame vrouw (XXXI, 10—31). De overige groepen zijn de „spreuken van SALOMO, welke de mannen van HIZKIA, den koning van Juda, hebben bijeengebracht" (XXV—XXIX), en de „woorden van AGUR, den zoon van JAKE" (XXX). Hoewel eenige van dezen, als scherts bedoeld, zich aan overdreven deftigheid niet bezondigen, vangen zij met godsdienstige gevoelens aan. God is de Almachtige, wiens werken het verstand der nietige menschen te boven gaan; op hem moet de mensch steunen:

Hij is een schild voor wie op hem bouwen (XXX, 5).

Overigens wat deze wijze voor zich verlangt is de middelmaat tusschen rijkdom en armoede, uit vrees dat rijkdom hem ertoe zou kunnen leiden Jahwe te verloochenen, of armoede hem tot diefstal zou aanzetten (v. 7—9). Na dit gebed verdwijnt de godsdienstige kleur. Van de „spreuken van SALOMO, welke de mannen van HIZKIA, den koning van Juda, hebben bijeengebracht", 97 in aantal, zijn er zes met een godsdienstige kleur.

De wijzen wier geesteskinderen hier bewaard zijn hebben dus de moraal van den eerbied voor de godheid niet afgescheiden; men kan zeggen dat zij een bijdrage tot de verdediging van den godsdienst hebben geleverd, door te betoogen, dat hij ten grondslag ligt aan de ware wijsheid. Doch, al mogen zij allen godsdienstig zijn geweest, geen van hen heeft met het oog op den godsdienst geschreven, zelfs niet de godsdienstigste van allen, de schrijver der negen eerste hoofdstukken. Hiermede bedoel ik niet een afkeurend oordeel uit te spreken; de menschen hebben behoefte aan practische wijsheid en zij die hun lessen daarin geven bewijzen hun een uitnemenden dienst, als maar de door hen verkondigde wijsheid werkelijk wijs is. Dit is zij in beginsel, wanneer zij van de vroomheid uitgaat.

De bundel die den aanvang uitmaakt van het boek der Spreuken is zeer merkwaardig in dit opzicht (I—IX). Hier heb ik de godsdienstig gekleurde gezegden niet kunnen tellen, want alles, of bijna alles, is godsdienstig; zeer enkele korte plaatsen vallen terug in den toon van eenvoudig practische raadgevingen gewoon in de Israëlietische spreuken (VI, 1—5, 9—11, 12—15). Overigens zijn alle vermaningen in dezen bundel godsdienstig, want de reeds door mij aangehaalde spreuk:

> de vrees voor Jahwe is de aanvang der wijsheid,
> zotten versmaden wijsheid en tucht,

is niet een losse spreuk, van het overige onafhankelijk, zij is de tekst der preek, of, als men het aldus zeggen wil, van de reeks kleine preeken die volgen. Hier wordt de geheele moraal onder de hoede van de vroomheid gesteld:

> Zes dingen zijn gehaat bij Jahwe,
> van zeven heeft hij een afschuw:
> trotsche oogen, een valsche tong,
> handen die onschuldig bloed vergieten,

een hart dat heillooze plannen smeedt,
voeten die zich ten kwade spoeden,
wie als een valsch getuige leugens uitblaast,
en wie twistvuur tusschen broeders aanstookt (VI, (16—19).

Evenzoo is de wijsheid welke den jongen menschen eerbied voor hunne ouders inboezemt (I, 8, 9; VI, 20—22 enz.) en welke de jongen mannen een afkeer ingeeft van de verleiding der lichtzinnige vrouwen (II, 16 vv.; VI, 20—35; VII), de allereerste en meest bewonderenswaardige schepping van Jahwe (VIII, 22—31), en het is Jahwe die ze schenkt aan hen die ze zoeken:

Want Jahwe geeft wijsheid,
uit zijn mond komt kennis en verstand;
hij legt voor de braven beleid weg,
een schild voor hen die onberispelijk wandelen. (II, 6, 7).
Dan zult gij verstaan wat fatsoenlijk, betamelijk, behoorlijk is,
elken weg van het goede (v. 9).

Zeker, deze hoofdstukken bezitten een groote niet alleen zedelijke, maar ook godsdienstige waarde. Heb ik een bedenking uit te spreken, het zal stellig niet zijn wegens den aandrang waarmede de schrijver de jonge lieden tegen de verleidingen der lichtzinnige vrouwen waarschuwt, noch waarlijk wegens de lieve verzen waarin hij hun als tegengift aanwijst de liefde voor hun eigene gemalinnen (V, 15—19), maar het is wegens de al te utilitaristische beschouwingen door wier middel hij hen afschrikken wil (zie b.v. VI, 29—35). Hij vergeet te zeggen dat de zinnelijke uitspattingen zonden zijn. Bij het lezen van zulke stukken gevoelt men dat deze schrijver wel het goede Jodendom vertegenwoordigt, maar toch geheel en al een Jood blijft, namelijk dat de mystische zijde der vroomheid bij hem al te zeer ontbreekt.

Het boek Job is in het belang van den godsdienst geschreven en heeft deswegen hier zijne aangewezen plaats.

Ieder kent den hoofdinhoud van dit gedicht. Job, de rechtvaardige, stort neer van het hoogtepunt des rijkdoms en des geluks in onuitsprekelijke ellende; drie vrienden bezoeken hem om hem zoo het heet te vertroosten; in werkelijkheid hebben zij hem niets te zeggen wat zijne smart zou kunnen lenigen; zij blijven zwijgen totdat Job in klachten uitbreekt over het onverdiend lot dat hem

getroffen heeft, maar dan berispen zij hem; zijne klachten beschouwen zij als een verzet tegen God, die, beweren zij, de goeden altijd zegent en de boozen straft, zoodat JOB zich onder de hand die niet anders dan rechtvaardig treft zou moeten verootmoedigen, zijne zonden belijdende om vergiffenis te erlangen. JOB beantwoordt hen beurtelings met klimmende bitterheid, houdt zijne onschuld staande, waarvoor hij God zelf tot getuige oproept, en volhardt in zijne klacht, hierop gegrond dat er geen redenen bestaan, waarom God hem vijandig zou bejegenen. Jahwe, aldus ter verantwoording geroepen, beantwoordt hem in den storm, stellig niet om hem de redenen voor zijne beproeving bloot te leggen, dus niet om de beschuldigingen der vrienden te bevestigen, maar om hem te doen gevoelen dat de mensch in geen geval en onder geen voorwendsel zich veroorloven mag met den alwijzen en almachtigen God te twisten. JOB aanvaardt die les. Na een eerste toespraak van Jahwe, zegt hij ootmoedig:

Zie, ik ben te gering; welk bescheid zal ik u geven?
Ik leg de hand op den mond;
eenmaal heb ik gesproken, maar ik doe het niet weder;
tweemaal, maar ik ga er niet mede voort (XXXIX, 37, 38);

en, wat niet altijd gebeurt, hij zwijgt gelijk hij het aangekondigd heeft. Dus vervolgt Jahwe zijne toespraak, waarop JOB kortelijk zijne algeheele onderwerping betuigt:

Ik weet dat gij alles vermoogt
en van u geen voornemen verijdeld wordt.
„Wie hult daar door onverstand wijs beleid in duisternis?”
Dus, ik heb gesproken zonder inzicht te hebben,
over zaken mij te wonderbaar en boven mijn begrip.
„Hoor toch, ik zal spreken;
ik zal u ondervragen; licht gij mij in”.
Slechts van hooren zeggen had ik van u vernomen;
maar thans heb ik u zelf gezien.
Daarom herroep ik en doe boete
in stof en asch (XLII, 2—6)[1].

Vraagt men wat de dichter heeft willen prediken, dan is het antwoord, in algemeene trekken, gemakkelijk genoeg te geven.

---

[1]) Er zijn moeilijkheden in dit stuk, dat misschien niet op zijn oorspronkelijke plaats staat. De slotsom is echter volkomen duidelijk: JOBS volstrekte onderwerping.

Het is den eerbied voor God in tweeërlei toepassing; deze eerbied moet zich uiten, eerstens door de getrouwe opvolging van zijne geboden, door een vroom, rechtschapen en rein leven, ten tweede, door de ootmoedige onderwerping van den mensch, die zich onbevoegd erkent de verborgenheden des levens te doorgronden.

Is dit echter alles? De schrijver stelt met een scherpte die nergens anders in het Oude Testament ontmoet wordt, de twee tegenstrijdige termen van het vraagstuk der theodicée, de rechtvaardigheid Gods, welke volmaakt wezen moet, en de feiten der ervaring, welke met de eischen der rechtvaardigheid niet overeenkomen. Is het denkbaar, terwijl hij met volle bewustheid het vraagstuk in deze zijne volle en pijnlijke scherpte stelt en stellen wil, dat hij zich voor het antwoord vergenoegt met de opmerking, dat daarin een voor den mensch ondoorgrondelijk raadsel schuilt? Ware dit zijn laatste woord, hetgeen hem ertoe dreef om met veel kunstvaardigheid een vorm te ontwerpen, waarin zijne denkkeelden belichaamd zouden kunnen worden, dan zou hij geheel iets anders dan zijn gedicht uitgedacht hebben; hij zou niet allerlei voorzorgsmaatregelen genomen hebben, om te verhoeden dat de lezer, ware het maar voor één oogenblik, de verheven deugd van zijnen held in twijfel zou trekken; hij zou niet opzettelijk de wanverhouding tusschen de verdiensten van Job en zijn lot zoo groot mogelijk hebben uitgemeten; en hij zou niet gezorgd hebben, dat de lezer den vrienden van Job in de hoofdzaak ongelijk geeft, niettegenstaande de gedeeltelijke waarheden welke zij doen hooren, en dat hij hen zelfs van stompzinnigheid beschuldigt, ziende dat zij telkens naast de zaak waar het om te doen is praten, redeneerende alsof Job beweerde volmaakt te zijn, terwijl hij enkel volhoudt noch boosaardig, noch goddeloos te wezen, niet buitengewoon zondig te midden van menschen die allen zondig zijn, zoodat hij door zijn gedrag geen buitengewoon strenge straf verdiend heeft. Op dit punt geeft de lezer aan Job volmaakt gelijk, en dit heeft de dichter gewild.

De klacht van Job kan in de volgende regels samengevat worden:

> Ik leefde in vrede toen hij mij knakte;
> hij greep mij bij den nek en smakte mij neder,
> hij stelde mij zich ten doelwit;
> zijne spietsen vliegen om mij heen,
> hij doorboort meedoogenloos mijne nieren,
> hij doet mijn gal op den grond stroomen;

bres op bres stoot hij in mij,
hij stormt op mij los als een krijgsheld.
Ik heb een rouwkleed over mijne huid genaaid,
en mijn hoorn in het stof gestoken;
mijn aangezicht is rood van het weenen,
en om mijne wimpers ligt een zwarte nacht —
alhoewel geen geweldenarij aan mijne handen kleeft
en mijn gebed rein is (XVI, 12—17);

doch de dichter heeft er zorg voor gedragen dat niemand, uitgezonderd de drie vrienden, deze betuiging van onschuld misverstaan zal, alsof Job niet wist, dat de mensch altijd tegenover God, die de reinheid zelve is, zich iets te verwijten heeft. Zoo is Job zijn eerste wederwoord aan Bildad met de woorden begonnen:

Ja waarlijk, ik weet wel dat het zoo is,
en ook: hoe zou een mensch recht hebben bij God?
indien hij zich in een strijd met hem wilde inlaten,
zou hij hem niet op ééne van de duizend vragen kunnen ant-
[woorden (IX, 2, 3).

Elders noemt hij de „overtredingen zijner jeugd" (XIII, 26) als iets dat noodwendig moet plaats gehad hebben, en iets verder beschrijft hij de aangeboren lichaamlijke en zedelijke broosheid van den mensch:

De mensch, uit eene vrouw geboren,
kort van dagen en vol onrust,
ontluikt en verwelkt als eene bloem,
vliedt als eene schaduw en houdt geen stand.
En op zulk een vestigt gij uw oog,
hem dwingt gij met u in het gericht te treden?
Kon slechts een reine geboren worden uit een onreine!
't gebeurt niet éénen. (XIV, 1—4).

Het staat dus vast, dat Job geen aanspraak maakt op volstrekte reinheid, iets wat den mensch niet toebehoort, maar dat hij vraagt welke, hem onbekende, maar toch ontzettend zware, misdaad hem tot voorwerp heeft gemaakt van zulk een uitbarsting des goddelijken toorns. Die misdaad nu bestaat niet; niet alleen wordt zij door Job geloochend, maar ook door den dichter zelf, die, door middel van den proloog zijn lezers zoo duidelijk mogelijk

gewaarschuwd heeft, dat JOBS vroomheid en gerechtigheid geen schijn, maar werkelijkheid zijn, dat zijn ongeluk geen straf is voor zijne zonden, en dat dus de lezers ELIFAZ ongelijk moeten geven, als hij eindelijk met ronde woorden uitspreekt wat hij tot dusverre, gelijk de twee andere vrienden, alleen te verstaan gegeven had:

Zou hij om uwe godsvrucht u bestraffen,
met u in het gericht treden?
Zeker is uwe boosheid groot
en zijn uwe overtredingen eindeloos. (XXII, 4, 5).

Men ziet het, de menschelijke, betrekkelijke, onschuld van JOB is in dit gedicht één der hoofdzaken. Om deze reden moest ik het als ondenkbaar achten, dat de dichter het vraagstuk op deze wijze zou gesteld hebben, indien alles wat hij te zeggen had neerkwam op: God betoont zich aanbiddelijk in zijne wondervolle werken, doch de wijze waarop hij de wereld bestuurt gaat het menschelijk verstand te boven; men gehoorzame dus en zwijge.

Inderdaad, moge dit zijne hoofdgedachte zijn, het is niet zijne gansche gedachte. Hij staat niet onzijdig tegenover alle oplossingen welke men van het vraagstuk der theodicée tracht te geven; er is er ééne die hij zeer bepaaldelijk heeft willen bestrijden, en wel die welke gangbaar was bij de gewone Israëlitische orthodoxie, in zijn gedicht door ELIFAZ, BILDAD en SOFAR vertegenwoordigd, drie tegen één, gelijk het betaamt voor oppervlakkige en banale begrippen. Het boek Job is apologetisch, maar tevens ook polemisch; het verzet zich krachtig tegen de bewering, dat het lot der menschen geregeld zou worden geheel naar hun verdiensten. Het heeft zelfs hoegenaamd geen vrede met de oplossing van Psalm LXXIII met betrekking tot het lot der boozen; wij lezen immers daar:

Daarom dacht ik na om het te begrijpen;
ijdele moeite was het in mijn oog...
totdat ik Gods heiligdommen binnentrad
en lette op der boozen einde. (Ps. LXXIII, 16, 17);

neen, de schrijver van het boek Job weet zeer goed dat de boozen een ongestoorden voorspoed tot het einde toe kunnen genieten. Het volgende legt hij in den mond van JOB, doch klaarblijkelijk omdat hijzelf het ervaren heeft:

Waarom blijven de boozen in leven,
worden zij oud, ja, nemen zij toe in kracht?
Hun kroost hebben zij steeds bij zich,
hunne nakomelingen zijn voor hunne oogen;
hunne huizen genieten ongestoorden vrede,
geen roede Gods valt daarop;
hun stier bespringt zonder te missen,
hunne koe kalft zonder te misdragen;
zij leiden hunne knapen uit als eene kudde,
hunne kinderen springen huppelend rond;
zij zingen bij tamboerijn en citer,
verheugen zich bij de tonen der schalmei.
Zoo slijten zij hunne dagen in voorspoed
en dalen in een oogwenk ter onderwereld [1]) (XXI, 7—13).
Hoe dikwijls wordt de lamp der boozen uitgebluscht,
komt over hen de ondergang,
deelt hij in zijn toorn weeën toe?
hoe dikwijls worden zij als stroo voor den wind,
als kaf dat de storm medevoert? (Verg. Ps. I, 4).
Spaart God de straf zijner zonden voor zijne zonen op?
Hij moest ze hemzelven betaald zetten, opdat hij het mocht voelen! [2])
Met eigen oogen moest hij zijn ongeluk aanschouwen,
zelf drinken van des Machtigen verbolgenheid.
Want wat geeft hij om zijn huis na zijn dood,
wanneer het aantal zijner levensmaanden ten einde is? (v. 17—21).
De een sterft echt welgedaan,
volkomen rustig en tevreden:
zijn lichaam is vol vet,
het merg zijner beenderen wordt gedrenkt;
de ander daarentegen sterft bitter te moede,
zonder van het goede genoten te hebben.
Samen liggen zij op het stof,
en het gewormte bedekt hen (v. 23—26).

Aldus loochent de dichter dat vroeg of laat de rechtvaardigheid in het lot der menschen hersteld wordt, zoodat de onrechtvaardigheid enkel in schijn zou bestaan. Zij die het beweren zijn

---

[1]) Een zacht einde na een leven van genot; dus geen straf hoegenaamd, want het boek Job weet van geen vergelding na den dood. De enkele plaatsen waarin men een aanwijzing van de hoop op de onsterfelijkheid meent gezien te hebben beteekenen geheel iets anders.

[2]) Hoe dit antwoord op de onderstelling welke voorafgaat te rijmen met het geloof aan de onsterfelijkheid?

menschen die de oogen voor de onmiskenbare werkelijkheid sluiten; de dichter is er niet ver van af hen van kwade trouw te betichten en hij laat zijn Job het doen, die zegt:

> Wat zijn dan uwe troostgronden nietig!
> en uwe antwoorden — slechts laagheid rest er van (v. 34).

Dit is niet billijk; doch de dichter kan Job deze woorden in den mond leggen alleen doordat de leer die hij bestrijdt hem volstrekt valsch schijnt te zijn, hoewel zij door vele vrome lieden aangenomen werd. Niet alleen is het gansche Psalmboek daarvan doortrokken, zoodat ik aan de aanhaling van Ps. I een verbazend lange lijst van teksten had kunnen toevoegen, maar zelfs nu nog is de taal waarin de vroomheid haar vertrouwen op God uitdrukt een voortbrengsel van die leer. Deze is taai, maar de dichter van het boek Job heeft zijn hart erop gezet haar te bestrijden.

Waartoe? Om toe te geven dat God niet rechtvaardig is? Dit zij verre! De toespraken van Jahwe en de antwoorden van Job zeggen duidelijk: neen. De onderwerping van Job gelijkt niet op de berusting van den slaaf, die weet dat alle verzet tegen de tyrannie van zijn meester vergeefsch zou zijn; het is een zedelijke onderwerping, welke zich niet tevreden stelt met te zeggen: ik begrijp niet, maar welke tevens overtuigd is dat hetgeen zij niet begrijpt, toch goed en rechtvaardig is, wegens het karakter van Hem van wien het komt. Dit sluit in de bewering, dat de mensch de ware rechtvaardigheid niet kent, zoodat hetgeen den dichter zoo onweerstaanbaar drong de gangbare leer te bestrijden, een godsdienstig belang van hooge orde was. Hij heeft ingezien — en dit is zeer schoon — dat God niet geëerbiedigd wordt als men hem toeschrijft iets anders dan wat Hij werkelijk doet, en dat het iets ongodsdienstigs is God rechtvaardig te noemen, terwijl men van Hem een menschelijke rechtvaardigheid eischt, zonder welke men Hem onrechtvaardig zou heeten, en die toch de zijne niet is. Het is niet God aanbidden een god te aanbidden, dien men zelf gemaakt heeft en aan wien men het gedrag voorschrijft dat hij volgen moet. Om den waren godsdienst te verdedigen, namelijk den godsdienst die den *God die bestaat* aanbidt, moet men de ijdelheid aantoonen van den godsdienst die *aan God voorwaarden stelt.*

Ziedaar het merg uit het boek Job. Zelfs schijnt de dichter zoo vervuld met deze hoofdgedachte te zijn geweest, dat hij, voor-

barig zoolang Jahwe nog niet gesproken had, een aanwijzing ervan in den mond van zijnen held gelegd heeft. Wij vinden haar in het hoofdstuk waarvan ik straks eenige verzen aanhaalde, en wel in een tweeregelig vers, dat ik, om deze reden, niet dadelijk uitschreef: Het luidt:

> Wil men God leeren hoe het gaan moet,
> hem, die de machten in den Hooge richt?

Hoe men ook moge oordeelen over deze woorden, het boek Job is in elk geval een bestrijding der leer, volgens welke voorspoed en tegenspoed altijd belooningen en straffen zouden zijn, en deze bestrijding heeft ten doel den waren godsdienst te verdedigen, namelijk de vroomheid die de deugd beoefent in het gevoel van volstrekten eerbied voor den Almachtige, wiens wegen onnaspeurlijk zijn.

Het spreekt vanzelf dat er een grond moet bestaan voor het buigen van den mensch in eerbied voor God, en die grond wordt niet aangewezen door de bloote opmerking dat de mensch Hem niet begrijpen kan. Zeker, wanneer iemand reeds het besef bezit van Gods majesteit, zal zijne onbegrijpelijkheid, de geheimzinnigheid waarin Hij voor ons gehuld is, den reeds bestaanden eerbied verdubbelen; maar het is noodig, dat de grootheid van den Allerhoogste op zichzelf, buiten die geheimzinnigheid om, zal aangewezen worden. De dichter heeft het wel degelijk gevoeld. Reeds de proloog stelt vast, dat niets van hetgeen op aarde geschiedt buiten den wil en de toestemming van God omgaat; maar het voornaamste wordt in de toespraken van Jahwe aangetroffen, waarin, gelijk ik hierboven het aanwees, geen theodicée gegeven wordt, maar welke ten doel hebben te doen gevoelen hoe aanbiddelijk God is.

In zijn eerste toespraak (XXXVIII, XXXIX) plaatst Jahwe zijnen hoorder in de tegenwoordigheid van de schepping, waarvan alle onderdeelen zoo wondervol samengevoegd zijn, dat de mensch verbaasd en overstelpt wordt door de wijsheid van Hem die dit alles geregeld heeft. Wie zal doorgronden, wie vooral zal beoordeelen de plannen van Hem die de aarde gegrondvest heeft, haar hare afmetingen voorschreef, haar vestigde op zulk een onwankelbare wijze? Hij was het, die der zee de grenzen welke zij niet overschrijden kan aanwees; hij die aan den dageraad beveelt een geheel nieuw aanzien aan de wereld te schenken en de boozen

te dwingen zich te verbergen; het duizelt den mensch, indien hij tracht met zijnen geest de onmetelijkheid van het heelal te omvatten, de diepten te peilen, de bronnen der zee, of de onderwereld, waar de duisternis heerscht; indien ook hij, van gisteren geboren, zich vermeet te willen verstaan van waar dag en nacht, welke de vergaderbakken van sneeuw en hagel, de paden van het licht of van den storm zijn. Is het niet God, en God alleen die kanalen voor den stortvloed gespleten heeft en wegen voor de bliksemschichten, de dauwdroppelen verwekt en op wondervolle wijze het water in ijs vastlegt, die wetten geeft aan de sterrebeelden, de wolken beveelt en alle luchtverschijnselen? Late men in oogenschouw de geslachten der dieren nemen, het zeker instinct waarmede zij begiftigd zijn en de voorzorg die genomen is om hun bestaan te verzekeren, leeuw, raaf, gems, woudezel, woudos, struisvogel, paard, havik, en late men zeggen of dit alles niet even wonderlijk wijs als ondoorgrondelijk is, en of dus de mensch op eeniger wijze aanmerkingen op den Almachtige maken kan.

Toen sprak Jahwe tot Job en zeide:
Zal nu de bediller een geding met den Machtige beginnen?
Hij die God terechtwees geve hierop bescheid!

Job kan niet anders antwoorden dan: ik ben beschaamd en ik zwijg (zie bl. 338).

Deze eerste toespraak van Jahwe bevat de geheele bewijsvoering van den dichter. Doch deze wil niet enkel *bewijzen* dat Gods wijsheid, dus de aard van zijne rechtvaardigheid, het menschelijk verstand te boven gaat, hij wenscht het ook te doen *gevoelen*, want zijne bedoeling is godsdienstig van aard, veel meer dan theologisch of filosofisch. Niets kon dit doel beter doen bereiken dan den mensch zijne eigene kleinheid voelbaar en tastbaar te maken. Daartoe dient nu de tweede toespraak van Jahwe (XL, XLI), waarin voorkomt de beroemde beschrijviug van den *behemoth* en den *leviathan*, het Reuzendier en het Gedrocht, voor den mensch ontembaar. (Dit zal wel een ingeschoven stuk zijn; maar dat verandert niets aan de hier voorgedragen opvatting, welke gegrond is op de eerste toespraak van Jahwe).

Het laatste woord van Job, reeds aangehaald, is:

Slechts van hooren zeggen had ik van u vernomen;
maar thans heb ik zelf u gezien.

Daarom herroep ik en doe boete
in stof en asch (XLII, 5, 6).

Dus, JOB mocht zich niet beklagen, hoewel hij gelijk had zijne onschuld te betuigen; wel bezien, is hij in dezelfde fout vervallen als zijne vrienden met hun oppervlakkig gepraat; hij heeft aan God de regels gesteld, die zijne rechtvaardigheid volgen moet. Hij moet dus tot inkeer komen en erkennen, dat hij niet weet op welke wijze het verstandig is den stervelingen voorspoed en tegenspoed uit te deelen, terwijl hij wel weet, dat Hij die ze uitdeelt verstandig is.

Doch welke reden zal men aanvoeren, op grond waarvan de deugd betracht moet worden, indien men de wegen der Voorzienigheid voor het menschelijk verstand niet tracht te rechtvaardigen? Deze, dat het in elk geval beter is goed dan slecht te zijn, een godskind, zelfs te midden van lijden, dan een vijand van God, al mocht men schatten en eer verwerven. Dit is de leer van het kruis. Zou de dichter der Jobeïde er een eerste schemering van hebben gezien? Ongetwijfeld. Hulde en eerbied voor hem!:

De Satan antwoordde Jahwe: Is JOB godvreezend voor niet?.... strek uwe hand eens uit en tast al wat hem toebehoort aan; of hij u ook in het aangezicht vaarwel zeggen zal!.... JOB zeide: Jahwe heeft gegeven, Jahwe heeft genomen, de naam van Jahwe zij geloofd! (I, 9, 11, 21).

De Satan zeide: Strek uwe hand eens uit en tast zijn vleesch en zijn gebeente aan; dan zal hij u gewis in het aangezicht vaarwelzeggen.... JOBS vrouw zeide tot hem: Gij volhardt nog in uwe deugd! Zeg God vaarwel en sterf! Doch hij zeide tot haar: Gij spreekt als eene zottin. Ook het goede nemen wij van God aan, zouden wij dan het kwade niet aannemen? (II, 5, 9, 10).

Zou het teveel zijn te beweren, dat de dichter der Jobeïde de ware apologie van den godsdienst ontdekt heeft? Hij is toch de eenige schrijver in het Oude Testament die zich van het eudaemonisme vrij gemaakt heeft, van het eudaemonisme dat, of men wil of niet, de vroomheid op een berekening grondvest, ze verlaagt tot een soort van koophandel, zonder nog te zeggen, dat het aanleiding geeft tot tal van tegenwerpingen, welke de vijanden der vroomheid maar al te gemakkelijk aan de door die leer miskende werkelijkheid ontleenen. Nu verliezen die tegenwerpingen,

hoewel op de werkelijke feiten gegrond, alle kracht om den godsdienst te bestrijden, aangezien de godsdienstige mensch vroom is uit hoofde van den eerbied dien zijne ziel aan God gedrongen wordt te wijden, *onafhankelijk van de genoegens en het lijden welke het leven aanbrengt.* Nu weet men waarom de mensch godsdienstig is.

Ik beweer niet, dat de schrijver van het boek Job een nieuwen godsdienst gepredikt heeft, aangezien de godsdienst van het geweten bekend was, bij voorbeeld, aan den schrijver die JOZEF laat zeggen: „Hoe zou ik dit groote kwaad doen en zondigen tegen God?" (Gen. XXXIX, 9), en, het is ons duidelijk gebleken, tot dien godsdienst leidde dat prachtig profetisch streven, dat den roem van Israël uitmaakt. Toch is het geheel iets anders God lief te hebben in de meening dat men daardoor een belooning verdient, of God lief te hebben met het volle bewustzijn dat een loon overbodig is. Zij die in het eerste geval verkeeren zullen altijd den godsdienst op veel oppervlakkiger wijze verdedigen dan de anderen.

Als apologeet staat dus de dichter der Jobeïede veel hooger dan alle andere bijbelsche schrijvers, en dit in een mate die ongelooflijk zou kunnen schijnen, indien hij niet, als het ware om de waarschijnlijkheid te redden, zelf zich weer liet meêsleepen door de vooroordeelen die hij zoo schoon bestreden heeft, en aan het eudaemonisme een offer bracht, hetwelk doet zien dat dit nog niet allen invloed op hem verloren had. JOB wordt weer tweemaal zoo rijk als hij vóór zijn ongeluk geweest was, hij krijgt evenveel zonen en dochters als hij verloren had, en hij leeft nog honderd veertig jaren. (XLII, 12—17. Mogelijkerwijze doe ik door deze opmerking den dichter onrecht en moet zij vervallen, namelijk indien dat eudaemonistisch einde een toevoegsel is van een andere hand dan de zijne. Toch moet ik het uitspreken, dat zulk een inconsequentie als die door hem gepleegd werd, indien het slot van hem is, mij zielkundig volstrekt niet zoo buitengewoon vreemd toeschijnt. Wij zijn nu eenmaal inconsequent van onze geboorte af, wij zeggen, zonder het te bemerken, ja en neen tegelijk, wij weenen en lachen op hetzelfke oogenblik. De macht der traditie is onberekenbaar groot. Hoevele Protestanten, die, goddank, zeer goed weten en gevoelen dat de vroomheid een zaak des harten is en dat de eenige ware vereering van God een geestelijke wezen moet, huiveren toch bij de gedachte dat men iemand

als een Christen zou kunnen beschouwen, ofschoon hij niet gedoopt is geworden?).

Een tweede inconsequentie moet opgemerkt worden. Onze schrijver geeft niet gansch en al elke poging op om een theodicée te vinden. Het tooneel in den hemel tusschen den Satan en Jahwe heeft niet alleen ten doel de onschuld van JOB ontwijfelbaar te maken; daarin wordt tevens, zijdelings, te verstaan gegeven, dat Gods *doel*, wanneer hij JOB met rampen overstelpt, is, zijne vroomheid op de proef te stellen. Overigens keert deze gedachte, of de daaraan nauw verwante voorstelling, dat het ongeluk in de handen van God een middel is tot opvoeding der menschen, in het gedicht zelf slechts éénmaal terug. Het is ELIFAZ die ze uitdrukt in deze woorden:

Zie, gelukkig de man dien God kastijdt!
Versmaad dus de tucht des Machtigen niet. (V, 17).

Dit is echter geenszins de grondgedachte van het gedicht. Deze zou toch de schrijver niet gelegd hebben in den mond van één dergenen wier leer hij bestrijdt, ofschoon hij te goed kunstenaar was, om dezen niets dan zotternij te doen zeggen.

Moet ik in een onderzoek treden naar de waarde van deze theodicée, welke ongetwijfeld hooger gesteld moet worden dan die van Psalm LXXIII, doch in een belangrijk opzicht lager dan die van den tweeden Jezaja, daar de dichter der Jobeïede hoegenaamd geen besef schijnt te hebben van het groote feit der solidariteit van de leden van het menschelijk geslacht onderling? Daarvoor zou wel een uitvoerige verhandeling vereischt worden. Ik zal mij met twee opmerkingen vergenoegen. De eerste is, geheel in overeenstemming met het hoofdstreven van het boek Job, dat zoodra de mensch tracht het waarom te zeggen van hetgeen God doet, hij de grenzen overschrijdt van hetgeen het hem gegeven is te kunnen weten; en de tweede is, dat vele ongelukken aan te wijzen zijn, bij voorbeeld de ongeneeslijke krankzinnigheid, welke de volmaking van hen die daardoor getroffen worden, niet *kunnen* bevorderen. Wat mij betreft, zeg ik gaarne den apostel na: „Alles werkt ten goede mede *hun die God liefhebben*" (Rom. VIII, 28), wetende dat, indien ik God lief heb, ik door het lijden beter zal gemaakt worden, hoewel ik geenszins durf beweren, dat dit lijden mij toebedeeld is *ten einde* mij te volmaken.

Ik heb mij van het genot moeten spenen op menige schoonheid uit dit wondervol gedicht te wijzen, bij voorbeeld op de bewering dat alle menschen voor God gelijk zijn (XXXI, 13—15); SENECA zegt het ook, doch hoe geheel anders en hoe veel minder schoon! Voorts had ik kunnen wijzen op het universalistisch karakter van den godsdienst des dichters, die tot zijnen vromen held een Arabier gekozen heeft. Doch ik mag geen eindeloos aantal bladzijden vullen. Dit is echter de reden niet, waarom ik van de redevoering van ELIHU (XXXII—XXXVII) niets gezegd heb; immers zij is in het gedicht ingelascht door iemand die er niets van begrepen heeft, en die zich inbeeldde dat het verwateren in een vloed van woorden der gedachte, dat God de menschen kastijdt om hen te beproeven, een zegevierende weerlegging zou zijn van JOBS klachten.

§ 4.

RUTH, JONA.

Aan de boeken Ruth en Jona komt een paragraaf toe, al is het maar een korte. Beide zijn gesteld door Joden, die even vroom waren als afkeerig van zulk een bekrompen nationalisme als waarvan een EZRA of een NEHEMJA aanhangers waren. De milde gevoelens waaraan zij gepoogd hebben ingang te verschaffen zijn overstemd geworden, en dit zoo geheel, dat de rabbijnen ze in hun geschriften over het hoofd hebben kunnen zien, en dezen onder de gewijde schrifturen opnemen. Dit is een reden te meer om erop te wijzen en aan te toonen, dat het Jodendom in beginsel niet onvereenigbaar was met een algemeen menschelijke richting, die het godsdienstiger gemaakt zou hebben dan het geweest is. Een enkele Jood heeft het gevoeld, gezien, en heeft getracht het aan zijne broeders te doen zien; dit is merkwaardig niet alleen, maar verdient ook eerbied.

Het boek Ruth is gericht tegen de volstrekte uitsluiting van huwelijken met vreemde vrouwen, welke EZRA zou hebben willen doorvoeren en met het oog waarop hij op de bekende wreede maatregelen aangedrongen had (Ezra IX, X). Het is niet mogelijk uit te maken welke gegevens de schrijver uit de overlevering geput heeft om dezen lieven historischen roman samen te stellen;

doch er bestaan aanwijzingen van het feit, dat er Moabietisch bloed in de aderen van koning DAVID vloeide. Wat ervan zij, in dit boekje beweegt zich alles om de Moabietische nationaliteit van RUTH, welke het niet onmogelijk maakte, dat deze de gade werd van den rijken BOAZ en de overgrootmoeder van den nationalen koning bij uitnemendheid. Om deze reden heet zij tot vijfmaal toe „RUTH de Moabietische" (I, 22; II, 2, 21; IV, 5 10), noemt haar de opzichter der maaiers „eene Moabietische" (II, 6), en spreekt zij van zichzelf als van „een buitenlandsche" in haar antwoord aan BOAZ (II, 10).

Niet dat de schrijver de volmaakte gelijkheid van alle menschen in het oog van God zou verkondigen, of dat hij zou beweren dat tegen gemengde huwelijken geen bezwaren zouden bestaan. Wat hij wil is, dat deze huwelijken niet als een volstrekt slechte zaak zullen veroordeeld worden, en integendeel, dat zij toegelaten worden, wanneer de buitenlandsche voldoende waarborgen aanbiedt, dat is, wanneer zij zonder eenig voorbehoud de goden van haar volk prijsgeeft, om dien van Israël te vereeren. De figuur van ORPA, de schoonzuster van RUTH, dient om dit te doen uitkomen. Terwijl zij naar haar volk *en hare goden* terugkeert (I, 15), naturaliseert RUTH zichzelf als Jodin door aan NOÖMI te zeggen, niet alleen: „Uw volk zal mijn volk zijn", maar tevens: „Uw god zal mijn god zijn" (I, 16). De leer is dus deze: de heidenen aanbidden valsche goden en de Joden mogen zich met hen niet vermengen, namelijk zoolang zij heidenen blijven; maar zij *kunnen* zich van de valsche goden afwenden en dan verhindert niets, dat zij in Joodsche gezinnen opgenomen worden. De hoofdgedachte van het boek Ruth zou, *cum grano salis*, samengevat kunnen worden in deze woorden: „Het bloed is niets; het geloof is alles".

Iets opmerkelijks is, dat RUTH niet bekeerd wordt doordat zij de overtuiging heeft gekregen, dat Jahwe de ware god is, maar enkel en alleen, omdat dit het eenige middel voor haar is om van haar schoonmoeder niet te scheiden. In den grond van de zaak, is het haar *deugd* welke haar voor de Joden aannemelijk maakt en *waardig* hun god te vereeren. Den waren God te mogen vereeren is een voorrecht (zie Zach. VIII, 23).

Het boek Ruth heeft het niet over den aard van de ware vroomheid. Het is zeer vroom, doch het verheft zich niet boven het peil der volksvroomheid, welke hierin vooral bestaat, dat

alles tot de werking van Gods voorzienigheid teruggebracht wordt (zie I, 6, 8, 9, 13, 17, 20, 21 enz. enz.).

Het boek Jona is veel meer universalistisch nog van richting dan het boek Ruth. Dit laatste voert alleen een pleidooi ten gunste van de mogelijkheid voor deugdzame heidenen om in het uitverkoren volk ingelijfd te worden; maar het boek Jona verkondigt dat alle menschen zonder uitzondering, de heidenen evengoed als de Joden, een voorwerp van Gods zorg zijn; weliswaar moet deze hen vernietigen, indien zij in hunne boosheid volharden, maar hij heeft met hen medelijden (IV, 11, het slotwoord, dat tevens den sleutel tot de beteekenis van het boek aangeeft) en hij vergeeft hun, indien zij zich bekeeren. Een zuiverder monotheïsme is in het Oude Testament niet te vinden; hier is God in de volle beteekenis van de uitdrukking de God van het heelal.

De gedachte is dus meer theologisch dan godsdienstig, evenzeer als, gelijk duidelijk door Jona's ontevredenheid en morren aangeduid wordt, de rechtvaardiging van God, wiens voorspellingen tegen de heidenen niet allen uitgekomen zijn, een rechtvaardiging welke opgesloten ligt in de stelling zelve dat God voor alle menschen zorg draagt.

Het komt mij echter voor, dat de schrijver ook een godsdienstige en zeer schoone gedachte op het oog heeft gehad. Ik meen in zijnen JONA een vertegenwoordiger te moeten zien van het Joodsche volk, waaraan de schrijver den onmenschelijken hoogmoed wil verwijten, welke het bezielt met een hartstochtelijken wensch om de ellende der heidenen te mogen aanschouwen, en het met toorn vervult wegens Gods lankmoedigheid te hunnen aanzien, terwijl juist zijne roeping zou zijn de heidenen voor te lichten en hen te winnen. Dit boek is de volslagen tegenhanger van dat afschuwelijk boek Ester, waarin hoegenaamd geen godsdienst te vinden is, en waarin deze vervangen wordt door een ras-hoogmoed, die te gelijkertijd zoo hartvochtig en zoo bekrompen mogelijk is. Helaas! dit beantwoordde aan éène zijde van het Joodsch karakter, en Ester is in de Heilige Schrift opgenomen. Deze ontsiering der boeken die men Gods woord noemde zou niet plaats hebben gehad, indien de Joden Ruth en Jona beter begrepen hadden.

§ 5.

DANIËL.

Alle boeken van het Oude Testament hebben wij in oogenschouw genomen, uitgezonderd het boek Daniël. Ik mag het niet voorbijgaan, want het is opgesteld ter verdediging van den godsdienst. Doch ik zal niet lang daarover behoeven uit te weiden.

Dit boek, geschreven in den tijd van het verzet der Joodsche gewetens tegen de godsdienstige dwingelandij van ANTIOCHUS EPIPHANES, is uitgegeven ten einde de verdrukten aan te moedigen en is dus, ten behoeve van het Jodendom, tegen het heidendom gericht. De godsdienst dien het aanbeveelt is de nauwgezette navolging der Wet, niet alleen van de verordeningen vervat in de kanonieke boeken, maar ook van de voorschriften welke de rabbinistische overlevering begonnen was eraan toe te voegen, ten einde de naleving van de geschreven Wet beter te verzekeren. Alle verplichtingen aan een orthodox Jood opgelegd worden niet genoemd: dit is ook volstrekt niet de bedoeling; op zeer enkele alleen wordt, bij wijze van voorbeeld, gewezen; doch de aard der gekozen voorbeelden laat aan helderheid niets te wenschen over. Zij betreffen zaken van dien aard, dat het ten tijde van de vervolging geen kleinigheid was daarin getrouw te blijven. Het eerste betreft de reinheid, die eischt dat men zich zal onthouden, niet alleen van de spijzen in de Wet verboden, maar ook van alle eetwaren afkomstig van den disch der heidenen. Het tweede betreft den beeldendienst, waartoe men weet, dat ANTIOCHUS de Joden dwingen wilde, en het derde betreft de drie dagelijksche gebeden, een plicht waarvan men zich niet zonder gevaar geregeld kwijten kon in een tijd, toen het zeer gewaagd was blijken van gehechtheid aan het Jodendom te geven.

Drie leerverhalen, „contes moraux" noemt REUSS ze met groote juistheid, dienen om den verdrukten Joden, onder de belofte van Gods wonderdadige bescherming, de getrouwheid aan deze drie verplichtingen, welke de getrouwheid aan de gansche Wet met zich brengt, aan te bevelen. Deze verhalen zijn wel op verschillende tijdstippen vervaardigd, naar gelang de schrijver meende te bemerken dat het noodig was de eene of de andere van die verplichtingen aan de Joden te herinneren. Zij zijn van te algemeene bekendheid, dan dat het noodig ware ze in bijzonderheden

hier te ontleden. In het eerste nemen DANIËL en zijne drie lotgenooten geen andere spijs tot zich dan groenten en water, en worden zij meer welgedaan dan de jonge Joden die spijzen van de tafel van NEBUKADNEZAR hebben genuttigd (I). In het tweede worden SJADRACH, MESJACH en ABEDNEGO in den brandenden vuuroven geworpen, omdat zij zich voor het beeld door NEBUKADNEZAR opgericht niet hebben willen buigen, maar zij worden door een engel beschermd (III), en het derde voert ten tooneele DANIËL door God beschermd in den leeuwenkuil, waarin hij geworpen is wegens zijn getrouw doen van de drie dagelijksche gebeden, met het gelaat naar den kant van Jeruzalem gekeerd (VI).

Het is duidelijk dat deze verhalen tot de Joden die ze lazen of hoorden voorlezen met klem zeiden: „Weest getrouw gelijk de vrome personen wier voorbeeld u hier wordt voorgehouden, en God, die hen beschermd heeft, zal ook u te hulp komen". Deze verhalen bevatten nog een tweede belofte, namelijk dat de heidensche vervolgers gedwongen zouden worden de grootheid van Jahwe te erkennen, en dat de booze raadgevers, die tot de vervolging aangezet hadden, hun straf niet zouden ontgaan. Immers de vlam van den oven doodt hen die SJADRACH, MESJACH en ABEDNEGO daarin werpen (III, 22); NEBUKADNEZAR looft den god der Joden als de drie martelaren zonder letsel te hebben bekomen uit den oven getreden zijn (III, 28, 29); en DARIUS laat DANIËLS aanklagers in den leeuwenkuil werpen, en richt tot al zijne volken een bevel, dat zij den god van DANIËL te vreezen zullen hebben (VI, 24—27).

Twee andere verhalen bevatten soortgelijke beloften. Het ééne betreft den profetischen droom dien NEBUKADNEZAR vergeten is, maar dien DANIËL hem weer vertelt en verklaart, waarna de groote koning voor den tolk van Jahwe op zijn aangezicht valt en eere geeft aan dezen god (II; zie de verzen 46, 47); in het tweede wordt NEBUKADNEZAR wegens zijnen hoogmoed met een zevenjarige krankzinnigheid gestraft, waarna hijzelf aan zijne volken bekend maakt wat met hem gebeurd is, opdat zij zullen weten dat Jahwe de koning der hemelen is (IV).

Een laatste verhaal, BELSJASSARS feestmaaltijd (V), zeker later dan de anderen opgesteld, verraadt een wijziging in het oordeel van den schrijver over ANTIOCHUS; tot nu had hij hem beschouwd als door booze raadgevers verleid en had hij op zijne bekeering

gerekend; hier heeft hij deze illusie prijsgegeven; BELSJASSAR bekeert zich niet, maar gaat te gronde.

Deze zes hoofdstukken vormen de eerste helft van het gansche werk; de tweede bevat orakels, waarvan echter de hoofdlijnen reeds in de verhalen zich bevinden, vooral in den vorm van de bestraffing der aanklagers en der beulen die de getrouwe Joden bestoken; hier nu zijn de orakels breed uitgewerkt en kondigen zij aan, onder beelden opzettelijk duister in schijn, maar volkomen doorzichtig wat de bedoeling betreft (de oorspronkelijke lezers kunnen geen oogenblik in twijfel dienaangaande hebben verkeerd), dat drie en een half jaar na de ontheiliging van den tempel door ANTIOCHUS de heidensche monarchieën geheel zullen verdwijnen, om plaats te maken voor het koninkrijk der heiligen, dus der getrouwe Joden, door Gods macht gegrondvest (II, 44, 45; VII, 13, 14). De geloofwaardigheid dezer orakels, welke heeten door DANIËL ontvangen te zijn, wordt gewaarborgd door de voorafgaande verhalen, waarin aan DANIËL een bovennatuurlijke wijsheid wordt toegeschreven, met welke vergeleken de wijsheid der magiërs in het niet verzinkt.

Het boek Daniël is dus eene aanprijzing van het Jodendom geschreven in een geest aan het heidendom zeer vijandig. De apologie van het Jodendom is geheel gegrond op Gods onvergelijkelijke wijsheid en macht, welke zich door middel van wonderen openbaren zullen, gelijk zij heeten het reeds gedaan te hebben. Een andere bewijsvoering is er niet. Ons moge deze zwak toeschijnen; dit neemt niet weg dat zij een verbazend groote kracht bezeten heeft ten tijde toen de Joden een wanhopigen strijd tegen ANTIOCHUS voerden. Waarom? Omdat dit werk den schrijver is ingegeven door een onuitroeibare overtuiging aangaande de uitnemendheid der Wet en de noodwendigheid harer naleving, en omdat deze overtuiging, welke geboren was uit de werkelijke voortreffelijkheid van het Jodendom vergeleken met de heidensche godsdiensten, een levendigen weerklank in de ziel der Joden vond. Ongetwijfeld heeft het boek Daniël veel bijgedragen tot de ontwikkeling van die Joodsche orthodoxie, die nu nog bij velen vast ingeworteld is.

Is het boek Daniël, deze apologie van den Joodschen godsdienst, van de opperheerschappij, meer nog, van de eenige macht van den god der Joden, tevens een aanprijzing van *den* godsdienst? — In dit opzicht staat het niet hoog; het is te particularistisch,

terwijl de inwendige zijde van den godsdienst, het zich hechten aan God door en met het streven naar zedelijke heiligheid, daar in 't geheel niet aan het woord komt. Iets dat eenigszins hooger reikt bevindt zich echter in deze bladzijden; namelijk de hulde die NEBUKADNEZAR en DARIUS gedwongen worden aan Jahwe te geven, kon den lezer ertoe brengen zijne gedachten op te heffen tot het Wezen, dat *alle* menschen moeten leeren erkennen, lief hebben en aanbidden.

Men lette op het gebed van Daniël, dat aan de visioenen voorafgaat (IX, 4—19), waarvan de bedoeling klaarblijkelijk is het volk aan te sporen zich te verootmoedigen en de zonden te belijden, waardoor het de groote verdrukking verdiend heeft. Zonder dit kan geen verlossing gehoopt worden.

HOOFDSTUK V.

Het Oude Testament.

De Joden hebben de geschriften waaruit het Oude Testament bestaat tot één geheel vereenigd en beschouwd als uitdrukking van hun godsdienst. Zij maakten daarvan hun Heilige Schrift en de Christenen hebben haar van hen overgenomen. Er is zelfs een tijd geweest toen zij, die zich volgelingen van Jezus noemden, geen andere Heilige Schrift dan deze bezaten.

Deze boeken hebben aldus, als verzameling en als geheel beschouwd, een godsdienstige beteekenis gekregen, welke onderzocht moet worden nadat wij gepoogd hebben na te gaan hoe in elk geschrift, en dan in elke groep van geschriften, de godsdienst gepredikt en verdedigd is.

Een eerste vraag doet zich voor: wanneer wij ter zijde laten de boeken die ten onrechte in de verzameling opgenomen zijn, het Hooglied, den Prediker en Ester, vinden wij dan een godsdienstige eenheid in het overige?

Het antwoord kan niet anders dan bevestigend luiden, niettegenstaande het groote verschil dat tusschen de afzonderlijke gedeelten van de verzameling erkend moet worden te bestaan. Het gansche Oude Testament predikt Jahwe, den schepper van hemel en aarde, den volstrekten beheerscher van het heelal, den heiligen God, dien de overgroote meerderheid der menschen miskennen, maar die zich een eigen volk gevormd heeft, het volk van Israël, dat hem een volmaakte gehoorzaamheid verschuldigd is, dat een hem geheiligd volk moet zijn, maar waaraan hij dan ook zijnen zegen belooft. Alle gedeelten van het groote geheel zijn eenstemmig

ten opzichte van deze grondstellingen, allen prediken den verbondsgodsdienst, en zeer terecht heeft men deze verzameling genoemd die der boeken van het oude *testament*, dit woord, gelijk men weet, hier in den zin van verbond gebruikt.

Er heerscht dus een volkomen eenstemmigheid in het Oude Testament wat betreft het grondbeginsel van den godsdienst dien het predikt, namelijk den godsdienst van Israël, bestaande in getrouwheid jegens Jahwe.

Behalve deze eenstemmigheid, welke van de gansche Oud Testamentische literatuur één geheel zou vormen, zelfs als de geschriften uit welke zij bestaat niet in één bundel waren vereenigd geworden, heeft het feit dat zij in de hoedanigheid van Heilige Schrift bij elkander gevoegd werden, daaraan een nieuw karakter verleend. De bundel in zijn geheel predikt de getrouwheid jegens Jahwe in den vorm van gehoorzaamheid aan de Wet, door tusschenkomst van Mozes gegeven, dus in den vorm van het Jodendom. Het profetisme heeft zeker tot Jeremia's tijd geen Mozaïsche Wet gekend en verre de meesten zijner vertegenwoordigers waren geheel vreemd aan die ritualistische beslommeringen, welke door den invloed der priesterlijke wetten zulk een overwegende plaats in het Jodendom ingenomen hebben. Doch dit feit verdwijnt noodwendig uit het bewustzijn van dengene die den bundel in de hoedanigheid van Heilige Schrift leest; zijn geest moet onder de macht van de chronologische voorstelling welke daarin heerscht geraken; immers hij leert daar, dat de gehoorzaamheid aan de Mozaïsche Wet de godsdienst van Israël is geweest nog vóór zijnen intocht in Kanaän, dat alle vrome Israëlieten ten allen tijde de voorschriften dier Wet hebben in acht genomen, ze hebben verdedigd; de lezer kan niet anders dan de vermaningen der profeten zoo *verstaan*, dat hij daarachter altijd den ijver voor de Wet onderstelt. Aldus heeft de heilige geschiedenis in den laatsten vorm dien zij verkregen heeft, voor de lezers de oorspronkelijke beteekenis van vele godsdienstige geschriften uit den ouden tijd gewijzigd; behalve de werkelijke godsdienstige eenheid welke in het Oude Testament heerscht, is een tweede, kunstmatige, voor den lezer ontstaan, namelijk die van een doorloopende verdediging van het Jodendom.

Hiermede heb ik de tweede vraag die gesteld moest worden, en wel: welken godsdienst predikt het Oude Testament? beantwoord. Die godsdienst is het Jodendom. Hiertegen mag geen beroep

op afzonderlijke gedeelten gedaan worden, want dan zou men buiten de kwestie komen en niet meer vragen wat *de bundel in zijn geheel* predikt.

Hetgeen de Heilige Schrift der Joden, als één geheel beschouwd aanbeveelt, staat lager dan wat wij bij de profeten als het verhevenste ontmoet hebben. De Joodsche voorstelling van het volstrekt belang, niet alleen van den uitwendigen eeredienst, maar vooral van de verst gedreven ritueele nauwgezetheid met al den aankleve daarvan, dringt naar den achtergrond het belang der zedelijke en persoonlijke heiligheid; deze houdt op de meerdere te zijn. Het is een zeer groot verlies.

Moge echter de godsdienst, door den bundel in zijn geheel vertegenwoordigd, lager staan dan wat de beste gedeelten van het Oude Testament inhouden, deze godsdienst staat toch hooger dan het louter wettisch Jodendom. Er blijft altijd iets over van den indruk dien de schoonste bladzijden maken; de geloovige die alles gelezen heeft kan niet meer volstaan met de vraag: wat gebiedt of verbiedt de Wet? Zijn persoonlijk geweten is wakker geschud; hij bezit het besef van hetgeen in zichzelf recht of onrecht is en van de verplichting om daarmede rekening in zijn doen en laten te houden. Het is stellig zeer te betreuren, dat duizenderlei kunstmatige gewetensbezwaren, waarin het verschil tusschen goed en kwaad geen rol speelt, zich daarbij doen gelden en zelfs de hoofdzaak kunnen uitwisschen; dan wordt de Jood een formalist zonder meer; dit neemt niet weg, dat het Oude Testament niet alleen de gehoorzaamheid aan de Wet predikt, maar ook de liefde voor de gerechtigheid en de haat tegen het kwaad op zichzelf, en dat het in zijn begrip der rechtvaardigheid de weldadigheid en de edelmoedigheid opneemt. Het zou zeer onbillijk wezen den godsdienst die uit het Oude Testament spreekt te vereenzelvigen met den mageren, zoo geheel formalistischen godsdienst van het boek Daniël, onder het voorwendsel dat de bundel de Heilige Schrift van het Jodendom vormt en als zoodanig zich niet boven de wettischheid verheft. De profeten bevinden zich in den bundel en blijven er; mogen de Joden ze slecht begrepen en gevolgd hebben, de profetische geschriften hebben niettemin een grooten en weldadigen invloed op het Jodendom uitgeoefend.

Dit is één van de zaken welke verklaren waarom de Christenen zoo gemakkelijk het Oude Testament als zijnde ook hun Heilige Schrift aanvaardden. Het godsdienstig idealisme is niet de eenige

oorzaak; de overtuiging dat de komst van den Messias Jezus in het Oude Testament aangekondigd was is van zeer grooten invloed geweest; doch dit alleen zou het feit niet verklaren; de Christenen moesten, om het Oude Testament als hunne Heilige Schrift te aanvaarden, daarin hun eigen godsdienst meenen terug te vinden; maar dit ware niet mogelijk geweest, ik behoef het niet breedvoerig te bewijzen, zonder de idealistische gedeelten van den bundel.

Eén van de karaktertrekken van den Oud Testamentischen godsdienst had, zou men zeggen, de erkenning dier boeken als Heilige Schrift bij de Christenen in den weg moeten staan, toen de bekeeringen onder de heidenen talrijk werden, en de aard der zaak ertoe dwong van de letterlijke opvolging der Mozaïsche wet af te zien. Ik bedoel het particularisme dat van dien godsdienst onafscheidelijk schijnt. Niet alleen is de heilige geschiedenis, bestemd om dien godsdienst aan te bevelen, van het begin tot het einde het verhaal van de wijze waarop Jahwe zich onder alle volken der aarde een eigen volk gemaakt heeft, zich daaraan openbaarde en zijn lot bestuurde, maar, daarenboven *kan* de Wet, in wier opvolging volgens het Oude Testament de godsdienst bestaat, alleen onder zeer bijzondere voorwaarden van het maatschappelijk leven nageleefd worden, zonder nog te spreken van het vele dat met de luchtstreken ten nauwste samenhangt. De godsdienst bestaande in de opvolging dier Wet *moet* de godsdienst van een bijzonder volk zijn, zóó, dat ieder die er geheel toe overgaat daardoor een Israëliet geworden is. Nu onderscheidt zich het Christendom van het Jodendom, onder meer, hierdoor, dat het de godsdienst der menschen onder alle streken, in alle groepeeringen, wil zijn; het is van huis uit *katholiek* in den goeden zin van het woord; zijne aanhangers zijn zich rasch hiervan bewust geworden, en toen zijn de voorschriften der Wet in onbruik geraakt. Hoe dan, moet men vragen, hebben de Christenen hun godsdienst in het Oude Testament kunnen terug vinden?

De verklaring ligt in de zegepraal van het monotheïsme. Jahwe is in het Jodendom God, met een hoofdletter, geworden. Feitelijk is Jahwe lang niet in alle gedeelten van den heilig verklaarden bundel, elk naar de oorspronkelijke beteekenis opgevat, kortweg God; doch gelijk gezegd werd, de onderdeelen hebben voor de lezers een nieuwe beteekenis door hun samenvoeging tot één geheel gekregen, en voor die lezers is overal Jahwe gelijkluidend met God in volstrekten zin. Reeds de Joden lazen op deze wijze,

en het spreekt van zelf, dat de Christenen het na hen deden. Daardoor konden zij zich in al het overige schikken. In de heilige geschiedenis van Israël zagen zij een eerste hoofdstuk van de heilige geschiedenis der menschheid, waarin men zien kon hoe God gezorgd had, dat te midden van het verdorven menschdom zijne kennis niet geheel verloren ging, om dit, in de volheid der tijden, wanneer het uitverkoren volk God aan de andere volken had doen kennen, te redden. Het tweede hoofdstuk nu, begonnen met de verschijning van JEZUS CHRISTUS, had tot inhoud dat werk der redding, en men kon zich gereedelijk heenzetten over alles in het Oude Testament wat daarop niet toepasselijk was, door het te beschouwen als iets voorloopigs, namelijk als de uitdrukking van hetgeen God gewild had gedurende den tijd van overgang, toen hij maar door één enkel volk gediend werd. Dit verhinderde niet dat men in het Oude Testament de prediking vond van de vereering van den waren God, van de volstrekte gehoorzaamheid aan den waren God, dus van den waren godsdienst.

Dit was een idealiseeren van de Heilige Schrift der Joden. Dezen hebben haar nooit op die wijze verstaan; zij hebben er steeds in gezien de geloofsbrieven van hun eigen, nationalen, godsdienst; zijn zij er met niet al te veel bezwaren toe overgegaan, aan te nemen, dat de geboren heidenen of Christenen ervoor gewonnen konden worden, zij hebben de zaak in dier voege opgevat, dat een proseliet een Jood werd. Zou dit zijne oorzaak hierin hebben, dat de voorlezing van het Oude Testament voor hen onder een bedeksel blijft (II Kor. III, 14), zoodat zij hun eigen Heilige Schrift niet verstaan? Wel, ik geloof inderdaad, dat zij het hooge geestelijk streven der groote profeten niet vatten, zoodat, in den grond van de zaak, PAULUS gedeeltelijk gelijk heeft; maar de Joden hebben volmaakt gelijk, wanneer zij beweren, dat die Schrift de verplichtingen van Israël in zijn geheel en van elk Israëliet in 't bijzonder jegens God leert. Het universalisme bevindt zich in kiem in verschillende gedeelten van Het Oude Testament, want de aanneming van een eenigen God sluit het in zich; maar het wordt er niet gepredikt; wat gepredikt wordt, is een streng nationale, particularistische godsdienst.

Welke methode volgt de Heilige Schrift der Joden om dezen godsdienst te verdedigen? Het antwoord kan met één woord gegeven worden: het is de historische methode. De werken Gods, de schep-

ping en hare schoonheden, Gods tusschenkomst in de regeering der wereld, de tallooze wonderen door hem verricht, bewijzen zijne macht en zijne opperheerschappij; de gestadige ontplooiing van deze macht ten gunste van Israël toont zijne liefde voor dat volk aan, en de rampen waarmede hij het gestraft heeft stellen zijne heiligheid in een helder licht. Men diene hem dus, en hij zal zegenen; zoo niet, zijn toorn zal niet uitblijven. — Daar er bij de Israëlieten zeer wezenlijke vroomheid bestaan heeft, kende dit volk feitelijk de gemeenschap met God; maar het heeft zich van den aard daarvan geen rekenschap weten te geven, noch een naam ervoor te vinden, en heeft het daarom zich niet op de ervaring daarvan kunnen beroepen om den godsdienst aan te bevelen; het kon de ware methode der apologie niet ontdekken. Zelfs in het boek Job, dat zoo uitdrukkelijk met het eudaemonisme breekt, wordt geen beroep gedaan op de gemeenschap met God. De gansche apologie van het Oude Testament is eudaemonistisch en kon daarom niet verder leiden dan tot een wettischen godsdienst, tot het Jodendom.

Ik zal niet verder ingaan op de beoordeeling van de methode des Ouden Testaments, daar al het noodige reeds in de voorafgaande hoofdstukken gezegd is, met uitzondering echter van één enkele zaak, namelijk het argument aan de wonderen ontleend.

Dit argument deugt niet, hoe natuurlijk het ook moge zijn dat men het gebruikt heeft. Op het geweten oefent het hoegenaamd geen invloed uit, daar het alleen op de verbeelding werkt; daarbij is het volstrekt zonder kracht tegenover den twijfel en de tegenwonderen. Hoe armzalig is toch de overwinning van Jahwe over de Egyptische toovenaars, daardoor behaald, dat dezen de plagen maar gedeeltelijk kunnen overdoen, of dat de slang van Mozes de slangen der toovenaars verslindt. Daar waar de bijbel zulke verhalen ten beste geeft om de macht van Jahwe te bewijzen, staat hij niet hooger dan de heidensche voortbrengselen.

Het gebeurt echter niet zelden, dat een gebrekkige methode in toepassing wordt gebracht, terwijl de zaak ten behoeve waarvan dit geschiedt toch een goede zaak is. Wij behooren dus nog te vragen wat de verdediging van den godsdienst, in het Oude Testament vervat, waard is met het oog op de belangen van den godsdienst in het algemeen.

Het is niet meer noodig aan te wijzen, dat de bijbelsche godsdienst den ouden populairen godsdienst van Israël verre voorbij-

streeft, daar hij tusschen Jahwe en zijne vereerders een zedelijken band legt en aan het geweten een rol in de vroomheid toekent. De gehechtheid der Joden aan hunne heilige boeken wordt ten volle gerechtvaardigd, hoewel zij de aanleiding is geworden tot het ontstaan van bijgeloovige voorstellingen. Hiermede echter wordt alleen gesproken van de uitnemendheid voor Israël der verdediging van den godsdienst in zijnen bijbel vervat, maar er is niets gezegd aangaande de waarde daarvan op zichzelf, laten wij zeggen voor de menschheid in het algemeen. Om hier een juist oordeel te vellen, moeten wij nauwkeurig tusschen twee dingen onderscheid maken, namelijk tusschen de geschiedkundige waarde van den bijbel en zijne volstrekte waarde.

De historische is zeer hoog aan te slaan. Door het Oude Testament is het zedelijk monotheïsme in de menschenwereld ingeleid; het heeft der wereld het begrip van God gebracht, en wel onafscheidelijk van het begrip der zedelijke heiligheid. Deze begrippen mogen in de Heilige Schrift der Joden nergens in hun zuiverheid tot hun recht komen; overal daarin moge het anthropomorphisme zeer grof blijven, niet alleen in de naïeve verhalen van Genesis, maar evenzeer, al is het op andere wijze, in de voorstelling van een wereldbestuur geheel geschoeid op de wijze van het regeeren der Oostersche despoten, die, vernemende wat er gebeurt, daarop hunne beschikkingen gronden; moge zeer in 't bijzonder Gods liefde daar willekeurige gunst of toegevendheid, zijne gerechtigheid wraakzucht wezen; dit alles doet duidelijk zien dat het Oude Testament lang nog niet den volstrekten, voor alle tijden voldoenden godsdienst predikt, maar niet dat het niet een godsdienst predikt meer waar en beter dan alles wat tot dusver bestaan had, en dat het niet ertoe bijgedragen heeft, zelfs na het ontstaan van het Christendom, de kiemen van den eerbied voor God en voor zijnen heiligen wil te planten.

Het is echter te betreuren, dat een goddelijke oorsprong aan den eerbiedwaardigen bundel is toegeschreven en men ervan het Woord Gods gemaakt heeft. Zoodoende heeft men zijne gebreken geheiligd. Niemand zal van mij verlangen, dat ik hier de lange lijst afdruk van de dingen, welke in het Oude Testament te vinden zeer natuurlijk is, indien dit uit menschelijke geschriften bestaat, maar welke eenvoudig verfoeilijk moeten genoemd worden, zoodra men ze door Gods gezag tracht te dekken. Zulke dingen zijn aan de aandacht der vijanden van den godsdienst niet ontgaan;

hun heeft men een geducht wapen in de handen gegeven van het oogenblik dat men het leerstuk van de goddelijkheid der Schrift aannam. Voor wie het Oude Testament in het licht van dit leerstuk leest, zal uit de lectuur meer kwaad dan goed voortspruiten; voor zijne verschrikte verbeelding staat een wraakzuchtig, willekeurig en wreed god, die geweld aanwendt en beveelt het aan te wenden, en wiens toorn slachtoffers eischt. De lezer beeft bij de gedachte aan dien toorn, niet op grond van de booze neigingen van zijn hart, welke van hem een zondaar maken, maar op grond van het gevaar waarin hij gestadig verkeert, om geboden, door een uitwendig gezag vastgesteld, te overtreden; door die vrees gedreven, gevoelt hij een hartstochtelijk verlangen, niet om een beter mensch te worden, maar om aan de dreigende vreeselijke straf te ontkomen. Aldus wordt de godsdienst verlaagd tot een soort van handel, waarbij de zwakkere zich aan de voorwaarden door den sterkere gesteld onderwerpt, en wel uit vrees voor zijn wrok. Ter verdediging van dezen godsdienst heeft men natuurlijk enkel uitwendige argumenten tot zijne beschikking, gelijk zij, bij uitsluiting van inwendige, in het Oude-Testament gebruikt worden. De Christelijke invloed doet zich zeker gelden, om dit te temperen, te lenigen, maar niet om het karakter van dien godsdienst te doen verdwijnen. Indien men het Oude Testament als van God ingegeven leest, dan wordt het geestelijk gezicht te beneveld om den hemelschen Vader in zijne heerlijkheid te kunnen aanschouwen. Op deze wijze doet de eerbiedwaardige bundel kwaad, veel kwaad, en het zou gemakkelijk vallen de sporen van dezen slechten invloed op bijna elke bladzijde van de geschiedenis der Christenheid aan te wijzen.

Het Oude Testament zelf is echter volstrekt niet de schuldige; de fout is te zoeken bij een hartstochtelijke theologie, die het heeft aangezien en doen aanzien voor wat het niet is. Wat het wel is, rechtvaardigt ten volle den eerbied dien wij ervoor koesteren; het is namelijk de edele vrucht der hooge godsdienstige aspiraties, waarvan de schrijvende profeten de tolken waren, het totstandkomen van een nationalen godsdienst betrekkelijk zoo rein, dat hij tot uitgangspunt heeft kunnen dienen voor een duizendmaal vruchtbaarder prediking, die van de vereering Gods in geest en waarheid. Neemt het Oude Testament weg, neemt het Jodendom weg, gij zult de kiem van het Godsrijk gedood hebben, de bakermat van het Christendom hebben vernield.

HET NIEUWE TESTAMENT.

EERSTE HOOFDSTUK.

Jezus.

Het is niet mogelijk een onderzoek in te stellen naar den godsdienst van de schrijvers der Nieuw Testamentische boeken, en naar de wijze waarop zij dien godsdienst verdedigen, zonder eerst de aandacht op JEZUS en zijne werkzaamheid te vestigen. Immers geen der schrijvers wier werken ons achtereenvolgens hier bezig moeten houden, heeft de pen opgevat dan in de hoedanigheid van discipel van JEZUS en met het doel zijn werk te bevorderen en te verdedigen. Hun verdediging van den godsdienst moet derhalve vóór alles beschouwd worden in verband met hetgeen JEZUS gedaan had en had willen doen, wil men hun arbeid, eerstens, begrijpen, ten tweede, naar verdienste waardeeren. Moge al dit boek over geschriften handelen, terwijl JEZUS niets geschrevens achtergelaten heeft, toch moet ik hier aanvangen met een onderzoek naar zijn werk.

Sedert vele geslachten waren de Joden in het bezit van wat zij beschouwden als den waren godsdienst en betoonden zij een voorbeeldigen ijver in de praktijk daarvan; de rook der offeranden steeg gestadig van het altaar omhoog en HERODES' bouwkundigen hadden er reusachtige afmetingen aan moeten geven; een heirleger van priesters en levieten was noodig om den dienst in den kolossalen en prachtigen tempel te verrichten; in Palestina en ver daarbuiten, overal waar Abrahamskinderen gevestigd waren, werden de reinheidswetten nauwgezet opgevolgd, de tienden betaald, en zagen de deuren der synagogen dichte drommen van sabbathouders de ruimte binnen treden. Bevonden zich onder de Joden eenige onverschilligen of zulken die nalatig waren in het

waarnemen van hun godsdienstplichten, en dus de Wet schonden, hunne volksgenooten vermeden hunnen omgang en schuwden hen, als afvalligen, evenals die uit de synagoge gebannen waren; zij waren „zondaars", en het Joodsche volk wilde met zondaars niets uit te staan hebben.

Profeten waren sedert eeuwen onder het Joodsche volk niet opgestaan; dit volk immers behoefde niet bekeerd te worden, want het was het reeds; bestond niet de wil, de volmaakt ernstig gemeende wil, God te dienen? Stond niet in de Wet te lezen op welke wijze Hij gediend wilde worden? Had men niet rabbijnen, die de Wet uitlegden, en gehoorzaamde men niet aan de rabbijnen?

Toch stond te midden van dat bekeerde volk een profeet op, een bekeerder, JOHANNES de DOOPER, en een korten tijd na hem, een tweede, JEZUS van Nazareth. Dit beteekent dat, zoowel de één als de andere van deze twee hunne zoo vrome volksgenooten als niet vroom genoeg beschouwde.

Beiden vielen als martelaren voor hun ijver, de één, omdat hij een tiran vertoornd had, de ander, als voor den godsdienst gevaarlijk bij de hoogste rechtbank zijner natie aangeklaagd en door deze uitgeleverd aan de Romeinsche overheerschers, die hem den dood eens boosdoeners deden sterven.

Een machtige invloed blijft echter van den gekruisigde uitgaan; weinige jaren na zijnen dood strekt zich deze invloed reeds buiten de grenzen der Joodsche wereld uit, hij dringt geleidelijk door tot in het hart der toenmalige maatschappij, hij grijpt hare beschaving aan, dwingt deze tot een worstelstrijd, maakt zich van haar meester, onderwerpt haar; de tijd komt dat een nieuwe, zegevierende godsdienst troont boven het verstrooide puin van het overwonnen heidendom; het Christendom, een macht van den eersten rang in de geschiedenis der menschheid, is geboren. Hierin ligt het bewijs, dat hetgeen JEZUS tot een profeet gemaakt had in iets positiefs lag, dat hij te prediken had, (verg. bl. 72 v. en 85, vv.); voorts wat daaruit gegroeid is heeft zulk een wijde strekking gehad, is zoo uiterst belangrijk geweest, dat dit iets, 't welk JEZUS te prediken had, daardoor bewezen wordt van zeer hooge beteekenis te zijn geweest, verre van alledaagsch of plat. Wat was dat iets?

JEZUS liet zich door JOHANNES doopen; eer hij zelf profeet werd, heeft hij het besef gehad dat er behoefte aan een profeet was, en dien begroette hij in den persoon van JOHANNES. De over-

tuiging waarvan hij uitgegaan is, was dus dezelfde als die van zijnen voorganger; het was het inzicht dat de vroomheid der Joden onvoldoende was, dat dus de Joden tot bekeering geroepen moesten worden.

Toen JOHANNES van het tooneel verdween, gevoelde JEZUS den drang zijn werk voort te zetten. Hij vatte het echter geheel anders aan, dus in een anderen geest. JOHANNES heeft zich afgezonderd van een zondige wereld, welke straks door Gods gericht moet getroffen worden, hij zoekt de menschen niet op; wie denkt aan den toekomstigen toorn en verlangt zich daaraan te onttrekken, moet tot hem komen. Maar JEZUS gelijkt in niets op een maraboe; hij leeft met iedereen mede, hij verkeert vrijelijk onder zijne broeders, hijzelf brengt hun zijne boodschap en wacht niet af, dat zij erom vragen. Dit zeer groot verschil in de wijze van optreden staat in onmiddellijk verband met een diep verschil in de wijze waarop elk voor zich het werk dat verricht moest worden heeft opgevat. JOHANNES staat nog geheel op den bodem van het oude Israëlietisch profetisme, dat zich in de kanonieke boeken van het Oude Testament uitspreekt; JEZUS verheft zich hooger. Daarvan was hij zich bewust; hij had veel achting voor zijnen voorganger, maar had zich van hem onafhankelijk gemaakt; hij zeide:

> Voorwaar, ik zeg u, onder die van vrouwen geboren zijn, is er geen meerdere dan JOHANNES DE DOOPER opgestaan; doch de minste in het koninkrijk der hemelen is meerder dan hij. (Matth. XI, 11).

Wij moeten trachten ons rekenschap van den aard van dit verschil te geven, want dit is het middel om een inzicht te verkrijgen in hetgeen JEZUS bedoelde; en, al mogen de berichten welke wij over JOHANNES bezitten uiterst beknopt wezen, voor ons doel zijn zij toch voldoende.

JOHANNES meent dat de komst van het Godsrijk aanstaande is; hij kondigt dit echter niet aan als een verblijdende zaak, maar als een grond voor groote vrees. Immers de komst van het Godsrijk sluit in zich, niet alleen de zaligheid der rechtvaardigen, maar tevens het schrikbarend oordeel over de boozen, en JOHANNES ziet geen rechtvaardigen, maar boozen in die zoo bij uitstek vrome Joden, van wie de meesten met vurig verlangen uitzagen naar den grooten dag des Heeren, bestemd om hun heidensche ver-

drukkers te beschamen, en henzelven in het bezit te stellen van al de luisterrijke voorrechten aan het uitverkoren volk beloofd. JOHANNES meent dat deze Joden ten eenenmale dwalen, dat zij geen aanspraak op die voorrechten kunnen doen gelden, en dat integendeel de beschaming hun wacht, met uitzondering alleen van hen die zich zullen haasten hun slechte wegen te verlaten en zich te bekeeren. (Zie Matth. III, 1—10).

Zeer belangrijk is het feit, dat JOHANNES in de woestijn predikt en dat alleen wie zich daarheen begeeft binnen het bereik van zijne vermaningen komt. Dit toont aan, dat hij volstrekt niet denkt aan een algemeene vernieuwing van het Joodsche volk, maar dat hij, gelijk de profeten van ouds, het vonnis als geveld beschouwt en enkel persoonlijke uitzonderingen aanneemt; een schifting is op het punt van te geschieden; hij waarschuwt hen die tot hem komen, dat zij toe te zien hebben zich aan de goede zijde te scharen; verder moet elk weten of hij al dan niet luisteren wil.

Onze bronnen zeggen zeer weinig aangaande den aard van de bekeering welke hij predikte. Het bericht dat wel het oudste schijnt te wezen, Mark. I, 4, zegt er niets van, en het is zeer goed mogelijk dat de oorspronkelijke overlevering eenvoudig inhield, dat JOHANNES tot bekeering aanspoorde, zonder nader aan te wijzen wat hij daarmede bedoelde. Hetgeen wij bovendien in Mattheüs en Lukas [1]) lezen geeft terug wat men zich voorstelde dat JOHANNES, bekeering predikende, moest gezegd hebben; het kan niet als *geschiedkundige berichten* beschouwd worden; het eenige dat als zoodanig mag gelden is wat Mark. I, 4 staat.

Zijn echter die gissingen der twee andere evangeliën onjuist? Volgens Mattheüs verlangt de DOOPER „vruchten der bekeering waardig" (III, 7—16), terwijl Lukas eenige voorbeelden van deze vruchten door den DOOPER laat noemen (III, 7—14). Hier wordt de bekeering beschouwd als bestaande in de erkenning van de verkeerdheden waaraan men zich schuldig maakte en in de verzaking daarvan. Het komt mij nu moeilijk voor bij JOHANNES een andere gedachte te onderstellen; zijne veroordeeling van het Joodsche volk was zeker niet gegrond op de meening dat dit volk de Wet niet nauwgezet genoeg naleefde; er bestaat geen

---

[1]) In dit geheele hoofdstuk zal ik mij uitsluitend beroepen op de synoptische evangeliën; het vierde evangelie is geen bron voor de kennis van *uitwendige feiten*.

flauwe aanwijzing van rabbinistische of farizeeuwsche neigingen bij JOHANNES; hij kan noch den uitwendigen eeredienst, noch de reinheid op het oog hebben gehad; zich bekeeren kan voor hem niet beteekend hebben zijne tekortkomingen in deze dingen en in het algemeen in de uitingen der vroomheid te erkennen. Aan den anderen kant schijnt het mij onmogelijk toe hem de diepzinnige opvatting der bekeering toe te schrijven, die wij bij PAULUS vinden, bij voorbeeld in deze uiting van zijn Christelijk gevoel, die door geen fabrikant van geloofsbelijdenissen is geëvenaard:

> Met Christus ben ik gekruisigd, en niet meer leef ik, maar in mij leeft Christus (Gal. II, 20).

Hier heeft het tot inkeer komen niet alleen bestaan in de veroordeeling van de slechte *daden* waaraan men zich schuldig gemaakt heeft, maar tevens in een veroordeeling van zichzelf, in het inzicht, dat men slecht was; en de bekeering is niet enkel een wijziging van het gedrag geweest, maar tevens een inwendige vernieuwing, zoodat men opgehouden heeft te zijn die men was, en een ander geworden is. Wij mogen niet aan JOHANNES zulke spiritualistische inzichten toeschrijven, want dan zou het woord van JEZUS „de minste in het koninkrijk der hemelen is meerder dan hij" geen zin opleveren.

De opvatting welke wij bij Mattheüs en Lukas aantreffen is dus de eenig mogelijke. JOHANNES vat weer op, na hoevele eeuwen, het oude moraliseerende profetisme. In zijne oogen deugt de vroomheid der Joden, in spijt van hun gehechtheid aan de Wet, niet, omdat zij het onrecht en de hardvochtigheid niet doet verdwijnen; bij die zoo vrome Joden doen zich voor daden van kwade trouw, van geweld, van verdrukking; ook is men zelfzuchtig en komt men hun die gebrek lijden niet te hulp. Men moet deze booze dingen inzien en ze verbeteren, anders

> ligt de bijl aan den wortel der boomen. Iedere boom dan, die geen goede vruchten voortbrengt, wordt omgehouwen en in het vuur geworpen (Matth. III, 10).

Dit is JOHANNES. Met opzet heb ik buiten beschouwing gelaten de verwachting, hem toegeschreven, van een, „die met heiligen geest doopen zal", omdat deze overlevering mij uiterst verdacht is; zij ligt al te zeer in den geest der eerste Christenen. Daarbij

komt dat, indien JOHANNES zich bewust was geweest geroepen te zijn de komst voor te bereiden van hem die met heiligen geest doopen zou, hij zeker niet in de woestijn gepredikt zou bebben, maar zich zooveel mogelijk tot het Joodsche volk in zijn geheel zou hebben gericht. JOHANNES hebben wij dus, meen ik, voor ons, zoover als dit mogelijk is. Tevens hebben wij het uitgangspunt van JEZUS. Hij begeeft zich tot den woestijnprediker en meldt zich voor den doop aan, dus aanvaardende het oordeel, dat de Joodsche vroomheid onvoldoende acht; daarna, als JOHANNES gevangen zit, treedt hij zelf op.

Evenwel het verschil tusschen hem en zijnen voorganger wordt dadelijk zichtbaar. Ik heb reeds doen opmerken, dat de nabijheid van het koninkrijk Gods door JOHANNES aangekondigd, door JEZUS aanvaard, dezen er niet toe drijft zich van een zondige wereld af te zonderen, maar wel zich aan te gorden om die zondige wereld te hervormen; en dit wijst op een zeer groot verschil in de inzichten van beiden. Inderdaad, die nabijheid van het Godsrijk, in den mond van den DOOPER een bedreiging, is in den zijnen een belofte. Hij stemt JOHANNES toe, dat er in het gedrag der menschen ontzaglijk veel slechts is; maar dit doet hem niet oordeelen, dat de wereld een Sodom is, bestemd om, op enkele LOTS na, te gronde te gaan; neen, de slechtheid welke bestaat doet hem oordeelen, dat de menschenmaatschappij krank is en dat genezing moet gebracht worden; daar waar JOHANNES een wereld ziet die verdoemd is, ziet JEZUS er eene die gered moet worden.

Als er ééne duidelijke zaak is in de prediking van het Godsrijk door JEZUS, het is, dat zij beoogt de redding der wereld, niet door het aanjagen van vrees voor het Godsgericht, maar door het verwekken van verlangen naar de vreugde waartoe de hemelsche Vader zijne kinderen roept, door hen te doen uitnoodigen hun hart tot Hem te keeren. Een ander bewijs heb ik niet noodig dan de schoone gelijkenis van het gastmaal, Luk. XIV, 16—24 [1]). God, de hemelsche vader, bij wien de ware rijkdom,

---

[1]) Deze gelijkenis heeft verschillende gedaanten aangenomen; in Mattheüs (XXII, 2—14) is zij geworden die van de bruiloft. Moge over het algemeen het derde evangelie jonger zijn dan het eerste, in dit geval geeft het onmiskenbaar een meer oorspronkelijken vorm der gelijkenis dan Mattheüs. Bij dezen is de invloed van de voorstelling der eerste Christenen duidelijk zichtbaar: de persoonlijke werkzaamheid

de echte vreugde, te vinden is, heeft zich welwillend betoond voor Israël, dat hij op een langen weg geleid heeft, om het tot het geluk te brengen. Wat is die uitverkiezing van Israël, die wondervolle geschiedenis der aartsvaders, die zending van MOZES; wat die onophoudelijke, vurige vermaningen in den mond van zulk een aantal profeten gelegd, die beloften van een zalige toekomst voor zijn volk voorbereid door een liefhebbenden God; wat is dit alles anders dan de uitnoodiging zich aan dien God over te geven, zijne liefde met vertrouwen te beantwoorden, naar zijne stem te luisteren en zich aldus te laten zegenen? Nu is de tijd daar; doch het is noodig dat men het wete, en JEZUS heeft met vreugde de taak aanvaard, om aan zijne broeders de blijde boodschap waarmede bij belast is te brengen. Och! de Joden zijn gebleken doof en blind te zijn in een mate die hij niet verwacht had; een menigte van vrome lieden (de genoodigden) bezaten niet wat de vroomheid onderstelt, den zin voor de ware schatten; zij hebben de vreugde hun aangeboden versmaad, ieder al te zeer bevangen in de kleine, voorbijgaande, zaken die zijne belangstelling gaande maakten, om de hooge waarde te kunnen inzien van hetgeen hem aangeboden werd. Welnu, indien deze rijken zóó voldaan zijn met hun valsche schatten, dat de ware hen koud laten, dan zullen die betere schatten aan anderen aangeboden worden. Den trouwen dienstknecht wordt bevolen in de feestzaal samen te brengen de armen, de verminkten, de blinden en de lammen; JEZUS wendt zich tot de „zondaars"; zij luisteren en zij gaan de brave menschen in het koninkrijk der hemelen voor[1]).

---

van JEZUS verdwijnt en maakt plaats voor die der apostelen; hijzelf wordt de bruidegom, dien de Christenen op de wolken des hemels verwachtten, en om deze reden wordt het gastmaal tot een bruiloft gemaakt: de dienstknechten moeten de landloopers (de heidenen) samenbrengen, terwijl de dienstknecht, JEZUS, zich tot de „zondaars", die de rechtvaardigen voorgaan, gewend heeft. Het bruiloftskleed is toegevoegd door iemand die reeds kerkelijk begon te gevoelen, iets waarvan geen spoor bij JEZUS te ontdekken is.

[1]) De gelijkenis eindigt met een schoonen trek: „De dienstknecht zeide.... nog is er plaats. En de heer zeide tot den dienstknecht: Ga uit naar de wegen en paden, en dwing hen binnen te komen, opdat mijn huis vol worde". Doch deze trek kan niet van JEZUS zelf zijn, om de eenvoudige reden, dat zulk een zinspeling op de zending onder de heidenen voor zijne hoorders geheel onverstaanbaar ware geweest. Ik breng hier in toepassing, wat de tekstcritiek betreft, een regel die eigenlijk van zelf zou moeten spreken, maar die toch al te zeer verwaarloosd wordt. Men mag namelijk niet onderstellen, dat JEZUS sprak om niet begrepen te worden, al moge

Het koninkrijk der hemelen, het is het geluk dat de hemelsche Vader aan zijne kinderen aanbiedt; ziedaar de grondgedachte van deze gelijkenis, en ik ben verantwoord als ik zeg, dat het de grondgedachte van JEZUS zelf was, want zij is terug te vinden in alles wat ons van zijne prediking bewaard is. Van daar die naam van Vader, dien hij aan God geeft, als aan het Wezen vol goedheid, die zijne kinderen lief heeft, „zijne zon doet opgaan over goeden en boozen" (Matth. V, 45)," wiens wil het niet is, dat één der kleinen verloren gaat" (Matth. XVIII, 14), die den menschen uit medelijden hun schuld vergeeft (Matth. XVIII, 27), die weet wat de menschen van noode hebben, zoodat Hij niet door woordenrijke smeekingen behoeft vermurwd te worden (Matth. VI, 7, 8, 32), enz. Aan God wordt herhaalde malen de vadernaam in het Oude Testament gegeven, maar nooit in de beteekenis die JEZUS aan de uitdrukking hemelsche Vader hechtte [1]). Hier verkondigt JEZUS iets *nieuws*. JEZUS echter *leert* niet dat God is het Wezen wiens karakter liefde is, want hij redeneert er niet over; juister is het te zeggen, dat de God die liefde is degene is dien hij kent en van wien hij spreekt. De liefde nu van God is hem openbaar in de uitnoodiging welke Hij tot allen, groot en klein, rechtvaardig en zondaar, richt om deel te hebben aan zijn rijk. JEZUS spreekt van den hemelschen Vader, *omdat* het rijk van God zaligheid is.

Deze zelfde gedachte treedt op den voorgrond in de zaligsprekingen (Matth. V, 3—10), en in de gelijkenissen van den schat in den akker en van de parel (Matth. XIII, 44—46), en zij verklaart de strenge eischen welke JEZUS aan zijne discipelen stelt, tot den

---

het vaak gebeurd zijn dat men hem verkeerd verstond; doch de oorzaak van dat niet verstaan kan nooit gelegen hebben in het feit, dat JEZUS woorden gesproken zou hebben, die uit den aard der zaak voor zijne hoorders onverstaanbaar waren.

[1]) Hier zijn eenige voorbeelden: Jahwe heet Israëls vader, omdat hij aan dat volk het aanzijn gegeven heeft (Deut. XXXII, 6; Jez. LXIV, 7; Mal. II, 10); omdat hij ervoor blijft zorgen (Jez. LXIII, 16; Jer. III, 4, 19); Israël is zijn zoon omdat dit volk hem toebehoort (Jez. XLV, 11; LXIII, 8; Hoz. I, 10; XI, 1) omdat het een voorwerp van zijne liefde is (Ex. IV, 22; Jer. XXXI, 9, 26); daarom ook erbarmt zich Jahwe als een vader over hen die hem vreezen (Ps. CIII, 13). In geen van deze voorbeelden wordt gedacht aan een wezen vol goedheid, maar wel aan het machtig wezen, dat uit vrijen wil, *voor Israël* goed is. Dit staat veel hooger dan de oude volksgodsdienst der Israëlieten, maar het is in de verte nog niet de hemelsche Vader van JEZUS. MALEACHI gebruikt het woord vader als gelijkluidend met heer, gebieder (Mal. I, 6).

één zeggende dat hij „de dooden hun dooden moet laten begraven" (Matth. VIII, 22), van den ander verlangende, dat hij alles wat hij bezit zal verkoopen en weggeven (Matth. XIX, 21), van allen, dat zij „zichzelf verloochenen en hun kruis opnemen" om tot zijne volgelingen gerekend te mogen worden (Matth. XVI, 24). Inderdaad, zoodra het Godsrijk erkend is als de schat der schatten, verliezen al de andere goederen in verhouding hunne waarde. Deze eischen van JEZUS mogen ons, op ons nog tamelijk vleeschelijk standpunt, verschrikkelijk schijnen; maar zij doen te beter uitkomen hoe ernstig en diep hij ervan overtuigd was, dat er geen grooter dwaasheid bestond, dan niet het Godsrijk boven alles te verlangen. Dus, als hij het koninkrijk der hemelen aankondigt, plaatst hij zich op een geheel anderen grondslag dan JOHANNES; de bedreiging welke vrees moet inboezemen heeft plaats gemaakt voor de belofte welke aantrekken moet [1]).

Men zal mij misschien tegenwerpen, dat JEZUS ook bedreigingen heeft doen hooren. De zaak wordt echter dan onjuist voorgesteld. De voorstelling van een oordeel bevindt zich wel in zijne woorden; doch het is zeer opmerkelijk, dat zij nooit daar dienst doet als een middel om de bekeering teweeg te brengen; het middel tot bekeering is de verkondiging van het Evangelie, van de blijde boodschap, gelijk dit zoo juist samengevat is in het verhaal van het bezoek aan Nazareth bij Lukas (Luk. IV, 14 vv.). Laten wij aannemen, gelijk het mij waarschijnlijk toeschijnt, dat de oorspronkelijke overlevering aangaande dit bezoek niets meer vermeldde, dan het feit dat JEZUS in zijne vaderstad gepredikt had (verg. Matth. XIII, 53 vv. en Mark. VI, 1 vv.), zoodat hetgeen Lukas meer geeft een latere uitbreiding zou zijn, dan toch moet erkend worden, dat de toespraak hier in den mond van JEZUS gelegd een juiste weerspiegeling is van het werk der liefde waaraan hij zich volgens het beeld door de sypnotische evangeliën geteekend gewijd had. De geneesheer (Matth. IX, 12), die den levensdrank weet te bezitten en vol medelijden met de kranken

---

[1]) Men gelieve indachtig te zijn, dat mijne taak niet is een volledig overzicht te geven van hetgeen ons uit de prediking van JEZUS is overgeleverd; zij bestaat in de aanwijzing van den godsdienst dien hij predikte en van de wijze waarop hij dezen grondvestte en verdedigde; de aanhalingen moeten voldoende zijn om te doen zien, dat het is gelijk ik zeg, maar behoeven zich niet verder uit te strekken. Ik moet voorbeelden geven, waaruit de waarheid van mijne beweringen blijkt; meer niet.

hun woorden van bemoediging, beloften van genezing en geluk brengt, is niet onkundig van het moorddadig karakter der ziekte, indien zij niet bestreden wordt; weigert men zijne hulp, dan is hij diep bedroefd, en tevens wordt het voor hem tijd den dwaze te waarschuwen, dat hij zichzelf ter dood veroordeelt. Dit is wat JEZUS doet:

> Wee u, Chórazin! wee u, Bethsaïda. Want zoo in Tyrus en Sidon de krachten geschied waren, die in u geschied zijn, zij zouden zich reeds lang in zak en asch bekeerd hebben (Matth. XI, 21).

Het „wee" wordt uitgesproken *nadat* het werk mislukt is. Hetzelfde geldt van de bekende en roerende woorden:

> Jeruzalem! Jeruzalem! gij die de profeten doodt en steenigt die tot u gezonden zijn, hoe menigmaal heb ik uwe kinderen willen bijeenvergaderen, gelijkerwijs eene hen hare kiekens bijeenvergadert onder de vleugels, en gij hebt niet gewild! Zie uw huis wordt u woest overgelaten (Matth. XXIII, 37, 38).

Zelfs in de onderstelling — die ik niet aanvaard — dat het uitermate gestreng oordeel hetwelk den hoofdinhoud van dit hoofdstuk uitmaakt van JEZUS afkomstig ware, dan toch zou zijn woord een afkondiging van Gods toorn zijn, volgende op de gebleken hardheid des harten der schriftgeleerden en der farizeeërs.

Ik zal voorts de woorden aanhalen:

> De kinderen des koninkrijks zullen uitgeworpen worden in de duisternis daarbuiten: daar zal het geween zijn en het tandengeknars (Matth. VIII, 12).

Wij hebben hier dezelfde gedachte als in de gelijkenis, waar sprake is van de genoodigden, die geen deel aan het feestmaal zullen hebben, en in het, met zulke diepe droefheid gesproken, woord: „Geroepenen zijn er vele, maar uitverkorenen weinige" (Matth. XX, 16). Zulke uitspraken, gelijk die over den onvruchtbaren vijgeboom en andere nog, zijn geboren uit de ervaring.

Het moet opgemerkt worden, dat de gedachte aan de nabijheid van het Godsrijk een zeer ondergeschikte rol in JEZUS' prediking speelt; wij zouden zelfs mogen zeggen, dat zij daarin hoegenaamd geen rol speelt, indien wij de korte samenvatting dier prediking niet hadden, welke Mattheüs en Markus geven (Mark. I, 14, 15;

Matth. III, 17). In elk geval had de overtuiging dat het einde nabij was voor JOHANNES een belangrijk gewicht, veel grooter dan voor JEZUS; voor den eersten was het een wezenlijk bestanddeel zijner prediking, want de bedreiging met een onheil in de verre toekomst maakt weinig of geen indruk. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat de overlevering door de twee eerste evangeliën bewaard niet onjuist is, maar dat JEZUS de nabijheid van de verschijning van het rijk anders begreep dan JOHANNES, en dat hij spoedig tot het inzicht kwam dat erop nogal veel afgedongen moest worden, zonder dat dit het onmiddellijk belang zijner werkzaamheid kleiner maakte, integendeel. Zie hier hoe ik mij de zaak voorstel: wat ontbreekt, de voorwaarde namelijk voor het bestaan van dat Godsrijk, dat de aarde in een paradijs herscheppen zal, is, dat de menschen God als hun Vader kennen, dat zijzelven zich bewust zijn zijne kinderen te wezen, en dat zij zich aan Hem, en door Hem aan elkander, hechten; maar dit is zoo schoon, zoo goed, zoo heerlijk, het is zoo gemakkelijk te zien, dat de liefde voor den hemelschen Vader het kwaad moet vernietigen en het goede doen heerschen, dat het voldoende moet wezen het aan de menschen voor te houden, om te maken dat de schillen hun van de oogen vallen, en dat zij inzien hoe zij het slijk boven de ware schatten verkozen hebben. De zonde, de zelfzucht, de zinnelijkheid en de hoogmoed, is een ziekte, iets tegennatuurlijks; hoe komt het dat de menschen hun ellende niet bemerken, waarom blijven zij aan de valsche schatten gehecht? enkel en alleen doordat zij verblind zijn; zij moeten leeren zien; dit is het ééne noodige. Met hoeveel vreugde, met welk zalig gevoel van hoop, moet JEZUS deze taak voor zich hebben zien weggelegd, en welke heerlijke beteekenis zal voor hem het woord van den DOOPER verkregen hebben: „Het koninkrijk Gods is nabij!" „Ja, zoo klonk het in zijnen geest; dit is de blijde boodschap welke mijne broeders behoeven; nu mijn Vader ze mij bekend heeft gemaakt, zal ik haar ook aan hen brengen, en de vreugde die mij bij de ontdekking ervan vervulde zal hun aller deel worden [1]); zekerlijk de tijden zijn voleindigd". Doch de werkelijk-

---

[1]) Zie de gelijkenis van den schat in den akker verborgen (Matth. XIII, 44). De gelijkenissen zijn vol van aanwijzingen aangaande de inwendige geschiedenis van JEZUS, waarover, helaas! de overlevering geen rechtstreeksche herinneringen bewaard heeft, noch bewaren kon. De gelijkenis van den zaaier, bij voorbeeld, doet ons

heid, van dag tot dag smartelijker, leerde hem inzien, dat de blijde boodschap bij lange na niet met algemeene vreugde ontvangen werd, en in het bijzonder, dat de eigengerechtigheid welke het farizeeïsme met zich bracht een machtige hinderpaal was, die den weg tot de bekeering versperde. Toen begreep hij, dat een langzame arbeid, met toewijding en zelfverloochening verricht, een moeitevolle strijd tegen ingewortelde vooroordeelen, waarbij de strijder voorbereid moest zijn op herhaalde nederlagen, op onwil, vijandschap, doodelijken haat, noodig waren eer het deeg doorzuurd werd. In de plaats van „het koninkrijk is nabij", leerde hij zeggen: „Uw koninkrijk kome", en hij waarschuwde zijne discipelen, dat zij te lijden zouden hebben, indien zij getrouw waren, „zalig de vervolgden om der gerechtigheid wil." Met deze gewijzigde zienswijze werd, zeide ik, de onmiddellijke noodwendigheid van zijne werkzaamheid nog grooter in zijne oogen; dit spreekt eigenlijk van zelf; nu hij inzag dat de ziekte veel erger was dan hij zich in het eerst had voorgesteld, gevoelde hij de onweerstaanbare behoefte ten koste van alles genezing aan te brengen. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat deze gemoedsstemming reeds bij hem begonnen was zich te ontwikkelen, toen hij een groep blijvende discipelen om zich vereenigde, zelf vervuld met het gevoel dat hij later trachtte hun mede te deelen toen hij zeide:

> De oogst is wel groot, maar de arbeiders zijn weinige. Bidt dan den Heer des oogstes, dat hij arbeiders in zijnen oogst uitzende (Matth. IX, 37, 38).

Dit wijst op een tweede punt van verschil tusschen den DOOPER en JEZUS, namelijk de voorstelling van de wijze waarop het Godsrijk komt. Aangaande de gedachte van JOHANNES is twijfel niet wel mogelijk; de komst van het Godsrijk is een daad uitsluitend van God, een tusschenbeidekomen van buiten af, waardoor de bestaande toestand verdwijnt en een nieuwe wordt geschapen; anders zou het komen van dat rijk niet voorgesteld kunnen worden als een oordeel dat de onbekeerde Joden wacht.

---

duidelijk zien, dat toen er nog scharen zich verzamelden om JEZUS te hooren, hij zich door dien schijnbaren opgang niet liet verblinden. Deze belangrijke zaak kan ik hier alleen aanstippen.

Ik zou nu niet durven beweren, dat JEZUS niets van dien aard verwachtte; ik zal iets verder doen opmerken dat er geen spoor bestaat van een behoefte, welke hij gevoeld zou hebben om een verstandelijke critiek op de heerschende begrippen te oefenen; voorts is het moeilijk zich voor te stellen, dat hij een tijdlang discipel van JOHANNES heeft kunnen zijn, indien de gedachte aan een wonderdadige tusschenkomst van God eenigen tegenzin in zijnen geest had opgewekt. Wij hebben dan ook boven gezien dat de gedachte aan een laatst oordeel wel degelijk in zijne prediking te vinden is. Ik acht het waarschijnlijk, dat JEZUS de voorstelling van een toekomstige daad Gods, door welke de gedaante der wereld geheel zou veranderen, niet afgewezen heeft. Hoe dit zij, beweer ik toch, dat in den grond der zaak de komst van het Godsrijk voor hem iets anders was, en laat ik er onmiddellijk aan toevoegen, iets veel beters.

De gelijkenis van het zuurdeeg, het woord over de arbeiders in den oogst, de gelijkenis van den zaaier, en tal van andere dingen die van zelf mijne lezers in de gedachte zullen komen, verliezen hun zin, indien JEZUS het rijk van God niet als gevestigd beschouwd heeft overal waar de liefde voor God geboren wordt. Ik weet wel dat hij van het rijk als van iets toekomstigs spreekt:

> Zoo uwe gerechtigheid niet overvloediger is dan die der schriftgeleerden en farizeeërs, zult gij het koninkrijk der hemelen niet ingaan (Matth. XX, 20).
>
> Zalig zijn de reinen van hart, want zij zullen God zien (V, 8. „God zien" beteekent duidelijk hier: deel hebben aan het rijk Gods).

Zoo is het; maar het is ook duidelijk, dat telkens bij JEZUS de gedachte veel verder reikt, dan de letterlijke woorden, meestal aan de toenmalige godsdienstige taal ontleend, schijnen te gedoogen. Dit is een verschijnsel van het hoogste gewicht voor wie zich van het werk van JEZUS wil trachten rekenschap te geven. Ik heb erop gewezen in een toespraak, die ik uitgegeven heb in 1884 in de *Alliance libérale* te Genève (Afl. van 30 Aug. en 6 Sept.), onder den titel „JEZUS, zijn leven, zijn werk, wat hij voor ons is". Het is een samenvatting van mijne gedachten hieromtrent, en ik zal de vrijheid nemen het begin van wat ik daar over *het werk van* JEZUS zeide, te vertalen:

„Ik ontdek in JEZUS' werk twee onderscheiden bestanddeelen,

zeer verschillend van elkander, doch in zijn eigen geest vermengd en in elkander vloeiend. Het ééne heeft een nationaal, plaatselijk karakter, bezit geen algemeen menschelijke strekking en is daarom voorbijgaand van aard; het is het Joodsche bestanddeel. Het andere is het persoonlijke bestanddeel, dat wat hem eigen is en waarin dan ook zijne grootheid bestaat.

„In zijn bewustzijn, zeide ik, waren deze twee bestanddeelen onafscheidelijk met elkander verbonden, in elkander geweven, zóó, dat nooit het ééne zonder het andere aanwezig is. Het ééne is als het ware het lichaam, terwijl het andere de ziel is van zijne prediking. Ik reken tot het Joodsche bestanddeel alles wat JEZUS verschuldigd was aan zijne opvoeding, aan zijne omgeving, aan de heerschende denkbeelden en aan JOHANNES DEN DOOPER; ik reken tot het persoonlijke de eigen verwerking van al deze traditioneele invloeden.

„Laat ik een voorbeeld geven. Indien het gesprek aangaande de opstanding (Matth. XXII, 23—32) werkelijk heeft plaats gehad, wat zeer goed mogelijk is, dan maakt JEZUS daar van den tekst in Exodus III, 6, een gezocht, rabbinistisch gebruik, alsof de zin ware: „Ik ben de god dien ABRAHAM, IZAÄK en JAKOB aanbidden", terwijl de zin is: „Ik ben de god dien ABRAHAM, IZAÄK en JAKOB aangebeden hebben". Hij beweegt zich dus geheel op zijn gemak in een schriftgebruik, waaraan men van zijne jeugd af gewoon moet zijn geraakt, om er vrede mede te kunnen hebben; hij bemerkt niet hoe gekunsteld deze wijze van uitlegging is; hierin is hij Joodsch. Maar ziet wat hij onder die verouderde vormen verkondigt; bedenkt welk gebruik hij maakt van dat oude woord *opstanding* en wat hij door middel daarvan verkondigt; feitelijk is het niet meer van opstanding dat hij spreekt, en geeft hij aan dat woord een geheel nieuwe beteekenis, eene waar geen rabbijn en geen sadduceeër ooit aan gedacht heeft, die van de onuitroeibaarheid van het leven, van de onsterfelijkheid der dusgenoemde stervelingen! Ik begeef mij niet in hetgeen men genoemd heeft het vraagstuk der onsterfelijkheid; doch, hoe men erover moge denken, ieder moet toegeven dat de voorstelling der onsterfelijkheid oneindig hooger staat dan die van de opstanding. Zij nu is eigen aan JEZUS, niet Joodsch. Zij maakt een deel uit van wat ik het persoonlijke bestanddeel genoemd heb, van de ziel die hij in het oude lichaam doet leven. Doch deze ziel doodt het lichaam niet. Dit blijft grootendeels bestaan, en JEZUS gevoelt geen be-

hoefte zich daarvan te ontdoen, noch in de aangehaalde plaats, noch in een menigte anderen, waar hij geen woord van afkeuring heeft voor de offers, de tienden, de reinigingen, maar toch met een verwonderlijke helderheid van spiritualisme weet te zeggen: „Niet wat in den mensch ingaat verontreinigt den mensch".

„Het zal niet overbodig wezen een tweede voorbeeld te geven. JEZUS spreekt van vergeving; dit woord hindert hem in het minst niet; laten wij echter goed opletten; spreekt hij in werkelijkheid van vergeving, of heeft hij ook in dit oude woord een zin gelegd hooger dan de letterlijke beteekenis? Hij veroordeelt den toorn; meer dan dit, hij wil dat wij kwaad met goed zullen vergelden, al mogen zij die ons haten in hun booze gevoelens volharden (ik houd niet voor echt de woorden van Matth. XVIII, 15—17); hij zegt: „Hebt uwe vijanden lief". Het is duidelijk dat, zoodra ik dit in toepassing breng, ik niet meer vergeven kan in de eigenlijke beteekenis van het woord; ik kan niet verzoend worden met een broeder van wien mijn hart zich nooit afgekeerd heeft. Vergeeft beteekent niet meer *vergeeft*, maar blijft broeders van uwe vijanden, niettegenstaande alles, en wat zij ook mogen doen. De uitdrukking, het woord blijft, en JEZUS heeft geen behoefte gevoeld een ander te gebruiken; het is duidelijk dat hij dat woord niet verstandelijk onderzocht en ontleed heeft, maar dat toch zijne gedachte den eigenlijken zin van het woord voorbij en vooruit streeft, zoodat de beteekenis een andere, nieuwe, geworden is. En dit blijft waar met betrekking tot de toepassing van hetzelfde woord, welke op de verhouding tusschen den mensch en zijn God wordt gemaakt. Het duidt niet meer aan, overeenkomstig de eigenlijke beteekenis, een wijziging van Gods gezindheid jegens den zondigen mensch, maar, in de ziel van den bekeerden zondaar, de verzekerdheid van Gods liefde, een verzekerdheid welke de onbekeerde zondaar niet bezitten kan. De mensch verandert, God niet. Het woord vergeving is een traditioneele uitdrukking, ontstaan, eensdeels uit het feit, dat de menschen gevoelen voor God zondaars te zijn, anderdeels uit den toorn die in hun eigen ziel rijst tegen hen die hun kwaad doen; omdat de beleediging henzelven boos maakt, dragen zij dit over op God. Maar dit traditioneel *woord* hindert JEZUS niet, omdat hij ten volle goedkeurt het gevoel van ootmoed tegenover God, dat de menschen ertoe gebracht heeft er gebruik van te maken. Dit neemt niet weg, dat hij het anders bedoelt dan gewoonlijk, wanneer hij een zondaar

tot zijne bemoediging toevoegt: „Uwe zonden zijn vergeven". De vorm is Joodsch, maar hij sluit in een nieuwe beteekenis. De vorm is niet van JEZUS zelf en behoort niet tot wat zijne grootheid uitmaakt. Wat hij erin gelegd heeft, dat wat van hemzelf komt, dat is wat het kenmerkende in zijn optreden uitmaakt."

Iets verder zeide ik nog:

„Ziehier dus hoe ik het werk van JEZUS versta. Zelf een Jood, uit Joden geboren, met Joodsche denkbeelden gevoed, zich tot Joden richtende, heeft hij zich nooit gehinderd gevoeld, noch door de Joodsche voorstellingen, noch door de taal uit die voorstellingen geboren. Toch was zijn godsdienst niet Joodsch, maar menschelijk, en hij gevoelde het verschil; dit is het wat hem tot een prediker en heelmeester der zielen gemaakt heeft. Hij bezielde van elders geleverde vormen met den geest die in hem was, en hij predikte in Joodsche taal den godsdienst der menschheid".

Ik geloof dat mijn toen voorgedragen beschouwingen juist zijn en van toepassing op hetgeen JEZUS van het Godsrijk zeide. Te meer kon hij van deze schoone uitdrukking gebruik maken, omdat de Joden op godsdienstig gebied een bevoorrecht volk waren en ik begrijp zeer goed, dat hij ze eens de „kinderen des koninkrijks" kon noemen (Matth. VIII, 12). Voorts nam hij geheel aan, met de Joden in het algemeen, dat het toekomstig geluk door Gods goedheid voorbereid werd; doch reeds hier ontdekken wij een nieuwe beteekenis, meer verheven dan wat door de Joden en zelfs door JOHANNES bedoeld werd; de geheel uitwendige daad Gods, door JOHANNES verwacht, wordt in den mond van JEZUS de heiligende werking van God in het hart der menschen, gelijk wij het zien in het *Onze Vader*, waar de bede „Uw koninkrijk kome" onmiddellijk gevolgd wordt door „Uw wil geschiede, gelijk in den hemel, alzoo ook op aarde". Eindelijk moet opgemerkt worden, dat van alle uitdrukkingen behoorende tot de godsdienstige taal der Joden geene zoo gemakkelijk vergeestelijkt kon worden als deze, aangezien God niet op meer volledige en werkelijke wijze in de menschenwereld heerschen kan, dan wanneer de menschen zich bewust zijn zijne kinderen te wezen en Hem hun hart schenken. De schoonste, tevens meest echte woorden van JEZUS, verliezen hun zin, wanneer dit niet het Godsrijk is dat hij verwachtte en wilde stichten. Maar dan is er maar één weg langs welken het ware Godsrijk komen kan, namelijk de bekeering der menschen, een vrucht, niet der vrees, maar van

het gewonnen zijn, want anders is het geen ware bekeering.

Dus, al moge JEZUS, misschien, een algeheele omkeering der wereldorde, het „einde der wereld," verwacht hebben, wat hij in den grond van de zaak met het Godsrijk en met de bekeering die daartoe den toegang opent bedoelt, verheft zich niettemin ver boven hetgeen zijn voorganger predikte.

Deze bekeering is een inwendige vernieuwing, daar JEZUS haar vergelijkt met de genezing van een kranke. Bij JOHANNES bestaat de bekeering in een wijziging van het gedrag, welke geschiedt ten einde aan de straf te ontkomen; bij JEZUS bestaat zij in een wijziging van het hart, dat de volmaaktheid heeft leeren begeeren; van deze bekeering kan men niet eens zeggen, dat zij een *doel* heeft; neen, zij is een *gevolg* van de liefde Gods, welke het hart van zijne kinderen gewonnen heeft. „Zalig zegt hij, die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid", en ook: „Weest volmaakt, gelijk uw hemelsche Vader volmaakt is".

JEZUS' werk, in zijn eigen bewustzijn, kan alzoo in niets anders bestaan hebben dan in de taak de harten voor God te winnen, hetzij dit in zijne taal heette Gods rijk aankondigen, hetzij hij het noemde Gods rijk stichten, hetzij hij beiden zeide. Alles wat ons van zijne prediking is bewaard geworden draagt dien stempel. Een reusachtige dwaling heeft onder de Christenen een overlevering in het leven geroepen, die zich door de eeuwen heen heeft voortgeplant en die het ware karakter van JEZUS' taak, gelijk hijzelf haar opvatte, geheel miskent; in de plaats van een werk der bekeering, heeft men gemeend dat zijne hoofdtaak was, zichzelf als Messias te doen erkennen.

Niets kan onjuister zijn. Ik moet er iets van zeggen, hoe gaarne ik mij ook zou bekorten. Het is duidelijk dat de synoptische evangeliën geschreven zijn door mannen, die in een tijd leefden, toen als kenmerk van den Christen werd beschouwd zijn geloof, dat JEZUS de Messias was; dus mag ongetwijfeld de overlevering welke ik wraak zich op die schrijvers beroepen, die klaarblijkelijk de oude Christelijke herinneringen te boek hebben gesteld in de, vòorop als een uitgemaakte zaak vastgestelde gedachte, dat JEZUS onder zijne volksgenooten in de hoedanigheid van Messias opgetreden was, en dat hij van hen verlangde in die hoedanigheid erkend te worden. Maar, dit gereedelijk toegevende, moet ik al dadelijk doen opmerken, dat deze zelfde geschriften overvloedige

bewijzen bevatten van het feit, dat de samenstellers daarvan, wat het besproken punt betreft, zich op een dwaalspoor bevonden, en niemand zal op de gedachte komen, dat zijzelven verdichtten de dingen die hen weerleggen.

Om niet al te uitvoerig te worden, zal ik mij enkel beroepen op wat men genoemd heeft de belijdenis van PETRUS (Mark. VIII, 27—33; Matth. XVI, 13—23; Luk. IX, 18—22). Velen vóór mij hebben met juistheid opgemerkt, ten eerste, dat het onbegrijpelijk zou zijn, dat wij hier, wat de hoofdzaak betreft, een verdichting voor ons zouden hebben, dus niet de herinnering aan een werkelijk feit, waaraan kan toegevoegd worden, dat zulk een gesprek, indien het plaats gehad had, niet vergeten kon worden; ten tweede, dat dit gesprek onmogelijk kon plaats gehad hebben, indien ooit, vóór het zich ontspon, tusschen JEZUS en zijne vrienden erover gesproken was, dat hij de Messias kon zijn; ten derde, dat het gesprek tegen het einde van JEZUS' werkzaamheid in Galilea gehouden werd, zoodat volstrekt nooit, gedurende het meest werkzame gedeelte van zijne zending, door hem op eenige wijze aanspraak op de waardigheid van Messias was gemaakt, welke onuitgesproken gedachten hij ook moge gekoesterd hebben; het geloof dus dat hij van zijne hoorders verlangde toen hij van stad tot stad en van vlek tot vlek ging om de blijde boodschap te doen hooren, was niet het geloof in zijne waardigheid als Messias. Alle mogelijke bespiegelingen over de uitdrukking „zoon des menschen" kunnen het onwraakbaar getuigenis van het gesprek op den weg naar Cesarea Filippi niet te niet doen.

Maar, men denke even na. Gesteld dat JEZUS van het begin zijner openbare werkzaamheid af aan gedacht heeft: „Ik ben de beloofde Messias", hoe zou hij hiervan het onderwerp zijner prediking hebben kunnen maken, zonder zijne taak van heelmeester der zielen, van bewerker der bekeering, te verijdelen? Ik zie, bij voorbeeld, in de bergrede, dat hij slag op slag zijne hoorders dwingt tot zichzelf in te keeren, zoodat in hen het gevoel van hun gebrekkigheid wakker moet worden. Zoo verklaart hij zalig hen die rein van hart zijn, en geen Jood heeft een verdere verklaring noodig, om te verstaan dat bedoeld wordt een andere reinheid dan hij reeds bezit; hij kan er dus toe geleid worden zich af te vragen: „Die reinheid waarvan hij spreekt, de reinheid des harten, wat is zij? Bezit ik haar? Is zij werkelijk noodig?" Zoo ook, als de volgelingen der Wet zonder onwaarheid

te spreken zeggen kunnen: „Ik heb haar zorgvuldig van mijne jeugd af onderhouden", voegt Jezus hun toe dat de ware vroomheid vele dingen nog verbiedt behalve die waarvan zij zich onthouden; zekerlijk moet men van den moord een afschuw hebben, maar, behalve dat, hij die toornig wordt op zijnen broeder is niet wat zijn hemelsche Vader wil zien dat hij zal zijn; het overspel is een verschrikkelijke onreinheid, maar, behalve dat, heeft hij die eene vrouw aanziet om haar te begeeren, een overspelig en een bezoedeld hart. Kan men zulke dingen aanhooren en zich niet afvragen: „Ben ik die, dien God verlangt?" De ernstige hoorder zal verder gaan; hij zal nog andere toetssteenen ontdekken dan die door den prediker genoemd zijn. Wie zal nu loochenen, dat dit de ware methode is, waar het doel is tot bekeering op te wekken, en het is bepaald een daad van zelfverloochening, dat ik van het genoegen afzie de toepassing dezer uitnemende methode aan te wijzen onder de menigvuldige vormen welke zij in die eenige prediking van Jezus aangenomen heeft. Ik zou iets zeggen van de enge poort, van den onbarmhartigen dienstknecht, van alles wat wij van hem hebben. Maar gij, lezer, kunt dit spoor zelf volgen; het is rijkelijk de moeite waard.

De aangehaalde voorbeelden zijn voor mijn doel voldoende; want het is duidelijk dat de godsdienstige invloed, de kracht tot bekeering, van zulke uitlatingen uitgaande, bedorven zou zijn geworden, indien JEZUS zijne messianiteit erin gemengd had. Hij zou naar zijn eigen persoon een aandacht afgeleid hebben, die geheel op de kenmerken der ware vroomheid gericht moest blijven. Het is dan ook een feit, ik kan zeggen even belangrijk als zelden opgemerkt, dat JEZUS' prediking doorgaans geheel onpersoonlijk is; zij beantwoordt geheel aan wat men verwachten moet van den trouwen dienstknecht, die tot de genoodigden gaat, niet om hun te zeggen: „Ik ben de echte bode", maar: „Ik heb een goede boodschap voor u". Voorzeker, de opdracht eert den dienstknecht en het ligt tevens in den aard van de zaak, dat wie de blijde boodschap van hem vernomen heeft en ze aanvaardde, hem persoonlijk daarvoor dankbaar zal zijn en hem zijnen eerbied zal schenken; doch hijzelf, juist als getrouwe dienstknecht, heeft zich met zijnen eigen persoon niet te bemoeien, maar met zijne opdracht; dit deed JEZUS en de Christelijke overlevering, het miskennende, heeft een belangrijk stuk van zijne heerlijkheid verduisterd.

Natuurlijk zal men tegen mijne beschouwing de tempelreiniging aanvoeren, met de bewering, dat zij een messiaansche daad was. Ik zal doen opmerken, dat dit in elk geval niets verandert aan de opvatting van JEZUS' werkzaamheid in Galilea. Maar ik ga verder nog; ik zeg dat de kooplieden door hem uit den tempel verjaagd in hem niets anders konden zien, dan een profeet, die verontwaardigd was over hun gedrag, dat de priesters niet konden gissen dat die daad een messiaansch karakter droeg, en dat JEZUS niets gedaan heeft om dit aan te duiden. De priesters riepen hem ter verantwoording (Mark. XI, 27—33) en hij weigerde hun te woord te staan uit hoofde van hun onbevoegdheid om over godsdienstige zaken een oordeel te vellen. Men lette vooral op den aard der redeneering. Zij komt hierop neer: „Gij waart niet in staat de godsdienstige waarde te gevoelen van de boetprediking, waarvan de doop door JOHANNES het zinnebeeld was; dus zijt gij onbevoegd. Waart gij in staat te oordeelen, dan zoudt gij erkend hebben, dat JOHANNES van wege God kwam, en mij zoudt gij niet ter verantwoording roepen, want gij zoudt weten dat ook ik van wege God kom". Hoe ter wereld wil men dat die priesters dit verstaan zouden hebben als beteekenende: „Gij zoudt weten, dat ik de Messias ben"? De Messias is eenig en moet erkend worden aan karaktertrekken, die hem alleen toebehooren; maar JEZUS beroept zich op hetgeen hij gemeen heeft met JOHANNES en met ieder die godsdienstig werk verricht. Waarlijk een ernstig mensch kan, zonder Messias te zijn, verontwaardigd worden doordat het huis der aanbidding tot het tooneel van een luidruchtige markt wordt gemaakt.

Overigens komt het mij wel zeer waarschijnlijk voor, dat JEZUS werkelijk dacht, dat geen ander Messias dan hijzelf komen zou, omdat zijn werk voldoende was tot de stichting van het ware Godsrijk. Ik kan eenvoudig vertalen wat ik daarvan zeide in de toespraak, waarvan men een stuk hierboven gelezen heeft:

„Ik geloof dat JEZUS den titel of de benaming van Messias uit den mond van zijne meest vertrouwde vrienden aanvaard heeft. Doch die titel bleef eene zaak tusschen hem en hen, zonder in zijne openbare werkzaamheid eenige rol te spelen; waarbij komt, dat het hier ook gemakkelijk te zien is, hoe, gelijk overal elders, de gedachte zoo hoog boven de letterlijke beteekenis van het woord zich verheft, dat die letterlijke beteekenis feitelijk verdwijnt. Immers JEZUS denkt aan een Messias die, persoonlijk, als slacht-

offer van het volbrengen zijner taak valt [1]), die niet voor zichzelf arbeidt, die er niet aan denkt te heerschen, maar die zijne broeders aan de voeten van den waren koning, van God, wil brengen. Aldus heeft JEZUS op zichzelf de benaming van Messias toegepast in denzelfden geest, waarin hij van JOHANNES zeide: „Zoo gij 't wilt aannemen, hij is de ELIA, die komen zou" (Matth. XI, 14). Men verwacht een persoon, wiens verschijning als onafscheidelijk met de komst van het Godsrijk beschouwd wordt; doch het Godsrijk moet tot eenigen grondslag de bekeering hebben, die hij, JEZUS, predikt ten koste van het lijden door hem vooruit gezien; dus kan niemand anders verwacht worden. Hij die het Godsrijk grondvest, op welke wijze dan ook, is de Messias. Feitelijk wordt het Joodsche Messiasbegrip opgeheven".

Zoo zijn wij genaderd tot de groote vraag, namelijk deze: welken godsdienst heeft JEZUS gepredikt? Daarna zal als tweede vraag aan de beurt komen: op welke wijze beval hij dezen godsdienst aan?

Het antwoord óp de eerste dier vragen is gemakkelijk te geven, zoo echter, dat eenige opmerkingen daaraan toegevoegd moeten worden. De godsdienst dien JEZUS gepredikt heeft, de verheven godsdienst dien hij vurig wenschte te zien ontstaan en zich ontwikkelen in de zielen zijner broederen, opdat God zou heerschen, is de liefde voor God, waarvan de openbaring is de liefde der menschen voor elkander (Matth. XXII, 35—40. Dit is geen wezenlijk *gebod*; men kan niet tot liefde verplicht worden; hier alweer verheft zich de gedachte boven de woordelijke uitdrukking). — Nu de opmerkingen.

Eerste opmerking. Afwezigheid bij JEZUS van leerstellige en filosofische bespiegeling. Hij geeft geen stelsel ten beste; hij tracht door zijn woord de liefde voor God in de zielen aan te kweeken. Hij spreekt niet over den godsdienst, maar over de menschen, hun gedrag, de gemoedsbewegingen welke dat gedrag bepalen, de gezindheid welke er behoort te wezen en de vruchten van die gezindheid. Overal in zijne woorden wordt de hemelsche Vader genoemd; maar waarom? Hij gevoelt geen behoefte dit uit te leggen, evenmin als hij verklaart waarom de liefde voor

---

[1]) „Hij begon hun te leeren, dat de Zoon des menschen veel moest lijden" (Mark. VIII, 31).

God samenvloeit met de behoefte aan volmaaktheid, en beiden met de broederlijke liefde. Hij bekommert zich geenszins om den verstandelijken samenhang der dingen waarover hij het heeft, zoodat hij geen afgetrokken definities geeft; dit is zoo sterk, dat die schoone bepaling van den waren godsdienst: hij bestaat in de liefde voor God en voor den naaste, door hem niet rechtstreeks, onderrichtender wijze, gegeven is, maar bij gelegenheid, namelijk in antwoord op een ondervraging. Insgelijks heb ik eene gelijkenis moeten raadplegen ten einde te weten te komen hoe hijzelf zijne zending beschouwde; de gelijkenis zegt het, maar zij was niet bestemd om het te zeggen. Zoo, alweder, heeft hij niet verkondigd, dat God liefderijk is, maar hij beroept zich op Gods liefderijkheid om den menschen liefde jegens hunne vijanden te prediken (Matth. V, 43—45); wanneer hij zegt, dat God zijne zon doet opgaan over boozen en goeden, verkondigt hij iets geheel nieuws voor de Joden, wier Heilige Schrift leerde dat God de goeden lief heeft en de boozen haat; toch vormt nergens deze groote nieuwigheid het *onderwerp* van zijn spreken; wij vernemen haar naar aanleiding van iets anders. Hij komt er vaak op, maar altijd evenmin rechtstreeks als op leerstellige wijze. Hij beroept zich erop, hij leert ze niet, naar aanleiding van het bidden, als hij zegt:

Uw Vader weet wat gij van noode hebt, vóórdat gij hem bidt (Matth. VI, 8).

Insgelijks naar aanleiding van de zorgen, om vertrouwen in de goddelijke liefde aan te bevelen:

Indien nu God het gras des velds, dat heden is en morgen in den oven geworpen wordt, zóó kleedt, zal hij het niet veel meer u doen, gij kleingeloovigen? (VI, 30).

Insgelijks naar aanleiding van den ernst waarmede van het woord *goed* gebruik moet gemaakt worden en van den ootmoed die de menschen betaamt:

Waarom noemt gij mij goed? Niemand is goed dan God alleen (Mark. X, 18).

Deze opmerking is van toepassing op alles wat men leer noemen kan. JEZUS heeft een leer; maar deze vloeit voort uit zijn onderwijs, zonder daarvan het onderwerp te zijn; want het doel is niet

den menschen te leeren wat zij moeten denken, maar hun te doen inzien wat zij behooren te zijn en hen ertoe te brengen dit te willen zijn, namelijk aanbidders van den Volmaakte, wiens volmaaktheid zij begeeren zich eigen te maken.

Tweede opmerking. Geheel in overeenstemming met het daar gezegde, bestaat de prediking van JEZUS in de beschrijving van de volmaaktheid, naar welke de kinderen des volmaakten Gods moeten streven. Zij wordt van het begin tot het einde beheerscht door de tegenstelling tusschen hetgeen de menschen in hun verblinding begeerlijk achten en hetgeen werkelijk hun gehechtheid verdient. Hierin is te vinden de geestelijke eenheid der zaligsprekingen, welke overigens beschouwd moeten worden als afzonderlijke spreuken, door eenerlei ingeving ontstaan, maar bij verschillende gelegenheden uitgesproken, en in het geheugen van hen die ze gehoord hadden door haar gelijkvormigheid vereenigd.

Het is niet noodig hier tot in bijzonderheden alles te ontleden wat wij het geluk hebben van JEZUS' onderwijs te bezitten; men zal mij zeker zonder tegenspraak toegeven, dat wij daarin voor verreweg het grootste deel vinden wat aan JEZUS ingegeven werd door hetgeen hij bij de menschen waarnam in verband met de gedachte aan de volmaaktheid; elke zaak door hem behandeld wordt alzoo een voorbeeld, om te wijzen op hetgeen hij, die den volmaakten God lief heeft, doet en ontwijkt. Het zal voldoende zijn aan te teekenen enkele der voornaamste punten in hetgeen JEZUS aldus wil dat de menschen zullen gevoelen en doen, en daarvoor maak ik gebruik bijna alleen van de „bergrede". Meer is niet noodig om den godsdienst door JEZUS gepredikt te leeren kennen.

Ik heb reeds genoemd het volstrekt vertrouwen in God, die voor zijne kinderen zorgen zal, zoodat het eenige waarom zij zich bekommeren moeten is, hem lief te hebben en zijnen wil te doen [1]; zij moeten dus geen mammondienaars zijn, daar de ware schatten in de hemelsche dingen te vinden zijn [2]; zij moeten niet

---

[1]) Zoekt eerst het koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid, en dit alles zal er u worden toegevoegd (Matth. VI, 33).

[2]) „Verzamelt u geen schatten op aarde" beteekent niet „Ziet toe, dat gij na uwen dood in den hemel komt". Zoo konden JEZUS' hoorders het niet verstaan, want zij wisten niets van een „naar den hemel gaan" als het doel waarnaar vrome menschen streven moeten; had JEZUS iets van dien aard in den zin gehad, dan zou hij gesproken hebben om niet begrepen te worden. Voorts was JEZUS te vroom van aard, om

klagen over lijden van voorbijgaanden aard, zelfs niet over onrechtvaardige vervolging, zoodra zij de zijde van God en van de ware goederen gekozen hebben, en op grond hiervan met vertrouwen vervuld zijn (Matth. V, 3—12); hun wandel moet getuigenis afleggen van Gods liefde, zij moeten werklieden zijn tot vestiging van zijn rijk (Matth. V, 13—16; XX, 1—16 enz.); zij mogen zich niet vergenoegen met de rechtvaardigheid die in letterlijke gehoorzaamheid aan de Wet bestaat, maar de ware rechtvaardigheid zoeken, die den mensch op God doet gelijken: geen toorn of haat mag men in zijn hart koesteren; men moet zijn onrecht erkennen en herstellen; de verleiding vreezen; van het huwelijk een heilige verbintenis, op wederkeerige gehechtheid gegrond, maken, en niet een middel tot zelfzuchtig genot; altijd en overal waarachtig zijn; niet staan op zijn wettelijk recht, maar leeren toegeven in het belang der broederlijkheid; zijne vijanden lief hebben [1]. Gods kinderen verrichten geen als vroom beschouwde daden, „om van de menschen gezien te worden" (Matth. VI, 1—6, 16—18); de vergiffenis welke zij van God hopen te erlangen beoefenen zij ten aanzien van hunne broeders (VI, 14, 15; verg. XVIII. 23—35 enz.); bij het beoordeelen van hun naaste bedenken zij hoe feilbaar zijzelven zijn (VII, 1—5); kortom, zij doen voor anderen, wat zij zouden wenschen dat voor hen gedaan werd (VII, 12).

Dus legt JEZUS nergens uit waarin Gods liefde bestaat, maar hij teekent trekken uit het leven van hen die God lief hebben.

Derde opmerking. Uitwendige vormen, riten, komen in deze

---

in den godsdienst, in plaats van eene op zichzelf goede, heerlijke, zaak, een voorzorg te zien tot verzekering van de toekomst. In de synoptische evangeliën is er geen spoor te vinden van een vroomheid die het *gaan naar den hemel* verzekert, uitgezonderd in de verkeerde toepassing der gelijkenis van den oneerlijken rentmeester (Luk. XVI, 9), een toepassing die stellig niet van JEZUS is, daar de ware toepassing, door den redacteur niet begrepen, in de tweede helft van vers 8 te lezen is. JEZUS is het te doen om het Godsrijk, namelijk het Godsrijk op aarde; hij noodigt met aandrang de menschen uit dat Godsrijk in te treden en te bidden: „Uw wil geschiede, gelijk in den hemel, alzoo ook op aarde". De schatten in den hemel zijn de duurzame en ware schatten, in tegenstelling met de vergankelijke en valsche, de hemelsche in tegenstelling met de aardsche.

[1]) Matth. V, 17—48. Merkwaardigerwijze worden zeer vaak de verzen 23—26 opgevat alsof daar van vergevingsgezindheid sprake was. Er staat toch duidelijk: „Indien gij indachtig wordt, *dat uw broeder iets tegen u heeft*"; wie in zijn onrecht tegen zijn medemensch volhardt, heeft geen recht zijne hulde aan God aan te bieden.

teekening niet voor. Er wordt wel hier en daar iets ervan gezegd doch nooit om ze aan te bevelen, noch om den éénen vorm als beter dan een anderen aan te prijzen. Toch worden zij volstrekt niet veroordeeld; integendeel, zij worden ondersteld, zeker niet als zaken van het allergrootste gewicht, maar toch als iets dat door vrome menschen gedaan wordt.

Twee voorbeelden daarvan bevinden zich in de „bergrede": eerstens het bekende woord over hem die zijne gave bij het altaar brengt (V, 23, 24), eindigende met: „kom dan en offer uwe gave", wat volstrekt niet beteekent dat het brengen van offers een plicht zou zijn, maar wat ook den wensch dat zij zouden verdwijnen in geen enkel opzicht verraadt. Ten tweede de waarschuwing tegen het pronken met vroomheid [1]) onderstelt het geven van aalmoezen, het opzeggen van gebeden en het vasten, als vrome daden; zelfs het hier bedoelde gebed, namelijk een opgelegde plicht, die op gezette tijden vervuld moet worden. Het is nu duidelijk dat JEZUS, in hetgeen hij hiervan zegt, ten minste de twee eerste van die dusgenoemde plichten tot geheel iets anders, en beters, maakt dan zij in de Joodsche praktijk waren; de ééne wordt in weldadigheid omgezet, de tweede in verheffing der ziel tot God; het vasten blijft echter [2]) en in elk geval had JEZUS in den aangegeven trant niet kunnen spreken, indien hij het afgekeurd had, dat men het geven van aalmoezen, het opzeggen van gebeden en het vasten als vrome daden beschouwde. Eigenlijk had ik ook „zalig de reinen van hart" moeten aanhalen, daar de bedoeling, geheel begrijpelijk voor Joodsche hoorders, is, uit te spreken dat de Levietische reinheid niet voldoende is; maar dit is lang nog niet die reinheid afkeuren en willen afschaffen. Hetzelfde zou ik zeggen van het meesterlijk woord „niet wat den mond ingaat verontreinigt den mensch" (Matth. XV, 11; Mark. VII, 15), hoewel hier het negatieve veel sterker dan elders op den voorgrond treedt; want het is onmogelijk uit dit woord op te maken, dat JEZUS de Joden zou hebben willen bewegen niet meer op het onderscheid tusschen rein en onrein in spijzen te letten.

---

[1]) VI, 1—6, 16—18. Men moet zich er voor wachten daarin, naar het slecht voorbeeld van den redacteur, te mengen de onderwijzing over het gebed en de vergeving, v. 7—15.

[2]) In Matth. IX, 15 en parall. houdt het vasten op een vrome plicht te zijn en wordt het een teeken van droefheid.

Het is duidelijk, dat JEZUS geen waarde hoegenaamd heeft toegekend aan de uitwendige vormen op zichzelf; het eenige belangrijke, het ééne noodige, is voor hem de liefde voor God en den naaste. Maar tevens heeft hij zich in niets vijandig betoond aan wat men zou kunnen noemen de uitwendige inrichting van den godsdienst bij de Joden; zelfs liet hij een zekere sympathie daarvoor blijken, gelijk wij weten door de groote verontwaardiging die zich van hem meester maakte, toen hij de kooplieden in den tempel zag, en door het feit, dat hij wenschte het Paaschlam met zijne discipelen te eten. [1])

Vierde opmerking. JEZUS scheidt zich van het Joodsche volk niet af, hij tracht den Joodschen godsdienst niet te verdringen en neemt er zelfs deel aan, hij noemt de Joden de kinderen des koninkrijks (Matth. VIII, 12) en hij stelt het vrome gedeelte van het volk voor onder het beeld der genoodigen in de gelijkenis van het gastmaal, en toch is de godsdienst dien hij predikt volstrekt niet Joodsch; hij kan door allen en overal aanvaard worden; tracht men hem te omschrijven, dan moet men telkens spreken van wat hij wilde dat „de menschen" zouden doen. In hetgeen Jezus als het éóne noodige predikt is geen spoor overgebleven van dat particularisme, waarvan geen enkele schrijver in het Oude Testament vrij bleef. Daarom kon wat hij van de farizeeërs en de „zondaars" gezegd had later zoo gemakkelijk verstaan worden als slaande op het Joodsche volk en de heidenen, gelijk wij zien in de gelijkenis van het gastmaal, die de gelijkenis van de bruiloft werd, en in tal van andere voorbeelden. De vraag of de heidenen toegang tot het Godsrijk konden hebben is in den geest van JEZUS niet gerezen; dit blijkt ten stelligste uit het feit, dat zijne vrienden zich niet geroepen gevoeld hebben het Evangelie buiten de grenzen der Joodsche wereld te brengen, dit niet eens nadat PAULUS het met goed gevolg gedaan had (Gal. II, 9). Ik houd dus voor onecht alles wat in de evangeliën met betrekking tot de roeping der heidenen in JEZUS' mond wordt gelegd, te beginnen met Matth. XXVIII, 19. Had JEZUS werkelijk dit gezegd, dan zou men het weten alleen doordat zijne discipelen het zich herinnerden en het verhaald hadden; hebben zij beweerd, dat JEZUS het gezegd had, dan hebben zij dat woord ook als een

[1]) Evenmin als bij de andere punten heb ik hier alles wat ter zake dient aangehaald.

beslist bevel beschouwd; en dan zouden zij niet naar dat woord gehandeld hebben, zoodat een ander, die JEZUS niet gekend had, het schoone werk aanvaardde! Menschen zijn vaak in tegenspraak met zichzelf, maar er is een grens aan alles; ik beweer dat de discipelen niet kunnen gezegd hebben, dat JEZUS hun had bevolen tot de heidenen te prediken, en dat dus JEZUS het niet bevolen heeft. Maar moge hij zich niet ingelaten hebben met de vraag of het Godsrijk voor de heidenen toegankelijk was, toch was het Evangelie door hem gepredikt evengoed voor de heidenen geschikt als voor de Joden. De wereld die tot God moest gebracht worden heeft in de gedaante van de Joodsche wereld voor de oogen van JEZUS gestaan, maar zij is bevonden te zijn de geheele wereld der menschen. Het Godsrijk van JEZUS' prediking omvat het gansche menschdom.

Vijfde opmerking. Hoewel JEZUS aanneemt dat er een schifting onder de menschen plaats vindt, omdat velen blind en doof blijven, God niet leeren lief hebben, heeft hij niets gedaan om eenige organisatie in het leven te roepen, door middel waarvan zij die het Evangelie aannemen vereenigd zouden worden in een lichaam onderscheiden van de overige menschheid. In zijne prediking is geen zweem te ontdekken van belangstelling in wat men zou kunnen noemen kerkelijke vormen; hierin is hij de volmaakte tegenvoeter van EZECHIËL. Zelfs sluit de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe alle gedachte aan een onmiddellijke schifting der menschen buiten (Matth. XIII, 24—30), en daarmede ook de mogelijkheid van een kerkelijke organisatie in den katholieken zin van het woord. In elk geval heeft JEZUS niets, wat dan ook, in die richting gedaan. Hij strooit het goede zaad met milde hand en gaat zijn weg, zonder te trachten hen die zijn woord aannemen in zijne nabijheid te doen blijven. Het verhaal over de arme weduwe (Luk. XXI, 1—4) is in dit opzicht zeer merkwaardig. JEZUS ziet met belangstelling toe terwijl die vrouw hare gave in de offerbus werpt, hij merkt met voldoening op, dat die gift uit het hart komt en hij verzuimt niet dit onder de aandacht van zijne discipelen te brengen; doch de weduwe zelve, hij laat haar gaan zonder één woord tot haar te zeggen.

Ik verwacht tegenspraak. Men zal de twaalven aanvoeren. Maar is het niet duidelijk dat JEZUS hen om zich vereenigde om van hen evangelisten te maken? Het is wel jammer, dat wij zoo goed als niets weten over het privaatleven van het gezin, dat hij op

deze wijze vormde; doch ik vraag of in hetgeen wij kunnen bemerken van de broederschap en den gemeenschappelijken eerbied die deze mannen bij elkander houden iets te zien is, dat in de verte gelijkt op een begin van kerkelijk leven. Men zal mij toevoegen, dat JEZUS nog andere personen uitgenoodigd heeft hem te volgen, dien man die vermaand wordt de dooden de dooden te laten begraven, dien rijke die aangezegd wordt zijn geheel bezit prijs te geven. Doch deze trekken worden in verband gebracht met de reis naar Jeruzalem, toen JEZUS een uiterst moeilijke en gevaarlijke taak ging ondernemen, zoodat hij ten zeerste wenschen moest nog meer helpers te hebben, en zulke die alles over zouden hebben voor het groote werk.

Misschien zal men mij nog den doop en het avondmaal tegenwerpen. Doch, wat den doop betreft, speelt hij geen rol hoegenaamd in JEZUS' werkzaamheid; niets bewijst dat zijne discipelen gedoopt waren, noch dat eenig bekeerling gedurende het leven van JEZUS gedoopt werd. JEZUS spreekt dan ook van den „doop van JOHANNES" (Matth. XXI, 25 en parall.) als van een eigenaardigheid van dien profeet, terwijl hij, wanneer de zaak zijne discipelen betreft, alleen spreekt van den doop der beproevingen waarmede hijzelf gedoopt moet worden (Mark. X, 38; Luk. XII, 50). Hier is niets dat, hoe ook, gelijken zou op den doop die bij de Christenen in gebruik gekomen is. Het is waar dat Mattheüs en Markus den Christendoop door JEZUS laten instellen (Matth. XXVIII, 19; Mark. XVI, 15), doch ik heb reeds doen zien dat deze woorden onmogelijk van hem kunnen zijn.

Blijft nog over het avondmaal. JEZUS heeft het niet ingesteld. Deze plechtigheid is ontstaan uit de herinnering aan JEZUS' roerende handeling, welke hem ingegeven werd, toen hij het Paaschlam met zijne discipelen at, door het vooruitzicht van het geweld waarvan hij het slachoffer is geworden. De getuigenis van PAULUS (I Cor. XI, 23—26; verg. Luk. XXIII, 17—20) doet zien dat reeds zeer vroeg JEZUS' handeling als een instelling der plechtigheid is opgevat; maar dit is klaarblijkelijk een dwaling — overigens best te verklaren — want Mattheüs en Markus, wier relaas ouder is dan dat van Lukas, weten er niets van (Mark. XIV, 22—25; Matth. XXVI, 26—29). Dus er heeft een overlevering bestaan, onafhankelijk van die welke PAULUS volgt, welke niets wist van een instelling van het avondmaal door JEZUS, en dit is onbegrijpelijk, indien de woorden: „Doet dit ter mijner nagedachtenis" (bij Paulus

en Lukas) werkelijk door JEZUS gesproken zijn. Overigens, gesteld, wat ik geenszins geloof, dat ik hierin dwaal, dan toch zouden de woorden „doet dit ter mijner nagedachtenis," in den mond van JEZUS onmogelijk anders opgevat kunnen worden, dan als doelende op de bestendiging der banden die reeds bestonden tusschen de persoonlijke vrienden van JEZUS onderling, volstrekt niet als doelende op een vereeniging in een kerkelijk lichaam van allen die het Evangelie aanvaarden; immers deze woorden zouden gesproken zijn door iemand die het Joodsche Pascha at en gericht tot personen die het met hem aten; men sticht niet een kerk door een daad van communie met een andere kerk.

Uit dit alles vloeit voort, dat wij JEZUS niet moeten beschouwen als iemand die zich voornam een nieuwen godsdienst te stichten, maar als den profeet die zijne broeders trachtte op te wekken tot een meer wezenlijke en vruchtbare vroomheid, waardoor het Godsrijk tot stand komen moest. Wat wij een godsdienst, of zelfs den godsdienst, noemen, is een afgetrokken begrip, geheel vreemd aan zijne geestesrichting; wat zijne belangstelling gaande maakt is de zedelijke gezondheid van den mensch; zij die zich aan de valsche schatten hechten zijn krank, en deze ongezonde toestand is de bron der zonden en der ellende. Hierin wil hij genezing aanbrengen. Daar nu het zich hechten aan de ware schatten onafscheidelijk is van zich te hechten aan God, predikt hij de liefde voor God. De ware of gezonde mensch is volgens hem een godsdienstig mensch, iets geheel anders en meer bevattend dan „een godsdienst te hebben," gelijk wij, slechte discipelen van JEZUS, het zeggen. JEZUS kon dus volstrekt niet denken aan de stichting van een kerk in Katholieken zin, een bijzondere menscheid te midden van de menschheid, ingesteld om den waren godsdienst te belijden en te bewaren, en wij hebben dan ook gezien, dat hij niets hoegenaamd gedaan heeft van wat noodig was, om zulk een stichting voor te bereiden. Een boer heeft mij eens gevraagd, waarom JEZUS niets op schrift had achtergelaten; dit was een verstandige vraag; de JEZUS der overlevering, de JEZUS stichter eener kerk, van wien mijn boer altijd had hooren spreken, had de grondwet van den waren godsdienst aan de wereld moeten achterlaten. Dit is dan ook door het Katholicisme zeer goed ingezien, toen het, ten einde dien JEZUS toch te hebben, zijne toevlucht tot de apostolische opvolging en het bisschoppelijk gezag nam. Deze fictie is geheel overbodig voor den waren discipel van

den JEZUS die werkelijk geleefd heeft en die vrij wat beters gedaan heeft dan een kerk te stichten; hij heeft in het werelddeeg den zuurdeesem van het Godsrijk gelegd, en zijn discipel laat zich door dien gist vernieuwen, zonder zich daarom van zijne medemenschen af te zonderen.

Zesde opmerking. Ik moet nog de aandacht op een belangrijke zaak vestigen. Indien, volgens JEZUS, de gezonde mensch is hij die de ware schatten onderscheidt en zich eraan hecht, hoe staat hij dan ten aanzien van alles wat de menschen gewoon zijn goederen te noemen, als zijn stoffelijke welvaart, eereonderscheidingen, macht, genietingen van allerlei soort? Kortom, hoever reikt het negatieve gedeelte der vermaning:

> Verzamelt u geen schatten op aarde.... maar verzamelt u schatten in den hemel (Matth. VI, 19, 20)?

Heeft FRANCISCUS van ASSISI het goed begrepen? Heeft JEZUS, omdat wij niet kunnen dienen God en den Mammon, gewild, dat wij alles wat Mammon geeft zouden wegwerpen, wat neerkomt op de vernietiging der beschaving en der middelen om God te dienen? Dit laatste is geen overdrijving; neemt de aardsche belangen weg, gij hebt de gelegenheden om de deugd te beoefenen weggenomen. In het boeddhisme is dit ingezien en is aan het ascetisme het eenige redelijk doel waartoe het leiden kan toegekend, het nirwana; maar dan ook bevat het zijn eigene weerlegging. Heeft JEZUS het ascetisme gepredikt? Ziedaar de vraag.

Had hij het gedaan, dan zouden wij het moeten erkennen, niettegenstaande de bezwaren met die opvatting van de deugd verbonden. Doch hij heeft het niet gedaan. Hij deed het niet eens in den vorm van dat ascetisme, dat in de Christelijke Kerk voet gevat heeft, volgens hetwelk men zich aan de goederen dezer wereld onttrekken moet, ten einde zich in het bezit van de hemelsche na den dood te verzekeren. Ik heb reeds doen zien, dat in den mond van JEZUS de „schatten in den hemel" zijn de goederen die uit den hemel komen, de hemelsche goederen, de ware. De woorden „verzamelt u geen schatten op de aarde" staan er toch, en het moet erkend worden, dat, indien wij geen andere uitingen van JEZUS' zienswijze op dit punt bezaten, de onjuistheid niet bewezen ware van de uitlegging welke tot de stichting van de bedelmonnikenorden geleid heeft. Doch JEZUS zal ook gezegd hebben:

> Zoekt eerst het koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid, *en dit alles zal er u worden toegevoegd* (v. 33);
>
> Weest dan niet bezorgd, zeggende: Wat zullen wij eten, of wat zullen wij drinken, of waarmede zullen wij ons kleeden?.... Want uw hemelsche Vader weet, *dat gij dit alles behoeft* (v. 31, 32);

en in het Onze Vader:

> Geef ons heden ons dagelijksch brood (VI, 11).

Zulke uitlatingen sluiten de ascetische verklaring van het woord over de schatten buiten. De zaak is eenvoudig genoeg. „Verzamelt u geen schatten op aarde" beteekent niet dat het verkeerd zou zijn te bezitten, te zaaien en te oogsten, evenmin als het voorbeeld der vogelen des hemels een veroordeeling in zich sluit van het opslaan gedurende den zomer van voorraad voor den winter; het beteekent, dat deze dingen, voor welke de menschen gewoon zijn alles te offeren, deze dingen, die gewoonlijk de schatten der menschen zijn, waarom zij hun *hart* eraan geven, (Matth. VI, 21) geen recht hebben op die waardeering boven al het overige, niet zijn dat waaraan het hart geschonken moet worden. De gansche nadruk moet op het woord *schatten* gelegd worden, gelijk uit vers 21 blijkt. JEZUS leert deze groote en heilige waarheid, dat het éene noodige niet bestaat in de stoffelijke goederen; het wezenlijke van het menschelijk leven ligt ergens anders, in de liefde voor God.

Zevende opmerking. De zedelijk gezonde mensch heeft, volgens JEZUS, het *geloof*, dat is hij geeft zich vol vertrouwen aan God over. De Meester zegt tot hen die door zorgen verteerd worden:

> Indien God het gras des velds, dat heden is en morgen in den oven geworpen wordt, zóó kleedt, zal hij het niet veel meer u doen, gij kleingeloovigen (VI, 30).

Het geloof verleent aan hem die het bezit een daadkracht, welke door niets anders hem geschonken kan worden: het verzet bergen (Matth. XVII, 20; verg. XXI, 21) en verheft boven alle vrees (Matth. VIII, 26; XIV, 31).

Men lette erop, dat de drie uitspraken hier aangehaald betrekking hebben op zinnebeeldige verhalen, en wel, de éene, op den bezetene dien de discipelen niet hebben kunnen genezen, de twee andere, op het stillen van den storm en op JEZUS' wandelen op de zee. Dit bewijst niet dat JEZUS niets van dien aard gezegd

heeft, maar alleen, dat wij niet weten bij welke gelegenheid hij het gezegd heeft. Hierin ligt een waarschuwing om zulke woorden niet spitsvondig uit te pluizen[1]), te minder daar wij weten dat JEZUS de godsdienstige taal van zijnen tijd zonder ze te ontleden gebruikte. Hij had geen aanleg voor verfijnde onderscheidingen, en, ware dit anders geweest en had hij den zin der woorden spitsvondig gezift, dit ware verloren scherpzinnigheid geweest, want zijne hoorders waren geen theologanten en hadden hem niet kunnen volgen.

Naast de drie aangehaalde plaatsen, wordt het woord geloof meestal in den mond van JEZUS gelegd in genezingsverhalen, en daar duidt dit woord de voorwaarde waaronder genezing te erlangen is. Het zal voldoende wezen de lijst te geven van de plaatsen bij Mattheüs. Zij zijn de volgende:

VIII, 10, 13, de hoofdman wiens knecht ziek ligt.

IX, 2, de verlamde (bij Markus II, 4, wordt hij door het opgebroken dak neergelaten).

IX, 22, de vrouw met de bloedvloeiing.

IX, 29, twee blinden.

XV, 28, de Kananeesche vrouw.

Hieraan moeten toegevoegd worden: XVI, 8, waar sprake is van het vertrouwen in God, in denzelfden geest als VI, 30; — XVIII, 6, waar wij de uitdrukking ontmoeten „één dezer kleinen, die in mij gelooven", welke, indien JEZUS ze gebruikt heeft, niets anders beteekend kan hebben dan „één dezer kleinen die mijne discipelen geworden zijn"; doch deze uitdrukking klinkt niet waarschijnlijk in den mond van JEZUS; trouwens heeft Markus IX, 52, „één dezer kleinen die het geloof hebben"; — XXI, 22, na het woord over het verzetten van bergen: „Al wat gij in het gebed geloovig vraagt, zult gij ontvangen"; — XXI, 25, 32, waar sprake is van hen die in JOHANNES niet geloofd hebben; hier beteekent gelooven de prediking aannemen; — eindelijk XXIII, 33, gericht tegen de farizeeërs, die geteekend worden als uiterst nauwgezet ten aanzien van uitwendige geboden, maar zeer weinig ten aanzien van de zedelijkheid; „het zwaarste der Wet laat gij na, het recht, de barmhartigheid en de *pistis*"; de Statenvertaling geeft *pistis* terug door *geloof*, doch de Synodale

---

[1]) Zie bij voorbeeld het uiterst geleerd boek van A. SCHLATTER, *der Glaube im Neuen Testament*. 1885, bl. 111—164.

vertaling gebruikt *trouw* en vele andere vertalers doen hetzelfde. Wie zal beslissen? Het Grieksche woord en de afleidingen ervan zijn verschrikkelijk rekbaar.

Maar wat moeten wij denken van die bijzondere soort van geloof, door middel waarvan men genezing erlangt? Dit hangt af van de meening die men ten aanzien van de genezingen zelven koestert en ik moet noodwendig daarbij stilstaan. Veel licht geeft ons het verhaal van den verlamde die door het dak voor de voeten van JEZUS wordt neergelaten (Mark. II, 2—12; Matth. IX, 2—8; Luk. V, 17—26).

Letterlijk opgevat is dit verhaal meer dan vreemd, zelfs tegenstrijdig met alles wat wij overigens aangaande JEZUS weten. Het heet daar: „JEZUS *hun* geloof ziende, zeide tot den verlamde: Zoon! uwe zonden zijn vergeven". Nu hebben zeker de dragers veel geloof aan den dag gelegd door hunne volharding om alle hinderpalen te overwinnen en den zieke voor de voeten van JEZUS neer te laten; maar dit geloof is volstrekt geen godsdienstig geloof; het heeft tot voorwerp enkel en alleen de wondermacht van JEZUS, waaraan het zeer mogelijk is te gelooven, zonder in het minst de behoefte te gevoelen met God verzoend te worden. En nu, op het zien van dat geloof, door de volharding bewezen, zegt JEZUS *tot den verlamde*, wiens geloof niet gebleken is en bij wien de aanwezigheid van zondegevoel in de verte niet aangeduid wordt: „Uwe zonden zijn vergeven"; JEZUS de zonden vergevende zonder dat men zich zondaar gevoelt, om het geloof van anderen, en om een geloof dat met vroomheid niets te maken heeft!! Hoeveel uitroepingsteekens moeten wij hier zetten? Doch dit is niet alles. De schriftgeleerden morren; JEZUS zal hun dus bewijzen dat hij het recht bezit de zonden te vergeven; hij geneest den verlamde en maakt dan deze redeneering *a fortiori*: „Wat is lichter, te zeggen tot den verlamde: Uwe zonden zijn vergeven, of te zeggen: Sta op, en neem uw bed op en wandel?" Wie het meerdere vermag, vermag het mindere; maar volgens deze redeneering, zou het meerdere zijn geweest de genezing van het lichaam en het mindere de genezing van de ziel!!

Laten wij JEZUS niet aansprakelijk stellen voor de afdwalingen — verschoonbare, maar toch wezenlijke afdwalingen — van menschen, wier kinderlijke verbeelding, tuk op wonderen, de tafereelen welke JEZUS' weldadige werkzaamheid teekenen in sprookjes nogal laag bij den grond veranderd heeft. Laten wij het tafereel waaruit

ons verhaal ontsproten is, maar dat reeds niet meer verstaan werd toen de evangelist de pen voerde, trachten te herstellen, dan wordt alles duidelijk. Onder de dusgenoemde zondaars, zedelijk verlamden, zijn er geweest, die het woord van JEZUS machtig aantrok; doch zij die JEZUS omringden moedigden zulke menschen geenszins aan nader te komen [1]); volhardden dezen, dan was dit niet uit nieuwsgierigheid; het was het bewijs dat zij het ledige gevoelden van een leven tot nu toe aan materieele zorgen gewijd en dat zij door een ernstig gemeende geestelijke behoefte gedreven werden. Zijn het niet dezulken die God bij zich toelaat, Hij bij wien meer vreugde is over één zondaar die zich bekeert, dan om negen en negentig die geen bekeering behoeven? JEZUS bemerkt zulk een heilbegeerige, hij ziet de scheeve blikken die op den verachte geworpen worden, hij leest op het gelaat van den verworpeling, die zich zoo verlaten gevoelt te midden van die onwelwillende menschen, toch een vurig verlangen. Zal hij hem niet aanmoedigen? Zal hij niet dier ziel, die nader bij het Godsrijk staat dan velen welke haar veroordeelen, maar in hun eigengerechtigheid ingeslapen zijn, de verzekering geven welke zij behoeft, de toezegging van de vergiffenis door God geschonken aan alle bedroefde zondaars die hem zoeken? Het is ons bekend, dat JEZUS dit deed (Luk. VII, 48), en wij weten ook dat deze handelwijze hem ten kwade werd geduid, evenals zijne gemeenzaamheid met de „zondaars" (Luk. VII, 34); maar hoe kon hij beter den mond zijner bedillers sluiten dan door op de feiten te wijzen, namelijk op het verbeterd gedrag van zulke zondaars? Waarlijk, het is veel lichter tot iemand te zeggen: Uwe zonden zijn u vergeven, dan op hem dien invloed te oefenen, door welken hij tot de begeerte der ware schatten gebracht zal worden, en zijn hart zich zal openen voor die liefde tot God, waarvan voortaan zijn wandel getuigenis zal afleggen. Het verhaal over ZACHEÜS moge al dan niet waar zijn, het stelt in elk geval een waar feit voor, de verbetering van menig zondaar onder den invloed van JEZUS. Het Markus-verhaal is oorspronkelijk de teekening geweest van dien weldadigen invloed dien JEZUS oefende op hen die hun zondigen toestand gevoelden, en ik ben overtuigd, dat, op soortgelijke,

---

[1]) Verg. ZACHEÜS (Luk. XIX, 3), naar het leven geteekend. Hij is rijk, doch veracht, en de lieden die vooraanstaan dragen zorg te verhinderen dat hij zich door hen heen zal kunnen wringen.

wijze, alle verhalen van genezingswonderen ontsproten zijn aan zinnebeeldige tafereelen, welke JEZUS teekenen als heelmeester der zielen. Het spreekt dan van zelf, dat in het Markus-verhaal de dragers van den verlamde behooren tot de omlijsting, noodig wegens den verhaal-vorm.

Voor zoover de schrale aanduidingen in onze bronnen vervat ons veroorloven een oordeel daarover te vormen, duidt het zaligmakend geloof in den mond van JEZUS den zielstoestand aan, waarin men zijne zondigheid gevoelt en waarin men de woorden van geestelijk leven welke men in de gelegenheid is te hooren, opvangt en zich aantrekt. Zoo heeft JEZUS evengoed kunnen spreken van gelooven in JOHANNES als in hemzelf. Het geloof is, in deze beteekenis, een aanvang van het geloof in God en leidt daartoe. Wat het geloof in God betreft, het is één van de zijden waaronder de liefde voor God zich voordoet; het vertegenwoordigt voornamelijk het vertrouwen.

Men zal mij, hoop ik, de lengte die dit hoofdstuk bereikt heeft vergeven, op grond van den nagenoeg onuitputtelijken rijkdom van het behandelde onderwerp. Gelukkig heb ik zeer weinige woorden noodig voor de bespreking van de vraag welke overblijft, namelijk: welke was de methode van JEZUS om.... hoe zullen wij zeggen, den godsdienst aan te bevelen, te verdedigen? Maar neen, dit drukt de zaak slecht uit; laten wij vragen naar zijne methode om de menschen godsdienstig te maken; dit is wat hij trachtte te doen. Daarom bevindt zich in zijne woorden geen theologie, geen bespreking van afgetrokken begrippen. Zijne geheele methode kan samengevat worden in dit weinige, dat zeer veel is: hij ontdekte de menschen aan henzelven en dwong hen daardoor zich tot hun hemelschen Vader te keeren. Ik heb dan ook niets wezenlijks toe te voegen aan hetgeen ik reeds hierover in het midden heb gebracht. JEZUS kent niet het uitwendig bewijs, dat in de kerkelijke theologie zoo gewild is, het bewijs dat eerst het gezag moet staven van hem die spreekt, ten einde dan te doen aannemen wat hij zegt, om reden dat hij het is die het zegt. Wel verlangden de Joden, dat hij zijn recht om te spreken door een wonder zou bewijzen (Matth. XII, 28—42 en parall.); doch hij weigerde vierkant en verwees de vragers naar het „wonder" van JONAS, naar zijne prediking, die de Ninivieten bekeerd had (gelijk men weet heeft de redacteur van ons eerste

evangelie hiervan niets begrepen); en, toen de priesters hem vroegen door welke macht (gezag) hij de kooplieden uit den tempel verjaagd had (Matth. XXI, 23—26 en parall.), weigerde hij hunne bevoegdheid te erkennen, omdat zij in gebreke waren gebleven een goddelijk werk te waardeeren in de uitnoodiging tot bekeering opgesloten in den doop van JOHANNES. Overigens tracht JEZUS niet de gegrondheid van zijne beweringen te bewijzen [1]); hij zegt eenvoudig wat hij voor waar houdt, en hij rekent erop, dat onbedorven harten die waarheid zullen gevoelen. Dit verklaart zijnen uitroep:

> Ik loof u, Vader.... dat gij deze dingen voor wijzen en verstandigen verborgen en ze aan kinderkens geopenbaard hebt (Matth. XI, 25).

JEZUS verdedigt den godsdienst niet, maar hij predikt zonder ophouden aan de menschen dat zij hun *hart* aan God moeten geven; voorts maakt hij van elke gelegenheid gebruik, om hun te doen zien wat hun leven zal zijn, wanneer zij hunnen hemelschen Vader zullen lief hebben.

Is dit de goede methode? Ja, door JEZUS toegepast. Wij helaas!, zijn niet rein genoeg om met zulk een volmaakte inwendige verzekerdheid eenvoudigweg te zeggen: Zoo is het. Wij moeten de beginselen in het licht stellen, de tegenwerpingen voorzien, ernaar luisteren en ze weerleggen; wij moeten apolegetisch te werk gaan.

O! als ten minste hetgeen wij op dergelijke wijze verdedigen altijd het Evangelie van het Godsrijk ware!

---

[1]) Ik zie er geen nut in hier de „wonderkwestie" te bespreken. Ik erken dat zij voor mij, na onderzoek, geen kwestie meer is. Ik geloof niet dat JEZUS eenig wezenlijk wonder verricht heeft. Maar dit doet niets af ten aanzien van mijn onderwerp; want dit is zeker, dat, aangenomen de echtheid der wonderen die aan JEZUS worden toegeschreven, zij in de evangeliën niet voorgesteld worden als door hem verricht ten einde zijn gezag te bevestigen; elke van die daden zou haar doel in zichzelf gehad hebben, voornamelijk een weldadig doel.

HOOFDSTUK II.

De Paulinische brieven.

---

§ I.

Geschiedkundige gegevens.

In de geheele geschiedenis van het Christendom is geen tijdperk zoo duister als dat van zijn eerste ontluiken. Het *hoe* van bijna alles ontsnapt ons; doch het hoe der dingen vormt het wezen der geschiedenis; de kennis der dingen alleen is maar kroniek; en zelfs de kroniek is zeer schraal voor dat eerste tijdperk. Het eenige verhaal dat wij bezitten wordt door de Handelingen der Apostelen gegeven; veel verhaalt het niet, en het weinige dat daarin te lezen staat is lang niet altijd boven allen twijfel verheven; het is waar, de schrijver schijnt vaak zijne mededeelingen uit zeer goede bronnen geput te hebben, maar hijzelf is volstrekt niet in alles betrouwbaar, omdat hij veel meer een kerkelijk dan een historisch doel voor oogen had. De Handelingen werpen weinig licht op de brieven; veel eer moet hetgeen zij verhalen aan den inhoud der brieven getoetst worden; maar dit kan alleen zeer ten deele geschieden; er is te veel duisters in de brieven; zij doen te vele vraagstukken ontstaan, die volstrekt niet reeds bevredigend opgelost zijn; en hieraan moet toegevoegd worden, dat zij zeer weinig feiten bevatten, en dat men daar hoogstens aanwijzingen vindt, waaruit het een en ander afgeleid kan worden; maar meestal kan men het langs dien weg niet verder brengen dan tot een zekeren graad van waarschijnlijkheid.

Ik denk er dus niet aan de onmogelijke taak te aanvaarden het geschiedkundig beeld uitvoerig te teekenen van de omstandig-

heden te midden waarvan de Christelijke letterkunde geboren is; de gapingen in onze kennis zijn te wijd en betreffen te belangrijke zaken.

Toch is het een en ander, wat niet van waarde ontbloot is, zeker. Ik zal trachten kortelijk te wijzen op hetgeen waaruit licht kan verwacht worden tot beter verstand van de Nieuw Testamentische geschriften met betrekking tot de verdediging van den godsdienst.

PAULUS schrijft aan de Romeinen:

> Ik dank mijnen God door JEZUS CHRISTUS over u allen, dat uw geloof in de geheele wereld verkondigd wordt (Rom. I, 8).

De vorm van dit gezegde is een weinig overdreven; niettemin bewijst deze volzin het een en ander dat van belang is [1]). Toen

---

[1]) Men ziet, dat ik door het vele dat daarover geschreven is niet overtuigd ben kunnen worden, dat de PAULUS dien wij door de brieven leeren kennen niet bestaan zou hebben, namelijk de Jood, in veel opzichten Jood gebleven, maar Christen geworden, een nieuw mensch, die zich gedrongen heeft gevoeld dat nieuwe leven, waarvan hij zich bewust was de drager te zijn, aan zoovele menschen mogelijk, dus ook aan heidenen, mede te deelen, die de apostel der heidenen geworden is en zich vrij maakte van het juk der Joodsche Wet. Ik acht integendeel de Paulinische literatuur onverklaarbaar, indien niet aan haar ontstaan ten grondslag ligt de werkzaamheid van een bepaald persoon, hoe waar het ook moge wezen, dat verschillende schrijvers aan haar hebben medegewerkt, doch allen in den geest van hem uit wien de levensstrooming is uitgegaan. De niet door PAULUS opgestelde brieven, b v. die aan TIMOTHEUS en TITUS, zijn toch Paulinisch. In 1886 is een merkwaardig boek verschenen onder den titel van *Verisimilia Laceram conditionem Novi Testamenti illustrarunt et ab origine reperierunt A. Pierson et S. A. Naber.* Volgens deze geleerden bieden de meeste geschriften van het Nieuwe Testament, voornamelijk de vier dusgenoemde „hoofd-brieven", het schouwspel aan van een volmaakte wanorde, *lacera conditio.* Dit zou moeten verklaard worden uit het feit dat die geschriften niet anders zijn dan wezenlijke mozaïeken; allen zijn vervaardigd uit stukken ontleend aan de meest onderscheidene bronnen, bepaaldelijk, voor een groot deel, aan een zeer bijzondere vrijzinnig-Joodsche literatuur, afkomstig van een sekte, welke de schrijvers de pneumatische Joden noemen; dezen zouden met de Wet gebroken hebben, maar zichzelf als Joden zijn blijven beschouwen. De schoonste gedeelten der brieven zouden van die vreemdsoortige Joden afkomstig zijn.

Het spreekt van zelf, dat, indien de Amsterdamsche geleerden gelijk hebben, er geen sprake meer van kan zijn te onderzoeken hoe PAULUS den godsdienst gepredikt en verdedigd heeft. Ik denk er echter niet aan van deze taak af te zien. De ontzaglijke belezenheid en het vernuft in de *Verisimilia* aan den dag gelegd hebben mij ten volle overtuigd, dat de eenige onderstelling welke op voldoende wijze het bestaan

hij geschreven werd, bestonden er te Rome en in verschillende gedeelten van het Romeinsche rijk godsdienstige gemeenten, die

der vier „hoofdbrieven" verklaart, is dat PAULUS, de apostel der heidenen, ze, wat den hoofdinhoud betreft, geschreven heeft. Het is toch opmerkelijk dat de Amsterdamsche hoogleeraren, met al hun talent, er niet in slagen zich van deze onderstelling te ontdoen, dan door hun toevlucht te nemen tot het verdichten van een sekte, Christelijker dan de Christenen, van welke geen spoor in de geschiedenis te vinden is en welke zielkundig onbestaanbaar moet genoemd worden.

Zeker zijn de brieven niet ongeschonden in onze handen gekomen; dit is het geval met geen enkel geschrift uit de oudheid; bepaaldelijk zijn in het Nieuwe Testament Katholiseerende handen druk aan het werk geweest; dit, met de fouten der afschrijvers, is volkomen voldoende om de *lacera conditio* waarover PIERSON en NABER, niet zonder overdrijving, zich beklagen, te verklaren, daargelaten, dat geen enkele schrijver zichzelf altijd volkomen gelijk blijft. Dat er een tegenstrijdigheid in een geschrift te ontdekken valt, is volstrekt niet op zichzelf een bewijs dat een vreemde hand daarin aan het werk is geweest. Elken dag kunnen wij waarnemen hoe één en dezelfde persoon over één en dezelfde zaak tegelijkertijd zwart en wit aanvaardt zonder zich daarvan in het minst bewust te zijn. Gemeten naar de eischen van consequentie, welke de geleerden aan de schrijvers van het Nieuwe Testament gelieven te stellen, zou het onmogelijk zijn welk geschrift dan ook geheel aan zijnen auteur toe te schrijven. Dit is niet alles: de grammatikale eischen welke men stelt zijn even onzinnig. Waarom kan een PAULUS of een JACOBUS niet hier en daar slordig geschreven hebben? Waarom moeten al hun volzinnen goed rondloopen? Welke dwaasheid dit te eischen!

De vraag is, niet of er vreemde bestanddeelen in de brieven aanwezig zijn, want dit is buiten kijf, maar of een persoon met een eigen karakter en eigene zienswijze in de brieven, bepaaldelijk de „hoofdbrieven" te onderkennen is. Daarop mag mijns inziens niet anders dan bevestigend geantwoord worden, en ik hoop door deze studie een bijdrage te zullen leveren, om dit te doen inzien.

Het bovenstaande was reeds lang geschreven toen ik het genoegen had het levensbericht van onzen vriend wijlen prof. VAN MANEN in het *Theol. Tijdschrift* te lezen. Het is wel bekend, dat VAN MANEN alle Paulinische brieven voor mozaïeken uit de tweede eeuw hield. Aangaande zijnen critischen arbeid te dien aanzien, zegt de schrijver van het levensbericht, Dr. H. U. MEYBOOM, nadat hij een rechtmatige hulde aan de geleerdheid en de scherpzinnigheid van VAN MANEN gebracht heeft, het volgende: „Met de brieven zooals zij voor ons liggen" (dus nadat zij allerlei bewerking ondergaan hebben, voeg ik er aan toe) „bereiken wij, dit dunkt mij buiten kijf, met het „eene einde een betrekkelijk jongen tijd. De vraag is maar, hoever wij met het „andere in het verleden reiken. Een bezwaar tegen VAN MANEN's mozaïk-theorie „dunkt mij nog *het persoonlijk karakter der Paulinische theologie*" (persoonlijk karakter der theologie dat een gevolg is van het persoonlijk karakter der vroomheid). „Voor „de Johanneïsche nuance van het vierde evangelie hebben wij minstens den „grooten „onbekende", op wiens rekening wij het vierde evangelie plegen te stellen. Wijst niet „ook de Paulinische nuance, wijst niet de leer van de rechtvaardiging door het geloof, „welker groote beteekenis ten dage van het opkomend Protestantisme zoo onmisken„baar is gebleken, *op een individu met een scheppend vermogen en domineerende kracht?*

zich onderscheidden, eensdeels van de heidensche wereld, anderdeels van de Joodsche kerk; hetgeen deze gemeenten van andere menschengroepen onderscheidde was wat zij haar geloof noemden; het bestaan van de gemeente te Rome was aan de anderen bekend en men roemde haar geloof. Iets verder (Rom. I, 12) zegt de apostel, dat dit geloof der Romeinen hem en hun gemeen was, waaruit blijkt dat wel degelijk dat geloof het kenmerkende van hun vereeniging vormt, den band die hen tezamen houdt.

Het is van gewicht zooveel mogelijk den aard van dat geloof vast te stellen. Daar nu PAULUS in zijnen brief verschillende zaken uitvoerig betoogt, kan dat geloof, dat hij met zijne lezers gemeen heeft, niet tot inhoud hebben de dingen waarover hij aldus schrijft; wanneer men zich veel moeite geeft om een overtuiging aan iemand bij te brengen, dan is dit een bewijs dat men twijfelt of hij ervoor gewonnen is, indien men niet zelfs zeker is, dat hij ze niet aanvaardt. Toch moet er tusschen PAULUS en zijne lezers noodwendig een gemeenschappelijk terrein bestaan, en dit kan alleen zijn dat, wat hij als aangenomen stelt, zonder dat het noodig zou wezen het te bewijzen.

Dit vooropgesteld zijnde, is het niet moeilijk te zien dat, wat PAULUS noemt het geloof gemeen aan de Romeinen, aan hemzelf en aan de gemeenten in wier boezem het geloof der Romeinen geroemd wordt, in elk geval inhoudt, dat zij, die de geloovigen

---

„Zoo de PAULUS der traditie moest verbleeken tot zulk een bloedlooze figuur als in „de constructie van VAN MANEN, diende er dan niet een nieuwe PAULUS te worden „aangewezen, die als schepper van het „Paulinisme" met eere kon worden genoemd, „om het even of hij vroeg dan wel later in de volgorde der gebeurtenissen zijn plaats „ontving? Het komt mij voor, dat een theorie die de brieven versnippert, zonder „althans een hoofdbestanddeel te redden en op den voorgrond te stellen, te kort doet „aan de historische waarschijnlijkheid *en aan de psychologische noodzakelijkheid* beide".

(Dr. H. U. Meyboom, „van Manen", Theol. Tijdschr., April 1906, bl. 243. — de cursiveering is van mij).

Wat de methode VAN MANEN betreft (en nog van andere geleerden), schrijft prof. MEYBOOM: „Inderdaad heeft, dunkt mij, VAN MANEN door zijne krachtsontwikkeling „schade gedaan aan zijn betoog. Omne nimium nocet. Niet zelden ontmoet men op„merkingen die den schijn wekken van „spijkers op laag water zoeken". Niet zelden „worden redeneeringen gebezigd, die de auteur, als de omstandigheden het mee„brachten, met dezelfde vrijmoedigheid bij een betoog van tegenovergestelde strekking „ten beste zou geven. *Stijl en gedachtengang van den brief worden gedurig getoetst „aan eischen van logica en zinsuitdrukking, als gesteld worden door een hoogere cultuur „dan die der oudheid*".

(Ibid. bl. 238).

heeten, JEZUS van Nazareth als hun opperheer erkennen. Immers die uitdrukking „de Heer", waarvan de godsdienstige taal der polytheïsten zich niet bedient, en welke bij de Joden altijd God beteekent, komt met het grootste gemak uit de pen van PAULUS als aanduiding van den persoon van JEZUS, en het is duidelijk dat zij hem niet persoonlijk eigen is, maar dat zij behoort tot de gemeenschappelijke godsdienstige taal der „geloovigen" [1]).

JEZUS is „de Heer", doch hij is niet God. De „geloovigen" aanbidden den éénen God en noemen JEZUS zijnen zoon. Die God is in hunne voorstelling één met den God der Joden en met den Jahwe van het Oude Testament, dat door hen aanvaard wordt als bevattende Gods openbaring, dus als Heilige Schrift of „de Schrift". Een bewijs uit de Schrift is in hun oog beslissend.

Dit is een belangrijke zaak. Ofschoon de nieuwe sekte zich van de Joodsche Kerk afgescheiden had en zij zich meer en meer uitbreidde door de toevloeiing van een steeds wassend aantal bekeerlingen uit de heidenwereld, bleef zij zich bewust van haar afstamming uit het Jodendom, terwijl zij in het heidendom niets zag dan een gewrocht van den duivel. De bekeerde heidenen verlaten de *valsche* goden om zich tot den *waren* God te wenden, dat is tot den God der Joden, die tot de Joden sprak toen de geheele overige wereld van hem onkundig was, en wiens orakels, door de Joden bewaard, zijne openbaring ten behoeve van het gansche menschdom bevatten (Verg. II Tim. III, 14—17. enz.). Voegt men hieraan toe, dat de beeldendienst, door de Christenen veroordeeld, een voorwerp van diepen afschuw voor de Joden was, dan begrijpt men, dat de Christenen, ook zij die van heidensche afkomst waren, eenige verwantschap met het Jodendom gevoelden.

Het verwondert mij dus geenszins te zien, dat PAULUS, ook daar waar hij zich klaarblijkelijk tot „geloovigen" die vroeger heidenen waren wendt, veelvuldig gebruik maakt van de Heilige Schrift, wat in zich sluit, dat zij aan zijne lezers goed bekend was. Maar het was dan ook een onmogelijkheid het nieuwe geloof ergens te verkondigen, zonder den hoorders het Oude Testament te doen kennen, indien zij tot nu toe geen kennis daarvan droegen;

---

[1]) Bewijsplaatsen haal ik hier evenmin aan, als in het vervolg voor zulke zaken die niet licht tegenspraak zullen ontmoeten.

natuurlijk bleef men, als een gemeente zich gevormd had, de Schrift in hare samenkomsten voorlezen en verklaren.

Er is meer. De „geloovigen" hadden een bijzondere reden om den grootsten prijs op het Oude Testament te stellen en dit te bestudeeren. Zij noemden JEZUS „den Heer" in zijne hoedanigheid van Messias, dus van hem die gekomen was ter vervulling der beloften van Israëls profeten. Al hunne hoop was op den Christus gevestigd, en het Oude Testament was in hun oog een doorloopende belofte, zoowel van de komst van den Christus, als van de heerlijkheid waaraan hij zijne getrouwen zou doen deel hebben; zij vonden aldus in de Schrift den kostelijken waarborg van de verwezenlijking hunner hoop, en zij vonden in het lezen daarvan een soort van stichting aan de Joden geheel onbekend.

Wat dus den persoon van den Christus betreft, sloot „het geloof" in zich, dat men in JEZUS den Messias overeenkomstig de Schrift erkende, waaraan toegevoegd moet worden de verzekerdheid, dat hij, na gekruisigd te zijn, uit de dooden opgestaan was, dat hij in den hemel bij God woonde en dat hij van daar op luisterrijke wijze moest komen, om hen die in hem geloofden in zijne heerlijkheid te doen deelen.

Dit is ongetwijfeld hetgeen de „geloovigen" of de „uitverkorenen" hun *geloof* noemden, en even zeker is het tevens, dat zij zich verplicht achtten, in afwachting van de verschijning des Heeren, niet alleen zich van alle heidensche praktijken te onthouden, maar ook een kuisch, rechtschapen en liefderijk leven te leiden.

Merken wij nog op, dat PAULUS zijne correspondenten te Rome en te Korinthe de „heiligen" die in deze steden wonen noemt (Rom. I, 7; I Kor. I, 2; II Kor. I, 1), zonder deze uitdrukking eenigszins toe te lichten; zij was dus verstaanbaar, volgens het spraakgebruik der Christenen, als een aanduiding van de „geloovigen", en wij mogen haar opvatten als aanwijzende wat zij, naar hun eigen bewustzijn, geworden waren toen zij in den Christus geloofden. Is dit wel mogelijk? Zijn die menschen verwaand genoeg geweest, om zichzelven als heiligen te beschouwen? — Dat zij dit deden komt mij ongetwijfeld voor, maar er ligt daarin veel minder verwaandheid dan wij ons misschien zouden voorstellen. Immers de woorden *heilig* en *heiligheid* beantwoorden in onzen geest aan een ander begrip dan in den geest der eerste Christenen, namelijk aan dat van zedelijke reinheid, van afwezigheid der

zonde; doch dit was niet hun beteekenis in de eerste eeuw van onze jaartelling; ware dit het geval geweest, dan had PAULUS, die de Korinthiërs beschuldigt van nog vleeschelijk te zijn (I Kor. III, 3) hen niet, zonder voorbehoud, heiligen kunnen noemen. In de Nieuw Testamentische taal nadert het woord *heiligheid* veel meer dan in de onze de oorspronkelijke beteekenis, namelijk die van het bijzonder karakter eigen aan hetgeen aan de godheid toebehoort. De eerste Christenen beschouwden zichzelven als vormende het ware volk Gods, door hem uitverkoren om hem toe te behooren en aan zijne genade deel te hebben (Rom. I, 7; I Kor. I, 2 „geroepen heiligen"). Zij konden dus gevoelen, gelijk PAULUS, dat zij de volmaaktheid nog niet bereikt hadden, en zich toch „de heiligen" noemen in tegenstelling met „de wereld", die aan God niet toebehoorde. Overigens, gelijk ik straks deed opmerken, hielden zij zich verplicht, in hun hoedanigheid van geloovigen, van heiligen, de zedelijke reinheid te betrachten.

Dit is, met de practische gevolgen daarvan, wat met zekerheid gezegd kan worden van het *geloof* dergenen tot wie PAULUS zijne brieven richtte, een geloof dat hij met hen en met alle gemeenten der sekte gemeen had.

Alles wat men aangaande het tot stand komen en de inrichting der eerste gemeenten van „geloovigen" of „heiligen" zeggen kan, bestaat meer of min uit gissingen, eer meer dan min; de talrijke vragen welke hiertoe behooren te toetsen en te trachten op te lossen, ligt niet op mijnen weg, ofschoon, indien zij tot helderheid gebracht waren, dit veel licht over mijn eigen onderwerp verspreiden zou. Ik stap dus hierover heen, gelijk over de even belangrijke als duistere vraag naar de verhouding tusschen de „geloovigen" en hun omgeving, zoowel de Joodsche als de heidensche. Deze zaak echter staat in verband met een andere, waaromtrent gelukkig meer zekerheid bestaat, hoewel niet alles bekend is. Ik bedoel de in achtneming van de Joodsche Wet dòor de leden der sekte.

Vaak — waarschijnlijk meestal — bleven de Joden die „geloovig" waren geworden op Joodsche wijze leven. Ten eerste waren zij dit gewoon, en de gedachte, bij voorbeeld, dat een mannelijke telg van hun geslacht niet besneden was, maakte op hen een soortgelijk pijnlijken indruk als te onzent vaak bestaat ten aanzien van ongedoopte kinderen; voor meer dan één geldt het

als een soort staatszaak niet zoozeer dat kinderen geen Christelijke opvoeding ontvangen, als te bevinden, dat zij niet gedoopt zijn; deze personen toch, indien zij niet meer de Katholieke voorstelling der sacramenten hebben, weten volstrekt niet uit te leggen wat aan het ongedoopt kind ontbreekt, als het op Christelijke wijze opgevoed wordt; „het is verkeerd den doop aan de kinderen te onthouden", zullen zij zeggen, en, als men hun vraagt wat dan de kinderen derven, ontvangt men geen eigenlijk antwoord, maar een herhaalde bewering dat het verkeerd is. Dit laat zich zielkuudig zeer goed verklaren, en zeker was het hechten aan den ritus der besnijdenis iets van denzelfden aard als wat ik hier geschetst heb.

Ten tweede merken wij op, dat de „Wet" deel uitmaakte van die Heilige Schrift, voor welke de Christenen minstens evenveel eerbied koesterden als de Joden. Voorzeker hadden zij sedert hunne bekeering iets meer in de heilige boeken leeren zoeken dan vroeger, namelijk de aankondiging van den Messias JEZUS; maar er lag daarin niets dat de eerbiedwaardigheid kon doen wankelen, laatstaan verdwijnen, van de wettelijke voorschriften door God gegeven, waaraan men zoo gewoon was, dat het lastiger moest zijn zich daarvan vrij te maken, dan ze te blijven in acht nemen.

Een andere zekere zaak is, dat vele oud-heidenen er zelfs niet aan dachten zich aan de Joodsche Wet te onderwerpen. De brief aan de Galatiërs bewijst het onweersprekelijk. Ons is niets bekend aangaande de methode van PAULUS' optreden als hij een nieuw veld trachtte te ontginnen, dus ook niet aangaande de wijze waarop de gemeenten der Galatiërs gesticht zijn; doch dit is ontwijfelbaar, dat de zendeling die hun het geloof in den Messias JEZUS gepredikt heeft, hun aan den éénen kant, het Oude Testament heeft doen kennen, maar, aan den anderen kant, de Wet der Joden hun niet voorgehouden heeft als bestemd om de wet van alle aanbidders des waren Gods te worden. Het kan dus niet anders, of de op dusdanige wijze bekeerde heidenen, moeten, uitdrukkelijk of meer of min instinctmatig (dit laatste zal wel het waarschijnlijkste zijn), de wettelijke bepalingen van het Oude Testament als voor de Joden alleen bestemd hebben beschouwd.

Zijn er ook heidenen geweest, die aan 't judaïseeren zijn gegaan? Zonder twijfel, toen men hun kwam prediken dat zij anders geen deel aan het heil konden hebben, gelijk in Galatië gebeurd is.

Wij weten echter niet of er, judaïseerende heidenchristenen zijn geweest voordat die judaïseerende propaganda begon, noch, toen zij aangevangen was, in hoever zij slaagde en, misschien, in meenige plaats op een feitelijk compromis uitliep.

Zeer duister is ook voor ons de toestand die heerschte in gemengde gemeenten, met leden van beiderlei oorsprong, gelijk die van Antiochië. Wat PAULUS hiervan zegt (Gal. II, 11—14) doet duidelijk zien dat in het begin de Christenen uit de heidenen daar niet judaïseerden, en dat dit toch geen stoornis in de broederlijke verstandhouding teweeg bracht; maar wie zal de vragen beantwoorden, welke uit dit feit voortvloeien? Leefden de bekeerde Joden niet meer op zijn Joodsch, of, indien zij het wel deden, hoe regelden zij dan hun verhouding tot de andere broeders, inzonderheid wat betreft de agapen? Zij namen aan die maaltijden deel; PAULUS zegt het (Gal. II, 12). Doch, moet men vragen, zegt PAULUS niets meer dan dit, als hij de woorden gebruikt, dat zij „met de heidenen aten"? Nog eens, wie zal het zeggen? Deze zaken zijn niet meer uit te maken.

Enkele dingen nog kunnen vastgesteld worden aangaande den, anders omsluierden, tijd van het opkomen van het Christendom. Bij voorbeeld is het zeker dat de stoot tot de evangelisatie der heidenen in geenen deele door de persoonlijke vrienden van JEZUS gegeven is (verg. Gal. II, 9); doch verder te sprokkelen is overbodig met het oog op wat mij hier te doen staat, namelijk de godsdienstige waarde der Paulinische brieven schatten. Ik ga dus hiertoe over, maar splits dit gedeelte mijner studie in twee onderdeelen, aangezien in vier van die brieven, niettegenstaande de interpolaties, het werk van den heidenapostel zelf te herkennen is. Het eerste onderdeel, getiteld „PAULUS", moet in het licht stellen het persoonlijk werk van den grooten apostel, gelijk dit opgemaakt moet worden uit de vier kleine geschriften, welker hoofdinhoud van hem afkomstig is. In het volgend onderdeel zal ik de negen brieven welke verder onder den naam van PAULUS het licht gezien hebben nagaan, behandelen, enkel lettende op hun godsdienstige beteekenis, zonder mij met de vraag naar de echtheid op te houden.

§ 2.

Paulus.

(GALATIËRS, I en II KORINTHIËRS, ROMEINEN).

Van de Joden beb ik vijfmaal veertig slagen min één ontvangen; driemaal ben ik met de roede gegeeseld; éénmaal ben ik gesteenigd; driemaal heb ik schipbreuk geleden; een etmaal heb ik in de diepte doorgebracht; op reistochten menigmaal in gevaren van rivieren, gevaren van roovers, gevaren van mijn volk, gevaren van de heidenen, gevaren in de stad, gevaren in de woestijn, gevaren op zee, gevaren onder valsche broeders; in arbeïd en zwoegen, in waken menigmaal, in honger en dorst, in vasten menigmaal, in koude en naaktheid (II Kor. XI, 23 - 27.

Bewonderenswaardige toewijding en volharding! Ten behoeve van wat? Van den godsdienst, maar van den godsdienst onder een zeer bijzonderen vorm. Het is erom te doen aan de gansche wereld de kennis te brengen van hem die de Heer van alle menschen is, JEZUS, de Christus. En waarom is dit noodig? Omdat alle menschen bedreigd worden met het verderf, en het eenige middel om het doemvonnis te ontgaan voor hen in Christus te vinden is, terwijl zij onfeilbaar door hem gered worden.

Gods toorn wordt van den hemel geopenbaard over alle goddeloosheid en ongerechtigheid der menschen, die de waarheid door ongerechtigheid tegenhouden (Rom. I, 18);

maar alle menschen, Joden en heidenen, zijn zondaars, voorwerpen van dien toorn (Rom. I—III), doch het evangelie

is een kracht Gods tot behoudenis voor ieder, die gelooft, eerst den Jood en ook den Griek (Rom. I, 16).

God wil de menschen door JEZUS CHRISTUS redden; wie dit weet is gehouden het te prediken; PAULUS weet het; hij zal zijn leven wijden aan de prediking van dit heil; de gansche wereld staat voor hem open, want de gansche wereld zit in duisternis, terwijl toch het licht van het Evangelie voor allen bestemd is. PAULUS is de apostel der volken (Gal. 1, 16).

Betrouwbare gegevens aangaande PAULUS' uitgebreide werkzaamheid bezitten wij alleen in de brieven. Gelijk ik reeds vroeger opmerkte, mogen wij de Handelingen der Apostelen niet dan met de grootste omzichtigheid raadplegen. Ware dit anders, dan toch zou uit dit boek bijna niets te putten zijn betreffende de belangrijkste vragen, namelijk die welke de methode door den apostel gevolgd en zijne verhouding tot de gemeenten raken. Ten aanzien van de methode, zouden wij enkel weten, dat PAULUS het zich tot een regel gesteld had nooit zich tot de heidenen te wenden, dan nadat hij door de Joden afgewezen was (Hand. XIII, 5, 14 vv., 46, 47 enz.). Maar zelfs dit weinige is niet geloofwaardig; wat mij betreft, geloof ik er niets van; want PAULUS was zich bewust dat zijne bijzondere roeping van wege God bestond in het evangeliseeren der heidenen (Gal. I, 16).

De brieven nu bieden ons aan waardevolle documenten; doch zij zijn geen verhalen en zij laten ons noodwendig in het duister met betrekking tot vele zaken, waarover wij reden hebben te wenschen ingelicht te worden, maar waarover de schrijver zijne lezers niet te onderhouden had. Een samenhangende en betrouwbare schets der werkzaamheid van dezen zendeling kan dus niet met behulp van de gegevens door de brieven verschaft samengesteld worden. Hierbij komt, dat de brieven, voor ons, van groote moeilijkheden wemelen. Tal van bijzonderheden, die voor de oorspronkelijke lezers volkomen duidelijk waren, zijn voor ons onverstaanbaar geworden, omdat de verhouding van den apostel tot die lezers ons niet bekend genoeg is, evenmin als de toestanden onder welke zij leefden. Eindelijk biedt de stijl van den schrijver eigenaardige moeilijkheden aan. De kunst van het stellen was aan PAULUS onbekend. Warmte, rijkdom van gedachten, welsprekenheid, ontbreken hem geenszins; maar de uiteenzetting der gedachten laat zeer veel te wenschen over; dezen zijn zonder twijfel in zijnen geest met elkander logisch verbonden, doch hij draagt geen zorg zich ervan te verzekeren, dat zij zich op dezelfde wijze in den geest van den lezer zullen verbinden, zoodat het zeer goed gebeuren kan, dat die lezer, hoe opmerkzaam ook, de eene gedachte volgt, terwijl de schrijver met een andere bezig is; spoedig raakt de lezer verward. De stijl in meer beperkten zin, de zinbouw en de aaneenschakeling der volzinnen, is er niet op berekend om dit bezwaar minder storend te doen worden, integendeel. De grammatikale samenhang is zeer vaak onjuist; er

zijn antecedenten waarop geen consequent volgt, of een consequent van een geheel anderen vorm dan die geëischt wordt door wat voorafgaat; en er is meer. De zeer duidelijke indruk dien ik ontvang, wanneer ik deze brieven met al de aandacht waarover ik beschik lees, is dat de inhoud de vrucht is van een zeer gespannen overpeinzing, maar dat de bewoording tot stand gekomen is door een improvisatie welke een secretaris opving en opschreef [1]).

Dit alles is oorzaak dat de brieven van PAULUS allerlei vraagstukken opwerpen, die gedeeltelijk of in 't geheel niet op te lossen zijn. Het neemt niet weg, dat daaruit veel te leeren valt met betrekking tot de theologie van den apostel en tot den aard van den godsdienst, dit woord in zijne inwendige, subjectieve, beteekenis genomen, waarvan die theologie de verstandelijke uiting was en welken zij diende te verdedigen. Dit is wat ik trachten zal in het licht te stellen.

PAULUS was op zijne manier een theoloog. Was hij dit in de eerste plaats? Ik geloof van neen. Hij houdt zeer vast aan zijne leer; toch is het hem niet om die leer te doen, maar om het leven; zijne vasthoudenheid aan de leer spruit voort uit de overtuiging dat zij met het leven onafscheidelijk samenhangt en daarvoor noodwendig is. Wat er duisters in zijne brieven moge gevonden worden, dit niet; het is volkomen helder voor wie lezen kan.

Wat zegt hij in den brief aan de Galitiërs, waarin hij zich verheft tegen hen die de bekeerde heidenen aan het juk der Joodsche Wet hadden willen onderwerpen?

> Noch besnijdenis is iets, noch onbesnedenheid, maar een nieuw schepsel (Gal. VI, 15).

Het geloof dat volgens hem den mensch rechtvaardigt, zijn heil bewerkt (Rom. I, 17; V, 1, enz.) is dan ook volstrekt niet eenvoudig een verstandelijke overtuiging, gelijk die andere Christen,

---

[1]) Zie bij voorbeeld Rom. IX, 22—29; in het oorspronkelijke is dit stuk een verbazend lange zin, die niet rondloopt. De vermelding van de roeping der heidenen in verband met het zeer klein aantal Joden die tot het geloof gekomen zijn, heeft een reeks van aanhalingen uit de Schrift uitgelokt, welke den auteur heeft doen vergeten, dat zijn zin niet voltooid was. De vertalers weten wat voor hopelooze zwarigheden deze gebreken op hun weg leggen.

de schrijver van den brief van Jacobus, zich ten onrechte verbeeldde dat hij gepredikt had (Jac. II, 14—26). Integendeel, dit geloof is een zielstoestand door welken men juist een nieuw schepsel wordt, en wij zien PAULUS de Galatiërs vragen, of het niet is door de prediking des geloofs (Gal. III, 2) dat zij den geest ontvangen hebben, wat hetzelfde beteekent als een nieuw schepsel worden. Op soortgelijke wijze, nadat hij voor de Romeinen betoogd heeft, dat het heil een genadegave van God is, welke men door het geloof deelachtig wordt, voorziet hij, dat dit aan een lezer aanleiding zou kunnen geven, om de inwendige vernieuwing welke dit geloof in zich sluit over het hoofd te zien, en hij haast zich tegen een uiterst gevaarlijke dwaling te waarschuwen. Hij zegt:

> Wat zullen wij dan zeggen? Moeten wij bij de zonde blijven, opdat de genade meer worde? Dat zij verre! Wij, die der zonde gestorven zijn, hoe zullen wij er nog in leven? (Rom. VI, 1, 2).

Hij meent dus, dat wie het geloof heeft der zonde gestorven is, een nieuw schepsel geworden is, en wij zullen zien dat dit het merkteeken is, waaraan hij wil dat de broeders tot wie hij zich richt als Gods uitverkorenen, als heiligen, erkend zullen worden. Hier hebben wij de hoofdgedachte van alles wat wij aangaande PAULUS' prediking weten, en ontwijfelbaar ook van zijne prediking in het algemeen. Ziet bij voorbeeld wat hij aan de Korinthiërs schrijft naar aanleiding van de twisten, welke hun gemeente dreigden te gronde te richten:

> Weet gij niet, dat gij Gods tempel zijt, en dat de geest Gods in u woont? Indien iemand den tempel Gods verderft, dien zal God verderven; want de tempel Gods is heilig, en die zijt gij (I Kor. III, 16, 17).

Alzoo, in het lichaam, dat als aan God toebehoorende gewijd is, vleeschelijke hartstochten te laten voortbestaan is een ontheiliging.

Iets verder zegt hij alweer:

> Weet gij niet, dat uw lichaam een tempel is van den heiligen geest, die in u is en dien gij van God hebt, en dat gij uzelven niet toebehoort? (VI, 19).

Men ziet het, hij stelt als een beginsel, dat niet meer behoeft geleeraard of betoogd te worden, maar dat voor zijne lezers even-

goed als voor hem zelf vast staat, dat de geloovigen, zij die men later de Christenen genoemd heeft, indien zij de ware geloovigen zijn, indien de plaats die zij onder hunne broeders innemen hun werkelijk toekomt, ieder voor zich en allen te zamen, doordat zij geloovigen zijn, tot tempels des heiligen geestes zijn gemaakt en als zoodanig geen genoegen meer aan wat slecht is kunnen hebben. De doop, de plechtigheid door welke men in de sekte opgenomen werd, is voor PAULUS het symbool der inwendige vernieuwing, die in den gedoopte *heeft plaats gehad.* Hij schrijft:

> Weet gij niet, dat zoovelen wij tot JEZUS CHRISTUS gedoopt zijn, wij tot zijnen dood gedoopt zijn? Wij zijn dan door den doop tot den dood met hem begraven, opdat, gelijk Christus uit de dooden is opgewekt door de heerlijkheid des Vaders, zoo ook wij in de nieuwheid des levens wandelen zouden (Rom. VI, 3, 4).

PAULUS kent zeer goed de Korinthische geloovigen en hij heeft zooveel hun te verwijten, dat hij er niet aan denkt, als hij schrijft: gij zijt tempels Gods, hen als volmaakt te bestempelen. Inderdaad is zijne gedachte, dat zij feitelijk veel te weinig tempels van God zijn; „gij zijt nog vleeschelijk", heeft hij hun eenige regels hooger geschreven (I Kor. III, 3), en als bewijs daarvoor aangevoerd, dat er nog verdeeldheid onder hen bestond. Het is duidelijk, en zijne lezers konden hem niet misvatten, dat hij, met de woorden „gij zijt de tempel Gods" zeggen wilde: „Waar het geloof is, daar is de macht van het vleesch (van de zonde) overwonnen; zoolang gij u dus door vleeschelijke neigingen laat leiden, bevindt gij u in een toestand van strijd met uw eigen geloof, uw geloof is niet levend, gij zijt niet de geloovigen die gij meent te zijn". Het is een zeer krachtige aansporing tot betere zelfkennis, gegrond op het feit, dat het *geloof* en het *nieuwe leven* onafscheidelijk samenhangen.

Bedoelt dan de apostel, dat de Korinthiërs in 't geheel geen geloof hebben? Dit zeker ook niet. Hij erkent dat er verschil is in de mate van geloof dat in ieder leeft (verg. Rom. XII, 3; XIV, 1); ook zij worden door hem als geloovigen beschouwd, die in oprechtheid JEZUS CHRISTUS als hun heer huldigen, hoewel het werk hunner inwendige vernieuwing lang nog niet voltooid is; daarom zegt hij tot de Korinthiërs, dat, dewijl zij nog (gedeeltelijk) vleeschelijk zijn, zij nog maar „kinderen in Christus" zijn (I Kor. III, 1). Wat hij geen oogenblik toegeven kan, is, dat men

geloof kan hebben, en tevens in 't geheel niet in Christus zijn, in 't geheel niet tot het nieuwe leven geboren, nog ganschelijk een slaaf van het vleesch en de zonde wezen; hij eischt de uitsluiting van hem, wiens ergerlijk gedrag bewijst dat zijne plaats niet is onder de geloovigen (I Kor. V); maar aan den anderen kant, terwijl hij met kracht hen die de opstanding loochenen bestrijdt, geeft hij in geen opzicht te kennen, dat zij om hun dwaling uit den kring der broeders verwijderd behooren te worden (I Kor. XV); neen, zijne redeneering „indien Christus niet is opgewekt,... ijdel is uw geloof", waardoor hij wil doen gevoelen dat de loochenaars zichzelven tegenspreken, ontleent haar geheele kracht aan de onderstelling dat hun geloof *niet ijdel is*.

Nergens omschrijft PAULUS wat hij met geloof bedoelt. Hij acht dit woord dus duidelijk voor zijne lezers. Bij aandachtige lezing zal het ons niet ontgaan, dat deze uitdrukking in zijne godsdienstige taal de rol speelt, die, in de onze, door het woord vroomheid vervuld wordt, waarmede aangeduidt wordt de godsdienst, niet als eeredienst, noch als het aanvaarden van een leer, noch in zijn zichtbare uitingen, maar als de betrekking der ziel tot God en het goddelijke. Het woord vroomheid nu is in onze wijze van spreken rekbaar; wij nemen aan dat de vroomheid van den één verschillen kan van die des anderen, in maat en zelfs in aard. Dit is ook het geval met het woord geloof in de taal van PAULUS. Het duidt wel eens aan het onwrikbaar vertrouwen, dat voor geen hinderpalen terugdeinst, het geloof dat bergen verzet (I Kor. XIII, 2; hoogstwaarschijnlijk ook XII, 9). Een andermaal is het het geloof van ABRAHAM, dus ook vertrouwen, maar hier meer bepaaldelijk vertrouwen in Gods beloften (Rom. IV, 19, 20). Deze ontleding zou zeer ver voortgezet kunnen worden, waarbij allerlei schakeeringen ontdekt zouden worden, tot en met plaatsen, waar het geloof in zuiver intellectueelen zin schijnt opgevat te zijn („Zoo gij met uwen mond JEZUS als Heer belijdt en met uw hart gelooft, dat God hem uit de dooden heeft opgewekt"; Rom. X, 9). Ik acht echter overbodig alles te noemen, want het is duidelijk dat het geloof voor PAULUS, in de rijkste opvatting van het woord, de kinderlijke gezindheid der ziel jegens God is, welke het leven heiligt, en waartoe men door JEZUS CHRISTUS komt; zoodoende kan het geloof, dat in zijn diepste wezen geloof in God is [1],

[1] Gal. IV, 6: „God heeft den geest zijns Zoons uitgezonden in uwe harten, die

ook genoemd worden geloof in Christus, omdat het geloof in Christus ons tot kinderen van God maakt.

Dat PAULUS zich rekenschap zou gegeven hebben van die verschillende schakeeringen in het gebruik hetwelk hij van het woord geloof maakte, durf ik niet beweren, integendeel. Hij spreekt dan ook van *het* geloof daar, waar hij het eigenlijk maar heeft over de ééne of andere zijde van het geloof. Dit is de oorzaak van veel duisterheid in zijne geschriften en het heeft aanleiding tot niet weinig misverstand gegeven, getuige de brief van Jacobus en veel meer nog wat ik noemen kon.

Het geloof in zijne volheid, dus de vroomheid, het godsdienstig zieleleven, wordt door PAULUS ten innigste verbonden met het bijzonder geloof in JEZUS CHRISTUS. Wij vragen hoe hij zich dit voorstelt, maar het antwoord is niet licht te geven; hier vermengt zich de theologie met de zielkunde op eene wijze, welke aan de helderheid niet bevorderlijk is.

Vooraf zij opgemerkt dat, daargelaten de wijze op welke PAULUS zichzelf de zaak verklaart, in elk geval wat hij wil geheel hetzelfde is als wat JEZUS wilde, namelijk dat de menschen hun God als hun Vader leeren lief hebben, dat zij in de eischen der heiligheid niet meer een zwaar te dragen juk zien, dus niet meer „vijanden" zijn van den God der heiligheid (verg. Rom. V, 10), maar in plaats daarvan de zonde leeren haten en met hun gansche ziel van hare macht begeeren verlost te worden, ten einde geheel aan God toe te behooren; zij gevoelen dat zijn geest in hen woont en dit vervult hen met kracht, vreugde en bezielende hoop.

Op grond hiervan kan ik niet, gelijk wel meer gebeurt, het dusgenoemde practisch gedeelte der brieven van PAULUS beschouwen als een soort van aanhangsel, wel zeer belangrijk en stichtelijk, maar toch geen hoofdzaak vormende; de dogmatische inhoud zou de kern dezer geschriften uitmaken. Als wij deze verhouding tusschen het leerende en het vermanende gedeelte omkeeren, zullen wij zeker veel juister de werkelijke bedoeling

---

roept: Abba! Vader!" (Rom. VIII, 15, 16). Door zijne vereeniging met Christus wordt de geloovige, gelijk Christus, Gods zoon; „hij leeft, doch niet meer hij, maar Christus leeft in hem" (Gal. II, 20). Daarom kan ABRAHAM de vader der geloovigen genoemd worden, ofschoon hij Christus alleen door de belofte gekend heeft; hij had het geloof *in God.*

van den apostel terug geven; voor hem is het leerende gedeelte middel, het vermanende daarentegen doel. PAULUS heeft het bestaan waargenomen van dwalingen gevaarlijk voor de heiligende [1]) vroomheid; ten einde deze, die voor het heil der wereld onontbeerlijk is, te beveiligen en te voeden, heeft hij de haar bedreigende dwalingen bestreden. Doel boven alles was hem echter het heiligend geloof te prediken, zoodat hij noodwendig, nadat hij de in zijn oog noodige toelichting gegeven had, moest aandringen op de heiligende vruchten van het geloof, zonder welke het geen waar geloof is, en dus bepaaldelijk op die vruchten wijzen, welke hem in de gegeven omstandigheden toeschenen het meest de aandacht te eischen.

De tweede helft van hoofdstuk vijf en de eerste helft van hoofdstuk zes van den brief aan de Galatiërs behooren tot de kern van dit geschrift. De schrijver heeft de vrijheid van den geloovige ten aanzien van de Wet met kracht verdedigd, volstrekt niet ter wille van een theorie, volstrekt ook niet uit dweepzucht — op zichzelf heeft hij er niets tegen, dat iemand doet hetgeen de Wet voorschrijft (Gal. V, 6) — maar hij wil bij zijne lezers den waan verstoren, dat zij van het heil verstoken zijn indien zij de Wet niet volgen, want die waan verwijdert hen van het heil, dat is van het leven in God. Hij heeft duizendmaal gelijk met hun te zeggen:

> Zie, ik, PAULUS, zeg u, dat Christus u tot niets van nut zal zijn, indien gij u laat besnijden (Gal. V, 2).

Immers, indien zij zich laten besnijden, dan miskennen zij wat God van hen verlangt, het geloof, en wat God hun reeds, bij het ontkiemen van hun geloof, geschonken heeft, zijnen heiligen geest (III, 5); na met den geest begonnen te zijn, zouden zij met het vleesch eindigen (III, 3); zij zouden weder slaven worden en niet meer kinderen kunnen zijn (IV, 21—V, 2); doch het heil bestaat juist hierin, dat wij kinderen van God worden. Iemand die besneden is kan het geloof hebben; maar wie, onbesneden, het geloof heeft, kan zich niet inbeelden nog daarbij de besnijdenis van noode te hebben; het zou wezen, alsof hij het zoonschap niet erlangd had en in zijn hart de geest niet leefde, die roept: Abba,

---

[1]) De woorden *heiligen*, *heilig*, *heiligheid*, gebruik ik in hun tegenwoordigen, bij ons gewonen, zin, niet in dien welken zij in het Nieuwe Testament vaak hebben.

Vader! (IV, 5, 6). Het gansche betoog heeft ten doel den Galatiërs te doen gevoelen, dat zij en alle menschen, boven alles, wat dan ook, behoefte hebben aan het bezit van dien geest. Waarom? Omdat het bezit van dien geest den mensch heiligt, en dat heilig zijn zijne hoogste behoefte is. Het betoog verliest zijne gansche godsdienstige waarde, indien het anders gevoerd wordt dan in het belang van onze roeping tot heilig zijn. Dit gevoelt PAULUS opperbest, en hij eindigt daarmede:

> Gij, broeders, zijt tot vrijheid geroepen; alleenrijk gebruikt de vrijheid niet tot eene aanleiding voor het vleesch.... Ik zeg dus: wandelt naar den geest, en gij zult de begeerte van het vleesch niet volbrengen.... De werken des vleesches nu zijn openbaar, als welke zijn hoererij, onreinheid enz..... waarvan ik u te voren zeg, gelijk ik ook te voren gezegd heb, dat die zulke dingen doen, Gods koninkrijk niet beërven zullen. Maar de vrucht des geestes is liefde, blijdschap enz.... Leven wij door den geest, zoo laat ons ook naar den geest wandelen (Gal. V, 13—25).

Zonder eenigen twijfel heeft men gelijk met te beweren, dat de brief aan de Galatiërs geschreven is om de Christelijke vrijheid te verdedigen tegen de hartstochtelijke betoogen van onderkruipers, die de geestelijke kinderen van PAULUS weer onder het juk der Wet wilden brengen; doch men zou den apostel zeer slecht verstaan, indien men zich voorstelde, dat hij de vrijheid verdedigt ter wille van de vrijheid zelve; neen, hij doet het ter wille van de heiligheid. Sterker bewijs heb ik niet noodig dan den brief zelf aan de Galatiërs. Immers, daarin wordt een onderwerp behandeld, dat tot dusver aan de lezers onbekend was geweest; de bewijsvoering uit de Schrift en de redeneeringen van PAULUS zijn niet zaken, welke hij aan zijne lezers herinnert, maar welke hij hun leert. En toch had hij hunne gemeenten gesticht, had hij hun „zijn Evangelie" verkondigd, erkende hij hen als geloovigen toen hij hen verliet. Het kan dus niet anders, of het uitvoerig betoog met betrekking tot de verhouding tusschen Wet en Evangelie is op een gegeven oogenblik gebleken voor de verdediging van het Evangelie noodig te zijn, ofschoon het volstrekt niet een onderdeel van het Evangelie was, hetwelk immers gepredikt was zonder dat één woord daarvan gezegd werd. Het is nu ten zeerste te betreuren, dat wij geen rechtstreeksche berichten bezitten over hetgeen PAULUS zeide tot de menschen die hij trachtte te bekeeren;

wij bezitten wat hij aan bekeerde menschen schreef; „zijn Evangelie," zonder meer, wij hebben het niet. Toch leert de brief aan de Galatiërs met volstrekte zekerheid, indien niet de bijzonderheden van zijne prediking, dan toch dit belangrijk feit, dat het onderwerp daarvan was het geloof in den Zoon Gods, hetwelk de harten, om ze te heiligen, vernieuwt. Wij zagen het, als PAULUS den geloovigen den naam van heiligen geeft, wil hij, dat dit karakter van heiligen, van uitverkorenen Gods, in hun bewustzijn onafscheidbaar zal wezen van wat wij, in onze godsdienstige taal, noemen de roeping tot heiligheid.

Alzoo was het zuurdeeg door JEZUS in het deeg gelegd blijven gisten. PAULUS' werkzaamheid werd daaruit geboren en was een voortzetting van de gisting. De middelen die hij gebruikte waren voor een deel andere dan die welke JEZUS had aangewend; zij waren ook veel minder eenvoudig; de oorzaken van dit feit zijn vele, doch het ligt niet op mijn weg ze op te sporen. Dit blijft echter vaststaan, dat wat PAULUS predikte hetzelfde was als wat JEZUS gepredikt had: de gehechtheid aan God en aan zijnen heiligen wil, als aan het hoogste goed voor den mensch, het eenige ware goed.

Laten wij nu, al is het minder uitvoerig dan de zaak het verdient, de brieven aan de Korinthiërs doorloopen, en wij zullen duidelijk zien, dat wat PAULUS *gepredikt had* in de hoofdstad van Achaja was het Evangelie dat de menschen tot de heiligheid voert, en dat hij schreef om dit Evangelie te verdedigen en met geen ander doel.

Al dadelijk in den aanhef van den eersten brief, in den groet en de dankzegging, blijkt het dat de heiliging het kenmerk van den geloovige is; het heet in de dankzegging, welke wij geen recht hebben als een beleefdheidsformule aan te zien, dat de gaven Gods ten doel hebben te bewerken, dat de geloovigen „onberispelijk zullen zijn ten dage van onzen Heer JEZUS CHRISTUS" (I Kor. I, 8). Indien dit het doel is, dan moet alles daartoe medewerken.

Daartoe zal de apostel aanwijzen waarin de geloovigen te Korinthe niet onberispelijk zijn. Eerstens zijn er twisten onder hen, een bewijs dat zij nog vleeschelijk zijn (I, 10—IV). Een volledig overzicht van deze hoofdstukken, waar de weg niet zelden langs kronkelpaden gaat, behoort te huis in bepaald theo-

logische werken; doch, wat er ook duisters in moge aanwezig zijn, dit blijkt met groote helderheid, dat PAULUS zeer goed vat, dat er verschil van meening onder de geloovigen bestaan moet, dat hij de zaken waarover het verschil loopt volstrekt niet als onbeteekenend beschouwt (III, 12—15), maar dat hij toch meent, dat verschil van denkbeelden geen aanleiding mag geven tot twisten en tot het totstandkomen van aan elkander vijandige partijen, omdat dan zij, die zich bij zulk een partij voegen, niet meer het Evangelie, maar menschen volgen. Elk arbeidt op zijne wijze aan den opbouw van den tempel Gods, het lichaam der geloovigen, op den reeds gelegden grondslag, die onwankelbaar is [1]). Hun werk kan zeer onvolmaakt bevonden worden, maar zij houden daarom niet op broeders te zijn. Men moet zich dus niet vóór den één tegen den ander verklaren, noch beweren, in tegenstelling met de aanhangers van den één of ander leeraar, dat men zelf van Christus is en zij niet; allen moeten van Christus, of, beter nog, in Christus zijn. Hij is in Christus, die van vleeschelijk geestelijk geworden is. Dit is het eenige belang, een nieuw schepsel te zijn; het is wat Christus geeft en om deze reden kan „Christus niet gedeeld zijn" (I, 13; verg. II Kor. V, 17).

Ik erken dat deze dingen eenigszins onbeholpen gezegd worden; maar ik erken niet dat PAULUS ze niet zegt, en ik beweer, dat zijne lezers hem gemakkelijker dan wij konden verstaan, omdat zij zijn mondelinge prediking kenden. Wanneer hij hun herinnert, dat hij den gekruisigden Christus gepredikt heeft (I, 23; II, 2), dan weten zij zeer goed, dat hij hem hun gepredikt heeft, opdat zijn *in hem* zouden zijn (I, 30); zij weten ook wat hij noemt *in Christus te zijn*, namelijk der zonde gestorven en der heiligheid geboren te zijn, geheel iets anders dan een geleerde filosofie, gelijk de Grieken die verlangen, terwijl de Joden de zaak niet kunnen vatten, daar een gekruisigde Messias eenvoudig een

---

[1]) III, II: „Een anderen grondslag kan niemand leggen dan die gelegd is, welke is JEZUS CHRISTUS." Zij die tegenwoordig den onchristelijken partijgeest blijven aankweeken beroepen zich vaak op dit vers, dewijl zij het niet verstaan. PAULUS spreekt niet, gelijk zij meenen, van menschen die op een anderen grondslag dan den waren zouden bouwen, en dus ontrouwe bouwlieden zijn; maar hiervan, dat, aangezien de grondslag gelegd is, niemand, die bouwt, goed of slecht, het in zijne macht heeft op een anderen grondslag te bouwen. Als eenmaal de gemeente bestaat, bestaat ook de grondslag en blijft deze wat hij is; wie daarna komt, bouwt noodwendig daarop door het feit dat hij in den boezem der gemeente werkzaam is.

onmogelijkheid is in hun oog (I, 23); maar de gekruisigde Christus is een kracht Gods (I, 24). Waarin openbaart zich die kracht? Hoe nemen de Korinthiërs waar, dat zij bestaat en dat zij werkt? Enkel en alleen door de inwendige verandering die in hen plaats heeft gehad. Hun twisten bewijzen dat die verandering nog niet volledig is, dat zij nog voor een deel vleeschelijk zijn. Zij loopen dus gevaar af te wijken van het *Evangelie der heiligheid*, en dit gedeelte van den brief heeft ten doel hen daartoe terug te brengen.

Ik kan van deze vier hoofdstukken niet afstappen, zonder nog stil te staan bij de verdediging van zijn apostolisch gezag, welke zoo vaak in PAULUS' geschriften terugkomt en welke wij reeds hier, in hoofdstuk vier, aantreffen. Men heeft PAULUS verweten, dat hij veel te veel werk van zijn eigen persoon maakt, en werkelijk ontmoeten wij te dien aanzien zeer krasse uitlatingen, vooral in den tweeden brief (Zie I Kor. IV, 16; XI, 1, 2, 34; V, 3—5; II Kor. I, 12—14, 23; II, 14—17; IV, 1 vv.; VI, 3 vv.; X—XII). Reeds in den brief aan de Galtiërs spreekt hij veel over zichzelf. Opmerkelijk is het daarom, dat dit in den brief aan de Romeinen niet het geval is; doch het feit verklaart zich gereedelijk hierdoor, dat hij met de geloovigen uit de hoofdstad des rijks geen persoonlijk verkeer had gehad. Natuurlijk gaat echter deze verklaring niet op, indien men overtuigd is dat hij bij andere gelegenheden uit ijdelheid zooveel over zichzelf spreekt, want, ware dit het geval geweest, dan had die altoos gereedstaande hartstocht wel een voorwendsel gevonden om ook bij de Romeinen voldoening te zoeken. De plaatsen waar zijn persoon op den voorgrond treedt heb ik gelezen en herlezen, en, moet ik erkennen dat enkele van die uitlatingen niet naar mijnen smaak zijn, een smaak gevormd onder duizenderlei invloeden die ten tijde van PAULUS niet bestonden, van ijdelheid heb ik daar geen enkel spoor kunnen ontdekken. Het is onmogelijk één enkel woord aan te wijzen, zelfs in de hartstochtelijkste plaatsen, waar het PAULUS te doen is om iets anders dan om dat „leven in Christus," 't welk onmisbaar voor elken mensch is, en waarvoor hij gevaar duchtte. Terecht of ten onrechte — dit doet niets bij de vraag of hij door ijdelheid gedreven werd; maar ik voor mij zou zeggen terecht — meende hij in de beweegredenen van hen die hem in discrediet trachtten te brengen beginselen te onderkennen voor het Evangelie zelf gevaarlijk, zoodat hij gevoelde dat hij, in het belang

van het Evangelie, zijn eigen persoon verdedigen moest. Zelfs gehoorzaamde hij aan deze noodzakelijkheid met een merkbaren tegenzin. Ik mag hierover niet uitweiden en de teksten uitvoerig bespreken; deze zaak immers biedt stof genoeg aan voor een belangrijke afzonderlijke verhandeling; doch ik meen, dat elk aandachtig en onbevoordeeld lezer zal toegeven, dat, moge soms PAULUS, gedwongen om zijn gezag te verdedigen, zich tot eenige heftigheid — helaas, vleeschelijk — hebben laten verleiden, hij het toch voor zijn eigen persoon niet opgenomen heeft, dan ter wille van het Evangelie van het „leven in Christus." Inderdaad, men vergunne mij nog deze ééne zaak te doen opmerken, zijne zelfverdediging, op ééne uitzondering na, is uitsluitend gericht tegen het drijven van dweepzuchtige Joden-Christenen, wier eisch dat zekere uitwendige praktijken gevolgd zouden worden het streven teniet deed van de ware gerechtigheid, buiten het „leven in Christus" niet te vinden, maar dan ook door dat leven ten volle geschonken. De bedoelde uitzondering ontmoeten wij daar, waar hij bekent geen schoonklinkende en welsprekende redevoeringen gehouden te hebben, om de Korinthiërs voor het geloof te winnen (I Kor, II, 1), omdat wat de zielen bekeert iets anders is dan sierlijke taal; overigens wat hij daar schrijft is ook een verdediging van zijn apostolaat, hierop gegrond, dat het tot eenig doel heeft het levensevangelie te verspreiden.

Hetgeen wij verder in den eersten brief aan de Korinthiërs lezen beantwoordt ten volle aan wat verwacht moet worden van iemand, die een geloof predikt, hetwelk hen in wier hart het doordringt, tot kinderen van God maakt, zoodat hun wandel zich naar den heiligen wil Gods vormt. Hij verheft zich tegen ondeugden, welke in een gemeente van geloovigen niet toegelaten mogen worden (H. V), en tegen de liefdeloosheid, welke, niet alleen twisten onder de broeders doet ontstaan, maar zelfs zoo ver gaat, dat zij hunne geschillen niet onder elkander, in der minne, kunnen beslechten, en dat zij ze voor de heidensche rechtbanken brengen (VI, 1—9). Dit komt van de zelfzucht, welke onrechtvaardig maakt, een zelfzucht, die, evenmin als welke vleeschelijke hartstocht ook, eene plaats in het hart der uitverkorenen vinden mag:

Weet gij niet, dat geen onrechtvaardigen Gods koninkrijk zullen beërven? Dwaalt niet! Noch hoereerders, noch afgodendienaars, noch overspelers, noch wellustigen, noch ontuchtigen, noch dieven, noch hebzuchtigen, noch dronkaards, geen lasteraars, geen schrapers, zullen Gods koninkrijk beërven.[1])

En dat waren sommigen van u; maar gij zijt afgewasschen,[2]) maar gij zijt geheiligd,[3]) maar gij zijt gerechtvaardigd[4]) door den naam van den Heer JEZUS en door den geest van onzen God (VI, 9—11).

Over het *hoe* van deze dingen loopt de theologie van PAULUS, welke, gelijk ik vroeger zeide, ik voor zoover noodig onderzoeken zal; maar het *feit* is, dat een geloovige niet anders dan heilig kan zijn, en de brief is geschreven ten einde het „geloof" dat heilig maakt te verdedigen. Dit is wat ik in het licht stellen wil. Zoo zien wij dan ook in het laatste gedeelte van dit hoofdstuk (VI, 12—20) den apostel op de kuischheid aandringen, opdat zijne lezers de vrijheid niet misverstaan, welke volgens hem aan de geloovigen toekomt (v. 12).

---

[1]) Gelijk men verwachten kon, was de, vaak afzichtelijke, zinnelijkheid, veelzins met het heidendom verbonden, niet geheel uit de zeden der Christenen te Korinthe verdwenen.

[2]) Bedoelt PAULUS, dat de begane misstappen der geloovigen uitgewischt zijn? Waarschijnlijk wel, voor een deel; maar stellig niet dit in de eerste plaats; hij denkt voornamelijk aan een wijziging der karakters, door welke de dieven eerlijk, de wellustigen kuisch geworden zijn. Juist op dit punt heeft men PAULUS telkens verkeerd begrepen, niet bemerkende dat bij hem de inwendige reiniging, die de macht *der zonde* vernietigt, nooit afgescheiden wordt van wat men de uitwendige reiniging noemen kan, door welke namelijk *de zonden*, vóór de rechtvaardiging bedreven, „voorbijgezien" worden (Rom. III. 25), niet meer in rekening gebracht. Niet alleen scheidt PAULUS nooit die twee soorten van reiniging van elkander, maar daarboven is de eerste klaarblijkelijk voor hem de hoofdzaak, en hierin betoont hij zich een echt discipel van JEZUS te zijn. Wanneer de Christenen in dit opzicht Paulinisten zullen geworden zijn, dan zal het met hun eindelooze en verderfelijke twisten uit wezen. Doch, gelijk de Korinthiërs, zij zijn nog vleeschelijk en zij zeggen: „Ik ben van PAULUS, en ik van APOLLOS, en ik van KEFAS en ik van CHRISTUS," in plaats van „in Christus" te zijn.

[3]) Men ziet dat hetgeen PAULUS de heiliging noemt, zonder hetzelfde te zijn als wat wij onder dit woord verstaan, toch ervan onafscheidelijk is.

[4]) Een onderzoek naar het gebruik bij PAULUS van de woorden *rechtvaardigen* en *rechtvaardiging* zou een afzonderlijke verhandeling vereischen; doch dit is duidelijk, dat de rechtvaardiging de toestand van den mensch is, die hem, als ik zoo zeggen mag, voor God aannemelijk maakt, en dat die toestand de vrucht is van de afwassching en van de heiliging straks genoemd, dus van de inwendige vernieuwing door het „geloof"..

In het zevende hoofdstuk worden zaken betreffende het huwelijk behandeld; immers het gansche leven moet door het geloof beheerscht worden, en men moet bij alle gevallen die zich voordoen onderzoeken wat door de heiligheid geëischt wordt; dit doet hier de apostel naar aanleiding van de hem gebleken behoefte. Wij mogen, wat de toepassing van het groote beginsel betreft, met hem in meening verschillen; doch dit blijft vaststaan, dat hetgeen hij wil, is de heiligheid.

Hetzelfde geldt van zijne beschouwingen, te vinden in de drie volgende hoofdstukken, over de vragen die hem gesteld waren ten aanzien van het gebruik van vleesch, dat van de heidensche offers afkomstig was. Het zou een groot genoegen zijn in de schoone dingen welke daar te lezen staan verder in te gaan; voor mijn doel is het echter niet noodig.

Er is in dezen brief niets te vinden dat niet tot de heiligheid in betrekking staat, zelfs niet de, voor ons vreemd klinkende, beschouwingen aangaande hetgeen der vrouw betaamt, als we onderstellen, dat dit stuk (XI, 2—16) werkelijk van PAULUS is. Niemand zal mijne bewering tegenspreken met het oog op wat hij zegt ten aanzien van de samenkomsten der geloovigen en in 't bijzonder van de viering van het avondmaal (XI, 17—34). „Gij komt samen, niet tot beter, maar tot erger", zegt hij, uitgaande van de waarheid dat voor den geloovige alles moet medewerken om hem beter te maken. In denzelfden geest spreekt hij van die „geestelijke gaven", waarop de Korinthiërs zoo gesteld waren, die Paulus ook beschouwde als gaven van God, met inbegrip van het „spreken in tongen", maar waarop hij niet wil dat men zich verheffen zal; zij moeten der stichting dienstig zijn (XIV, 26). Aan deze beschouwingen hebben wij den lof der liefde, H. XIII, te danken, der liefde, waarin het gansche leven van den geloovige samengevat wordt, zoodat, waar zij ontbreekt, al die hooggeprezene geestelijke gaven waardeloos zijn. Dit geldt zelfs van het geloof (v. 2); maar hier is, gelijk ik vroeger deed opmerken, het woord geloof in een zeer beperkten zin gebezigd. Het volle geloof, het geloof dat zalig maakt, kan zonder de liefde niet bestaan. Het „blijft", als al het overige voorbijgaat; doch de liefde is de meeste, want, indien het geloof de voorwaarde voor het leven is, de liefde is het leven zelf. Hoe is het Athanasium kunnen geschreven worden door menschen, die PAULUS lazen en die beweerden, dat zijn woord het woord van God was?

Ten aanzien van het beroemde vijftiende hoofdstuk zal ik alleen doen opmerken, dat de groote kracht waarmede de schrijver de loochenaars der opstanding bestrijdt, hiervandaan komt, dat, volgens hem, indien er geen opstanding is, het geloof der Korinthiërs ijdel is en zij „zijn nog in hun zonden" (v. 17). Dit komt mij onlogisch voor, want, indien het nieuwe leven in mij geboren is, indien ik dus niet meer in mijne zonden ben, dan kan een redeneering dit feit niet te niet doen. De lezers kunnen PAULUS antwoorden: Door den invloed van uwe uitnemende prediking zijn wij „met God verzoend" geworden; gij hebt gemeend dat dit bewerkt was doordat gij verklaardet, dat God Christus uit de dooden opgewekt had; maar gij ziet zelf, dat deze bewering geen invloed op onze bekeering geoefend heeft; uw woord heeft ons de zonde in haar afzichtelijkheid geopenbaard, wij hebben begrepen, dat God ons zijnen Zoon gezonden heeft ten einde ons tot Hem te roepen, dat Hij een liefderijk God is en dat wij Hem op onze beurt kunnen lief hebben; in ons is de geest der heiliging gekomen; wij zijn, gelijk gij het uitdrukt, gestorven en opgestaan, wij zijn niet meer „in onze zonden", dit alles, ofschoon wij aan de opstanding niet gelooven. Wij zijn niet met onszelven in tegenspraak, maar gijzelf geeft u geen juiste rekenschap van hetgeen de kracht van uwe prediking uitmaakt.

Het bewijs door PAULUS gegeven bewijst niets. Doch dit is niets meer dan een logische fout, en de bedoeling der redeneering is toch, het geloof door hetwelk men niet in zijne zonden blijft te verdedigen [1]).

---

[1]) Dezelfde logische fout wordt in vers 32 herhaald: „Indien er geen dooden opgewekt worden, laat ons eten en drinken, want morgen sterven wij". Het is alweer een redeneering *ex absurdo.* Zij komt hierop neer: indien de dooden niet opgewekt worden, dan blijft er voor den mensch niets over, dan zich aan de zinnelijkheid over te geven, wat afschuwelijk en onaannemelijk is (*quod absurdum*). Voor wie is deze conclusie onaannemelijk? Voor PAULUS, maar ook voor hen die hij weerlegt; hij rekent erop dat zij de kracht van zijn argument *gevoelen* zullen; hij meent dus dat zij, buiten het geloof aan de opstanding om, overtuigd zijn, dat de mensch geen slaaf van zijne zinnelijkheid mag wezen. Deze overtuiging gaat dus vooraf aan het geloof aan de opstanding; zij bestaat op eigen grondslag, door de ervaring welke men opgedaan heeft van de meerderheid des geestelijken levens boven het stoffelijke, en zij kan niet vernietigd worden doordat men er andere gevolgtrekkingen uit maakt dan PAULUS zelf. Zijn bewijs bewijst niet. Doch het gebruik van dit bewijs toont aan, dat het ééne noodige voor den mensch volgens hem bestaat in het geestelijk leven, dat de zinnelijke hartstochten beheerscht.

Het zestiende hoofdstuk behandelt voornamelijk uitwendige belangen, de groote inzameling, het bezoek door PAULUS in uitzicht gesteld, enz.; doch deze belangen staan in nauw verband met de hoofdzaak, de bevordering van het geloof, dat den band vormt tusschen den schrijver en zijne lezers; en PAULUS behandelt deze zaken gelijk zulks verwacht kan worden van iemand, die het belang van het geloof niet afscheidt van den geest der broederlijkheid en der eendracht, geheel in overeenstemming met de overige gedeelten van den brief.

Het zij mij vergund niet zeer lang bij den tweeden brief stil te staan, niet omdat daarin bijzonderheden zouden ontbreken, die ten volle de oplettendheid verdienen, maar omdat hij meer dan de eerste als gemoedsuiting moet beschouwd worden; dit maakt, dat hij niet verdeeld kan worden in afzonderlijke stukken, in elk waarvan een bijzondere zaak behandeld wordt (uitgezonderd namelijk HH. VIII en IX over de inzameling). Men moet hem óf als het ware vers voor vers behandelen, òf geheel in 't algemeen.

De schrijver, bezorgd voor het geestelijk leven in de Korinthische gemeente, tracht het vertrouwen in hem te herstellen en te sterken. Wat hij zegt kan samengevat worden in een zeer klein aantal hoofdgedachten: om uw welzijn alleen is het mij te doen; baatzucht drijft mij dus niet, en mijn gansche leven getuigt hiervan; zij die u tegen mij opzetten zijn niet uwe ware vrienden en al dat drijven maakt mij te uwen aanzien bezorgd; ik vrees onder u maar al te vele dingen te zullen zien, die met het Evangelie niet overeenkomen, en ik schrijf u voornamelijk in de hoop dit kwaad te kunnen voorkomen. De eenige drijfveer van den apostel blijft dus de vurige begeerte mede te werken tot de aankweeking van het geloof dat heiligt. Ik zou veel tot staving van deze bewering kunnen aanhalen; maar ik zal mij vergenoegen met enkele voorbeelden.

> Wij zijn dan (ikzelf met God verzoend zijnde) gezanten voor Christus, alsof God door ons vermaande: Laat u met God verzoenen. Dien die geen zonde gekend heeft, heeft hij voor ons zonde gemaakt, opdat wij in hem zouden worden gerechtigheid Gods [1]) (II Kor. V, 20, 21).

---

[1]) Als men zich „met God heeft laten verzoenen" wordt men „in Christus gerechtigheid Gods". De rechtvaardiging is onafscheidelijk van de bekeering door welke het *hart* veranderd wordt.

Late men indien men wil, het in PAULUS laken, dat hij eenigszins zegt, dat God door zijnen mond spreekt, eene bewering welke wij van den kant der pausen godslasterlijk achten, ofschoon ik, in dit geval, zou zeggen: laten wij begrijpen eer wij oordeelen. Doch, dit moge wezen wat het wil, het neemt niet weg dat het doel van zijn gansche werkzaamheid is, zijne broeders uit te noodigen om met God verzoend te worden, dat dit is wat hij te Korinthe gepredikt heeft, en dat hij met geen ander doel schrijft dan om dit werk voort te zetten. Uit dit doel, het eenige dat hij voor oogen heeft, moeten dus alle onderdeelen van den brief verklaard worden.

Men merke op, dat hier en overal elders PAULUS spreekt van een verzoening der menschen met God, nooit van God met de menschen [1]), zoodat in Christus „gerechtigheid worden" bedoeld wordt als een werkelijke gerechtigheid, de zondaar door de genade en de macht van God rechtvaardig wordende; PAULUS spreekt niet van de gerechtigheid van een derden persoon, welke God zou aannemen ter vervanging van de ons ontbrekende gerechtigheid; dus, nog eens, nooit wordt bij hem het geloof van de heiliging afgescheiden. Overal vinden wij terug den PAULUS die aan de Romeinen schrijven zou:

> Wat zullen wij dan zeggen? Moeten wij dan bij de zonde blijven opdat de genade meer worde? Dat zij verre! Wij, die der zonde gestorven zijn, hoe zullen wij er nog in leven? (Rom. VI, 1, 2).

Nog ééne aanhaling uit den tweeden aan de Korinthiërs, om duidelijk te doen zien wat PAULUS dreef zooveel van zichzelf te spreken en in het algemeen zijnen brief te schrijven:

> Sedert lang meent gij, dat wij ons voor u verdedigen. Voor het aangezicht Gods, in Christus, spreken wij, en dat alles, geliefden, tot uwe opbouwing. Want ik vrees, dat ik misschien, als ik kom, u niet zoo bevinde als ik wensch, en dat ik van u zoo bevonden worde als gij niet wenscht; dat er misschien twist, nijd, toorn, partijschap, kwaadsprekendheid, oorblazerij, opblazerij, verwarring zij; dat mijn God mij, als ik kom, bij u wederom vernedere, en ik te

[1]) Opmerkelijk dat vers 19, „God was in Christus de wereld met zich verzoenende", 't welk duizende en duizende malen is aangehaald, vooral in stichtelijke geschriften, telkens wordt *gebruikt* alsof er stond, dat God zich met de wereld verzoende. O macht van het dogmatisme!

treuren heb over velen van hen, die te voren gezondigd en geen berouw gehad hebben over de onreinheid en hoererij en ongebondenheid, die zij bedreven hebben (II Kor. XII, 19—21).

Wat wij in den brief aan de Galatiërs en achtereenvolgens in de twee brieven aan de Korinthiërs vonden, dat zouden wij weer in den brief aan de Romeinen ontmoeten. Het bewijs behoeft niet meer geleverd te worden. Had ik tot nu niets anders aangehaald dan de woorden van VI, 1, 2, dit zou volkomen voldoende zijn om duidelijk te maken, dat het geloof door PAULUS gepredikt, als uitmakende het godsdienstig leven, de vroomheid die de mensch van noode heeft, een geloof is, waardoor men der *zonde sterft*. Bestaat de brief voornamelijk uit eene verhandeling over de verhouding tusschen dit geloof en het Jodendom, dit heeft zijn grond in de vrees des apostels, dat men te Rome gevaar zou loopen de gerechtigheid te blijven zoeken waar zij niet te vinden is; en het uiterst levendig belang dat hij in deze vraag stelt komt van zijnen vurigen wensch overal te zien bloeien, vol, machtig, het ware geloof, het geloof namelijk, dat, ons met God verzoenende, ons *der zonde sterven* doet.

PAULUS' ideaal staat ons nu, dunkt mij, duidelijk voor den geest. Gelijk JEZUS, weet hij voor den mensch van geen mogelijk geluk, dan onder de volstrekte voorwaarde, dat hij bekeerd worde, God leere lief hebben, vol vertrouwen, niet alleen met opzicht tot zijn uitwendig lot, maar vooral om zich in alles door dien God te laten leiden, hetgeen PAULUS noemt den heiligen geest hebben. Dit zal het geval zijn met den mensch die zich aan God *geeft*, zichzelf beschouwt als Hem toebehoorende, zoodat alles wat hem van God scheidt, wat hem het gevoel van gemeenschap met God doet verliezen, hem afschuw inboezemt en met droefenis vervult, „een droefheid naar God, welke bekeering tot onberouwelijk heil werkt" (II Kor. VII, 10). PAULUS' ideaal bestaat hierin, dat de menschen der zonde sterven om Gode te leven. O! hij weet het, dat der zonde sterven niet beteekent in 't geheel niet meer zondigen; dus, dat wie God *begonnen is* lief te hebben, hem meer en meer moet *leeren* lief hebben; dat die liefde in graad zeer verschillen kan, zoodat eenigen nog maar kinderkens zijn, terwijl anderen een veel grooter rijpheid bereikt hebben; kortom, dat wanneer het hart naar God zich gekeerd heeft, het nog niet van alle onreinheid gezuiverd is geworden.

De bekeerde is der zonde gestorven, want hij heeft daarin den vijand leeren erkennen; doch de zondige geaardheid van menige gemoedsbeweging is hem nog niet geopenbaard geworden, hij laat zich daardoor medesleepen en bedrijft dus zonden. Tusschen het ideaal, de heiligheid, en de werkelijkheid, de roeping tot de heiligheid, in, ligt een groote afstand.[1]) Daarom moet hij die het geloof heeft wassen, sterker worden in het geloof, en de eerste zorg van den geloovige moet zijn wat wij de heiliging noemen. Daar alles in PAULUS' brieven dit predikt, kan ik geen afzonderlijke teksten aanhalen om het te bewijzen; alles bewijst het

In hoop alleen is de geloovige zalig geworden (Rom. VIII, 24); er zou voor hem alle aanleiding bestaan ontmoedigd te worden door den strijd tusschen den ouden vleeschelijken en den nieuwen geestelijken mensch, welke na zijne bekeering voortgezet wordt (Rom. VII, 14—25), indien hij niet, als vasten grondslag voor zijne hoop, de ervaring bezat van het aangevangen leven in God, indien hij niet, „de eerstelingen des geestes" ontvangen had (Rom. VIII, 23; verg. II Kor. I, 22; V; 5 enz). Het gaat niet aan, zich tevreden te stellen met hetgeen verkregen is, en dus als het ware met de zonde vrede te sluiten (Rom. VI, 1, 2 enz.). Eén van tweeën: óf een mensch heeft de eerstelingen des geestes ontvangen en dan is zijn leven een leven van gestadigen vooruitgang, van heiliging, óf zijn leven draagt dit karakter niet, maar dan heeft hij den geest niet, hij bezit niet „het geloof."

De apostel wil dus dat de geloovige gestadig in heiligheid toeneme; daartoe moeten de verhoudingen tusschen de geloovigen onder elkander dienstig zijn (zie in 't bijzonder I Kor. XII—XIV). De geloovigen moeten dus vereenigingen vormen, „gemeenten;" doch er is geen woord van hem dat zou kunnen doen denken aan een Kerk in de Katholieke beteekenis van het woord. Hij kent geen verplichte riten; hem is de doop het zinnebeeld van het der zonde sterven en het geboren worden voor het leven Gode; het is een geloofsbelijdenis van den bekeerde, die daarop in den kring der broeders opgenomen wordt; doch het geloof van den bekeerde maakt hem zalig, de doop heeft aan die uitwerking

---

[1]) Ik herinner, dat ik deze woorden bezig in den zin aangegeven door ons eigen tegenwoordig, spraakgebruik, niet door dat van PAULUS. Hijzelf gebruikt zelden de woorden *heiligheid*, *heiligen*, *heiliging*, het eerste II Kor. I, 12; het tweede Rom. XV, 16; I Kor. I, 2; VI, 11; VII, 14; het derde Rom. VI, 19, 22; I Kor. I, 30; Rom. I, 4; II Kor. VII, 1.

geen aandeel. Dit is de duidelijkheid zelve in Rom. VI, 3 vv. Hier is de ware doop, waarvan de uitwendige plechtigheid een afbeelding is, het sterven en herleven (geestelijk) met Christus. De waarde der plechtigheid ligt hierin, dat wie zich daarvoor aanmelt, belijdt „in Christus' dood" gedoopt te zijn (niet te willen worden), en hij zich aldus tot de heiliging wijdt.

Insgelijks is het avondmaal eene zinnebeeldige broederlijke maaltijd, die den band niet legt tusschen de deelnemers, want deze band is reeds gelegd door hun gemeenschappelijk geloof in hem wiens bloedigen dood zij herdenken; de plechtigheid dient om de eenheid in het geloof en in de broederlijkheid uit te drukken, niet om die te scheppen (I Kor. XI, 17—34).

PAULUS spreekt van doop en avondmaal als van stichtelijke gebruiken der geloovigen, niet als van noodwendige „genademiddelen." Noodwendig is, dat, doop, avondmaal, gebeden, het zingen, de prediking, de omgang van de geloovigen met elkander, dienstig zal zijn aan de stichting, dat is aan de heiliging van den één door den ander (Verg. I Kor. XIV, 26).

De Kerk, als georganiseerde inrichting, vind ik nergens bij PAULUS; wel kerken, gemeenten, feitelijke groepeeringen, welke uit den aard der zaak moesten ontstaan, aangezien men niet in JEZUS CHRISTUS gelooven kon zonder met het heidendom te breken, of, indien men van Joodsche afkomst was, zonder, buiten de Synagoge om, om te zien naar wat men behoefde om een hoop te voeden, die in de Joodsche wereld miskend en veracht werd. Aldus is ontstaan de tegenstelling tusschen de geloovigen en de wereld, die later de geboorte gegeven heeft aan het begrip van eene Kerk buiten welke geen heil is. PAULUS zou gezegd hebben: buiten het geloof geen heil; doch hij kon het hoegenaamd niet afkeuren, dat zij die tot het geloof gekomen waren zich met elkander vereenigden in den vasten wil óm met alles wat God veroordeelt te breken. Onbegrijpelijk is het daarom volstrekt niet, dat de geloovigen, allen te zamen, in zijne voorstelling, als allen derzelfde zaak toegedaan en door dezelfde vijanden en gevaren bedreigd, één lichaam vormen, en dat hij daaraan eenmaal den naam geeft van de gemeente (Kerk, *ekklesia*) Gods (Gal. I, 13: ik vervolgde en verwoestte uitermate de gemeente Gods"). Deze voorstelling heeft niets gemeen met die van de Katholieke Kerk, daar de band die de verschillende deelen der gemeente Gods volgens PAULUS met elkander vereenigt, het geloof is, niet de

onderwerping aan eenig uitwendig gezag. In de gemeente Gods van PAULUS is niemand bevoegd over het geloof van anderen te heerschen, maar de roeping van elk lid, zelfs van de apostelen, is de medewerker der blijdschap van allen te zijn (II Kor. I, 24). De gemeente in haar geheel, gelijk elke bijzondere gemeente voor haar deel, is in de oogen van PAULUS een broederlijke vereeniging ter stichting van alle deelnemers en ter bekeering der wereld.

Zijn ideaal is dus, dat elkeen zijn hoogst goed in Gods liefde stelle en werkzaam zij om die liefde in zichzelf en in de anderen aan te kweeken, ieder voor zich en allen met elkander.

Op welke wijze beveelt hij dat ideaal aan? Dit is de vraag welke nu beantwoord moet worden, waarmede tevens zal geantwoord zijn op de vraag hoe hij den godsdienst verdedigt. Evenmin als JEZUS, zou PAULUS verstaan wat wij bedoelen met de verdediging van den godsdienst; hij weet hoe noodwendig het is dat menschen godsdienstig zullen wezen, en hij wijdt al zijne krachten aan de taak hen godsdienstig te doen zijn. Laten wij nu zien hoe hij het aanlegt om zich van deze taak te kwijten.

Ik heb reeds doen opmerken, dat de geschriften van PAULUS in ons bezit, gericht zijn tot menschen die voor hem reeds broeders in den geloove zijn, en dat wij daarom daarin geen rechtstreeksche inlichtingen kunen vinden over de wijze waarop hij trachtte het geloof *voort te planten.* Toch is ééne zaak volkomen zeker: overal waar hij ging, predikte hij JEZUS CHRISTUS. Zelfs indien hij het niet zeide, zou het gemakkelijk zijn zich daarvan te overtuigen; doch hij heeft een aanleiding gehad het te zeggen en wij lezen in den eersten brief aan de Korinthiërs:

> Ook ik, toen ik tot u kwam, broeders, kwam u de getuigenis van God niet verkondigen met uitnemendheid van woorden of wijsheid; want ik had niet besloten, iets onder u te weten dan JEZUS CHRISTUS, en dien gekruisigd (I Kor. II, 1, 2).

Dus de hoofdinhoud der prediking, welke de menschen tot de verzoening met God en tot het zaligmakend geloof moest brengen, was de verkondiging van JEZUS, den gekruisigden Messias. Verder heb ik vroeger aangewezen, op grond van den aard der zaak en van den inhoud der brieven, dat deze verkondiging onmogelijk was, tenzij de zendeling zich op het Oude Testament

beriep, en dus het bekend maakte aan hen die er nog onkundig van waren.

Deze twee zaken zijn duidelijk, maar dit brengt ons niet zeer ver. Wij moeten weten wat PAULUS bedoelde met de verkondiging van JEZUS CHRISTUS, wat hij zeide wanneer hij JEZUS CHRISTUS verkondigde; maar juist dit is niet helder en ik twijfel er erg aan of het ooit met zekerheid geweten zal worden, ook niet indien men bergen van boekdeelen stapelt op de millioenen bladzijden die over dat onderwerp geschreven zijn.

De moeilijkheid ligt in de waarde door PAULUS aan den dood van JEZUS gehecht. Waarom was die dood noodig opdat wij der zonde kunnen sterven? Tal van theologen meenen, dat PAULUS JEZUS' dood beschouwde als een bloedig offer, waardoor voldaan was aan de gerechtigheid Gods, ten behoeve van de menschen, die zelven, allen zondaars zijnde, daaraan niet voldoen kunnen; maar wanneer het aankomt op de uitlegging van den aard, hetzij des offers, hetzij der voldoening, loopen hun verklaringen op honderderlei manier uiteen. Ik voor mij meen, dat PAULUS die leer der voldoening niet verkondigt, en in elk geval bewijzen de tallooze verschillen tusschen hen die beweren dat hij ze wel verkondigt, dat hij het volstrekt niet op heldere wijze doet. Doch, laten wij aannemen, dat hij het doet; de moeilijkheid waarop ik hierboven wees blijft geheel bestaan. PAULUS zou dus JEZUS' dood als noodwendig voorstellen, opdat God ons onze zonden zou kunnen vergeven, ons niet verdoemen, gelijk wij allen het verdiend hebben, daar allen zijne geboden overtreden hebben; maar dit verklaart niet hoe die dood ons der zonde doet sterven; ontslagen te worden van de straf op de zonde uitgesproken, is niet van de macht der zonde verlost te zijn, is niet op nieuw geboren te zijn, is niet de heiliging. Hoe ontstaat deze? PAULUS zegt van de geloovigen, dat zij „met Christus gestorven" zijn (Rom. VI, 8). Doch waarom „met Christus"? Men beseft zonder moeite dat hier iets zinnebeeldigs achter schuilt; in ADAM zijn alle zondaars die na hem gekomen zijn verpersoonlijkt, en evenzoo verpersoonlijkt Christus allen die Gods kinderen worden; doch dat op elkander gelijken der twee gevallen is niet wat *bewerkt* dat de zondaar een kind van God wordt; de physieke dood van JEZUS is niet wat *bewerkt* dat de zondaar der zonde, geestelijk, sterft.

Men zal zeggen: het geloof in den dood van Christus is wat vrij maakt van de slavernij der zonde. Dit zijn echter woorden,

niet een werkelijkheid. Wat is dit geloof in den dood van Christus? De overtuiging dat hij gestorven is, of de overtuiging dat hij, hoewel gekruisigd, de Christus is, of ook de overtuiging dat door zijnen dood de zonden verzoend zijn? Ik zoek vergeefs waar in dit alles de *macht* schuilt, die den mensch inwendig vernieuwt. Men kan immers al deze overtuigingen koesteren, en toch feitelijk jegens God vijandig gezind blijven, van zijnen wil afkeerig, de zonde niet hatende.

Zal men aanvoeren, dat de vergiffenis der zonden, ons in JEZUS CHRISTUS om niet geschonken, zulk een onmetelijk groote weldaad is, dat het onmogelijk is ze te aanvaarden, zonder dat het hart doordrongen worde van een onuitsprekelijke dankbaarheid jegens den bewerker van dit heerlijk heil? Zekerlijk, de mensch die aan deze weldaad gelooft, die ze aanvaardt, en die toch niet dankbaar is, heeft een afschuwelijk hardvochtige ziel; doch deze ondankbaarheid, hoe weerzinwekkend ook, is toch mogelijk, zeer mogelijk; in haar aanschouwen wij een afzichtelijken vorm der zonde, maar zoolang de zonde niet overwonnen is, kan deze vorm daarvan bestaan, en bestaat hij feitelijk ook; maar al te vaak neemt men volkomen ter goede trouw aan de vergeving door het offer van JEZUS CHRISTUS, zonder daardoor dankbaar genoeg gestemd te worden, om de zonde werkelijk te haten. Hoe hebben wij het nu met de leer, welke verkondigt dat het geloof in de vergeving der zonden om niet het heil doet erlangen? Indien men ermede bedoelt een heil zonder inwendige vernieuwing, dan is die leer godslasterlijk; maar men moet PAULUS niet ervoor aansprakelijk maken, want hij heeft ze niet voorgedragen; bedoelt men echter een heil van de heiliging onafscheidelijk, dan ziet men niet, hoe deze, de heiliging, uit het geloof, gelijk dit omschreven werd, voortvloeien kan.

Wat de zaak nog moeilijker maakt is, dat het der zonde sterven, de nieuwe geboorte, zeer goed buiten elk historisch feit om (hier den dood van JEZUS) plaats kan hebben. Deze zoo noodwendige inwendige gebeurtenis wordt in werkelijkheid veroorzaakt, welken vorm ook zij moge aannemen, door de ontdekking welke de mensch doet van de ellende waarin de zonde ons gevangen houdt, en tevens van de liefde door God ons betoond doordat Hij ons tot reinheid roept; de eerste ontdekking leidt tot de tweede; den zondaar schijnt God te zijn een uiterst gestrenge en veel eischende meester (verg. Matth. XXV, 24); maar zoodra wij

in de zonde den vijand hebben leeren erkennen en verfoeien, gevoelen wij, dat de God der heiligheid is een liefhebbend Vader. *Dit* „verzoent met God", feitelijk en op vruchtbare wijze, en het is dan ook hetgeen JEZUS door zijne prediking trachtte teweeg te brengen, zonder dat hij ooit gerept zou hebben van een zoenoffer, of van het geloof in zijn bloed, of van een dood zonder welken de zondaars aan de verdoemenis niet konden ontkomen. Niet alleen predikt JEZUS de verzoening met God, zonder haar van eenige gebeurtenis buiten den zondaar afhankelijk te maken, maar nog brengt hij de vergiffenis die God schenkt in geen verband hoegenaamd met eene plaats gehad hebbende of toekomstige gebeurtenis, waaraan de zondaar vreemd is; wij weten het, hij geeft de verzekerdheid der vergiffenis aan allen die berouw hebben, en verbindt aan deze vergiffenis geen andere voorwaarde, dan dat wij op onze beurt vergeven zullen het kwaad dat ons wordt aangedaan (het is overbodig teksten ter staving aan te halen).

Met PAULUS verliest de zaak haar eenvoud. Zijn godsdienstig ideaal is zeer licht te vatten; het is de verzoening van den zondaar met God, waardoor de bekeerde zondaar voortaan aan God toebehoort en een nieuw leven intreedt, het leven der heiligheid. Begrijpelijk tevens is het, dat hij meer of min denkt aan de noodzakelijkheid eener vergeving van de vroeger begane zonden, omdat deze anders nog steeds tusschen den berouwhebbenden zondaar en zijnen vertoornden God zouden kunnen instaan. Doch wij zien niet waarom de verzoening „in Christus" geschiedt; wij zien wel dat dat „in Christus" in een nauw verband staat met den dood van JEZUS, maar de aard van dit verband ontgaat ons; het is niet mogelijk met zekerheid de begrippen vast te stellen welke door de beeldspraak van den apostel vertegenwoordigd worden. Het is volmaakt duidelijk, dat er voor zijne gedachte een verband bestaat tusschen de vergeving der zonden en den dood van JEZUS, maar hij duidt in het geheel niet aan, wat dit verband uitmaakt [1]).

Ik houdt mij overtuigd dat de aard van het verband, dat hij

[1]) Men wordt verzocht niet uit het oog te verliezen, dat de kerkelijke uitlegging der plaatsen, waarin men de leer der voldoening door het bloed van JEZUS CHRISTUS meent te vinden, wel de vergeving der zonden verklaart, maar volstrekt niet de wedergeboorte. Gesteld dus dat ik ongelijk heb door te meenen, dat de teksten niet beteekenen wat men erin vindt, de door mij aangeroerde moeilijkheid blijft onopgelost bestaan.

meende te bestaan tusschen den dood van JEZUS en het ontstaan van het nieuwe leven in de ziel des geloovigen, niet helder was in de eigen voorstelling van PAULUS, en *dat hij zich daarvan niet bewust is geweest.* Hijzelf was met God verzoend geworden (II Kor. V, 18), nadat hij zich beijverd had door middel van de nauwgezette opvolging van de voorschriften der Wet rechtvaardig te zijn; vroeger was hij alleen gehoorzaam, maar nu had hij zijn hart gegeven; hij stond niet meer in de tegenwoordigheid van een rechter, maar van een vader, en dit had in zijn binnenste een kracht voor het goede geschapen, welke hij niet kende toen hij zoozeer zich inspande om door zijne verdiensten een recht op Gods zegen te verwerven; alle vrees was uit zijn hart verdwenen, daar hij wist dat God in hem door zijnen geest woonde en werkzaam was, dat dus God hem aannam, en hij had er geheel van afgezien een eigen gerechtigheid te zoeken, om zich geheel over te geven aan de leiding van den heiligen geest, onderpand van zijn zoonschap, gave van God zelf, rechtvaardigheid *Gods.* Die machtige ommekeer had plaats gehad te zamen met een andere, namelijk het afleggen van zijnen haat tegen de volgelingen van JEZUS; zijne gehechtheid aan de Wet had hem als een gruwel doen beschouwen, dat een gekruisigde als Messias werd vereerd, en zijne ontdekking dat de gehoorzaamheid aan de Wet niet rechtvaardig kon maken viel samen met zijne erkenning van JEZUS als Messias [1]). Voortaan bleven de twee onafscheidelijk in zijnen geest; het werd voor hem een uitgemaakte zaak, welke hij geene behoefte gevoelde nader te onderzoeken, als zijnde een zaak der ervaring, dat hij met God verzoend was „door het geloof

---

[1]) God „openbaarde zijnen Zoon in hem" (Gal. I, 16). Hoe? Dit weet niemand. Heeft de erkenning van JEZUS' messianiteit hem de ijdelheid der rechtvaardigheid naar de Wet doen ontdekken of heeft deze ontdekking hem den Messias in JEZUS doen erkennen? Heeft én het een én het ander zich tegelijk, parallel, in zijne ziel ontplooid, uitoefenende op elkander een wederkeerige reactie? Deze laatste onderstelling schijnt mij toe de waarschijnlijkheid voor zich te hebben, aangezien PAULUS zijne eigene verzoening met God niet afzondert van den dood van JEZUS, en hij JEZUS CHRISTUS en dien gekruisigd predikt, ten einde zijne broeders tot dezelfde verzoening te brengen. Doch, moge al deze onderstelling hoogst waarschijnlijk zijn, zij stelt ons niet in staat den inwendigen gang van PAULUS' bekeering te volgen; hijzelf zegt er niets van, en de Handelingen der Apostelen vervangen die inwendige geschiedenis door een wonder, of liever laten haar op een wonder uitloopen. Hoe kan een wonder bekeeren, het hart veranderen, tenzij dit hart reeds voorbereid is om door de waarheid gewonnen te worden? (Verg. Luc. XVI, 31).

in den gekruisigden JEZUS CHRISTUS", of ook „door JEZUS CHRISTUS"; dit laatste hieruit voortvloeiende, dat, daar JEZUS' dood, volgens PAULUS' meening, zijne verzoening met God en die van alle geloovigen teweeg had gebracht, hij zich dien dood niet anders denken kon dan als vrijwillig, om den menschen het heil aan te brengen. Geheel op dezelfde wijze laten zich zulke uitdrukkingen begrijpen als de verzoening, het heil, het leven „door den dood" of „door het bloed" van JEZUS CHRISTUS. Natuurlijk kon PAULUS niet door JEZUS verzoend worden op het oogenblik dat deze stierf; maar, daar JEZUS gestorven is opdat hij verzoend zou kunnen worden, is zijn dood de prijs dien hij daarvoor betaald heeft, en kan PAULUS zeer gemakkelijk spreken van een verzoening door JEZUS' dood (Rom. V, 10).

Als wij zoover gekomen zijn, dan is het ons ook begrijpelijk, dat PAULUS noemt een leven „in Christus" het nieuwe leven, waarin men ingaat door hetgeen hij noemt het geloof in JEZUS CHRISTUS, dat nieuwe leven, dat niet een vrucht is der verdiensten van den geloovige, maar Gods gave *door* JEZUS CHRISTUS. Het is dus „door JEZUS CHRISTUS" dat wij toegang hebben tot deze genade, in welke wij staan (Rom. V, 2); zonder hem naderen wij niet tot God, hebben wij de genade niet, het leven ook niet; van hem afgezonderd bezitten wij niets meer; wij zijn niets dan door hem, of, in de mystieke taal van PAULUS, *in hem*.

Dit alles vloeit samen in die mystieke vereeniging (*unio mystica*) met den Heer, waarin de symbolen de plaats innemen van de werkelijkheid, alsof zij die werkelijkheid zelve waren, zoodat, door den dood van JEZUS CHRISTUS verlost zijnde, dat wil zeggen door dien dood der zonde gestorven, wij heeten *met Christus* gestorven te zijn; voorts wordt de hoop der toekomstige volmaaktheid in Gods heerlijkheid, in werkelijkheid gegrond op het feit, dat de heilige geest ons geschonken is (Rom. V, 5; VIII, 23), tegelijk met het nieuwe leven, in nauw verband gebracht met de opstanding van Christus (Rom. IV, 24, 25; VI, 1—11).

Zoo staat dus nu de zaak: wanneer PAULUS JEZUS CHRISTUS en dien gekruisigd verkondigt, weten wij wat hij predikt en weten wij het niet.

Wij weten dat hij den zondaren voorhoudt, dat zij allen een voorwerp van Gods toorn zijn en behoefte hebben aan redding; voorts dat zij zich van dat heil niet verzekeren kunnen door eigen

inspanning om Gods wil te doen, omdat de zonde een slavernij is, die een volkomene gehoorzaamheid onmogelijk maakt, zoodat de Wet, hoewel heilig, in de eerste plaats dient om de zonde te openbaren (Rom. III, 20); eindelijk dat het heil een vrucht is van de verzoening des zondaars met God, door welke de macht der zonde in ons gebroken wordt en wij tot Gods kinderen, door zijnen geest geheiligd, gemaakt worden. Wij weten ook, dat PAULUS, ten einde deze dingen te prediken, JEZUS CHRISTUS den gekruisigde predikt, omdat, volgens hem, de verzoening tot stand komt door het geloof in JEZUS CHRISTUS, of door het geloof in zijnen dood.

Maar wat wij niet weten is, waarin precies dit geloof in den dood van JEZUS CHRISTUS bestaat en hoe het de verzoening teweeg brengt.

Onze onwetendheid te dezer zake wordt, mijns inziens, door de volgende feiten verklaard: in werkelijkheid wordt de verzoening van den zondaar met God bewerkt doordat de evangelieprediking zijn hart opent voor den afschuw van de zonde en voor de liefde tot God; deze prediking is van JEZUS afkomstig; zij bereikte PAULUS onder een vorm, die haar onafscheidelijk verbond met het geloof, gemeen aan alle volgelingen des gekruisigden, dat JEZUS de Messias was; daardoor is het gebeurd, dat de godsdienstige bekeering van PAULUS samenviel met het ontstaan van zijne nieuwe theologische overtuiging, dat hij deze voor de oorzaak van de eerste heeft aangezien, en dat hij dus nooit de bekeering gepredikt heeft, zonder haar te beschouwen als afhankelijk van de hoedanigheid van Messias des gekruisigden; in zijn bewustzijn vloeiden geheel samen de prediking der bekeering en die van den gekruisigden Messias. Zonder zich rekenschap ervan te geven, heeft hij gelijktijdigheid aangezien voor oorzakelijkheid, en den aard van deze oorzakelijkheid heeft hij niet uitgelegd, omdat hij de behoefte eener uitlegging in 't geheel niet gevoelde.

Juist daardoor verstaan wij niet; want die oorzakelijkheid is niet alleen niet verklaard, maar zij is zelfs niet verklaarbaar; de theologen hebben gedurende achttien eeuwen zich tevergeefs afgesloofd om ze uit te leggen. Die oorzakelijkheid is niet verklaarbaar, omdat zij niet bestaat. Niet JEZUS' dood verzoent ons met God, maar het woord vol liefde van JEZUS komende, de zuurdeesem door hem in het deeg gelegd, die doorwerkt en ons, onze harten, bereikt.

Ik deed reeds opmerken, dat ons geen bijzonderheden bekend zijn aangaande hetgeen PAULUS zeide tot hen die nog geen evangelieprediking gehoord hadden. Dit echter is zeker, dat hij met de verkondiging van den gekruisigden Messias onder den eenen of anderen vorm verbond die van Gods liefde, van de uitnemendheid van een leven in overeenstemming met God, in één woord van hetgeen de oogen der menschen ten aanzien van hun ware belangen opent. Ware dit het geval niet geweest, dan zou hij geen geestelijke vruchten van zijnen arbeid hebben ingeoogst. Hij zou sekten gesticht hebben, bestaande uit menschen die overtuigd waren dat een zekere Jood, dien men gekruisigd had, een godsgezant was geweest, en dat hun, omdat zij dit geloofden, een schitterende heerlijkheid toegezegd werd; geheel iets anders dan gemeenten, wier leden zich tot de heiligheid geroepen gevoelden en, niettegenstaande hun zwakheden, zoo ernstig geneigd waren aan die roeping gevolg te geven, dat de apostel hen als gewonnen beschouwen kon. Gewonnen waren zij inderdaad, hoe onvolkomen ook; want de schat van het woord der bekeering en der verzoening is door de eeuwen heen bewaard geworden, in grove omhulsels, maar al te dikwijls ter wille van die waardelooze windselen verwaarloosd, maar nooit teloor gegaan, altoos, hoe miskend ook, de menschen nader tot God brengende.

Dat PAULUS een van de uitnemendste medewerkers in dien goddelijken arbeid is geweest, was echter niet, gelijk hij het zich voorstelde, een gevolg van zijn geloof in een gekruisigden Messias, maar van zijn geloof in de liefde des hemelschen Vaders, dien JEZUS gepredikt had.

Men heeft al lang opgemerkt, dat PAULUS het leven van JEZUS geheel schijnt te verwaarloozen, om alleen van zijnen dood te spreken. Wat de zaak nog treffender maakt, is, dat hij bekend was, niet alleen met de meening, in zijnen tijd reeds gevormd, dat JEZUS van DAVID afstamde (Rom. I, 3), maar, wat veel belangrijker is, met een zeker aantal woorden van JEZUS, waarop hij zinspeelt, wanneer er sprake is van het practische leven der geloovigen (b.v. Kor. VII, 10, 11; verg. Matth. V, 32; XIX, 9). Zonder het ideaal van het nieuwe leven in God, hem geopenbaard door de woorden van JEZUS die hem bereikt hadden, zou klaarblijkelijk JEZUS' dood voor hem geen beteekenis hebben gehad; dat ideaal heeft hem bekeerd, maar hijzelf heeft zijne bekeering aan den dood van JEZUS toegeschreven. Tweeërlei vinden wij

hier vereenigd: het godsdienstig feit en de theologie; de theologie is vergankelijk, maar het feit blijft.

Hiermede wil ik niet beweren dat die theologie waardeloos zoude wezen. Zij vertolkt, onnauwkeurig, door middel van zwevende en weinig samenhangende beelden, een feit, dat door een Christelijk geweten niet miskend mag worden, dit namelijk, dat het nieuwe leven een gave Gods is, welke wijzelven niet zouden hebben weten te zoeken, maar die tot ons komt, bepaaldelijk door den invloed van JEZUS' werk; hij is de wijnstok en wij zijn de ranken. Door hem leeft er in de wereld een woord des Evangelies, der verzoening, des waren vooruitgangs, een woord dat de waarheid bevat en dus door geen ander vervangen kan worden, maar wel beter verstaan en beter in toepassing gebracht, dan dit tot nu het geval is geweest. In dit woord bevindt zich het heil; het heil komt dus door JEZUS den gekruisigde. Alleen — hier ligt de zaak waarop het aankomt — het heil hangt niet af van den naam van JEZUS, noch van de meening welke men ten aanzien van zijnen persoon koestert; het heil bevindt zich in het feit, dat wij, door den geest die van JEZUS komt gewonnen, ons tot den Vader keeren.

Nu kan ik overgaan tot de beoordeeling van PAULUS' methode. Hij heeft JEZUS den gekruisigde gepredikt, ten einde de menschen tot de verzoening met God en tot het leven der heiligheid door het geloof op te leiden; daarenboven, waar hij te doen had met geloovigen, die in JEZUS als hun Heer geloofden, gebruikte hij al zijnen invloed om te verkrijgen, dat het leven in overeenstemming met het geloof zou zijn, door het geloof beheerscht.

Dit laatste was zeer noodig. Het gevaar was niet ver te zoeken, dat zij, die de leuze der Christenen aannamen: „JEZUS van Nazareth is de Messias, de Heer," zich zouden inbeelden, dat zij door dit alleen in het bezit waren van het zaligmakend geloof. De leuzen welke dienen om menschen te zamen te scharen drukken nooit het diepste wezen uit van hetgeen ze vereenigt. Deze leuzen zijn altoos ontleend aan de formeele, uitwendige, zijde van wat den band uitmaakt. Zoo is het, bij voorbeeld, gesteld met de leuze „vrijheid." De vrijheid is geen goed op zichzelf, maar alleen een voorwaarde van het goede; wanneer men een aantal menschen vereenigd heeft tot een zich vrijzinnig noemende partij, allen eendrachtig de vrijheid willende, dan blijft over het voornaamste

van de taak, namelijk die menschen elk voor zich te winnen voor het streven naar de vrijheid ***in het belang van het goede.*** Insgelijks heeft PAULUS zeer goed ingezien, det het niet genoeg was in den Heer JEZUS te gelooven, maar dat dit „geloof" worden moest een „leven in Christus"; met kracht, volharding en warmte heeft hij de noodzakelijkheid hiervan verdedigd.

De vorm was polemisch daar, waar hij tegenover zich de Joodsche eigengerechtigheid vond, en dan was zijne stelling „de mensch wordt gerechtvaardigd door het geloof zonder de werken der Wet." De vorm werd vermanend daar, waar hij practische afdwalingen waarnam, welke bewezen, dat te „gelooven" voor velen nog niet „in Christus te leven" was.

Zijne verdediging van de rechtvaardiging door het geloof is bewonderenswaardig, ik zeg niet door vorm en stijl. De vorm is vaak onbeholpen; de redeneeringen raken in elkander verward; veel termen worden gebruikt zonder heldere begripsbepaling; er zijn niet weinig diepe inzichten, maar wel eens op gezochte, al te vernuftige wijze voorgedragen; het gebeurt dat de bewijzen niet bewijzen. Deze verdediging noem ik toch bewonderenswaardig op grond van hare hooge godsdienstige waarde. Zij berust geheel op de stelling, dat het geloof alleen noodig is, zonder meer; wel te verstaan, dat geloof, waardoor wij onze harten aan God geven, zoodat wij voortaan weten dat wij Hem toebehooren. Dit geloof alleen kan ons *goed* maken; niets anders is daartoe in staat; immers goed zijn, is goede neigingen hebben, met het heilige ingenomen zijn, ik zou durven zeggen: smaak hebben voor het goede; maar de grootste inspanning welke men zich getroost om aan een wet te gehoorzamen, om reden dat zij de wet is en dat de gehoorzaamheid beschouwd wordt als de voorwaarde om gezegend te worden, kan ons geenzins goed maken; integendeel, de gehoorzaamheid, op zulke beweegredenen gegrond, onderstelt dat men, als de wet er niet was, geheel anders zou handelen, dus dat men geen smaak voor het goede heeft, zoodat deze vervangen moet worden door de vrees voor de straf en het uitzicht op een belooning. Gesteld dus, dat iemand volmaakt kon gehoorzamen, wat nooit het geval is, dan toch zou deze gehoorzaamheid niet de ware rechtvaardigheid zijn, de heiligheid, de ingenomenheid met het goede, de wil van God onze wil geworden. Maar nu is het geloof het begin der rechtvaardigheid, van de wezenlijke rechtvaardigheid, die het

karakter zelf van den geloovige uitmaakt; en, moge het geloof in het begin onvolmaakt zijn, moge het onvolmaakt blijven, zoodat het een gestadige volmaking behoeft (de heiliging) gedurende den ganschen loop van ons aardsch bestaan, moge dus onze rechtvaardigheid nooit voltooid bestaan, moge altijd iets vleeschelijks in ons blijven, en het leven van den geloovige een doorgezette strijd zijn tusschen zonde en heiligheid, daarin ligt een reden tot verootmoediging, maar geen grond voor ontmoediging; de geloovige vreest niet meer; hij is met een vaste hoop vervuld, wetende dat God hem niet op den weg der rechtvaardiging gebracht heeft om hem te verlaten; de kostelijke gave die hij ontvangen heeft, zijn geloof, moge het al te zwak en wankelend wezen, is hem een waarborg dat God hem aanneemt, als zijn kind erkent, en dat diens genadegaven, wel verre van minder te worden, grooter en rijker van dag tot dag zullen blijken te zijn, „van geloof tot geloof" [1]).

Aan het geloof heeft men alles; want, daar het den wil van God doet lief hebben, bewerkt het ook dat de geloovige dien wil in praktijk brengt, zoodat er voor hem geen *geboden* meer bestaan. Gehoorzaamheid onderstelt, dat men, van huis uit, afkeerig is van hetgeen geboden wordt, en dat men zich onderwerpt wegens de macht en de gestrengheid van hem die beveelt; gaf hij verlof het een of ander na te laten, dan zou men gretig daarvan gebruik maken; hij die alleen gehoorzaamt, gesteld zelfs dat hij het op volmaakte wijze deed, is nog tegen God vijandig. Integendeel heeft het geloof erkend, dat Gods wil goed is; de geloovige is met God verzoend; hij gehoorzaamt niet meer, hij vraagt niet meer wat geboden wordt, maar hij heeft behoefte aan wat van God komt, aán het heilige, en hij verlangt ernaar; wat hij vóór zich ziet is niet meer een bevel, maar de zaak zelf waarover het bevel liep; het was noodig geweest haar te gebieden, omdat men, zonder het gebod, er geen werk van gemaakt zou hebben; maar de geloovige *wil* die zaak, en het gebod is onnut geworden. Dus het geloof, terwijl het den mensch van de Wet vrij maakt, verwijdert hem geenzins van de vervulling van Gods

[1]) Rom. I, 17. „Gods gerechtigheid" (de ware gerechtigheid, welke, in God zijnde door Hem aan den geloovige wordt medegedeeld) is door het Evangelie geopenbaard, wordt door het geloof verkregen en brengt het geloof voort *(ἐκ πίστεως εἰς πίστιν)*, gelijk geschreven is: Wie de gerechtigheid uit het geloof heeft, zal leven (het leven des geestes, der heiligheid; hij zal geheiligd worden).

wil; juist het geloof maakt het voor hem mogelijk dien wil te volgen, want het doet hetgeen niets anders bewerken kan, het brengt den wil des menschen in overeenstemming met Gods wil.

Verzoend zijn met God, dit is het heil. Deze verzoening is volstrekt noodig en volstrekt voldoende, en alles wat dit in het bewustzijn der menschen verduistert is hoogst gevaarlijk. Om deze reden bewonder ik PAULUS, wanneer hij aan de Galatiërs schrijft: „Indien gij u laat besnijden, zal Christus u tot niets van nut zijn" (V, 2). Dit zeggende, verdedigde hij niet een theologisch stelsel, verdedigde hij niet een godsdienst, maar *den* godsdienst. *De* godsdienst bestaat hierin, dat wij ons hart aan God geven, niets meer en niets mider. Tracht men er iets aan toe te doen, dan is het even zooveel wat men er afneemt.

De zaak dus welke PAULUS door zijne gloeiende, zelfs heftige, polemiek verdedigt, is die van het allerhoogste belang des menschen; in dit opzieht is hij de getrouwe volgeling van hem die zeide: „Zalig de reinen van hart". Men mag het wel betreurenswaardig achten, dat hij tot nu toe zijn pleit zoo weinig gewonnen heeft, en dat de Christelijke Kerk zich nog nooit bewust is geweest te zijn een vereeniging van menschen, allen overtuigd, dat, zoolang men zijn hart aan God niet gegeven heeft, men niets bezit, en zoodra men het gegeven heeft, men alles bezit, zoodat zij een bond gevormd hebben, ten einde elkander te helpen hun hart aan God te geven en de liefde van God openbaar te maken aan hen die ze nog niet kennen. De meesten maken zich over geheel iets anders bezorgd; namelijk de behoefte om rechtvaardig te *zijn* heeft bij de Christenen plaats gemaakt voor de begeerte om, door welke middelen dan ook, *de belooning der rechtvaardigheid te ontvangen*; zonder het te weten, is men tot het Jodendom teruggekeerd. Moge al dit Jodendom universalistisch geworden zijn, het blijft toch Joodsch, wettisch, een trachten aan voorwaarden te voldoen, aan de vervulling waarvan een belooning verbonden is, geheel iets anders dan het streven naar de reiniging der ziel van alles wat ons van God gescheiden houdt. Het ééne noodige is vervangen geworden door surrogaten, uitwendige praktijken, sacramenten, leerheiligheid; en het Evangelie dat het heil aanbrengt, omdat het tot de gemeenschap met God leidt, is tot op dezen dag verduisterd geworden door hen die roepen: „Dit is wat God beveelt te doen, dit is wat God beveelt te gelooven; gij hebt geen deel aan het heil, tenzij gij het doet, tenzij gij het gelooft".

Naar hen te luisteren, gelijk zoovelen doen, is het wezen van de zaak voor den schijn prijs te geven; de Galatiërs liepen gevaar dit te doen, toen zij veiligheidshalve eraan dachten zich te doen besnijden. Wie meent aan de besnijdenis behoefte te hebben is niet met God verzoend; want als men met God verzoend is, dan draagt men het heil in zich zelf en zoekt men het niet ergens anders.

PAULUS is niet begrepen geworden. Het kerkelijk Christendom heeft altijd, onder den éénen of anderen vorm een breede plaats ingeruimd aan het legalisme en het eudaemonisme [1].

Moeten wij PAULUS zelf daarvoor aansprakelijk stellen? Neen, als wij ons op zedelijk standpunt plaatsen, want hij heeft zoo goed als hij kon zijne edele zaak verdedigd. Uit verstandelijk oogpunt echter moet erkend worden dat zijne verdediging van den godsdienst aan groote gebreken lijdt, wat voor een deel oorzaak is geweest, dat men hem zoo slecht begreep.

Ten eerste is hij nooit erin geslaagd zijne denkbeelden met betrekking tot de Wet te ontwarren. Hij beschouwde de Wet als door God gegeven, dus als heilig. Hieruit zou afgeleid kunnen worden dat de geloovige beter nog dan de Jood de Wet zou opvolgen, niet meer omdat zij een wet is, maar omdat hij, aan de heiligheid gewijd, zich vrijwillig voegt naar alles wat heilig is, al ware niets daarvan in een verbod vervat Doch PAULUS vatte de zaak niet aldus op. Volgens hem is de geloovige vrij ten aanzien van de Wet geworden, volstrekt niet alleen omdat hij haar nog

---

[1]) Het protestantsch piëtisme biedt geen uitzondering aan, ofschoon het geboren is uit een verzet tegen wat men terecht de „doode orthodoxie" genoemd heeft, te gunste van het „levend geloof". Het heeft zeer veel nadruk gelegd op het heil, den mensch uit vrije genade, zonder eenige verdienste van zijn kant, geschonken, en het heeft met kracht op de zonde en op de noodwendigheid der bekeering gewezen. Het was een loffelijke poging om zich tot het godsdienstig *leven* te verheffen, maar zij is door het eudaemonisme verlamd; het heil bleef een uitwendig goed, dat verworven moest worden, en niet de verbetering zelve van den zondigen mensch; en de bekeering werd een *voorwaarde* tot de *verkrijging* van het heil, niet het begin zelf van dat heil; eindelijk nam de „verzekerdheid van het heil" de plaats in van de gemeenschap met God. Men begrijpt dan ook dat het piëtisme in het dor dogmatisme teruggevallen is, en dat het „geloof", hetwelk het tegenover de eigengerechtigheid stelt, een zuiver intellectueel geloof is, dat met de vernieuwing van het gemoed niets gemeen heeft, en dat wezenlijk een andere soort van verdienste wordt, waarmede het heil gekocht wordt.

beter opvolgt van het oogenblik dat de inhoud daarvan voor hem opgehouden heeft *wet* te zijn en *het goede* geworden is, maar ook omdat hij tal van voorschriften der Wet niet meer gehoorzaamt. Hij grondde zich daarbij volstrekt niet op een onderscheiding welke hij gemaakt zou hebben tusschen de zedelijke en de ceremoniëele wet. Misschien bestond, instinctmatig, in zijnen geest een kiem van zulk een onderscheiding; als hij schreef: „De Wet is heilig", „de Wet is geestelijk" (Rom. VII, 12, 14), dacht hij misschien aan het „gij zult niet begeeren", even te voren door hem aangehaald (v. 7, 8). Doch bepaaldelijk, op leerstellige wijze, deze onderscheiding maken, vermocht hij niet ten aanzien van een Wet, die hij geloofde door God zelf door bemiddeling van MOZES gegeven te zijn. Nergens zegt hij dan ook: „Gij zijt vrij ten aanzien van de ceremoniëele Wet, doch de zedelijke Wet blijft van kracht, al is het niet als Wet, toch als zedelijk bindend". Indien de Wet door God gegeven is, dan is de gansche Wet heilig en alles wat met haar tegenstrijdig is, is zonde, wel niet omdat het tegen de wet is, maar toch omdat het tegen de heiligheid is; de Wet, zoolang als wij niet, door den geest der heiligheid die in ons woont, onszelven tot wet zijn, dient om aan te toonen wat zondig is. Mogen wij dus niet meer onder de Wet, maar onder de genade staan, toch blijft de geheele inhoud der Wet voor ons heilig en zijn wij daaraan gebonden. Deze redeneering is zeer sterk en PAULUS blijft weerloos daartegenover. Hij heeft te dien aanzien zeer diepzinnige dingen gezegd, bij voorbeeld: „De Wet is een tuchtmeester tot Christus" (Gal. III, 24), maar hij heeft de genoemde tegenwerping niet kunnen weerleggen, omdat zij gegrond is, indien men aanneemt, gelijk PAULUS deed, dat „de Wet" uit God is. Wat PAULUS niet zeggen kon, omdat hij het niet zien kon, is, dat de Wet de zeer menschelijke, en zeer feilbare, uitdrukking is van hetgeen in verschillende tijden verschillende vrome menschen als den wil van God hadden beschouwd, zoodat, daargelaten dat het legalisme een verkeerd godsdienstig beginsel is, men door zich vast te hechten aan de letter der Wet, menschelijke geboden vereenzelvigde met den wezenlijk goddelijken wil. Ik loochen geenszins, dat PAULUS een voorgevoel van deze oplossing heeft gehad; hij is het immers, die zoo uitnemend aan de Korinthiërs schrijft: „De letter doodt, maar de geest maakt levend" (II Kor. III, 6); toch heeft hij de zaak in zijne eigene voorstelling niet in het reine gebracht, omdat de ver-

meende oorsprong der Joodsche Wet hem bleef benevelen, zoodat ik er mij niet over verbazen kan, dat de Galatiërs zich wilden doen besnijden. Immers, toen zij die „eenigen van Jacobus" gehoord hadden, konden zij niet meer van zich afschudden de gedachte aan die „Wet Gods", van welke PAULUS hun niet gezegd had, en hun ook later niet schreef, dat zij niet was *de* Wet Gods.

Tegenover hen gebruikte PAULUS het ware apologetische argument:

> Dit alleen wensch ik van u te vernemen; Hebt gij den geest ontvangen uit de werken der Wet, of uit de prediking des geloofs" (Gal. III, 2).

In het feit dat zij godsdienstig ver vooruitgegaan waren, zoodat er een hemelsbreed verschil bestond tusschen hetgeen zij nu waren en hun geestelijken toestand eer zij PAULUS gehoord hadden, lag het onomstootelijk bewijs, dat dit geloof zonder de werken der Wet, hun door den apostel gepredikt, hen tot hun hemelschen Vader geleid had. Ik kan mij dan ook niet voorstellen dat er onder die Galatiërs één enkele had kunnen gevonden worden, die gemeend had, dat PAULUS' werkzaamheid niet goed was geweest; doch zij zijn bang geworden, dat zij onvoldoende zou blijken te zijn, want de Wet Gods is nu eenmaal de Wet Gods. Altijd door dezelfde tegenwerping, welke PAULUS niet anders beantwoorden kon dan door gezochte redeneeringen.

Zijne schriftuurlijke bewijzen zijn hoogst gewrongen. Ik acht overbodig eenige staaltjes daarvan te ontleden; ik mag immers niet onderstellen, dat eenigen van mijne lezers in gevaar verkeeren de willekeurige allegorisatie van de woorden des Ouden Testaments voor hunne werkelijke beteekenis aan te zien. Wanneer de Wet verbiedt het rund bij het dorschen te muilbanden (Deut. XXV, 4; zie I Kor. IX, 9, 10) stelt zij een regel der menschelijkheid ten aanzien der dieren en niets meer. Het schriftbewijs bij PAULUS is louter spel der verbeelding en bewijst niets, hoe waar het ook moge zijn, dat het Jodendom de bakermat van het Christendom is geweest; maar PAULUS bedoelde dit anders dan wij.

Een tweede oorzaak van zwakheid in de apologie van PAULUS en in zijne prediking in het algemeen ligt in zijne verwarring van het geloof, waardoor de mensch inwendig vernieuwd en aan de rechtvaardigheid Gods deelachtig wordt, met het geloof aan Christus'

dood. Dit heeft gemaakt, dat hij nooit helder zeggen kon hoe men zalig wordt, en dat hijzelf aanleiding tot de dwaling gaf, dat men een „geloovige” wezen kan, dus het heil deelachtig, doordat men geloofde dat „Christus voor ons gestorven is,” terwijl men toch in werkelijkheid niet „der zonde gestorven” was. Deze verwarring is de kanker van het Protestantisme geweest; zij heeft zijne ontwikkeling gestremd, verhinderde het zich van het Katholiek kerk begrip vrij te maken en deed groote afbreuk aan de vervulling van zijne roeping om de maatschappij te heiligen. DE LAVELEYE en anderen hebben uit de feiten betoogd de zedelijke meerderheid der Protestantsche boven de Katholieke volkeren; doch, moge het zijn groot nut hebben dit aan de Katholieken voor te houden, het is nog veel meer noodig aan de Protestanten hun onmacht om de wereld tot het Evangelie te bekeeren te doen gevoelen, een onmacht welke aanwijst een gemis van heiligend geloof in het hart der Protestanten; zij gebruiken *surrogaten* daarvoor in de plaats; één daarvan bestaat in het geloof dat „Christus voor ons gestorven is.” Ik beweer volstrekt niet, dat men dit niet gelooven moet; ik geloof het zelf, op mijne wijze; maar late men het gelooven zelfs op een wijze welke mij voorkomt niet met de werkelijkheid overeen te stemmen, goed, doch — dit is een allerernstigste zaak — men beelde zich niet in, dat men daardoor een discipel van JEZUS of van PAULUS is. Om dit te zijn, moet men „der zonde sterven,” men zij orthodox liberaal of wat dan ook. Dit heeft PAULUS gepredikt. Hij is, helaas, niet verstaan, en ik moet erkennen, dat hij tot het misverstand aanleiding gegeven heeft. Hij kon niet anders, maar het is een feit.

Het is niet noodig hierop door te gaan, na hetgeen boven gezegd is van dat „geloof in JEZUS CHRISTUS,” waarvan het verband met de nieuwe geboorte niet blijkt, omdat deze niet afhankelijk kan zijn van een uitwendig, historisch, feit.

Het moet erkend worden, moge het in de natuur van de zaak gelegen hebben en dus volkomen begrijpelijk zijn, dat PAULUS, in het Farizeïsme opgevoed en van de rabbinistische methode als het ware doortrokken, een zeer ingewikkelde leer noodig heeft gehad, om zich te verzoenen met een Evangelie, dat tot hem onder den vorm der prediking van een gekruisigden Messias gekomen was; die theologie, hoe onontbeerlijk ook voor hem, heeft zijne prediking het tegendeel van helder gemaakt. Hij heeft

het Evangelie van JEZUS gepredikt, de blijde boodschap van de liefde des Hemelschen Vaders, de uitnoodiging tot de zondaars gericht opdat zij met God verzoend zullen worden; tevens echter heeft hij dat Evangelie voorgesteld als onverbreekbaar verbonden aan mystische bespiegelingen, getuigende van een machtigen geest, maar toch voor een zeer groot deel bestaande uit geniale droomerijen; van naderbij bezien, doet dit stelsel tal van onoplosbare bezwaren rijzen en kan het onmogelijk als de waarheid worden aanvaard. Zelfs de orthodoxe theologen nemen zelden zonder uitzondering alles aan wat zij beweren, dat PAULUS leert.

Dit feit moest erkend worden; het is zelfs van het hoogste belang dat zulks geschiede; maar de erkenning daarvan vermindert hoegenaamd niet de verdienste van een der uitgelezenste dienaren Gods, die aan de bekeering der menschen gearbeid hebben; op zijne wijze, gebruik makende van de middelen binnen zijn bereik, heeft hij het vaandel hoog gehouden van het leven in God, van den oorlog tegen de zonde, een allernoodzakelijkste arbeid, zoolang de wereld bevolkt zal zijn door menschen die godsdienstig heeten en die vurig verlangen aan de straf der zonde te ontkomen, maar die tevens, koud voor de hoogste belangen, zich om de bevrijding uit de slavernij hunner zelfzucht en om de reiniging hunner harten niet bekommeren. Hun roept PAULUS met JOËL en beter dan JOËL, toe:

Scheurt uw harten en niet uwe kleederen (Jo. II, 13).[1])

§ 3.

DE NEGEN OVERIGE PAULINISCHE BRIEVEN.

Zonder in het minst te beweren, dat de negen geschriften die wij nu met betrekking tot den godsdienst, gelijk hij daarin ver-

[1]) Mocht het iemand verwonderen, dat hij in deze bladzijden niets gevonden heeft betreffende de natuur van den Christus, de voorbeschikking, de toekomstige verschijning van den Christus en andere theologische onderwerpen, waarvan de belangrijkheid mij geenszins ontgaat, dan zal ik eraan herinneren, dat dit boek bestemd is om den godsdienst, niet de theologie, der bijbelsche schrijvers te onderzoeken. Het spreekt vanzelf, dat beide onderwerpen elkander naderen en vaak aanraken; doch zij zijn volstrekt niet één. Wil ik een boek, reeds uitgebreid genoeg, niet buiten mate vergrooten, dan moet ik alle theologische onderwerpen ter zijde laten, die niet tot recht verstand van wat den godsdienst betreft noodwendig besproken moeten worden.

dedigd wordt, in oogenschouw gaan nemen, in onze bijbels in chronologische orde zijn gerangschikt, meen ik toch dat het wijste voor mij zal wezen ze één voor één in de bijbelsche orde te behandelen, omdat hun betrekkelijke ouderdom niet vastgesteld kan worden zonder naar de echtheid van die brieven een onderzoek in te stellen, iets wat in alle gevallen buiten mijn bestek valt en waarvan niet gezegd kan worden, dat de onafhankelijke wetenschap de zaak uitgemaakt heeft. De rangorde in onzen kerkelijken bundel moge willekeurig heeten, doch, in den tegenwoordigen stand van zaken zou elke andere orde door mij gekozen evenzeer willekeurig zijn. Ik begin dus met den brief aan de Efeziërs en zal eindigen met dien aan Philemon.

Hoe ook betrekkelijk oud of jong, alle deze negen geschriften behooren in dit hoofdstuk te huis, want allen hangen door hun inhoud, rechtstreeks of meer zijdelings, van PAULUS af. Dit raakt weliswaar meer de theologie dan den godsdienst; maar ik moest toch met dit feit rekening houden, daar de theologie een grooten invloed uitgeoefend heeft op de wijze waarop de godsdienst verdedigd is, wat, gelijk wij gezien hebben, reeds bij PAULUS het geval was. Overigens zal ik hier, evenmin als bij PAULUS, het theologisch stelsel op zichzelf uiteenzetten; nog eens, mijn onderwerp is de godsdienst, en menige, dogmatisch zeer belangrijke, zaak zal door mij, of geheel onbesproken blijven, of ter nauwernood aangeraakt worden.

a. *De brief aan de Efeziërs.*

Is dit een brief of een verhandeling in briefvorm? Ik durf niet beslissen. Toch, indien het een brief is, moet ik bekennen, dat hij mij eenigszins in de war brengt. Iemand tusschen wien en andere personen een betrekking bestaat, kan zeer goed aan die anderen schrijven met geen ander doel dan om de betrekking te onderhouden; de brief zal dan geen bijzondere reden tot schrijven aangeven; daarin zal gesproken worden over zaken die den correspondenten, vooral hem die de pen voert, belang inboezemen, doch zoo, dat het bestaan van een bepaalde reden om er juist nu ever te spreken niet blijkt. De brief aan de Efeziërs beantwoordt niet slecht aan deze beschrijving; het eerste gedeelte is geheel dogmatisch, zonder eenige polemiek, [1]) en heeft tot onder-

[1]) **Moet hetgeen H. IV, 14, 15 staat polemiek genoemd worden? Daar lezen wij: „Opdat wij niet meer kinderen zijn, als golven bewogen en rondgevoerd door iederen**

werp de algemeene opvatting van wat wij in onze tegenwoordige spreekwijze het Christendom zouden noemen; dit onderstelt lezers die reeds „geloovigen" waren, voor wie die uiteenzetting hoogst belangwekkend was, maar bij wie niets aanduidt het heerschen van de ééne of andere gevaarlijke dwaling, welke noodwendig terechtgewezen moest worden. Het tweede gedeelte is vermanend; het handelt over de eendracht die onder de „geloovigen" heerschen moet en over de verhouding van echtgenooten onder elkander, tusschen ouders en kinderen, tusschen meesters en slaven, zonder, alweer, eenige aanduiding, dat de geadresseerden meer oneenig onder elkander waren dan andere „geloovigen," noch dat de drie andere zaken juist onder hen bijzonder veel te wenschen overlieten; men ontvangt den indruk, dat de schrijver, wenschende eenige vermanende woorden tot zijne lezers te richten, gelijk het betaamt tusschen menschen die met de vroomheid ernst maken, de éene of andere subjectieve reden heeft gehad om juist aan die dingen te denken, zonder dat bepaaldelijk die keuze door een dringende behoefte ingegeven werd. Dit alles past zeer goed op wat verwacht kan worden van een brief door een godsdienstig vriend tot godsdienstige vrienden gericht; maar hier ligt de moeilijkheid; immers de schrijver doet zich niet voor als iemand die in bestendig verkeer met zijne lezers stond, en die deze verhouding niet wilde laten verslappen. [1]) Er moet dus een bijzondere aanleiding geweest zijn, die hem tot schrijven zette; doch van die aanleiding blijkt niets, tenzij de briefvorm een fictie is, en wij hier voor ons hebben een kleine verhandeling, door middel waarvan de schrijver de algemeene beschouwingen over het Evangelie die het eerste deel uitmaken wilde trachten te verspreiden. Op zichzelf zou het dan niet vreemd zijn, dat hij aan de uiteenzetting van zijne denkbeelden eenige wenken van practischen aard toevoegt; maar dan, vragen wij, waarom juist deze in een verhandeling van zulk een algemeene strekking? De zaak blijft duister.

wind van leering door de bedriegerij der menschen, door de arglistige kunstgrepen der dwaling, maar, terwijl wij de waarheid betrachten, in liefde alleszins opwassen tot hem, die het hoofd is, Christus". Dit zou dan al zeer milde polemiek wezen; indien wij in deze woorden de aanduiding zoeken moeten van het eigenlijk doel van het schrijven, dan moet erkend worden, dat dit doel daarin diep verscholen ligt, en dat de oorspronkelijke lezers, die geen exegese aan een universiteit bestudeerd hadden, er bij geen mogelijkheid naar konden raden.

[1]) Verg. I, 15: dewijl ik *gehoord heb* van uw geloof in den Heer Jezus.

Deze moeilijkheid is niet zonder belang, want zij staat niet alleen in verband met de vraag naar de echtheid van den brief, maar ook zal de oplossing die men zal meenen ervan te moeten geven van grooten invloed zijn op de wijze waarop men de drie eerste hoofdstukken verstaan zal. De roeping der heidenen, als een gevolg van de eeuwige plannen der genade Gods, speelt daarin een eerste rol. Is het geschrift een werkelijke brief, dan zijn de lezers bekeerde heidenen, die de schrijver tot dankbaarheid vermanen wil voor de onmetelijke weldaad, hun uit reine gunst bewezen [1]). Maar, indien wij hier een verhandeling hebben, waarbij de briefvorm maar inkleeding is, dan kan daarin niet miskend worden een apologetische bedoeling met betrekking tot de roeping der heidenen. In dit geval, zou het derde hoofdstuk zeer begrijpelijk zijn; de schrijver zou er nadruk op leggen, dat de groote verborgenheid, de roeping der heidenen, aan PAULUS geopenbaard is geworden (III, 3), ten einde het verschil tusschen hem en de eerste predikers van het Evangelie te verklaren, met handhaving van zijn karakter als godsgezant en dus van de uitnemendheid van zijnen arbeid onder de onbesnedenen. Ik zie te dien aanzien geen moeilijkheid in het vijfde vers: „deze verborgenheid is nu geopenbaard aan zijne heilige apostelen en profeten", want deze apostelen en profeten zijn, in het algemeen, de reizende predikers en de predikers die deel uitmaakten van de gemeenten tot welke zij het woord richtten. Deze laatsten worden opzettelijk profeten genoemd, omdat er sprake is van de openbaring eener verborgenheid.

Wat het geschrift ook zij, vermaning tot dankbaarheid, of verdediging van de roeping der heidenen, het is in elk geval samengesteld in het belang van den godsdienst, en wel in den vorm van geloof in JEZUS CHRISTUS (II, 8), door hetwelk zij die „door hunne overtredingen en zonden dood waren" (II, 1), „met Christus levend gemaakt zijn" (II, 5). Dit is een uitwerking van de genade Gods, die zijne geliefden vóór de grondlegging der wereld heeft uitverkoren en verordend tot zijne zonen door JEZUS CHRISTUS, „in wien wij de verlossing hebben door zijn bloed, de vergeving der overtredingen", zoodat de uitverkorenen geloofd hebben het

---

[1]) II, 5, 8. Deze gedachte wordt voorbarig, bij wijze van parenthese, in v. 5 uitgedrukt: „door genade zijt gij behouden", zoo krachtig hield zij den schrijver bezig; hij kan niet wachten met ze uit te spreken.

woord van het Evangelie, en, als een onderpand hunner erfenis, met den heiligen geest bezegeld zijn (I, 3—14). Hoe zalig zijn derhalve te prijzen zij, die aldus geroepen zijn en die beseffen welke rijkdom der heerlijkheid voor de heiligen weggelegd is met den verrezen Christus, die het hoofd der gemeente is (I, 15—23). De heidenen hebben ten volle hun aandeel aan deze genade, want zij zijn door het bloed van Christus Gode nabij gebracht, „daar hij in zijn vleesch de wet der geboden en inzettingen te niet deed" en daardoor tevens den middenmuur tusschen Joden en heidenen, opdat zij allen te zamen zouden worden het goed ineengevoegd gebouw, de heilige tempel, waarin God in den geest woont (II). Deze roeping der heidenen is een langen tijd een verborgenheid gebleven; doch zij is geopenbaard aan PAULUS, aan de apostelen en aan de profeten, en zij is zoo overheerlijk, dat de apostel God smeekt, dat zijne lezers er gebruik van zullen maken, zoodat zij door den geest Gods met kracht naar den inwendigen mensch gesterkt mogen worden, dat Christus door het geloof in hunne harten moge wonen, en zij, in de liefde geworteld en gegrondvest, in staat mogen zijn de oneindigheid der liefde van Christus te beseffen (III).

Dit alles wordt met vuur, bezieling, zelfs met eenige gezwollenheid gezegd. Wat de hoofdzaak betreft, de godsdienst *in den mensch*, is het al te onbestemd. Daaraan wordt de benaming van het geloof gegeven [1]) Doch waarin bestaat dit geloof? De schrijver schijnt te meenen, dat het van zelf duidelijk is, doch het is er ver vandaan. Het eenige woord van hem dat eenigszins een omschrijving in zich sluit, maar toch meer in schijn dan in werkelijkheid, is:

> Ook gij, nadat gij het woord der waarheid, het Evangelie uwer behoudenis gehoord hebt, hebt in hem geloofd (I, 13).

Het zou waarlijk niet overbodig zijn geweest te zeggen, wat dit is: gelooven in JEZUS CHRISTUS. Men ziet zeer duidelijk, dat de schrijver wil, dat hij die het geloof heeft een nieuw schepsel zal zijn (II, 10: „in CHRISTUS JEZUS geschapen tot goede werken"; II, 5), in heiligheid wandelende (II, 10; IV, 1, enz.), geestelijk

---

[1]) II, 8. „Door genade zijt gij behouden, door het geloof; en dat niet uit u; het is Gods gave". Dus van de zijde Gods, de genade, en van de zijde des menschen, het geloof, dit ook een gave van God.

wassende en Christus hoe langer zoo meer gelijkende (IV, 13); doch wat wij niet duidelijk zien is, hoe het geloof deze vruchten voortbrengt. De dood van Christus wordt een offer genoemd (V, 2), maar welke beteekenis de schrijver aan het offer hechtte is ons volstrekt onbekend; dit offer heeft de wet te niet gedaan (II, 15), zeker in verband met de vergeving der overtredingen (I, 7); doch men ziet niet op welke wijze de zondaar tegenover dien dood te staan komt, noch, gesteld dat Christus' offer de vergeving der overtredingen bewerkt, in welk verband het geloof in dit offer, hoe ook opgevat, tot de heiliging staat. Gelijk in de groote brieven, ontbreekt het verband tusschen het geloof, waarvan het voorwerp de dood van Christus is, en het geloof in den breeden, volmaakt begrijpelijken zin van de kinderlijke verhouding tot God, welke door de verzoening der ziel met Hem ontstaat. In den brief aan de Efeziërs wordt echter de moeilijkheid nog grooter, daar de PAULUS der groote brieven met de verlossing bedoelt de vrijmaking uit de slavernij der zonde (Rom. VI), en dus in den verlossenden dood van JEZUS eene macht ziet — wij weten niet welke — die de geestelijke boeien des zondaars verbreekt; dit is niet alzoo in den brief aan de Efeziërs, waar het woord verlossing wordt verklaard door „vergeving der overtredingen" (I, 7), zoodat de dood van den Christus op nog verder afstand gebracht wordt van de inwendige vernieuwing, het éene noodige.

Wat zullen wij dan zeggen? De schrijver predikt het ware geloof, dat in de zonde den vijand ziet en in God, die ons tot heiligheid roept, den vriend; het geloof dat ons met God verzoent en van ons nieuwe schepselen maakt; kortom, het geloof door JEZUS gepredikt; en dit is oorzaak, dat hij zoo volledig mogelijk verkondigt, dat het leven van den geloovige in onafgebroken heiliging bestaat, wat zich in zijnen wandel, door de liefde beheerscht, openbaart. Doch, al moge hij het ware geloof prediken, het woord zelf geloof is hem verre van duidelijk; feitelijk predikt hij het ware geloof, maar wanneer hij het woord zelf gebruikt, denkt hij aan zaken die zeer goed kunnen bestaan zonder dat de „geloovige" werkelijk met God verzoend zou zijn: de overtuiging dat de evangeliepredikers gelijk hebben, dat JEZUS de Messias is, dat zijn dood de zonden uitwischt. De gemeenten bestonden uit menschen die allen deze dingen geloofden; op grond hiervan werden zij „geloovigen" genoemd en het is natuurlijk dat men de

overtuigingen welke zij met elkander gemeen hadden „het geloof" noemde. Maar bezaten al deze „geloovigen" dat geloof, hetwelk den mensch inwendig vernieuwt en hem heiligt? Helaas, zeker, niet. Dit gevoelden wel de ernstige predikers, gelijk de PAULUS der groote brieven, gelijk ook de schrijver van den brief aan de Efeziërs; doch, gewoon de overtuigingen der gemeenteleden „het geloof" te noemen, met recht aan dit „geloof" eenige waarde toekennende, omdat het de wezenlijk evangelische prediking met gezag over de „geloovigen" bekleedde, hebben zij stellig de heiligheid aan die „geloovigen" gepredikt, de heiligheid, welke noodwendig uit het ware geloof voortvloeit, maar zij hebben niet kunnen zeggen, zelven hebben zij niet geweten, dat dit ware geloof niet eenzelvig is met de overtuiging dat JEZUS de Messias was, voor de zondaren gestorven. Zelven verward in een spraakgebruik, dat tot op dezen dag dubbelzinnig gebleven is, onderstelden zij een verband tusschen geheel ongelijksoortige dingen, de feiten van het inwendig leven en de uitwendige feiten die het voorwerp der overtuiging waren, en dit verband bestaat in werkelijkheid niet; hun verdediging van den Godsdienst is daardoor bezwaard geworden met een ballast van theologische beschouwingen, welke der verbeelding voedsel kunnen geven, maar welke de gedachte niet bij machte is in een vasten, belijnden vorm te grijpen.

In dit opzicht staan zij op grooten afstand van den Meester, zelf dienaar van den oppersten Meester, wiens liefdevolle uitnoodiging hij aan zijne broeders overbracht. Zijne hoorders hadden geen moeite om te vatten, dat bij hun wilde leeren hun harten tot God te richten, opdat zij kinderen van God zouden worden; hier is alles kristalhelder en spreekt tot de ziel. Maar het „geloof in JEZUS CHRISTUS" heeft dit Evangelie duister, nevelachtig, vaag gemaakt. Wie zou willen loochenen, dat deze woorden een uitnemenden zin kunnen hebben? Totdat men een Evangelie ontdekt zal hebben, reiner en hooger dan dat van de liefde Gods en van de liefde der kinderen Gods voor elkander, is en blijft het Evangelie van JEZUS het woord des levens; door dat Evangelie moeten wij ons laten bekeeren, en dit is in JEZUS gelooven, gelijk hij wilde dat men in hem gelooven zou, want het is hem volgen (Matth. XVI, 24). Wij kunnen dat geloof in God, hetwelk de vrucht is van onze verzoening met Hem, zonder dit geloof in JEZUS niet hebben; en dan noemen wij hem, aan de benaming

een veel hoogere beteekenis dan de eerste Christenen hechtende, JEZUS-**Christus**, want hij is bevonden voor ons te zijn de weg, de waarheid en het leven (Joh. XIV, 6).

Er is dus een „geloof in JEZUS CHRISTUS" hetwelk hierin bestaat, dat wij ons door hem laten bekeeren en behouden, daar de bekeering de behoudenis is. Indien het duidelijk bleek, dat men dit bedoelt wanneer men spreekt van behouden te worden door het geloof in den Heer JEZUS CHRISTUS, dan zou ik tegen dit spraakgebruik geen bezwaar hoegenaamd koesteren; doch die duidelijkheid is geenszins aanwezig; integendeel, men vermengt met het zaligmakend geloof allerlei overtuigingen, waar of niet waar, dit doet niet terzake, welke met het inwendig leven niets te maken hebben, dus in 't geheel niet zalig maken, en van welke JEZUS nooit één woord gerept heeft. Zoo geeft men der theologie den schepter in handen; alras wordt het bisschoppelijk gezag geschapen, opdat de Christenen kunnen weten wat zij behooren te *gelooven;* de gemeenschap met den bisschop neemt de plaats in van de gemeenschap met God; het Protestantisme zal trachten daarop terug te werken, maar het vervalt in dezelfde fout en wordt daardoor gedoemd zich in onvruchtbare worstelingen uit te putten. Onvruchtbaar, zeg ik, ja, voor het goede; maar het is veel erger dan dat; zij zijn zeer vruchtbaar voor het kwade.

Tot den brief aan de Efeziërs terugkeerende, moeten wij als slotsom zeggen, dat de schrijver het ware geloof aanbeveelt, maar dat hij zijne aanbeveling bederft door een onjuiste definitie van het geloof, des te gevaarlijker, omdat zij ondersteld, en niet uitdrukkelijk voorgedragen, wordt. Feitelijk wordt „het geloof hebben" gelijkluidend met tot de gemeente behooren, wat rechtstreeks naar het Katholieke *extra ecclesiam nulla salus* heenleidt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dit kerkbegrip in onzen brief reeds zich begint te vertoonen.

Toch predikt de schrijver het ware geloof, daar volgens hem de geloovige aan de heiligheid gewijd is. Gelijk ik zeide, geeft hij voorbeelden van de toepassing van dit beginsel. Ik behoef ze niet te ontleden; ieder kan ze lezen, en dit is voldoende om in te zien dat die Christen, wel niet onfeilbaar was, maar toch bij ervaring wist wat het is den heiligen geest te hebben.

b. *Brief aan de Filippiërs.*

Hier vind ik mijnen PAULUS terug. Indien de brief niet echt is, dan moet erkend worden, dat de schrijver zich met een allermerkwaardigst talent in zijnen held heeft ingedacht [1]) en, wat nog moeilijker was, dat hij zich de leer van PAULUS volkomen eigen gemaakt had, niet alleen wat de gebruikte termen betreft, maar juist wat den levenden inhoud, den godsdienst aangaat.

Deze bewering zal misschien vreemd schijnen aan den een of ander lezer, die aan de beroemde plaats in het tweede hoofdstuk denkt, waar sprake is van de *kenosis*, de vrijwillige vernedering van den Christus, eene leer welke men beweert niet Paulinisch te zijn. Wat zal ik hiervan zeggen? Stellig wordt deze leer nergens in de vier hoofdbrieven verkondigd; maar er is ook niets in deze brieven, dat ze buitensluit; ik bestudeer hier niet de bijbelsche theologie, en zal alleen aanhalen Rom. VIII, 3, 32; Gal. IV, 4, plaatsen die niet alleen het voorbestaan van den Christus volstrekt niet buitensluiten, maar zelfs, met die voorstelling, een zeer natuurlijken zin verkrijgen. Doch laat in dit opzicht de brief aan de Filippiërs onvereenigbaar zijn met het echtste wat wij van PAULUS hebben, het zou alleen de onechtheid van dit geschrift bewijzen, maar mij niet in 't ongelijk stellen waar ik den schrijver, wat het eigenlijk godsdienstig leven betreft, een Pauliner van de zuiverste soort noem.

Ik zal geen nadruk hierop leggen, dat de schrijver als het hoofdbelang der geloovigen beschouwt, dat zij „zuiver en zonder aanstoot tegen den dag van Christus" (I, 10) zullen bevonden worden, zoodat in zijne oogen de heiligheid een noodwendige en onontbeerlijke vrucht van het geloof is; ook niet hierop, dat hij, geheel in denzelfden geest, zijne lezers vermaant „zich naar het Evangelie van Christus te gedragen" (I, 27), waarbij nog ver-

---

[1]) Hij weet een waas van groote waarschijnlijkheid over het geheel te werpen. Die gemoedsslingeringen van den apostel in verband met het lot dat hem wacht, zouden door een middelmatig schrijver zorgvuldig zijn ontweken: wij zouden een PAULUS hebben óf geheel vertrouwend, óf geheel moedeloos. De dank in koopmanstermen (IV, 15—20), zoo geestig door de hartelijkheid welke eruit straalt, is zeer natuurlijk in de pen van een geestig en hartelijk man, die zich tot vertrouwden richt; iets anders is het te bedenken wat de man van geest en hart wel in de onderstelde omstandigheden geschreven zou hebben. Meer nog zou te noemen zijn.

schillende plaatsen, van even duidelijke strekking, te voegen zouden zijn. Uitlatingen in denzelfden geest, al is het niet in dezelfde bewoordingen, zijn te vinden in geschriften, waarin de eigenlijk gezegde Paulinische leer iets van hare zuiverheid verloren heeft (b. v. Ef. I, 4; IV, 1). Feitelijk houdt elk geschrift, waarin deze gedachten zich niet, onder welken vorm dan ook, bevinden, op een Christelijk geschrift te zijn. Dus de aanwezigheid daarvan in den brief aan de Filippiërs bewijst alleen, dat de zuurdeesem van JEZUS' Evangelie zijne werking in dit geschrift doet gevoelen.

Doch ik beweer meer dan dit. Zijne leer van de rechtvaardiging door het geloof — een door en door godsdienstige leer, gehuld in een zeer gebrekkig theologisch gewaad — is de zuivere leer van PAULUS; zijn godsdienst en die van den grooten apostel verschillen niet van elkander. Dit kunnen wij waarnemen in de veertien eerste verzen van het derde hoofdstuk.

Welke reden de schrijver heeft gehad, om plotseling een heftig woord tegen de voorstanders der Wet te richten, is mij onbekend; maar dit is wat hij doet. Hij waarschuwt tegen hen, en gebruikt daarvoor smadelijke uitdrukkingen, welke maar al te zeer bewijzen, dat hij iets verder gelijk heeft met te zeggen: „Niet dat ik het reeds verkregen heb of reeds volmaakt ben." Dit doet hij echter maar in het voorbijgaan; ras verlaat hij die tegenstanders, om uitsluitend zijne aandacht te wijden aan de ware gerechtigheid, welke zoo geheel verschilt van de Joodsche. Hij herinnert dat hij (onderstellenderwijze PAULUS), op Joodsch standpunt, voor niemand onderdoet in hetgeen een volmaakte gerechtigheid uitmaakt (4—6); doch, zegt hij, op deze dingen vertrouwen is op het vleesch vertrouwen (4), dat is op uitwendige dingen, welke, als zoodanig, zonder kracht zijn om den zondaar tot een nieuwen mensch te doen worden. Daarom is PAULUS ertoe gekomen al deze voordeelen als schade te beschouwen (7), daar zij, een schijn van gerechtigheid verleenende, van de ware gerechtigheid verwijderd houden. Daarop vervolgt hij:

> Ja zeker, ik acht alles schade te zijn om de uitnemendheid der kennis van CHRISTUS JEZUS mijnen Heer, om wien ik de schade van dat alles geleden heb en het vuilnis acht te zijn, opdat ik Christus gewinne, en in hem bevonden worde niet te hebben mijne gerechtigheid, die uit de Wet is, maar die door het geloof van Christus is, de gerechtigheid uit God, uit het geloof, opdat ik hem kenne en de kracht zijner opstanding en de gemeenschap zijns lijdens, terwijl

> ik zijnen dood gelijkvormig worde, of ik misschien komen zal tot de opstanding uit de dooden (8—11).

Toen de apostel tot de uitnemende kennis van Christus gekomen was, leerde hij daardoor de voordeelen, op welke hij zich vroeger zoozeer verhief, als volkomen nietig beschouwen, omdat zij in werkelijkheid van vleeschelijken aard waren, zonder eenige kracht tot vernieuwing van den inwendigen mensch. Nu hij zichzelf niet meer rechtvaardig waande, kon hij de rechtvaardigheid Gods ontvangen, welke van hem een nieuwen mensch maakte, die, met Christus stervende, met Christus leeft. Het geloof dus, waarop de rechtvaardigheid Gods, Gods volmaaktheid, die hij mededeelt aan hem die door het geloof vernieuwd is, is het middel, niet om den zondaar een gerechtigheid welke hij derft toe te rekenen, maar om hem werkelijk een nieuw mensch te doen worden, een wezenlijk kind van God. De godsdienst van dezen schrijver is de godsdienst van PAULUS, waarvan de kern is de inwendige vernieuwing, mystisch voorgesteld als gemeenschap met Christus' dood, een vernieuwing die, naar mate zij vordert, ons meer volkomen tot kinderen van God maakt, hetgeen mystisch heet in Christus zijn.

De woorden „of ik misschien komen zal tot de opstanding uit de dooden" in vers 11, moeten dus niet opgevat worden als alleen uitdrukkende de hoop op het toekomstig leven bij de verschijning van den Christus, maar als ook zinspelende op de mystieke opstanding uit den geestelijken dood der zonde, eene opstanding welke wel begonnen is bij den geloovige, maar nog niet voltooid. Daarom vult de schrijver zijne gedachte aan met de volgende merkwaardige woorden, waaruit duidelijk blijkt dat hetgeen hij de gerechtigheid Gods, den geloovige geschonken, noemt, het nieuwe leven is, dat de heiligheid voortbrengt:

> Niet, dat ik het reeds verkregen heb of reeds volmaakt ben; maar ik jaag ernaar, of ik het ook grijpen mag, naardien ik ook door Christus gegrepen werd. Broeders, ik reken niet dat ik zelf het gegrepen heb. Doch dit ééne doe ik; vergetende hetgeen achter is en mij uitstrekkende naar hetgeen vóór is, jaag ik, volgens het doel, naar den prijs der hemelsche roeping Gods in CHRISTUS JEZUS (Phil. III, 12—14).

Moge de mystieke taal welke tot voertuig voor dezen alleruitnemensten godsdienst gediend heeft de eenige zijn geweest

welke de Paulinische schrijvers tot hun beschikking hadden, dit neemt niet weg, dat zij zeer groote bezwaren medebrengt. Haar beeldspraak is lang niet doorzichtig — wat is, bij voorbeeld, de „kracht der opstanding van JEZUS CHRISTUS?" — en de Christenen zijn maar al te geneigd geweest deze *taal* voor het wezen zelf van den godsdienst aan te zien, ofschoon JEZUS ze volstrekt niet gebruikt heeft. De godsdienst echter welke door middel van die taal gepredikt is en welke in het hart van den schrijver van den brief aan de Filippiërs leefde, is de ware godsdienst, voor alle menschen noodig, de godsdienst der heiligheid.

Overigens voegt deze brief niets nieuws aan de verdediging van dezen godsdienst toe. De vermaningen tot de lezers gericht getuigen van den diepen ernst waarmede de schrijver den godsdienst beschouwde, niet als een afgetrokken leer, maar als een leven der ziel, dat zich in het inwendig streven en in het gedrag van hen die het bezitten openbaart.

c. *Brief aan de Kolossers.*

Naast vele punten van overeenkomst met den brief aan de Efeziërs, onderscheidt zich dit geschrift daarvan doordat het polemisch optreedt, dus geschreven is ter verdediging van hetgeen geacht werd in gevaar te verkeeren.

Dit doel wordt in het begin van het tweede hoofdstuk uitgedrukt. De schrijver zegt, dat hij zeer bezorgd is („een grooten strijd heeft") ten opzichte van hen tot wie hij schrijft en van nog andere menschen, die hem nog niet persoonlijk kennen. Hij wenscht zeer, in hun belang, dat zij door liefde verbonden zullen zijn en tot de volle kennis van de verborgenheid Gods, die de gansche werkelijke wijsheid bevat, zullen komen (II, 1—3). Het vervolg doet zien, dat hij inderdaad vreest, dat zij zich van die verborgenheid Gods zullen laten afleiden. Hij schrijft:

> Dit zeg ik, opdat niemand u door schoonklinkende woorden bedriege.... Gelijk gij dan CHRISTUS JEZUS, den Heer, aangenomen hebt, zoo wandelt in hem (v. 4, 6).

Dus de verborgenheid Gods is vervat in de prediking van den Christus JEZUS, welke door de lezers is aangehoord en aange-

nomen [1]) en zij loopen gevaar door schoonklinkende woorden daarvan afgeleid te worden. Wat is dan het verkeerde dat hun gepredikt is?

Volgens vers 8 is het een bedriegelijke wijsbegeerte, alleen op menschelijk gezag rustend: zij richt zich naar de „eerste beginselen der wereld" en daarom niet „naar Christus".

Laat de schrijver al dan niet PAULUS in persoon zijn geweest, hij is in elk geval een Pauliner, hij kent PAULUS' leer [2]) en het is zonder twijfel daaruit, dat hij geput heeft de raadselachtige uitdrukking „de beginselen der wereld", welke niet te vatten is, tenzij de samenhang aanwijze wat de schrijver ermede bedoelt. Het is dus waarschijnlijk, dat de bedoelde bedriegelijke wijsbegeerte nog andere middelen om het heil te erlangen aanbeval dan het geloof in JEZUS CHRISTUS, zulke waarvan PAULUS zou gezegd hebben dat zij „naar het vleesch" waren; inderdaad waarschuwt de schrijver iets verder tegen menschen, wier eischen veel gelijken op hetgeen men van Joden-Christenen zou verwachten, want er wordt gesproken van eischen betrekkelijk spijs, drank, feesten, nieuwe maan, sabbat (II, 16), en de schrijver, door eraan toe te voegen dat deze dingen „maar een schaduw van de toekomende" zijn, (II, 17) doet duidelijk zien, dat hij het over een judaïseerende richting heeft. Dat waartegen hij zich richt is echter niet het Jodenchristendom zonder meer; de door hem bedoelde verleiders waren voorstanders van een zekere engelenvereering en gaven die uit voor nederigheid (waarom?) [3]); voorts predikten zij een zeker ascetisme, waarvan noch de grenzen, noch de theorie ons bekend zijn [4]).

---

[1]) In het eerste hoofdstuk is de verborgenheid Gods de roeping der heidenen (verg. Ef. III). Hier schijnt zij zich verder uit te strekken, maar dit is alleen schijn, want het mysterie van de roeping der heidenen kan doorzien worden alleen door hen die tot de volle kennis van het heil in JEZUS CHRISTUS gekomen zijn.

[2]) Heeft hij haar geheel en al begrepen? Ik betwijfel het, zoodat ik ook de echtheid van den brief betwijfel. Gelijk de schrijver van den brief aan de Efeziërs, maakt hij verlossing gelijkluidend met vergeving der zonden (I, 14; verg. Ef I, 7), iets dat nergens in de vier groote brieven te vinden is, en dat voor het minst veel van den rijkdom van PAULUS' gedachte doet teloor gaan.

[3]) V. 14. Natuurlijk is die beweerde nederigheid in de oogen van den schrijver werkelijke opgeblazenheid, en in hun leeringen ziet hij een streven om dingen buiten hun bereik te doorgronden. Wij moesten er meer van weten, om in staat te zijn de juistheid van dit oordeel te bepalen.

[4]) V. 21—23. De schrijver veroordeelt dit ascetisme als alleen dienende „tot ver-

Dit alles is zeer duister, omdat de bijzonderheden ontbreken. Doch dit is zeker, dat er sprake is van uitwendige levensregelen, welke met de inwendige en werkelijke heiliging niets uit te staan hebben, en een Pauliner kon niet anders dan zich er tegen verklaren. Wat het wezen van de zaak betreft, heeft dus de schrijver volmaakt gelijk gehad, hoewel ik zijne billijkheid in de zedelijke waardeering van zijne tegenstanders in twijfel trekken moet.

Dit, wat betreft het doel van het geschrift, dat in hoofdzaak polemisch is. Wat nu betreft de middelen welke de schrijver gebruikt om de dwaalleeraars te bestrijden, is er maar, naast de harde uitdrukkingen die hij te hunnen aanzien bezigt, één, namelijk een samenvatting van hetgeen hij als de ware leer beschouwt, waaraan de geloovigen zich houden moeten. Zijne polemiek reikt dus verder dan de bestrijding van die bepaalde menschen, die de schrijver als gevaarlijk aangewezen heeft; zij dient ook om te waarschuwen tegen elken persoon, wie hij ook moge zijn, die te eeniger tijd wat dan ook zou prediken, wat met de ware leer niet overeenkwam. Dit is gemakkelijk genoeg, doch kan moeilijk voldoende genoemd worden; in den brief aan de Galatiërs en in dien aan de Romeinen voert PAULUS gronden aan tot steun van zijne leer en tot bestrijding van de tegenovergestelde, en men zou zoo meenen, dat dit geen overbodige moeite is.

Door dit op te merken wil ik echter niets afdingen op de uitnemendheid der leer, waarvan de schrijver van den brief aan de Kolossers oordeelt dat het verderfelijk is af te wijken. Het is de leer der nieuwe geboorte, een leer die den waren godsdienst predikt, welke den mensch aan God hecht en noodwendig daardoor het leven heiligt. Daarom vinden wij in het derde hoofdstuk, waarin de schrijver het heeft over de vruchten in de levenspraktijk van het inwendig godsdienstig leven, eene van de meest stichtelijke bladzijden uit het Nieuwe Testament:

Zijt gij dan met Christus opgewekt [1]) zoo zoekt wat boven is [2]),

zadiging des vleesches". Dit is meer dan vreemd: onthoudingen „tot verzadiging van het vleesch"! Is dit wel iets anders dan het ingeworteld vooroordeel van een tegenstander?

[1]) Tot het nieuwe leven geboren, met Christus in den doop begraven (II, 12; de doop is dus zinnebeeld, niet oorzaak der bekeering) en met hem opgewekt in dienzelfden doop. Het is hetzelfde als wat de schrijver een vers hooger, II, 11, een „besnijdenis niet door handen verricht" noemt.

[2]) Volstrekt niet alleen: „Doet het noodige om tot de toekomstige heerlijkheid te

waar Christus is, zittende aan Gods rechterhand. Bedenkt wat boven, niet wat op aarde is. ....Doodt dan uwe leden die op aarde zijn [1]): hoererij, onreinheid, wellust, booze begeerlijkheid, en de hebzucht, die afgoderij is.... Maar nu, legt ook gij dat alles af, toorn, gramschap, boosheid, lastering, vuile taal uit uwen mond. Liegt niet tegen elkander, daar gij den ouden mensch met zijne handelingen hebt uitgedaan, en den nieuwen aangedaan, die vernieuwd wordt tot kennis naar het beeld desgenen die hem geschapen heeft [2]); waar niet is Griek en Jood, besnijdenis en onbesnedenheid, barbaar, Scyth, dienstknecht, vrije, maar Christus alles en in allen. Doet dan aan, als heilige en geliefde uitverkorenen van God, innige ontferming, goedertierenheid, nederigheid, zachtmoedigheid, lankmoedigheid, zoodat gij elkander verdraagt en onderling vergeeft; als iemand zich over een ander te beklagen heeft, evenals de Heer [3]) u vergeven heeft, zoo ook gij. En doet over dit alles de liefde aan, wat de band der volmaaktheid is. (Kol. III, 1—14).

Wat aan deze uitnemende vermaningen een nog grootere waarde verleent, is, dat de deugdzaamheid welke hier aangeprezen wordt volgens den schrijver de plaats moet innemen van die Joodsche en ascetische praktijken welke hij afkeurt. Wanneer men vele jaren na JEZUS' dood, midden in de heidensche wereld, iemand in dezen trant hoort spreken, dan moet men met een dankbaar hart uitroepen: „Neen, JEZUS heeft niet vergeefs gearbeid en geleden; het goede zaad heeft vruchten voortgebracht".

Dat nu deze Christen, die zich zoo helder bewust is geweest van het wezen van het ware godsdienstige leven, zich dat leven

---

komen", maar tevens, bovenal: „Zoekt in het bezit te komen van de geestelijke goederen, opdat uwe levens daardoor geheiligd zullen worden".

[1]) Het gedeelte van uw wezen, dat aardsch is.

[2]) Kennis; de schrijver is geen intellectualist, die het heil van de kennis doet afhangen. De kennis hier bedoeld is door wat volgt duidelijk aangegeven als het inzicht in hetgeen voor den niet herboren mensch een ondoorgrondelijke verborgenheid blijft„ namelijk in den geestelijken aard van het heil, dat het deel van allen kan worden, Griek en Jood.

[3]) Het doet er weinig toe wie gelijk heeft, de handschriften die „de Heer", of die welke „Christus" hebben, want de schrijver, indien hij „de Heer" schreef, bedoelde ongetwijfeld daarmede Christus. Hij moge aan zijne theologie zeer vast houden, toch is hij hier niet nauwkeurig, want het is niet Christus, maar God die vergeeft. — Opgemerkt moet worden dat hij wel meer werk van de vergeving dan de PAULUS der groote brieven maakt, maar dat hij toch niet daarin het heil zoekt; voor hem is het heil het nieuwe leven.

als onafscheidelijk verbonden heeft voorgesteld met zeer duistere meeningen aangaande den persoon en het werk van den Christus, is niet dan natuurlijk. Die begrippen vormen de stof van het theoretisch gedeelte van den brief. Zij zijn nauw verwant aan hetgeen in de groote brieven gelezen wordt, hoewel er in eenige bijzonderheden verschil bestaat. Ik zal mij daarin niet begeven, daar die bespiegelingen tot dezelfde opmerkingen aanleiding geven, welke ik reeds met opzicht tot de theologie van PAULUS neerschreef. Overigens, de theologie van den brief aan de Kolossers moge zijn wat zij wil, goed of slecht, *de* godsdienst wordt in dezen brief op heerlijke wijze verdedigd.

d. *Brieven aan de Thessalonikers.*

Met het oog op de verdediging van den godsdienst geeft de eerste brief aan de Thessalonikers geen aanleiding om veel te zeggen; hij beweegt zich in denzelfden cirkel van algemeene denkbeelden, welke reeds besproken zijn. De Heer JEZUS is voor ons gestorven, opdat wij met hem, in deze en in de toekomstige wereld, leven zullen (I Thess. V. 9, 10); wij zijn aldus uit de duisternis in het licht getreden (V, 4 vv.; verg. Ef. V, 8 enz.; I Thess. I, 9, 10). De wijze waarop de schrijver zich uitdrukt onderstelt ten duidelijkste, dat deze dogmatiek sinds langen tijd bekend en aangenomen is bij zijne lezers; hij zet ze niet uiteen, maar zinspeelt erop wanneer het behandelde onderwerp dit medebrengt. Wat betreft de gosdienstige strekking van het geschrift, ontmoeten wij daar wat wij reeds overal het genoegen hadden te vinden, namelijk de onontbeerlijke overtuiging, dat de geloovigen, zij die uit de duisternis in het licht zijn overgegaan, op grond daarvan geroepen zijn een heilig leven te leiden. Alle vermaningen van den schrijver sturen hierop aan (IV, 3: „Dit toch is de wil van God, uwe heiliging"; verg. 1—13; V, 4—11; 12—25), gelijk alle wezenlijk Christelijke vermaningen doen moeten. Natuurlijk bestaat er tusschen dezen brief en de overigen, gelijk ook tusschen deze laatsten onderling, verschil in de bijzonderheden, dus in de wijze waarop het groote beginsel, bij allen levend, wordt toegepast; maar iets werkelijk nieuws vinden wij, noch wat de hoofdzaak, noch wat de methode betreft, in ons geschrift, en ik behoef niet verder daarop in te gaan.

Toch wil ik erop wijzen, dat de schrijver, gelijk wij uit de

verzen IV, 13—V, 11 kunnen opmaken, een bijzondere aanleiding tot het stellen van zijn geschrift schijnt gevonden te hebben in het feit, dat eenige menschen zich ongerust maakten over het lot der reeds ontslapen Christenen, die, vreesden zij, geen deel zouden kunnen hebben aan de heerlijkheid van den Christus bij diens verschijning. De schrijver wil hen geruststellen. Wat hij hierover in het midden te brengen heeft valt buiten mijn bestek, daar het niet ten doel heeft de vroomheid te bevorderen; merken wij alleen op, dat het zedelijk bewustzijn den schrijver te midden van zijne bespiegelingen niet verlaat, want hij vermaant zijne lezers, in afwachting van Christus' verschijning, te waken en nuchter te zijn (V, 6).

In den tweeden brief aan de Thessalonikers ontmoeten wij weder het besef, dat de geloovige zich door de heiligheid van zijn leven van de overige menschen onderscheidt; immers daar wordt van de Christelijke lezers gezegd, dat „God hen van den beginne tot zaligheid verkoren heeft, door heiliging des geestes en geloof aan de waarheid" (II, 13); overigens wijst de schrijver op maar éene enkele practische toepassing van dat groote beginsel; hij wil, terecht, dat de geloovigen hunne geregelde en ernstige bezigheden zullen hebben, zoodat niemand de anderen tot last zij (III, 6—12).

De twee eerste hoofdstukken vormen in hoofdzaak een vermaning om in het geloof en in het streven naar de heiliging standvastig te blijven, met vol vertrouwen op de verschijning van den Heer, als wanneer de vijanden der geloovigen de gansche zwaarte des goddelijken toorns zullen ervaren, terwijl zij die tegenwoordig in de verdrukking zijn, hun lijden in zaligheid veranderd zullen zien. Het tweede hoofdstuk, om welks wil misschien het geschrift samengesteld is, waarschuwt tegen ongeduld, daar het oogenblik voor het laatste oordeel nog niet aangebroken is, omdat eerst „de mensch der zonde" openbaar moet worden. Daar hier de bedoeling is tot vroomheid te vermanen, kan men eenigermate in deze woorden een verdediging van den godsdienst zien. Geheel iets anders zou het zijn te beweren, dat deze vermaning veel kracht bezit. Zij heeft vat uitsluitend op lieden die beweringen zonder ze te onderzoeken overnemen, bespiegelingen, waarvan niets de gegrondheid bewijst en waarop de eerste de beste dweper naar hartelust verder borduren kan; maar ik wil boven alles

hierop wijzen, dat een vroomheid welke ten doel heeft een toekomstige zaligheid machtig te worden de ware vroomheid niet is; deze is gegrond op de ervaring, in dit tegenwoordig leven, van de zaligheid der gemeenschap met God en van de kracht tegen het kwaad en voor het goede, welke die gemeenschap den vrome mededeelt.

Het is een feit dat in alle brieven, gelijk ook overal elders in het Nieuwe Testament, wij in het begrip door het woord *heil* vertegenwoordigd samengekoppeld vinden de gedachte aan de verkrijging der toekomstige zaligheid met die aan de verlossing uit de macht der zonde. Het argument dat de hoofdrol in den tweeden brief aan de Thessalonikers speelt is dus overal minstens ondersteld. Het is niet onweersproken gebleven en de tegenspraak heeft een verdediging uitgelokt. Zulk een verdediging bezitten wij in het vijftiende hoofdstuk van den eersten brief aan de Korinthiërs. De schrijver betoogt eerst de zekerheid der „opstanding", waarop hij zich in het bijzonder keert tegen een bezwaar ontleend aan het feit, dat onze lichamen in het graf tot vernietiging overgaan. PAULUS antwoordt hierop, dat wij met „geestelijke lichamen" zullen opstaan; met andere woorden, hij doet wat altoos gebeurt wanneer men zich op dat gebied waagt, namelijk hij beweert dingen van welke hij niets weet en niets weten kan.

Dit is ook het geval in onzen brief, en ik heb met opzet hetgeen ik hieromtrent in het midden te brengen heb bewaard, ten einde het hier eens voor al te zeggen. Ik vat het samen onder twee hoofden:

1o. Elke beschrijving, welke dan ook, van het *hoe*, hetzij van het wereldeinde, hetzij van de voortzetting van het individuëel leven na den dood, is noodwendig van geheel willekeurigen aard, omdat de mensch geen gegevens hoegenaamd bezit, welke als punt van uitgang voor zulke bespiegelingen kunnen dienen. Alles wat te dien aanzien beweerd is geworden, en dit is niet weinig, heeft geen waarde hoegenaamd anders dan die van zaken welke men zich tracht *voor te stellen.* Meent iemand door een openbaring tot de kennis van deze dingen doorgedrongen te zijn, dit verhoogt de waarde van zijne beweringen in geen enkel opzicht, want zij die geen openbaring gehad hebben bezitten geen middel, om uit te maken of de beweerde openbaring eene werkelijke is. Iemand kan zeer ter goede trouw zijne eigene inbeeldingen voor openbaringen aanzien. Hieruit volgt, dat de bespiegelingen, bestemd

om het geloof aan een toekomstig leven te grondvesten, welke, op wat wijze dan ook, bijzonderheden betrekkelijk dat toekomstig leven trachten vast te stellen, in zichzelf ijdel en waardeloos zijn en in geen enkel opzicht kunnen dienen om den godsdienst te verdedigen. Zulke bespiegelingen met dat doel te gebruiken is niets anders dan het zekere op het onzekere te willen grondvesten; men doet een beroep, niet op het geloof (in echt godsdienstigen zin), maar op de lichtgeloovigheid; men bouwt op het zand; het denken zal vroeg of laat het gebouw ineen doen storten; een storm zal daarvoor niet noodig zijn.

2o. De hoop op een toekomstig leven (verlenging van het individueel, dus bewust, bestaan) kan geen diensten doen ter verdediging van den godsdienst, want zij behoeft zelve de hulp van den godsdienst om staande te blijven. Wie met God leeft, sterft met God, met een onverstoord vertrouwen in het aangezicht van het onbekende. Als wij vroom zijn, zal de hoop onze harten verwarmen; maar de hoop kan de vroomheid niet voortbrengen.

Het is waar, dat de vrees voor het laatste oordeel de menschen eenigszins in het plegen van kwade handelingen kan beteugelen; maar zij maakt hen niet zedelijk, zij maakt hen niet vroom, waarbij komt, dat haar invloed wegslijt. Elken dag zien wij menschen, die aan het laatste oordeel gelooven, en toch naar hartelust liegen en stelen en zich aan hunne zinnelijke hartstochten overgeven; men went immers aan alles, vooral aan een bedreiging in de toekomst. Daarbij komt, dat niemand aan het laatste oordeel gelooft, dan op gezag van buiten; bewijst men den menschen den dienst hen vrij te maken van het gelooven op gezag, dan heeft dit tot noodwendig gevolg het verdwijnen van het geloof in het laatste oordeel. Een verdediging van den godsdienst, welke neerkomt op het inboezemen van vrees, is krachteloos, en, wat erger is, gevaarlijk.

Ik herinner, wij zagen dit vroeger, dat in de gezegden van JEZUS welke ons bewaard zijn, de bedreiging met het oordeel nooit gebruikt wordt als een middel om de menschen tot bekeering te brengen. Het is ook opmerkelijk, dat de gedachte aan het persoonlijk toekomstig leven geen rol in die prediking speelt. JEZUS schijnt wel, met het gebruik van den Joodschen term „opstanding", haar uitgesproken te hebben, maar het was ter beantwoording van een interpellatie (Matth. XXII, 23—33). Hadden de Sadduceërs hun vraag aan JEZUS niet gesteld, dan zouden wij niet weten, dat hij de „dooden" als levenden beschouwde.

e. *Pastorale brieven.*

Deze geschriften, hoewel hoogst belangrijk in ander opzicht, vallen bijna geheel buiten mijn bestek en zullen dus door mij niet breedvoerig behandeld worden.

De eerste brief aan Timotheüs is, gelijk alles in het Nieuwe Testament, in het belang van den godsdienst geschreven; doch waarin de godsdienst bestaat wordt daar niet uiteengezet [1]); er wordt van gevaarlijke leeringen gesproken, echter zonder dat de schrijver zelf de weerlegging daarvan op zich neemt; hij maakt er melding van, ten einde de voorgangers der gemeenten te vermanen zich daartegen te verzetten (I, 3; 18; IV, 6; 11; VI, 3 vv.).

Het doel van het geschrift is, de gemeenten op te wekken in haar boezem een strenge tucht te handhaven, ten einde, eensdeels, hen die „vreemde dingen" leeren onschadelijk te maken, anderdeels, ondeugden te beteugelen en de beoefening van al de deugden welke het leven in Christus kenmerken aan te moedigen en te ontwikkelen.

Men moet zich verzetten tegen hen die „vreemde dingen" leeren, die niet „toetreden tot de gezonde woorden van onzen Heer JEZUS CHRISTUS en de leer, die naar de godsvrucht is" (VI, 3). Wat voor „vreemde dingen" worden hier bedoeld? Natuurlijk dingen welke niet overeenkomen met de leer van de behoudenis door het geloof in JEZUS CHRISTUS. Men kan zien, bij voorbeeld in IV, 1—10, dat de schrijver op het oog heeft de ascetische verschijnselen, welke ook in den brief aan de Kolossers veroordeeld worden; maar er is meer: „fabelen en oneindige geslachtrekeningen" (I, 4 enz.), welke misschien samenhangen met de engelenvereering (Kol. II, 18), en wellicht is dit niet alles. De menschelijke geest is roerig; hij stelt vragen en beantwoordt ze zoo goed en zoo kwaad als hij ertoe in staat is. Moet dit verboden worden? Moet men als ellendelingen brandmerken hen die vreemde, misschien onzinnige denkbeelden koesteren? (zie b.v. IV, 2; VI, 3—5; I, 10). De schrijver heeft HYMENÉUS en ALEXANDER aan den Satan overgeleverd; waarom? Den eersten dezer namen ontleende hij waar-

---

[1]) Driemaal wordt op de leer gezinspeeld, meer niet: CHRISTUS JEZUS is in de wereld gekomen om zondaren te behouden (I, 15), hij heeft zichzelven tot een losprijs voor allen gegeven (II, 6), in hem is geopenbaard de „verborgenheid der godsvrucht" (III, 16). Dit is al het leerstellige in dezen brief.

schijnlijk aan den tweeden brief aan Timotheüs (dien ik als ouder dan den eersten beschouw); heeft hij ook aan dien brief de aanwijzing van de misdaad dezer menschen ontleend, dan moet erkend worden, dat hun zonde al bijzonder weinig duivelsch was. HYMENÉUS, met een zekeren PHILÉTUS, beweerde „dat de opstanding reeds geschied was" (II Tim. II, 17, 18). Wat hiervan moge zijn, de leer der behoudenis door het geloof in JEZUS CHRISTUS was niet zoo volmaakt helder en vrij van bezwaren, dat men een bedorven mensch moest zijn om ervan te kunnen afwijken. Wij zien hier het orthodoxisme ontkiemen; het is nog verbonden met zulk een levendig besef van de practische vruchten welke een werkelijk geloof moet voortbrengen, dat de schrijver gelijk schijnt te hebben. Toch dwaalt hij. Zeker, vrede moet onder de Christenen heerschen; niet echter de vrede welke verkregen wordt doordat elk die zelfstandig denkt en spreekt de mond toegesnoerd wordt; de ware vrede bestaat in de eendracht tusschen broeders, die, hoe verschillend ook onderling (I Kor. III, 10—15), zich van harte met elkander vereenigen tot aankweeking van dat godsdienstig leven, hetwelk zich practisch openbaart, in den geest bedoeld en zoo warm aanbevolen door den eersten brief aan Timotheüs.

Opdat dit doel bereikt zal kunnen worden, wil de schrijver, dat de gemeenten persoonlijk onberispelijke leiders aan haar hoofd zullen hebben (III, 1—13); deze moeten de plichten welke hun voortreffelijk werk hun stelt zeer ter harte nemen; daartoe worden zij aangespoord in den vorm van een vermaning, welke de beroemde apostel der heidenen wordt ondersteld te richten tot TIMOTHEÜS, die geteekend wordt als staande aan het hoofd van de gemeente te Efeze.

Alles wat de schrijver PAULUS doet zeggen verdient ten volle in de bijzonderheden overwogen te worden, doch niet van het standpunt van den godsdienst in den bijbel gepredikt; de inrichting der godsdienstige gemeente wordt behandeld, niet de stichting. Zonder twijfel moet dit alles op een verdediging van den godsdienst uitloopen, maar deze is niet het onmiddellijk doel des schrijvers. Doel is, ten dienste van den godsdienst een onneembare vesting te helpen bouwen, de Kerk, „een pilaar en grondslag der waarheid" (III, 16).

Dit is ook het geval met den brief aan Titus, die hier genoemd

moet worden, omdat hij, hoewel veel korter dan die aan Timotheüs, hetzelfde doel beoogt, de grondvesting van een vaste kerkelijke inrichting; ditmaal gebeurt het in den vorm van vermaningen gericht tot TITUS, die ondersteld wordt te staan aan het hoofd der gemeenten op Creta. Beide geschriften gebruiken zoo geheel dezelfde middelen, dat zij onmogelijk, op welke wijze dan ook, van elkander onafhankelijk kunnen zijn. Toch bemerkt men eigenaardigheden erin. Bij voorbeeld, de kortste van de twee, de brief aan Titus, behandelt veel uitvoeriger dan de andere de leer waarvan men niet afwijken mag [1]). Dit daargelaten echter bevat het niets noemenswaards, dat zich niet reeds in den eersten aan Timotheüs bevindt.

Beide geschriften, hierop moet met nadruk gewezen worden, stemmen met het gansche Nieuwe Testament in, dat des Christens leven getuigenis van zijn geloof moet afleggen; beide, welke bezwaren men ook zou kunnen doen gelden tegen het kerkelijk ideaal dat zich in den geest der schrijvers begon te teekenen, getuigen van een zeer rein en zeer hoog inzicht in het karakter van dat leven, waardoor de geloovige zich van den niet-geloovige moet onderscheiden. Het ware Evangelie is daar tegenwoordig en levend.

Gelijk gezegd werd, acht ik den tweeden Timotheüs-brief ouder dan den eersten. Hij verschilt van dezen en van dien aan Titus doordat er weinig in voorkomt met betrekking tot de kerkelijke inrichting; voor het overige bevat hij, gelijk de twee anderen, een vermaning, gericht, onder den naam van een discipel van PAULUS, tot presbyters en episkopen die aan het hoofd der gemeenten stonden, opdat zij met den grootsten ijver hun eigen vroomheid zouden aankweeken, al hun zorg zouden aanwenden, om de godsvrucht in hunne gemeenten te doen bloeien, en daartoe de gevaarlijke leeringen en de ondeugd zouden bestrijden.

---

[1]) De verlossing wordt genoemd (II, 14), met haar *doel*, namelijk het vormen van een rein volk, ijverig in goede werken, dat aan Christus zal toebehooren. Het geestelijk inwendig karakter van het heil wordt herinnerd (III, 4—6). Weliswaar verschaft het heil, dat in de wedergeboorte bestaat, de zekerheid deel te zullen hebben aan de eeuwige heerlijkheid (v. 7), doch de schrijver weet zeer goed, dat zalig worden, is, in de eerste plaats, wedergeboren te zijn.

d. *Brief aan Philemon.*

Een lief briefje, hartelijk, geestig ook, wat geen kwaad kan, als het hart er is. Indien het niet echt is, kan het geen ander doel hebben gehad, dan de Christenen te vermanen hunne Christelijke slaven als broeders in den geloove te beschouwen, zelfs hun de vrijheid te schenken, zonder evenwel dat dit laatste als een bepaalde plicht wordt voorgesteld. Wij vinden dus daar een zeer goede toepassing van de evangelische beginselen, maar de godsdienst op zichzelf wordt niet verdedigd en wij hebben niet te vragen naar de methode van die afwezige verdediging.

§ 4.

Samenvatting.

Door de prediking, waarvan het *leerstellig* middelpunt was de verkondiging van Jezus als Messias, is tot stand gekomen de stichting van gemeenten, welker herkenningsteeken was het geloof aan de messianiteit.

De *godsdienst* van de leden dier gemeenten bestond hierin, dat zij zich in de hoedanigheid van geloovigen, beschouwden als de uitverkorenen Gods, voor een eeuwige zaligheid bestemd, gehouden tezamen te leven in vrede, liefde en zedelijke reinheid, met geduld de beproevingen van den tegenwoordigen tijd dragende, in vol vertrouwen op de toekomstige heerlijkheid voor hen weggelegd. Deze godsdienst kende geen eigenlijk gezegden eeredienst, geenen cultus, plechtigheden aan God verschuldigd en voor het heil der menschen noodig. Men had samenkomsten ter gemeenschappelijke stichting, waar het gezamenlijk breken des broods een rol speelde, niet als sacrament, maar als liefdemaal der broeders en zusters in het geloof; voorts bestond de doop als plechtige opname in de broederschap, zinnebeeld der geboorte tot het leven des geloofs, en even weinig cultusdaad als sacrament.

Het bestaan van dezen godsdienst heeft de geboorte gegeven aan een letterkunde, waarvan de vier hoofdbrieven van Paulus de oudste voortbrengselen zijn die wij kennen. In deze letterkunde vertegenwoordigen de Paulinische brieven in het algemeen een bijzondere richting, waarvan het hoofdkenmerk is, dat, volgens hen die deze richting zijn toegedaan, de geloovige zich in 't geheel

niet behoeft te storen aan de godsdienstige gebruiken der Joden en volstrekt onafhankelijk is van de geschreven wet Gods. Deze ontkennende zijde van hun overtuiging staat in nauw verband met het positief besef, aan alle geloovigen gemeen, dat Gods uitverkorenen geroepen zijn tot een leven van heiligheid. Voor hun gevoel echter heeft die heiligheid, welke men zich door het geloof eigen maakt, zulk een overwegend belang verkregen, dat elke andere vorm van heiligheid, niet alleen in hun oog, hare waarde verliest, maar zelfs in 't geheel ophoudt heiligheid te zijn. PAULUS heeft een helder besef gehad van het *nieuwe leven*, naast hetwelk de mensch volstrekt niets behoeft en waarin men door het geloof intreedt; hij bedoelt ermede een grondige wijziging van het inwendig zijn van den geloovige persoonlijk; zij breekt in hem de macht der zonde; voortaan behoort hij toe aan God, wiens geest in hem woont, en, geleid door dien geest, vordert hij gestadig op den weg der heiliging.

In den geest van hen die dezen godsdienst, de wijding aan God door de aanvaarding van onze roeping tot heilig zijn, prediken, is hij onafscheidelijk verbonden met het leerstuk van JEZUS' messianiteit en met de voorstelling dat JEZUS' dood de verzoening van den zondaar met God bewerkt, zonder echter dat eenigszins blijkt op welke wijze dit plaats grijpt. Hiermede verbindt men ook, op voor ons volmaakt duistere wijze, de vergeving der zonden. Het meest gebruikte beeld om de weldadige vruchten van Christus' dood aan te duiden, is dat van een loskooping, zoodat die dood zelf een losprijs heet. Hij wordt ook wel eens een offer genoemd (een beeld dat ook voor het geloof gebruikt wordt, als innemende de plaats van den uitwendigen eeredienst Fil. II, 17). Eindelijk wordt Christus' opstanding voorgesteld als een waarborg voor al de geestelijke goederen, zoowel in dit als in het toekomstig leven, welke den geloovige toegezegd worden.

De Paulinische brieven vormen de oudste letterkunde van dezen godsdienst met die theologie verbonden. Daar de schrijvers met het oog op „geloovige" lezers de pen voerden, dragen deze geschriften over het algemeen geen bijzonder apologetisch karakter, ten minste niet in dezen zin, dat de schrijvers op zich zouden genomen hebben de verdediging van het „geloof" tegenover lezers die daaraan vijandig waren. Veel echter daarin is van apologetische strekking, in de allereerste plaats, omdat er onder de lezers waren, die niet zoozeer het geloof als een nieuw leven kenden,

dat zij zich daarmede vergenoegd zouden hebben, en die geneigd waren, ten einde heiligheid te verwerven, zich tot uitwendige praktijken, Joodsche of andere, te wenden. Deze richting moest bestreden, en het geloof verdedigd worden, in zijn karakter van het éene noodige. Zoo zijn de brieven aan de Galatiërs en aan de Romeinen wezenlijke apologiën der rechtvaardiging door het geloof alleen; diezelfde ader loopt door in de andere brieven.

Er bestond, in de tweede plaats, een gevaar, dat vele menschen zich zouden inbeelden, dat het voldoende was aan JEZUS als den Messias te gelooven; aldus werd de hoofdzaak voorbij gezien, namelijk de noodzakelijkheid voor den geloovige inwendig vernieuwd te zijn en een leven te leiden, dat van die vernieuwing getuigenis aflegde. Wanneer nu de schrijvers den nadruk leggen op de deugden die den geloovige van den niet-geloovige moeten onderscheiden, dan verdedigen zij het ware geloof tegenover een onvoldoend geloof. Geen van deze schrijvers is in gebreke gebleven dit te doen. Wij mogen het onze denken van deze of die toepassing, welke zij van het beginsel der heiligheid maakten [1], maar allen houden het beginsel onwrikbaar vast; allen willen dat de godsdienst het tegenwoordig, aardsch leven, zal heiligen; allen meenen dat het geloof hetwelk dit niet uitwerkt, het ware geloof niet is.

Ter beoordeeling nu van de verdediging van het geloof in onze brieven heb ik weinig toe te voegen aan het gaandeweg opgemerkte. De apologetische methode is in den grond van de zaak de goede, want zij komt neer op een beroep op de ervaring van de heiligende kracht des geloofs. Ongelukkig wordt de toepassing van deze goede methode voor een deel bedorven door de veel te zwevende beteekenis die aan het woord geloof wordt gegeven. Zoo wordt het echt godsdienstig begrip van geloof, als heiligend levensbeginsel, een werkzame inwendige kracht, verward met een verstandelijke overtuiging aangaande den persoon van JEZUS en zijne waardigheid. Zonder het te bemerken brengt de schrijver over op de verstandelijke overtuiging hetgeen alleen met betrekking tot het godsdienstige, inwendige, geloof waar is. Daaruit is

---

[1]) Een onderzoek naar die toepassingen zou een hoogst belangrijke arbeid wezen; maar daarvoor is een afzonderlijk werk noodig, dat tot titel zou kunnen dragen: „De godsdienstige moraal van het Nieuwe Testament".

allerlei misverstand geboren, met uiterst nadeelige gevolgen, welke zich nu nog maar al te zeer doen gevoelen.

Wat den redeneertrant van PAULUS betreft, moet opgemerkt worden, dat hij zeer veel gebruik maakt van het beroep op de Schrift. De wijze waarop hij dit wapen hanteert kan echter niets uitwerken. Om in het Oude Testament te vinden wat hij erin leest, moet men zich geheel met zijn godsdienstig gevoel en zijne theologische zienswijze vereenzelvigd hebben; het Oude Testament, gelijk hij het gebruikt, zal dus niemand bekeeren dan hen die reeds bekeerd zijn. Zijne schriftuitleggingen zijn dan ook door de meest conservatieve theologen prijs gegeven, of zij zijn door hen uitgelegd, wat op hetzelfde neerkomt als ze prijs te geven.

HOOFDSTUK IV.

Brief aan de Hebreërs, Katholieke brieven, Openbaring.

---

§ 1.

De brief aan de Hebreërs.

Dit is geheel en al een apologetisch geschrift. Hier wordt het werk van den Christus voorgesteld als bestaan hebbende in het vestigen van een nieuw verbond met ABRAHAMS afstammelingen (verg. II, 16); daarvan was het verbond, door het middelaarschap van MOZES tot stand gekomen en gekenmerkt door het priesterschap van AÄRON en zijne afstammelingen, de voorafschaduwing. De schrijver wil bewijzen hoe onmetelijk beter het nieuwe verbond is dan het oude, en daardoor zijne lezers aansporen daaraan gehecht te blijven, in het geloof aan de heerlijke beloften door God gedaan aan hen die aan het verbond deel hebben.

Wie de schrijver was en welke lezers hij zich voorstelde blijkt volstrekt niet duidelijk, zoodat de geleerden hierin allerminst met elkander overeenstemmen. Onmiskenbaar is het, dat de lezers ondersteld worden een neiging te hebben om aan het oude verbond de voorkeur boven het nieuwe te geven. Welke bepaalde feiten den schrijver ertoe leidden de lezers die hij zich wenschte aldus te beschouwen, en aan hunne neiging zulk een ernstig karakter toe te kennen, dat hij zich genoopt gevoelde een geschrift opzettelijk met het oog daarop te vervaardigen, is geheel onbekend. Men kan dit of dat vermoeden, en de geleerden blijven niet in gebreke, elk op zijne wijze, de zaak als uitgemaakt voor

te stellen; maar weten doen zij het niet; niemand weet het. In elk geval, behoort deze verhandeling niet tot het allereerste tijdvak der Christelijke letterkunde; niet alleen wordt daar van de eerste reizende predikers als niet meer in het leven zijnde gesproken (XIII, 7), maar daarenboven kan men in menige plaats bemerken, dat de schrijver meer dan één der geschriften waaruit ons Nieuw Testament bestaat kende. Hij gebruikt een menigte Paulinische uitdrukkingen, maar ontbloot van de diepe en innige beteekenis welke zij in de pen van PAULUS hebben. Hij heeft deze terminologie overgenomen zonder haar goed te begrijpen en is dus niet de schepper daarvan [1]).

Ten einde ons goed rekenschap van de waarde dezer verhandeling te kunnen geven, is een overzicht der hoofdlijnen van het betoog noodig.

De schrijver vangt aan met een algemeene aanwijzing van zijne hoofdgedachte met betrekking tot het Evangelie: dit is eene openbaring Gods, onderscheiden van alle andere vroeger door Hem aan de Israëlieten geschonken, en wel hierdoor, dat Hij vroeger tot hen door profeten die maar menschen waren, gesproken heeft, doch nu door zijnen Zoon, die meer is zelfs dan de engelen, zich heeft doen hooren (I, 1—4). Daar die Zoon een hemelsch wezen is, door wien God de wereld gemaakt heeft (I, 2), wordt hier het leerstuk van de vleeschwording ondersteld.

De overige inhoud van het eerste hoofdstuk is een schriftuurlijke bewijsvoering van de meerderheid des Zoons boven de engelen (I, 5—14), waarna de schrijver zich haast op te merken hoe gevaarlijk het zou zijn zich onverschillig te betoonen tegenover een heil, dat door zulk een verheven wezen verkondigd is, wanneer men bedenkt, dat reeds de Israëlieten de zwaarste straffen verdienden, als zij aan het woord door engelen verkondigd onge-

---

[1]) Sprekende van „de treffende overeenkomst tusschen de theologische terminologie van den brief aan de Hebreërs en de taal ons zoo gemeenzaam geworden door de brieven van PAULUS", zegt REUSS terecht: „Aan beide kanten immers is er gedurig sprake van geloof, heil, uitstorting van den heiligen geest, de vernedering en de verhooging van Christus, heiliging, verlossing, beproevingen, roeping, genade, verharding, doode werken, oplegging der handen, ABRAHAMS voorbeeld, verschil tusschen meer eenvoudige en meer gevorderde leering.... En toch is het juist hier dat de critiek beslissende gronden vindt om den schrijver niet met den apostel PAULUS te vereenzelvigen" (REUSS, *la Bible*, *N. T.*, *Ve partie*, *p. 17 v.*).

hoorzaam waren. Het zou onvergeeflijk zijn geen acht te slaan op dit heil, waarvan de kennis overgeleverd is door hen die den Zoon gehoord hadden, en dat God bekrachtigd heeft door teekenen en wonderen en velerlei krachten en bedeelingen des heiligen geestes (II, 1—5).

Die Zoon echter is tot nu enkel onder een menschelijke gedaante aanschouwd, lager dan die der engelen, en hij heeft den dood ondergaan. Dit moet verklaard worden. Het genoemde feit is niet in strijd met de Schrift, want zij heeft het aangekondigd en het is ook niet in tegenspraak met des Zoons majesteit. Ten eerste, is deze maar voor een korte spanne tijds vernederd, en dit betaamde hem, opdat hij door zijn lijden een des te grooter heerlijkheid deelachtig zou worden. Ten tweede, moest hij tijdelijk deel hebben aan de natuur der menschen (der kinderen ABRAHAMS) ten einde hun te hulp te komen, door zijnen dood den duivel te overwinnen, en, als hoogepriester, die in staat is medelijden met onze zwakheden te hebben, de zonden des volks te verzoenen (II, 6—18; verg. IV, 15).

Na aldus de tegenwerping, gegrond op de tijdelijke vernedering van Christus, te hebben weerlegd, keert de schrijver terug tot de vermaning, welke het hoofddoel van zijn geschrift uitmaakt: de heiligen, tot wie de hemelsche roeping gericht is, moeten steeds hun blik op JEZUS gevestigd houden, indachtig aan zijne hooge majesteit, om hem getrouw te wezen, en, als de tijd daartoe aangebroken zal zijn, de rust waartoe hij hen leiden wil in te gaan (III, IV). Een woord aangaande MOZES heeft hem aanleiding gegeven, reeds in de eerste verzen, tot een uitweiding, waarin hij de meerderheid betoogt van JEZUS CHRISTUS boven den aanvoerder der Israëlieten in de woestijn, die wel getrouw is geweest, doch die maar een dienaar Gods *in* zijn huis was, terwijl de Christus *over* Gods huis gesteld is (III, 3—6). Laten wij ook wijzen op een schriftuurlijk betoog, waaruit moet blijken dat de ware rust niet is die, welke den Israëlieten geschonken werd toen zij onder de leiding van JOZUA in Kanaän aankwamen, maar de hemelsche sabbatsrust, welke voor het ware volk Gods bij de verschijning van Christus voorbereid is (IV, 2—10).

De grondstelling der gansche verhandeling is, dat JEZUS CHRISTUS de ware hoogepriester is, die zijnen getrouwen den vrijen toegang tot de goddelijke majesteit opent, zoodat men zich uitsluitend aan hem hechten moet. In het voorafgaande is deze stelling

reeds aangeduid; nu gaat de schrijver er dieper op in. Zij is herinnerd geworden, als grondslag voor de geheele vermaning, in het einde van hoofdstuk IV, (IV, 14—16), en het vijfde hoofdstuk maakt een begin der bewijsvoering ervoor, door een overzicht te geven van de punten van overeenkomst tusschen JEZUS en AÄRON, het eerste, ten bewijze dat JEZUS priester is, het andere, ten bewijze dat hij de meerdere is. De priesters worden uit de menschen genomen, om met hun zwakheden bekend te zijn, en de Zoon is mensch gemaakt: overeenkomst. De priesters zijn zondaren, maar de lezers weten reeds dat JEZUS dit niet is (IV, 15): verschil. Priesters en JEZUS zijn gelijkelijk door God aangesteld: overeenkomst. JEZUS is tot hoogepriester naar de ordening van MELCHIZEDEK gemaakt: verschil (V, 4—10).

Dit alles vereischt uitlegging, want het is zwaar te verstaan; het is niet meer melk, maar vaste spijs. Het is echter zeer noodig dat de lezers zich deze dingen eigen maken, ten einde hen ervoor te behoeden, dat zij het Christelijk geloof verlaten, wat een allerrampzaligste val zou zijn, omdat zij daardoor van de heerlijke en zekere beloften van God zouden verstoken zijn (V, 11—VI, 20).

De schrijver geeft dus een nadere verklaring van het hoogepriesterschap van JEZUS CHRISTUS. Zij bestaat in een allegorisatie van het verhaal van Genesis over MELCHIZEDEK; deze, zonder vader, zonder moeder, zonder geslachtsrekening, van koning der gerechtigheid koning des vredes geworden, aan wien ABRAHAM (en in hem ook zijne nazaten, ook de Levieten) de tienden van alles betaalt, en die priester blijft voor altijd, is niemand anders dan JEZUS CHRISTUS (VII, 1—10). De instelling nu van dezen priester tot in eeuwigheid, naar de ordening van MELCHIZEDEK, die hooger staat dan de ordening van AÄRON, bewijst dat het Levitisch priesterschap van lager gehalte en onvoldoende was (VII, 11—17). Dus is de Levitische wet opgeheven en vervangen door een beter verbond, met eedzweering ingevoerd, wat met het oude niet het geval was, waarbij komt, dat onder de heerschappij van het oude verbond de priesters stervelingen waren, waarvan een gansche rij elkander hebben moeten opvolgen, terwijl de hoogepriester van het nieuwe verbond tot in eeuwigheid blijft; en er is nog meer: de priesters moesten altoos weer op nieuw offers brengen en telkens beginnen met voor hun eigen zonden te offeren; maar de volmaakte priester heeft zichzelf éénmaal voor allen geofferd, een volkomen offer (VII, 18—28).

„Hoofdzaak nu bij hetgeen wij bespreken is", dat de Christenen een volmaakten hoogepriester hebben *in den hemel*, den waren tabernakel, waar het ware offer aangeboden moet worden, ten einde het nieuw verbond door JEREMIA aangekondigd te grondvesten. De tabernakel van het oude verbond met zijn gansche inrichting en de plechtigheden welke daar plaats hadden, was niet meer dan een grof namaaksel van den hemelschen tabernakel, waarin Christus met zijn eigen bloed is ingegaan en dien hij aldus voor de geloovigen toegankelijk heeft gemaakt, wat het oude verbond niet vermocht, aangezien onder die bedeeling de hoogepriester alleen in het allerheiligste doordringen mocht (VIII, I—IX, 14).

Aldus is Christus door zijnen dood de middelaar van een nieuw verbond geworden. Deze dood is niet alleen het offer dat de geloovigen reinigt, maar tevens was hij noodig, om hen in het bezit der beloften te stellen, als eene erfenis, die niet aanvaard kan worden dan na den dood van den erflater; wat meer is, zonder uitstorting van bloed wordt geen verbond gesloten (IX, 15—22).

Volgt, met enkele toevoegingen, een korte samenvatting van het gezegde (IX, 23—28), waarop de schrijver terugkomt tot het belangrijk punt van de afschaffing der Wet. Deze is maar een schaduw der toekomstige goederen, en de Schrift zelve getuigt van hare onvolkomenheid en haar voorbijgaand karakter (X, 18).

Slotsom: „laat ons de belijdenis der hope onwankelbaar vasthouden", want wij zouden ons aan een verschrikkelijk oordeel blootstellen, indien wij „den Zoon Gods vertraden"; want „vreeslijk is het te vallen in de handen des levenden Gods". Laten wij dus door het geloof volharden, want de tijd der heerlijkheid is nabij (X, 19—30). „Geloof nu is vast vertrouwen aangaande hetgeen men hoopt, overtuigd zijn van dingen welke men niet ziet", gelijk men leeren kan uit de vele voorbeelden van geloof welke de Schrift ons voorhoudt (XI). Vooruit dus in den wedloop die ons is voorgesteld! Ja, de getrouwen worden aan beproevingen blootgesteld; maar deze dienen tot hun heiliging. Men zij dan sterk in het bewustzijn van Gods grootheid en goedheid, en men legge zich toe op de beoefening der Christelijke deugden (XII, XIII).

Ik zal vrijmoediglijk mijn gevoelen aangaande deze verhandeling uitspreken. Zij trekt mij niet sterk aan.

Dit zeg ik niet van den schrijver. Hij is een ernstig, eerbiedwaardig man; elke regel van zijn geschrift legt hiervan getuigenis af. Hij gelooft zelf met zijn gansch hart dat hij een uitnemende zaak verdedigt; zijne redeneeringen acht hij overtuigend; hij wordt bezield met een onbaatzuchtigen, reinen en warmen ijver. Toch heeft hij zich deerlijk vergist en heeft hij een voorbeeld gegeven, dat niet anders dan gevaarlijk kan genoemd worden.

De zaak is deze: in plaats ervan, dat hij door de uitnemendheid van JEZUS' Evangelie de wezenlijke grootheid van dezen aanschouwelijk zou maken tracht hij de waarde van hetgeen hij het nieuwe verbond noemt te bewijzen uit den hoogen rang van den door hem aangegeven stichter van dat verbond. Dit noem ik de paarden achter den wagen spannen. De theologie moet een uitvloeisel van den godsdienst zijn; zij moet wezen de vrucht van het nadenken van den godsdienstigen mensch, die tracht zich rekenschap te geven van hetgeen in hem omgaat en zou moeten omgaan. De godsdienst zelf moet geboren worden uit het aanschouwen van het ideaal, dat zich van ons meester maakt, onze zielen aan zich onderwerpt. De godsdienstige verzekerdheid is de verzekerdheid van de waarde van het ideaal. Uit deze verzekerdheid vloeit voort de theologische overtuiging, waarvan de eerste uitspraak het bestaan van God stelt, daar God zich aan ons openbaart in dat ideaal dat zich van ons meester maakt. Elke gezonde verdediging van den godsdienst vangt aan met de teekening van het godsdienstig ideaal, toont daarop zijne voortreffelijkheid aan, en klimt dan tot God op, die zich daarin kenbaar maakt. Tot groot nadeel van de christenheid heeft men echter meestal een geheel andere methode gevolgd. Men heeft de voortreffelijkheid van het godsdienstig ideaal willen bewijzen door het feit dat het ons door God voorgelegd wordt. Hieruit wordt de onafwijsbare noodwendigheid geboren het bestaan van God, *onafhankelijk van het godsdienstig ideaal*, te bewijzen, en dan te bewijzen, dat God werkelijk dat ideaal voorstelt. Dit is rein intellectualisme en willekeur; langs zulk een weg kan men bewijzen wat men wil, daar alles ten langen letste afhangt van de onbewezen beweringen van hen die zich als tolken der goddelijke waarheid opwerpen. Aldus bewijzen de Joodsche priesters, dat men op den sabbatdag geen goed werk mag verrichten, gelijk de Mexikaansche priesters bewezen, dat het noodig was aan bloeddorstige goden duizenden van menschenoffers te brengen. En zoo

zal het blijven zoolang het gebod niet door zijnen inhoud aanbevelenswaardig zal gemaakt worden, maar door de waardigheid van hem die beveelt.

De schrijver van den brief aan de Hebreërs staat, in de geschiedenis der Christelijke apologie, aan de spits van die lange rij van welmeenende, maar ten zeerste falende verdedigers van den godsdienst, intellectualisten, die alles afhankelijk maken van uitwendige bewijzen, welke niets bewijzen; want de dusgenoemde uitwendige bewijzen in zake godsdienst kunnen nooit iets anders wezen, dan beweringen van theologen, zonder eenigen waarborg. Iets daarvan hebben de Hervormers gevoeld, toen zij in hun waan, dat de waarheid op een uitwendig gezag rusten moest, toch het gezag der Schrift op de „getuigenis van den heiligen geest" trachtten te grondvesten.

Voor onzen schrijver, die geen apologie van den godsdienst in het algemeen wilde geven, maar alleen de meerderheid van het nieuwe verbond boven het oude wilden bewijzen, kon het uitgangspunt niet zijn het bewijs van het bestaan van God, maar dat van de boven alles staande verhevenheid van Christus. Doch de methode blijft in allen deele dezelfde: uitgaan van willekeurige beweringen. Ziethier enkele:

God heeft een Zoon, door wien hij de wereld geschapen heeft. — Hoe kon de schrijver dit weten, en hoe kunnen *wij* weten, dat het waar is?

Die zoon van God is in den persoon van JEZUS van Nazareth mensch geworden. — Hoe weet men dit?

Offers zijn noodig om de zonden weg te doen. — Van waar deze wetenschap?

De dood van JEZUS is het offer dat alle andere overbodig maakt. — Nog eens, hoe weet men het; hoe weet men, dat hij tegelijkertijd priester en offer is; hoe weet men, dat hij in den hemel zijn bloed aan God aanbiedt?

Men merke op, dat de schrijver volstrekt niet tracht te bewijzen de noodzakelijkheid der offers, noch die van de tusschenkomst der priesters, noch de bewering, dat JEZUS' dood een offer is. Het eenige wat hij tracht te bewijzen, is dat JEZUS priester is en dat zijn offer aan alles voldoet. Welke bewijzen echter! JEZUS is priester, want Psalm CX bewijst dat hij is de MELCHIZEDEK van Genesis. Twijfelt aan deze ééne zaak, en het geheele gebouw valt in duigen. De christelijke verzekerdheid steunt op de punt van

een naald, een schriftuurlijke uitlegging even duister als vernuftig. En JEZUS dankte God, dat de godsdienstige waarheid den kinderen geopenbaard wordt!

Wat de uitwerking van het offer betreft, zij wordt bewezen door de hoogere waardigheid van JEZUS en door het feit, dat hij éénmaal gestorven is, terwijl de Joodsche priesters de plechtigheden van den verzoendag elk jaar moesten herhalen. Geen spoor van zedelijke bewijzen, dat is van zulke welke bewijskracht bezitten. De schrijver doet niet zien, gelijk PAULUS, dat zij die hunne zonden door priesters laten verzoenen, zondaren blijven, terwijl het geloof in JEZUS-CHRISTUS ons tot nieuwe schepselen maakt. Dit zou zeker niet bewijzen dat JEZUS' dood werkelijk een verzoeningsoffer is geweest; maar het bewijst toch *onwedersprekelijk* dat het geloof, gelijk PAULUS dit woord verstaat, hooger staat dan de slavernij onder de Wet. Hiervan is niets, volstrekt niets, in den brief aan de Hebreërs te vinden. Hier lezen wij alleen van de vervanging van een offer door een ander, dat ondersteld wordt meer kracht te bezitten, eenvoudig op grond der verhevenheid van den priester die het brengt.

Door het geheele geschrift heen past de schrijver eene in beginsel door en door gebrekkige methode toe; hij wordt gedwongen, óf zonder bewijzen dingen te beweren van welke noch hij, noch iemand anders iets weten kan, óf zijne toevlucht te nemen tot geheel waardelooze schriftuurlijke bewijzen. Toch, als wij goed opletten, zullen wij te midden van deze hoogdravende, maar bedriegelijke apologie hier en daar een aanloop naar een betere ontdekken, kiemen, als het ware, van die gezonde verdediging van het Christendom, die wij bij PAULUS te bewonderen krijgen. Het zijn ongelukkig slechts voorbijgaande lichtstralen, die maar al te ras verdwijnen, uitgedoofd door het *stelsel* dat in den geest van den schrijver alles beheerscht. Van tijd tot tijd nadert hij de inwendige zijde van den godsdienst, om er dan telkens van af te raken.

Aldus sprekende, denk ik in de eerste plaats aan de twee uitingen, waar de schrijver op het nieuwe verbond de woorden van JEREMIA XXXI, 31—34 toepast (VIII, 8—12; X, 11—18). Hier wordt een beroep gedaan op de waarde in zichzelf van hetgeen de schrijver het nieuwe verbond noemt; het verschilt van het oude doordat de wet Gods *in de harten* geschreven is. De schrijver

heeft dus tot een zekere hoogte *gevoeld* waarin de wezenlijke meerderheid van het Christendom boven het Jodendom schuilt; doch hij heeft zich volstrekt niet helder daarvan rekenschap gegeven. Dit blijkt in 't bijzonder uit de aanhaling in H. X.

Dit lezende, zou men geneigd kunnen zijn den schrijver iets toe te kennen van de mystieke opvatting van Christus' offer, volgens welke de Christen met Christus der zonde sterft en tot een nieuw leven opgewekt wordt (verg. Rom. VI, 4); want hij zegt dat hij „door één offer voor altijd volmaakt heeft hen, die geheiligd worden" (afgezonderd, om het volk van God te zijn) (X, 14), en het zou schijnen dat de volmaking waarvan hij spreekt de zedelijke volmaking moet zijn, omdat hij onmiddellijk daarop van de wet Gods in de harten geschreven gewaagt. Ongelukkig is de vertaling die ik daar gaf, hoewel letterlijker, toch veel minder juist dan deze, van REUSS: „Hij heeft voor altoos de volmaakte reinheid geschonken aan hen die hij heiligt". Men merke immers op, dat de schrijver, ten einde schriftuurlijk te bewijzen, dat JEZUS CHRISTUS door zijn offer de geloovigen tot de volmaaktheid brengt, zich *niet grondt* op het gedeelte van het woord van JEREMIA waar deze van de wet Gods in de harten geschreven spreekt, *maar wel* op hetgeen de profeet daaraan toevoegt: „Hunner zonden en hunner ongerechtigheden zal ik niet meer gedenken". De volmaaktheid waarvan sprake is, bestaat dus niet in de zedelijke reinheid, de wet Gods in de harten, maar in de volmaakte reiniging, welke maakt dat God voor altoos de vroeger begane zonden in vergetelheid brengt. Het offer dat reinigt is één ding en de wet Gods in de harten een ander ding; tusschen die twee heeft de schrijver geen verband aangeduid. Had men hem dienaangaande ondervraagd, dan zou hij waarschijnlijk gezegd hebben, dat God hun, die door het bloed van Christus gereinigd zijn, de gunst bewijst zijne wet in hunne harten te schrijven. In elk geval betreft de reiniging *de zonden*, de daden van overtreding, niet *de zonde,* de booze gesteldheid des harten; zij bewerkt de vergeving, het vrijspreken van de straf wegens de zonden verdiend, en dit is geheel iets anders dan de inwendige vernieuwing van den zondaar. Eindelijk deze reiniging wordt volmaakt bewerkt door het bloed van JEZUS CHRISTUS en behoeft niet herhaald te worden, terwijl die van den grooten verzoendag niet volmaakt is en wel herhaald moet worden (X, 18; verg. VII, 11, 18, 19, 25, enz.).

Men versta mij goed. Ik beweer geenszins, dat, toen de schrijver van „volmaaktheid" sprak, er in zijnen geest geen gedachte lag gelijkend op hetgeen hij bedoelde toen hij vermaande naar „de heiliging, zonder welke niemand den Heer zien zal" (XII, 14) te trachten. Wat ik beweer is, dat dit niet is hetgeen hij zich bewust was te willen zeggen en wat de samenhang veroorlooft te verstaan. Is er bij hem, gelijk ik zeide, een iets dat gelijkt op een zwakke poging om uitdrukking aan het inwendig Christendom te geven, het blijft bij een bloot streven. Zoo zegt ons de schrijver, dat de offers en gaven onder het oude verbond gebracht „den offeraar naar het geweten niet konden volmaken" (IX, 9), maar dat het bloed van Christus „ons geweten van doode werken reinigen zal, om den levenden God te dienen" (IX, 14), en het is mogelijk dat iets van een ethische gedachte hieronder schuilt, maar zij komt niet helder te voorschijn; wat men duidelijk ziet, het is, dat het bloed van Christus den geloovige den toegang tot het allerheiligste opent, eenvoudig omdat, op zichzelf, buiten den zondaar om, dit bloed het bloed van het volmaakt offer is, niet omdat de zondaar inwendig vernieuwd is. Hoe Christelijk en grootsch ook de gedachte van den vrijen toegang van den mensch tot God moge zijn, zij verliest toch al hare waarde, zoodra men zich inbeeldt op eenige andere wijze dan door de bekeering God te kunnen genaken. Ik moet meer zeggen: deze gedachte verliest niet alleen hare waarde, maar zij wordt tot een valstrik.

Waarin bestaat ten letste de godsdienst dien de brief aan de Hebreërs verdedigt?

Het is niet gemakkelijk dit duidelijk uiteen te zetten, want de schrijver gaat zoo geheel op in zijn zorg om de kracht der redeneeringen te doen gevoelen, door welke hij de hoogwaardigheid van den Christus in het licht wil stellen, dat hij daarbij geheel vergeet aan te wijzen wat het is, in Christus te gelooven. Hij noemt de uitwerking des offers van den waren hoogepriester, maar nergens zegt hij wie de vruchten daarvan plukken, wie het zijn die Christus „heiligt" (X, 14); Christus schenkt hun een „volmaakte reinheid" en opent voor hen den toegang tot het allerheiligste en het is de grootst mogelijke dwaasheid zich „om zoo groote zaligheid niet te bekommeren" (II, 3). Goed; maar hoe kan men behooren tot hen die deze gunsten deelachtig worden? Dit geschrift zegt het niet.

Het geloof wordt weliswaar omschreven (H. XI); maar het geloof waarvan hier gesproken wordt is niet het geloof in Christus, dus niet dat, hetwelk den geloovige in Gods volk inlijft. Het bestaat in een vast vertrouwen op Gods beloften, gelijk ABRAHAM het aan den dag legde toen hij IZAAK offerde, overtuigd, dat toch de almachtige God hem een nakomelingschap zou geven, (XI, 17—19), of RAHAB, die aan de toekomst voor Israël weggelegd geloofde (XI, 31); tenzij het dusgenoemd geloof eenvoudig een theologische meening is, bij voorbeeld de overtuiging dat „de wereld door het woord Gods is toebereid" (XI, 3). Der Christenen geloof is dienovereenkomstig hun vast vertrouwen in Gods belofte om hen, als de tijd van hun beproeving verstreken zal zijn, in het bezit van het eeuwig leven te stellen (verg. X, 32—39, enz.); dit geloof is niet wat maakt dat men Christen is, dat men behoort tot degenen aan wie de belofte gedaan wordt.

De schrijver zegt:

> Het is onmogelijk hen, die eenmaal verlicht geworden zijn, en de hemelsche gave gesmaakt, en aan den heiligen geest deel gekregen, en het goede woord Gods en de krachten der toekomende eeuw gesmaakt hebben, als zij afgevallen zijn, wederom te vernieuwen tot bekeering, daar zij zich den Zoon Gods opnieuw kruisigen en ten toon stellen (VI, 4—6).

Dit schijnt eenig licht te werpen op de zoo belangrijke vraag welke wij stelden: wat is het dat, volgens den schrijver, een mensch een Christen doet zijn? Ongelukkig echter ontvangen wij maar een schijnlicht. Die goede dingen welke de schrijver opsomt, wij moesten kunnen weten waarin zij eigenlijk bestaan, welke werkelijkheden van het zieleleven bedoeld worden; maar wij hebben hoegenaamd geen middel het te weten te komen.

Bij voorbeeld, onze schrijver zegt wel dat de leden van Gods volk verlicht zijn geworden; maar hij zegt niet door welk licht en wij kunnen het onmogelijk raden. Zijn hun de oogen open gegaan over hun zondigen toestand, of is het over de onmacht der „doode werken", of over de messiaansche waardigheid van JEZUS? Zijn zij verstandelijk of geestelijk verlicht geworden of beide tegelijk?

Zij hebben de „hemelsche gave" gesmaakt; is deze gave de vergeving der zonden of iets anders?

Zij hebben „aan den heiligen geest deel gekregen", maar er

worden aan den heiligen geest duizenderlei dingen toegeschreven, eenigen van hooge waarde, anderen onbelangrijk. Wat bedoelt de schrijver? Denkt hij aan de gave om wonderen te verrichten? Ik weet het niet, ofschoon ik het niet als onwaarschijnlijk beschouwen kan (verg. II, 4).

Zij hebben „het goede woord van God gesmaakt"; maar wij weten niet wat dit woord hun gezegd heeft. Zoovele dingen heeft men genoemd en is men gewoon te noemen het goede woord van God. Overigens, indien, gelijk waarschijnlijk is, de vermelding van dat woord Gods in verband moet gebracht worden met de vermelding van de „krachten der toekomende eeuw", dan schijnt dit aan te duiden, dat de inhoud van het bedoelde Godswoord is de belofte der hemelsche goederen, en wij zijn geen stap verder gekomen om te weten op welke voorwaarden een mensch die belofte als aan hem gedaan mag beschouwen.

De duidelijkste volzin van den geheelen brief, wat betreft het Christen zijn, is de duisterheid zelve. Indien wij ten minste konden uitmaken wat de schrijver met „afvallen" bedoelt, dit zou hetgeen voorafgaat eenigszins toelichten; maar hij zegt het niet. De brief zelf geeft wel een mogelijke onderstelling aan de hand; maar ik durf haar bijna niet onder woorden te brengen, want, als zij juist bleek te zijn, zou dit bewijzen dat het begrip van godsdienst bij onzen schrijver verbazend oppervlakkig was. Het is duidelijk dat hij geschreven heeft ten einde leden der Christelijke gemeenten terug te houden van een terugkeer tot het Jodendom, en men zou hieruit mogen afleiden dat die terugkeer is wat hij afval noemt. Indien nu de afval bestaat in het zich van de Christelijke gemeenten afscheiden, dan wordt het feit, dat men tot eene dier gemeenten behoort het kenteeken, waaraan zij, voor wie de beloften zijn, herkend moeten worden. Zich van de gemeente afscheiden zou dan zeer gevoegelijk „den Heer op nieuw kruisigen" kunnen genoemd worden, daar het gelijk zou staan met de loochening van Jezus' messiaansche waardigheid en hem, volgens de opvatting van dien tijd, voor een bedrieger zou verklaren. Mocht dit de gedachten van den schrijver met juistheid wedergeven, dan blijft er niets over in den brief aan de Hebreërs, als kenmerk van de bekeering, dan de erkenning van Jezus als Messias, gelijk dit het geval is in de Handelingen der Apostelen (verg. Hand. XVI, 31).

In godsdienstig gehalte is dit alles uiterst mager. Ik twijfel er

niet aan, of de bekeering was in het eigen zieleleven van onzen schrijver iets veel innigers dan wat hij ons ervan laat zien; maar hij heeft er zich zekerlijk geen rekenschap van gegeven. Zijne *gedachte* is Joodsch gebleven voor alles wat betrekking heeft op den godsdienst *in den mensch*; voor hem bestaat de godsdienst in vertrouwen op de belofte van een toekomstig heil, buiten den mensch om bewerkt; dit vertrouwen is gegrond op den hoogen rang, door uitwendige bewijzen gestaafd, van hem die de belofte waarborgt, en aan wien men zich op grond van zijnen hoogen rang hecht. Ten behoeve van hen die zich aan hem hechten is een geheel nieuwe orde van zaken ingericht; maar dit is geschied buiten hen, zonder hunne medewerking, door een offer, dat in karakter hoegenaamd niet verschilt van de Joodsche offeranden, een offer, waarvan de werkende kracht ligt in de waardigheid van hem die het brengt, priester en offer tegelijk, volstrekt niet in hetgeen omgaat in de ziel van hen ten wier behoeve het gebracht is geworden. Dezen hebben niets anders te doen dan aan die werkende kracht te gelooven, zich als voor God gereinigd te beschouwen en aan zijne geboden te gehoorzamen. Gods geboden, dit is waar, hebben niets ceremoniëels meer; doch dit komt niet hiervandaan dat het ritualisme voor onzen schrijver een overwonnen standpunt zou geweest zijn, maar hiervan dat voor hem de dood van JEZUS de rite bij uitnemendheid is, die alle andere riten overbodig maakt. Dit brengt echter een groot voordeel met zich; namelijk hierdoor verheft zich zijne opvatting van de practische vroomheid boven het gewone Jodendom, aangezien nu enkel aan de zedelijke zijde van de wet Gods gedacht wordt; dit staat hooger dan het alledaagsch Jodendom, maar niet dan het beste wat in het Oude Testament te vinden is, noch ook dan het standpunt van JOHANNES den DOOPER. Des schrijvers opvatting is door en door eudaemonistisch. Terwijl PAULUS zeer juist zegt: „Die uit het geloof rechtvaardig is zal leven" (Rom. I, 17), zegt hij: „Mijn rechtvaardige zal uit het geloof leven" (X, 38), en de samenhang doet duidelijk zien, dat de beteekenis is, dat hij, die door zijne gerechtigheid aan God toebehoort, het eeuwig leven als belooning voor zijn geloof zal ontvangen. De rechtvaardigheid bestaat in de gehoorzaamheid en het vertrouwen. Gods rechtvaardige beijvert zich den prijs van den wedloop te behalen, *de zonde afleggende*, dat is zich niet ophoudende met de dingen welke zouden doen zondigen (XII, 1), aangemoedigd door het *voorbeeld* van JEZUS,

die met de hoogste heerlijkheid beloond is, omdat hij zich aan schande en lijden onderworpen heeft (XII, 2, 3; verg. II, 10). Als tegenhanger der beloften wegens de gehoorzaamheid gedaan, worden de strengste bedreigingen gericht tegen de ongehoorzaamheid (II, 1—4), vooral tegen den afval van JEZUS CHRISTUS (III, 14, enz.).

Het denken en het gevoelen van onzen schrijver is zoo geheel Joodsch van aard gebleven, zijn nieuw verbond is zoo geheel de profetische godsdienst, in den persoon van een nieuwen en meer verheven middelaar als het ware samengetrokken, dat bij hem geen spoor te vinden is van de gedachte, dat het heil door God aangeboden den *mensch* tot voorwerp heeft. Om de kinderen ABRAHAMS alleen is het te doen; God heeft in vroegere dagen een voorloopig verbond gesloten, ter voorbereiding van het nieuwe en volmaakte voor hen bestemd; wij weten niets hoegenaamd van wat de schrijver ten aanzien van de heiden-christenen dacht. Misschien heeft hij ze beschouwd als in Israël ingelijfd.

Nog iets moet mij van het hart. De brief aan de Hebreërs heeft de sympathie van zeer velen verworven, niet het minst wegens de bewonderde omschrijving van het geloof in H. XI, 1 en ook wegens dat hoofdstuk in zijn geheel. Ik vraag echter wat er bijzonder godsdienstigs gelegen is in die bepaling van het geloof. Is zij niet van toepassing op allerlei soort van geloof, ook op bijgeloof? De speler te Monte Carlo, die nu meent eindelijk de bank te zullen doen springen, heeft, dunkt mij, „een vast vertrouwen aangaande hetgeen hij hoopt" en is „overtuigd van dingen welke hij niet ziet." De Katholiek die, voorzien van de sacramenten der stervenden, de eeuwigheid ingaat, heeft, op een geheel andere wijze, maar niet in mindere mate, „een vast vertrouwen aangaande hetgeen hij hoopt", en zoo zou ik kunnen doorgaan met talloos vele voorbeelden van geloof, overeenkomstig Hebr. XI, 1, weleens van hooge waarde, aandoenlijk, getuigende van een ziel aan God gehecht, maar zeer vaak geheel vreemd aan den godsdienst, zeer vaak kinderachtig, zelfs aanstootelijk. Ik wilde wel, dat PAULUS een ander woord dan dat van geloof gebruikt had, een woord dat op allerlei wijze opgevat kan worden, en dat tot ik weet niet hoeveel misverstand en dwaling aanleiding gegeven heeft; maar wat ik met stelligheid weet, is, dat welk aandeel het gelooven dat dit of dat waar is aan zijn begrip van geloof moge hebben, hij in alle geval ermede bedoeld heeft den geestelijken toestand van hem, die, met God verzoend, Gods geest in zich levend

gevoelt en voortaan met God leeft. Hiervan is niets in den brief aan de Hebreërs te bespeuren. Ik durf gerust zeggen: de schrijver heeft, juist wat de hoofdzaak betreft, van PAULUS niets verstaan.

Niettegenstaande dit alles is het een feit, dat in dit geschrift een merkwaardig godsdienstige toon heerscht.

Moeilijk te verklaren is dit verschijnsel niet. Het stelsel van den schrijver is ten zeerste oppervlakkig te noemen, maar zijne ziel was vervuld met eerbied voor God, gepaard gaande met een grooten zedelijken ernst. Daarom, terwijl hij tot in het oneindige uitweidt over een metaphysische verhevenheid van den Zoon Gods, iets dat enkel de verbeelding treffen kan, toont hij een diep besef te bezitten van de zedelijke grootheid van JEZUS, den geduldige, den gehoorzame, wiens voorbeeld hij zoo terecht aan zijne lezers voorhoudt. Heeft hij aan het Oude Testament de geheel uitwendige voorstelling van het verbond ontleend, hij heeft ook van JEREMIA overgenomen die van een wet Gods, in de harten geschreven, in den mensch levende, waaraan de mensch zich met zijne ziel hecht. Moge zijn begrip van het volk Gods zeer formeel zijn, daar dit volk alleen door het geloof aan JEZUS' messianiteit schijnt gevormd te zijn, en moge hij niet toonen bekend te wezen met *de zonde* als bron van de zondige daden en met de bekeering als een begin van haat tegen de zonde, toch weet hij zeer goed, dat het leven der leden van Gods volk geheiligd moet worden, niet alleen door het bloed van Christus, maar tevens ook door de beoefening der Christelijke deugden (XII, 12—14). Zijne leer is niet Christelijk, want zijn Christus is niet degene die den zondaar met den hemelschen Vader verzoent, wel degene die, buiten den zondaar om, voldoening voor zijne zonden bewerkt; doch hij is feitelijk een Christen, want zijn ideaal van godsdienstig leven bestaat niet in de opvolging van uitwendige geboden, maar in het volbrengen van den wil van een zedelijk heiligen God.

§ 2.

DE BRIEF VAN JACOBUS.

„De vriendschap met de wereld is vijandschap tegen God" (Jac. IV, 4), wee daarom den mensch die geen besliste keuze doet! (IV, 8; I, 8; *dubbelhartig* is waarschijnlijk de beste vertaling welke

te vinden was, al geeft het niet juist terug het *dubbelzielig* van den Griekschen tekst); hij kan Gode niet behagen, maar moet eerst „de handen reinigen en het hart zuiveren" (IV, 8).

Dit zijn de beginselen welke op den voorgrond treden in dien brief van Jacobus, waarmede LUTHER niet ingenomen was, omdat hij „Christus niet predikt". Indien Luther gelijk heeft gehad, dan is de schrijver het slachtoffer van een grove zelfmisleiding geweest, toen hij zich inbeeldde als „dienstknecht van God en JEZUS CHRISTUS" (I, 1) op te treden [1]). Is het echter niet de groote hervormer die zich vergist heeft? Hij las de evangeliën door de bril van zijn eigenaardig Paulinisme en heeft zoodoende niet bemerkt, dat JEZUS de menschen zalig wilde maken, niet door hun een theorie aangaande den Christus en zijn werk in te prenten, maar door hen te brengen juist daarheen waartoe de brief van Jacobus zich ook beijvert hen te leiden, namelijk tot de onverdeelde overgave van hun hart aan God.

Maar, zal de een of ander zeggen, de brief van Jacobus predikt het verdienstelijke der goede werken. — Ik antwoord echter, dat dit niet waar is, en dat men geen enkel woord uit dit geschrift kan aanhalen, waaruit dit zou blijken. — Toch wel, zal men hervatten, want het verkondigt de rechtvaardiging uit werken (II, 24), en, „is het uit werken, zoo is het niet meer genade" (Rom. XI, 6). — Als men maar op de dingen zelve wilde letten, en niet op de woorden alleen, hoeveel verkeerdheden zouden afgewend zijn, hoeveel noodlottige strijd zou aan de christenheid gespaard zijn! Het heil kan niet door goede werken verdiend worden; immers het is de onwijsheid zelve zich aan het kwaad over te geven, en dus ligt er geen de minste verdienste in, als wij het goede volgen; voorts is het heil geen uitwendig goed, dat gekocht zou kunnen worden, gelijk de schrijver van den brief aan de Hebreërs zich eenigszins schijnt te verbeelden; integendeel het heil, of de zaligheid, bestaat in de gemeenschap met God, welke alleen dan mogelijk is, wanneer wij daarvoor door de reiniging van onze ziel vatbaar zijn geworden. Als iemand, op welke wijze dan ook, in ons de behoefte en de begeerte naar de reinheid der ziel

---

1) Mocht de brief een pseudepigraaph zijn, dan verandert dit niets aan de zaak, want de schrijver heeft dan bedoeld op te teekenen wat hij meende dat JACOBUS, dienstknecht van JEZUS CHRISTUS, in deze hoedanigheid zou hebben kunnen prediken. Naar zijne bedoeling is de brief geschreven in dienst van JEZUS CHRISTUS.

wakker roept, dan verricht hij een heilzaam werk. Late men dan, in een taaleigen dat in het Hebreeuwsch wortelt, *rechtvaardigheid* noemen den zieletoestand, waarin naar God verlangd wordt, waarin wij dus het kwaad leeren haten en wij inwendig gereinigd worden, dan zal men zeer gevoegelijk datgene, wat ons in dien zieletoestand brengt, rechtvaardiging kunnen noemen; wanneer verder voor u het woord geloof, het moge een ietwat zwevende beteekenis aannemen, toch in hoofdzaak aanduidt het geheel van overtuigingen en aandoeningen, welke u den vrede in de gemeenschap met God doen zoeken, dan zult gij met juistheid kunnen zeggen, dat uw rechtvaardiging uit uw geloof voortspruit (Rom. I, 17, „die uit het geloof rechtvaardig is, zal leven"), of dat gij, „door geloof gerechtvaardigd wordt" (Rom. III, 28; zonder werken? Neen, maar zonder de werken der Wet, verricht om het heil te *verdienen* en onmachtig om rechtvaardig te maken).

Het woord rechtvaardiging kan ook nog een andere beteekenis hebben, terwijl toch met rechtvaardigheid aangeduid wordt de toestand van den mensch gelijk hij behoort te zijn. Men kan door rechtvaardiging bedoelen, niet datgene wat den mensch rechtvaardig maakt, maar wat bewijst dat hij rechtvaardig is. Het is duidelijk, dat men in dit geval met recht zal zeggen, dat de mensch door zijne *werken* gerechtvaardigd wordt, daar men niet rechtvaardig is, men het goede niet lief heeft, indien men het op zulk een wijze lief heeft, dat men het niet doet, evenmin als men weldadig is, indien men het lot der noodlijdenden bedroevend vindt en men hun schenkt.... goede woorden (Jac. II, 15, 16). Door op *deze* wijze te prediken, dat een mensch door zijne werken gerechtvaardigd wordt, is geenszins de verdienstelijkheid der werken te verkondigen, indien gewezen wordt op de noodwendigheid der gehechtheid aan God, dus der reiniging des harten, en niet over het hoofd wordt gezien, dat de oorzaak van het plegen van zonden ligt in de booze neigingen, welke dus bestreden moeten worden (Jac. I, 14, 15; IV, 1 v.).

De prediking vervat in den brief van Jacobus is door en door Christelijk. Ik beweer niet, dat de schrijver de kracht en de beteekenis van dat woord *rechtvaardiging* nauwkeurig onderzocht heeft, wat PAULUS evenmin gedaan had; een van de letterkundige gebreken der Nieuw Testamentische schrijvers (en misschien van geleerde lieden uit onzen verlichten tijd), is dat zij redeneeren over termen welke op onvoldoende wijze gedefiniëerd zijn, en dit

maakt, dat hun gedachte zelden volmaakt helder is. Indien, bij voorbeeld, JACOBUS *duidelijk tot zichzelf* gezegd had (hij zegt het tot zijne lezers): „het geloof wordt door de werken openbaar", zou hij anders geschreven hebben dan:

Gij ziet, dat de mensch uit werken gerechtvaardigd wordt, en niet uit geloof alleen (II, 24).

Dit zou als een inconsequentie moeten beschouwd worden, indien niet misschien, wat zeer goed het geval kan zijn, de schrijver zich onnauwkeurig heeft uitgedrukt, en hij met zijn *niet uit geloof alleen*, heeft willen zeggen: *niet uit de belijdenis des geloofs alleen.* De belijdenis des geloofs, immers, indien zij oprecht gemeend is, is een openbaring daarvan, zoodat zij gezegd kan worden hem die ze uitspreekt te rechtvaardigen, namelijk te doen zien dat hij rechtvaardig is. Deze opvatting van de aangehaalde woorden komt mij waarschijnlijk voor, omdat zij geheel in overeenstemming is met het feit, dat JACOBUS het geloof beschouwt als iets wezenlijks, op zichzelf van groote waarde, hoewel geheel ontoereikend, indien het niet van dien aard is, dat het zich door werken openbaart. „Gij gelooft, dat er maar één God is; *gij doet wel*" (II, 19). „Het geloof zonder de werken is dood" (II, 26), wat niet zeggen wil, dat dat geloof niet bestaat of slecht is, maar dat het ontoereikend is; en hieruit volgt, niet dat de werken aan het geloof moeten toegevoegd worden, maar dat het geloof zulk een moet worden, dat het zich in de werken openbaart.

Zou dit niet Christelijk moeten genoemd worden? Wat wij hier lezen is minder filosofisch dan de brieven van PAULUS, zelfs niet zoo diep godsdienstig, want het innig besef van een nieuw leven, dat door onze verzoening met God zich van ons meester maakt, spreekt hier niet tot den lezer met de doordringende welsprekendheid der andere brieven. Doch, hoe waar deze opmerking ook moge zijn, men mag toch niet zeggen, dat in den brief van JACOBUS een andere godsdienst aan het woord is dan in de brieven van PAULUS, want dit is geenszins het geval. Dit geschrift predikt de liefde tot God, het volmaakt vertrouwen in Hem, „den Vader der lichten, bij wien geen verandering is of schaduw der omkeering" (I, 17), en, als bron van deze liefde en dit vertrouwen, de bekeering des harten.

Erkend moet worden, dat alle dogmatiek in deze prediking

afwezig is en dat de schrijver zijnen afkeer daarvan niet verheelt. Wij weten genoeg, meent hij; nu moeten wij doen. Wij hadden zekerlijk licht van noode; maar dat licht heeft geschenen; de wet der vrijheid [1]) is ons gepredikt geworden; laten wij onszelven bij haar licht leeren kennen, zoodat wij voor onze volmaking nut kunnen trekken uit hetgeen zij ons openbaart (I, 22—25). Waartoe dan al dat redeneeren? Wie anderen onderwijzen wil, laadt op zich een zeer zware verantwoordelijkheid (III, 1), terwijl ook de ijdelheid en de hartstocht zich maar al te ras in de zaak mengen en er ontstaan oneenigheden en bitterheid, zeker geen stichting; het is schoon wijzer dan anderen te zijn en hun den weg te wijzen, maar men doet dit door het goede voorbeeld dat men hun in de praktijk des levens geeft (III, 13 vv.). Wat wij van noode hebben is niet veel kennis te vergaderen, maar ons van onze booze hartstochten te ontdoen, waaruit alles wat kwaad is voortvloeit (IV, 1 vv.). Hechten wij ons dus aan God en zien wij toe ons niet te laten verleiden door de begeerlijkheid naar aardsche goederen en onderscheidingen, welke in werkelijkheid waardeloos zijn. Laten wij roemen, te midden van de stoffelijke armoede, in de geestelijke rijkdommen die God ons toebedeelt, en, de liefde jegens elkander beoefenende, laten wij geduldig en met vol vertrouwen den dag des Heeren verbeiden, die nadert en die den tijd der beproeving welken wij nu doorleven met een eeuwige zaligheid en heerlijkheid zal komen kronen.

Het spreekt van zelf, dat wij ons ten aanzien van die vermaningen hier en daar een voorbehoud zullen veroorloven; maar dit neemt niet weg, dat zij over het algemeen, wat geest en bedoe-

---

[1]) I, 25. Men bestempelt den brief van Jacobus als Joodsch-Christelijk. Een verwonderlijk Joodsch Christendom, dat van de wet der vrijheid (verg. II, 8) spreekt, klaarblijkelijk in tegenstelling met de Joodsche wet, die den mensch onder het juk brengt, maar hem niet zijnen broeder doet liefhebben! Indien de gansche godsdienst, in daden omgezet, bestaat in de uitoefening der weldadigheid en in het zich zelven onbevlekt te bewaren van de wereld (I, 27), dat is van alles wat uit de booze lusten voortspruit (verg. IV, 1 vv.), is het duidelijk, dat de „wet der vrijheid" geen wet meer is (verg. Rom. VII, 22, 23) en van *de Wet* vrij maakt — De taal in H. II, 8—13 is wettisch van vorm. Het gezag der zedelijkheid berust, naar de woorden te oordeelen, niet op een beginsel, maar op de waardigheid van den wetgever, God; doch, al moge de schrijver zich van de zaak geen heldere rekenschap gegeven hebben, volgens hem komt alles toch neer op het eenig gebod der broederlijke liefde, dat de koninklijke wet heet (v. 8) en ook de wet der vrijheid (v. 12). Het woord *wet* beteekent hier *de heilige wil van God.*

ling betreft, uitnemend moeten genoemd worden. Ik kan de bijzonderheden niet bespreken, maar ieder zal mij toegeven, dat zij zeer vaak het merk dragen van ernst en gezond verstand. De schrijver wil niet door schijn verblind worden; aan werkelijkheid heeft hij behoefte.

Twee aanmerkingen echter wil ik niet terughouden.

Het komt mij voor, dat de schrijver zeer terecht beweert, dat de wet der vrijheid de geheele dogmatiek is welke wij behoeven, namelijk de prediking van de liefde tot God, welke is „het in ons ingeplante woord, dat onze zielen behouden kan" (I, 21). Dit woord echter zal te vollediger zijn vruchten dragen, naarmate wij ons beter rekenschap zullen geven, zoowel van de wijze waarop het in ons werkt, als van den invloed dien het oefenen moet op de regeling der aardsche verhoudingen. Alles is te dien aanzien nog niet gezegd. Wijsheid zoeken, niet alleen de practische wijsheid tot goed doen, maar ook de verstandelijke wijsheid, die zich rekenschap van de dingen geeft, is zekerlijk geen euvel; en indien iemand meent het een of ander beter verstaan te hebben dan anderen, is het ook geen euvel, dat hij tracht het hun uit te leggen. De schrijver geeft toch te verstaan, dat hoe minder men zich met theoretische vraagstukken afgeeft, hoe beter het is. Hij zegt wel niet: „Mijne broeders, laat niemand zich verstouten te willen onderwijzen" (III, 1), dit zou al te dwaas zijn geweest; maar men bemerkt wel, dat hij lust zou hebben het te zeggen, vooral indien er sprake is van theoretisch onderwijzen. Het is waar dat de behandeling van leerstellige vraagstukken aanleiding tot twisten geeft, en toch mag men ze niet ontwijken. Het is dus zaak te waarschuwen, doch niet tegen het nadenken, maar tegen de verwarring tusschen de leer en het leven; niet tegen de begeerte om te verstaan, maar tegen den waan, dat verstaan het heil is. Ja, zeker, men kan zóó altijddoor aangaande het geloof redeneeren, dat men eindelijk de bewering dat de rechtvaardiging is uit het geloof aanziet voor het geloof zelf, en het is dan zeer noodig hun die in zulk een gevaarlijke dwaling verkeeren toe te voegen: „Toon mij uw geloof zonder de werken, en ik zal u uit mijne werken het geloof toonen" (II, 11); maar het is daarom niet verkeerd te trachten de verhouding tusschen geloof en werken te verstaan. Onze schrijver zelf verklaart haar op zijne wijze. De mensch is een denkend wezen; hij kan het zonder theorie niet stellen, dus ook niet zonder discussie. Dit is geen kwaad, maar

wel het dogmatisme, dat de discussiën in twisten, en de verschillen in partijen doet ontaarden.

Mijne tweede aanmerking geldt het feit dat onze schrijver te zeer het bezit van aardsche goederen als een ondeugd, en de armoede als een soort van deugd, schijnt te beschouwen. Wie tegenwoordig in de prediking denzelfden toon als hij aanslaat, wordt terecht beschuldigd klassenhaat aan te blazen. Dit wil onze schrijver stellig niet, en het is niet moeilijk zijne eigenlijke bedoeling te vatten; maar hij overdrijft schromelijk.

De godsdienst dien de brief van Jacobus verdedigt is de liefde tot God en tot den naaste, openbaar in een leven van reinheid en broederlijkheid. Het geschrift draagt een apologetisch karakter, inzoover het dien godsdienst verdedigt tegen hen die zich inbeelden, dat „het geloof" alles is. De methode bestaat eenvoudig in een beroep op het gezond verstand, hetwelk zegt, dat een geloof dat niets voortbrengt niet deugt. Ook orthodoxen zien dit wel eens in. In zijne Athalie laat RACINE door JOAD aan ABNER toevoegen:

„La foi qui n'agit point, est-ce une foi sincère?"

§ 3.

DE EERSTE BRIEF VAN PETRUS.

TAINE beweerde, dat een letterkundig werk het voortbrengsel is van de omgeving des schrijvers en van hetgeen aan hem is voorafgegaan (*le milieu et les antécédents*). Er ontbreekt maar een kleinigheid aan deze opvatting om haar waar te maken, namelijk het in aanmerking nemen van de ikheid des schrijvers. Achter elk *ik* bevindt zich iets eenigs, waaruit de persoonlijkheid groeit. Het ééne *ik* moet dus op een andere wijze reageeren op het *milieu* dan het andere. Laat men de ikheid van den schrijver buiten aanmerking, dan geeft men verklaringen welke in werkelijkheid niets verklaren. De invloed van de omgeving en van het voorafgaande op de vorming van karakters is onbetwistbaar zeer groot; maar hij doet niet alles, lang niet.

Gegeven de Christelijke sekte, onder de millioenen der heidensche bevolking verspreid, het ééne lid der sekte zal veel scherper dan het ander den druk van dezen toestand gevoelen. Gegeven

dit gevoel, de één zal geneigd zijn om raad aan te kloppen bij wien hij als wijzer dan zichzelf beschouwt; een ander zal trachten zich zelfstandig rekenschap te geven van de beste gedragslijn welke men zou moeten volgen; onder hen die aldus nagedacht hebben, zal de één naar de pen grijpen, een ander zal dit niet durven, of niet kunnen, of hij zal het versmaden. Zullen de raadgevers met elkander eenstemmig zijn? Allen zullen uitgaan van de Christelijke gedachte aan de leden der sekte gemeen; maar zullen, in het kader van deze gedachten, allen hetzelfde belang aan dezelfde dingen hechten?

De schrijver van den eersten der twee brieven die wij onder den naam van PETRUS bezitten heeft zich geroepen gevoeld de gedragslijn aan te wijzen, welke de Christenen te midden der heidensche omgeving te volgen hadden, en de wijze waarop hij zich van deze taak kwijtte dwingt eerbied voor zijnen persoon af. Veel beter dan menig ander zeker ertoe in staat zou geweest zijn, veel beter dan bij voorbeeld de schrijver van den brief aan de Hebreërs, heeft hij den vinger gelegd op wat werkelijk het merg is van de Christelijke denkbeelden en heeft hij zich daaraan vastgehouden met een godsdienstige rijpheid, een gezondheid van verstand en zedelijk gevoel, een onwankelbaarheid, die op den lezer een uiterst weldadigen invloed uitoefenen. Al zijn de omstandigheden sedert dit geschrift samengesteld werd zoo geheel gewijzigd, dat het onmiddellijk doel daarvan ons vreemd geworden is, toch blijft het voor ons stichtelijk; wie het met ernst leest wordt een beter mensch eer hij het uit handen legt.

De schrijver verkeerde verstandelijk in de kringen, waarin de Paulinische leer betreffende den persoon en het werk van Christus inheemsch geworden was [1]) en hij schijnt te onderstellen, dat zijne lezers ermede vertrouwd waren, want hij zinspeelt er vaak op als op iets dat van zelf spreekt. Zelf beweegt hij zich daarin volmaakt op zijn gemak, bezwaren zijn in zijnen geest tegen die leer niet gerezen; zij is, voor hem, wat de geloovigen denken [2]),

[1]) Het springt in het oog, dat deze leer, min of meer volledig, verschillend gekleurd, een wijde verspreiding heeft gehad; het grootste gedeelte van het Nieuwe Testament staat ermede in verband; zelfs is het mogelijk geweest, gelijk wij het zien bij het voorbeeld van den schrijver van den brief aan de Hebreërs, zich de terminologie daarvan eigen te maken, zonder haar te verstaan.

[2]) Enkele bijzonderheden behooren hem persoonlijk toe, bij voorbeeld de voorstelling van den Christus die tot de dooden gaat prediken (III, 19; IV, 6); maar deze eigenaardigheden doen hoegenaamd geen afbreuk aan de leer zelve.

zoodat hij geen moeite doet om haar te verdedigen of om te voorkomen dat men ervan afwijke. Maar al moge hij niet twijfelen of de geloovigen deze dingen aannemen, hij gevoelt zich toch niet zeker, dat zij doordrongen zijn van het belang waarop alles aankomt. In werkelijkheid vormt deze gansche leer voor hem een omlijsting, misschien onontbeerlijk in zijne oogen, maar toch een omlijsting, die geheel waardeloos wordt van het oogenblik, dat hetgeen zij omvatten moet uit het oog verloren wordt. Die inhoud nu, de zaak waarom het te doen is, is het *christelijk leven*, het leven van menschen aan God gewijd. Nergens scheidt hij dit van de leer af; integendeel alle zinspelingen op de leer staan, zonder dat iets dit als opzettelijk gewild zou aanwijzen, op de natuurlijkste wijze, in verband met de *roeping tot heiligheid*, die in het geheel geschrift wordt aangemerkt als het kenteeken van den Christen. De gedragslijn welke hij voor zijne lezers schetst bestaat in de *trouw aan deze roeping.*

Deze geest kenmerkt reeds den groet in den aanhef en verloochent zich nergens in het vervolg van den brief. Hij noemt de Christenen „vreemdelingen" (I, 1), daar zij een ander vaderland hebben dan dat van de vleeschelijke belangen voor welke alleen hunne volksgenooten naar de wereld leven; hij beschrijft hen als van eeuwigheid uitverkoren, om deel te hebben aan de besprenging met het bloed van JEZUS CHRISTUS, maar dit „in heiliging des geestes" (I, 2). Te midden van de beproevingen moeten zij zich verheugen, want de weg dien zij nu door het lijden heen moeten afleggen, leidt hen tot het onvergankelijk erfdeel, dat voor hen is weggelegd (I, 3—9); maar die gansche hoop is gegrond op het feit, dat God hen heeft doen *herboren* worden (I, 3). Daarom worden dan ook de Christenen beschreven als *vroeger* beheerscht door begeerlijkheden, maar nu door de gehoorzaamheid aan God; dit is hun kenmerk (I, 14).

Men leze zelf verder; geen enkele maal zal men teleurgesteld worden; nooit wordt de theologie om zichzelf verkondigd, maar altijd in den dienst van de *roeping* des Christens tot *heiligheid* en van het leidend beginsel, dat ten grondslag moet gelegd worden aan zijn gedrag, namelijk de trouw aan deze roeping, welke hem wel niet van het lijden vrij zal maken, maar welke hem het lijden zal doen overwinnen ter wille van de zaligheid van zijne ziel en de uitbreiding van het rijk Gods. Ik moet mij het genoegen ontzeggen hier deze uitnemende en warme prediking in bijzonderheden te

ontleden, en aan te toonen hoe juist beantwoordend aan het doel door den schrijver beoogd de toepassingen zijn welke hij aangeeft van het éene beginsel, hoe zijne raadgevingen door wijsheid uitmunten, hoe weloverwogen zij zijn, en hoe hij telkens de moraal weet terug te brengen tot beschouwingen van een verheven karakter. In dit opzicht is deze schrijver de meerdere van Jacobus; niet alleen gaat hier het godsdienstig gevoel dieper, maar ook zijn de gedachten zoo geordend, als men verwachten kan van iemand die een hemzelf helder doel voor oogen heeft en daarop met vastheid aanstuurt. De zaak is zoo duidelijk, dat ik het zeer gevoegelijk aan mijne lezers kan overlaten zich daarvan te overtuigen.

Het geschrift heeft ten doel de Christenen te vermanen zich tegen de vijandschap der heidenen te verweeren door hun broederlijke eendracht, gegrond op hun gewijd zijn aan God, en vruchtbaar tot het tot stand brengen van een rein leven. Voor dezen uitnemenden Christelijken voorganger, wiens raadgevingen zeer slecht opgevolgd zijn, is alles gelegen in de wijding aan God en in de vruchten door welke zij zich openbaart. Luistert naar het ideaal door hem verdedigd:

> Leg dan alle boosheid af en alle list en geveinsdheid en nijd en kwaadsprekendheid, en verlangt, als pasgeboren kinderen, naar de onvervalschte redelijke melk, opdat gij door haar moogt opwassen tot zaligheid, indien gij althans gesmaakt hebt, dat de Heer goedertierend is (een beroep op de ervaring, dat niet komen kan dan van iemand voor wien de godsdienst een inwendig leven is). Gaat tot hem, den levenden steen, door menschen wel verworpen, maar bij God uitverkoren, geëerd, en laat ook gij zelven als levende steenen u bouwen tot een geestelijk huis, een heilig priesterdom, om geestelijke offers te brengen (hoe beter Christen, hoe minder ritualist), Gode aangenaam, door JEZUS CHRISTUS. (II, 1—5).

En iets verder zegt hij, met een herhaalden en welgekozen weerklank op het Oude Testament:

> Gij zijt een uitverkoren geslacht, een koninklijk priesterdom, een heilig volk, een volk ten eigendom, opdat gij de deugd van hem verkondigt, die u uit de duisternis geroepen heeft tot zijn wonderbaar licht (niet geroepen tot de kennis van een leerstuk, maar geroepen tot een heilig leven): gij, die eertijds geen volk waart, maar nu Gods volk zijt, die geen ontferming vondt, maar nu ontferming gevonden hebt: (II, 9, 10).

Zich broederlijk met elkander verbinden, om meer en meer, door de heiliging, Gods volk te worden, dit is wat de eerste brief van Petrus aanbeveelt.. Ware dit begrepen en ter harte genomen, dan zou Gods rijk op een ongelooflijke wijze bevorderd zijn geworden.

§ 4.

De tweede brief van Petrus.

(De brief van Judas).

Onder het gezag van den apostel Petrus, die zich hier tot alle Christenen heet te richten (I, 1) als iemand die over hen gesteld was (verg. I, 12—15) (dus doemt hier het primaat van Petrus op), gebruik makende van dat gezag, heeft de schrijver de Christenen willen waarschuwen tegen zekere „valsche profeten" (II, 1). Hij stelt dezen voor als geslepen bedriegers, overgegeven aan hebzucht en ongebondenheid, die de nieuw bekeerden verleiden door hun een valsche vrijheid voor te spiegelen, zoo, dat het voor hen beter ware geweest het heidendom niet te verlaten (II). Daarop weerlegt hij, zonder dat wij weten of hij dezelfde menschen op het oog heeft, spotters, die aan de verschijning van den Heer twijfelden, omdat zij zoo lang op zich deed wachten (III, 1—10).

Tegen iemand waarschuwen behoeft niet altijd gepaard te gaan met een weerlegging, met name niet, wanneer de gelaakte dingen klaarblijkelijk slecht zijn. Ik moet echter sterk betwijfelen, of de kenschetsing hier gegeven van hen die een „valsche vrijheid" predikten gelijk staat met het aan het licht brengen van onzedelijke daden. Ik vrees dat zij, ten minste voor een groot deel, niets anders is dan schelden; misschien dacht de schrijver werkelijk, dat de vrijheid welke die lieden predikten tot onzedelijkheid leiden moest, en, op grond daarvan, beschuldigt hij hen van die onzedelijkheid, overeenkomstig een gebruik maar al te zeer in zwang bij „godsdienst"twisten. Wij herinneren ons hoe in den tweeden brief aan Timotheüs, die ongelukkige Hymeneus en Philetus beschuldigd worden in de goddeloosheid te vorderen, omdat zij meenden dat de opstanding reeds plaats had gehad. Wat betreft de menschen die in den tweeden brief van Petrus

zoo heftig aan de kaak worden gesteld, zij maken een deel van de gemeenten uit (anders kan men niet tegen hen waarschuwen en hadden zij de nieuw bekeerden niet kunnen verleiden); zij zelven dus beweren „den Heer die hen gekocht heeft" niet „verloochend te hebben" (II, 2), zoodat onze schrijver hier niet een aanbrenger, maar een beschuldiger is. Die leelijke dingen welke hij van diezelfde menschen zegt kunnen evengoed een losse beschuldiging wezen; in elk geval is de beschuldiging schromelijk overdreven, want men zou in geene enkele gemeente de tegenwoordigheid verdragen hebben van lieden gelijkende op de teekening, welke hier gegeven wordt. Overigens, hoe zou een algemeen herderlijke brief noodig zijn geweest, om tegen menschen te waarschuwen, wier verdorvenheid door hun handelingen duidelijk aan het licht kwam?

Ik verdenk den schrijver een geweldigen afkeer van zekere vrijzinnige denkbeelden en van hen die daaraan toegedaan waren gevoed te hebben. Het is mogelijk dat er iets gevaarlijks in die denkbeelden schuilde en dat men voor de moraal bedenkelijke gevolgtrekkingen eruit kon trekken; maar dit kunnen wij niet beoordeelen Schelden is iets anders dan weerleggen [1].

Overigens, bij dezen schrijver, gelijk overal waar de naam van Jezus aangeroepen is, is het een uitgemaakte zaak, dat een Christen de deugd betrachten moet. Men kan maar al te zeer in de praktijk dit kernpunt van het Christendom verwaarloosd hebben, men kan het in duizenderlei opzichten miskend, het op de betreurenswaardigste wijze gepredikt hebben, daar men alles deed neerkomen op de vrees voor de hel; maar het is nooit geloochend geworden, en telkens, wanneer het vergeten werd, stond iemand op, om eraan te herinneren. Zelfs die afschuwelijke dweepzucht, zoo gereed andersdenkenden van onzedelijkheid te betichten, huldigt feitelijk dit groot beginsel.

Onze schrijver, niettegenstaande zijne weinig Christelijke gezindheid, huldigt het ook, niet alleen door dit fanatiek hoofdstuk II, maar mede, in den aanhef, doordien hij de Christenen vermaant,

---

[1]) Meer dan dit valt aangaande den brief van Judas niet te zeggen, wiens hatelijke uitvallen door den schrijver van den tweeden Petrus-brief overgenomen zijn, tenzij om te doen opmerken dat in den brief van Judas de uitstorting van gal duidelijk uitgelokt is door het een of ander verschil in de leer. Immers de schrijver vangt aan met een vermaning aan zijne lezers, dat zij zullen „strijden in het geloof, dat den heiligen eenmaal overgeleverd is." (Jud. 3). De heilige inquisitie is in aantocht.

in afwachting der verschijning van Christus, naar de deugd te streven (I, 3—9); in zijn slot komt hij hierop terug (III, 11—14).

Merken wij nog op, dat de spotters die hij heet te weerleggen gebleken zijn gelijk te hebben; een lange reeks van eeuwen heeft de weerlegging van onzen schrijver weerlegd. Zijn redeneeringen konden in niets den godsdienst baten.

§ 5.

De Johanneïsche brieven.

In den eersten brief naar Johannes genaamd hebben wij voor ons, ik kan niet zeggen een verhandeling, daarvoor is het stuk te onzamenhangend, maar gedachten aangaande het Christelijk leven. Ik zeg onzamenhangend; dit gebrek doet zich gevoelen, niet alleen in de volgorde der verschillende onderdeelen waarin het geschrift zich eenigszins laat splitsen, maar ook tusschen de gedachten in zulk een onderdeel uitgesproken. Dit is lastig, wat niet verbeterd wordt door den onnauwkeurigen stijl; veel duisterheid ontstaat doordat de logische verhouding van de rededeelen tot elkander vaak niet met zekerheid uit te maken is [1]).

De hoofdgedachte van dit geschrift is echter niet moeilijk te vatten; zij is, dat het Christelijk geloof onafscheidelijk is van het Christelijk leven, hetwelk zich bovenal openbaart door de liefde der Christenen jegens elkander (de schrijver gebruikt de woorden Christen en Christelijk leven niet; zij dienen hier om in onze eigen taal den zin van zijn prediking terug te geven).

Deze gedachte vormt als ware het een „Leitmotiv" der rede, en zij raakt, gelijk men gezien heeft, twee hoofdzaken, het geloof en het leven, tusschen welke twee zulk een verband bestaat, dat daar waar het leven afwezig is, het geloof geen waarachtig geloof is. Doch, mag de zaak, gelijk ik ze hier uitdruk, zeer gemakkelijk te vat-

[1]) Eén voorbeeld maar. III, 9: „Zijn zaad blijft in hem," letterlijk: „het zaad van hem blijft in hem" (men raadplege het Grieksch). Wie is elk van de twee „hem"? Het geeft een zin, hetzij het eerste op den Christen slaat en het tweede op God, hetzij men het omgekeerd opvatte. Men kan zeggen, dat des Christens levensbeginsel in God is, maar ook dat een zaad van goddelijk leven in den Christen woont. De vertalers verschillen hier van elkander, want zij moesten kiezen en er was geen reden, om aan het eene boven het andere de voorkeur te geven; men heeft niet anders kunnen doen dan op goed geluk te vertalen.

ten zijn, zoo geheel helder is zij niet in ons geschrift, waarin de terminologie zeer samengesteld is. Bij voorbeeld wordt reeds in het begin hetgeen ik „het geloof" en „het leven" noem, op tamelijk raadselachtige wijze, aangeduid met het verband tusschen de twee, als volgt:

> Indien wij zeggen, dat wij met God gemeenschap hebben, en in de duisternis wandelen, dan liegen wij en doen de waarheid niet. (I, 6).

Ziehier nu een andere formuleering van dezelfde zaak:

> Hieraan weten wij, dat wij hem kennen, zoo wij zijne geboden bewaren (II, 3).

Wat ik *het geloof* genoemd heb wordt in den éénen tekst als gemeenschap met God, en in den anderen als kennis van God aangeduid (van God, tenzij de schrijver de kennis van JEZUS CHRISTUS bedoelt; evenmin als in III, 9 is het mogelijk tusschen deze twee te kiezen); wat *het leven* betreft, vinden wij in den eersten tekst *in de duisternis wandelen* en *de waarheid doen*, en in den tweeden *zijne geboden bewaren.*

Andere formules nog worden gebruikt en het gebeurt niet zelden, dat de verschillende uitdrukkingen in elkander ingrijpen. Ik kan deze terminologie niet uiteenzetten; daarvoor zou het noodig zijn den brief vers voor vers uit te leggen en het theologisch stelsel daarvan grondig toe te lichten, wat niet het doel van dit boek is. Zonder dus te pogen rekenschap te geven van de verschillende wijzen waarop hetgeen ik ga zeggen in den brief uitgedrukt wordt, zal ik mij ertoe bepalen het stelsel van den schrijver, in zijn samenhang met den godsdienst (inwendig gedacht), samen te vatten.

De wereld kent God niet (III, 1), zoodat zij in de macht van den duivel ligt (V, 19); zij is dus slecht; wie tot de wereld behoort wordt beheerscht door de begeerte des vleesches en de begeerte der oogen en de grootschheid des levens (II, 16); de wereld echter en haar begeerte gaat voorbij (II, 17), hetgeen beteekent, dat wie tot de wereld behoort verloren is.

Ten einde niet meer tot de wereld te behooren, moet men God kennen (II, 13, 14, enz.), en het is JEZUS CHRISTUS die Hem heeft doen kennen (V, 20); dus komt men tot God door JEZUS CHRISTUS, of, anders gezegd, men komt tot den Vader door den Zoon (1, 3, enz.).

Dit heeft zijn grond hierin, dat de Zoon het eeuwige leven is, dat bij den Vader was en dat geopenbaard is geworden (I, 2), doordat het in den persoon van JEZUS CHRISTUS „in vleesch gekomen is" (IV, 2).

Het geloof in JEZUS CHRISTUS, dàt de kennis Gods mededeelt met de onschatbare goederen welke daaruit voortvloeien, zou dus door onzen schrijver op louter intellectueele wijze opgevat zijn, iets dat teleurstelt van den kant eens Christens, die overigens toont een diep besef te bezitten van het karakter van inwendig leven eigen aan de ware vroomheid. Toch zegt hij:

> Wie belijdt, dat JEZUS de Zoon Gods is, God blijft in hem en hij in God (IV, 15),

en iets verder:

> Ieder die gelooft, dat JEZUS de Christus is, is uit God geboren (V, 1).

Dit intellectualisme is echter alleen schijn; wat niet wegneemt, dat die schijn zeer te betreuren is, omdat het kwaad gedaan heeft. Daardoor heeft de droeve dwaling, die tot heden geheerscht heeft en waarvan men de kwade gevolgen niet berekenen kan, ingang gevonden, dat het wezenlijke in hetgeen ons tot Christenen maakt. is dat wij de titels aan JEZUS toekennen op welke hij recht heeft. Dit is een zeer belangrijke zaak, waarop ik terugkomen zal wanneer ik over het Nieuwe Testament in zijn geheel mijne beschouwingen zal ten beste geven. Hier wil ik met klem doen opmerken, dat indien de schrijver van den eersten brief van Johannes zich zeer ongelukkig uitgedrukt heeft, toch zijn geschrift lijnrecht de dwaling waarvan ik gewaag tegenspreekt. Hadden de Christenen zich kunnen doordringen van hetgeen hij predikt, dan zouden zij op deze gevaarlijke klip niet gestooten zijn.

Reeds de woorden die onmiddellijk volgen op de tweede der door mij gemaakte aanhalingen doen zien, dat de schrijver veel meer bedoelt met de woorden „gelooven dat JEZUS de Christus is" dan zij, naar de letter genomen, medebrengen. Immers de volzin luidt in zijn geheel als volgt:

> Ieder die gelooft, dat JEZUS de Christus is, is uit God geboren, en ieder die lief heeft dengene (God) die hem heeft doen geboren worden, heeft ook lief dengene die uit hem geboren is (den broeder in den geloove) (V, 1).

Uit deze woorden blijkt, dat, in den geest van den schrijver, de uitdrukkingen „God lief hebben" en „gelooven dat JEZUS de Christus is" gelijkluidend zijn. Hoe is dit mogelijk bij een schrijver, die weliswaar zich weinig om theologische nauwkeurigheid bekommert, maar die zich toch met volkomene bewustheid tot doel gesteld had tegen een louter theoretische belijdenis van het Christelijk geloof op te komen? Dit feit verklaart zich door den zin dien hij in het woord Christus legt. De Christus is de Zoon Gods, het waarachtig, het goddelijk leven, dat een aardsch lichaam aangenomen heeft, om de menschen de zaligheid te brengen (I, 2; IV, 2, 9, enz.). Daarom kan men alleen dan „gelooven" dat JEZUS de Christus, die Christus, is, als men in hem het ware leven onderscheiden heeft, wat een zedelijke, niet een verstandelijke daad is. De wereld „kent" God niet, omdat zij aan den duivel onderworpen is, dat is aan het kwaad; zij waardeert en kan waardeeren alleen de vergankelijke dingen (en zij is er trotsch op, hetgeen heet de grootschheid des levens); de gehechtheid aan die vergankelijke dingen is oorzaak dat de wereld in de begeerte des vleesches en in de begeerte der oogen leeft; de toestand des geestes welke van de begeerten verlost, schijnt haar toe een vernieling des levens te zijn, dus iets slechts (dit gelijkt op de „vijandschap tegen God" als hoedanig PAULUS den zondigen toestand kenschetst). Om in het ware leven *leven* te erkennen, wat hetzelfde is als gelooven dat JEZUS de Christus is, moet men van deze verblinding (II, 11) verlost worden, zoodat men in de zonde het kwaad erkent.

Daar nu door geloof bedoeld wordt de zedelijke daad, door welke men het ware leven in JEZUS CHRISTUS geopenbaard onderscheidt, zullen de godsdienstige en zedelijke vruchten van het geloof, telkens in den loop van het geschrift, onder verschillende vormen, vermeld, van zelf eruit voortvloeien.

In den reeds aangehaalden tekst is het duidelijk dat hij, die „gelooft dat JEZUS de Christus is", *God lief heeft*, aangezien hij door dit geloof *herboren* is (God heeft hem doen geboren worden); de kiem van zijn leven ontspruit niet meer uit de wereld, maar uit God, of, wat hetzelfde is, het leven van God is in hem (III, 9); hij heeft gemeenschap met God en met JEZUS CHRISTUS, want het éene gaat niet zonder het andere, daar het één leven is (I, 3); hetzelfde wordt ook gezegd door de uitdrukking dat hij *in God is* (II, 5), of ook dat „het woord Gods in hem blijft en hij den

booze overwonnen heeft" (II, 14); hij „heeft zalving van den Heilige en hij weet alles", namelijk wat voor het heil noodig is (II, 20; verg. v. 27); hij kent de waarheid (II, 21); op de aarde vertoevende is hij kind van God (III, 2); hij is overgegaan uit den dood tot het leven (III, 14); God blijft in hem en hij in God (IV, 15); hij heeft de getuigenis Gods in zichzelf (de getuigenis dat JEZUS de Christus is) (V, 10); doch, vreemd genoeg, zou men zeggen, hij heeft deze getuigenis, omdat hij in den Zoon Gods gelooft. Dit is maar in schijn een cirkelredeneering, van het oogenblik dat in den Zoon Gods gelooven beteekent, het ware leven onderscheiden en in zich opnemen.

Het ethisch karakter van hetgeen de schrijver het geloof noemt moge nog uit de volgende woorden blijken:

> Wie is het die de wereld overwint, dan die gelooft, dat JEZUS de Zoon Gods is? (V, 5).

De grondgedachte van onzen brief, gelijk ik haar boven heb omschreven, vloeit rechtstreeks voort uit deze opvatting van wat het geloof is. Hij die in den Zoon gelooft, is herboren, heeft de zonde overwonnen, is der „zonde gestorven", gelijk PAULUS het uitdrukt, en het kan niet anders of zijn gansche levenswandel moet getuigenis van deze inwendige vernieuwing afleggen. Behoor ik inwendig niet meer tot de wereld, dan kan ik niet meer naar de wereld leven; hebben mijne oogen leeren zien, zie ik het afzichtelijke van hetgeen ik schoon noemde, gevoel ik mij afgestooten door hetgeen vroeger voor mij aantrekkelijk was, mijn gedrag moet noodwendig het tegendeel worden van wat het was, eer deze zalige verandering plaats had gegrepen; gebeurt dit niet, dan is het het duidelijk bewijs, dat ik niet veranderd ben en dat ik steeds de wereld lief heb.

Men kan zeggen, dat de brief van het begin tot het einde deze stelling verkondigt. Men sla hem open waar men wil, telkens ontmoet men uitdrukkingen die haar bevatten; bij voorbeeld:

> Wie uit God geboren is doet geen zonde.... hij kan niet zondigen.... wie geen gerechtigheid doet is niet uit God (III, 9, 10).

Zonder meer aanhalingen is het volmaakt duidelijk, dat wij hier de hoofdgedachte van den brief hebben; de meest gewone lezer kan nagaan dat het zoo is; ik heb het dan ook niet willen

bewijzen, maar ik moest doen zien dat die gedachte een rechtstreeksch gevolg is van het begrip geloof bij onzen schrijver.

Ten einde echter de waarde te bepalen van den godsdienst dien hij zoodoende predikt, is het noodig te weten wat hij met de zonden bedoelt (de zonde, het inwendig beginsel waarvan de zonden een gevolg zijn, heet in zijn taal de liefde voor de wereld, II, 15). Hij zegt het niet. Hij zegt wel eenmaal, dat de zonde is een overtreding (der wet Gods) (III, 4); maar welke wet Gods wordt hier bedoeld? Immers zij kan niet de Joodsche wet zijn. Nergens wordt het gezegd, zoodat wij niet verder kunnen komen dan tot deze bepaling: de wet Gods is het tegendeel van wat de wereld lief heeft (II, 16). Heeft de schrijver het inzicht gehad, dat de Christelijke wet niet uitgedrukt kan worden in een reeks van voor altoos vaststaande geboden, omdat de Christen geleidelijk moet vorderen in de kennis van het goede? Of heeft hij die geboden, hoewel niet op schrift gebracht, beschouwd als bekend aan ieder die het goede wil? Het is gemakkelijk deze vraag te stellen, maar de gegevens om het antwoord te vinden ontbreken.

Eéne bijzonderheid echter behoorende tot het levensgedrag der Christenen gaat den schrijver zeer bepaaldelijk ter harte, zoodat hij ze uitdrukkelijk noemt. Ik bedoel de liefde welke zij die uit God geboren zijn voor elkander behooren te koesteren. Zijn deze onderling geen broeders, wie zullen het dan ooit zijn? Hij legt dan zooveel nadruk hierop, dat men hem den bijnaam gegeven heeft van apostel der liefde. Hij schrijft:

> Dit is de verkondiging die gij van den beginne gehoord hebt, dat wij elkander moeten lief hebben (III, 11).

Wat „van den beginne verkondigd is" moet immers behooren tot het wezen zelf van de evangelieprediking.

Welke is de waarde van dezen godsdienst?

Hij is door en door Christelijk. Hiermede bedoel ik, dat hij de godsdienst is, dien JEZUS zich beijverde aan te kweeken, de godsdienst die geboren wordt en zich ontwikkelt in de ziel van den zondaar, wanneer, onder den invloed van de evangelieprediking, zijne oogen verlicht worden, zoodat hij leert de zonde te haten en den heiligen God lief te hebben, door wien hij zich tot een leven van liefde en reinheid geroepen gevoelt. Deze godsdienst is

dus een vrucht van de aantrekkelijkheid van het geestelijk leven, wanneer wij haar gevoelen en wij ons aan haar overgeven; deze godsdienst heiligt en vereenigt; hij is dus de goede.

Dit is de godsdienst van onzen brief, gelijk hij de godsdienst van PAULUS was. Evenmin echter als PAULUS, predikt de brief dien zonder meer. Integendeel deze godsdienst wordt daarin samengekoppeld met een theosophisch stelsel, geheel uit de verbeelding geput, dat zeker zeer is toegejuicht, maar dat toch veel ertoe heeft bijgedragen om het Christendom op den verkeerden weg van het doctrinarisme en het intellectualisme te brengen. Ten einde met een verblijd en dankbaar hart de uitnemendheid te erkennen van het hooger leven waartoe God ons roept als hij ons tot de heiligheid roept, ten einde deze roeping gewillig te volgen en zich te verheugen in het gevoel dat men daardoor nader tot God gebracht wordt, Gode gelijkend (III, 2), is het geenszins noodig zich stelsels eigen te maken, uit de lucht gegrepen, die goddelijke wezens uitdenken, van welke niemand iets weet noch weten kan; die deze wezens, of één ervan, vleesch doen worden, een formule zonder grijpbaren zin, geheel vreemd aan ons inwendig leven. Voorzeker vindt ik in JEZUS de openbaring van het ware leven; maar hoe zou dit mij bewijzen dat hij een mensch geworden goddelijk wezen is? Waarom eischt men dat ik dit gelooven zou, om voor het leven dat tot God leidt gewonnen te kunnen zijn? Toch niet omdat zeer eerbiedwaardige Christenen het geloofd hebben? Is dit een reden om iets als waar aan te nemen? Maar dan moet ik ook mijn vertrouwen in de voorspraak der heiligen stellen, want dit doen zeer achtingswaardige Christenen. Het theosophisch stelsel van onzen schrijver staat buiten zijnen godsdienst. Het heeft kwaad gesticht en hijzelf is het slachtoffer ervan geweest, want daaraan is het te wijten, dat hij zich zoo ongelukkig uitgedrukt heeft, bij voorbeeld toen hij schreef: „Ieder die gelooft dat JEZUS de Christus is, is uit God geboren."

In onzen brief is nog een ander duidelijk bewijs te vinden van het gevaarlijk karakter der verwarring tusschen godsdienst en theologie, welke daarin heerscht. Wij lezen daarin twee polemische plaatsen (II, 18—27; IV, 1—6), die nogal duister zijn, maar waarin dit zeer duidelijk is, dat de schrijver als antichristenen, dat is als volgelingen van den duivel, brandmerkt hen die het leerstuk der vleeschwording niet aannamen. Erg jammer is het dat de

schrijver zich tot zulke ruwe uitvallen liet verleiden, hij die onmiddellijk na den eersten, zoo schoon weet te zeggen: „Ieder die de gerechtigheid doet is uit Hem geboren" (II, 29). Zekerlijk wordt de gerechtigheid gedaan door anderen nog dan door hen die aan de vleeschwording gelooven.

Ik zal hier enkel terloops wijzen op een ander bezwaar, waarop ik meer in het bijzonder in mijn hoofdstuk over het Nieuwe Testament in zijn geheel terug zal komen. Ik bedoel dit, dat, hoe waar het ook moge wezen, dat het Christelijk geloof een engen onderlingen band van zeer bijzonderen aard legt tusschen hen die het geluk hebben ertoe ontwaakt te zijn, men het niet zoo voorstellen mag, alsof alles wat hen omringt nietswaardig ware. De volstrekte tegenstelling tusschen „de wereld" en de Christenen is onjuist en gevaarlijk.

Ik heb een derde en laatste bezwaar. Terwijl hij met juistheid zegt: „Wie uit God geboren is doet geen zonde" (III, 9), weet de schrijver zeer goed, op grond van de vele zwaakheden der Christenen welke hij waargenomen heeft (als dit het geval niet was, dan had hij geen aanleiding gehad tot schrijven), dat de Christenen nog zondigen. Welke gevolgtrekking had hij hieruit moeten maken? Klaarblijkelijk deze, dat de Christenen nog niet genoeg Christelijk zijn, dat zij het volle licht nog niet aanschouwd hebben en dat bij hen nog iets van de verblinding der wereld is blijven bestaan, zoodat zij wel moeten weten dat zij slechts den eersten stap op den goeden weg deden en dat zij zeer veel te leeren hebben. Van dit alles hooren wij echter niets. De lezers die de schrijver zich denkt hebben niets meer te leeren (II, 21); maar, indien zij zondigen, hebben zij niets te vreezen, want zij „hebben een voorspraak bij den Vader, Jezus Christus, den rechtvaardige", die „een verzoening is voor de zonden" (II, 1, 2). Dit kan ik niet anders noemen dan een betreurenswaardige prediking. Ik begrijp wel, dat, gelijk het mysticisme van den schrijver aan den titel Christus een zin verleent, die niet uitsluitend intellectualistisch is, hij zeker in die verzoening voor de zonden iets meer moet gezien hebben, dan een werktuigelijk of magisch middel om de zonden uit te wisschen. Dit neemt echter niet weg, dat hij ten minste den schijn op zich laadt — en hier is schijn reeds veel te veel — zijnen lezers te zeggen, dat zij de gevolgen van hunne zonden niet meer behoeven te vreezen, uit hoofde van een feit dat buiten hen om heeft plaats gehad en waaraan zij geen

deel hebben. Het hooge, alles overtreffende belang der heiliging wordt uitermate door zulk een prediking geschaad.

Men ziet, dat ik met opzet, bij het schetsen van het stelsel des schrijvers, niets gezegd heb over den verzoenenden dood van den Christus; ik wist zeer goed, dat de brief dezen dood vermeldt; maar deze voorstelling staat in geen verband met het stelsel, dat afgerond blijft indien men haar weglaat. Immers de leer van onzen schrijver kan samengevat worden in deze stellingen: het ware leven is in JEZUS openbaar gemaakt; de geloovige is hij die dit leven erkent, zoodat het zijn eigen leven wordt.

Wat die bijkomstige zaak. de verzoening, betreft, daarover kan ik kort zijn. Waarom is de dood van den Christus een verzoening? Waarin bestaat die verzoening? Ziethier twee alles beheerschende vragen; maar de schrijver geeft geen antwoord daarop. Hoe zou ik in zijn plaats kunnen zeggen wat hij ermede bedoelt? Doch dit weet ik, dat de gelijkenis van den onbarmhartigen dienstknecht en die van den verloren zoon van de vergeving op een geheel andere wijze spreken. Merkwaardig, dat onze schrijver ook ervan schijnt te spreken gelijk JEZUS deed, in eene plaats, waar men zou zeggen, dat hij zijne theologie vergeet (I, 9); ik vrees echter, dat hij ze eer onderstelt.

De tweede dusgenoemde Brief van Johannes is een kort woord, gericht tot een gemeente (de uitverkorene Curia, dame), in welker boezem zulke lieden, antichristenen, zich bevonden, die niet beleden „den in vleesch gekomen JEZUS CHRISTUS" (7) en „in de leer van Christus niet bleven" (9). Na gelukgewenscht te hebben hen, die aan zulk een verfoeilijke ketterij geen aandeel hadden (3—8), beveelt de schrijver hun aan, niets met de antichristenen gemeen te hebben, hen in hunne huizen niet te ontvangen en zelfs hen niet te groeten (10, 11). Wanneer de wereldlijke arm zich in den dienst van deze wieders, die de gelijkenis van het onkruid onder de tarwe niet schijnen te kennen, zal stellen, dan zullen de ketters ervan moeten lusten.

De derde dusgenoemde brief is een gelegenheidsbriefje, waarvan niets gezegd kan worden, daar wij niet raden kunnen wat tusschen den schrijver en hem tot wien hij zich richtte gaande was.

§ 6.

De Openbaring.

Dit boek wordt hier afzonderlijk geplaatst, omdat het het eenige van zijne soort in het Nieuwe Testament is en voorts, omdat er zooveel onzekerheid bestaat ten aanzien van den betrekkelijken ouderdom der verschillende Nieuw Testamentische geschriften, dat ik er niet aan denken kon aan de Openbaring hare chronologische plaats in den bundel aan te wijzen.

Met het meer of min fragmentarisch karakter van dit boek en den ouderdom der onderstelde fragmenten, vraagstukken die stroomen inkt hebben doen vloeien en nog zullen doen vloeien, heb ik mij te minder in te laten, daar ik de godsdienstige waarde van het boek gelijk het nu bestaat te onderzoeken heb. Ik zal het zeer interessant vinden wanneer de geleerden het over de samenstelling eens zullen geworden zijn, indien ik nog in het leven ben wanneer dit merkwaardig feit zich zal voordoen. Intusschen is het mij een groot genoegen wijlen prof. van Manen aan mijne zijde te hebben, als ik een wezenlijke eenheid van godsdienstige opvatting in de Openbaring, hoe ook tot stand gekomen, meen waar te nemen.

Het boek der Openbaring is der Christenen boek Daniël. Het werd ingegeven door het verlangen den volgelingen van Christus moed en volharding te midden van zeer zware tijden in te boezemen, gelijk de Joodsche Apokapypse ten doel had de standvastigheid van de vereerders der Wet, toen zij door Antiochus Epiphanes op wreede wijze vervolgd werden, te steunen. In beide geschriften wordt hetzelfde middel tot bereiking van dit doel gebruikt: in allegorische visioenen wordt als zeker en dicht aanstaande aangekondigd de volledige nederlaag der vijanden van het volk Gods en het aanbreken voor de uitverkorenen van een eeuwigdurend tijdperk van gelukzaligheid. In de Nieuw Testamentische Apokapypse wordt de groote overwinning behaald door den Christus, die gestorven is, maar toch tot in eeuwigheid levend is (I, 18); uit den hemel gekomen (I, 7), zal hij het rijk van den Satan te gronde richten, om dan eeuwig met God over de uitverkorenen in het nieuwe Jeruzalem te heerschen (XIX, 11—XXII, 5).

Ik heb reeds naar aanleiding van het boek Daniël (zie bl. 354 en nog hier en daar (zie b.v. bl. 85) het noodige gezegd met betrekking tot de apologetische waarde welke aan geluksvoorspellingen toegekend kan worden, en ik behoef daarop niet terug te komen; ik zal alleen aan het gezegde deze opmerking toevoegen, dat, mogen de voorspellingen van dien aard hen voor wie zij bestemd zijn voor een tijd bemoedigen, zij toch in geen geval de lezers godsdienstig maken kunnen. Zijn zij reeds vrome menschen, zij zullen dit blijven; maar zijn zij het niet, dan zal de kennisneming van de voorspellingen hen niet tot Godskinderen maken.

Mijne taak is dus uitsluitend te trachten in 't licht te stellen welke de godsdienst is, waaraan de schrijver zijne lezers getrouw wil helpen maken.

Overal in dit geschrift is het kenmerkende van dezen godsdienst het geloof aan den Messias JEZUS, het lam dat geslacht is ten einde door zijn bloed de uitverkorenen Gode te koopen (V, 9), dat dood is geweest en nogthans tot in de eeuwigheid levend is (I, 18).

Door dit geloof onderscheiden de uitverkorenen zich scherp van de Joden; dezen heeten, zij die den Christus „doorstoken hebben" (I, 7); wegens hun ongeloof wordt Jeruzalem „overdrachtelijk genoemd Sodom en Egypte" (XI, 8); zij zullen zich echter, na een strenge kastijding ondergaan te hebben, bekeeren (XI, 13) [1].

---

[1]) Ik maak geen gebruik van den tekst II, 9, omdat vele uitleggers meenen dat, met hen „die zeggen dat zij Joden zijn, en zij zijn het niet," bedoeld worden de Pauliners (de Nicolaïeten of Bileamieten, II, 6; 14—16), de volgelingen van hen „die zeggen dat zij apostelen zijn, en zij zijn het niet" (II, 2). Deze uitlegging, ik moet het bekennen, schijnt mij echter toe zeer willekeurig te zijn, aangezien de brief aan den engel der gemeente te Smyrna niets bevat dat haar aanbeveelt. De lieden der synagoge van den Satan lasteren de geloovigen, en hun meester, de duivel zal tegen dezen een vervolging doen losbranden; doch er bestaat nergens eene aanduiding van het feit, dat de Joodsch-Christenen aan de vrijzinnigen ten laste legden, dat zij hen trachtten te doen vervolgen; wij weten integendeel, dat het juist de Joodsch-Christenen waren die zich strijdlustig betoonden. Zeer zeker worden in de Openbaring de geloovigen beschouwd als vormende het ware Israël maar hieruit volgt volstrekt niet, dat men als valsche Joden bestempelde degenen die zich ten onrechte op den naam van JEZUS CHRISTUS beriepen, maar wel de Joden zelven, zoolang zij weigerden te gelooven in hem dien zij doorstoken hadden; de synagoge dier valsche Joden (de echten naar ons spraakgebruik) wordt dan natuurlijk de valsche synagoge, de synagoge des Satans, des vijands van den Messias, genaamd. Dus schijnt mij de natuurlijke zin van dezen tekst toe de eenige aannemelijke te zijn.

Dit geloof onderscheidt de uitverkorenen, zoo mogelijk, nog scherper van de heidenen, van de vertegenwoordigers van het rijk der Satans, bestemd om door den Messias vernietigd te worden. De schrijver legt dan ook aan den dag een diepen afschuw van alles waardoor, naar hem toeschijnt, de geloovigen in het minst deel aan den dienst des duivels zouden hebben. Hierom de uitvallen tegen de vrijzinnigen, die niet schromen vleesch te eten van heidensche offers afkomstig (II, 2; 14—16; 20—24). Merken wij nog op, dat dit geloof, door middel waarvan de Christus gegrondvest heeft een koninkrijk van uitverkorenen, van heiligen, aan God gewijd (I, 6; V, 10), binnen het bereik is van alle menschen zonder uitzondering (V, 9), en dat de honderd vier en veertig duizend martelaren, die gedurende duizend jaren met den Christus heerschen, menschen zijn „uit alle volken en geslachten" (VII, 9); zij vertegenwoordigen de twaalf stammen (VII, 4—8), maar naar den geest, niet door hun vleeschelijke afkomst. In één woord, het boek der Openbaring is universalistisch.

Welke is nu de godsdienstige inhoud van dat geloof in JEZUS CHRISTUS? Op welke wijze zijn de menschen die dit geloof bezitten godsdienstig?

Het boek bevat niet veel dat licht op deze vraag zou kunnen werpen. Er wordt, bij voorbeeld, gezegd, dat de uitverkorenen „hunne staatsiekleederen gewassen en wit gemaakt hebben in het bloed des lams" (VII, 14), iets dat zonder twijfel in verband staat met de voorstelling, dat JEZUS CHRISTUS „ons van onze zonden gewasschen heeft in zijn bloed" (I, 5); maar dit is beeldspraak; zonder uitlegging is zij niet te verstaan, en nergens vinden wij die zoo onontbeerlijke uitlegging. Kunnen wij zoo ten naastenbij raden, dat men met dat wasschen van der menschen zonden in het bloed van Christus bedoelt, dat de vergiffenis der zonden op eenigerlei wijze in verband staat met den kruisdood van JEZUS, dit werpt hoegenaamd geen licht op hetgeen in de ziel van den geloovige moet plaats hebben, opdat het een waarheid zou wezen dat hij, de geloovige, zijne kleederen in het bloed des lams gewasschen heeft. Het is duidelijk, dat de schrijver tot de geloovigen rekent allen die den Christus JEZUS als hun heer erkennen, en die, hetzij het Jodendom, hetzij eenigen vorm van het heidendom verlatende, zich aangesloten hebben bij de eene of andere gemeente der „geloovigen".

Zegt echter ons geschrift niets met betrekking tot hetgeen het

wezen der vroomheid, het bevat toch eenige aanwijzingen over de vruchten welke de vroomheid dragen moet. De geloovigen „hebben de getuigenis van JEZUS" (XII, 17), hetgeen beteekent, dat zij zijne prediking kennen en bewaren, zoodat zij „de geboden Gods bewaren" (ibidem; verg. XIV, 12; XXII, 14), en dit moet zonder twijfel in zedelijken zin verstaan worden. Immers er is in het gansche boek geen spoor te vinden van rituëele eischen, waaraan de schrijver zou willen dat de geloovigen zich onderwerpen, en hij somt op de ondeugden, welke hen die daaraan schuldig zijn buiten het hemelsch Jeruzalem sluiten. Tot dezen worden, een eersten keer, gerekend zij die „gruwel en leugen doen" (XXI, 27) en, een tweeden keer, meer uitvoerig „de honden, de toovenaars, de hoereerders, de moordenaars, de afgodendienaars, en ieder die leugen bemint en doet" (XXII, 15); waarbij wij niet vergeten moeten dat, op het standpunt van de eerste eeuw, tooverij en heidensche praktijken, niet alleen als bijgeloovige zaken worden beschouwd, maar wel degelijk, zelfs vooral, als onzedelijke bedrijven. Naar de bedoeling van den schrijver zelf zijn de genoemde ondeugden van zuiver ethischen aard.

De schrijver van het boek der Openbaring wilde den godsdienst bevorderen. Hij deed het echter door middel van visioenen, welke in niets de uitnemendheid van den godsdienst aan het licht brengen; de methode deugt niet. Toch is hetgeen hier aanbevolen wordt wel degelijk de godsdienst, weliswaar zonder dat op den voorgrond wordt geplaatst, gelijk dit bij PAULUS het geval is, dat de wortel zelve van den godsdienst bestaat in de inwendige vernieuwing, die ons der zonde doet sterven om Gode te leven; maar, niettemin, zóó, dat gepredikt wordt de noodzakelijkheid van op zulk een wijze aan God toe te behooren, dat wij daardoor een leven van reinheid en liefde leiden, hetwelk de geloovigen van de wereldlingen onderscheidt.

Hier heeft het Evangelie zijnen invloed doen gevoelen, hoewel het niet in zijne diepte begrepen is. De voorstelling van *verdienstelijke goede werken* is blijven bestaan.

Dit is de dwaling van het Jodendom en het Katholicisme. Het komt mij echter voor, dat men ten onrechte de Openbaring als een Joodsch-Christelijk geschrift beschouwt. Zoo sprekende geeft met aanleiding tot misverstand. De Joodsch-Christenen waren de broeders die, hoewel den Christus in JEZUS erkennende, de

Mozaïsche wet gehandhaafd wilden zien; doch dit is een standpunt geheel vreemd aan de Openbaring; hier wordt niet alleen het Evangelie beschouwd als bestemd voor alle menschen zonder onderscheid wat de afstamming betreft, maar tevens wordt van de geloovigen volstrekt niet geëischt dat zij zich aan de besnijdenis of aan wat dan ook onderwerpen zullen, dat de beteekenis zou gehad hebben van hun inlijving in het Joodsche volk; de Wet speelt in de Openharing geen rol hoegenaamd. Men is in de war geraakt door de, zeer verkeerde, gewoonte, om, in de eerste eeuw van het Christendom, alles in verband te brengen met den fellen strijd door de Joodsch-Christenen tegen PAULUS en zijne aanhangers aangebonden, alsof er niets anders was geweest; daar nu de schrijver der Openbaring zijnen afkeer van het Paulinisme aan den dag legt, heeft men hem onder de Joodsch-Christenen gerangschikt. Dit is echter een dwaling. Hij keurt het Paulinisme af, niet omdat de aanhangers van deze richting zich van de Wet vrij hadden gemaakt, maar omdat zij, naar zijne meening, zich aan heidensche praktijken schuldig maakten. Hij is bekrompen, wat de Franschen *bigot* noemen, maar hij is geen Joodsch-Christen.

Dit boek dus houdt de roeping der geloovigen tot zedelijke reinheid staande [1]) en als dit het geval niet was, dan zou het de benaming Christelijk niet verdienen; maar tevens moet erkend worden. dat de opvatting van de bekeering in dit geschrift zeer oppervlakkig is, wat van zelf medebrengt een oppervlakkige opvatting der zedelijke reinheid, en aldus gaat het boek der Openbaring mank aan hetzelfde gebrek als het Jodendom en het Katholicisme, waar deze, dingen geheel vreemd aan de werkelijke volmaaktheid, rekenen, het Jodendom, tot hetgeen godsdienstig rein, het Katholicisme, tot hetgeen godsdienstig heilig is. Zoo zien wij de honderd vier en veertig duizend, die gedurende een duizend jaar met den Christus heerschen (VI, 9—12; VII; XIV, 1—5; XX, 4, 5) het genot van dit voorrecht niet danken aan de Christelijke deugden, welke zij met de andere Christenen gemeen moeten hebben, maar aan hetgeen hen van die andere Christenen onderscheidt, namelijk, dat zij maagdelijk gebleven zijn en den martelaarsdood hebben ondergaan.

---

[1]) Het schijnt mij ontwijfelbaar toe, dat de „werken" in de brieven aan de zeven gemeenten een ethische beteekenis hebben.

HOOFDSTUK IV.

De „geschiedkundige” boeken.

§ 1.

DE SYNOPTISCHE EVANGELIËN.

In drieërlei redactie bieden ons de drie eerste evangeliën een tafereel aan van de aardsche werkzaamheid van den Messias JEZUS, vóór zijne verheffing ter rechterhand Gods en dus ook vóór zijne verschijning in heerlijkheid. Gelijk zich de zaken aan de schrijvers voordoen, behoort het eerste van deze twee laatst genoemde feiten tot het verleden, het tweede nog tot de toekomst.

Wie deze geschriften doorloopt, na de brieven en de Openbaring gelezen te hebben, wordt dadelijk getroffen door het feit, dat, terwijl er geen twijfel bestaan kan, dat dezelfde persoon bedoeld wordt door den JEZUS, van wien PAULUS, bij voorbeeld, zegt dat „hij overgegeven is om onze overtredingen en opgewekt om onze rechtvaardiging,” en den JEZUS van de evangeliën, toch deze laatste op den anderen niet gelijkt. Herlezen wij de brieven, zorg dragende er niets in te leggen van hetgeen wij door de evangeliën weten, het zal moeilijk zijn achter de benaming JEZUS CHRISTUS een anderen persoon te vinden, dan een goddelijk wezen, „den Christus”, die in den hemel troont en wiens verschijning men verbeidt. Weliswaar zegt men van dien Christus, dat hij onder den naam van JEZUS een aardsch bestaan heeft geleid, dat hij naar het vleesch van DAVID afstamde en dat hij gekrui-

sigd is; maar dit is in de verte niet voldoende om de voorstelling te doen ontstaan van een menschelijke persoonlijkheid, een handelend individuëel wezen, en aan den eigennaam JEZUS een inhoud te verleenen. Op een weinig heldere wijze, die in elk geval niet voldoende omschreven is, wordt zijn dood in verband gebracht met de vergiffenis der zonden; maar dit brengt ons niet nader tot een concreten JEZUS, want men ziet volstrekt niet welk aandeel zijne persoonlijkheid, zijn karakter, heeft aan het feit der vergiffenis; men zou eerder denken, indien het geoorloofd is een veronderstelling te wagen in een zaak, welke door de schrijvers zoo geheel onbestemd gelaten is, dat de heilaanbrengende kracht aan zijnen dood toegeschreven beschouwd wordt als een uitvloeisel van zijne waardigheid van Messias. Wel stelt de brief aan de Filippiërs dezen dood voor als een daad van gehoorzaamheid van Christus (Fil. II, 8); doch, vragen wij, wie is degene die alzoo gehoorzaam is geweest? Wat deed hij op aarde tot het oogenblik waarop hij zich liet kruisigen? Men vindt in den brief aan de Filippiërs niets hoegenaamd, wat in de verte wijst op een mogelijk antwoord op deze vragen. Meer dan drie plaatsen herinner ik mij niet in de brieven aangetroffen te hebben, waar rechtstreeks op een *aardsche loopbaan* van JEZUS gezinspeeld wordt, namelijk Joh. II, 6: „wie zegt in hem te blijven, behoort ook zoo te wandelen, gelijk hij gewandeld heeft"; Hebr. II, 17, 18, waar niet veel meer te vinden is dan het dogma der vleeschwording, en V, 7, 8, waar gezinspeeld wordt op den zielestrijd in Gethsemané. In Hebr. XII, 2 is alleen sprake van den dood en de verheerlijking van Christus. Voorts, gelijk ik reeds de gelegenheid heb gehad te doen opmerken, vindt men in de brieven eenige zinspelingen op *woorden* van JEZUS, echter zóó, dat men niet eens raden zou, dat het zinspelingen zijn, indien men die woorden van JEZUS niet in de Synoptische evangeliën gelezen had. De persoon dien men overal in de brieven voor zich ziet, is de Christus; JEZUS is bijna niet zichtbaar.

Geheel anders is het met de drie eerste evangeliën gesteld. Hier wordt ons een JEZUS voorgeteekend, een JEZUS, die de Christus is, maar toch een persoonlijke JEZUS, een zichtbaar levende JEZUS, wiens werkzaamheid ons beschreven wordt. Hier hebben wij een JEZUS van wien wel meer dan eens tegenstrijdige dingen gezegd worden, zoodat lang niet al het verhaalde als geschiedkundig juist mag beschouwd worden, van wien ook niet genoeg

verteld wordt, om de verspreide trekken tot een portret te kunnen vereenigen, maar toch een concreten JEZUS, van wien men had knnnen trachten een portret te maken, terwijl men van den Christus niet meer dan een begrip kan pogen te geven. Het verschil tnsschen de evangeliën en de brieven kan in deze voege samengevat worden, dat de laatsten van een Christus spreken, die JEZUS is geweest, terwijl de evangeliën van een JEZUS spreken, die de Christus is.

Dit verschil is zeer belangrijk; hebben wij echter hier meer dan een verschil, en wel twee tegenstrijdige voorstellingen? Bij eenig nadenken zal men erkennen, dat het uiterst vreemd zou geweest zijn, indien hetgeen de schrijvers der evangeliën aangaande JEZUS dachten in onverzoenlijken strijd was geweest met de voorstellingen van de meeste andere Nieuw Testamentische schrijvers. Inderdaad dit had alleen dan het geval kunnen zijn, indien, hetzij de evangelieschrijvers zich in een gedachtenwereld bewogen hadden geheel van die der overige Christenen afgezonderd, een onderstelling welke weerlegt wordt, zonder naar meer om te zien, door het feit dat hun geschriften opgang hebben gemaakt, terwijl de christologie der brieven die der Kerk geworden is; hetzij er onder de Christenen des eersten tijds twee christologische, scherp van elkander onderscheiden, groepen hadden bestaan, uit één waarvan de epistolaire letterkunde van het Nieuwe Testament te voorschijn zou zijn gekomen, terwijl de Synoptici tot de andere zouden behooren; doch deze veronderstelling is evenmin aannemelijk als de eerste; onze evangeliën zijn niet Ebionietisch, hoewel het eerste door de sekte van dien naam erkend werd; zij behooren klaarblijkelijk tot de groote Christelijke strooming, waarin natuurlijk schakeeringen voorkwamen, maar welke toch eenstemmig den in den hemel verheerlijkten Messias als den Heer erkende. Ik geloof niet dat ooit het paulisnisme en het Joodsch-christendom zich vastgezet hebben in twee nauw aaneengesloten, scherp van elkander gescheiden partijen; doch, al mocht ik hierin ongelijk hebben, nooit zal men kunnen beweren dat het derde evangelie uit de kringen van het joodsch-christendom ontsproten is; voorts zij opgemerkt, dat de oneenigheid tusschen de twee richtingen veel meer betrof de roeping der heidenen, dan de opvatting van den persoon des Christus'.

Werkelijk is de opvatting in de evangeliën niet in strijd met die in de brieven. Dezen onderstellen overal dat er een JEZUS

geweest is, die een aardsch leven geleid heeft eer hij stierf en ten aanzien van wien men het een en ander wist. De schrijvers daarvan, gelijk ook die van de Openbaring, hebben voor lezers geschreven, die overtuigd waren dat JEZUS van Nazareth de Messias was, voor wie het dus overbodig was terug te komen op de bewijzen der messianiteit; zij moesten die bewijzen als bekend onderstellen, en indien de bewijzen, gelijk mij toeschijnt buiten twijfel te wezen, hoofdzakelijk uit verhalen bestonden, begrijpt men zeer goed dat hier en daar in de brieven toespelingen op woorden van Jezus aangetroffen worden. Er bestond immers een stel messiaansche verhalen, waarin vele woorden van JEZUS aangehaald werden, en de missionarissen brachten deze Christelijke heilige geschiedenis van plaats tot plaats. Het is, dunkt mij, niet juist, te zeggen, gelijk ik wel eens gelezen heb, dat de brievenschrijvers een JEZUS hebben, die ter wereld gekomen zou zijn enkel om te sterven, zoodat zij zich om zijn aardsch bestaan, anders dan ter wille van dien dood, niet bekommeren. Zoo is het zeker niet. Zij hebben de voornaamste materialen gekend, die mettertijd in de evangeliën vereenigd zijn geworden, en zij kunnen niet anders dan daaraan een groote waarde hebben toegekend, al is het niet, gelijk wij doen, met het oog op de persoonlijkheid van JEZUS, maar met het oog op zijne messianiteit. Daar hunne lezers er evenveel van wisten als zij zelven, hebben zij niet daarover geschreven, maar over de zaak die hun ter harte ging, en deze is de verhouding der Christenen tot den in den hemel levenden Christus.

Heb ik hierin goed gezien, dan verklaart zich van zelf de geboorte der evangelische letterkunde. Terwijl het aantal Christenen gestadig toenam en tevens de Christus, die uit den hemel komen moest, lang op zich liet wachten, heeft het oogenblik moeten aanbreken, waarop men de behoefte gevoelde te verhoeden, dat met het eerste geslacht der Christenen zou verdwijnen de kennis der feiten, welke hun geloof in hun eigen oogen rechtvaardigden en waaraan men een groote kracht toekende voor de verdere verspreiding van dat geloof. Zij die de pen opgevat hebben ten einde aan deze behoefte tegemoet te komen geloofden, evenals de lezers der brieven, aan Christus' opstanding, aan zijne verheerlijking in den hemel en aan zijn aanstaande komst; evenals voor de overigen bestond voor hen de hemelsche Christus, voor hun geestesoog tegenwoordig, over hen wakende, voorwerp van

hun dierbaarste hoop; maar hun taak was niet over dien Christus te spreken, daar zij zich geroepen gevoelden aan te toonen, dat die Christus niemand anders was, getuige zijne messiaansche werkzaamheid, dan JEZUS van Nazareth. En zoo komt het dat de brieven het bijna uitsluitend over den Christus hebben en de Synoptici over JEZUS, en toch allen eenstemmig over JEZUS CHRISTUS, of, gelijk ik straks zeide, de eenen spreken van een Christus, die JEZUS is geweest, en de anderen van een JEZUS, die was en is de Christus.

Ik voorzie een tegenwerping. Men zal doen opmerken, dat de Synoptici ons in kennis brengen met een JEZUS die een door en door menschelijke natuur heeft, terwijl de brieven en de Openbaring een wezenlijk bovenmenschelijken Christus voor ons voorstellingsvermogen plaatsen, wat geheel tegenstrijdig is, zoodat de twee voorstellingen welke zich beurtelings aan ons voordoen niet te verzoenen zijn. — Laten wij elkander goed verstaan. Ik beweer dat de JEZUS CHRISTUS der *evangelieschrijvers* dezelfde is als die van de overgroote meerderheid der Christenen in de eerste eeuw van onze jaartelling; maar ik zeg niet, dat hij geheel en al is de JEZUS van Nazareth die geleefd heeft. Zelven kunnen de schrijvers, onder den invloed der voorstellingen welke in de sekte inheemsch waren, in JEZUS iets anders gezien hebben dan wat afgeleid moet worden uit meer dan één der feiten welke zij zelven verhalen; wat, dit zij terloops opgemerkt, bewijst, dat zij niet verdichten, maar dat zij bestaande overleveringen verzamelen. Deze overleveringen nu bevatten bestanddeelen, welke onvereenigbaar zijn met de voorstelling van den bovenmenschelijken Christus, een voorstelling die spoedig heerschend werd, en het is duidelijk dat die bestanddeelen de meest historische zijn, daar zij niet de vrucht kunnen wezen van voorstellingen daarmee in tegenspraak. Hier doet zich een letterkundig verschijnsel voor, dat geheel overeenkomt met hetgeen wij bij de heilige geschiedenis van Israël waargenomen hebben: de geschiedenis wordt op grond van een theorie geschreven, een theorie welke de feiten kleurt en daaraan een beteekenis verleend, welke zij op zichzelf niet hebben en welke het volstrekt niet onmogelijk is daarvan af te scheiden. Verder heeft de theorie invloed uitgeoefend op den inhoud zelf der overlevering, die ontwikkeld is en meer of min vervormd, en voor een deel legende geworden is.

De lezer ziet, dat ik de Synoptische evangeliën beschouw als

apologetische geschriften, gelijk de dusgenoemde historische boeken van het Oude Testament en de heilige geschiedenis van den Hexateuch. Hier is de apologie gericht op de messianiteit van JEZUS. Ik ben voorzeker niet de eerste die op dit karakter van onze drie eerste evangeliën wijs; toch zijn er nog een zeer groot aantal menschen die het niet opgemerkt hebben, omdat zij deze geschriften lezen in de meening voor zich te hebben levensberichten over JEZUS. Niets meer dan deze meening is in staat te verhinderen dat men die geschriften begrijpt; ook leidt zij tot het plegen van groot onrecht ten aanzien van de schrijvers. Immers, indien hun bedoeling ware geweest de kennis van JEZUS' leven te verbreiden en voor het nageslacht te bewaren, dan hadden zij zich niet op erbarmelijker wijze van hun taak kunnen kwijten; niets aangaande het gezin waartoe de held behoorde, aangaande de verhouding tusschen hem en de andere leden der familie, noch aangaande zijn leven eer hij in het openbaar optrad; niets aangaande hetgeen hem JOHANNES den DOOPER deed opzoeken, noch aangaande hetgeen hemzelf bewoog de taak der prediking op zich te nemen; niets dan korte, algemeene aanwijzingen over zijne werkzaamheid in Galilea en over zijne bedoeling bij de keuze zijner discipelen; hoegenaamd niets aangaande de inrichting van hun samenleven, noch aangaande hunne wederkeerige verhouding; niets aangaande het doel van zijne reis naar Jeruzalem, noch aangaande den inhoud van zijne prediking aldaar (alleen van zijne twistredenen met tegenstanders wordt gewag gemaakt); hoe vaak heeft hij den weg tusschen Bethanië en Jeruzalem met zijne discipelen niet afgelegd, en welke onvergetelijke woorden moeten niet bij deze gelegenheid van zijne lippen gevloeid zijn; wij hooren niets hoegenaamd daarvan; en de lijdensgeschiedenis! na den zielestrijd in Gethsemané (het eenige verhaal dat ons een vluchtigen blik in zijne ziel vergunt) niets, volstrekt niets, dat ten doel heeft te doen kennen wat in zijn binnenste omging. Ik sta verbaasd over het onnoemelijk aantal lijdenspreken welke, jaar in, jaar uit, gemaakt worden met behulp van teksten, die het niet mogelijk maken zich rekenschap te geven van de ware toedracht der bloedige tragedie, en die ons volstrekt niet in staat stellen te weten wat het slachtoffer dacht en gevoelde. [1]) De prekers schijnen met alwetenheid begaafd

[1]) Van de zeven kruiswoorden, die uit de vier evangeliën samengelezen moeten worden, is er maar één, dat iets van JEZUS' gemoedstoestand openbaart, „mijn God,

te zijn. Een feit is het, dat wij veel vollediger ingelicht zijn omtrent de intieme gevoelens van SOCRATES dan van JEZUS. Maar, indien de evangelieschrijvers zich volstrekt niet ten doel gesteld hebben hun lezers in te lichten over het persoonlijk karakter van JEZUS, over zijne denkbeelden en zijne aspiraties, indien zij zich geheel iets anders voorgenomen hebben, dan mogen wij hun geen verwijt ervan maken dat hunne geschriften niet geven wat wij gaarne zouden ontvangen hebben, maar wat zij in 't geheel niet bedoelden.

Maar zij konden het ook niet bedoelen. Waarom zouden zij zich om biographische bijzonderheden bekommerd hebben? Zij hebben de gedachte daaraan, niet afgewezen, maar eenvoudig niet gehad, noch kunnen hebben. Daargelaten dat elk wetenschappelijk belang hun teneenenmale vreemd was, wat had bij hen de begeerte kunnen doen ontstaan de geschiedenis van JEZUS te kennen en te bewaren, terwijl hun eenige begeerte was verzekerd te zijn dat zij deel zouden hebben aan het rijk des Heeren als hij uit den hemel kwam om het te vestigen; zij leefden in de toekomst, niet in het verleden. Om aan het rijk deel te hebben moest men „in hem gelooven" en „vrij van de besmetting der wereld" leven, niet JEZUS' levensgeschiedenis kennen. Het spreekt van zelf, dat zijne woorden den doorslag moesten geven in alle vragen betreffende de inrichting van dat leven der reinheid, waardoor de Christenen zich moesten kenmerken in afwachting van de komst des Heeren; daarom had de overlevering bewaard, en hebben de evangelisten opgeschreven, deze woorden in grooten getale; maar op het standpunt der Christenen, zou het geheel overbodig geweest zijn navraag te doen naar de persoonlijke overdenkingen van JEZUS, daar zijne woorden door het feit alleen dat zij van hem afkomstig waren een onweersproken gezag bezaten. Geen andere behoefte gevoelde men en kon men gevoelen, dan die om te betoogen, als een feit boven alle bedenking verheven, dat hij de Heer was.

Ik moet hierop nadruk leggen, omdat dán alleen, wanneer men dit goed in het oog houden zal, men het gevaar zal kunnen ontgaan van meer van de Sypnotische evangeliën te vorderen, dan zij in staat zijn te geven, namelijk dan redacties van den

---

mijn God, waarom hebt gij mij verlaten!" en zelfs dit éene is niet door den evangelist medegedeeld ter wille van wat wij op deze wijze, terecht, erin zoeken.

gewonen inhoud der prediking van de missionarissen, gegrond op de overleveringen betreffende JEZUS, en behelsende, naast een rijken ader van stichtelijkheid, voornamelijk hetgeen beschouwd werd als nuttig om in den persoon van JEZUS den Messias te doen erkennen.

Men weet dat het derde Evangelie aanvangt met een opdracht, waaruit iets betreffende des schrijvers doel opgemaakt kan worden. Welnu, die openingswoorden bevestigen mijne bewering. Laten wij er even bij stil staan (zie Luk. I, 1—4).

> Nademaal velen ondernomen hebben een verhaal op te stellen....

aangaande wat? Aangaande JEZUS' leven? Neen, maar

> aangaande de dingen die onder ons volbracht zijn....

en men zal uit het vierde vers zien, dat onder deze dingen verstaan moeten worden dingen welke dienstbaar zijn aan de evangelische prediking, zulke welke hen die ze hooren voor het geloof winnen kunnen; het is, dat de Messias in den persoon van JEZUS geopenbaard is geworden, machtig in woord en daad, dat hij door een klein aantal getrouwen erkend is, maar door de Joden miskend en gekruisigd; dat hij echter den derden dag opgestaan is en in den hemel opgenomen, van waar hij in heerlijkheid komen zal,

> gelijk zij ze ons overgeleverd hebben, die van den beginne ooggetuigen en dienaren des woords geweest zijn....

wij hebben dus te doen met een overlevering, welke tot de apostolische prediking opklimt;

> Zoo heeft het ook mij goedgedacht, na alles van voren af nauwkeurig te hebben nagegaan, het achtereenvolgens (op geordende wijze) aan u te schrijven, voortreffelijke THEOPHILUS, opdat gij de zekerheid moogt kennen van de zaken, waarin gij onderwezen zijt.

De zaken waarin THEOPHILUS onderwezen is zijn natuurlijk niet een geschiedenis, maar de verkondiging van het geloof in den Heer JEZUS CHRISTUS; en wat nu, in het aldus aangekondigd geschrift, aan die prediking kracht bijzetten zal, het is een zoo volledig mogelijke kennis der feiten die op het geloof betrekking hebben. — Wat beteekenen de woorden „na alles van voren af nauwkeurig te hebben nagegaan?" Meestal wordt dit opgevat als doelende op geschiedkundige onderzoekingen, door den schrijver in het werk gesteld, eer hij tot het schrijven van zijn boek over-

ging; en inderdaad dit schijnt mij toe de eenige redelijke zin te wezen, onder voorwaarde, dat men niet onder geschiedkundige, biographische onderzoekingen zal verstaan. De schrijver heeft tot zijne beschikking nog andere bronnen gehad dan door Marcus en Mattheüs zijn gebruikt, en hij heeft eruit geput, om aan te vullen wat zijne voorgangers gegeven hadden; hij is tot „het begin" opgeklomen, want hij vergenoegt zich er niet mede een messiaansch verhaal aangaande JEZUS' geboorte ten beste te geven, maar hij laat daaraan voorafgaan een, evenzeer messiaansch, verhaal van de geboorte des voorloopers. Hij oefende ook een zekere critiek uit op de stof hem door zijne bronnen opgeleverd, want hij bracht orde in de dingen waaruit zijn geschrift samengesteld werd; inderdaad leert ons de vergelijking met de andere evangeliën, dat de schrijver van het derde een dusdanigen arbeid verricht heeft; natuurlijk bewijst dit geenzins, dat de door hem aangenomen orde noodwendig met de geschiedkundige werkelijkheid overeenstemt.

Ik beweer niet, dat alles volmaakt doorzichtig is in dat voorwoord van Lukas; doch ik beweer wel, dat het *apologetisch* doel van zijn geschrift hier door den samensteller zonder de minste dubbelzinnigheid aangewezen is. Hij heeft nooit eraan gedacht een levensbericht te schrijven, maar wel een aaneengeschakeld verhaal der feiten, welke, naar zijne overtuiging, ***het Christelijk geloof bevestigden.***

Hoewel de twee andere evangeliën geen voorwoord hebben, is het gemakkelijk te zien, dat zij geheel met dezelfde bedoeling als het derde geschreven zijn. Zelfs heeft het tweede een titel (Marc. I, 1), die onbegrijpelijk zou zijn, indien het geschrift waarboven hij prijkt door den schrijver als een biographie bedoeld ware. Hij luidt:

Begin van het Evangelie van JEZUS CHRISTUS, den Zoon Gods.

Men merke op dat de woorden „Evangelie van JEZUS CHRISTUS" niet kunnen beteekenen „Evangelie door JEZUS CHRISTUS gepredikt"; want het geschrift, hoewel dat Evangelie, hetwelk een deel uitmaakte van de messiaansche werkzaamheid, bevattende, geeft een aantal andere zaken aan de lezers, en ***begint niet*** met het Evangelie door JEZUS gepredikt. Dit laatste wordt eerst in de verzen 14 en 15 genoemd, na JOHANNES' prediking, JEZUS' doop en de verzoeking in de woestijn; voorts zijn de twee genoemde verzen

niet een *begin* der uiteenzetting van dat Evangelie, maar een samenvatting daarvan *in zijn geheel.* Het Evangelie kan in den titel niet zijn wat JEZUS gepredikt heeft, en kan dus niets anders zijn dan wat zijne zendelingen gepredikt hebben; niet het Evangelie van het rijk Gods, maar het Evangelie van JEZUS' messiaansche waardigheid. De titel moet als volgt verstaan worden: „Hier begint de opgaaf van hetgeen gepredikt wordt door hen, die aan de menschen, tot hun zaligheid, JEZUS CHRISTUS, den Zoon Gods, verkondigen".

Ik hoop de zaak zoo duidelijk gemaakt te hebben, dat ik verdere beschouwingen daaraangaande achterwege laten zal.

Ten einde de verdediging van het geloof in den Christus JEZUS, in de Synoptische evangeliën vervat, grondig te kunnen beoordeelen en waardeeren, zouden wij in staat moeten zijn haar te kunnen vergelijken met de prediking der eerste apostelen, die de persoonlijke discipelen van JEZUS waren geweest. Het is zeer te betreuren dat dit geheel onmogelijk is, aangezien de oorspronkelijke Christelijke prediking ons niet bekend is.

Men werpe mij niet tegen het boek der Handelingen en de voorgewende eerste apostolische prediking welke wij daarin vinden (II, 14—36, 38—40). Zij maakt een deel uit van de Pinksterrede, welke daar aan PETRUS in den mond wordt gelegd. Deze toespraak komt hierop neer; de gave des heiligen geestes komt van den verheerlijkten Christus; deze Christus is JEZUS van Nazareth, van wien God door middel van talrijke wonderen in de oogen van het Joodsche volk getuigd heeft; nogthans hebben de Joden aan hem niet geloofd en zij hebben hem overgeleverd aan de heidenen, onbewuste werktuigen van Gods plannen, die vooraf het lijden van den Christus aangekondigd had. Weder overeenkomstig de Schrift, heeft God JEZUS opgewekt, hem aan zijne rechterhand in verhevenheid doen plaats nemen en hem opgedragen den heiligen geest op de uitverkorenen uit te storten. Men bekeere zich dus en men late zich doopen in den naam van JEZUS CHRISTUS, ten einde den heiligen geest te ontvangen, beloofd, niet alleen aan de geloovige Joden, maar ook aan „allen die verre zijn". — Deze rede leert ons wat men in de tweede eeuw meende dat de apostolische prediking moest zijn geweest, niet wat zij geweest was. Zekerlijk moet zij de stelling vervat hebben, dat JEZUS, die aan de heidenen overgeleverd was, de Messias was en dat God

hem uit de dooden had opgewekt. Maar welke gronden voerde men voor deze stelling aan? De Handelingen zeggen dat men zich op de Schrift en op JEZUS' wonderen beriep. Maar dit antwoord op onze vraag is klaarblijkelijk het antwoord gegeven in den tijd toen de Handelingen geschreven werden en daaruit is niets af te leiden aangaande het antwoord dat PETRUS en zijne vrienden gaven. Uit het boek der Handelingen kunnen wij niet te weten komen wat de eerste evangeliepredikers aangaande hun meester leerden. Wat wij bezitten is de letterkundige vrucht der gedaanteverwisseling, welke deze prediking van lieverlede onderging in den mond van hen die haar, ieder op zijne wijze, overnamen en teruggaven. Het is een ketting, waarvan één der uiteinden in onze handen is, maar het andere einde kunnen wij niet grijpen.

Een verdere moeilijkheid ligt in het feit, dat wij geen middelen bezitten, om uit te maken wat de schrijvers zelven toegevoegd hebben aan hetgeen hun door hunne bronnen of door hun omgeving aangebracht werd. Wij kunnen niet eens met zekerheid hun persoonlijk toeschrijven eenige trekken, welke een verschil in richting aanduiden, bij voorbeeld woorden, aan JEZUS toegeschreven, maar getint zóó, dat zij, bij Mattheüs, tegen het Paulinisch liberalisme, bij Lukas, tegen het Joodsch-Christendom gericht zijn. Het kan immers zijn, dat reeds de overlevering, waaruit de evangelisten geput hebben, en waarin zeker verschillende stroomingen bestonden, aan die gezegden den vorm gegeven heeft waaronder zij te boek zijn gesteld. Een zeer treffend voorbeeld wordt geleverd door de vergelijking tusschen Matth. VII, 22, 23 en Luk. XIII, 25—27, twee eschatologische plaatsen, welke in beide evangeliën op zeer gekunstelde wijze met hetgeen ze omringt samengevoegd zijn en niet werkelijk ermede samenhangen; die schijnbare samenhang is dan ook verschillend in beide; het is duidelijk dat die gezegden zonder hun tegenwoordige onnatuurlijke omlijsting eenmaal bestaan hebben. Welnu, afgezien van de omgeving, is het duidelijk, dat zij parallel met elkander zijn, maar zóó dat het ééne het andere weerspreekt. Er is sprake van slechte discipelen, die buiten het rijk gesloten zullen worden. Bij Mattheüs vragen zij binnen gelaten te worden en beroepen zich hierop, dat zij in den naam van den Christus geprofeteerd en krachten gedaan hebben; hier worden ten tooneele gebracht die Christenen, die zich beriepen op de uitnemendheid van hun Evangelie op

grond der heilzame gevolgen van hun prediking (verg. Gal. III, 2), maar die door de Joodsch-Christenen beschuldigd werden de Wet te schenden, zoodat de Christus hun antwoordt: „Ik heb u nooit gekend; gaat weg van mij, gij verkrachters der Wet!" (letterlijk „gij, die de *anomie*, wat tegen de *Wet* strijdt, werkt"). — Bij Lukas, andersom, beroemen zich de slechte Christenen erop, dat zij voor de oogen des Heeren gegeten en gedronken hebben, en dat hij op hunne straten geleerd heeft; zij zijn dus de Joodsch-Christenen, die tegenover de Paulinische doen gelden, dat zij, namelijk in den persoon van hun oorspronkelijke voorgangers, met JEZUS zelf hebben omgegaan. Doch, heet het verder, de Heer zal hun zeggen: „Ik zeg u, ik weet niet van waar gij zijt; wijkt allen van mij, gij werkers der ongerechtigheid" (werkers der *adikie*, van wat tegen de *gerechtigheid* strijdt)[1]. — Men ziet het, het is een strijd, waar de gebruikte wapenen zijn woorden aan JEZUS toegeschreven. Maar wie heeft aan die woorden hun vorm gegeven? Lukas heeft zonder twijfel een werk gekend, waaruit ons eerste evangelie gegroeid is; maar dit bewijst niet, dat men niet in de Paulinische kringen JEZUS liet spreken gelijk hij het in het derde evangelie doet. Wat van den schrijver zelf is en wat aan de kringen waarin hij zich bewoog toegeschreven moet worden, weten wij niet en kunnen wij niet weten.

Wij moeten er dus van afzien het persoonlijk aandeel vast te stellen, dat de evangelieschrijvers hebben gehad aan de apologie van het geloof in den Christus, ons in hun werk aangeboden. Dit nadeel is echter niet zoo belangrijk als men zich misschien zou kunnen voorstellen, want die schrijvers hebben zelven in elk geval die apologie niet uitgedacht, evenmin als de drie voorname middelen waarvan zij gebruik maakt.

Deze middelen zijn, 1e. de aanwijzing dat de messiaansche voorspellingen in JEZUS haar verwezenlijking gevonden hebben (dit springt zoo in het oog, dat ik mij ontslagen acht van de moeite om bewijsplaatsen aan te halen); 2e. de aanwijzing der hooge profetische wijsheid door welke JEZUS uitblonk (zie o. m.

---

[1]) Ik ken geen vertaling welke werkelijk weergeeft hetgeen in Mattheüs staat. De Statenvertaling en de Synodale vertaling spreken geen van beiden van *onwettigheid*, maar van *ongerechtigheid*; alle Fransche vertalingen die ik ken hebben *iniquité*; de Engelsche hebben *iniquity* Zoodoende heeft men, tegen den tekst in, het groote verschil tusschen de twee lezingen voor een deel uitgewischt. „Traduction, trahison".

Marc. I, 22); 3e. het op den voorgrond stellen van de uitnemende wondergave waarmede God hem had uitgerust, om hem als een geloofsbrief te dienen (aanhalingen overbodig). Onze evangelisten hebben toen dit kader zoo als het was overgenomen; uit zichzelf konden zij niets eraan toevoegen dan trekken in denzelfden geest, of ook — wij zagen juist een merkwaardig voorbeeld daarvan — het profetisch woord van den Messias zoo kleuren, dat het niet meer was de apologie van het geloof in den Heer, zonder meer, maar wel die van één der richtingen, welke de Christenen van elkander onderscheidden.

De geboorteverhalen (Matth. I, II; Luk. I, II) behooren tot de amplificaties, en het is zichtbaar, dat de inhoud daarvan lang niet geheel op rekening van de schrijvers gesteld mag worden, want, als in een geologische formatie, moet men verschillende elkander opvolgende lagen van voorstellingen onderscheiden: de Messias moest zoon van DAVID wezen, en men heeft geslachtsregisters samengesteld, ten bewijze, dat JEZUS van den grooten koning afstamde; dezelfde voorstelling heeft de zeer kinderlijke gedachte doen ontstaan dat de Messias te Bethlehem het levenslicht aanschouwd moest hebben. Doch de voorstelling eener vleeschwording baant zich een weg en doet den natuurlijken vader van JEZUS verdwijnen, om voor den heiligen geest plaats te maken; de geslachtsregisters bewijzen niets meer, en JEZUS, daar JOZEF zijn vader niet is, is geen afstammeling van DAVID. De evangelisten echter storen zich weinig daaraan en geven de twee voorstellingen naast elkander terug, alsof de ééne de andere niet buitensloot, waarbij komt dat zij, bij tal van gelegenheden, getrouw aan de door hen gebruikte bronnen, in den loop van hun verhalen aan JEZUS den titel van zoon van DAVID geven. [1]).

Er bestaan veel andere voorbeelden van zulk een voortgezette ontwikkeling der overlevering, waarin dan oudere en latere bestandeelen moeten onderscheiden worden, als het ware lagen van verschillende formatie. Zoo heeft bij Marcus de goddelijke aanwijzing van JEZUS bij zijnen doop nog een bijna geheel subjectief karakter; hij zag de hemelen scheuren en den geest als

---

[1]) De geboorteverhalen zijn in onverzoenlijken strijd met elkander, elk is in strijd met zichzelf en beiden zijn in strijd met het geschrift waarvan zij deel uitmaken, waaruit voortvloeit, dat zij niet geloofwaardig zijn. Dit in de bijzonderheden aan te wijzen is uiterst gemakkelijk, maar het zou een zeer groote plaatsruimte in beslag nemen, die ik meen er niet aan te mogen besteden.

een duif op hem nederdalen, en de stem zeide: „Gij zijt mijn geliefde Zoon" (Marc. I, 10, 11); bij Mathheüs wordt het verschijnsel iets meer objectief; JEZUS blijft degene die ziet, maar uit den hemel klinkt: „Deze is mijn geliefde Zoon" (Matth. III, 16, 17. „De hemelen werden hem geopend" is ook meer objectief dan „hij zag de hemelen scheuren"); eindelijk is bij Lukas alles objectief, en dus physisch op te vatten; de hemel wordt geopend en de heilige geest daalt op hem neder in lichaamlijke gedaante, als een duif (Luk. III, 21, 22). De stem zegt wel: „Gij zijt mijn geliefde Zoon", maar de samenhang doet zien, dat bedoeld wordt een werkelijke stem, welke ook door de daar aanwezige personen vernomen wordt. — Op soortgelijke wijze zou men met dezelfde uitkomst de verhalen over de verzoeking en die over de opstanding, zelfs andere nog, met elkander kunnen vergelijken.

Er is dus een voortgang op te merken, vooral in de richting van een meer en meer stoffelijke opvatting, in de wijze waarop men zich voorstelde hetgeen betrekking had op den Messias JEZUS en de bewijzen voor zijne waardigheid; doch het kader blijft altijd hetzelfde, zoo ver als wij deze prediking, teruggaande in de richting van haar eerst ontstaan, kunnen vervolgen [1]). Men heeft niet meer gedaan, dan oorspronkelijke gegevens aandikken. Zoo zien wij door het voorbeeld van het tweede evangelie, dat er een tijd heeft bestaan, toen men met den voorlooper, zonder geboorteverhalen, begon; doch de verhalen van Matheüs en Lukas, hoe tegenstrijdig ook, strooken geheel, wat den geest en de bedoeling betreft, met het epos waaraan men ze toegevoegd heeft. Dit epos, gelijk reeds gezegd werd, teekent JEZUS als den Christus, 1e. naar de Schrift, 2e. in zijne profetische wijsheid, 3o. uit hoofde van de door hem verrichte wonderen.

Het komt mij nu volstrekt niet noodig voor de reeks van tafereelen, waaruit de verhalen in de Synoptische evangeliën bestaan, in bijzonderheden hier na te gaan. Ieder kan zich gemakkelijk overtuigen dat al deze verhalen ten doel hebben, niet den persoon

1) Ik herinner, dat dit niet is tot den aanvang zelf. Ik betreur het ten zeerste, dat ik niet weten kan, of de persoonlijke discipelen van JEZUS hem reeds wonderen toegeschreven hebben, en, zoo ja, welke; mogelijk zou het kunnen zijn dat zij zich, wat betreft het bewijs door de wonderen, vergenoegd hebben met het wonder der opstanding. In elk geval was dit laatste voldoende om te maken dat het wonder in hun betoog niet zou ontbreken. Het wonder is één van de bewijzen voor JEZUS' messianiteit van den aanvang der Christelijke prediking af.

van JEZUS te schilderen en het drama van zijn leven in zijn beloop toe te lichten, maar den lezer tot het geloof aan hem als den Christus te brengen, of hem in dat geloof te bevestigen. Hier moet echter niet vergeten worden, anders wordt de zaak verkeerd verstaan, dat het uitgangspunt van deze Christusprediking is geweest wat de persoonlijke vrienden van JEZUS aangaande hem verhaald hadden, dus zeer echte herinneringen van getuigen, zoodat in de verhalen dingen voorkomen, die niet zijn feitelijk een deel van de geschiedenis van den Messias, hoewel alles in die hoedanigheid neergeschreven is [1]). Ik ga dus, zonder verdere beschrijving, vragen naar de godsdienstige waarde van deze apologie.

Schijnbaar tegenstrijdig is het te beweren, dat de apologie van het geloof in den Christus, welke de drie eerste evangeliën bevatten, het kostbaarste is van wat het Nieuwe Testament ons aanbiedt, en dat toch die verdediging geen steek houdt. Intusschen is dit mijne meening, en ik kan ze rechtvaardigen.

Ik begin met het negatieve gedeelte van mijn stelling.

1°. Het schriftuurlijk bewijs voor de messianiteit van JEZUS is door en door willekeurig. Geen enkel van de teksten aangehaald als in den persoon van JEZUS verwezenlijkt is op hem toegepast kunnen worden anders, dan doordat men eraan een zin gaf, dien hij in het Oude Testament niet heeft. Men heeft niet JEZUS als den Christus erkend, omdat hij geleek op een portret, dat men vooraf in de Schrift gevonden had; maar, omgekeerd, omdat men in JEZUS den Messias meende te erkennen, heeft men hieruit opgemaakt, dat zijn portret zich in het Oude Testament bevinden moest, en men heeft de Schrift dienovereenkomstig verklaard.

[1]) De Messias die den doop verlangt is een onmogelijkheid; dus is het waar, dat JEZUS zich heeft laten doopen. De schrijvers waren zoo geheel ter goede trouw, dat de gedachte bij hen niet opkwam dezen trek weg te laten; doch ras heeft die anonieme werking der verbeelding, waaruit de legenden te voorschijn komen, daaraan, door middel van het hemelsch visioen, een messiaansch karakter verleend. De moeilijkheid bleef toch in werkelijkheid bestaan, maar men gevoelde haar niet meer; veel erger tegenstrijdigheden dan deze zijn trouwens in den bijbel aan te wijzen.... Dit is maar één voorbeeld uit velen. Wat dit ééne betreft, kunnen wij niet weten wat aan de discipelen aanleiding gaf dit feit te vertellen, daar wij hun oorspronkelijke prediking niet bezitten; toch kan men met eenige waarschijnlijkheid gissen, dat zij ook JOHANNES DEN DOOPER beschouwd hebben als gezonden ten einde den weg voor den Messias voor te bereiden.

Het is, bij voorbeeld, niet waar dat de Schrift zegt, dat de Messias lijden moest, en het verhaal over de Emmaüsgangers (Luk. XXIV, 13—35) bewijst dat, vóór JEZUS' dood, niemand het erin gelezen had. De verrezen Christus moet het hun verklaren, anders zouden zij het niet verstaan (verg. Hand. VIII, 26—40). Dus het geloof dat JEZUS de Messias was heeft aan het Oude Testament een beteekenis gegeven, welke niet de ware was; zonder dat geloof, kan men in het Oude Testament niet lezen wat de Christenen erin vonden; de Schrift heeft dus geen bewijskracht ten gunste van de messianiteit van JEZUS, dan voor hen die er reeds aan gelooven.

Ik wil niet zeggen dat niet vele menschen door het beroep op het Oude Testament overtuigd zijn geworden. Integendeel was er iets zeer treffends voor de verbeelding in de bewering, dat alles wat met JEZUS gebeurd was eeuwen van te voren aangekondigd was geworden; men vond dit zeer schoon en was niet kieskeurig ten aanzien van de tekstverklaringen, welke ten beste gegeven werden. Doch, al mogen millioenen menschen zich door een schijnbewijs, dat niets bewijst, laten overtuigen, dit kan niet maken, dat het bewijs deugt; het toont eenvoudig aan hoe zwak de menschelijke geest zijn kan. [1])

Reeds de Joden legden een messiaanschen zin in menige plaats van het Oude Testament; plaatsen, op zulk een wijze verklaard, hebben bijgedragen tot het vormen van legenden aangaande JEZUS; de Christenen namelijk hebben niet alleen in de Schrift voorspellingen gezocht van hetgeen men meende dat met JEZUS gebeurd was; maar ook was het voldoende dat men iets opvatte als van den Messias gezegd, om te maken, dat men vertelde, dat het met JEZUS gebeurd was. Op deze wijze laat Mattheüs

---

[1]) Zal men mij den intocht in Jeruzalem tegenwerpen, als zijnde een wezenlijk vervulde voorspelling (Zach. IX, 9)? Heeft niet ZACHARIA duidelijk voorspeld, dat de Messias, op een ezel gezeten, zijne intrede in Jeruzalem zou doen? Ik antwoord, dat JEZUS niet *als koning* Jeruzalem binnengereden is, en dus niet verwezenlijkt heeft hetgeen in het boek Zacharia te lezen staat.

Mocht iemand het ergelijk vinden, dat ik zoo weinig waarde hecht aan de wijze waarop de eerste Christenen de Schrift gebruikten, dan zou ik hem verzoeken het verhaal van den intocht in Jeruzalem bij Mattheüs te herlezen; hij zal zien dat de evangelist, zich ten onrechte inbeeldende dat ZACHARIA van twee dieren, een ezelin en haar veulen, spreekt, ook twee dieren tot JEZUS doet brengen (Marcus en Lukas spreken maar van één) en JEZUS op beiden doet zitten! (Zie Matth. XXI, 1—7; Marc. XI, 1—7; Luk. XIX, 18, 19).

JEZUS op twee dieren rijden. Op soortgelijke wijze heeft Jez. VII, 14, messiaansch verklaard en daarenboven verkeerd door de Septuaginta vertaald, met andere factoren medegewerkt tot de vorming der legende van JEZUS' geboorte uit een maagd. En alweer Jez. XXXV, 5, 6, ten onrechte letterlijk opgevat (verg. XXIX, 18, 19), en Jez. LIII, 4, verkeerd verstaan onder den invloed van de verkeerde verklaring van zulke plaatsen als XXXV, 5, 6, hebben bijgedragen tot de legendarische vervanging van JEZUS, den geneesheer der kranke zielen, door JEZUS, den wonderdoener, toch niet zóó, dat niet zulke sporen van het oorspronkelijk verhaal overgebleven zijn, welke ons in staat stellen ons rekenschap te geven van de omzetting van geestelijke feiten in stoffelijke, welke plaats heeft gehad (zie Marc. II, 3—12 en wat ik dienaangaande in mijn eerste hoofdstuk gezegd heb).

2°. Het bewijs van JEZUS' messianiteit, geput uit zijne profetische wijsheid, mist evenzeer alle bewijskracht. Ik heb niets hoegenaamd af te dingen op wat, bij voorbeeld, Marcus ervan zegt: „Hij leerde als machthebbende, en niet gelijk de schriftgeleerden" (Marc. I, 22). JEZUS' onderwijs ben ik niet waard te prijzen; ik buig ervoor; mij is het het onderwijs dat wij te volgen hebben, Het Evangelie. Doch hoe zou dit bewijzen, dat JEZUS de Messias is, gelijk onze Evangeliën dit verstaan, de zoon van DAVID, op bovennatuurlijke wijze geboren, na zijnen dood geworden de uitdeeler der goddelijke genadegaven? Er bestaat hoegenaamd geen verband tusschen deze dingen en het feit, dat hij de vroomheid welke de menschen niet ontberen kunnen predikte.

3o. Ik heb reeds gezegd (bl. 402), dat de geheele reeks van wonderen, verhaald in de evangeliën, mijns inziens tot het legendarisch gedeelte van die tafereelen behoort. Ik deed ook ter zelfde plaats opmerken, dat volgens de verhalen zelven JEZUS nooit de wonderen die hij heet verricht te hebben, zou hebben ingeroepen als bewijs van zijne goddelijke zending, maar dat al de daden van dien aard welke hem toegeschreven worden haar doel in zichzelf hebben, namelijk de uitoefening van weldadigheid. Voorts heb ik naar aanleiding van het Oude Testament doen zien hoe de wonderen alle bewijskracht missen tot aanprijzing van den godsdienst (zie bl. 361). Eingenlijk heb ik aan het reeds gezegde niets toe te voegen. Het wonder bewijst de aanwezigheid van een bovenmenschelijke macht, maar niet de uitnemendheid van dat bovenmenschelijke; voorts behoeft het

zelf ten zeerste in zijne werkelijkheid bewezen te worden; naamlooze geschriften, wemelende van onloochenbaar onjuiste voorstellingen, samengesteld in een tijd toen de meest ontwikkelden hun verbeelding met betrekking tot het miraculeuse den vrijen teugel lieten, zulke geschriften kunnen niet dienen om voetstoots op zichzelf zeer ongelooflijke dingen als gebeurd te doen aannemen, op grond alleen, dat zij daar verhaald worden; de goede trouw der schrijvers is onbetwistbaar, doch dit verandert niets aan de zaak, te minder, daar het gemakkelijk genoeg is rekenschap te geven van het feit, dat deze dingen verhaald zijn, ofschoon zij niet werkelijk plaats hadden gehad. Van het wonder moet men hetzelfde zeggen als van het schriftuurlijk bewijs: het heeft kracht van bewijs alleen voor hen die reeds gelooven, en die dus geen nieuw bewijs van noode hebben.

Laten wij echter onderstellen, dat ik mij in dit alles vergis: JEZUS is uit een maagd geboren, door zijn machtwoord heeft hij den storm doen bedaren, duizenden heeft hij met enkele brooden en visschen gespijzigd, hij is uit de dooden opgestaan, en dit alles bewijst dat hij de Messias is. Ik ben overtuigd. Wat heb ik aan godsdienst gewonnen? Ben ik meer in waarheid een kind van God, omdat ik in dezen van mijne dwaling genezen ben? Ben ik met God verzoend, der zonde gestorven? Waarom dan zijn sedert negentien eeuwen de Christenen zoo weinig en zoo slecht wezenlijke Christenen, terwijl zij bijna allen gelooven, dat JEZUS' wonderen bewijzen dat hij de Christus is?

Gelijk bij de Israëlieten hun heilige geschiedenis, heeft de apologie van het geloof in den Christus JEZUS, welke in den loop des tijds den vorm aangenomen heeft van de verhalen in de evangeliën vervat, zich in een uiterst gunstig onthaal verheugd. Doch, gelijk de Oud Testamentische verhalen geenszins bewijzen, dat God een bijzonder volk, bij voorkeur boven alle andere volkeren, uitverkoren heeft, en alleen bewijzen dat de groote profeten de geschiedenis van hun volk op deze wijze verstaan hebben, bewijst de Nieuw Testamentische heilige geschiedenis niet, dat JEZUS de Messias was, maar alleen, dat zijne vereerders in hem den Messias gezien hebben.

De messianiteit kan niet bewezen worden; in het Oude Testament wordt geen duidelijk geteekende Messias aangekondigd, en, voor zoover er een aangekondigd wordt, is het in elk geval in

de hoedanigheid van hoofd van het Joodsche volk, wat JEZUS niet geweest is. De Messiasvoorstelling is door en door particularistisch. Voorzeker is de Christus universalistisch, katholiek in den goeden zin van het woord; hij beantwoordt dus aan een voorstelling, welke op de Joodsche ingeënt is, maar die toch volstrekt niet meer dezelfde is. Zoo landt men aan bij het voorbestaan, bij de vleeschwording, bij de opperheerschappij van den Christus, altemaal afgetrokken begrippen, welke geheel en al onbewijsbaar zijn, en welke alleen daarom ingang gevonden hebben, omdat zij aan de verbeelding behaagden. Al deze dingen zijn de vrucht van holle bespiegelingen, die, wel verre ervan, dat zij de vroomheid zouden hebben kunnen bevorderen, daaraan groot nadeel hebben berokkend, daar zij in de schatting der menschen den voorrang geschonken hebben aan een leerstuk boven de bekeering des harten, aan het aannemen van een bovenmenschelijke waardigheid van JEZUS, boven de, door JEZUS gepredikte, overgave des harten aan God.

Een enkele heeft dit gevoeld. Men heeft in den mond van JEZUS de volgende woorden gelegd, welke hij niet, gelijk wij ze bezitten, heeft kunnen uitspreken, daar hij niet wist dat hij „de Heer" zou worden (zie bl. 407):

> Niet ieder, die tot mij zegt: Heer, Heer! zal het koninkrijk der hemelen ingaan, maar wie den wil doet mijns Vaders in de hemelen (Matth. VII, 21).

Het doet weldadig aan dit woord te lezen, want het doet zien, wat wij trouwens reeds uit de andere door ons in oogenschouw genomen boeken des Nieuwen Testaments wisten, dat men nooit het bewustzijn verloren heeft dat het geloof in den Heer JEZUS noodwendig met liefde tot God moest gepaard gaan. Toch was het van het begin af een verderfelijke dwaling, dat men van het geloof in JEZUS' messiaansche waardigheid het kenmerk van den Christen maakte. Daaruit is het dogmatisme geboren, het Katholicisme en tallooze dwalingen welke het in zijn nasleep heeft gehad. Daarvandaan ook de verkeerde weg, waarop de Christelijke apologie verdwaald is. Daar men het geloof aan de messianiteit voor den grondslag van den godsdienst aanzag, moest men wel beginnen met deze te bewijzen; van lieverlede zijn de menschen begonnen te gevoelen hoe zwak de aangevoerde bewijzen zijn, en de godsdienst zelf heeft ontzaglijk hieronder geleden,

omdat velen niet anders wisten of de godsdienst en het geloof aan de messianiteit waren ééne en dezelfde zaak. Er is meer. Zelfs indien de geijkte bewijzen even hecht waren als zij in werkelijkheid zwak zijn, dan toch bouwt men op het zand, wanneer men den godsdienst doet rusten op de zekerheid van feiten uit het grijs verleden, waarvan men werkelijk niet overtuigd kan worden dan door middel van zeer zware geschiedkundige onderzoekingen, waarvan de resultaten nooit op onfeilbaarheid kunnen bogen, en welke altoos buiten het bereik van de overgrootste meerderheid der menschen blijven moet.

Ik beweer, dat de apologie der evangeliën geen steek houdt, omdat zij niet bewijst hetgeen zij bewijzen wil, en dat wat zij bewijzen wil niet den godsdienst zou bevorderen, maar een theologie uit de verbeelding geput, die nooit tot iets goeds gediend heeft.

Dit is een critiek van de wijze, waarop de eerste Christenen zich verstandelijk rekenschap van hun godsdienstig geloof gegeven hebben; het is geen critiek van dat geloof zelf. Dit was iets wezenlijks. Die gansche christologische fantasmagorie, zoo nevelachtig en onvruchtbaar, is geboren uit het feit dat Jezus' vrienden, en voorts zoovelen zij wonnen, door de macht van Jezus' Evangelie in een nieuwe verhouding tot God getreden zijn; zij hebben het gevoel van kindschap ten aanzien van den hemelschen Vader leeren kennen, in zich sluitende een nieuw ideaal van menschelijk leven, gegrond op de behoefte aan een persoonlijke en wezenlijke heiligheid. Zij wisten zich geroepen tot een beter leven dan dat van de zelfzucht en de zinnelijkheid, tot een leven beter dan wat zij in het heidendom zagen heerschen, beter ook dan hetgeen hun door de synagoge aanbevolen werd, en eindelijk hebben zij geweten, dat alle menschen tot dit beter leven geroepen konden worden en dat het hun plicht was hun broeders daartoe uit te noodigen. Al deze goederen hebben zij meenen te bezitten, omdat zij geloofden, dat Jezus de Messias was, en daarom hebben zij zich ingebeeld, dat hun taak bestond in het voortplanten van dit geloof. Dit was een dwaling, maar meer een verstandelijke dan een zedelijke dwaling; zelfs bedekte zij een waarheid, want, wanneer zij Jezus den Messias noemden, bedoelden zij — een heerlijke waarheid — dat hij hun woorden des eeuwigen levens gebracht had (zie Joh. VI, 61). Zij wilden dat

allen die in den Heer JEZUS geloofden zijn Evangelie zouden volgen en zij hebben ons dat Evangelie bewaard. En zoo komt het, dat hun, geen steek houdende, apologie van het geloof in de messianiteit, ons brengt de prediking van het geloof in God, die uit JEZUS' ziel gevloeid is. Dit is de zeer goede reden waarom de synoptische evangeliën zijn het meest gelezene, omdat zij zijn het kostbaarste gedeelte van het Nieuwe Testament.

Van de drie synoptische evangeliën is zeker het eerste het meest gewilde, en dit is wel merkwaardig, want de schrijver daarvan is de minst scherpzinnige. De voorliefde voor zijn boekje laat zich echter zeer goed rechtvaardigen; hij verdient dat wij hem zijne twee ezels (zie bl. 530) vergeven en enkele andere nogal kinderlijke zaken, om het zeer loffelijk werk door hem verricht, doordat hij in de oorspronkelijke apologetische lijst, waarvan ons Marcus-evangelie een bewerking is, invoegde groote stukken uit een verzameling gezegden van JEZUS, bij voorbeeld de groep van woorden van verschillenden aard bekend onder den naam van Bergrede (Matth. V—VII). Aan hem boven alle anderen hebben wij het te danken, dat het Evangelie van JEZUS, al is het niet onvermengd, maar toch vruchtdragend, machtig, gezegend, voor de wereld bewaard is geworden. Natuurlijk hebben de twee andere evangelisten, die deel hebben gehad aan dat goede werk, ook recht op onze groote erkentelijkheid.

Wat dit Evangelie van JEZUS was, heb ik in mijn eerste hoofdstuk trachten uiteen te zetten en ik verwijs naar het daar gezegde. Ik besluit dus als volgt: de synoptische Evangeliën *prediken* den waren godsdienst, dien van de liefde voor God; doch zij doen dit in een apologische omlijsting, welke de prediking niet begunstigt, maar verduistert.

§ 2.

DE HANDELINGEN DER APOSTELEN.

Evenmin als de schrijvers der evangeliën, heeft de vervaardiger van de Handelingen der Apostelen zijne pen aan een zuiver geschiedkundig belang dienstbaar gemaakt; ook hij heeft heilige geschiedenis geschreven, geschiedenis ter wille van den godsdienst.

Er valt echter een verschil op te merken. In de synoptische evangeliën draagt de geschiedenis een apologetisch karakter; zij

moet dienen om het geloof der Christenen te rechtvaardigen en tevens om dat geloof te helpen verspreiden. Eenigszins anders is het gesteld met de Handelingen der Apostelen, waarvan de lezers ondersteld worden reeds allen geloovigen te zijn. Hier moet de geschiedenis dienstbaar worden aan de stichting; de schrijver wil zijne verhalen doen preeken.

Laten wij zien wat hij op deze wijze zijnen lezers op het hart wenschte te drukken.

Het eerste tafereel dat zich voor ons ontplooit stelt ons de broederschap der geloovigen voor bij den aanvang van haar bestaan. Haar kern wordt gevormd door de Elven met eenige vrouwen en de „broeders van Jezus" (I, 14), om wie reeds een zeker aantal geloovigen gegroepeerd zijn (I, 15, 21). De Elven worden van alle overigen onderscheiden; zij heeten „de apostelen die Jezus uitverkoren had" (I, 2); zij ontvangen de laatste lastgevingen des Meesters gedurende veertig dagen, welke hij na zijne opstanding nog op de aarde doorbrengt, daarvan gebruik makende om zich herhaaldelijk bij hen te voegen (I, 3—8); aan hen geheel in 't bijzonder wordt de heilige geest beloofd en de taak toevertrouwd, het Evangelie tot aan de uiteinden der wereld te verkondigen (I, 8); eindelijk genieten zij het voorrecht met hun eigen oogen den Heer in den hemel te zien opgeheven worden (I, 9—11).

Opmerking verdient dat die veertig dagen onmogelijk te rijmen zijn met het verhaal in het derde evangelie (Luk. XXIV, 13, 30, 33, 36, 50), ofschoon de schrijver van Handelingen den schijn aanneemt het relaas van den vroegeren schrijver verkort terug te geven. Natuurlijk weet ik niet of hij zelf die veertig dagen uitgedacht heeft; doch ik weet wel, dat hij ze, of iets dergelijks, volstrekt noodig had tot het scheppen van zijne „apostelen", iets wat, gelijk ik aantoonen zal, in het nauwste verband stond met het doel van zijn geschrift. Dit verklaart hoe hij kon heenstappen over het bezwaar dat zijne „samenvatting" van Lukas dezen flagrant weerspreekt. Trouwens hij blijkt zich zeer weinig om geschiedkundige nauwkeurigheid bekommerd te hebben en zijn geschrift mag niet anders dan met de grootste omzichtigheid gebruikt worden. Veel van hetgeen hij verhaalt geloof ik niet. Ik zal echter niet elk afzonderlijk geval bespreken, daar de aard van dit werk het niet toelaat.

Laten wij hier even stilstaan, om op te merken dat, toen de Handelingen geschreven werden, de Christelijke overleveringen sinds langen tijd spraken van verschijningen des verrezenen Christus aan een groot aantal personen behalve de Elven (verg. I Kor. XV, 5—8), en dat ongetwijfeld onze schrijver een gretig gebruik van zulke nuttige verhalen zou gemaakt hebben, indien zijn doel ware geweest aan de zekerheid van de opstanding klem bij te zetten. Dit was echter voor hem geheel overbodig. Ongeveer eene eeuw na den dood van JEZUS bestond bij de „geloovigen" geen zweem van twijfel aangaande zijne verrijzenis, hoewel er waren die begonnen te twijfelen aan zijne toekomstige verschijning (verg. II Petr. III, 3 vv.). Onze schrijver kan zich onmogelijk ten doel gesteld hebben, twijfelingen die bij zijne lezers niet bestonden te weerleggen; de eerste verzen van zijn geschrift kunnen geen ander opzet gehad hebben, dan de buitengewone waardigheid der Elven, als getuige der opstanding en als opzettelijk uitverkoren apostelen, te doen uitkomen.

In Ef. III, 5 hebben wij gezien, dat de benaming van apostelen gemeenlijk aan de rondreizende predikers gegeven werd. Hiertegen verheft zich onze schrijver niet; doch hij wil ook volstrekt niet dat men die latere apostelen op gelijke lijn zou stellen met hen van wien hij de apostelen bij uitnemendheid gemaakt heeft, en die dan ook in de kerkelijke overlevering de apostelen, kortweg, gebleven zijn. Hij zal wel aan PAULUS eene eereplaats naast hen inruimen, maar eerst nadat deze ook eene verschijning van den Christus zal gehad hebben, en opzettelijk door den Heer uitverkoren zal zijn (H. IX).

Het vervolg zal doen zien hoeveel hij werkelijk hechtte aan die eenige waardigheid van hen die hij de apostelen noemt.

Na het hemelvaartsverhaal worden de namen der Elven één voor één genoemd, als van hen die het middelpunt vormen van de kleine kudde geloovigen, welke de aangekondigde gave des heiligen geestes onder vrome oefeningen verbeidt (I, 2—14). Hun erkend hoofd, zoowel hier als verder in het boek, is PETRUS (I, 15 enz.). Het is dan ook op zijn voorstel, dat men zich den tijd des wachtens ten nutte maakt tot de verkiezing van een plaatsvervanger van JUDAS ISKARIOT, of liever tot het doen aanwijzen door God van dien plaatsvervanger (I, 15—26).

Waarom is die plaatsvervanger noodig? Meer dan één persoon

bezit daarvoor de geschiktheid (v. 21, 22); kunnen, moeten zij niet allen getuigen van JEZUS CHRISTUS zijn? Toch worden er twee van hen voorgedragen, en God, door middel van het lot, laat zijne keus op MATTHIAS vallen; maar wordt daardoor BARSABBAS minder bekwaam om te getuigen dan zijn mededíscipel, houdt hij op gezien en gehoord te hebben wat hij gezien en gehoord heeft, is zijn ijver bekoeld? Niets van dit alles. De schrijver moet twaalf „getuigen" hebben, niet meer en niet minder, en daarom draagt hij als hoogst belangrijk voor eene zaak die ons eenvoudig kinderachtig schijnt. Maar hij weet wat hij doet. Hoogstwaarschijnlijk zou op zichzelf dat getal van twaalf, op de zinnebeeldige beteekenis waarvan hier niet de minste zinspeling te vinden is, hem nogal koel gelaten hebben, had hij niet noodig gehad een afgerond getal van oorspronkelijke getuigen, van alle overige geloovigen door hun uitverkiezing onderscheiden; en zoo hooren wij PETRUS, na verlangd te hebben dat de gekozene één van de mannen zou zijn die JEZUS van den aanvang af hebben vergezeld, niet zeggen, dat de gekozene getuige zal zijn van hetgeen hij gedurende het leven van JEZUS met verschillende anderen gezien heeft, maar „getuige van de opstanding" (v. 22). Men moet mij niet tegenwerpen, dat MATTHIAS zich niet met de Elven bevindt gedurende de veertig dagen en bij de verschijningen daarmede verbonden, en ook niet bij de hemelvaart; de tegenwerping raakt den schrijver, mij niet; hij had daaraan moeten denken en hij heeft het niet gedaan. De teksten zijn ondubbelzinnig. Hij moest een afgesloten college hebben van „getuigen der opstanding"; van het traditioneel getal van twaalf kon hij niet afzien, en zoo moest hij wel door PETRUS gronden voor de verkiesbaarheid van MATTHIAS doen aangeven, die haar niet rechtvaardigen, waartegen echter opwoog, dat de noodzakelijkheid door God uitverkoren te zijn, om tot het college te behooren, in het volle licht kwam. Hierin openbaart zich op onmiskenbare wijze het fictief karakter van het gansche verhaal, en daarmede de geheel bijzondere, buitengewone zin, waarin de schrijver de uitdrukking „getuige der opstanding" bezigt. BARSABBAS, die evenveel gezien heeft als MATTHIAS, is geen „getuige der opstanding", en MATTHIAS was het nog niet vóór zijne uitverkiezing (v. 23).

Getuige der opstanding of apostel te zijn, beteekent bekleed te zijn met een bijzonder ambt, waarop geen der andere broeders aanspraak kan maken.

Nu het college der ambtsdragers voltallig is, wordt de heilige geest op wonderdadige wijze den apostelen op den Pinksterdag geschonken, waarop PETRUS het gebeurde met zulk een welsprekendheid uitlegt, dat drie duizend personen zich bij de geloovigen aansluiten (II, 1—41,).

De eerste gemeente is daarmede voor goed gegrondvest. Haar gedrag is voorbeeldig; hare leden volgen vlijtig het onderwijs der apostelen [1]) en volharden in de gemeenschappelijke maaltijden en in de gebeden. Hunne voorgangers, natuurlijk de apostelen, verrichten een menigte wonderen, welke de Joden met verbazing vervullen; hun vroomheid (hun ijver in de uitvoering van vrome praktijken) en hun broederzin laten niets te wenschen over (II, 42—47).

Van die vele wonderen welke de „apostelen" verrichten (II, 43) moet de schrijver eenige treffende voorbeelden geven, met de aanwijzing van de gezegende gevolgen daarvan. Door de macht van den naam van JEZUS genezen PETRUS en JOHANNES — JOHANNES speelt in dit verhaal hoegenaamd geen andere rol, dan dat hij het meervoud, *de* apostelen in stand houdt — een man die kreupel geboren was. Dit geeft aanleiding tot de tweede prediking van PETRUS (H. III), en daardoor tot zijne gevangenneming en die van zijnen medeapostel, en hun moedig getuigenis voor het sanhedrin (IV, 1—31).

In de prediking van PETRUS beweegt zich alles om de opstanding van JEZUS, waarvan de apostelen getuigen zijn (III, 15, IV, 10), en om zijne macht, welke in de genezing van den kreupele openbaar is geworden (III, 16, IV, 10). De geloovigen, samengekomen om God te danken, smeeken Hem den apostelen moed te schenken en vele wonderen door hunne hand te verrichten (IV, 23—31).

Na deze uitweiding, komt de schrijver meer uitvoerig terug op de volmaakte broederliefde van de leden der gemeente onderling (IV, 32) en verhaalt hij, als tegenhanger, van ANANIAS en

---

[1]) Was er niemand dan de apostelen, bij voorbeeld BARSABBAS, in staat om te onderrichten? Toch zal STEFANUS (VI, 5) met zes anderen gekozen om „de tafelen te bedienen," opdat de apostelen zich aan de bediening des woords zullen kunnen wijden, niet de tafelen bedienen, maar, gelijk ook FILIPPUS, preeken. De schrijver verdicht de ambtsplichten van zijne apostelen. Hij moet zijne apostelen hebben.

SAPPHIRA, deze dwazen die niet begrepen dat wie tegen de apostelen liegt tegen den heiligen geest liegt (V, 1—11),

De verheerlijking der apostelen wordt voortgezet; zij doen, om zoo te zeggen, niets dan wonderen, zelfs onwillekeurig (V, 12—16); de hoogepriester en zijne handlangers worden in allen ernst boos en laten hen in de gevangenis werpen [1]); een engel verlost hen, niettemin verschijnen zij voor het hooge hof, getuigen met moed door den mond van PETRUS, worden gegeeseld en gaan voort met de verkondiging van JEZUS CHRISTUS (V, 17—42), zoodat het aantal geloovigen hoe langer hoe aanzienlijker wordt.

Voorzeker ligt het niet in de bedoeling des schrijvers uitsluitend van de wondermacht en van de standvastigheid der getuigen van JEZUS CHRISTUS' opstanding te gewagen; toch neemt dit niet weg, dat hij op zeer merkwaardige wijze op deze twee punten aandringt, wat temeer de aandacht moet trekken, omdat, behalve het algemeen feit dat de persoonlijke vrienden van JEZUS de eerste verkondigers van het Evangelie zijn geweest en veel ijver daarin hebben betoond, al het overige wat ons hier verhaald wordt fictief is. De *invloed* van de dusgenoemde apostelen in de gemeente te Jeruzalem, hoe overwegend ook uit den aard der zaak, was zoo weinig een *ambt*, dat weldra JACOBUS erin kon deelen, en dat het hoofd der „Twaalven," PETRUS, te Antiochië optreedt, wel als een gewichtig man, maar geenszins als een met gezag bekleede (Gal. II, 1—14; verg. Hand. IV, 35; V, 2, 3, 8). Het is zoo, de schrijver kent den Twaalven geen despotisch gezag toe; bij twee belangrijke gelegenheden laat hij hen een algemeene vergadering der gemeente leiden en wordt de beslissing uit naam van de vergadering genomen (XI, 1—18; XV, 1—34); hij kon ook niet anders, want, had hij beweerd dat de heilige geest niet aan alle geloovigen medegedeeld werd, dan zou hij zich in tegenspraak met geheel het oorspronkelijk Christendom hebben gesteld. Doch, dit alles toegegeven, zou ik willen vragen of hij een poging om een gewonen geloovige te misleiden een liegen tegen den heiligen geest zou hebben genoemd. Voorzeker heeft hij geen afgerond stelsel aangaande het gezag der Twaalven; doch hij wil zoo stellig mogelijk, dat men hun een onverdeeld gezag zal toe-

[1]) Alle twaalf? Daaraan heeft de schrijver zelfs niet gedacht. Hij heeft in het hoofd een afgetrokken begrip, waaraan hij den naam „de apostelen" geeft (V, 12, 18, 25, 29).

kennen, een gezag dat God zelf gewaarmerkt heeft door tallooze en zeer verbazende wonderen.

Waarom dit? Toen hij schreef, waren zij die hij de apostelen noemt dood. Toch moet noodwendig zijne *fictie* een practisch doel hebben gehad, en het is duidelijk, dat hij dit doel meende te kunnen bereiken door retrospectief aan het college der Twaalven een zoo hoog mogelijk aanzien toe te schrijven. Eéne onderstelling alleen is in staat werkelijk rekenschap te geven van de vijf eerste hoofdstukken der Handelingen en van talrijke bijzonderheden verder in het boek, eene onderstelling die ons aan de hand gedaan wordt door een beteekenisvol woord van onzen schrijver zelf. Ik heb het oog op de eerste beschrijving van den idealen toestand der Jeruzalemsche gemeente, waarop hij zooveel nadruk legt. Daar zegt hij:

> Zij volhardden in de leer der apostelen en in de gemeenschap, het breken des broods en de gebeden (II, 42).

Uit de volheid des harten spreekt de mond — en schrijft de pen. Ik vrees weinig tegenspraak, wanneer ik beweer, dat de schrijver het van zeer veel belang acht, niet zoozeer dat men zou *weten* hoe de leden der eerste gemeente zich gedroegen, als wel vooral dàt men *hun voorbeeld zou volgen.* De schildering is hier eene prediking, bestemd om de bestaande gemeenten aan te sporen met ijver dat volmaakte voorbeeld te volgen. Dat voorbeeld heet broederschap, eendracht, liefde, vrede. Tevens wordt het middel aangegeven om daarop te gelijken. Immers de Jeruzalemsche getrouwen hebben het bewaren van den vrede onder hen daaraan te danken gehad, dat zij *de leering der apostelen* geloovig volgden; dit is de *eerste* trek in de teekening, de trek die uit de volheid des harten van den schrijver voortvloeit. En iets verder, merkt gij niet op, dat verontrustende voorteekenen van tweedracht zich dán openbaren, als de bediening der tafelen den „apostelen" geen voldoenden tijd overlaat om zich van den dienst des woords te kwijten (VI, 1—6)? Duidelijker kan het niet. Getrouwheid aan het apostolisch onderricht is de waarborg voor de onderlinge eendracht onder de Christenen. Doch, daar de apostelen gestorven waren toen het boek der Handelingen geschreven werd, dringt zich deze onderstelling aan ons op, dat in dien tijd een dringende behoefte aan eenheid en vrede, onstaan door de hartstochtelijke twisten waartoe verschil van inzicht aanleiding

had gegeven (verg. I Kor., Jac. enz. enz.), de gedachte had doen geboren worden, dat de ware leer, van den aanvang af volledig en volmaakt, gepredikt was, zoodat er hoegenaamd niets meer aan te verbeteren viel (verg. Jac. I, 21—25, enz.); waaruit dan deze tweede gedachte ontstond, dat er in den boezem van elke gemeente een gezag aanwezig moest zijn, belast, niet met het vaststellen van de leer, maar met de handhaving daarvan (verg. I Tim. IV, 6). Met andere woorden gezegd, wij worden genoodzaakt aan te nemen, dat het boek der Handelingen geschreven is toen de grondgedachte van het Katholicisme zich begon baan te breken, zoodat men, in het belang van de eenheid en van den vrede, de *episcopoi* tot ambtenaren maakte, belast met het waken tegen alle uitspattingen, en door God uitverkoren om erfgenamen te zijn van het apostolisch gezag. Is dit overeenkomstig de werkelijkheid, dan is het begin van het boek der Handelingen volkomen verstaanbaar. Juist in den beschreven tijd opgeworpen tot bevrediging van den wensch naar vrede en rust, bij de meerderheid verwekt door den onvruchtbaren en afmattenden strijd tusschen de mannen der dogmatiek onderling, moest dit geschrift, door den stralenkrans dien het om de slapen der Twaalven vlocht, de waardigheid onmetelijk verhoogen van die ambtenaren, welke men als de opvolgers der apostelen begon te beschouwen, en men begrijpt, dat de schrijver zich vleien moest hiermede een vasten grondslag voor de blijvende eendracht te leggen. Zijne hoop was echter een waan. De geschiedenis van het Christendom tot op onzen tijd bewijst dit overvloedig. Toch heeft die waan bestaan en bestaat hij nog. Het gansche boek der Handelingen is daarop gebouwd. Dit geschrift is in de allereerste plaats een predikatie aan het adres van alle Christenen, om hen te vermanen het redetwisten te staken, zich te houden aan de apostolische leer, waarvan hun herders de bewakers zijn, en voor zichzelf als hun taak te beschouwen hun vroomheid te onderhouden door gemeenschappelijke gebeden, liefdemalen en de uitoefening van een grenzenlooze liefde de één jegens den ander.

Is de zaak zoo gesteld, dan was het voor den schrijver zeer verleidelijk te trachten uit te spreken waarin die, voor alle tijden gegeven, apostolische leer bestond, welke de bisschoppen moesten handhaven, zoodat er een einde aan alle getwist zou komen. Een verleidelijke, maar bij uitstek gevaarlijke onderneming; immers

door de poging zelve om met duidelijke woorden te zeggen waarin de leer bestaat heeft men alle kans, den strijd der meeningen op nieuw te doen ontbranden. Onze schrijver heeft der verleiding niet weerstaan, doch hij zag het gevaar en betrad den onzekeren grond met de uiterste omzichtigheid. In eigen naam uiteen te zetten wat de leer der apostelen was geweest, neen, tot zulk een misstap was hij niet in staat. Hij liet PETRUS zelf optreden, maar nam zich daarbij in acht hem niets te doen zeggen, wat voor eenige van de wedijverende richtingen aanstootelijk kon zijn. De les door den schrijver beoogd vloeide dan van zelf daaruit voort: „Late men zich houden aan hetgeen de apostel-vorst gezegd heeft, en er is geen plaats meer voor de tweedracht".

Die prediking, door den schrijver in den mond van PETRUS gelegd, vinden wij in de toespraken van H. II, 14—40; III, 12—26; IV, 8—12 en V, 29—32. Natuurlijk is de eerste de belangrijkste; de drie anderen vullen haar slechts aan. Immers de eerste prediking moest wel den hoofdinhoud van het Evangelie ten gehoore brengen.

In die eerste toespraak nu neemt PETRUS tot tekst het pinksterwonder, en, daarvan uitgaande, zegt hij dat het Christendom den aanvang vormt van het nieuwe wereldtijdperk, door de profeten aangekondigd, gesticht door JEZUS CHRISTUS, die zijnen geloofsbrief in tallooze wonderen heeft doen zien, dien desniettemin de Joden hebben gekruisigd — zelven door hunne zonden het eeuwig raadbesluit der Voorzienigheid vervullende — maar dien God, gelijk DAVID voorspeld had, uit de dooden heeft doen opstaan en dien Hij aan zijne rechterhaud heeft doen plaats nemen, om uitdeeler der goddelijke genade te worden. De apostelen zijn de getuigen van JEZUS' opstanding, zegt de spreker verder. Men moet zich dus bekeeren en zich tot vergeving der zonden in den naam van JEZUS CHRISTUS [1]) doen doopen; dan zal men den heiligen geest ontvangen, die aan menschen uit alle deelen der aarde geschonken kan worden.

Hieraan voegen de andere toespraken niets wezenlijks toe, dan alleen nog, dat in H. III PETRUS gewag maakt van de verschij-

---

[1]) „In den naam" is geen goede vertaling. „Op den naam" of „tot den naam" is het evenmin en is daarenboven geen taal. De Grieksche uitdrukking *kan* eenvoudig niet vertaald worden en toch beweert men, dat de bijbel het woord van God is, voor alle menschen en voor alle tijden gegeven.

ning van den Christus uit den hemel, als voorwerp der hoop en verwachtjng van hen die zich tot zijnen naam bekeerd hebben.

Het is zeer duidelijk, die prediking van PETRUS is niets anders dan wat men zou kunnen noemen de neutrale dogmatiek der eerste Christenen. Handiger omzeilen van alle klippen was wel niet denkbaar. Toch bleef één teeder punt over; men is er ook nooit in geslaagd eene leer, bestemd om allen tevreden te stellen, onder woorden te brengen, zonder gevaarlijken grond met den voet aan te raken. Het struikelblok was hier de roeping der heidenen, en wij moeten daarbij blijven stilstaan, want alles wat verder in het boek volgt staat in verband met die groote vraag, welke de schrijver, onder het gezag der apostelen, van JEZUS CHRISTUS en van God zelf, voor goed tracht uit te maken.

Op zichzelf kon niet meer getwist worden over de vraag of ook de heidenen tot het geloof geroepen waren, want, toen het boek der Handelingen geschreven werd, was zonder twijfel de groote meerderheid van heidenschen oorsprong. Toch vinden wij in het Nieuwe Testament onmiskenbare sporen van het feit, dat menig Joodsch-Christen zich niet voorstellen kon, dat de heerlijkheden van het Messiasrijk voor menschen van allerlei oorsprong zonder onderscheid bestemd zouden zijn. Waarom, om één enkel voorbeeld te noemen, was de schrijver van den Efezerbrief, die stellig niet tot het eerste, misschien niet tot het tweede geslacht van Christenen behoort, er zoo op gesteld PAULUS te doen zeggen, dat de roeping der heidenen een diep mysterie was, dat hem geopenbaard werd (Ef. III, 4 v.), indien toen iedereen die roeping als van zelf sprekend beschouwd had? Maar vooroordeelen kunnen niet zoo diep ingeworteld zijn, dat hunne kracht niet vroeger of later voor de nog grootere kracht der feiten zou moeten wijken. Dit was nu zeker het geval ten aanzien van de roeping der heidenen toen het boek der Handelingen geschreven werd; tegenstand kwam er niet meer dan van enkele personen zonder veel invloed, die men gerust in het ongelijk kon stellen, al was men even irenisch gestemd als onze schrijver.

Hierin school dus voor hem geen moeilijkheid, zoolang men zich hield aan de algemeene stelling, dat alle menschen tot het heil in JEZUS CHRISTUS geroepen waren. De zaak werd echter netelig, waar het de practische gevolgen gold van de gelijkstelling der Christenen van heidenschen met die van Joodschen oorsprong.

De brief aan de Kolossers, onder meer, doet zien dat in den boezem der gemeenten veel gejudaïseerd is en dat dit aanleiding tot getwist gegeven heeft; en ik heb er reeds op gewezen, toen wij het over PAULUS hadden, dat deze leerde dat de wet van MOZES goddelijk was, zoodat het, zelfs voor de vrijzinnigen, zeer moeilijk was zich geheel over die wet heen te zetten en ten minste haar meest algemeene bepalingen niet in acht te nemen (zie bl. 445). Er bleef voor langen tijd een aarzeling in de gemoederen; de menschen gevoelden zich naar twee kanten getrokken; eenerzijds bleef men een diepen eerbied koesteren voor hetgeen men niet opgehouden had de wet Gods te noemen, maar, anderzijds bleek hoe langer hoe meer de practische onmogelijkheid die wet in ernst te betrachten, terwijl men ook instinctmatig de nutteloosheid daarvan vermoedde, onder den invloed van de, trouwens zeer slecht begrepen, leer van PAULUS over de genoegzaamheid van het geloof; een vast, begrensd, beginsel was dus in het algemeen bewustzijn niet doorgedrongen. Men kon en wilde niet het juk der Wet dragen; men durfde zich niet geheel vrij daarvan verklaren, en de heethoofden, zoowel van liberalen als van conservatieven kant, hadden ruim baan om de gemoederen te verontrusten.

Naar de overtuiging van den schrijver der Handelingen bestond er maar één middel om aan dien toestand een einde te maken, namelijk ingang te doen vinden aan een weloverwogen practische oplossing, voorgesteld als reeds in de allereerste tijden door het bevoegd gezag voor altoos uitgevaardigd. Hij begreep zeer goed, dat het hem niet zou baten die oplossing onder bescherming van het allerhoogste gezag te doen plaatsen, indien zij zich niet door haar inhoud zelf aanbeval; want de grootste meerderheid verlangde wel naar het einde der twisten, maar deinsde terug voor al te radicale besluiten; droeg de voorgedragen oplossing niet een uiterst gematigd karakter, geen beroep op het gezag zou haar in de zeden kunnen doen overgaan. Droeg zij echter dit karakter, ging zij eerder met de zeden mede, dan dat zij trachtte ze door dwang te wijzigen, dan kon zij zulk een algemeene instemming oogsten, dat de weinigen die zich nog daartegen zouden verzetten van zelf het wantrouwen zouden opwekken, gebrandmerkt worden als wargeesten, eigenzinnige twistzoekers, valsche broeders, naar wie men dan ook niet luisteren zou.

Onze schrijver vond inderdaad eene oplossing welke aan deze

eischen voldeed; hij sloeg den spijker op den kop, zoo juist, dat hij zijn doel bereikte en dat de oplossing door hem aanbevolen in de Christelijke Kerk de overhand heeft behouden. Het was een compromis, practisch, maar in zichzelf tegenstrijdig, zooals het altijd bij een compromis gaat. Hij trok onomwonden partij tegen hen die alsnog de Christenen aan de opvolging der Wet wilden binden; echter spaarde hij hen zooveel hij kon. Hij geeft zijdelings te verstaan, dat de geboren Joden, buiten en behalve het Christelijk geloof, de Wet kunnen blijven naleven. Dit is het doel waarmede hij de laatste zinsnede schreef van de toespraak, welke hij door JACOBUS laat houden bij het doen van het voorstel dat aanleiding geeft tot de apostolische uitspraak (XV, 13—22). Na voorgesteld te hebben dat men de bekeerde heidenen vrij zal laten, eindigt JACOBUS met deze woorden: „Want MOZES heeft er van oude tijden in elke stad die hem prediken, daar hij in de synagogen op iederen sabbat wordt voorgelezen"; dus is het onnoodig MOZES in de Christelijke samenkomsten te prediken, daar de eenige Christenen die er nut van kunnen trekken, geboren Joden, de synagogen naast de samenkomsten kunnen bezoeken.

Aldus had hij gevonden wat voor allen, uitgezonderd enkele onverbeterlijke stijfhoofden, aannemelijk was; maar daarmede was de taak die hij zich voorgesteld had nog niet ten einde; hij moest een plan beramen om de gevonden oplossing werkelijk te doen aannemen. Daartoe wendde hij aan al het talent, en dit was niet weinig, waarover hij beschikte. De zeer groote moeite door hem aan zijne onderneming besteed getuigt van de kracht van den tegenstand dien hij nog duchtte.

Het plan door hem uitgedacht eischte in de allereerste plaats, dat de verantwoordelijkheid voor de evangelisatie der heidenen en voor de onvermijdelijke gevolgen daarvan op ondubbelzinnige wijze tot God zelf teruggevoerd zou worden, zoodat alle gedachte aan menschelijke willekeur buitengesloten zou zijn.

Laten wij het boek uit dit oogpunt, wat de hoofdlijnen betreft, doorloopen.

De Christus kondigt den apostelen aan, dat zij zijne getuigen tot aan het uiteinde der aarde zullen zijn (I, 8), en PETRUS weet dat het heil voor de gansche wereld bestemd is (II, 39; III, 25, 26). Doch hij, evenmin als zijne medeapostelen, maakt reeds een aanvang met de evangelisatie der heidenen; zij wenden zich voor-

loopig uitsluitend tot de Joden en maken zich dus aan geene overijling schuldig (verg. III, 25). Maar de omstandigheden — dat is de Voorzienigheid – doen gebeuren hetgeen die mannen uit eigen aandrang niet hadden durven ondernemen; STEPHANUS valt als martelaar van de liberale begrippen door welke de banden der Wet losser werden gemaakt, maar waaraan God zijne goedkeuring schenkt, daar aan den stervenden STEPHANUS het voorrecht te beurt valt den Christus aan de rechterhand van den Allerhoogste te aanschouwen (VI, VII); zijne terechtstelling geeft het teeken tot het losbreken van een wreede vervolging der geloovigen, een vervolging echter welke gelijkt op een woesten orkaan, die de plantsoenen tijdelijk vernielt, doch het vruchtbaar zaad wijd en zijd in nieuwe gronden verspreidt; door de vervolging bereikt het Evangelie de verdere streken van Judea en Samarië (VIII, 1); talrijke *Samaritanen* aanvaarden het geloof bij het zien der wonderen gewrocht door den „diaken" PHILIPPUS — wonderen welke bewijzen dat God met hem is en hij niet uit menschelijke willekeur handelt — en het aanhooren van zijn woord, en zij worden gedoopt (VIII, 5—13). Op welken grond zouden de apostelen hebben mogen weigeren een werk te erkennen dat zoo merkbaar van God was? PETRUS en JOHANNES begeven zich dus naar Samarië en leggen de handen den nieuw bekeerden op, waarop dezen „den heiligen geest ontvangen" — iets waarvoor dus „apostelen" schijnen noodig te zijn — (VIII, 14—17). Dit is nog niet genoeg. God is zoo vast besloten het Evangelie aan de heidenen te doen verkondigen, dat hij PHILIPPUS door wondermacht op den weg van den kamerling van CANDACE brengt, om aan dezen het boek van Jezaja te verklaren en hem te doopen (VIII, 26—40), waarop Hij eindelijk den apostelen zelven het mysterie van de reinverklaring der heidenen openbaart, door PETRUS in persoon door middel van een visioen voor te lichten en hem tot den hoofdman CORNELIUS te zenden (X); daarna geeft PETRUS, in een vergadering der broeders, rekenschap van zijn gedrag, op zulk een wijze, dat de lezer gedwongen wordt hem gelijk te geven als hij aantoont dat hij, niet uit eigen beweging, maar door den uitdrukkelijken wil van God, aldus gehandeld heeft (XI, 1—18). Hij kan immers onmogelijk iets anders zeggen dan: „Indien God hun gelijke gave heeft gegeven als aan ons, die aan den Heer JEZUS CHRISTUS geloovig geworden zijn, wie was ik toch, dat ik God zou kunnen weren?" (XI, 17).

Verbazend is de zorg waarmede de schrijver de bewijzen ophoopt, dat het Gods onwankelbare wil was geweest de heidenen met de Joden gelijk te stellen; dit is aan het adres van hen die zich nog zouden willen verzetten; zij moeten bang worden dat zij soms „bevonden zouden kunnen worden tegen God te strijden" (verg. V, 39). En toch is dit alles maar een voorbereiding. Geen oogenblik vergeet de schrijver, dat hij het over PAULUS moet hebben, PAULUS, die de groote ethnische zending verpersoonlijkt, maar wiens naam in geen goeden reuk staat, juist bij de vreesachtige menschen welke de schrijver volstrekt noodig acht voor zijne zaak te winnen. Hij ziet zeer goed in, dat hij dan alleen zijne taak volbracht zal hebben, wanneer hij erin zal slagen, niet alleen het vooroordeel tegen PAULUS te overwinnen, maar zelfs in zijnen persoon de verovering der heidensche wereld te verheerlijken. Daartoe heeft hij van meet af zijne loopgraven aangelegd en hij gevoelt zich zeker het zoover te brengen, dat de lezer gedwongen zal worden van PAULUS, even als van PETRUS, te zeggen: „Hij kon niet anders."

Van nature is PAULUS SAULUS, een ijveraar voor de inzettingen der vaderen (VII, 58; VIII, 1—3; IX; 1), een man die onmogelijk zich *uit eigen beweging* van de Wet kan losmaken. Een rechtstreeksche tusschenkomst uit den hemel is dan ook noodig om hem neer te vellen (IX, 1—19), waarbij de Heer niet verzuimt aan een hoogst eerbiedwaardig Christen te openbaren, dat die bekeering ten doel heeft van den voormaligen vervolger een uitgelezen prediker te maken, bestemd in de eerste plaats om heidenen te bekeeren (v. 10—16). De lezer mag dus geen oogenblik vergeten, dat PAULUS door God zelf den Joodsch-Christenen aanbevolen is. Deze echter zal zijne eigenlijke loopbaan niet eerder betreden dan wanneer hij daartoe door God geroepen zal worden; niets mag uit vrijen wil geschieden, zoodat SAULUS voorloopig te Tarsus in reserve gehouden wordt (IX, 19—30), want de apostelen moeten met zijne zending verzoend zijn voordat God hem gebruikt. Daartoe dient de episode van CORNELIUS. Het is zelfs wenschelijk dat het groote werk nog zonder PAULUS, maar in overeenstemming met de apostelen, voor goed een aanvang neme, en daarom hooren wij dat de *apostelen* BARNABAS naar Antiochië *zenden*, waarop BARNABAS SAULUS van Tarsus haalt, om hem een gansch jaar als helper te gebruiken (XI, 19—26). De groote heidenmissie is begonnen eer PAULUS uit SAULUS geheel te voorschijn getreden is.

Eindelijk nu is de lezer voldoende voorbereid op het Paulinisch epos, dat met hoofdstuk XIII begint, om tot het einde van het boek voortgezet te worden [1]). Wij behoeven het niet in de bijzonderheden na te gaan; het zal voldoende zijn op te merken dat BARNABAS en PAULUS op hun eerste zendingsreis (XIII, XIV) door de Antiocheensche gemeente *gezonden* worden op bevel van den heiligen geest (XIII, 1—3); dat op de tweede zendingsreis (XV, 36—XVIII, 22) PAULUS *op grond van een visioen* naar Europa oversteekt (XVI, 9, 10), en dat in het algemeen deze verhalen PAULUS, die overal het mikpunt is van de boosheid der menschen, onder de, even volhardende, bescherming van God plaatsen; dat daarenboven vele wonderen het zegel van de goddelijke goedkeuring op den arbeid van den zendeling drukken, en dat zijn ijver, niettegenstaande allerlei tegenwerking, de heerlijkste vruchten draagt, ontelbare menschen voor Christus winnende. Moet niet de lezer onder een overweldigenden indruk komen, die hem noodzaakt het mysterie van de roeping der heidenen te bewonderen, hem tevens voor de grootsche nagedachtenis van PAULUS met eerbied vervullende?

Dien indruk moest de schrijver trachten teweeg te brengen, ten einde PAULUS zooveel mogelijk in de hoogte te steken, zonder inbreuk te maken op het gezag der apostelen. Hij moest zijne lezers verzoenen, niet zoozeer met de theologie van PAULUS, waarmede hij moeilijk dweepen kon, als des te klemmender met zijn persoon in zijne bijzondere hoedanigheid van bekeerder der heidenen, en dit verklaart volkomen, behalve de grootere rijkdom der bronnen waarover hij voor dit gedeelte van zijn werk beschikte, waarom hij aan het Paulinisch epos zulk een groote plaats heeft ingeruimd. Het gebruik door hem gemaakt van het „wij-document," dat hij wil heeten letterlijk over te schrijven, terwijl hij het toch aanmerkelijk wijzigt, bewijst welk groot belang hij stelde en stellen moest in den indruk dien zijn PAULUS op de lezers zou maken.

Dat zijn geschrift een zeker compilatorisch karakter draagt is ontegenzeggelijk waar; de stijl is niet overal de zijne en er zijn nog andere bewijzen voorhanden. Dit neemt echter niet weg, dat

[1]) Men ziet dat ik H. XII, den dood van JACOBUS en de wonderdadige verlossing van PETRUS, oversla, het eenige *hors-d'œuvre* in dit boek, waar alles zoo merkwaardig samenhangt. Het is opmerkelijk, dat XII, 25 onmiddellijk XI, 30 voortzet. Zou H. XII een interpolatie wezen?

het gansche boek, hoofdstuk XII alleen uitgezonderd, een volkomene eenheid vertoont. Het is geen eenvoudige compilatie; de bouwstoffen zijn zeer vrij behandeld en allen aan het doel des schrijvers dienstbaar gemaakt. Dit komt mij voor te blijken uit het reeds gezegde, en ik vertronw dat hetgeen ik nog in het midden te brengen heb het zal bevestigen.

In den persoon van PAULUS heeft de schrijver de heidenmissie op schitterende wijze gerechtvaardigd; hij had zich met minder kunnen tevreden stellen; toch lag nog meer in zijn plan. Een zeer voorname zaak in zijne oogen was, dat het blijken zou, dat PAULUS onomwonden door de apostelen erkend was, eerst als broeder in het geloof (IX, 26—28), dan als zendeling (XV, 25, 26; XVIII, 22; XXI, 17—20); en nog een andere was, dat het als laster zou worden voorgesteld, dat PAULUS van vijandschap tegen de Wet beschuldigd was geworden, zoodat, gelijk beweerd was, hij bekeerde Joden zou aangemoedigd hebben zich van de inzettingen van MOZES vrij te maken. Daarom wordt met veel nadruk verteld, dat PAULUS zich tot regel had gemaakt, telkens wanneer hij in een nieuwe plaats aankwam, zich daar eerst tot de Joden te wenden; voorts wordt hem in al de toespraken welke hij houdt geen enkel woord in den mond gelegd, dat aanstootelijk kon zijn voor Christelijk conservatieve ooren, en eindelijk wordt verhaald, dat hij zich te Jeruzalem op in het oog loopende wijze van Joodsche rituëele verplichtingen gekweten zal hebben (XXI, 17—27).

Eindelijk vloeide uit dit alles voort, dat, mocht ten aanzien van PAULUS eens eenig misverstand bestaan hebben, dit nooit was dan van voorbijgaanden aard; dat de echte broeders nooit vijandig tegen hem zijn geweest, en dat wanneer hij vervolgd werd, het nooit anders is geweest dan om het Evangelie, zooals het ook voorbeschikt was (verg. IX, 16). De haat waaraan hij blootstaat komt somtijds van den kant der heidenen (b. v. XIX, 23—40), maar meestal van dien der Joden, niet der Christenen (XIII, 6—12; 44, 45; 49, 50; XIV, 2; 19, 20; XVII, 5; 13; XVIII, 6; 12; XX, 3; XXI, 27—XXVI). Dit was een meesterzet, want daardoor wordt duidelijk gemaakt, dat allen die de nagedachtenis van PAULUS niet in eere houden gemeene zaak maken met de moordenaars van den Heer JEZUS.

De geheele opzet van het boek der Handelingen is er dus op berekend, de roeping der heidenen als een wonderbaar werk Gods te verheerlijken, waaraan PAULUS de eer heeft gehad een zeer groot aandeel te kunnen nemen, doch hij niet alleen, ook niet het allereerst, maar wel in volkomene overeenstemming met de apostelen, wier gezag hem volstrekt dekt, terwijl zij zelven daarenboven nooit anders dan met de nauwgezetste omzichtigheid en altijd op rechtstreeksche aanwijzingen van God hebben gehandeld.

Wie zou de stoutmoedigheid durven hebben zich te verzetten tegen de beslissing door de apostelen, in overeenstemming met de geheele gemeente te Jeruzalem, genomen ten aanzien van de verhouding der bekeerde heidenen tot de Wet? Men leze hoofdstuk XV er nog eens op na, om zelf te zien hoe daar alles op bewonderenswaardige wijze is berekend ten einde onafwijsbaar te maken de oplossing, door JACOBUS voorgesteld, waarvan de noodzakelijkheid door PETRUS bewezen is, die niet door den wil der menschen, maar door de macht der omstandigheden is uitgelokt, waaraan PAULUS zich onderworpen heeft, en die ook door God zoo onvoorwaardelijk is goedgekeurd, dat eerst na het nemen van die beslissing en nadat natuurlijk PAULUS haar in toepassing heeft gebracht, zijne werkzaamheid hare beste en schitterendste vruchten heeft afgeworpen.

Ziedaar het boek der Handelingen der apostelen. Het is samengesteld uitsluitend met het doel de Christenen tot vrede en eendracht te vermanen.

Deze prediking betreft twee zaken.

De eerste, meer algemeene, raakt de dogmatische twisten. Men behoort zich daarvan te onthouden, want de eenvoudige apostolische leer staat vast en men mag daarvan niet afwijken; men moet zich wijden aan godsdienstige oefeningen en aan de werken der broederlijke liefde.

Het tweede punt betreft het bijzonder vraagstuk van de vrijheid welke den Christen ten aanzien van de Mozaïsche Wet toebehoort. De behandeling daarvan is van dien aard, dat zij het gansch geschrift bestempelt als een apologie van die vrijheid. Het is echter een uiterst voorzichtige verdegiging; de knoop wordt geenszins doorgehakt, de beginselkwestie blijft zelfs geheel onaangeroerd, en de vrijheid wordt niet principiëel, maar feitelijk ver-

dedigd. Immers de toegestane vrijheid wordt uitsluitend gegrondvest op het gezag van de apostelen en van God[1]), waarbij te verstaan wordt gegeven, dat de zending onder de heidenen, door middel waarvan het grootste aantal der bestaande leden der Kerk gewonnen zijn, onder toepassing van die vrijheid met Gods zegen heeft plaats gehad.

Meer dan dit zal men in het boek der Handelingen niet vinden, want het spreekt van zelf dat, bij al de toespraken welke de schrijver in den mond van PAULUS legt, hij hem volstrekt niets meer doet verkondigen dan wat te vinden is in die apostolische leer, waaraan hij wilde dat men zich houden zou, en die hij in de eerste plaats door PETRUS laat prediken.

Welke waarde bezit nu dit boek wat betreft de belangen van den godsdienst?

Het is Christelijk, want het eischt dat zij, die de verschijning van den Christus verwachten, berouw over hunne zonden zullen hebben, en ze dus ook nalaten; voorts verdient de hartstochtelijke zucht naar vrede die den schrijver kenmerkt, zeer zeker een Christelijke gezindheid genoemd te worden. Hiermede echter eindigt wat ik als gunstig oordeel uitspreken kan. Het lust mij niet in de bijzonderheden aan te toonen hoe oppervlakkig en grof de bekeering, de doop, de heilige geest en zijne uitwerking in dit boek beschouwd worden[2]). Ik onderstel dat de persoonlijke godsdienst van den schrijver wat minder schraal zal zijn geweest, dan, volgens zijne beschrijving, die van al zijne bekeerden, bij wie alles neerkomt op de erkenning dat JEZUS de Christus is (zie nog, bij voorbeeld, de bekeering van den kamerling van CADACE). Ware het niet dat de reinheid der zeden en de broederliefde — deze zeer oppervlakkig opgevat — in dit boek eene plaats gevonden hebben, dan zou men kunnen zeggen, dat het een louter vormelijken godsdienst predikt, zelfs zoo, dat het, in het belang van de ware stichting, in het belang van den godsdienst, beter ware dat het niet geschreven was.

Ik vergeet volstrekt niet de rede welke PAULUS in den mond

[1]) Opmerkelijk is het woord — vermetel te noemen, indien het historisch ware — dat wij XV, 28 lezen: „Het heeft den heiligen geest en ons goedgedacht."

[2]) Eén enkel voorbeeld. Een heiden, die nog nooit van JEZUS, laat staan van de eenheid Gods gehoord heeft, wordt bekeerd, „hij en zijn huis", tusschen middernacht en den vroegen ochtend, XVI, 25—34.

wordt gelegd, als hij zich voor den Areopagus te verantwoorden heeft (XVII, 22—31). Ik erken de schoonheden van dit stuk, maar kan niet inzien, zelfs wanneer de *godsdienstige* rijkdom daarvan grooter ware dan hij in werkelijkheid is, dat dit de armelijkheid zou kunnen vergoeden van den godsdienst door het boek der Handelingen in zijn geheel vertegenwoordigd; want het zou dan zeker wezen, dat die toespraak niet door den schrijver van ons boek is gesteld, en dat hij haar eenvoudig uit één van zijne bronnen heeft overgenomen. Doch deze onderstelling is niet eens noodig; de schoonheden van dit beroemd stuk vloeien niet voort uit een veel hoogere opvatting van het godsdienstig leven dan hetgeen in de overige gedeelten van het boek te vinden is; eigenlijk heeft het met het godsdienstig *leven* niets te maken, dan in zoover men eraan merkt hoe diep de Christenen de meerderheid van hun monotheïsme gevoelden boven het heidensch veelgodendom; daarin school immers een veel diepere vereering van de godheid, gelijk blijkt uit het schoone woord: „in Hem leven wij, en bewegen wij ons en zijn wij" (v. 28). Doch het blijft bij deze algemeenheid; de schrijver zal wel, voor zich, iets geweten hebben van het heiligend karakter dat het kenmerk is van de echt Christelijke godsvrucht, maar het is een waarheid, dat daarvan in de toespraak van zijn PAULUS niets hoegenaamd te bemerken is. Waarom wordt er niet van gerept? Het is zeer goed uit vers 18 te begrijpen; den schrijver is het alleen te doen om het eengodendom, de messianiteit van JEZUS en diens opstanding; en, volkomen in overeenstemming hiermede, keeren de Atheners zich van PAULUS af, niet omdat zij willen volharden in hun zondig leven (verg. Joh. III, 19), want er was geen enkel woord tot hun geweten gericht, maar alleen omdat zij de vermelding der opstanding bespottelijk vinden (v. 32). Men zal mij wel ten goeden houden, dat ik hierover niet verder uitweid, ofschoon ik niet meer dan de hoofdzaak heb kunnen aanstippen. Alleen moet ik nog wijzen op de rede, welke PAULUS in de tegenwoordigheid van AGRIPPA en FESTUS zou gehouden hebben (XXVI, 1—24), waarin deze woorden voorkomen: „Ik heb aan de heidenen verkondigd, dat zij hunnen zin moesten veranderen en zich tot God bekeeren, werken doende der bekeering waardig" (v. 20). Dit bewijst dat er voor den schrijver verband bestond tusschen zedelijkheid en godsdienst, iets dat reeds vaststond.

Wat de wijze betreft waarop de schrijver getracht heeft vrede

en eendracht te bevorderen, kan ik niet anders, dan, behoudens waardeering van zijne goede bedoeling, het oude woord herhalen: *non tali auxilio!* Vragen smoren is geheel iets anders dan ze op te lossen. Den Christen betaamt het zijnen broeder, *met wien hij het niet eens is*, lief te leeren hebben. Hij moet in kennis toenemen, zichzelf hoe langer hoe beter rekenschap leeren geven van den aard van zijn godsdienstig leven, weifelen, stamelen, dwalen, verlicht worden, alles met zijne broeders te zamen, in ootmoed toenemende naarmate hij ontdekt hoe feilbaar hij is. Zoo kan hij een verstandig Christen worden, een allernoodzakelijkste hoedanigheid; want, het hemelrijk moge al den armen naar den geest toebehooren, het behoort niet den armen aan geest; het moge weggelegd zijn voor hen die op kleine kinderkens gelijken, toch niet voor idioten. Christen zijn is Gode toebehooren, *willens en wetens*. En de Christelijke eenheid, waaruit moet zij ontspruiten, om de ware, onbedriegelijke te zijn? Immers hieruit, dat de broeders zich met elkander één gevoelen in dat gemeenschappelijk Gode te *willen* toebehooren. De Christelijke eenheid is de eendracht door de liefde in de vrijheid; zij is geen gelijkvormigheid, geen verzaking van elks individualiteit en daardoor van de macht om zichzelf te geven; zij is geen overeenkomst van begrippen, eene doodaanbrengende hersenschim, die, onder voorwendsel het leven beter te zullen regelen, zijne bronnen stopt, en die men nooit anders dan door middel van een leugen heeft meenen te bezitten; want de menschen hebben het in de dogmatiek nooit verder kunnen brengen dan het bezigen van dezelfde woorden, zonder in het minst over de zaken zelf het eens te zijn; eene onzedelijke hersenschim, het najagen waarvan telkens noodzaakt de waarheid aan het gezag ten offer te brengen. Aanschouw die plechtige vierschaar, bij Protestanten en Katholieken beiden, over de leer gespannen; aanschouw hoe menschen — zelven slachtoffers van die satanische hersenschim — hunne medemenschen op het zondaarsbankje zetten, hunne medemenschen, vervuld met liefde voor God, met ijver voor het ware en het goede; hoe zij hen onder de zwaarte van hun onfeilbaarheid verpletteren en hun nooit veroorloven, tot eigen verdediging, het *waarom* uiteen te zetten van de meeningen die men hun eenvoudig *verbiedt* te koesteren. Het waarom! Wat heeft men eraan? Wat geeft men erom te weten, of de beschuldigden soms aannemelijke, wie weet, misschien loffelijke beweegredenen hebben? Wat geeft men om

de Waarheid? Den *regel* handhaven, dit is het belang waarvoor alles zwichten moet! Ziet op welke wijze men te Worms Luther toelaat zich te verdedigen, en beseft eindelijk welk reusachtig kwaad gesticht wordt door die hersenschim, welke men sedert zeventien eeuwen najaagt.

Dat zachte, lenige boek der Handelingen, zonder scherpe hoeken en zichtbare oneffenheden, is ingegeven door een geest van bedriegelijke gematigdheid, welke een wezenlijke ruwheid verbergt; want het is onverbiddelijk, onmeedoogend, jegens alle onafhankelijkheid des geestes; het haat met een volkomen haat alles wat zich beweegt, alles wat handelt, wat werkelijk is. Doch dit is niets nieuws. Gewoonlijk is die partij die zich de gematigde noemt en die gematigdheid predikt — in plaats van liefde te prediken wanneer het om godsdienst te doen is, of burgerzin wanneer men het over de politiek heeft — die partij is meestal de onverdraagzaamste van allen. De gematigdheid waarvan zij rept heeft tot waren naam het Katholicisme, de Kerk, niets dan honing en suiker voor haar gehoorzame dienaars, maar wetende op zeer eigenaardige wijze haar „afschuw van het bloed" tegenover onhandelbare geesten aan den dag te leggen. Werkelijk de gematigdheid van het boek der Handelingen is niet van veel beter allooi. De uitersten vinden daar hoegenaamd geen genade; daar ontmoet gij voor de Joden niets dan hardheid, en, wordt de persoon van PAULUS in de hoogte gestoken, te meer wordt het ware Paulinisme veroordeeld, dat zegt: „Noch besnijdenis is iets, noch onbesnedenheid, maar een nieuw schepsel" (Gal. VI, 15). Wat dit boek *niet wil* is, dat men op eigen gevaar af de vragen grondig zal onderzoeken. Het is Katholiek in den slechten zin van het woord.

Dit is dan ook de reden waarom de verdichting zulk een groote rol in dit boek speelt. Een van Godswege aan één of meer menschen verleend leerstellig gezag is nooit iets anders geweest dan een fictie en kan niet anders dan door middel van historische ficties verdedigd worden. Dezen worden niet, zoo maar, opzettelijk, uit de verbeelding opgebouwd; de grondstof daarvan wordt aan de feiten ontleend; men maakt niet een heiligen PETRUS als men daarvoor niet beschikken kan over een SIMON PETRUS, die werkelijk geleefd heeft en de invloedrijkste onder JEZUS' beste vrienden is geweest. Zoo ontleent ook de schrijver der Handelingen zijne bouwstoffen aan de geschiedenis. Hij behoefde niet tot de fictie

zijne toevlucht te nemen, om PAULUS' apostolaat als een grootsch en gezegend werk, door de vruchten welke het afgeworpen had volkomen gerechtvaardigd, te teekenen. Maar het apostolische gezag is een fictie, en het geheele weefsel van het boek, van deze fictie onafscheidelijk, is fictief.

Wat de bijzonderheden betreft, zou het *hier* hoegenaamd geen nut hebben te trachten het geschiedkundig ware en valsche van elkander te onderscheiden. Er is veel waars in dit boek, maar het boek zelf is onwaar. Ook is er weinig aan gelegen den schrijver zelf te beoordeelen en te vragen in hoever hij persoonlijk door zijne Katholieke hersenschim bedrogen is geweest; ik heb niet tot taak den mensch, maar zijn werk, te toetsen aan de eischen van den godsdienstigen vooruitgang. Over het werk is mijn oordeel, kort samengevat, dit: daar godsdienstig leven vooruitgang is, kan een boek, geschreven met het doel den vooruitgang te beletten, onder het voorwendsel, dat men struikelen kan indien men gaat, niet een werkelijk godsdienstig boek genoemd worden, welke godsdienstige aspiraties overigens daarin ook gevonden kunnen worden.

Ik behoef te minder den schrijver zelven te beoordeelen, omdat het duidelijk is, dat hij enkel uitdrukking geeft aan hetgeen leefde in de ziel van de meerderheid der Christenen in zijn tijd. De kiemen van zijn Katholicisme op gezag gebouwd zijn reeds in menige plaats vau het Nieuwe Testament te ontdekken, bij voorbeeld in den eersten brief aan Timotheüs. De arbeid van den schrijver der Handelingen heeft bestaan in de stelselmatige uiteenzetting van hetgeen, als het ware, in de lucht was. Het Christendom bevond zich toen reeds op den verkeerden weg; men meende zijn bestaan te verzekeren door middel der onveranderlijkheid van zijne leerstellingen en riten, maar men kristalliseerde het in werkelijkheid; men schiep een nieuwe wet en het Christendom werd tot een geüniversaliseerd Jodendom. Van het Katholicisme der Handelingen naar de Saksers die KAREL DE GROOTE tot „Christenen" door een opgedrongen doop maakte, loopt de weg in ééne rechte lijn.

§ 3.

Het vierde Evangelie.

Er is zien én zien. Hetgeen binnen het bereik der zinnen valt, uitwendig, voor de oogen des vleesches zichtbaar is, kan nauwkeurig medegedeeld worden; het is dan de waarheid, maar alleen in ondergeschikten zin; het is niet de ware waarheid, want deze kan slechts door het geestesoog aanschouwd worden. Zoo spreken de zieners. Dwalen zij? Het is toch een feit dat, wanneer wij, bij voorbeeld, de gelaatstrekken van iemand kennen, zijne gestalte, zijnen gang, de tint van zijn haar en zijner oogen kleur, zijne gewone gebaren en de wijze waarop hij zich kleedt, wij nog volstrekt niet zeggen kunnen, dat wij dien persoon werkelijk kennen. Alles wat daar genoemd werd staat in eenig verband met zijne persoonlijkheid, met wat hij is; het vertolkt, verraadt dit in zekere mate, verleent daaraan een tastbaren vorm, welke voor ons het blijvend symbool wordt van hem dien wij kennen of vermeenen te kennen; achter het symbool schuilt echter de ware persoonlijkheid, en deze vermeenen wij niet te kennen, tenzij wij iets meer en anders gezien hebben, dan wat de oogen aanschouwen kunnen, en wat niet iedereen even klaar en nauwkeurig, zelfs bij gelijkheid van scherpte des zinnelijken gezichts, onderscheiden kan; dat, voor de oogen onzichtbaar, iets, waarin de werkelijke persoonlijkheid bestaat, is het karakter, de verstandelijke waarde, de graad van zedelijke ontwikkeling, de aard der neigingen en de algemeene aanleg van den betrokkene. Alle biographen die dezen naam verdienen weten dit; wat zij zich beijveren te doen, is, in de lijst der zienbare dingen, de geschiedenis van hun held, voor de oogen des vleesches onzichtbaar, te ontvouwen.

De schrijver van het vierde Evangelie is ten diepste overtuigd, dat de ware waarheid alleen door het oog des geestes aanschouwd kan worden, en hij past deze leer toe op Jezus.

Hij gevoelde zich niet voldaan met de verhalen aangaande Jezus welke den inhoud der Synoptische evangeliën uitmaken [1]).

[1]) Of hij de drie eerste evangeliën gekend heeft onder een vorm naderende aan dien in welken wij ze bezitten, weet ik niet, hoewel mij dit waarschijnlijk voorkomt; in elk geval heeft hij de meeste der verhalen daarin vervat gekend

Hij beschouwde ze niet als valsch in den zin van leugenachtig; maar deze verhalen, hoewel bestemd om den Messias te doen kennen, beschreven enkel het grof omhulsel waaronder de Messias geopenbaard was geworden, en deden dus hemzelf niet kennen. Zoo, bij voorbeeld, vermeldden zij wonderen, de vermenigvuldiging der brooden, het wandelen op zee; en dit waren voorzeker feiten; de discipelen hadden ze gezien en naar waarheid verteld; doch wat hadden zij gezien en verteld? Alleen het stoffelijk wonder. dat een ongeloovige, een totaal geestelijk blinde, even goed als zij had kunnen waarnemen. Het waren stellig allertreffendste feiten; maar zij deden niet den Messias kennen, den Christus, een geestelijk wezen, dat geestelijke werken doet. Ieder wien God daartoe de macht verleent kan een stoffelijk wonder verrichten; maar Christus alleen kan het werk van den Christus verrichten; heeft JEZUS, in wien de Christus zich op de aarde geopenbaard heeft, stoffelijke wonderen verricht, men had ze niet op den voorgrond mogen plaatsen, alsof zij de werkelijke kenteekenen van zijn waardigheid waren; in plaats daarvan had men moeten letten op de geestelijke wonderen, waarvan de anderen hoogstens afbeeldingen, symbolen zijn [1]). De wonderen welke de Synoptische evangeliën verhalen zijn daden van den mensch JEZUS, in wien de Christus als in eene tent gewoond heeft (I, 14); het was een grove dwaling deze wonderen voor te stellen als werken van den Messias zelf.

De schrijver van het vierde evangelie heeft deze fout willen verbeteren; hij nam de taak op zich den Christus te doen kennen, opdat men in hem zou gelooven (XX, 30, 31).

Wie was hij dan? Velen meenen dat hij en de schrijver van den eersten Johannesbrief één en dezelfde persoon zijn. Ik weet niet wat ervan aan is; maar dit is zeker, dat, mogen deze twee misschien lichamelijk van elkander onderscheiden zijn geweest, zij toch geestelijk tweelingbroeders waren. De schrijver van het evangelie had, evengoed als die van den brief, aangaande zichzelf kunnen zeggen:

---

[1]) Overal in het vierde evangelie heeten de wonderen *teekenen* (II, 11, 18, 23; III, 2; IV, 54; VI, 2, 14, 26, 30. VII, 31; IX, 16; X, 41; XI, 47; XII, 18, 37; XX 30). Eenmaal alleen wordt bij het woord teeken het woord toegevoegd, dat wonde beteekent (IV, 48), en, merkwaardiger wijze, is het op eene plaats waar de Christi zich verheft tegen een geloof dat op zichtbare wonderen steunt.

> Hetgeen van den beginne was, 't geen wij gehoord, 't geen wij met onze oogen gezien, 't geen wij aanschouwd en onze handen getast hebben aangaande het woord des levens.... hetgeen wij gezien en gehoord hebben, verkondigen wij ook u, opdat ook gij gemeenschap met ons hebt (I Joh. I, 1, 3).

Ik deed het reeds opmerken, er bestaat een zien van tweeërlei soort; dat zien nu, dat hooren, dat met de handen tasten, waarvan sprake is in de daar aangehaalde woorden, is ongetwijfeld een zien en hooren veel werkelijker dan wat de vleeschelijke mensch gewoon is met dezelfde woorden aan te duiden. Inderdaad in hetgeen *verkondigd* wordt door den schrijver die zich met de aangehaalde woorden aan zijne lezers voorstelt, is er niets, geen woord, geen lettergreep, dat betrekking heeft op iets wat men stoffelijk zien en hooren kan. De schrijver heeft geestelijk gezien; het is hetzelfde zien als waarvan het vierde evangelie spreekt, waar de schrijver het heeft over die heerlijkheid van den Christus, welke voor hen die in de duisternis der zonde verkeeren onzichtbaar is, en zegt:

> Het Woord is vleesch geworden en heeft onder ons gewoond, vol genade en waarheid; en wij hebben zijne heerlijkheid aanschouwd, eene heerlijkheid als van den Eeniggeborene van den Vader (Joh. I, 14).

Hetzelfde zien wordt bedoeld daar, waar verteld wordt dat er water en bloed kwam uit de doorboorde zijde van den gekruisigde, en de schrijver daaraan toevoegt:

> Die het gezien heeft, getuigt het, en zijne getuigenis is waar, en hij weet dat hij waarheid zegt, opdat ook gij gelooft (XIX, 35).

Dat water, dit bloed, die uit de zijde van JEZUS vloeiden, zijn geestelijk water en bloed, de reinigende macht, welke door den dood van JEZUS uitgeoefend wordt (verg. I Joh. I, 7; II, 2; III, 5 en Joh. I, 29); daar nu de Synoptische evangeliën alleen verhalen hetgeen met de oogen des vleesches kon gezien worden, hebben zij van dat water en dat bloed evenmin iets kunnen zeggen als, bij voorbeeld, van de verandering van water in wijn te Cana of van de opwekking van LAZARUS, geestelijke wonderen van den Christus, welke de schrijver van het vierde evangelie *gezien* heeft.

Om den Christus te kunnen prediken, moet men hem kennen,

en men kent hem niet, tenzij men hem gezien heeft, wel te verstaan, den *Christus* gezien. JEZUS te zien is niet voldoende. „PHILIPPUS! Wie mij ziet, ziet den Vader" (XIV, 9); klaarblijkelijk wordt dit niet door JEZUS gezegd, maar door den Christus die in JEZUS woont. Zien beteekent hier kennen [1]), en daarom is het waar dat den Zoon te zien is den Vader te zien, ofschoon de schrijver zelf gezegd heeft: „Niemand heeft ooit God gezien" (I, 18).

Om het vierde evangelie te verstaan, moet men aan zijn spraakgebruik gewend raken; de lezers moeten „geestelijke" lezers zijn, die zelven weten te onderscheiden wanneer de woorden gebruikt worden met de beteekenis daaraan door de vleeschelijk gezinde menschen gegeven, en wanneer zij dienen om hemelsche zaken aan te duiden. Bij voorbeeld wordt het woord *zien* in vleeschelijken zin gebruikt als de Christus aan THOMAS toevoegt:

> Omdat gij mij ziet, gelooft gij! Zalig die niet zien en toch gelooven. (XX, 29).

De schrijver behoort tot hen die zonder te zien geloofd hebben, met andere woorden tot hen die naar waarheid gezien hebben en kunnen getuigen van wat zij zagen. Deze zijn de ware discipelen, die veel hooger staan dan een THOMAS of een NATHANAEL en zij die onder deze typen aangeduid worden. Dezen zijn ook discipelen; zij hebben opgemerkt dat een goddelijke kracht in JEZUS berust; zij gelooven; doch hun geloof is nog niet het echte, dat in staat stelt de heerlijkheid van het Woord te aanschouwen, vertrouwelijk met het Woord om te gaan, als een vriend met zijn vriend, zoodat de één geen geheimen voor den ander heeft. De ware discipel is de vriend van JEZUS (van den Christus), hij ligt in zijnen schoot (XIII, 23), hem vertrouwt de Christus de taak toe het leven van het geestelijk Israël, dat is van de gemeente, te onderhouden (XIX, 25—27), en hij komt het eerst, vóór SIMON PETRUS, aan het ledig graf (XX, 4).

Het begin van geloof der discipelen die JEZUS naar het vleesch gekend hebben en van de velen, die op hun getuigenis geloofd hebben dat JEZUS was opgestaan, is voorzeker niet waardeloos; de bedoeling is geenzins te beweren dat alleen de geestelijk

[1]) Verg. ter zelfder plaatse: „Zoo langen tijd ben ik bij ulieden en gij kent mij niet!"

zienden wezenlijke discipelen zijn. Integendeel, de Christus zegt tot PHILIPPUS, PETRUS, THOMAS, en zoovele andere discipelen die, de één hooger, de ander lager staan, zegt tot velen door de tijden heen, dat zij zijne *vrienden* moeten worden (XV, 14, 15), ofschoon hun nog veel ontbreekt en zij hem niet geheel kunnen verstaan (XVI, 12); doch de heilige geest zal hen verder onderwijzen (XVI, 13; XIV, 16—19). De geestelijke discipel echter is veel verder gevorderd dan al dezen; hij kan dan ook een getuigenis afleggen van veel meer waarde dan het hunne; hij kan het geestelijk Evangelie schrijven.

In het toevoegsel (H. XXI) van ons evangelie wordt gezegd, dat de „discipel dien JEZUS lief had" dat boek geschreven heeft (XXI, 24). Ik vraag mij af, of de schrijver van het toevoegsel geweten heeft wie die discipel was, namelijk de model-discipel, de ideëele discipel, aanwezig voorzeker in hem die dat boek schreef, maar tevens in elk mensch die in JEZUS weet te onderscheiden hem in wien het goddelijk Woord geopenbaard is, den Weg, de Waarheid en het Leven (XIV, 6). Misschien begreep hij dit, maar misschien ook niet, en zocht hij een bepaald persoon, bij voorbeeld JOHANNES, zoon van ZEBEDEÜS, achter den discipel dien JEZUS lief had.

Mijn twijfel dienaangaande staat in verband met de beroemde plaats XXI, 22, 23, waar JEZUS met betrekking tot dien geheimzinnigen leerling PETRUS toevoegt: „Indien ik wil dat hij blijve totdat ik kom, wat gaat het u aan?" Indien de schrijver van H. XXI werkelijk de beteekenis heeft gevat van het werk door hem aangevuld, dan zou de zin van deze plaats minder moeilijk te ontdekken kunnen wezen dan men het zich gewoonlijk voorstelt. De Christus zou, in de voorspelling tot PETRUS gericht, de Christenen wijzen op de beproevingen van stoffelijken aard welke zij één voor één te verduren zouden hebben, maar door het woord betreffende den anderen leerling verklaren, dat, terwijl de boozen een aantal Christenen konden dooden, zij het werk des Evangelies niet dooden konden; men moest zich dus niet door de vervolgingen laten afschrikken. Late ieder geleid worden (v. 18), wat zijn aardsch bestaan betreft, waarheen men hem, als gevolg van zijne liefde voor den Christus (v. 15—17) brengen zal, zonder zich over het verdere, dat in goede handen berust, te bekommeren. „Wat gaat het u aan?" *De* discipel bij uitnemendheid zal er altijd zijn, hoevele discipelen ook gedood mogen worden. Ik geef deze ver-

klaring met al de aarzeling, welke de geleerden zouden knnnen wenschen van wie op hun gebied stroopt.

Wat er ook van aan moge zijn met betrekking tot het bijvoegsel, alle aarzeling wijkt van mij waar het geldt de beteekenis door den schrijver van het boek zelf aan de figuur van den discipel dien JEZUS lief had gehecht. Ik zeide het reeds; hij is de echte discipel, van boven geboren (III, 3), die, om zoo te zeggen, belichaamd wordt in elken ware geloovigen, maar die niet is het vleeschelijk individu, uit een aardschen vader en een aardsche moeder geboren, maar, in dat individu, de mensch zoon van God, van den Geest geboren (III, 6). Deze leerling draagt geen naam, daar de namen dienen tot aanwijzing van den stoffelijken schijn, uit vleesch geboren. Zijn anonymiteit werd echter tevens geëischt door den opzet zelf van het gansche boek. Daar de Christus in den historischen persoon van JEZUS vleesch geworden was, kon het verhaal van zijn geestelijk werk niet anders dan onder den naam van JEZUS gegeven worden; voorts moesten al de typen, voorstellende de verschillende klassen van menschen, gerangschikt naar hun verhouding tot het goddelijk Woord, in den vorm van zoovele personen de omgeving vormen van JEZUS (Christus); de type van den waren discipel behoorde natuurlijk ook tot deze omgeving. Hier echter deed zich een groote moeilijkheid voor. Hij kon niet op een grooter afstand van JEZUS dan de Twaalven geplaatst worden; dit spreekt van zelf; het ging ook niet aan van hem één der Twaalven te maken, aangezien de schrijver het Jezusbeeld dat van de apostolische overlevering afkomstig was te vleeschelijk vond, en dus de Twaalven de typen moesten worden, met inbegrip van PETRUS, hoewel hij hooger dan de anderen stond, van den onvolmaakten discipel, wiens voeten nog behoeven gewasschen te worden (XIII, 2—11). Er bestond maar één middel om deze moeilijkheid te ondervangen, namelijk den waren discipel onder de meest getrouwen in de omgeving van JEZUS te plaatsen, maar tevens hem te hullen in een soort van geheimzinnig waas, dat hem aan ons oog onttrekt, zoodra er sprake is van de discipelen in het algemeen, met hun goede en slechte eigenschappen. Zelf treedt hij dan bij zeer bijzondere gelegenheden te voorschijn, als een discipel *sui generis*. Dit bracht een dubbel voordeel met zich; daardoor werd een soort van hulde aan de onvolmaakte discipelen, niettegenstaande hun gebreken, gebracht; tevens kon de schrijver zelf in de hoedanigheid van discipel dien JEZUS lief

had de pen voeren, daar hij zich bewust was den Christus en zijn werk gezien te hebben en daarvan een waarachtig getuigenis te geven (XIX, 35), zonder nochtans zichzelf boven alle andere Christenen te plaatsen.

Men kan dus wel vragen wanneer het vierde evangelie geschreven is, en ik houd het ervoor, dat dit niet eerder was dan toen de denkbeelden waaruit het Katholicisme geboren is zich begonnen te doen gelden; maar vragen wanneer de discipel dien JEZUS lief had geleefd heeft, neen, dit kan men niet. *Deze* discipel blijft tot aan de voleinding der tijden; de schrijver zou ons zeggen: „Die discipel zijt gij, indien gij van boven geboren zijt, indien gij in Christus zijt en Christus in u is."

Het vierde evangelie verkondigt wat de Christus zegt en doet, gelijk de ware discipel het ziet en hoort. Om aldus te zien en te hooren is het volstrekt niet noodig in den vleesche tegenwoordig te zijn geweest bij de gebeurtenissen, welke zich in het begin van onze jaarrekening in Palestina ontplooid hebben, om op Golgotha een tragische ontknooping te vinden. Immers, toen de Christus uit de oogen der wereld verdween, heeft hij de zijnen niet als weezen achtergelaten (XIV, 18); zij die uit den geest geboren zijn, blijven hem zien (v. 19) en zij kunnen getuigenis van hem afleggen, opdat anderen nog in hem gelooven zullen (XIX, 35; XX, 31). Het kan wel gebeuren dat zij die hem lief hebben tijdelijk verblind zijn, hem niet erkennen, te midden der verbijsteringen van een onstuimige wereld bang worden; doch zijne stem, die stem welke hun harten niet kunnen miskennen, zal hen opbeuren; bij het hooren ervan zullen zij hem onmiddellijk herkennen; de vrede, de vreugde, zal in hun hart terugkeeren; zonder dat zijzelven weten hoe, zullen zij zich weder in een veilige haven bevinden (VI, 17—21).

Wie is die Christus, altoos, van eeuw tot eeuw tegenwoordig, van wien de discipel dien JEZUS lief had met zulk een innige vreugde getuigen kon? [1]).

---

[1]) Natuurlijk zou hij niets van den Christus weten en zou hij niet van hem getuigen kunnen, indien deze niet historisch verschenen was in den persoon van JEZUS van Nazareth; voorts weet hij niets van die verschijning dan door de verhalen waaruit de Synoptische evangeliën bestaan. Dit erkent hij, wanneer hij zegt, dat het Woord vleesch geworden is. Zijne getuigenis komt dus hierop neer: „Ziethier de geestelijke geschiedenis welke ik in de vleeschelijke geschiedenis van JEZUS van Nazareth gelezen

Hij is dezelfde dien wij in den eersten naar Johannes genoemden brief aantreffen, alleen is zijn beeld hier meer uitgewerkt. Bij deze theologie, of theosophie als men wil, behoef ik niet lang stil te staan. De schrijver nam de Alexandrijnsche leer van den *Logos* of het goddelijk Woord aan; tevens was hem door zijnen omgang met de Christenen, hoe en onder welken vorm ook ontstaan, geopenbaard geworden, dat het eenig doel van ons bestaan is kinderen Gods te worden (I, 12) en dit te bereiken dat wij, met den Christus, ons in volmaakte gemeenschap met den Vader gevoelen (XVII, 24), bezield door een hooger leven, niet meer beheerscht door de wisselvalligheden van het aardsch bestaan, verheven zelfs boven den dood des lichaams (XI, 25, 26). Hij zag het in, dat de zonde oorzaak ervan is, dat de menschen dit hooger leven niet erkennen en het zich niet eigen maken (III, 19), de zonde, het bevangen zijn in het stoffelijke (III, 6); hij zag in dat dus kind van God te worden is, ophouden „van de wereld" te zijn (XV, 19), ophouden lief te hebben hetgeen „de wereld lief heeft," en dat dit gebeuren moet doordat in ons een nieuw levensbeginsel post vat, dat uit God is (III, 3), uit God, die ons in zijne liefde zalig wil maken (III, 16). Eindelijk werd het hem duidelijk, dat God lief te hebben, zijn hart eraan te geven naar Gods wil in alles te vragen, zijnen eigen geest aan Gods geest te onderwerpen, de ware Godsvereering is (IV, 23, 24), welke den mensch werkelijk in de gemeenschap met God stelt en dus bewerkt wat de uitwendige plechtigheden niet tot stand kunnen brengen; deze ware Godsvereering is, in ons, als een edele wijn, eene kracht en een leven (II, 1—10).

Twee dingen waren onafscheidelijk met elkander in zijn bewustzijn verbonden, de logosleer en zijn bekend worden met het hooger leven door de prediking van JEZUS, den Christus. Dit bracht mede dat hij de theosophische leer op den persoon van JEZUS toepaste en deze voor hem werd de vleeschgeworden Logos, de persoonlijke openbaring van dien God der liefde, in wien de mensch kan en moet leven, maar dien de mensch in zijn ondoorgrondelijk wezen niet kennen kan (I, 18). De Christus en de

---

heb." Doch, aangezien het Woord, dat is eer Abraham was (VIII, 58), er nu nog is behoeft men, om naar waarheid te kunnen zeggen: „Hij heeft onder ons gewoond en wij hebben zijne heerlijkheid aanschouwd" (I, 14), niet tijdgenoot van zijne vleeschwording te zijn geweest. Het is genoeg ervan te weten.

Logos zijn voor hem één en dezelfde geworden, zoodat voor hem het Christelijk geloof hierin bestaat, dat men in JEZUS den onzichtbaren en machtigen Logos erkent. Dit is nu niet mogelijk voor hen die „de wereld" blijven lief hebben, zoodat dit geloof op een ethischen grondslag berust, gelijk zulks het geval is met den schrijver van den brief. Ik zou dienaangaande alleen kunnen herhalen wat ik naar aanleiding van den brief heb doen opmerken, en ik veroorloof mij daarnaar te verwijzen (zie bl. 503). Het vierde evangelie predikt: „Leert in de tijdelijke verschijning van JEZUS op onze aarde onderscheiden de openbaring van het goddelijk leven, eeuwig werkzaam, dat overwint de stof, den dood en de zonde, en hecht u daaraan zoo, dat het uw eigen leven worde, het eeuwige leven (III, 16; IV, 14 enz.)". De godsdienst dien dit boek predikt vinden wij samengevat in het begin van H. XV; de Christus is de wijnstok, en de geloovigen zijn de de ranken, die levend blijven en *vrucht dragen*, zoolang zij met hem verbonden blijven (XV. 1—5).

Ten aanzien van dezen godsdienst rijzen vele vragen, waarop het boek geen antwoord geeft. Hoe wordt men van boven, uit den geest geboren? Is dit een werk van den Christus? Ja, want hij is de bron van het leven en van het licht, hij geneest de geestelijk verlamden en blinden, zelfs wekt hij op, in de personen der geloovigen, LAZARUS, het Joodsche lijk. En tevens neen, want, om tot hem te kunnen gaan, om zich door hem te laten verlichten, voeden, moet men in zich de kiem van het geestelijk leven bezitten, zoodat de Christus, die zegt: „Ik ben de Weg, de Waarheid en het Leven" (XIV, 6), ook zegt: „Niemand kan tot mij komen, tenzij de Vader hem trekke" (VI, 44). Inderdaad is het onmogelijk te weten te komen, of zij die tot den Christus niet gaan niet kunnen, omdat zij niet niet willen, dan of zij niet willen, omdat zij niet kunnen.

Een andere vraag: wat is de inhoud van dat eeuwig leven in het bezit van den geloovige? Hoe richt het zijn aardsch bestaan in, zijne verhouding tot een wereld, „van welke" hij niet meer is (XV, 19), maar waarin hij zich blijft bevinden (XVII, 15)? Welke zijn de vruchten die de ranken dragen? Wij vernemen wel, dat de geloovigen, onder Gods hoede, aan het kwaad geen deel nemen, want de Christus, voor hen biddende, roept uit: „Ik bid niet, dat gij hen uit de wereld wegneemt, maar dat gij hen

bewaart van den booze"; maar wij vernemen niet wat dat kwaad is waarvan zij bewaard worden, waarin die „booze werken" van hen die zich van het licht afwenden (III, 19) bestaan; evenmin vernemen wij wat het goede is, waaraan wij ons zullen hechten, als wij met het kwaad gebroken zullen hebben. De Christus zegt in zijn gebed: „Heilig hen in de waarheid; uw woord is waarheid" (XVII, 17); doch dit duidt aan waar de bron der heiliging te vinden is, niet waarin de heiliging bestaat; zelfs is de aanwijzing van de bron zeer onbestemd; wat is dat woord Gods, dat heiligt? Het is, zal men zeggen, alles wat van God komt. Zeer goed; maar hoe weet men dat iets van God komt? Doordat het heiligt, antwoordt men weder, en ik herhaal: zeer goed; maar wat is geheiligd worden? En nu krijgen wij geen antwoord.

Ik weet wel, dat de liefde genoemd wordt: „Hieraan zullen allen erkennen, dat gij mijne leerlingen zijt, zoo gij liefde hebt *onder elkander*" (XIII, 35). Doch de zeer bijzondere liefde, welke de ware Christenen in hun hoedanigheid van discipelen aan elkander verbindt, een liefde welke ook in den brief voorkomt, is niet de heiliging, de nieuwe natuur, welke in de plaats treedt van de oude zondige natuur en hare vruchten draagt in onze verhouding tot de niet-Christenen evengoed als tot de Christenen.

Er is iets zeer vreemds in het vierde evangelie. De toon is innig, doordringend; het is alsof een hemelsche melodie om ons heen, die ons aan de stof ontrukt, ons verwijdert van wat grof en laag is; en toch weten wij niet geheel wat dit ons geeft. Trachtende ons rekenschap van de strekking te geven, vinden wij ten langen leste maar een afgetrokken stelling: „De kennis van God is het leven, en in Christus alleen is de kennis van God te vinden", of, zoo men de zaak in den vorm van een vermaning wil omzetten: „Gaat tot Christus." Meer is er niet in het getuigenis dat de discipel dien JEZUS lief had door den voorlooper van den Christus hoorde afleggen. De Dooper zal wel zeggen: „Ziedaar het lam Gods, dat de zonde der wereld draagt (of wegneemt)" (I, 29), maar over hetgeen dit beteekent gaat er hoegenaamd geen licht op. Het beeld van het lam schijnt aan het paaschlam ontleend, daar volgens ons boek de gekruisigde het ware paaschlam is (XIX, 32); maar dit verklaart volstrekt niet wat het is de zonde der wereld te dragen of weg te nemen, noch de wijze waarop dit geschiedt. Meer dan „gaat tot Christus" zegt de voorlooper niet, en de Christus zelf ook niet in de vele redenen die

hij houdt, in zijne samenspraken met allerlei soort van menschen, in die allegorie van den goeden herder en van de poort, eindelijk in die wonderen, welke prediken dat hij, en hij alleen, het ware leven en de ware gezondheid schenkt, maar welke ons geen stap verder dan deze stelling brengen, altijd dezelfde onder alle beelden waarin zij zich hult. Dit ontheft mij van de verplichting om de „geestelijke" beteekenis van elk stuk uit te leggen. Neem het gesprek met de Samaritaansche vrouw, dat met NICODEMUS, de lange rede welke op de vermenigvuldiging der brooden volgt, of de toespraak voorafgaande aan het hoogepriesterlijk gebed, het komt alles op dat ééne neer en op niets anders.

Eéne opmerking nog: juist wat wij zouden wenschen te vernemen wordt ons onthouden, namelijk, wat JEZUS, wanneer hij iemand voor zich wint, tot hem zegt om hem te winnen. Zoo wordt ons verhaald, dat twee discipelen den dag bij JEZUS hebben doorgebracht (I, 40), maar van hetgeen gedurende dien dag gezegd is, vernemen wij niets; tot de Samaritaansche zegt JEZUS dat hij het is die het levend water geeft, maar niet wat dat levend water is; dat de vereering van God een geestelijke is, maar niet hoe God geestelijk vereerd wordt; eindelijk komen de Samaritanen, die hem twee dagen lang in hun midden bezitten en die in hem gelooven, veel meer om het woord dat zij van hem vernomen hebben, dan om hetgeen de vrouw hun medegedeeld heeft; zij zeggen: „zelven hebben wij gehoord en weten we, dat deze waarlijk de Heiland der wereld is" (IV, 42); hoeveel zouden wij dan niet geven om te weten wat de inhoud van de prediking gedurende het verblijf in die stad geweest was; maar, helaas, het verhaal zwijgt geheel en al hierover. Elken keer dat men zou denken: nu gaan wij vernemen wat de *inhoud* is van Christus' Evangelie, zwijgt ons boek. Dit is oorzaak dat, niettegenstaande de godsdienstige stemming waarin het den lezer brengt, velen dit boek godsdienstig arm vinden.

Hoe kan dit verklaard worden?

Ik meen dat, indien men de godsdienstige beteekenis van het vierde evangelie naar verdienste wil waardeeren, men dit boek moet beschouwen, niet als een uiteenzetting van den Christelijken godsdienst, maar als een verdediging van een bijzondere en zeer wezenlijke zijde van den godsdienst, welke de schrijver meende miskend te zien door een groot aantal der Christenen onder wie hij leefde; zijn werk zou dus tegelijk apologetisch en polemisch wezen.

Wat hij verdedigen wil is het geestelijk karakter van den godsdienst, volgens hetwelk de vroomheid iets geheel inwendigs, dus individuëels is, dat een rechtstreeksche verhouding tusschen God en den geloovige schept, zonder eenige menschelijke tusschenkomst. Indien, gelijk ik meen, de Handelingen der Apostelen en het vierde evangelie niet zeer lang na elkander te boek gesteld zijn, dan werpt dit een licht over de gedachtestrooming tegen welke de evangelist trachtte zich te verzetten. Wij zagen hoe in de Handelingen het apostolisch gezag de grondslag is, waarop men het geloof en de eendracht der Christenen wil doen rusten, en hoe de schrijver van het vierde evangelie tegenover de Twaalven en ver boven hen, den discipel dien JEZUS lief had plaatst, die, omdat hij naamloos is, niet tot den drager van uitwendig gezag gemaakt kan worden, maar de type wordt van den waren leerling, van u, van mij, indien wij zelven den Christus rechtstreeks leeren aanschouwen; den Christus, die zich wel onder den naam van JEZUS van Nazareth geopenbaard heeft, maar die aan deze aardsche verschijning niet gebonden is, maar leeft; hij is in ons het toonbeeld van den geestelijken mensch, van het kind van God, den inwendigen mensch, die ons waar *ik* worden moet. Zien wij, geestelijk, dezen Christus, leeren wij hem lief krijgen, dan zal hij ons leiden, om van ons kinderen van God te maken; hij zal door den geest van waarheid en heiligheid in ons wonen, en een anderen leidsman zullen wij niet noodig hebben. Deze leer, het is duidelijk, staat lijnrecht tegenover het ontkiemende katholicisme en zij doordringt zoo geheel het gansche boek, dat teksten aan te halen overbodig was.

Wanneer men zich rekenschap gegeven heeft van de polemische strekking van het vierde evangelie, gericht tegen de Katholiseerende strooming welke zich begon te openbaren, dan ziet men een verrassend licht op menigen trek in dat merkwaardig boek vallen. Ik kan er niet aan denken dit hoogst belangwekkend onderwerp uit te putten; maar ik zal een paar voorbeelden geven.

Waarom vermaakt de gekruisigde zijne moeder aan den discipel dien JEZUS lief had? In dit boek heeft alles zonder uitzondering een doel; dit noodwendig ook. Wat dit doel geweest is leert ons het wordend Katholicisme. Meer en meer won de overtuiging veld. dat gedurende de afwezigheid van den Christus, in den tijd die vóór zijne verschijning nog verloopen moest, de instandhouding

van de apostolische overlevering de waarborg was van het leven der Christelijke gemeente, der Kerk; maar het vierde evangelie komt hiertegenover zeggen: „Neen; de gezochte waarborg bestaat hierin, dat de Christus niet afwezig is, maar dat hij herleeft in zijne ware discipelen. Dezen, doordat zij de ware discipelen zijn, zijn feitelijk de ware steunpilaren der Kerk," zoodat het zeer ter dege verder luidt: „Van die ure aan, nam de leerling haar in zijn huis" (XIX, 27). De Kerk bestaat daar, waar de Christus in de zielen woont, niet daar, waar men gemeenschap met den bisschop heeft.

Mijn tweede voorbeeld is aan den doop ontleend. De neiging om daarvan een sacrament, dat den zegen Gods mededeelt, te maken, kon niet anders dan onzen schrijver mishagen. Aan den anderen kant is deze plechtigheid zulk een welsprekend symbool van de nieuwe geboorte en van de reinheid waaraan ieder die Gode toebehoort gewijd is, dat de schrijver haar niet op zichzelf veroordeelen kon. Wij hooren dan ook den Christus, als hij van de geboorte uit den hooge in zijn onderhoud met NICODEMUS spreekt, in éénen adem het symbool en de gesymboliseerde zaak noemen, zeggende: „Indien iemand niet uit water en geest wordt geboren, kan hij het koninkrijk Gods niet ingaan" (III, 5). Men verlieze echter niet uit het oog dat deze woorden, al veroordeelen zij geenszins den doop, de volstrekte noodwendigheid van den geestelijken doop voorbehouden, en dus de meening bestrijden, dat iemand die met water gedoopt is, daardoor Christen wordt. Maar er is meer. In zijnen raadselachtigen trant, doorzichtig genoeg voor wie de moeite genomen heeft zich daaraan te gewennen, waarschuwt de schrijver opzettelijk zijne lezers, dat zij onderscheid moeten maken tusschen den geestelijken, onzichtbaren, waren, doop, en den waterdoop, die daarvan maar een beeld is. Om dit te verstaan, moet men zich herinneren, dat hij afwisselend het woord zien in geestelijken en in stoffelijken zin gebruikt; iets soortgelijks heeft plaats met het woord doop. Met het oog nu op het belangrijk onderscheid waarvan ik spreek, heeft hij, zonder eenigen twijfel, met opzet, de schijnbare tegenstrijdigheid tusschen III, 22 en IV, 2 doen ontstaan. In de eerste plaats, waar het heet dat JEZUS doopte, is er sprake van den waren doop, dien JOHANNES niet geven kon, van den geestelijken doop; en de tweede tekst, waar gezegd wordt, dat niet JEZUS, maar zijne discipelen doopten, is geschreven om te zorgen, dat men de eerste plaats

niet zou misverstaan. De waterdoop wordt door den Christus niet toegediend. De polemiek mag hier een bedekte genoemd worden, maar zij is niet daarom minder gewild en scherp.

Gelijk gezegd is, er zijn andere voorbeelden. Het geheele boek wordt doorzichtig, zoodra men het beschouwt als gewijd aan de verdediging van het geestelijk en persoonlijk karakter van den godsdienst in een tijd toen autoritaire en ritualistische neigingen zich openbaarden. In 't bijzonder wordt zeer begrijpelijk het sterk anti-Joodsch karakter van een boek, dat toch het gezag der Schrift aanvaardt.

Moet dus erkend worden dat hier ontbreekt hetgeen men het practisch gedeelte noemen kan, in bijzonderheden aanwijzende wat het is aan God en niet aan de wereld toe te behooren, dit komt geenszins hiervan, dat de schrijver de overtuiging dat JEZUS de Christus is zou beschouwd hebben als op zichzelf voldoende om iemand tot Christen te maken, want het tegendeel is waar. In zijne oogen was die overtuiging geen bewijs (verg. II, 23, 24); wat hij wilde was, dat men, als gevolg van een *zedelijke* vernieuwing, welke hij de geboorte van boven noemt en door welke men van het kwaad afkeerig wordt, den Christus in JEZUS leerde *zien*, dat is, niet alleen zijn recht op den titel van Messias erkennen, maar boven alles in hem den *hemelschen mensch onderscheiden.* Daar zijn doel niet was de practische zijde van den godsdienst uiteen te zetten, heeft hij ze onbesproken gelaten.

Tot waardeering heb ik niet veel te zeggen. Dit vreemdsoortig geschrift verdedigt den waren godsdienst. Het vierde evangelie heeft de eer, gewezen te hebben op de ware Godsvereering, de geestelijke.

Tevens kan niet geloochend worden, dat deze schoone verdediging van een uitnemende zaak geleden heeft door de theosophie, welke daarmede vermengd is. Het vierde evangelie heeft het ontluiken van het Katholicisme niet kunnen stuiten. Zelfs is het door het katholicisme als heilig boek aanvaard, maar zóó, dat de theosophie op den troon is gezet, en het leven verwaarloosd.

HOOFDSTUK V.

Het Nieuwe Testament.

De godsdienstige letterkunde van Israël, welke ons in het Oude Testament bewaard is gebleven, is geboren uit den drang, door de dragers van een hooger godsdienstig ideaal gevoeld, om dit ideaal ingang te doen vinden in een bepaalde maatschappij, het Israëlitisch volk.

De geschriften waaruit de bundel van het Nieuwe Testament samengesteld is zijn onder geheel andere omstandigheden vervaardigd. Hier hebben wij niet meer een hervormingsgezinde minderderheid, werkzaam te midden van de menschelijke groep waarvan zij een deel uitmaakt, en trachtende deze groep tot hare eigene hoogte verheffen. Geen der Nieuw Testamentische schrijvers kan een hervormer genoemd worden, zelfs niet de samensteller van den brief aan de Hebreërs, veronderstellender wijze ten behoeve van de Joden werkzaam; want, zelfs in deze onderstelling, is dan de schrijver niet zelf een Jood, *in godsdienstige gemeenschap met de Joden gebleven*, doch overtuigd van de noodzakelijkheid van verbeteringen in het Jodendom en trachtende deze te bevorderen; neen, hij is een missionaris, *die met het practisch Jodendom gebroken heeft*, en die zich nu beijvert zijne vroegere geloofsgenooten te bewegen tot een ander kamp over te gaan [1]).

[1]) Hiermede meen ik niet in tegenspraak te komen met de beoordeeling welke ik op bl. 487 v. gegeven heb. Zeker, meen ik, is de schrijver van den brief aan de Hebreërs in beginsel meer Jood gebleven, dan Christen geworden, namelijk doordat hij zich de betrekking van den mensch tot God nog altijd zoo denkt, dat een priesterlijk middelaarschap noodig is, om voor den mensch den toegang tot de goddelijke genade te openen; toch is hij buiten het Jodendom getreden, doordat hij de Joodsche praktijk verlaten heeft. Hij is zelf overtuigd, dat hij niet meer Jood is; hij is zich bewust van de éêne godsdienstige groep tot de andere te zijn overgegaan, en hij doet propagandaarbeid, hij treedt niet als hervormer op.

De Nieuw Testamentische letterkunde beantwoordt aan een nieuw godsdienstig ideaal, dat zich van de geesten meester maakte; doch, toen de schrijvers hun taak aanvaardden, had dit ideaal zich reeds een eigen volk geschapen, een nieuwe menschengroep die de drager daarvan was, en onze schrijvers behoorden tot die groep en hebben ten behoeve daarvan hun arbeid verricht; niet echter om ze te hervormen op grond van een eigen ideaal, waarvan de schrijvers de tolken zouden zijn geweest, maar om de stichting te bevorderen onder den invloed van het ideaal zelf, reeds in de groep neergelegd. PAULUS wist dit wel, toen hij schreef: „Een anderen grondslag kan niemand leggen, dan die *gelegd is*, welke is JEZUS CHRISTUS" (I. Kor. III, 11; zie bl. 422).

Natuurlijk is dit ideaal opgevat en onder woorden gebracht op verschillende wijzen in de onderscheiden gemeenten welke het diende te vormen, en in de pennevruchten der schrijvers uit deze gemeenten te voorschijn gekomen. Niettegenstaande alle verschil in de vormen, moest er toch in den grond van de zaak een inwendige eenheid bestaan. Dit was inderdaad het geval en het is niet zeer moeilijk te ontdekken waarin die levenseenheid bestond.

De Nieuw Testamentische schrijvers stemmen met elkander overeen ten aanzien van twee hoofdgedachten, de ééne een theologische, de andere een godsdienstige. Wat de theologische gedachte betreft, nemen zij allen aan, dat God, uit liefde voor de menschen, hun den Messias JEZUS gezonden heeft, opdat allen die in dezen Messias geloofden te zamen Gods eigen volk zouden vormen en deel zouden hebben aan de eeuwige gelukzaligheid, wanneer deze tegenwoordige wereld plaats voor de toekomstige zou maken. Wat de godsdienstige gedachte betreft, zijn zij allen diep doordrongen van de roeping der geloovigen, om zich den tijd die nog vóór het aanbreken van de toekomstige heerlijkheid overblijft ten nutte te maken, door den God, die hen tot zich geroepen heeft, te aanbidden, en in eendracht en broederlijke liefde zijnen heiligen wil te volbrengen.

Gewoonlijk onderstellen de schrijvers, den inhoud van dezen goddelijken wil als aan hun lezers bekend; het is de deugd; de geloovigen moeten elkander door woord en voorbeeld tot de beoefening daarvan aanmoedigen en door middel van hun samenkomsten en van het gebed de vrome gezindheid onderhouden, welke de deugd schraagt en voedt. Van een eeredienst spreken

zij niet, maar van gemeenschap des geestes en onderlinge stichting; alleen op enkele plaatsen schijnt het gebed eenigszins beschouwd te worden als een soort van godsdienstplicht (zie b. v. Hand. I, 14; VI, 4; I Tim. V, 5), iets wat een aanvang is van het weder inhalen van den uitwendigen eeredienst. De deur bleef niet goed gesloten; weldra, helaas, zou zij wijd opengesteld worden, en het Katholicisme doet het zien, zij heeft een overweldigenden stroom van formalisme doorgelaten.

De stelling, dat de geloovige zijne vroomheid door de beoefening der deugd openbaart, wordt opzettelijk door JACOBUS verdedigd, waaruit blijkt dat reeds vroeg verschijnselen, wijzende op een gevaarlijk intellectualisme, zich vertoond hebben; overigens bevestigt dit feit geheel mijne bewering, dat de Nieuw Testamentische schrijvers op dit punt eenstemmig zijn. Men kan zelfs zeggen, dat de brief van Jacobus getuigt van de algemeene instemming der oude Christenen met de bedoelde stelling, want, moge de schrijver een theoretisch intellectualisme bestrijden, dat hem terecht gevaarlijk scheen, nergens kunnen wij bemerken, dat hij zich tegen lieden verzet, die, onder voorwendsel dat zij het geloof hadden, zouden beweerd hebben dat er niet op aankwam hoe zij zich gedroegen. Hij rekent klaarblijkelijk op de algemeene instemming van zijne lezers, als hij zegt, dat het geloof 't welk op het gedrag geen tastbaren invloed uitoefent, een dood geloof is (Jac. II, 26).

Wat de deugd is, de heiligheid in den levenswandel openbaar, en de gezindheid, welke haar bron is, wordt als bekend ondersteld; nergens wordt er een poging gedaan, om dit systematisch uiteen te zetten; hier en daar ontmoeten wij een opsomming van Christelijke deugden, maar alleen bij wijze van voorbeelden, nooit met de bedoeling een volledige lijst te geven; het kan gebeuren dat de geestelijke raadgever, negatief te werk gaande, verkeerdheden noemt, van welke de geloovige vrij moet blijven (b. v. Kol. III, 5); niet zelden echter noemt hij deugden op, welke den geloovige kenmerken moeten [1]). Daarenboven, en dit is een van de rijkste onderdeelen van hetgeen de brieven te lezen geven, richten de schrijvers tot hun lezers vermaningen, meestal met het oog op de bijzondere behoeften van dezen, bedoelende in de

---

[1]) Zie, b. v. Gal. V, 22, hoofdzakelijk lijdelijke deugden; Fil. IV, 8, veel meer omvattend.

gegeven gevallen de toepassing aan te wijzen van het groote beginsel van de wijding der geloovigen aan de heiligheid. Die opsommingen van deugden en ondeugden en die vermaningen van bijzonderen aard, getuigen intusschen dat het groote beginsel algemeen aanvaard werd, al moge het maar al te vaak uiterst gebrekkig in praktijk gebracht zijn.

Dit beginsel, dat de geloovige aan de heiligheid gewijd is, treedt te voorschijn op zeer verschillende wijze bij de schrijvers der boeken van het Nieuwe Testament. Eén van de minst rijken in dit opzicht is het boek der Handelingen der Apostelen. De rijksten zijn diegenen, waar het godsdienstig leven opgevat wordt als een inwendige vernieuwing. door welke de macht der zonde in ons gedood wordt en tusschen God en ons een verhouding als van Vader tot kinderen geschapen wordt; als gevolg hiervan wordt in deze geschriften de inwendige heiligheid, de ware, de eenig ware heiligheid, voorgehouden als bestemd om de plaats in te nemen van alle andere dingen aan welke de menschen de benaming van heiligheid geven. Dit is iets dat niet alle geloovigen begrepen en gevoelden, iets daarom dat verdedigd moest worden, en daaraan hebben wij het belangrijkste apologetisch gedeelte van het Nieuwe Testament te danken, de onsterfelijke verdediging van de leer der rechtvaardiging door het geloof in de brieven aan de Romeinen en aan de Galatiërs. De stijl is niet helder; de gebruikte termen worden gebrekkig in hun beteekenis bepaald, en evenzeer gebrekkig is de bepaling van den samenhang tusschen deze termen en de zaken waarop zij betrekking hebben; dit geeft meer dan eens aanleiding tot eene hopelooze verwarring; eindelijk speelt de dood van den Christus in de inwendige vernieuwing van den geloovige eene rol waarvan de aard niet te zien is; doch dit alles neemt niet weg, dat PAULUS, onder den naam van geloof het streven predikt naar een ideaal, dat ons, door de inwendige vernieuwing, tot kinderen van God maakt; en dit is de ware godsdienst. Onder alle Nieuw Testamentische schrijvers is hij degene die het best gepredikt heeft hetgeen JEZUS onder de menschen wilde brengen.

Het vierde evangelie is niet minder geestelijk; het kent geen andere heiligheid, dan die van de inwendige vernieuwing, daar genoemd de geboorte uit den hooge. Ongelukkig wordt deze vernieuwing al te zeer vereenzelvigd met de inwijding in de theosophische bespiegelingen, waarvan het geloof in het Eeuwig Woord

Gods een hoofdtrek is, zoodat de zedelijke gevolgen der bekeering — gevolgen welke de schrijver trouwens volmondig erkent — worden verward met een soort van dubbel zicht, waardoor men in JEZUS den vleesch geworden Logos erkent, een erkenning, zonder welke dit boek het heil onmogelijk acht.

Het spreekt van zelf dat wanneer het geestelijk karakter der heiligheid in meerdere of mindere mate miskend wordt, het eudaemonisme weder optreedt en men zich verwijdert van JEZUS' ideaal; met het eudaemonisme ziet men weder, in hetgeen beschouwd wordt als heiligheid, bestanddeelen opgenomen, zonder waarde voor de zedelijkheid, en dit voert terug in de richting van het Jodendom. Het eudaemonisme heeft niet weinig sporen in het Nieuwe Testament achtergelaten, iets wat sterk bijgedragen heeft om aan de verwachting van Christus' verschijning een te betreuren overwicht te verschaffen. Op zichzelf behoeft deze verwachting niet verbonden te zijn met een moraal, welke tot grondslag heeft het uitzicht op belooningen; evengoed kan het zijn, dat men op de toekomstige heerlijkheid rekent, *omdat* men zich bewust is een kind van God te zijn, als dat men tracht Gods wil te doen, *ten einde* deel te hebben aan de zaligheid. Doch het ééne leidt maar al te gemakkelijk tot het andere, gelijk de brief aan de Hebreërs overvloediglijk doet zien.

Overal in het Nieuwe Testament is, meer en minder, de werking te bespeuren van het ideaal door JEZUS aan zijne broeders voorgehouden; doch nergens, uitgezonderd in hetgeen van JEZUS' eigen prediking is bewaard gebleven, wordt dit ideaal onvermengd voorgesteld. In zijn geheel genomen predikt het Nieuwe Testament een godsdienst welke onafscheidelijk verbonden is aan de roeping des menschen tot zedelijke heiligheid, een godsdienst welke, juist daardoor, veel hooger staat dan het Jodendom met zijn wettelijk formalisme, en het heidendom, 't welk het afschuwlijkst zedebederf vaak gedoogde en zelfs bevorderde; doch de wijze waarop het Nieuwe Testament dezen zoo reinen godsdienst predikt is volstrekt niet volmaakt. Op de aanmerkingen waartoe de afzonderlijke schrijvers aanleiding geven zal ik niet terugkomen na hetgeen over elk boek in het midden is gebracht; nu zal ik alleen wijzen op de aanmerkingen die op den bundel in zijn geheel betrekking hebben.

Zaligmakend is dat geloof, waardoor wij ons hart aan God

geven; dit heeft JEZUS gepredikt en het is de waarheid. Wat JEZUS ook moge gedacht hebben aangaande de verwachting van de komst van een Messias, nooit heeft hij gepredikt, dat het zaligmakend geloof daarin bestond, dat men aannam, dat hij, JEZUS, de Messias was; van niemand heeft hij dit geëischt; tot den rijken man die de gansche Wet gevolgd had zeide hij, dat hem nog ééne zaak ontbrak, maar dit was niet, dat die man hem nog als den Messias te erkennen had, maar dat hij zich geheel aan Gods werk zou wijden. Het Nieuwe Testament echter erkent uitsluitend als geloovigen hen die aannemen dat JEZUS de Messias is. Dit is een groot gebrek.

Dat men in dit gebrek vervallen is laat zich gemakkelijk genoeg verklaren. Het was, onder den invloed van het Oude Testament, de natuurlijkste zaak ter wereld, dat men dezen titel aan JEZUS gaf, want in hem zag men Gods toezeggingen in vervulling gegaan. Dit had zijne goede zijde; het bracht mede, dat men de voorstelling, die men zich maakte van Gods zegeningen en van zijn rijk, vergeestelijkte, en dat het particularisme voor het universalisme plaats maakte. Hoogst natuurlijk is het ook, nu men in JEZUS den beloofden Messias meende te erkennen, dat men hem in die hoedanigheid verkondigde en dat allen die voor het Evangelie gewonnen werden het Messiasgeloof aanvaardden. Doch, hoe natuurlijk ook dit alles moge geweest zijn, tusschen het Messiasgeloof en de voorstelling dat het bezit daarvan kenmerk van den waren geloovige was, lag een bijzonder korte afstand, ééne schrede. Die stap werd gedaan en dit heeft tot op dezen dag de Evangelieprediking onzuiver gemaakt. Men heeft den nadruk verkeerd geplaatst; men zeide: wie in Christus gelooft is kind van God, terwijl het had moeten wezen: JEZUS is Gods gezalfde omdat hij ons leert kinderen van God te worden.

Deze omkeering der werkelijkheid heeft tengevolge gehad, dat men onder den godsdienst een intellectuëelen grondslag heeft gelegd; de aanvang van alles moest nu wel zijn, dat men het *bewijs* leverde, dat JEZUS de Messias was, een bewijs, dat nergens anders te zoeken was dan in de wonderen, zelven op niets beters berustende dan op een anonieme overlevering, en in voorspellingen, waarvan geen enkele werkelijk slaat op de feiten welke voor hare vervulling doorgaan. Dit heeft niet op éénmaal zijn besla- gekregen en PAULUS' brieven doen zien, dat men in Christus t geloove heeft kunnen opvatten als beteekenende een nieuw

schepsel te worden, in God te gelooven en Hem zijn hart te schenken; doch zelfs de prediking van PAULUS verliest haar helderheid doordat deze heerlijke dingen daar den naam dragen van geloof in den Christus. De volslagen godsdienstige armoede der prediking welke de Handelingen in den mond van PETRUS leggen (Hand. II, 14—36) doet zien hoe gevaarlijk de opvatting was waarop deze aanmerking slaat. Van waar die dogmatische twisten, welke, zelfs eer het tijdperk der vervolgingen voorbij was, beslag hebben gelegd op de belangstelling en de bedrijvigheid van hen, die boven alles hadden moeten arbeiden om *de beginselen van het Evangelie* levendig te houden? Van waar die eindelooze strijdvragen, de eene telkens geboren uit de oplossing welke men van de voorafgaande meende gegeven te hebben, alles tén koste van de eendracht, van de liefde, van de vorderingen in de heiliging: die homoöesie, dat monophysitisme, dat monotheletisme, en zoo veel meer? Het is alles hiervandaan gekomen, dat men zich ingebeeld heeft dat de Messiastitel het heil aanbracht, zoodat het allernoodzakelijkste was, de beteekenis van dien titel nauwkeurig vast te stellen. Van het oogenblik dat men beweerd heeft, dat de menschen door een *naam* behouden worden (Hand. IV, 12), moest noodwendig het Katholicisme ontstaan, en daarmede het uitbannen, de inquisitie, de geestelijke verdooving, het ritualisme en de vervanging der zedelijkheid door nietswaardige surrogaten. Dit alles bevindt zich in kiem in het Nieuwe Testament. Worden niet in den eersten brief van Johannes zij, die aan de vleeschwording van den Logos niet gelooven, anti-christenen genoemd?

Er is niets tegen, dat men JEZUS den Messias zou noemen. Doch het zaligmakend geloof is niet de aanvaarding van JEZUS' messianiteit, maar het door JEZUS gepredikte geloof in God. Dat geloof van welke theologische meening ook afhankelijk te maken, is een zware en zeer gevaarlijke misstap. Het wordt hoog tijd, in het belang der vroomheid en van het Godsrijk, dat erkend zal worden hoe die misstap een kenmerk is van het Christendom in zijnen aanvang, hoe de gevolgen daarvan van het begin tot het einde van het Nieuwe Testament merkbaar zijn, en dat, hoe verklaarbaar ook, het toch een misstap is.

Hiermede staat in verband de voorstelling, nergens duidelijk omlijnd, overal nevelachtig, met het godsdienstig leven niet organisch samenhangende, volgens welke men in den dood van JEZUS meer of min werkelijk, meer of min alleen symbolisch, een offer

ziet, dat de vergeving der zonde bewerkt. Het is best te verklaren dat deze voorstelling ontstaan is (ik treedt hier niet in die verklaring); maar dit neemt niet weg, dat zij vreemd is aan het Evangelie, zelfs ertegen strijdt, daar het groote evangelisch beginsel is, dat de bekeering des menschen hem met God verzoent. Zoodra de zaligmakende macht ergens anders gezocht wordt, dan in het Evangelie dat de harten vernieuwt, wanneer die macht een bijzondere werking moet zijn die van Christus uitgaat, maakt men de behoudenis afhankelijk van wat buiten den geloovige omgaat, en vervalt men noodwendig tot het zoeken van uiterlijke verzoenmiddelen en andere verzinselen eener verbeelding door vrees bevangen.

Ik heb bij een vroegere gelegenheid doen opmerken dat de godsdienstige moraal van het Nieuwe Testament zulk een belangrijk onderwerp is, dat het op zichzelf behandeld behoort te worden. Ik kan er niet aan denken diep daar in te gaan, zelfs niet eenvoudig het onderwerp te schetsen; toch moet ik op ééne zaak wijzen, welke daarmede in verband staat en die van eenig belang is voor de godsdienstige waardeering van het Nieuwe Testament. Ik bedoel dit, dat, terwijl de toepassingen welke van het godsdienstig beginsel op de levenspraktijk gemaakt worden, over het algemeen uitnemend zijn, zeer Christelijk — onder het noodige voorbehoud — zij toch op verre na niet de hoogte bereiken van hetgeen ons van Jezus is bewaard gebleven; immers, Jezus moge uitsluitend Joden tot hoorders hebben gehad, hetgeen hij predikt raakt den mensch in het algemeen, wat hij te midden van zijne medemenschen, als mensch, zijn en doen moet; Jezus' moraal is algemeen menschelijk, altijd en overal jegens allen geldig; hiertegenover moet erkend worden dat, moge deze moraal den achtergrond vormen van hetgeen onze schrijvers prediken, toch de toepassingen welke zij maken hoofdzakelijk betreffen de verhouding van Christen tot Christen. De sektegeest is niet te miskennen in de Christelijke geschriften; er is een gemis aan humaniteit, merkbaar, behalve het reeds gezegde, in de veel te scherpe tegenstelling welke gemaakt wordt tusschen de sekte en alles wat erbuiten staat en dat *de wereld* genoemd wordt, in den zin van iets geheel slechts, onreins, dat verloren gaat. Het spreekt van zelf dat dit ook verklaarbaar is. Ik treedt niet in de bijzonderheden, maar doe opmerken, dat de Christenen

door de macht der omstandigheden gedwongen werden zich tot een afzonderlijk lichaam te midden van de heidensche wereld te vormen; dit was een onafwijsbare noodwendigheid. Terwijl zij dankbaar waren voor het voorrecht dat zij genoten in het bezit van het Evangelie, was voor hen de verleiding welhaast onweerstaanbaar, hun eigen uitnemendheid te overdrijven en zonder eenig voorbehoud te zeggen: „Wij worden behouden, zij gaan verloren." Op grond hiervan hebben zij den plicht erkend zoovele heidenen mogelijk aan het verderf te ontrukken, door hen voor de sekte te winnen, en de zendingsgeest der eerste Christenen is bewonderenswaardig; doch zij zijn zich zeer weinig van andere verplichtingen jegens de *wereld* bewust geweest. Zij behoorden niet meer daartoe en zij die niet eruit traden waren geen broeders. Men weet hoe een kerkvader ertoe kwam de deugden, welke toch bij heidenen waar te nemen zijn, als ondeugden met een schitterend vernis bedekt, *splendida vitia*, te bestempelen. Zoover gaat het in het Nieuwe Testament niet; het doet weldadig aan, vooral indien zij niet van JEZUS zelf mocht zijn, de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan te lezen. Dit neemt niet weg, dat de Nieuw Testamentische moraal gebrekkig is, vooral doordat zij niet genoeg algemeen menschelijk is, waartoe de eschatologische verwachtingen niet weinig bijgedragen hebben. Dit verklaart dat, mogen de actieve deugden wel degelijk behartigd worden, toch de passieve op den voorgrond treden, de nederigheid, het geduld, de lankmoedigheid en wat daarmede samenhangt. Dit ook is niet zonder invloed gebleven op het Katholicisme, het monnikendom en het Protestantsch piëtisme. De invloed van het Oude Testament is ook groot geweest?

Welke is de waarde van het Nieuwe Testament met het oog op het belang van den godsdienst?

Op zichzelf, afgescheiden van het begrip van Heilige Schrift, dat daarop is toegepast, is het het kostbaarste document dat bestaat. Het plaatst het Evangelie voor onze harten en gewetens. Het brengt ons dit Evangelie niet onvermengd, daar wij niet eenmaal de geheel gewaarmerkte prediking van JEZUS bezitten, en daar de beste leden der sekte welke door die prediking ontstaan is veel lager staan dan hetgeen zij ons aanbiedt. Doch het levensevangelie is niet een nieuwe wet, welke haar kracht ontleent aan de waardigheid van den wetgever en waaraan men wegens

dien wetgever gehoorzaamt, zoodat de zaak waarop het zou aankomen zou zijn de wet ongeschonden te kennen. Neen, het Evangelie is een roepende stem, welke ons uitnoodigt onze harten aan God te geven, vrijelijk, uit eigen aandrang, omdat ons gemoed gewonnen is en ons verstand bevredigd. Als die roepstem ons bereikt, op welke wijze, door wien of wat dan ook, zij tot ons moge komen, laten wij daarnaar luisteren. Doch, indien wij dit doen, dan, aangezien JEZUS helderder en reiner dan wie ook Gods stem heeft doen hooren, wordt het ons een vreugde, tot hem, dank zij het Nieuwe Testament, op te kunnen klimmen, eenige van die woorden op te vangen die eens levend uit zijn mond klonken, en die in hun hoogverheven eenvoud overtreffen alle verdere klanken, echo's daarvan, welke zij verwekt hebben. Daar vinden wij een bron tot lafenis van ons inwendig leven, en een gids ons leerende onderscheiden het blijvende van hetgeen bestemd is te verdwijnen, dat wat heiligt van dat wat niet meer doet dan aan de verbeelding een voldoening te verschaffen. Zelfs in die verhalen, waarin vervat is alles wat wij van JEZUS weten kunnen, houden wij ons niet op, hetzij met wat locaal en nationaal is, hetzij met de eigenaardige kleur over het geheel uitgespreid door een overlevering welke wonderen niet missen kon; deze dingen ter zijde latende, grijpen wij met des te grooter voordeel voor onze zielen naar hetgeen onze gemoederen wint en ons verstand bevredigt, gelijk ik straks zeide. De Synoptische evangeliën, gelukkig de meest populaire boeken in het Nieuwe Testament, zijn in dit opzicht zoo rijk, dat men nooit al het goede zal kunnen berekenen dat zij gedaan hebben, niettegenstaande de door en door verkeerde wijze waarop zij gelezen zijn.

De overige gedeelten van het Nieuwe Testament bezitten bovenal een historische waarde, welke niet klein is, omdat wij daar den zuurdeesem van het Evangelie in zijne werking aanschouwen. Als wij ons voorstellen wat, eenerzijds het Jodendom, anderzijds het heidendom, waren in den tijd toen zich die gemeenten vormden, waarvan het Nieuwe Testament het leven gedeeltelijk vertolkt, dan moeten wij bewonderen den geestelijken, heiligenden, vruchtbaren godsdienst, die de sekte der Christenen van de overige menschheid had afgescheiden, al mogen wij volstrekt niet blind zijn voor de zwakheden van hen die door dien godsdienst bezie werden. Daaruit is het Katholicisme te voorschijn gekomen, e dit is een onweerlegbaar bewijs van het feit, dat zij die do

dezen godsdienst bezield waren nog niet geheel geleerd hadden God in geest en waarheid te aanbidden; maar de onschatbare weldaden welke het Christendom, niettegenstaande zoovele dwalingen, aan de wereld bewezen heeft, is een even onweerlegbaar bewijs dat zijn grondslag goed, rein, waar, noodwendig is. Het Nieuwe Testament, met vromen zin en onafhankelijken geest gelezen, biedt ons aan het eenige rechtstreeksche middel om het levend beginsel van het Christendom terug te vinden; doch een onafhankelijke geest is voor deze lectuur volstrekt noodig, want niet alles in den eerbiedwaardigen bundel vloeit uit dat levend beginsel voort.

De godsdienstige waarde van het Nieuwe Testament is, wel niet vernietigd, dit was eenvoudig onmogelijk, maar toch in een groote mate voor de lezers teloor gegaan door de toepassing op onzen bundel van het begrip Heilige Schrift, door de Christenen van de rabbijnen geërfd. Alles zonder onderscheid, vorm en inhoud, is onder de hoede gebracht van het goddelijk gezag; alles, het hooge, reine, leerzame, maar ook het onbeteekenende, zelfs bijgeloovige en ook verkeerde; alles, kinderachtigheden, zooals het verhaal van den stater, of dat van de wonderkracht uitgeoefend door PETRUS' schaduw, en zulke verlichtende woorden als „zalig de reinen van hart"; een onbestemde, onsamenhangende theologie, welke uitgaat van willekeurige onderstellingen [1]), zoo verward, dat de meest volhardende en nauwgezette wetenschap er niet in slaagt ze tot volkomen helderheid te brengen, en den

[1]) Ik denk hier, bij voorbeeld, aan de leer van den vleeschgeworden LOGOS. Ik heb ze niet weerlegd, omdat men niet weerlegd wat eenvoudig beweerd wordt, zonder een zweem van bewijs. Zekere brave lieden hebben meenen te weten, dat er bestond een goddelijk wezen, waaraan zij den naam Logos gegeven hebben; doch meer dan hun bewering heb ik niet om het evenzeer te kunnen weten. Een andere weerlegging kan ik tegenover hen niet doen hooren, dan deze, dat hun bewering mij niet bewijs genoeg is (een filosofisch onderzoek zal verklaren hoe die menschen tot hun bewering gebracht zijn; doch die verklaring zal geen oogenblik bewerken dat die menschen wisten wat zij voorgaven te weten). Nog minder is voor mij de bewering zelfs van de meest eerbiedwaardigen mijner medemenschen, voldoend, om mij te doen weten, dat die Logos mensch geworden is in den persoon van JEZUS van Nazareth. Ik dacht, bijvoorbeeld, ook aan die vergeving door het bloed van JEZUS CHRISTUS, geheel vreemd aan den godsdienst der bekeering, in strijd met JEZUS' prediking, ten aanzien van welke, gelijk als ten aanzien van de logosleer, men vragen moet: „Hoe weet men het?"

godsdienst die zich tot de ziel, tot het geweten richt. Aangezien het Nieuwe Testament alleen in vereeniging met het Oude, Heilige Schrift zijn kan, verwart men met elkander de meest uiteenloopende voorstellingen aangaande God, niet alleen den hemelschen Vader van JEZUS en den lager staanden God van meer dan één Nieuw Testamentischen schrijver, maar zelfs een Jahwe, gedeeltelijk zeker zeer hoog verheven, maar ook tevens gedeeltelijk, als ik het zoo mag uitdrukken, in primitieve ruwheid geteekend. Welk Christendom is hieruit geboren? In het gemoed van de groote meerderheid heeft de behoefte aan de gemeenschap met God plaats gemaakt voor de vrees voor het laatste oordeel. De meesten zijn hoogstens discipelen van JOHANNES DEN DOOPER... Ik ga niet door. Dit onderwerp is zoo droevig rijk, dat ik niet weet waar ik ophouden zal, indien ik mijne pen den vrijen loop gun. — Nu dan, dit kwaad is gewrocht door den bijbel, door het Nieuwe Testament; het eerbiedwaardig boek echter is niet de schuldige; op zichzelf zou het niets dan goed doen; de schuld is te vinden in de valsche en verderfelijke leer, welke de getuigenis van eerzame Christenen met het woord van God zelf vereenzelvigd heeft, de getuigenis van menschen, die begonnen waren God in geest en waarheid te leeren aanbidden, maar die noch onfeilbaar, noch zondeloos waren.

Zullen wij de verdere gevolgen van deze booze leer aanwijzen? Noemen de verfoeilijkste der valsche wetenschappen waaraan zij de geboorte gaf, de harmonistiek, de kunst om de teksten, die men voorgeeft boven alles te eerbiedigen, te verdraaien, de kunst die bij uitnemendheid dient om, niet alleen het verstand, maar ook de gewetens krom te buigen, den Satan verkleed in een engel des lichts? Nog eens, daaraan, en aan veel meer nog heeft het Nieuwe Testament, heeft de bijbel, geen schuld. Maar het wordt tijd de pen neer te leggen.

Het ééne noodige voor den mensch is, dat hij meer en meer leere onderscheiden, begrijpen en lief krijgen het *woord van God*, „een lamp voor onzen voet en een licht op onzen weg," het woord van God, dat spreekt uit alles wat bestaat, uit het goede en het kwade, uit onze zwakheden en onze brieven van adel, uit onze worsteling tegen de natuur, tegen onszelven, tegen de maatschappelijke verhoudingen, en dat overal ons zegt: „Uwe roeping is de heiligheid in de liefde." Naar dit woord te luisteren, zich erdoor laten bekeeren, verootmoedigen, vernieuwen, dit is gods-

dienstig, vroom zijn, op de eenige goede wijze; is dit onze vroomheid, dan *weten* wij dat wij den goeden weg ingeslagen zijn, want wij bezitten de gemeenschap met God, wij hebben in ons den geest die roept: „Abba, Vader!"

De menschen kunnen en moeten elkander behulpzaam zijn in het leeren luisteren naar en het volgen van Gods woord. De bijbel nu is het schoonste getuigenis dat door de eeuwen heen gegeven is aan dit heilig woord, altijd en overal tot de menschen gericht. In den bijbel vernemen wij den weerklank dien dit woord in de best voorbereide harten gevonden heeft, helderder en meer waar van eeuw tot eeuw. In het Nieuwe Testament vernemen wij dien reiner, en meer welsprekend dan overal elders, in de prediking van JEZUS, en verder in denzelfden bundel zien wij welk groot licht begon te schijnen toen JEZUS opgetreden was. Zeker hooren wij Gods woord wanneer wij den bijbel lezen. Moge het, helaas, waar zijn, dat nog al te velen van onze broeders „zonder God en zonder hoop in de wereld" blijven, wij bijbellezers, wier zielen met deze oude getuigen getuigd hebben, zullen wij niet met bewogen gemoederen en diepe dankbaarheid erkennen, dat God tot ons gesproken heeft en steeds spreekt?

EINDE.

3 2044 023 279 235

